

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA KERKÜK
(FİZİKİ, İDARİ VE SOSYO-EKONOMİK YAPı)
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK **Fasih DİNÇ**

ELAZIĞ – 2016

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA KERKÜK
(FİZİKİ, İDARİ VE SOSYO-EKONOMİK YAPI)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

HAZIRLAYAN
Fasih DİNÇ

Jürimiz, / / tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. **Prof. Dr.**
2. **Prof. Dr.**
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****XIX. YÜZYILDA KERKÜK
(Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)****Fasih Dinç****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****ELAZIĞ-2016, Sayfa: XXIII + 426**

Bu çalışmada Osmanlı Irak'ının önemli merkezlerinden birini teşkil eden Kerkük'ün XIX. yüzyıldaki Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik yapısı, çevre bölgesinin etkileri bağlamında izah edilmeye çalışılmıştır.

Çaldıran savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarının tahkim edilmesi çabalarında Kerkük ve çevresiyle ilk temas kurulmuş ve bölge Osmanlı siyasi yörüngesi altına dâhil edilmiştir. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdâd'ı fethi sonrasında Kerkük, doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına alınmış ve devletin merkezi kurumları/miri rejimi yoğun bir şekilde yerleştirilmiştir. Devlet kurumlarının ihdas edildiği merkez olması dolayısıyla İran'ın denetim ve kontrolü altında bulunan sınır bölgelerinde Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında ve kalıcı bir hale getirilmesinde kilit bir konum yüklenilmiştir. Sınır bölgesinin savunma çabalarında Kerkük ve çevresine yüklenen işlevler ve bu işlevlerin doğrultusunda bölge dinamikleriyle kurulan ilişki kentin fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapısının şekillenmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kerkük, Şehrizar, sınır, Baban, Memluk, Celili, kentsel gelişme.

ABSTRACT

Doctoral Dissertation

KIRKUK IN THE XIXTH CENTURY

(Physical, Administrative and Socio-Economic Structures)

Fasih Dinç

Fırat University

Institute of Social Sciences

Department of History

ELAZIĞ-2016, Page: XXIII + 426

In this study, physical, administrative and socio-economic structures of Kirkuk which one of the important centers of Ottoman Iraq are explained in terms of the effects of its surrounding region.

After the Battle of Çaldıran, the first contact with Kirkuk and its surroundings was made during the struggle of the Ottoman State to fortify its eastern borders, and the region was included in the Ottoman political orbit. After the conquest of Baghdad by Suleiman the Magnificent in 1534, Kirkuk came directly under domination of Ottoman, and the central institutions of the state were intensely deployed there. As the center of the State was its central institutions and administration, a key position was assigned to Kirkuk in establishing and maintaining Ottoman dominance in border regions under the monitoring and control of Iran. Functions assigned to Kirkuk and its surroundings in the defensive efforts for border region and relationship established with regional dynamics in the direction of these functions caused the physical, administrative and socio-economic structures of the city to be shaped.

Keywords: Ottoman, Kirkuk, Şehrızor, Baban, Memluk, Celili, centralisation and urban development.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	XI
KISALTMALAR	XIII
KONU VE KAYNAKLAR	XVI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDARÎ ÖRGÜTLENME	32
1.1. Sınır-Savaş ve İdarî Örgütlenme	32
1.1.1. Osmanlı Gücünün Serhâd Alanlarında Tesisi	32
1.1.2. Serhâd Alanlarında Savaş ve İdarî Örgütlenme	37
1.1.3. Bir Serhâd Bölgesi Olarak Kerkük'ün İdarî Örgütlenmesi	44
1.1.4. Merkezî ve Yerel Güçler Arasında Kerkük'ün İdarî Yapısı	71
1.1.5. Yerel Güç Dengeleri Arasında Kerkük'ün İdarî Yapısı	79
1.2. Hudûd-Merkezîleşme ve İdarî Örgütlenme.....	110
1.2.1. Hudûd ve Dâhili Pasifizasyon	110
1.2.2. Dâhili Pasifizasyona Tepkiler ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi	120
1.2.3. Vilayet Sistemi ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi	135
1.2.4. 1877-1878 Buhranı ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi.....	139

İKİNCİ BÖLÜM

2. KERKÜK'TE SİYASET	149
2.1. Yerel Hânedânlar Ve Siyaset	149
2.1.1. Memluk Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset.....	150
2.1.2. Baban Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset	161
2.1.3. Soran Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset	173
2.1.4. Celilî Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset.....	177
2.2. Aşiret ve Siyaset	180
2.2.1. Uzlaşî ve İttifak	181
2.2.2. Aşiret Yapılarını Parçalama	185
2.2.3. Aşiret Liderliği	188

2.2.4. Kurumsal Yapı İçine Çekme	196
2.2.4.1. Köy Kurma: İskân	196
2.2.4.2. Statü Tahsisi	214
2.3. Tarikat ve Siyaset	219
2.3.1. 19. Yüzyıl'da Kerkük'te Tarikat Yapıları ve Devletin Tercihleri	221
2.3.1.1. Bektaşîlik	221
2.3.1.2. Mevlevîlik	226
2.3.1.3. Kadirîlik	228
2.3.1.4. Nakşîlik	232
2.3.1.5. Rifâîlik	236
2.3.2. Yüzyıl'da Kerkük'te Tarikat Denetimi	237
2.3.2.1. İdarî Düzenlemeler	237
2.3.2.2. Politik Destek	239
2.3.2.3. Mâlî Destek	244
2.3.3. Tarikatların Devlete Sunduğu Hizmetler	249
2.3.3.1. Askerî ve Savaş Alanında Sunduğu Hizmetler	249
2.3.3.2. Sosyal Denetim Alanında Sunduğu Hizmetler	252
2.3.3.3. Kamusal Alanda Sunduğu Hizmetler	257
2.4. Eşraf ve Siyaset	258
2.4.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Kerkük'te Eşraf Sınıfı ve Toplumsal Kökenleri	259
2.4.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kerkük'te Eşraf Sınıfı ve Toplumsal Kökenleri	272

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SINIR BOYUNDA KENTSEL MEKÂNIN OLUŞUMU	282
3.1. Serhâd-Savaş ve Kentsel Mekânın Oluşumu	282
3.1.1. Kale	283
3.1.2. Zaviye	299
3.2. Hudûd-Merkezîleşme ve Kentsel Mekânın Oluşumu	308
3.2.1. Korya	309
3.3. Kentsel Yerleşmenin Mekânsal Organizasyonu: Mahalleler	317
3.3.1. Kale Üzerinde Bulunan Mahalle Dağılımı	318
3.3.1.1. Hamam Mahallesi	319
3.3.1.2. Ağalık Mahallesi	319
3.3.1.3. Meydan Mahallesi	319

3.3.2. Zaviye Alanında Bulunan Mahalle Dağılımı	320
3.3.2.1. İmam Kasım Mahallesi	320
3.3.2.2. Musalla Mahallesi	321
3.3.2.3. Ahi Hüseyin Mahallesi	321
3.3.2.4. Bulak Mahallesi	322
3.3.2.5. Çay Mahallesi	322
3.3.2.6. Avcı Mahallesi	322
3.3.2.7. Çukur Mahallesi	323
3.3.2.8. Piryadi Mahallesi	323
3.3.3. Korya Alanında Bulunan Mahalle Dağılımı	323
3.3.3.1. Bekler Mahallesi	324
3.3.3.2. Şaturlu Mahallesi	324
3.3.3.3. Sarıkahya Mahallesi	325
3.4. Kentsel Alanın Kurumsal İçeriği	326
3.4.1. İdarî ve Askerî Kurumlar	327
3.4.1.1. Saray/Hükümet Konağı	327
3.4.1.2. Vakıf Odası	329
3.4.1.3. Belediye Binası	329
3.4.1.4. Telgraf ve Posta Binası	330
3.4.1.5. Hapishâne	330
3.4.1.6. Hastahâne	332
3.4.1.7. Adliye Binası	333
3.4.1.8. Kışla	333
3.4.1.9. Askerî Redif Depo Binası	334
3.4.1.10. Karakollar	334
3.4.2. Eğitim Kurumları	336
3.4.2.1. Medreseler	336
3.4.2.1.1. Şâh Gazi Paşa Medresesi	336
3.4.2.1.2. Sehrani Ali Medresesi	336
3.4.2.1.3. Hacı Muhammed Gavs Medresesi	337
3.4.2.1.4. Ahmediye Medresesi	338
3.4.2.1.5. Ferhâdzâde Medresesi	338
3.4.2.1.6. Ahmed Bey Medresesi	339

3.4.2.1.7. Ali Bey Medresesi	339
3.4.2.1.8. Bekir Ağa Medresesi	340
3.4.2.1.9. Abdurrahman Efendi Medresesi	341
3.4.2.1.10. Abdalbaki Efendi Medresesi	341
3.4.2.1.11. Hacı Mustafa Efendi Medresesi	341
3.4.2.1.12. Hamidiye Medresesi	342
3.4.2.2. Mektepler	343
3.4.2.2.1. Sıbyan Mektepleri	343
3.4.2.2.2. Rüştîye Mektebi	344
3.4.2.2.3. Sanayi Mektebi	345
3.4.2.2.4. İptidai Mektepleri	346
3.4.2.2.5. Gayrimüslim Mektepler	348
3.4.2.2.5.1. Musevi Mektebi	348
3.4.2.2.5.2. Keldanî Mektebi	348
3.4.3. Dini ve Sosyal Kurumlar	349
3.4.3.1. Cami ve Mescitler	349
3.4.3.1.1. Danyal Nebi Camisi	350
3.4.3.1.2. Cami-i Kebir/Ulu Cami	351
3.4.3.1.3. Hasan Mekki Camisi	351
3.4.3.1.4. İmam Kasım Camisi	352
3.4.3.1.5. Ali Bey Camisi	352
3.4.3.1.6. İbrahim Paşa Mescidi	353
3.4.3.1.7. Delibaş Camisi	353
3.4.3.1.8. Emir Muhammed Paşa Camisi	353
3.4.3.1.9. Arslan Ağa Camisi	354
3.4.3.1.10. Hasan Pakiz Camisi	355
3.4.3.1.11. Hacı Hüseyin Camisi	355
3.4.3.1.12. Zindan Camisi	355
3.4.3.1.13. Cami-i Cedîd	356
3.4.3.1.14. İmam Zeynel Abidin Mescidi	356
3.4.3.1.15. Numaniye Camisi	356
3.4.3.1.16. Hacı Muhammed Gavs Camisi	357
3.4.3.1.17. Ferhâdzâde Camisi	357

3.4.3.1.18. Hacı İlyas Camisi	357
3.4.3.1.19. Halil Ağa Camisi	358
3.4.3.1.20. Hacı Muhammed Esad Efendi Camisi	358
3.4.3.1.21. Bekir Ağa Camisi	358
3.4.3.1.22. Pehlivan Aziz Mescidi.....	359
3.4.3.1.23. Hacı Mahmud Camisi.....	359
3.4.3.1.24. Molla Muhammed Gerde Mescidi.....	359
3.4.3.1.25. Molla İsmail Camisi	360
3.4.3.1.26. Mütessellim Ahmed Bey Camisi	360
3.4.3.1.27. Mecidi Camisi	361
3.4.3.1.28. Oturakçı Muhammed Camisi	361
3.4.3.1.29. Sofu Abbas Mescidi	361
3.4.3.1.30. Hacı Hasan Camisi	362
3.4.3.1.31. Şeyh Osman Camisi	362
3.4.3.1.32. Hacı Mustafa Efendi Camisi	362
3.4.3.1.33. Şeyh Abdülbaki Efendi Camisi	362
3.4.3.1.34. Hacı Kevser Camisi.....	363
3.4.4. Zaviyeler, Tekkeler ve Hângâhlar	363
3.4.4.1. İmam Kasım Zaviyesi	363
3.4.4.2. Hân Ahmed Zaviyesi.....	364
3.4.4.3. Hasan Mekki Zaviyesi.....	365
3.4.4.4. Şeyh Abdulcebbâr Tekkesi.....	365
3.4.4.5. Hacı Bektaş Veli Makamı	365
3.4.4.6. Ahi Hüseyin Tekkesi	366
3.4.4.7. Şeyh Abdurrahman Tekkesi	366
3.4.4.8. Ebu Aluk Tekkesi	367
3.4.4.9. Gavsiye Hângâhı	368
3.4.4.10. Şeyh Abdülkadir Efendi Hângâhı.....	368
3.4.4.11. Abdülcelil Efendi Tekkesi.....	369
3.4.4.12. Muhammed Salih Efendi Tekkesi	369
3.4.4.13. Haydar Efendi Tekkesi	370
3.4.4.14. Abdülbaki Efendi Tekkesi.....	370
3.4.4.15. Halidîye Hângâhı.....	371

3.4.4.16. Şeyh Salih Efendi Tekkesi.....	371
3.4.4.17. Seyyid Necip Efendi Tekkesi	372
3.4.4.18. Musalla Mahallesi'ndeki Kadirî Dergâhı	372
3.4.5. Türbeler	373
3.4.5.1. Danyal (a.s.) Türbesi	373
3.4.5.2. İmam Kasım Türbesi	373
3.4.5.3. İmam Ahmed Türbesi.....	374
3.4.5.4. Hasan Mekki Türbesi	374
3.4.5.5. Topal Osman Paşa Türbesi.....	374
3.4.5.6. Karababa Türbesi	375
3.4.5.7. Ahi Hüseyin.....	375
3.4.5.8. Molla Mahmud, Şeyh Ahmed ve Şeyh Abdurrahman Türbeleri	375
3.4.5.9. Şeyh Muhyiddin Berzencî Türbesi.....	375
3.4.5.10. Ebu Aluk Türbesi	376
3.4.5.11. Şeyh Abdülkadir Berzencî Türbesi	376
3.4.6. Kiliseler	376
3.4.7. Havra	377
3.4.8. Hamamlar	378
3.4.8.1. Hân Arslan Paşa Hamamı.....	378
3.4.8.2. Kürkçü Hamamı	379
3.4.8.3. Saray Hamamı	379
3.4.8.4. Müftü Hamamı	380
3.4.8.5. Bekir Efendi Hamamı.....	380
3.4.8.6. Şor Hamamı.....	381
3.4.8.7. Ali Bey Hamamı.....	381
3.4.8.8. Dede Hamdi Hamamı	381
3.5. Ticari Kurumlar	381
3.5.1. Hânlar	382
3.5.1.1. Kadı Hânı	382
3.5.1.2. Hurma Hânı	383
3.5.1.3. Taha Bey Hânı.....	383
3.5.1.4. Mağaza Hânı.....	383
3.5.1.5. Salih Efendi Hânı	383

3.5.1.6. Ağa Hân.....	383
3.5.1.7. Hacı Şaban Hânı	384
3.5.2. Kayseriyeler/Kapalı Çarşılar	384
3.5.2.1. Küçük Kayseriye	384
3.5.2.2. Cedid/Yeni veya Haki Bey Kayseriyesi	385
3.5.3. Tahmishâne	385
3.5.4. Mezbahâne.....	385
3.5.5. Boyahâne	386
3.5.6. Değirmenler	387
3.5.6.1. Cot/Çift Değirmen	388
3.5.6.2. Kırmızı Değirmen.....	388
3.5.6.3. Karabaş Değirmeni	388
3.5.6.4. Tüccar Ahmed Değirmeni	388
3.5.6.5. Kadim Değirmen	388
3.5.6.6. Cemile Değirmeni	389
3.5.6.7. Tukadi ve Ekşici Değirmenleri.....	389
3.5.6.8. Gök Değirmeni	389
3.5.6.9. Seyyid Abbas Değirmenleri	389
SONUÇ.....	390
KAYNAKÇA	399
EKLER.....	422
Ek 1. Orjinallik Raporu	422
Ek 2. Osmanlı-Safevi Sınır Bölgesi Haritası.....	423
Ek 2. Musul Vilayet Haritası.....	424
Ek 3. Kerkük'ün Tahmini Mahalle Lokasyonu Haritası	425
ÖZGEÇMİŞ.....	426

ÖNSÖZ

Türkiye’de Kent tarihinin bir disiplin dâhilinde tarih araştırmalarına konu olması, yarım asrı aşan bir geçmişe dayanmaktadır. Makaleler şeklinde yazılmaya başlanan kent monografilerinden sonra kuruluş ve gelişimleriyle beraber sosyo-ekonomik yapılarının incelendiği çok sayıda müstakil kent tarihi çalışması yapılmış ve bu konuda geniş bir literatür oluşmuştur. Kent tarihi araştırmalarında önemli bir mesafe kaydedilmiş olmakla beraber yapısal anlamda bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin başında, yapılan araştırmaların hiçbir problematiğe dayalı olmamasıdır. Neredeyse aynı taslağa, belgelere dayalı yoğun tarihi veri yüklenilmiş ve söz konusu veriler sorgulanmadan yazıya aktarılmıştır. Çalışmaların teknik anlamda belirlenmiş taslağa veri bulma amacı çerçevesinde hazırlanması, kentin özgün hikâyesinin oluşmasına engel teşkil etmiştir. Bu çerçevede hazırlanan çalışmalarda tarihin temel öğelerinden olan zaman ve mekân tanımlamaları göz ardı edilmiştir. Diğer bir eleştiri de araştırmaların önceden tayin edilen kuramlar çerçevesinde hazırlanmasına yönelik olmuştur. Kuramlar üzerinden hazırlanan kent tarihi araştırmaları, kent ve çevresinin tarihine yeterince nüfuz edilmeden hazırlanmışlardır. Farklı bir tarihsel tecrübe üzerinden geliştirilmiş kurama dayalı olarak kentin tarihi araştırılmaya çalışılmış olup kuramdan tarihi anlama yolu takip edilmiştir. Oysa kentin geçirmiş olduğu tarihsel içerik ve dönemlerin araştırılması sonrasında ortaya çıkarılan tarihsel birikimin yönlendirdiği kuram üzerinden araştırmaların yapılması daha sağlıklı bir yol ve yaklaşım olacaktır.

Bu kapsamda 19. yüzyıl Kerkük tarihine odaklı olarak hazırlanan bu çalışma, Osmanlı kent tarihi araştırmalarına yönelik ön plana çıkan eleştirileri dikkate alma kaygısıyla hazırlanmaya çalışılmıştır. Kentin sahip olduğu tarihsel birikim ulaşılabilen kaynaklar üzerinden anlaşılmaya çabalanmış ve ardından söz konusu birikimin işaret ettiği kurama dayalı olarak kentin özgün anlatısı çıkarılmaya gayret edilmiştir. Bu münasebetle çalışmada takip edilen yöntem ve kullanılan kavramlar, konuyu şekillendiren kaynak ve malzemenin kendisinden neşet etmiştir.

19. Yüzyıl Kerkük’ünün fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapısını Osmanlı-İran sınırının koşulları çerçevesinde incelemeyi konu alan bu çalışmanın hazırlanma safhalarında birçok kişinin yardım ve desteğini aldım. Öncelikle politik vurgularla sürekli gündeme gelen Kerkük’ü araştırma konusu olarak ele almaya beni teşvik ederek

araştırmanın her safhasında gerekli desteği esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Yine çalışma kaynaklarının sağlıklı değerlendirilmesinde gerek yüz yüze ve gerekse de telefon etmek suretiyle tüm yoğunluğuna rağmen vaktini ve ilgisini esirgemeyerek yardımcı olan Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e teşekkür borçluyum

Ayrıca akademik yaşamın tüm aşamalarında olduğu üzere çalışmanın başlangıç safhasından son aşamasına kadar verdiği desteklerle tarih ve sosyal bilimlerde bakışaçımın oluşmasında katkıları olan Prof. Dr. İbrahim Özçoşar Bey'e müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Elazığ- 2016

Fasih DİNÇ

KISALTMALAR

A. AMD	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Amedî Kalemî
A. DVN	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Divan-ı Hümayun (Beylikçi) Kalemî
A. M	: Sadaret Müteferrik Evrakı
A. MKT	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı
A. MKT. MHM	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme
A. MKT. MVL	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemî, Meclis-i Vâlâ
A. MKT. NZD	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemî, Nezaret ve Devâir
A. MKT. UM	: Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemî, Umum Vilâyât
A.). d.	: Sadaret Defteri
a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
a.g.t	: adı geçen tez
B	: Receb
B. AYN. d.	: Bağdâd Ayniyat Defteri
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
c	: cilt
C	: Cemaziye'l-ahir
C. ADL	: Cevdet Adliye
C. AS	: Cevdet Askeri
C. BLD	: Cevdet Beledi
C. EV	: Cevdet Evkaf
C. ML	: Cevdet Maliye
Ca	: Cemaziye'l-evvel
Çev.	: Çeviren
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî

DH. MUI	: Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umûmîye İdaresi
DH. SAİD. d.	: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defteri
DH. TMIK. S	: Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EV. d.	: Evkâf-ı Hûmayûn Nezâreti Evkaf Defterleri
EV. MH	: Evkaf Nezareti Muhasebe Kalemi
EV. MKT	: Evkaf Nezareti Mektubi Kalemi
EV. MKT. CVT	: Evkaf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi
H	: Hicrî
H. H	: Hatt-ı Hümayun
HR. MKT	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. AS	: İrade Askerî
İ. DH	: İrade Dâhiliye
İ. HR	: İrade Hariciye
İ. HUS	: İrade Hususi
İ. MF	: İrade Maarif
İ. ML	: İrade Maliye
İ. ZB	: İrade Zaptiye
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İE. AS	: İbnülemin Askeriye
İMEM	: İstanbul Müftülüğü Evkaf Müfettişliği
L	: Şevvâl
M	: Muharrem
MAD. d.	: Maliyeden Müdevver Defter
MD	: Mühimme Defteri
MF. MKT	: Maarif Mektubî Kalemi
ML. CRD	: Maliye Nezareti Ceride Defterleri
ML. MSF. d.	: Maliye Masarifat Defteri
ML. VRD	: Maliye Nezareti Varidat Defterleri

MVŞMT	: Mûsul Valiliğinde Şehrizer Mutasarıflığına Tahrirat
N	: Ramazan
OTAM	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi
R	: Rebiü'l-ahir
Ra	: Rebiü'l-evvel
S	: Safer
s.	: sayfa
Sa	: Sayı
Ş	: Şa'ban
ŞD	: Şûrâ-yı Devlet
Trc.	: Tercüme
V	: varak
VGG	: Vilayetler Gelen-Giden Defterleri
Vol	: cilt
Y. A. HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y. EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y. PRK. AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. HR	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MYD	: Yıldız Perakende Evrakı Maiyet-i Seniyye ve Yaveran Dairesi
Y. PRK. UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Y. PRK. ZB	: Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı
Z	: Zilhicce
Za	: Zilka'de

KONU VE KAYNAKLAR

I.KONU

Bu çalışmanın konusu kent tarihi odaklıdır. Sanayi öncesi kent tarihine ilişkin çalışmalar, çevresel faktörlerden yalıtılmış kent merkezini esas alan çalışmalar ve kenti çevresi ile beraber ele alan çalışmalar olarak kategorize edilmektedir. Kent ile çevresinin birbirinden farklı toplumsal yapılar arz ettiği yaklaşımının yanında, her iki yapının birbirinden bağımsız olamayacağı, birbirlerini besleyen ve etkileyen güçlü toplumsal ilişki ağlarına sahip olduğu gerekçesi ile kenti çevresel faktörler dâhilinde inceleme yaklaşımının daha sağlıklı sonuçlar ihtiva ettiği savunulmuştur¹. Bu bağlamda kent tarihi aynı zamanda yakın ve uzak çevresinin tarihsel süreçlerinin bir parçasını oluşturmaktadır.

Çevre bölgenin kent oluşum ve gelişimine olan etkisi en açık biçimi ile Osmanlı hâkimiyet süreçlerinde görülmektedir. Özellikle çevrenin denetim ve kontrolü amacı dâhilinde herhangi bir yerleşim birimine yüklenen idari-siyasi işlev ile bu işlev doğrultusunda merkezi iktidar aygıtlarının yoğunlaştırılması, Osmanlı kentinin oluşum ve gelişiminde temel bir dayanak oluşturmaktadır. Kentin oluşum ve gelişiminin niteliği bir anlamda merkezi iktidarın kent çevresini denetim ve kontrol altına almasının kapsamıyla orantılıdır.

Kentlerin yakın ve uzak çevreleri ile olan ilişki boyutları sosyo-politik konumları doğrultusunda merkezi hükümetin uyguladığı yönetim stratejilerine göre farklılık göstermektedir. İmparatorluğun merkezine yakın olan kentlerin çevreleriyle olan idari, siyasi ve ekonomik bağlantı koşulları öngörülen siyasal sistem ile özdeş bir nitelik arz ederken merkezden uzak kentlerin çevreleriyle olan ilişki boyutları ise sistemin kapsayıcı uygulamalarından farklılık gösterebilmekte ve daha özgü koşullar ihtiva edebilmektedir.

Kerkük'ün içinde bulunduğu bölge, tarihin erken dönemlerinden itibaren birbirine rakip siyasal güçlerin arasında bir sınır bölgesi olmuştur. Sınır bölgeleri, siyasal güçlerin temas yerleri olması münasebetiyle çatışma potansiyeli en yüksek bölgelerdir. Sınır bölgelerinin yüksek çatışma potansiyeli mensubu bölge sakinlerine yıkım ve tahribatlarla iç içe bir yaşam modeliyle beraber aynı zamandan rekabetten kaynaklı fırsatlar da sunmaktadır. Nitekim büyük siyasal güçler arasındaki rekabet

¹ Fatma Acun, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği", *Bellekten*, LXV, Nisan 2001, Sa. 242'den Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 175.

onlara kendi imtiyazlarını oluşturma fırsatı sunarken bu imtiyazlarını rekabet düzeyinin yükseldiği dönemlerde bu imtiyazları daha da genişletme imkânı vermiştir. Buna mukabil merkezi güçler sınırın kendi iktidarları aleyhindeki koşullarıyla baş etmek ve bölge toplumlarını denetim altında tutmak için bölgeye yönelik özel stratejiler takip etmişlerdir. Sınır bölgesinin kontrol edilmesi zor yapısı ile buna ilişkin merkezi güçlerin takip ettiği özel stratejiler ve söz konusu stratejilere karşı bölgeden verilen tepkilerin yarattığı sonuçlar, Kerkük'ün de içinde bulunduğu bütün sınır bölgesinin tarihsel sürecinde belirleyici bir içerik oluşturmuştur.

Kerkük'ün bulunduğu bölgenin yapısal olarak sınır koşullarının egemen olduğu bir bölge olması dikkatimizi sınırın kendine özgü dinamiklerine yoğunlaştırmıştır. Sınır dinamiklerinin irdelenmesi Kerkük'ün bir yerleşim yeri olarak kuruluş nedenleri ile kentsel niteliğe evrilmesi sürecinin anlaşılmasında önemli bir çıkış imkânı vermektedir. Zira sınır koşullarının Osmanlı-İran arasındaki tüm bölge içinde en iyi gözlemlenen yerlerden birini Kerkük ve çevresi teşkil etmektedir.

Kerkük'ün sınır bölgesi içindeki stratejik önemi Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sonrasında merkezi idareyi sınır bölgesinde tesis etme gayretleri neticesinde ağırlık kazanmıştır. Sınırın yerel unsurları ile rakip karşı siyasi gücü teşkil eden İran'dan gelebilecek muhtemel tehditlere karşı müdahale ve tedbir alma noktasında Kerkük'ün elverişli bir konumda bulunması, merkezi hükümetin gündemine sınır ile ilişkilendirilen bir işlev ile gelmesine neden olmuştur. Merkezi politikaların sınır bölgesinde tesisi yolunda yerel güç unsurları ile olan çatışma ve bu çatışmaya İran siyasi otoritesinin müdahil olması devlet gücünün Kerkük merkezi üzerinden sınır bölgesine yayılması zorunluluğunu doğurmuştur. Kerkük'ün sınırın denetim ve kontrolünde bir merkez olması sınır dinamikleri ile olan idari ve siyasi ilişki biçimini şekillendirdiği gibi kentleşme sürecinin itici unsurunu da teşkil etmiştir. Bu bağlamda çalışmanın temel problematiğini de merkezi hükümetin sınır bölgelerini kontrol ve denetim stratejilerinin kentsel yapıya olan etkilerini anlamlandırarak Kerkük örneğinde sınır kentinin idari, siyasi ve mekânsal yapısının oluşumu teşkil etmektedir. Çalışma dönemi olarak 19. yüzyılın esas alınması, süregelen sınır yapısının 19. yüzyılın ortasında dönüşüm geçirmesi ve bu dönüşümün kente olan yansımalarının izlerini takip etme arzusundan ileri gelmiştir.

Bu kapsamda çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; ilkçağlardan Osmanlı Devlet'inin hâkimiyet evrelerine kadar olan dönemde Kerkük ve

çevresinin rakip siyasi güçler arasında sınır bölgesi olma durumu irdelenmiştir. Bu çerçevede serhâd, hudûd ve set kavramları üzerinden sınırın yapısıyla Osmanlı hâkimiyet süreçlerinde geçirdiği değişim, çalışmanın tarihsel zemininin anlaşılması noktasında ele alınmıştır. Birinci bölümde Kerkük ve çevresinin sınırın kendine özgü koşullarına yönelik geliştirilen idari stratejiler ve bu stratejilere yönelik meydana gelen tepkilerde devletin bölgeyi denetim ve kontrol etmek amacıyla yeniden yapılandırma çabaları bu çabalarda pragmatik yaklaşımlar açıklanmaya gayret gösterilmiştir. İkinci bölümde, merkezi hükümetin yerel güç unsurlarıyla olan ilişkilerinin şekillenmesinde sınır yapısının etkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, sınır bölgesinde otorite ve denetim kurma stratejilerinin kent mekânına yansımaları sınırı tanımlamaya dönük kullanılan Serhâd ve Hudûd kavramlarının anlam çerçeveleri üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II.KAYNAKLAR

Osmanlı kentleri arasında en az incelenenler, Irak kentleri olmuştur. Irak kentleri içinde Kerkük, politik ve gündelik siyasete oldukça malzeme olmasına mukabil, hemen hemen hiçbir müstakil çalışmaya konu olmamıştır. Çalışma konusu olarak Kerkük'e ilgi duymamızın temel nedeni hiç şüphesiz kentin idari ve siyasi yapısıyla kentsel mekan oluşumunun tarih disiplini çerçevesinde gerekli ilgiyi görmemesi ve müstakil araştırmalara konu olmamasından kaynaklı ortaya çıkan literatür eksiklidir. Bununla beraber Osmanlı-İran sınır bölgesinin en hareketli ve tartışmalı bölgesini teşkil eden Irak'ın sınır koşullarının yoğun olmasına rağmen söz konusu koşullar çerçevesinde kent tarihinin incelenmemiş olması, çalışmaya ilişkin güdüleyici başka bir nedeni oluşturmuştur.

Kerkük'ün idari ve siyasi yapısıyla kentsel mekân oluşumunu sınır koşulları çerçevesinde incelemeye odaklı bu çalışma, çok geniş ve farklı kaynaklara başvuruyu zorunlu kılmıştır. Geniş bir yelpazede kaynak taraması ihtiyacı hiç şüphesiz kentin bulunduğu konum ile ilişkilendirilebilir. Zira sınırın kaygan ve çatışmalı olmasıyla beraber istikrarlı bir yaşam modelinden uzak yapısı, sınır bölgelerinde bulunan yerleşim yerlerinin tarihine ilişkin yapılacak araştırmalarda ciddi bir kaynak sıkıntısı ortaya çıkarır. Bu durum hem mahalli ve hem de merkezi tarihsel materyalin oluşumuna engel teşkil eder. Sınır bölgesinin çatışmalı doğası bir taraftan mevcut nüfusu yerinden ederek

kent aidiyet kimliğinin gelişimi ile ona bağlı yerel hafızanın oluşum ve intikaline mani olurken öte taraftan merkezi hükümetin yerelde bulunan kurumlarının işleyişini akamete uğratarak kurumsal işleyişten kaynaklı veri aktarımına mani olur.

Araştırmada kaynak sınırlandırılmasına engel teşkil eden diğer bir gerekçe de 17. yüzyıldan itibaren başlayan ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlıklarını devam ettiren yerel hânedan unsurlarına Kerkük'ün merkez teşkil etmemiş olmasıdır. Yerel hânedan unsurlarının yönetim merkezleri Bağdat Musul ve Karaçolan-Süleymaniye kentleri olmuştur. Hanedan yönetimleri kendi icraatlarını, maiyetleri altında bulunan memurları vazifelendirmek suretiyle kayıt altına almışlar. Hanedan mensubu yöneticilerin tarihi kaleme alınırken icraatların merkezi mekânını teşkil eden kentin güç bileşenlerinin dengeleri, kendi aralarında ve merkezi hükümetle olan ilişki düzlemleri hakkında aydınlatıcı veriler sağladılar. Kerkük'ün yerel iktidar unsurlarının merkezi olmaması durumu, kent tarihini siyasi güç kaynaklı yerel tarih yazımının verdiği imkânlardan yoksun bıraktığı gibi kent mensubu olan aydınları da kentten hanedan idarelerinin bulunduğu merkezlere çekmiştir. Bu durumun yerel hafıza aktarıcılarının kentsel mekândaki üretimine mani olduğunu söylemek mümkündür.

Yerel hânedan unsurlarının 19. yüzyılın yarısına kadar Kerkük ve çevre bölgesinin yerel kaynak üretimine ilişkin olarak yarattığı olumsuzluklar, kente ilişkin merkezi kayıtların niteliğine de yansımıştır. Nitekim arşiv kaynakları bölgede özellikle Bağdat ve Musul hânedanlarıyla olan ilişkiler düzleminde bir içerik oluşturduğundan Kerkük'ün merkezi kayıtlar üzerinden tarihsel çıkarımlarını da söz konusu hanedanlara yönelik kayıtlar üzerinden inceleme zorunluluğunu dayatmıştır. Dolayısıyla Kerkük'ün tarihini araştırmak bir ölçüde Bağdat, Musul ve Süleymaniye yönetim merkezlerinin bölgesel hanedan tarihlerini incelemeyi gerekli kıldığından, çalışmada geniş yelpazede bir kaynak taramasını gerekli kılmıştır.

Çalışmada başvurulacak kaynakları şu başlıklar altında toplamak yerinde olacaktır.

II.1. Arşiv Kayıtları

Kerkük ve çevre bölgesinin müstakil bir çalışmaya konu olmaması ve mevcut literatürün eksikliği, Osmanlı Arşiv malzemesini araştırmanın temel dayanağını oluşturma zorunluluğunu doğurmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Cevdet, İrade, Babîâli Evrak Odası, Dâhiliye Nezareti Evrakı, Hariciye Nezareti Evrakı, Yıldız Evrakı, Şurayı Devlet, Mühimme Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterleri ve

Ayniyat Defterleri tasniflerinden elde edilen kayıtlar, çalışmanın iskeletini oluşturmuştur. Bununla beraber Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde Kerkük'teki vakıflara ait kayıtlardan önemli oranda faydalanılmıştır.

II.2. Kronikler

Arşiv kayıtlarından elde edilen verilerin Irak'ın tarihsel bağlamına bağlı bir şekilde değerlendirilmesinde İbrahim², Nazmi-Zâde³, Kerküklü⁴ ve Basrî'nin⁵ kaleme aldığı kronikler eşsiz bir katkı sunmuşlardır. Bunlardan 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kronolojiye ve yöneticilerin silsilesine bağlı bir surette Memluk Hanedan idaresinin tarihini içeren Kerküklünün eseri kentnin idari ve siyasi yapısının Irak tarihi içindeki yerinin anlaşılmasında en fazla yararlandığımız kronik olmuştur.

II.3. Gazete ve Salnameler

Çalışmada Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması ile çıkarılan Zavra Gazetesinin 1869-72 yılları arasında çıkan nüshaları ile Musul Gazetesinin 1889-1901 yılları arasında çıkarılan nüshaları taranmış ve elde edilen veriler, ilgili kısımlarda değerlendirilmiştir. Yine Musul Vilayet Salnamelerinin 1891-1912 yılları arasında basılan "Def'a"larından da faydalanma yoluna gidilmiştir.

II.4. Seyahatnameler

Kerkük ve yakın çevre bölgesi 19. yüzyılın ortalarına kadar seyyahların çok az ilgi gösterdiği bir bölge olmuştur. Aslında Kerkük Anadolu-Bağdad arasındaki kara yolunun üzerindeydi. Ancak Seyyahlar Bağdad'da Dicle güzergâhını takip ederek gitmeyi tercih ediyorlardı. Bağdad'dan Kerkük'ün de içinde bulunduğu bölgeye gelen seyyahlar Kerkük'ten ziyade Baban Hanedan bölgelerine gitmeyi daha cazip buluyorlardı. Bununla beraber seyyahlar yolculuklarını genellikle güvenli olması açısından kervanlara iştirak etmek suretiyle yapıyorlardı. Bağdad'dan Musul'a uzanan

² Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fethnâme-i Bağdâd*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054.

³ Nazmizâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ*, Tahlil ve Metin Tenkidi; Mehmet Karataş, TTK Yayınları, Ankara 2014.

⁴ Resul Hâvi (Efendi) Kerküklü, *Tarih-i Devhetü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefâ*, Bağdâd 1246.

⁵ Osman bin Sened el Vailî el Basrî, *Metali'us-Su'ud (Tarih'ül Irak Min Seneti 1188/1774 ila Seneti 1242/1826)*, Tahkik Doktor İmad Abdüsselam Raûf, Vüzarâtü's-Sakafiye ve'l-İ'lam e'd-Dar'ül Vataniye ve'l-Neşr ve't-Tevzi'ül İ'lan, Bağdâd 1991.

ticaret yolu, kervanların su ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenli olması nedeniyle merkezi idarenin tesis edilmesine kadar Dicle kıyılarını takip ediyordu⁶. Merkezileşme ile beraber yol, Arap aşiretlerinden kaynaklanan saldırılardan dolayı Kerkük güzergâhına döndü. Ancak bu güzergâhta Kürt aşiret saldırılarının tehdidi altındaydı. Bütün bunlara rağmen Kerkük'ün de içinde bulunduğu bölgeye gelen veya Kerkük'ten geçen seyyahlar Kerkük merkezi ile ilgilenmemişlerdir. Dikkatlerinin merkezinde Petrolün çıkarıldığı Babagurgur bulunmuştur. Konaklamak için Kerkük'te kısa bir süreliğine kalanlar ise daha çok Hıristiyan azınlıkla ilgilenmiş ve kentin asli unsuru olan Müslüman toplumun kent içi yaşam yapısına dair kayıt tutmamışlardır. Dolayısıyla en azından ulaşılabilen seyyah kayıtları, Kerkük tarihi açısından güçlü veriler içermemektedirler. Ancak tutulan en ufak kayıt bile çalışmada yararlanılan diğer kaynakların sunduğu verilerle bütünleştirilmek suretiyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Niebuhr⁷, Ives⁸, Talib-Han⁹, Buckingham¹⁰, Bağdâdi¹¹ Shiel¹², Southgate¹³, Benjamin¹⁴, Peterman¹⁵, Clément¹⁶, Lycklama¹⁷, Nolde¹⁸ ve Cuinet'in¹⁹ seyahat kayıtlarından yararlanılmıştır.

⁶ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000, s. 296.

⁷ Carl Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andren umliegenden*, Edited by: Fuat Sezgin, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, 1994, Ländern II, s. 338-339.

⁸ Dr. E. Ives, *A Journey From Persia to England*, London 1773.

⁹ Mirza Ebu Talib-Han, *Mesir-i Tâlibî*, Bekuşeş-i Huseyn Hıdivcem, İntişârat-ı Sazıman ve Amuzeş-i İnkılabı İslami, Çapı Dovvom 1363 Hicri Şemsi Tahran.

¹⁰ J. S. Buckingham, *Travels In Mesopotamia*, World Puplic Library Edition, London, Vol. II.

¹¹ Münşi el Bağdâdi, *Rihlatü'l-Münşi el Bağdâdi*, Naklehe 'anı', Farisiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948.

¹² J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'et and Erbil, to Suleimaniyeh, July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8, (1838).

¹³ Horatio Southgate, *Narrative Of The Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia, With Introduction And Occasional Observations Upon The Condition Of Muhammedanism And Cristiannity In Those Countries*, Vol. II, New York: D. Appleton and Co 1840.

¹⁴ Israel-Josep Benjamin II, *Cinq Annees De Voyage En Orient 1846-1851*, Paris 1856.

¹⁵ Heinrich Peterman, *Reisen Im Orient 1852-1855*, Neudruck 1976 Der Zweite Ausgabe, Leipzig 1865, Zweiter Band.

¹⁶ M. A. Clément, "Excursion Dans Le Kourdistan Ottoman Mèridional De Kerkout A Revandouz", *Le Globe. Journal Gèographique Organe De La Sociètè De Gèographie De Genève Pour Ses Mèmories Et Bulletin*, Genève 1866.

¹⁷ T.M. Chevalier Lycklama A Nijeholt, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV.

¹⁸ Baron Eduard Nolde, *Reise Nach Innerarabien, Kurdistan, Und Armenien 1892, Mit Dem Bildniss Des Reisenden Und Einer Karte*, Braunschweig 1895.

¹⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Tome Deuxieme, Paris 1899.

II.5. Tetkik Eserler

Osmanlı Irak'ının idari ve siyasi yapısının anlaşılması ve Kerkük'ün de söz konusu yapı içinde konumunun tespit ve değerlendirilmesi amacıyla ulaşılabilen çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu kapsamda Irak'ın Memluk hanedan idaresi dönemini konu alan Nieuwenhuis'in eserine²⁰, çalışmamızda sıklıkla müracaat edilmiştir. Kerkük'ün Memluk hanedan idaresi dönemiyle ilgili arşiv kayıtlarının ilgili dönemin konjektürü dâhilinde değerlendirilmesinde konsolosluk raporlarından hareketle hazırlanmış olan Nieuwenhuis'in çalışması aydınlatıcı olmuştur. Irak'ın Osmanlı dönemi idari-siyasi yapısı hakkında yapılan diğer bir çalışma da Longrigg çalışmasıdır²¹. Longrigg, Osmanlı Irak'ının dört yüz yılını zengin bir literatür dahilinde değerlendirmeye çalışmıştır. Değerlendirmeleri, İngiltere'nin Iraktaki askeri siyasi bir temsilcisi olması dolayısıyla objektiflikten uzaktır. Yine Lorimer'in çalışması²² her ne kadar ekseriyetle Körfez bölgesine odaklı bir çalışma olsa da Osmanlı dönemi Bağdâd'ın idari, siyasi ve toplumsal yapısına ilişkin detaylı veriler içermektedir. Kerkük'ün Bağdad ile ilintili tarihinin anlaşılmasında başvurduğumuz bir çalışma olmuştur.

Son dönemlerde Osmanlı ve İngiliz arşivlerinden hareketle yapılan akademik çalışmalar, Osmanlı dönemi Irak tarihinin ihmal edilmiş yapısında²³ önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Bunlardan Gökhan Çetinsaya'nın çalışması²⁴, II. Abdülhamid dönemi Irak'ın idari yapısıyla devletin izlediği politikaları konu almaktadır. Çalışmada Abdülhamid döneminde Kerkük ve yakın çevresinde bulunan aşiretlere yönelik takip edilen siyaset, özgün değerlendirmeler dâhilinde irdelenmiştir. Ebubekir Ceylan'ın doktora çalışması²⁵ ise Bağdâd odaklı Osmanlı merkezileşme ve modernleşme çabalarını ele almıştır. Çalışma, Osmanlı merkezileşmesinin Irak'taki karakterinin anlaşılmasında yol gösterici olmuştur. Davut Hut'un Marmara Üniversitesi Türkiyat

²⁰ Tom Nieuwenhuis, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Ppublishers-The Hague/Boston/London 1982.

²¹ Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Garnet Publishing 2002,

²² J. G. Lorimer, *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, 3 Volume II (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na'lah, Achive Editions 1986,

²³ Osmanlı dönemi Arap eyaletlerine ilişkin yapılan çalışmalar ve Irak'ın bu çalışmalar içindeki yerine ilişkin olarak bkz. Nelly Hanna, "Survey of Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, c. 3/6, 2005, s. 89-102.

²⁴ Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2005.

²⁵ Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization And Modernization In The Province Of Bagdad, 1831-1872*, Boğaziçi University 2006.

Araştırmaları Enstitüsünde hazırladığı doktora alıřması²⁶ 1864 Vilayet Nizamnamesin Bağdâd'da uygulamaya konulmasından II. Abdülhamid saltanatının sonlarına kadar olan dönemde Musul Vilayetinin idari, iktisadi ve sosyal yapısı Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynaklarının olanakları dâhilinde ele alınmıştır. Kerkük ve evre bölgesinin 1879 yılında oluşturulan Musul Vilayeti içindeki konumunun anlaşılmasında başvurduğumuz bir çalışma olmuştur.

Bu çalışmaların yanında Iraklı araştırmacıların kaleme aldığı eserlerden de istifade edilmiştir. Bunların başında Irak tarih yazımında önemli bir referans teşkil eden Azzavi'nin çalışmaları gelmektedir. Azzavi'nin şhrizor adı altında kaleme aldığı Süleymaniye ve çevresi tarihini konu alan eseri²⁷ Kerkük'ün evre bölgesini tanımlamada aydınlatıcı olmuştur. Yine 8 ciltli genel Irak tarihi konu alan eserinin²⁸ Osmanlı tarihini içeren ciltleri taranmış ve çalışmanın ilgili kısımlarında yararlanılmıştır. Nevar'ın alıřması²⁹ ise Memluk Hanedanlığının ilgasından Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğinin bitimine kadar olan dönemi içeriyor. Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliği görevinin bitiminden Osmanlı hâkimiyetinin Irak'tak sona ermesine kadar olan dönemi ise Neccar'ın alıřması³⁰ ışık tutuyor. Her iki alışma, Osmanlı arşivlerinden yararlanılmadan hazırlanmışlardır. Ancak alışmalarda Irak ve İngiliz kaynaklı zengin bir literatür göze çarpmaktadır. 19. yüzyıl Irak tarihinin anlaşılmasında bu çalışmalar yararlı olmuştur.

²⁶ Davut Hut, Mûsul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2006,

²⁷ Abbas el-Azzâvi, *şhrizor Süleymâniye el-Livâ ve'l-Medine*, Bağdâd 1420.

²⁸ Azzâvî, *Mevsu'atü't-Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, V-VIII, Beyrut 2004.

²⁹ Abdülaziz Süleyman Nevar, *Tarihü'l Irak el Hadis, Min Nihayatü'l Hükmü Davud Paşa ile Nihayatü'l Hükmü Midhat Paşa*, Mektebet'ü Arabiye 1968.

³⁰ Cemil Musa Neccar, *el İdaratü'l Osmaniye Fi Vilayeti Bağdâd Min Ahdi'l Vali Mithat Paşa ile Nihayati'l Hükmü'l Osmanî 1869-1917*, Mektebete'l Medbuli, 1991.

GİRİŞ

I. TARİHÎ VE COĞRAFÎ SINIRLAR

I.1. Teorik Çerçeve: Sınır ve Doğası

Bu çalışma, Kerkük'ün 19. yüzyıldaki fizikî, idarî, ve sosyo-ekonomik yapısını incelemeye odaklanmıştır. Kent tarihi çalışmalarındaki en problemlilerden bir tanesi, kentin yapısal özelliklerini inceleme çabalarındaki zamana bağlı sınırlılıktır. Bir yerleşim yerinin kentsel bir hüviyet kazanması çok uzun bir süreçte gerçekleşmektedir. Bu süreç, yerleşim yerinin ilk inşâsından kente dönüşmesine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Kentin geçirdiği uzun tarihsel süreç anlaşılmasından, kentin kurulduğu çevrenin özellikleri ile bu çevreye başlangıçta yüklenen ve sonradan eklenen bir takım işlevlerin anlaşılması da zordur. Zira çevresel faktörlerin dayattığı işlevler kentin ilk yerleşim yerinin tayini, fiziksel özellikleri, idarî örgütlenmesi, kurumsal yapısı ve sosyo-politik yaşamı üzerinde doğrudan etkilidir.

Kerkük'ün, ilk inşâsından kentsel yapısını kazanıncaya kadarki dönüşüm evrelerini, üzerinde kurulduğu coğrafyanın kendine özgü dinamiklerinden bağımsız bir şekilde ele almak bazı yapısal sorunları da beraberinde getirecektir. Zira kuruluş ve gelişme süreçlerinde Kerkük'e yüklenen işlevlerin anlaşılması, Kerkük'ün ait olduğu coğrafyanın yapısal özelliklerinin anlaşılmasıyla da yakından ilgilidir. Buna bağlı olarak, Kerkük'ün ait olduğu coğrafyanın kendine özgü yapısı ve bu coğrafyaya yüklenen işlevlerin anlaşılmasında anahtar kelime olarak "sınır" kavramı ön plana çıkmaktadır. Sınır kavramı, Kerkük'ün bir yerleşim yeri olarak inşâsından kentsel bir kimlik elde etmesine, kültürel özelliklerinden çevresini etkileme biçimine kadar çok geniş yelpazede tetikleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Buradan hareketle, Kerkük'ün kentsel oluşum süreci ve buna bağlı bir takım olgular, tarihî bir perspektifle "sınır" kavramı çerçevesinde ele alınacaktır.

Çalışmada başvurulan kaynaklarda Kerkük'ün içinde bulunduğu coğrafyanın değerlendirilmesinde "serhâd", "hudûd" ve "set" kavramları temel terminoloji olarak vurgulanmıştır. Söz konusu kavramlar sınırın yapısal özelliklerini tanımlamaya dönük olarak kullanılmaktadır. Buradan hareketle, Kerkük'ün içinde bulunduğu coğrafyanın nitelik ve nicelik boyutlarının irdelenmesinde, zaman içerisinde konuyla ilgili olarak

üretilen terminoloji dikkate alınacaktır. Bu bağlamda “sınır” kavramı etrafında teşekkül etmiş belli başlı öğeler üzerinde öncelikli olarak durulacaktır.

I.1.1. Serhâd

Türkçede; iki devlet arasında sınır boyu anlamına gelen ‘serhâd’ Arapça’daki “suğur” ile eş anlamlı olarak tanımlanmıştır¹. Bu yönü ile serhâd’ı bir uç veya sınır bölgesi, iki devletin sınırlarının geçtiği geniş bir kuşak veya tampon bölge olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim Irak tarihinin önemli referanslarından olan Resul Hâvi’nin, İrân ve Osmanlı otoriteleri arasında bulunan kale ve yerleşim alanlarını *serhâd-ı İrân* olarak anması², serhâd’ın iki ülke arasında bulunan coğrafi alan olduğu yönündeki tanımı desteklemektedir. Bununla birlikte modern öncesi dönemlerde devletlerarasında bulunan coğrafi alan, bir başlangıç ve bitiş çizgisine sahip değildir. Bu durum komşu devletlerarasında belirsiz bir alanın mevcudiyetine yol açmaktadır³. Bu tür alanlar tampon bölge olarak da nitelendirilmişlerdir⁴. Serhâd’ın tampon bölge olması, meşru siyasal bir alan ve devletlerarasında bölümlenmesinin nesnel ölçüler üzerinden belirlenmiş olmaması, kapsamının belirsizliğine ve sıklıkla değişkenlik arz etmesine neden olmaktadır. Esasen bu belirsizlik ve değişkenlik devletlerin hâkimiyet mücadelesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla iki siyasal otoriteden birinin diğeri aleyhine genişlemesi serhâd olarak tanımlanan bölgenin belirsiz ve değişken yapısının oluşumuna kaynaklık etmektedir⁵.

Serhâd bölgeleri rakip siyasal otoritelerin çatışma ve savaş alanlarıdır⁶. Bu bölgeler savaşla birlikte anılan yerler olup askerî sınırlar olarak adlandırılmışlardır⁷.

¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, s.716; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, c. III, s. 185, 262; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul 1996, s. 972.

² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 14a, 58a.

³ Güneş Işıksel, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Safevi Sınırında Eşkiyalar: Bir Çözümleme Denemesi”, *Kebikeç*, S. 33, Ankara 2012, s. 33.

⁴ Sabri Ateş, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies New York University, May 2006, s. 9-10.

⁵ Ateş, *a.g.t.*, s. 9-10; Işıksel, *a.g.m.*, s. 33; Mesut Özcan, *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s. 2.

⁶ Serhâd’ın Avrupa siyasî coğrafyasında tanımlanan karşılığı ‘frontier’dir. Frontier, Latin dillerinde frontiere’den tebarüz etmiş olup Fransızca’da askerî anlamda düşmana karşı alınmış konumların birinci hattı yani çarpışma alanı (cephe gerisinin tersi) cephe kelimesinden türemiş bir sıfattır. Abdulla, *a.g.e.*, s. 157-158.

⁷ Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa Hudut Boyları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 16.

Serhâd'a ilişkin söz konusu yaklaşımı 19. yüzyıl Osmanlı yerel yöneticilerinin tanımlamalarında da görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin İrân serhâd yöneticilerinden Bağdâd Valisi Davud Paşa, Şubat 1824'te merkezî hükümete gönderdiği bir arızada serhâd kavramının askerî niteliğine işaret etmiştir. Davud Paşa, söz konusu tarihte İrân hâkimiyet alanının Kerkük'ün kuzey bölgelerini içermesinden dolayı Kerkük-Altınköprü-Erbil hattının İrân'ın serhâdı hâline geldiğini ve söz konusu alanın İrân'ın askerî müdahale ve saldırılarına açık bir hâle geldiğini ifade etmiştir⁸.

Serhâd alanlarında yaşam ve mekân, savaşın kabiliyet ve imkânlarının artırılması üzerine kurgulanır. Toplumsal örgütlenme savaş aristokrasisine dayalıdır. Mekânın inşâ ve organizasyonu da benzer özellikler taşır. Buralarda, kale ve sur yerleşimlerin çekirdeği ve vazgeçilmezidir. Bu durum sivil mimari ve şehirlerin istikrarlı gelişimlerinin önünde ciddi bir engel teşkil eder. Barış dönemlerinde yapılan inşâ faaliyetleri dâhi savaş ihtimaline hazırlık amaçlıdır. Bu münasebetle inşâ ve yıkım birbirini takip eder.

Serhâd bölgelerinde bulunan halk üzerinde merkezî siyasî hâkimiyetin tam anlamı ile kurulması zordur. Bu bölgeler demografik hareketlilik açısından geçişken bölgelerdir⁹. Siyasî Otoritelerin güç ve kuvvet üzerinden hâkimiyet sağlama girişimleri coğrafyanın geçişkenliği ve alternatif tabiiyet sunma olanakları karşısında sonuçsuz kalır. Serhâd bölgelerinin kendine özgü dinamiği imparatorlukların otorite kurmak sureti ile askerî kuvvet kullanma kapasitesini kısıtlamaktadır. Bu anlamda serhâd bölgelerinin halkı kalıcı bir bağlılık arz etmez.

Siyasal otoriteler ve tebaa arasında meydan okumanın en yüksek olduğu alanlar olması itibariyle serhâd bölgeleri siyasî istikrarsızlık alanlarıdır. Bu alanlarda siyasî istikrarsızlığın kaynağı rakip siyasal otoritelerin kontrol ve denetim alanlarını artırma eğilimlerinden ileri gelmektedir. Yerel halk ve siyasal otoriteler arasındaki siyasî ilişkiler, serhâd bölgesinin iki tarafında bulunan siyasal otoritelerin birbirleri aleyhinde nüfuz genişlettikleri dönemde yeni bir biçim alır. Rakip devletin serhâd alanlarında hâkimiyet genişletme teşebbüsleri durumunda yerel halk ile daha önce tesis edilen ilişki biçimi bağlayıcılığını yitirmekle karşı karşıya kalır ve politik açıdan kırılğan bir hâl alır. Bu durumu Osmanlı-İrân serhâd bölgelerinde görmek mümkündür. Nitekim belgelerde, İrân'ın Osmanlı tabiiyetinde bulunan alanlarda hâkimiyetini artırma teşebbüsleri ile

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA.), Hatt-ı Hümayun, (bundan sonra H. H.), 808/37196-G.*

⁹ Stein, *a.g.e.*, s. 16.

ortaya çıkan tablo “*ehemmiyeti mevki’iye ve siyasîyesi*”¹⁰; “*mevki-i nazikesi*”¹¹ gibi tanımlamalarla yer almıştır. Belgelerde ifâde edilen durum bir yönü ile merkezî otoritenin yerel dinamikler karşısındaki zayıf konumuna işaret etmektedir. Siyasal otoritelerin politik müdahale ve uygulama kapasitelerinin yetersiz olması durumuna atıfta bulunularak, serhâd bölgeleri sosyologlar tarafından “*isyankâr sınır bölgesi*” olarak tanımlanmıştır¹².

Sınır serhâd yönüyle modern öncesi dönemdeki imparatorlukların çeper bölgelerindeki siyasî coğrafyalarının esasını teşkil etmiştir. Osmanlı-İrân arasındaki sınır, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar serhâd niteliklidir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşturulan uluslararası komisyonların yürüttükleri çalışmalar neticesinde Hudûd’a evrilme süreci başlamıştır.

I.1.2. Hudûd

Sınırın anlam çerçevesi dâhilinde Osmanlı metinlerinde kullanılan kavramlardan biri de “hudûd”dur. “Had” kelimesinin çoğulu olan hudûd, sözlükte “engel olmak, iki şeyin arasını ayırmak, bir nesnenin uç kenar kısmı ve sınır” anlamlarına gelmektedir¹³. Siyasî literatürde ise iki devlet arasındaki siyasî bölünmenin başlangıç ve bitiş çizgisini ifâde etmektedir. Serhâd, belirsiz bir coğrafi alana işaret ederken hudûd, nesnel ölçüler üzerinden coğrafi alanın kesin ve en dar çizgilerle ayrıştırılmasına karşılık gelmektedir. Hudûd kavramının modern dönemlerin algısı olan ve bir çizgi olarak tasavvur edilen “sınır” kavramı ile eş anlamlı olduğunu ve bu anlamda 19. yüzyıl Irak tarihçilerinden Resul Hâvi tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Hâvi, İrân’ın Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bölgelere müdahale etmesi üzerine, devletin sınırlarını “*hudûd ve sinor*” kavramları ile kaydetmiş ve her iki kavramı da eş anlamda kullanmıştır¹⁴.

18 ve 19. yüzyıllarda ulus-devlet fikrinin ortaya çıkarak yaygınlaşmaya başlamasından önce devletlerin amacı insanlar üzerinde kontrolü sağlamaktı. Bu anlayış, insanların belli bir egemen kişi veya kuruma bağlılığını gerektiriyordu. Ama ulus-devlet fikrinin gelişmesi ve yaygınlaşması sonucunda “toprak üzerinde kontrol”

¹⁰ BOA., *Babiâli Evrak Odası Belgeleri (bundan sonra BEO.)*, 3527/264525, 12 Ra 1327/ 3 Nisan 1909.

¹¹ BOA., *İrâde Meclis-i Vâlâ (bundan sonra İ.MVL.)*, 387/16890, lef.1, 25 Ra 1274/13 Kasım 1857.

¹² Ferhat Tekin, *Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkâri Örneği*, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı*, Konya 2012, s. 93, 97.

¹³ Ali Bardakoğlu, “Had”, *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 547.

¹⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 85b-86a.

düşüncesi devlet ve toprakla ilgili politikaları etkilemeye başlamıştır¹⁵. Söz konusu anlayışın sınır üzerindeki somut etkisi, haritacılığın gelişmesi sayesinde Fransa'nın komşularıyla aralarındaki sınırları belirlemesi ile görülmüştür. 1798'de Fransa, doğal sınırlardan tamamıyla vazgeçmiş ve sınırı iki devleti birbirinden ayırma, hat olarak değerlendirerek anlaşmalara dayalı sınır çizimi politikasını savunmuştur. 1815'teki Viyana Kongresi'nin amacı, Napolyon fetihlerinin yol açtığı değişiklikten sonra Avrupa devletlerinin sınır yapılarını yeniden düzenlemektir¹⁶. Böylece modern sınırların haritalandırılması süreci ilk olarak Avrupa'da ortaya çıkmış ve çok geçmeden dünyanın hemen her yerinde uygulanmaya başlanmıştır.

Avrupa'da sınır telakkilerine yönelik olarak meydana gelen gelişmeler Osmanlı devlet siyasetinde ve siyasî coğrafya literatüründe yerini bulmakta gecikmedi. Osmanlı Devleti'nin modern anlayışla sınıra yaklaşımı, Osmanlı ve İrân arasındaki sınır sorunlarının bertaraf edilmesi amacıyla ortaya çıkmıştır. Söz konusu sınır sorunlarının izalesinin ancak iki devlet arasında bulunan coğrafi alan üzerinden kesin ayrıştırmalar ile olacağı düşüncesi yatmaktaydı. 1847'de Osmanlı ile İrân arasında imzalanan Erzurum Anlaşmasında her iki devlet arasında sınırların belirlenmesi için komisyonlar teşkil edilmiş ve söz konusu komisyona Osmanlı Devleti tarafından tayin edilen memur *tahdid-i hudûd* yani sınırın belirlenmesi vazifesi ile görevlendirilmiştir. Tayin edilen memur, Osmanlı ve İrân arasında *hudûd meselesinin hüsnü tesviyesi* yani coğrafi alan üzerinde her iki devlet tarafında hak iddialarından kaynaklanan sorunların izalesi için gerekli belirlemelerin yapılması çalışmalarını yürütmekle sorumlu tutulmuştur¹⁷. Dolayısıyla iki devlet arasında bulunan coğrafi alanın bir çizgi veya hat ile ayrıştırılmasına dayanan ve *tahdid-i hudûd* olarak kavramsallaştırılan çalışmalar sınırın modern telakkisini oluşturmaktadır.

Herhangi bir devletin hudûdunu teşkil eden coğrafi bir alan, söz konusu devletin egemenlik alanının kapsamını ihtiva etmektedir. Bu durum, sosyal bir gerçekliğe işaret etmektedir. Bu da siyasî otoritelere, hâkimiyet alanına dâhil olan bölgelerde bulunan topluluklar üzerinde zorlayıcı müdahalelerde bulunma imkânı verir. Bu yönü ile hudûd,

¹⁵ Özcan, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁶ Abdulla, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, sad. Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997, s. 1; Osmanlı ve İrân arasındaki hudûd'un belirlenmesine tayin edilen memur Derviş Paşa'dır. Derviş Paşa'nın Hudûd Tahdidi'ne yani sınırın belirlenmesine ilişkin çalışmaları için bkz: Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudûd-ı İraniye*, Matbaa-i Amire 21 Ş 1286.

siyasî otoritelerin içe dönük egemenlik alanlarının kapsamını tayin eden bir işleve sahiptir. Pratik olarak bunu, Osmanlı Devleti ve İrân'ın 1824 yılında Irak üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinde görmek mümkündür. İrân'ın 1824 yılı itibari ile Kerkük sınırlarına kadar olan Süleymânîye bölgesini işgali ve bölge üzerindeki hak iddiasını dönemin Bağdâd valisi Davud Paşa merkeze gönderdiği arızada; "Süleymânîye, İrân'ın hudûdu hâline gelmiştir", şeklinde ifade etmiştir¹⁸. Süleymânîye'nin dönemin koşulları çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin kabulü olmaksızın İrân tarafından ilhakıyla egemenlik alanı içerisine alınması, hudûd kavramının içe dönük egemenlik ve hâkimiyet alanının kapsamını/limitini tayin ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle sınır çizgisi olarak hudûd, bir taraftan siyasî otoritenin belli bir alan üzerindeki egemenliğini ve otonomisini tanımlarken, diğer taraftan da söz konusu otoritenin limitini ifade etmektedir¹⁹.

1824 yılında İrân'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Süleymânîye bölgesini işgal etmesi ile Süleymânîye'nin İrân'ın egemenlik alanına dâhil olması, hudûd kavramına ilişkin işlevsel sorunları da içermektedir. Zira burada İrân tarafından tayin edilen hudûd tek taraflı ve zorlayıcı bir yaklaşımın ürünüdür. Ortak kabule dayanmadığından işlevsel açıdan sürdürülebilir hudûd kategorisine girmemektedir. Oysa hudûdun sürdürülebilir olabilmesi için yasal çerçeveye sahip olması gerekir. Bu yasal çerçeve, kapsam açısından devletlerin egemenlik alanları veya bir devletin kuvvete dayalı müdahalelerinden ziyade, devletlerarasında bağlayıcı hukuki normlar üzerinden belirlenmesini öngörmektedir. Dolayısıyla hudûd içe dönük egemenlik haklarını tanımlarken aynı zamanda dışa dönük egemenliğin kapsamını tanımlayıcı işlevler de ihtiva etmektedir²⁰. Hudûdun, ortak kabul edilirlilik ve uluslararası normlara dayalı yasal coğrafi aidiyeti belirleyen çizgi şeklinde içerdiği anlamı, modern devlet yapılarının ortaya çıkması ile ilişkilidir. Çünkü modern devletlerin sınır boyları ya da serhâdları yerine sınır çizgileri ve hudûdları vardır²¹.

¹⁸ BOA., H. H., 808/37196-G.

¹⁹ Malcolm Anderson, *Frontiers Territory and State Formation in the Modern World*, Cambridge, Polity Press 1996, s. 1.

²⁰ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s. 18.

²¹ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, Türkçesi; Cumhuriyet Atay, Devrin Yayınları, İstanbul 2005, s. 11.

I.1.3. Set

Sınırlar, ait oldukları devletlerin ilk savunma hatları, sosyal baskı kurumları ve devlet gücünün sembolleri olarak tasavvur ve telakki edildiklerinden devletler kendi sınırlarını mutlak bir şekilde kontrol etmeye çalışırlar. Sınırdaki amaçlanan şey, “kendini”ni “öteki”nden ayırmaktır. Bir başka deyişle, sınırın en büyük fonksiyonlarından biri bir engel olarak rol oynamaktır²². Sınırın engel teşkil eden yapısı, kalıcı bir niteliğe yani devletin denetim ve kontrol mekanizmasını destekleyen bir yapıya sahip olması ile mümkündür.

Devletin egemenlik haklarının kalıcı ve istikrarlı olabilmesi, sınırın coğrafi, ekonomik ve kültürel alanlarda bir bütün olması veya birbirinden kopuk olmaması ile mümkündür. Coğrafi, ekonomik ve kültürel havzaları bölmeyen, kendi içine bakan ve içsel birlikteliği parçalamayan sınırlar, devletler açısından kontrol ve denetimleri kolay olan, barışçıl sınırlardır. Bu tür sınırlar istikrarlı ve tarihî sürekliliğe sahip bir yapı arz ederler. Ancak coğrafi, ekonomik ve kültürel alanları baştanbaşa bölen sınırlar, daima çatışmaların ve silahlı mücadelelerin eksik olmadığı sınırlar olmuşlardır. Devletlerin egemenlik haklarını her türlü müdahalenin hedefi yapmaları sebebiyle bu tür sınırlar sosyal huzur ve istikrarın en az korunduğu yerlerdir²³.

Çalışma alanımızı da kapsayan Osmanlı-İrân sınırı, gerek serhâd ve gerekse de hudûd kavramı anlamında coğrafi, ekonomik ve kültürel havzaları bölen, iç bütünlük taşımayan bir yapı arz etmektedir. Osmanlı ve İrân hâkimiyet alanlarını ayıran sınır, Zagros dağ silsilesi arasından geçmekte ve homojen bir yapıya sahip halkların iç içe geçmiş karşılıklı, bağımlı, yoğun ilişki ağlarını ayrıştırmaktadır. Bu halklar göçebe olup merkezî yönetime bağlılıkları zayıftır²⁴. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyet alanının devamını teşkil eden ve İrân’ın hâkimiyetinde bulunan bölgelerde yönetilemeyen ve hiçbir yönetimi kabul etmeyen Kürt aşiretleri yer almaktadır. Serhâddan hudûda evrilme sürecinde Osmanlı tarafında bulunan bölgeler, merkezîleşme uygulamalarına sahne olurken, İrân tarafında bulunan yerler ise süregelen klasik yönetim biçimiyle idare

²² Tekin, a.g.t, s. 71.

²³ Ahmet Davutoğlu, “Takdim”, *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s. V-VI.; Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 199-200.

²⁴ Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq, 1900 To 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956, , s. 12.

edilmiştir. Sınırın her iki tarafında bulunan nüfus, kendi aralarında ekonomik, kültürel ve hatta kimi zaman da siyasî etkileşim hâlinde olmuştur²⁵.

Osmanlı-İrân sınırının karmaşıklığı ve kontrol altına alınmasındaki zorluklar devleti, serhâd alanlarından hudûd çizgisine kadar sınırın bütün evrelerinde askerî ve fiziki tedbirlerin yanı sıra zihinsel ve psikolojik tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu amaçla devlet, İrân'la olan temas alanında kendi otoritesine meşruiyet sağlamak ve bölge halkının destek ve katılımını artırmak için, set metaforu vurgusu üzerinden hayali sınırlar inşâ etmeye çalışmıştır. Bu hayali sınırlar aracılığıyla devlet müdahaleye açık egemenlik alanlarında ihdas ettiği fiziki ve askerî tedbirleri tahkim ettiği gibi, her iki önlemin devre dışı bırakıldığı durumlarda bile önleyici ve koruyucu bir mekanizma tesis etmiştir.

Sınırın maddi güç imkânlarını zorlayan yapısına karşı devreye konulan mekanizma Kur'ân'da bahsedilen Yecüc Mecüc fitnesinin önünü almak amacıyla İskender-i Zülkarneyn'in demirden bir 'set' inşâ etme metaforuna dayanmaktadır. Mekanizmanın Osmanlı sınırlarında uygulamaya konulması Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferiyle başlatılmaktadır. IV. Murat döneminde bölge sorunlarının kaydedildiği bir kanunnamede bu durum şöyle ifade edilmektedir;

*"Hak subhânehu ve Te'âlâ sedd-i Ye'cüc bina etmeği İskender-i Zülkarneyn'e müyesser ettiği gibi memâlik-i mahrûsemenden fitne-i Ye'cüc-i 'Acem def'ine Kürdistan'ı bir sedd-i sedîd ve hisâr-ı hadîd eylemiştir."*²⁶

Osmanlı yönetici ve düşünürleri, fitne olarak belirtilen Yecüc Mecüc'ü, rakip ve düşman devlet olan İran'ın siyasî telakkisi ile özdeşleştirmişlerdir. Bu yaklaşım, İrân ve Osmanlı arasındaki siyasî aidiyetlerin güç mücadelesine işaret eder ve sınırın ayırıcı fonksiyonuna vurguda bulunur ki bunun yansımalarını modern zamanlarda da görmek mümkündür. Nitekim Soğuk Savaş dönemlerinde doğu ile batı blokları arasındaki keskin uyuşmazlık ve ötekileştirici tutum temas bölgelerinde "kapalı kapı", "mühürlü kapı" ve "demir perde" gibi metaforların inşâsına yol açmıştır. Bu metaforlar mekân ve zamanda temas hâlinde bulunan toplulukların zihinsel ve duygusal ilişki ihtimallerine karşı sınırın ayırıcı işlevine şiddetle vurguda bulunur²⁷. Osmanlı klasik döneminde

²⁵ Longrigg, *Iraq*, s. 14.

²⁶ Azîz Efendi, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, Editörler; Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, İngilizce Çevirisiyle ile Birlikte Hazırlayan; Rhoads Murphey, Harvard Üniversitesi Basım Evi 1985, s. 35.

²⁷ Tekin, a.g.t, s. 68.

sınırın ayırıcı etkisine yönelik kullanılan “sedd-i sedîd”, “sedd-i metîn” ve “hisâr-ı hadîd” vurgusu ile modern dönemlerde sınırın ayırıcı etkisi konusunda yapılan “kapalı kapı”, “mühürlü kapı” ve “demir perde” gibi tanımlamaların benzerliği dikkat çekicidir.

Set metaforu üzerinden kurgulanan ayırışma ve ötekileştirme, sınırın hem rekabet hem de savunma bölgesi olmasından ileri gelmektedir. Osmanlı ve İrân siyasî otoriteleri sınır bölgelerinin kontrolü için askerî mücadelenin yanı sıra dinî retorikle bezenmiş evrenselci bir ideolojiyi de devreye sokmuşlardır²⁸. Bu yaklaşım, sınırın başka bir boyutuna da işaret etmektedir. Osmanlı Devleti’nin set kurgusu üzerinden inşâ ettiği ve Sünnî ortak bilincine vurguda bulunduğu evrenselci ideoloji, sadece kendi egemenliği altında bulunan sınırları korumayı hedeflemediğini, aynı zamanda rakibi durumunda bulunan İrân’ın aleyhinde meşru bölgesel aidiyetini genişletme çabası içinde bulunduğunu göstermektedir²⁹. Osmanlı metinlerinde bunun yansıması olarak “serhâd-ı İslâmiye”, “sedd-i sedîd-i İslâmiye”³⁰ ile “memleket-i İslâmiye”³¹ gibi tanım ve kavramlar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Merkezî hükümetin, sınır bölgesi topluluklarının dinî-mezhebi kabullerini rakip devletin muhtemel müdahale ve ideolojik sızmalarına karşı politik bir form üzerinden kalıcı bir duruşa evirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira set metaforuna dayandırılan politik formun yerel topluluklar arasında bilinen ve kullanılan bir form olduğunu yerelden merkeze gönderilen kayıtlar göstermektedir. Yerel toplulukların ileri gelenleri arasında meydana gelen iktidar çatışmalarında İrân’ın siyasî yörüngesine giren ve oradan güç devşirmeye çalışan taraf, din dışı (tekfir) ilan edilerek bunların yerel meşruiyetleri söz konusu form üzerinden zedelenmeye çalışılmıştır³². Bu form üzerinden sadece sınırın rakip ve düşman tarafına geçenlere karşı bir dışlama içine girilmemiş aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin sınır memurlarının dengeyi ihlal edici tutumlarına karşı da benzer bir tepki geliştirilmiştir. Nitekim sınır bölgesinde Berzencî seyyidlerine bağlı olan bazı aşiretlerin yerel memurlar tarafından çeşitli müdahalelere maruz kalması Berzenci Şeyhlerinin merkezi hükümet nezdinde set metaforuna dayalı

²⁸ Abdurrahman Atçıl, “Karen M. Kern, The Prohibition of Sunni-Şhi’i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies”, *TALİD*, c. 3, Sa. 5, 20005, s. 852.

²⁹ Richard Schofield, “Narrowing The Frontier: Mid-nineteenth Century Efforts to Delimit and Map teh Perso-Ottoman Border”, *War and Peace In Qajar Persia*, Ed: Roxane Farmanfarmanian, Routledge Londor and NewYork 2008, s. 149.

³⁰ BOA., *H. H.*, 2/50, 9 R 1156/2 Haziran 1743.

³¹ BOA., *Cevdet Hariciye (bundan sonra C.HR.)*, 3/134, 17 Ş 1243/9 Eylül 1827.

³² Bkz., İsmet Parmaksızoğlu, “Kuzey Irak’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey’in Hatıraları”, *Bellekten*, XXXVII/146, TTK 1973, s.191-230.

şikâyetlerde bulunmasına neden olmuştur. Konu ile ilgili bölgenin saygın ulema ve şeyhlerinden olan Seyyid Kak Said Berzencî 1896'da merkezî hükümete gönderdiği mektubunda "...şimdiye kadar hudûd-ı hakanîde bir sedd-i metîn olan 'aşâ'îr ..." aşiretleri sınır savunma sisteminin bir bileşeni olarak göstererek memurların aşiretlere yönelik rahatsız edici tavırlarına engel olunmasını talep etmiştir³³.

Osmanlı Devleti'nin İrân'daki siyasî iktidarlarla sınır komşusu olduğu 16. yüzyılın ilk çeyreğinden 19. yüzyılın sonuna kadar sınırı korumaya ilişkin olarak "sed", "sedd-i sedîd", "hisâr-ı hadîd" şeklindeki sınırı ifâde etmeye yönelik tanımlamaları³⁴, politik inanç vurgusu ile sınır bölgesini merkezî alana entegre etme gayreti olarak yorumlanabilir. Fitne ve fesadın zuhuruna meydan vermemek için İskender-i Zülkarneyn gibi sedd-i sedîd ve hisâr-ı hadîd metaforları inşâ etme yoluna gidilmiştir. Devlet, İrân'ın sınıra yönelik müdahalelerini gayr-ı meşru kisvesine büründürmek amacıyla dinsel bir vurguyu benimsemiştir. Bu yönüyle dinî vurgu, sınırı merkeze entegrasyonda önemli rol oynamıştır³⁵. Bu münasebetle set metaforu üzerinden inşâ edilen hayali sınırlar dinî referans üzerinden bir taraftan sınır halklarının karşı devletin ideolojik sızmalarına karşı bir kalkan olarak kullanılması işlevi görürken diğer taraftan da merkezî hükümetle siyasal bütünleşmenin itici unsuru olmuştur. Bu bağlamda sınırlar ortak dinî kabuller üzerinden tesis edilen politik inanç formları ile toplumsal dayanışma ve birliğin inşâ edilmesinde olumlu katkılar sağlamaktadırlar.

I.2. Serhâd'dan Hudûda Osmanlı İrân Sınırının Oluşumu

Güney Kafkasya'dan Basra'ya kadar olan ve coğrafyayı dikey olarak bölen bölge, eski çağlardan beri Anadolu ve İrân üzerinde egemenlik kurmuş siyasî oluşumlar arasında bir sınır bölgesiydi. Bölge, dönemin coğrafi adlandırmasıyla Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Luristan ve Irak olarak ifâde edilmektedir³⁶. Söz konusu coğrafya, 16. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı ve İrân otoritelerince sahip oldukları güç yapıları ölçüsünde paylaşılmıştı. Sınır boyunda Osmanlı ve İrân idarî

³³ BOA., Şurayı Devlet (bundan sonra ŞD), 2171/23, 12 C 1314/18 Kasım 1896.

³⁴ Bkz., BOA., Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (bundan sonra Y. PRK.TKM), 34/20, 18 Şubat 1895; BOA., ŞD, 2171/23, 12 C 1314/18 Kasım 1896.

³⁵ Kemal H. Karpat, "Comment'ts On Contributions And The Borderlands", *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Wisconsin Pres Madison, s. 1.

³⁶ Güneş Işıksel, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Safevi Sınırında Eşkiyalar: Bir Çözümleme Denemesi", *Kebikeç*, Sa. 33, Ankara 2012, s. 37-38.

yapıları içerisindeki teşkilatlanmalar ise şöyledir: Osmanlı Devleti; Van, Erzurum, Şehrizar ve Bağdâd eyaletlerini serhâd eyaletleri olarak tanımlarken, İrânlılar; Urmiye, Luristan ve Kirmanşâh valiliklerini sınır idareleri şeklinde tanımlama yoluna gitmiş ve bölgedeki sınır politikalarını bunun üzerinden belirlemişlerdir³⁷.

Modern öncesi dönemlerde sınır, daha çok hukuki bir hâkimiyet ve sınır boyundaki yerlerle ittifakları içermektedir. Mesela, imparatorluğun sınırı yerel güçlerin ya da idarecilerin merkezî idareye olan bağlılıklarıyla belirlenirdi. Osmanlı İrân sınırı için konuşmak gerekirse; iki devletin gücünün değişmesi, sınırın yeniden tanımlanmasını gerekli kılardı³⁸. İrânlılar tarihsel saiklerle hak iddia ettikleri sınır bölgesinin Batı kısmının hudûdunu Dicle'ye kadar uzatıyorlardı³⁹. Nitekim Sasanilerin istila ve işgallerine set olmak için Meyafarikin'den Dicle'ye dökülen Nimfus Irmağı ve Dicle nehri boyunca birçok kale ve kule inşâ etmek mecburiyetinde kalan Bizans, Dicle'nin doğal sınır olma durumunu Sasanilere kabul ettirmeye çalışmıştır⁴⁰. Osmanlı Devleti'nin merkezî ve yerel sınır hattı ise doğal sınır avantajlarından yoksun olmasına rağmen, Sünnî alan üzerinde ortak dinî kabuller ve yerel ittifaklara dayalı olduğundan Bizans'ın geçişken sınırına oranla daha korunaklı bir yapı arz etmektedir.

Avrupalıların bölgeye girmelerinden önceki zamanlarda, bölgedeki sınır antlaşmalarında gelenek olduğu üzere, antlaşmada (1639 Kasr-ı Şirin/Zohap) iki devlet arasında ikamet eden kabilelerin sadakatleri esas alınırdı. Çevre bölgelerdeki devletler onları zorlamaya ve bağlılığa ikna etmeye çalışırken, aşiretler görece özgür iradelerini kullanmakta ve kısmî bir özerklik icra etmekteydiler. Bu şekilde, iki devlet arasındaki çatışma, sınır bölgelerini kapsamakta ve kendini aşiretlerin bağlılıklarında, aşiretler arası çatışmalarda ve başkaldırılarda göstermekteydi. 1639 antlaşmasında sınırların genişliği, doğuda Zagros Dağları ve batıda Dicle ve Şattü'l-Arap nehirleri olmak üzere

³⁷ Ateş, a.g.t, s. 3; Longrigg, *Iraq*, s. 1.

³⁸ Ateş, a.g.t, s. 9-10.

³⁹ Rudi Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab As Seen By The Safavids", *Ottoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, Pres Madison s. 158; Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997, s. 31. Romalılar, Fırat sahillerini yerel hükümetlerin askerleri vasıtasıyla fethetmedikleri müddetçe kendilerini tam anlamıyla Asya'ya hükmetmiş saymıyorlardı. Zira bu bölge Anadolu'nun âdetâ bir surunu teşkil etmekteydi. Bundan dolayı Fırat söz konusu dönemde iki düşman devletin doğal hudûdunu teşkil etmiştir. Dicle iki kola ayrıldığından doğal sınır olma özelliğine sahip değildir. Ancak Fırat Mezopotamya ovası boyunca giderek doğudan batıya doğru aktığından Avrupalıların Asya'daki istilalarının doğal sınırını teşkil etmiştir. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, c. 2, s. 467-68.

⁴⁰ Hammer, a.g.e, s. 457.

100 milin (160 km.) üzerindeydi⁴¹. 1639'da varılan anlaşmanın maddeleri 1746 ve 1823'teki antlaşmalarla teyit edilmişti. Ancak 1847 Erzurum Antlaşmasına değin Osmanlı İrân arasındaki savaş tehdidi devam etmiştir. Bu antlaşmayla her iki devleti savaşın eşiğine getiren sınır meselelerinin çözümüne yönelik komisyon oluşturma kararı ortaya çıkmıştır⁴².

Devletin sınıra ilişkin hafızasını oluşturan söz konusu anlaşmaların tümü aslında Kasr-ı Şirin Antlaşmasına dayanmaktadır. Kasr-ı Şirin Antlaşmasında öngörülen sınırlar kesin belirlemelere dayanmaktan uzaktır⁴³. Bu antlaşma daha çok bölgelerin ve bu bölgelerde yaşayan insanların hangi tarafa ait olduğunu tayin ediyordu. İki taraf da sınır tayininde kesin belirlemelerden kaçınmıştır. Bunun nedeni de bölgedeki demokratik yapının hareketli aşiret unsurlarına dayanması ve her iki tarafın bölge üzerindeki alakalarının kendi lehlerine döneceği noktasındaki umutlarıydı⁴⁴. Söz konusu umutlar, yerel dinamiklerin etkisiyle çoğu zaman her iki devleti savaş durumuna getirmekteydi.

Osmanlı Devleti ile İrân 1821 ve 1823 yılları arasında yine savaştaydı. Bu çarpışmalar 1823 yılında imzalanan birinci Erzurum Antlaşması ile sonuçlandı. Bu antlaşma daha önce imzalanan 1639 antlaşması ve 1746 Kurdan antlaşmalarının getirdiği sınır düzenlemelerini teyit eder nitelikteydi. Fakat daha öncesinde sınırları belirlemek için herhangi bir girişim gerçekleştirilmemişti. Bu türden kesin bir sınır tarifinin yokluğu daha sonra sık sık nükseden sınır ihtilafları, özellikle de Şehrizer bölgesinde çatışmalara neden oldu. 1842'de Osmanlı ve İrân savaşın eşiğinde iken Büyük Britanya ve Rusya her iki devletin de onayını alarak birleşik bir sınır komisyonu kurdular. Bu komisyonun çalışmalarının ürünü ise ikinci Erzurum Antlaşmasıdır (20 Mayıs 1847). Bu antlaşma da 1823'te imzalanan antlaşmayı bir iki istisna dışında teyit etmekteydi. Türk ve İrân komisyon üyeleri, İngiliz ve Rus üyelerinin nezaretinde 1850 ve sonraki iki yıl Muhammerah'ta toplandıysa da her defasında Türk tarafının muhalefetinden dolayı antlaşma imkânsız hâle geldi. Sınırların geçerli bir tanımlamasının olmayışından hem Türk hem de İrân devleti memnun olmasalar da, var olan duruma razı olmuşlardır. Bu tarihten sonra İngiliz ve Rus komisyon üyeleri bir sınır haritası çıkarmak için yıllarca çalışıp 1869 yılında tamamlanan bir 'Özdeş Harita'

⁴¹ Fattah, *a.g.e.*, s. 31.

⁴² Lorimer, *a.g.e.*, s. 1186, 1376.

⁴³ *The Iran-Iraq Border 1840-1958*, Editör: Richard Schofield, Vol. 9, Archive Editions 1989, s. 516.

⁴⁴ Ateş, *a.g.t.*, s. 38.

çıkarmayı başardılar. Bu harita bir sınır çizgisi belirleliyordu fakat arasında böyle bir çizginin çizileceği 20 mil (32,19 kilometre) genişlikte bir kuşak tanımlaması yapıyordu⁴⁵.

1847 Erzurum antlaşmasını takip eden 30 yıllık dönem boyunca tertip edilen uluslararası komisyonlar, temayüller ve harita çizimleri sınır tespit çalışmalarında birbirini takip etti⁴⁶. Uluslararası komisyonların Osmanlı-İran sınırının tayinine ilişkin uzun süren çalışmalarına rağmen sınırın Kerkük Sancağı yönünde bulunan bazı yerleşim bölgelerinin hangi tarafa ait olduğu noktasında “*münaza’a fihe*” bir mutabakat sağlanamadı. Bu ihtilaflı bölgelerde İrân tüm gücüyle varlığını ve etkisini kuvvetlendirmeye çalıştı. Osmanlı Devleti’ni kendi lehine bir karara zorlamak üzere çeşitli stratejiler geliştirdi. Bu stratejilerden birisi de ihtilaflı alanları Osmanlı sınır bölgesine asayiş ve düzeni ihlal edici saldırılara merkez yapmaktı⁴⁷. Yüzyılın sonlarına kadar küçük müdahaleler eksik olmamakla beraber Osmanlı Devleti hâlâ İrân tarafından işgal edilen Urmiye, Vezene, Bane, Serdeş ve Zohab kasabalarını talep ediyordu. Buna mukabil İrânlılar da Gülanber Ovası, Havraman Dağı ile Hanekin’e yakın toprakları talep ediyordu⁴⁸.

Her iki devletin sınır tahdit çalışmalarına rağmen sınır çizgisi üzerinde kimi bölgeler üzerinde mutabık kalamamaları özellikle sınırın Osmanlı tarafında ciddi bir kontrol ve denetimsizliğe neden oluyordu. Tartışmalı bölgeler konusunda herhangi bir mutabakatın sağlanamaması, çalışmamıza konu olan dönem boyunca varlığını korudu. Nitekim 1887 yılında sınırın ihtilaflı alanlarının yarattığı sorunlar ile alınabilecek önlemlerle ilgili olarak bir binbaşı tarafından kaleme alınıp merkezi hükümete sunulan rapor, söz konusu değerlendirmeleri desteklemektedir. Raporunda şu hususlar vurgulanmıştır: “İrân, hâlihazırda bir siyasî kriz ile uğraşmaktadır. Merkezi hükümet bu krizi fırsata dönüştürerek ihtilaflı bölgelerin statusünü lehimize çevirebilir. Eğer bu yönde bir gelişme kaydedilirse sınırdan mütevellit sorunların önü alınabilecektir. Nitekim sınırın geçişkenliğine meydan veren noktalarına yeteri derecede asker yerleştirilip karakollar inşâ etme imkânı oluşacaktır. İnşâ edilecek karakollar vasıtası ile denetimsiz geçişlerin önü alınabilecek ve özellikle aşiretlerin yaylalara çıktığı dönemde

⁴⁵ *The Iran-Iraq Border*, s. 517.

⁴⁶ Longrigg, *Iraq*, s. 12.

⁴⁷ *BOA., Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (bundan sonra DH. MKT.)*, 27 Z 1310/12 Temmuz 1893.

⁴⁸ Longrigg, *Iraq*, s. 12.

sınırdaki artan asayiş sorunlarının önü alınacaktır⁴⁹. Netice itibariyle 1823'ten beri başlayan birçok konferans ve anlaşmalara rağmen Osmanlı-İrân sınırında var olan uyuşmazlık ve sorunlar yüzyılın sonuna dek varlığını devam ettirmiştir⁵⁰.

Sınır üzerinde her iki devletin uzlaşmaması durumu ve bundan kaynaklı sorunlar, Kerkük bölgesinde yaşamın tüm alanlarına etki etmekteydi. Kerkük'ün bir idarî birim olarak sınır sorunlarıyla ilgisinin yirminci yüzyılın başına kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Uluslararası sınır tespit komisyonlarına rağmen, sınır bölgesinde bulunan birkaç yerleşim yerinin statüsü hakkında herhangi bir karar alınamaması sınırın İrân ve Osmanlı tarafında bulunan memurlarını karşı karşıya getirmiştir. Örneğin; Vezene ile ilgili olarak her iki devletin sınır görevlileri kimi zaman çatışmalara meydan veren durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Nitekim Kerkük mutasarrıfları bu sorunların tespit ve çözümü için tertip edilen komisyonlara iştirak etmişlerdir⁵¹.

1847 Erzurum antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti ile İrân arasında cereyan eden sınır meselelerinde uluslararası hukuk kriterleri referans alınmaya başlandı. Nitekim, İrân devletinin sınırdan kaynaklı kimi problemlere meydan veren uygulamalarına karşı Osmanlı Devleti tarafından yapılan itirazlar, "*hukûk-ı düvel ve milele mutâbık olan metâlib-i meşrûha*" biçimindeki uluslararası hukuk vurgusu üzerinden yapılmıştır⁵². Ancak teknik konularda Osmanlı bürokratları tarihsel verilere bakmaktan geri durmuyordu. 1847 anlaşmasını takip eden dönemde sınıra ilişkin tahdit çalışmalarında Osmanlı bürokratlarının referans gösterdikleri antlaşmalar, Ocak 1910 tarihli bir vesika kaydına göre şöyle sıralanmıştır:

1. Dördüncü Murad zamanında imzalanan Şevval 1049/Aralık 1639 tarihli antlaşma.
2. İkinci Ahmed zamanında imzalanan 17 Safer 1140/4 Ekim 1727 tarihli antlaşma.
3. Birinci Mahmud zamanında imzalanan Cemaziyülâhır 1149/Ekim 1736 tarihli antlaşma.
4. Birinci Mahmud zamanında imzalanan 17 Şaban 1159/4 Eylül 1746 tarihli antlaşma.

⁴⁹ BOA., *Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniye Erkan-ı Harbiye Dairesi (bundan sonra Y. PRK. MYD.)* 7/138, Tarih 1887.

⁵⁰ Longrigg, *Four Centuries*, s. 304.

⁵¹ BOA., *Yıldız Arşivei Sadaret Hususu Maruzat (bundan sonra Y. A. HUS)*, 501/63, 9 Nisan 1906

⁵² BOA., (*Sadaret A.*).d., 603, 9 Safer 1284/23 Şubat 1877.

5. İkinci Mahmud zamanında imzalanan 9 Zilkade 1238/18 Temmuz 1823 tarihli antlaşma.

6. Abdülmecid zamanında 16 Cemaziyülâhır 1263/1 Hazîrân 1847 tarihli antlaşma.⁵³

Osmanlı bürokratlarının yapılan antlaşmalarda vurguladıkları temel husus İrân'ın Osmanlı tarafında bulunan Kürt sancaklarına müdahalesinin men edilmesine dâirdir. Osmanlı kayıtlarında bu durum özetle şöyle açıklanmıştır:

“ IV. Murad döneminde imzalan Kasr-ı Şirin Antlaşmasından Abdülmecid döneminde imzalanan 1847 tarihli Erzurum Antlaşmasına kadar yapılan tüm antlaşmalar Osmanlı sınırında bulunan Kürtlere İrân'ın müdahale etmemesini teminat altına almaya yöneliktir. Erzurum Antlaşması Osmanlı Devleti ile İrân arasında tahdit edilen sınırların temel referans kaynağıdır. Bu antlaşma ile her iki devletin tayin edilen sınırlar dışında bütün hak iddialarından vazgeçecekleri öngörülmüştür. Özellikle antlaşmanın Muhemmera, Zohap ve Süleymâniye sınırlarına dair üçüncü maddesinin Kerkük, Revânduz, Hakkâri, Van ve Beyazıt taraflarındaki Kürtleri kapsamadığından hareketle İrân'ın söz konusu bölgelere yaptığı müdahalelerde haksız olduğu İrân'a her koşulda anlatılmalıdır. Zira İrân, antlaşmanın 3. Maddesine dayanarak Kerkük bölgesinde bulunan arazi ve Kürtlere müdahalede bulunmaktadır⁵⁴. ”

Osmanlı Devleti kendi sınırları üzerinde kontrol ve denetim çabalarını ısrarlı bir şekilde sürdürdü. Bu çabalar çalışmamızı konu alan dönem içinde önemli aşamalar da kaydetti. Nitekim, Mayıs 1892 tarihinde merkezî hükümet, İrân tarafından Osmanlı hudûduna yönelik geçişleri tam anlamıyla kontrol altına almak amacıyla vize uygulamasına başvurdu. Buna göre Osmanlı sınırını geçmek ancak Savucbulak Şehbenderliği'nin pasaportlara vize vermesi ile mümkün olabilecekti⁵⁵.

Çok katmanlı sınır değişim süreci, vatandaşlıktan geçici meskûnluğa kadar değişen bir süreci barındırıyordu. Bu süreç ve öncesinde bazı grupları, topraklarını terk edip başka yerlere göç etmeye zorladı. Bunun nedenleri arasında, devlet otoritelerinin baskıları, ağır vergilendirmeler, kaynakların kıtlığı, verilen bölgeler üzerinde hâkimiyet mücadeleleri, lider ailelerin üyeleri arasındaki rekabetler, sıradan aşiret adamlarının

⁵³ BOA., *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkâtibi (bundan sonra Y.PRK. BŞK)*, 80/50, 29 Z 1327/11 Ocak 1910.

⁵⁴ BOA., *Y. PRK. BŞK*, 80/50, 29 Z 1327/11 Ocak 1910.

⁵⁵ *Mûsul Valiliğinde Şehrîzor Mutasarrıflığına Tahrirat (bundan sonra MVŞMT)*, T 9899, s. 5, 12 L 1309/10 Mayıs 1892.

şeflerin baskısından kaçışları ve göçebe nüfusun yerleşik nüfus üzerindeki baskıları sayılabilir. Diğer yerlere oranla nüfusu az olan sınır bölgesindeki bir aşiretin sınırın diğer tarafına mütemâdiyen geçmesi devletin istemediği bir durumdu. Devlet bir yandan göçü durdurmak ve düzeni sağlamakla uğraşırken diğer yandan da kenarlarda modern kontrol ve gözetim araçları ile devlet gücünü nasıl oturtacağı kaygısını taşıyordu. Sınırların belirlenmesi ve oluşturulması devlet otoritesinin sınır içinde ve sınırda sağlanmasıyla ilgili bir durumdur⁵⁶.

Osmanlı ve İrân devletleri arasında 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren oluşan sınır bölgesinin, gerek modern dönem öncesi sınır/serhâd yapısı ve gerekse de modern dönemle başlayan sınır/hudud yapısında cereyan eden yerel, bölgesel ve uluslar arası gelişmelerin yansımalarını, ekseriyetle Osmanlı hâkimiyet alanında bulunan Şehrizer bölgesinde çeşitli yönleri ile görmek mümkündür.

I.3. Şehrizer

Kaynaklarda Şehrezur, Şehrizer, Şehrizer ve Şehrizer olmak üzere çeşitli tabirler kullanılmıştır. Söz konusu tabirlerden Şehrezur'dan gelen Şehrizer veya Şehrizer tabiri bölgeye gelen Müslüman coğrafyacılar tarafından kullanılmıştır⁵⁷. Bunlardan Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, Şehrizer tabirinin bölgede bulunan Kürt yöneticilerinin en güçlü olanlarınca yönetilmesinden kaynaklandığını belirtir. Müstevfi, (740/1340) kayıtlarında “zor” kavramını güç kuvvet anlamında kullanmıştır⁵⁸. Yakut el-Hamevî,(626/1229) Şehrizer tabirine Şehrezur şeklinde yer vermektedir⁵⁹. Osmanlı kaynaklarında ise Şehrizer, Şehrizer, Şehrizer ve Şehrizer isimleri kullanım ve yazım farklılıkları ile beraber yer almaktadır. Osmanlı kaynaklarında Şehrizer tabiriyle ilgili farklı kullanım ve okunuşlarını Arapça “vav” harfinin Osmanlıca okunuşta “o” ve “u” seslerinin her ikisine de karşılık gelmesinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Bunlardan Şehrizer veya Şehrizer adları, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişiyle beraber gerek devletin resmî belgelerinde ve gerekse de bölge tarihini içeren kroniklerde görülmektedir⁶⁰.

⁵⁶ Ateş, a.g.t, s. 53.

⁵⁷ Tefik Vehbi, “Asl-ı Tesmiyete Şehrizer”, *Mecelletü Sümer*, Sa. XVII, Bağdâd 1961, s. 131-33.

⁵⁸ Hamdullah Müstevfi Kazvînî, *Nüzhëtü'l-Kûlub*, Tashih; G. L. Strange, Brill, London 1915, s. 108.

⁵⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâr Sâdir, Beyrut 1957, c. 3, s. 375.

⁶⁰ İlk Osmanlı hâkimiyetinin öncesi ve sonrasına ilişkin kullanılan tabir için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı” *Belleten*,

Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişi ile beraber Şehrizol veya Şehrizul tabirlerinin, coğrafi bir isimlendirmeden ziyade idarî bir tabir anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Matrakçı Nasuh, eserinde Şehrizor tabirini kullanarak Şehrizor'da bulunan kale ve yerleşimleri sıralamış ve Şehrizor'un Irak-ı Arap'ta olduğunu kaydetmiştir⁶¹. Feridun Bey'in eserine atıf yapılarak aynı bölge ve güzergâh üzerinde bulunan Kız Kalesi'nin Zol'a (Kal'a-i Kız tabi-i Zol) bağlı olarak ifade edildiği belirtilmiştir⁶². Katib Çelebi eserinde her iki tabiri de kullanmıştır. Aynı anlama geldiğini belirtmekle beraber tabirin idarî yani eyalete tekabül eden kısmına Şehrizol denildiğini ifade etmiş ve herhangi bir yerleşim veya coğrafi tabir olarak da Şehrizor tabirini kullanmıştır⁶³.

17. Yüzyılın ortalarından itibaren Şehrizol/Şehrizul tabirinin terk edildiği ve artık Şehrizur/Şehrizor kavramının kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Evliya Çelebi bölge ile ilgili kayıtlarını Şehrizur/Şehrizor olarak tutmuştur. Nitekim Şehrizur/Şehrizor tabirini kullanma konusunda mevcut olan kullanım farklılıkları olsa da Seyahatnâme yazarı tabirin aslını ve anlamını Ermeni tarihçi Makdisî'ye atıf yaparak açıklamaktadır. Buna göre Şehrizur kalesini ilk defa yapan Dehhak-i Mâri oğlu Zur/Zor'dur. Kelimenin aslı Şehrizur/Şehrizor'dur. Şehrizul/Şehrizol ise galat-ı meşhurdur⁶⁴. Daha sonra Bağdâd tarihçisi Nazmi-zâde Murteza da 1717 yılına kadar olan olayları içeren eserinde Şehrizur/Şehrizor tabirini kullanmıştır⁶⁵.

Katib Çelebi, Şehrizor'un geniş bir oviden oluştuğunu ifade ederek oviden sınırlarını şöyle tanımlamaktadır: Ova Tanceru Vadisinin güneydoğusundan Süleymâniye'yi de içine alan düzlük bir alanı içerir. Bu düzlük alan Arbet Beldesinden başlayarak Halepçe'ye kadar uzanır. Doğu ve Batı kısımları dağlarla çevrilidir. Doğu

C. XXI. 29, s. 449-482. Tahrir defterlerinde Şehrizol tabirinin kullanılmasına dair bkz; Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti" *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 161-170; Kroniklere örnek oluşturması açısından bkz. *Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir Efendi Tarihi*, I ve II. Ciltler, Yayına Hazırlayan; Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları (bundan sonra TTK), Ankara 2003. Yine bölgeye ilişkin olarak önemli veriler içeren Şehrizor Beyi Memun Beyin Hatıralarında da Şehrizol tabiri kullanılmıştır. Bkz; Parmaksızoğlu, a.g.m, s.191-230; Bunun yanında 16. Yüzyılın sonunda Bidlis Beylerinden Şerefhan Bey'in kaleme alınmış Şeref-nâme adlı bölge tarihinde de Şehrizol tabiri kullanılmıştır. Bkz: Şerafeddin Han, *Şerefname*, c. I/III, Yaba Yayınları İstanbul 2009, s. 94; Vehbi, a.g.m, s. 132.

⁶¹ Nasühü's-Silâhî (Matrikçı), *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn*, Yayına Hazırlayan, Hüseyin Gazi Yurdaydın, TTK, Ankara 2014, s. 39, v. 5a.

⁶² Matrakçı, a.g.e, s. 99.

⁶³ *Cihannüma*, s. 345.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2010, 4. Kitap-2. c., s. 683.

⁶⁵ A.g.e.

tarafında Avraman/Havraman dağ silsilesi bulunmaktadır. Bu dağlar yer yer 600 metreye kadar yükselirken ortalama yükseklik 450 metredir. Güney kısımları Sirvan nehrine dayanmaktadır. Güneybatıdan ise Derbendihan'a uzanır. Bu ovanın ortalama genişliği ise 656 km karedir⁶⁶. Matrakçı Nasuhi'nin kayıtları, Şehrızor'u düzlük bir ovaya ek olarak, dağlık kesimde mevcut kalelerin kurulu olduğu alanları da içerdiğini göstermektedir. Matrakçı, Şehrızor'u "*Şehrızor-ı sa'bü'l-'ubûrda vâkî olan*" geçilmesi zor bir geçit olarak kaydetmekte ve bu geçit üzerinde bulunan kalelerin isimlerini vermektedir. Bu kalelerin önemli bir kısmı ovalık alanın dışında dağlık kesimde yer almaktadır⁶⁷. Buna ek olarak Cihannüma'da da "*Irak-ı Acemde cibaldendir*" şeklindeki tanımlamayla Şehrızor'un dağlık bir kesimden oluştuğu kaydedilmiştir⁶⁸.

Şehrızor olarak tarihî süreç içerisinde süreklilik arz eden bir kent veya yerleşimden bahsetmek mümkün değildir⁶⁹. Müslüman coğrafyacılar, birbirinden farklı dönem ve yerlerde Şehrızor olarak anılan şehir veya şehirler kümesinden veya Şehrızor merkezini oluşturan farklı adlarda şehirlerden bahsetmişlerdir. Salt Şehrızor adı altında bir yerin olmaması Şehrızor'un bir şehirden ziyade daha çok coğrafi bir bölge olduğuna işaret etmektedir. 10. yüzyıl coğrafyacılarından Muhalhil, Şehrızor'u kentler ve köyler topluluğu olarak tanımlamakta ve söz konusu dönemde bölgede olan kentler ile meskûn halkın yapısını vermektedir⁷⁰. Bu dönemde Şehrızor'un merkezi, var olan kentler arasında en büyüğü olan Nim-Azray'dır. Kâtip Çelebi'ye göre bu isim Nim-rah'tan gelmektedir. Nim-rah, "yolun yarısı" anlamına gelmekte ve Medain'den Azerbaycan'da ateşgedenin bulunduğu Pir şehrine giden yolun yarısına tekabül eden bir noktada bulunmasından kaynaklı olarak verilmiştir⁷¹. Kent, ovada kurulmuş olup surlarla çevrilidir. Surların yüksekliği 8 zira'dır. Halkı asi ruhlu olup merkezî otoriteye karşı muhaliftir. Bunun yanında Muhalhil Şehrızor'da Pir adlı başka bir kentten bahseder. Pir şehrinin halkı Şîî Zeydî mezhebine mensup olup isyancı ve yağmacıların sığınağı durumundadır. Nim-Azray halkı ile düşmandırlar. Nim-Azraylılar bu şehre hicri 341

⁶⁶ Vehbi, a.g.m, s. 129; V. Minorsky-C. E. Bosworth, a.g. md, s. 218; Ahmet Gündüz, "Şehrızor", *DİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 473.

⁶⁷ Bu kalelerin adları için bkz. Matrakçı, *a.g.e*, s. 5b.

⁶⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e*, s. 345.

⁶⁹ Sadi Osman Hüseyin, *Kürdistan el Cenubiye fil Karneyn es-Sabi'Aşer ve's-Samin Aşer*, (Dirasetün fi 'Alakatiha el İdariye ve's-Siyasıye ve'l-İktisadiye Ma'a Eyalety Bağdâd ve'l-Mûsul), Erbil, 2006) s. 65.

⁷⁰ Abu-Dulaf Mıs'ar İbn Muhalhil's, *Tarvels in İran (A. D. 950)*, Arabic Text With Translation and Commentary By Prof. V. Minorsky, Cairo University Pres 1955, s. 10-11.

⁷¹ *A.g.e*, s. 345; Şerafeddin Han, *a.g.e*, c. I., s. 122-23; Azzâvî, Şehrızor, s, 108.

senesinde din mensubiyeti dolayısıyla yağma ve talanda bulundular⁷². 13. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî kendisinden yaklaşık olarak iki buçuk asır önce bölgeye gelen Muhalhil'in kayıtlarını esas alarak Şehrizer'ı Hemedan ile Erbil arasında bulunan bölgenin adı olarak tanımlamaktadır. Yakut, Muhalhil'in kayıtlarında bulunan ve halkının Şîi-Zeydî mezhebine mensup olduğu Pir şehrini Şiz olarak vermekte ve Nim-Azray ile Şiz arasında orta büyüklükte bir yerleşim yeri olarak Düzdân'ın olduğunu ve mimari yapısının Şiz'e benzediğini ifade etmektedir. Düzdân halkının Hanekin ve Karh ile bağlantılarının olduğunu kaydeder⁷³. Yakut, kendi döneminde zamanın dönüştürücü etkisiyle Şehrizer'da bulunan şehirler Muhalhil'in kendi döneminde tasvir ettiği şehirlerden uzak olduğunu kaydetmektedir. Ancak Şehrizer ile ilgili olarak beldeler tabirini kullanmakta ve söz konusu dönemde yine Şehrizer'un birçok yerleşim yerini ihtiva eden bir isme tekabül ettiğine işaret etmektedir⁷⁴.

Emeviler döneminde Şehrizer ile ilgili kayıtlar hemen hemen yok gibidir. Sadece H.131/M.748 senesinde Abbasilerin burayı fethetmesi ile ilgili bir kayda rastlanılmıştır. Bu dönemde Şehrizer'da bulunan Hulvan'da⁷⁵ bir Emevi kuvveti vardı. Emeviler adına bu kuvvetin başında olan ve Hulvan'ın yöneticisi konumunda bulunan Osman bin Süfyan Abbasilerin Hulvan'a girmesiyle öldürülmüştür. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Abbasiler döneminde Hulvan, Şehrizer'un merkezidir. Bu kent Emeviler ile Abbasilerin Harun Reşid'e kadar olan döneminde Şehrizer'un merkezi konumundaydı⁷⁶.

Yakut, Şehrizer'ı ihtiva eden beldelerin, Erbil'in sahibi olan Muzaferiddin Gökbörü'nün hâkimiyetinde olduğunu belirtir. Yakut'un kayıtlarından hareketle söz konusu dönemde Şehrizer bölgesinin merkezî idaresinin Erbil olduğunu ifade edebiliriz. Zira, Moğolların saldırılarından kaçarak Suriye bölgesine sığınan Erbil halkını Suriyelilerin Şehrizeriye olarak adlandırdıklarını tarihî kayıtlar bize aktarmaktadır⁷⁷.

Moğollar döneminde bölgede istikrar ve düzeni sağlayan siyasî otoritelerin lağvı ile Şehrizer bölgesinde, merkezi Sinne/Senendec olan Ardalan Emirliği kurulmuştur.

⁷² Muhalhil, *a.g.e*, s. 10.

⁷³ Hamevi, *a.g.e*, s. 375.

⁷⁴ Hamevi, *a.g.e*, s. 376.

⁷⁵ Hulvan; Bu dönemde Kasr-ı Şirin yolu üzerinde olup dağlı bölgenin ilk yerleşim birimidir. G. L. Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, Cambridge Universty Press 1905, s. 63.

⁷⁶ Azzâvî, *Şehrizer*, s. 102 ve 115-16.

⁷⁷ Boris James, *Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması*, Avesta Yayınları, İstanbul 2011, s. 33; Azzâvî, *Şehrizer*, s. 128.

Emirlik Baba Ardalan tarafından tesis edilmiştir. Baba Ardalan'ın ölümünden sonra oğulları Emirlik yönetimine geçmiştir. Yedinci evladı olan Munzir'in idaresi döneminde Ardalan topraklarını oğulları arasında paylaşmıştı. Bu paylaşımında Bige Bey'e; Zalm Kalesi, Tağar, Şemirân, Havar, Siman, Ravedan ve Gülanber'i, Sohrab Bey'e; Mişle (?), Mehrevan (Merivan), Tenure (?), Gulus (?), Neşsekanı, Muhammed Bey'e; Seruçek, Karadağ, Şehr-i Bazar, Alan ve Demhirân'ı vermiştir⁷⁸.

Osmanlı hâkimiyetinin bölgeye gelmesinin ardından Şehrizor'un Osmanlı tarafında kalan bölgesinin merkezi Zalm Kalesi olmuştur⁷⁹. Evliya Çelebi, Zalm Kalesi'nin Şâh İsmail'in bölgede hâkimiyet kurması üzerine hânlarından Zalm Ali adında birinin Yavuz Sultan Selim'in ve akabinde de Kanunî Sultan Süleyman'ın bölge üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüslerine karşı inşâ ederek sağlam ve sarp bir hisar hâline getirdiğini ifade etmektedir⁸⁰. Safevîler'in bölgedeki nüfuzları zayıflayınca Şehrizor beyleri hâkimiyetlerini tekrardan tesis ederek, bu hâkimiyeti Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişine dek muhafaza etmişlerdir.

Kanunî Sultan Süleyman Bağdâd fethi dönüşünde Şehrizor'dan geçerken bölgede etkin olan Şehrizor beylerinden Bige ve Sohrab Beyler, kalenin anahtarları ile sultanın huzuruna gelerek itaatlerini sunmuşlardır⁸¹. Bu itaat esnasında Bige Bey'in hâkimiyetinde bulunan Zalm Kalesi de Osmanlı merkezî hükümetinin bölgedeki denetim ve kontrol merkezi hüviyetini almıştır. Ancak büyük bir ihtimalle Padişahın bölgeden ayrılmasının hemen akabinde Sohrab Bey'in söz konusu bağlılığa sadık kalmayarak bölgedeki egemenlik alanını genişletmek suretiyle Zalm Kalesi'ni kardeşi Bige Bey'den almıştır. Bunun üzerine 1535 yılında 50.000 asker ile Osman Paşa serdar tayin edilip kale kuşatılmış ve kuşatma esnasında Osman Paşa vefat etmiştir. Osmanlı kuvvetlerinin kaleyi top ateşine tutması üzerin Sohrab bir gece kaleyi terk ederek Zengan kentine kaçmış ve orayı kendine merkez yapmıştır. Sonrasında atanan Baltacı Mehmed Paşa, kaleye yetecek kadar asker koyup hâkimiyetini de Lur hâkimi Hüseyin Hân'a bağlamıştır⁸².

⁷⁸ Azzâvî, *Şehrizor*, s. 165-66.

⁷⁹ Azzâvî, *Şehrizor*, s. 162.

⁸⁰ *Seyahatnâme*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2010, 4. Kitap-2. c., s. 679-680.

⁸¹ Matrakçı, *a.g.e.*, s. 78a-b.

⁸² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 680.

Zalm Kalesi 1534 yılı sonu ile 1535 yılı başlarında Şehrizzor'un stratejik öneme sahip 24 kalesiyle beraber fethedilmiş ve Şehrizzor'un Osmanlı dönemindeki ilk merkezini teşkil etmiştir⁸³. Zalm Kalesi'nin Şehrizzor'un merkezi haline gelmesini müteakip merkezî kurumların tesisi yolunda bazı teşebbüslerde bulunuldu. Devlet gücünün merkezî kurumlar aracılığı ile Zalm Kalesi ve çevresinde yoğunlaştırması yerel güç unsurlarının muhalefetine neden oldu. Söz konusu muhalefetin doğurduğu çatışmalar Zalm Kalesinin merkez konumunu ancak iki yıl ile münhasır kıldı. İki yıllık çatışmanın nihayetinde Zalm Kalesi tamamen yerel unsurların kontrolüne girince 1537'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından verilen bir emirle Şehrizzor'un merkezini teşkil edecek Gülanber Kalesi inşâ edildi⁸⁴. Nitekim Şubat 1556 tarihli mühimme kaydında Şehrizzor beyi Bekir Bey'in merkezî hükümete gönderdiği mektupta; Zengiabad beyi ve kethudâsının kalenin imarı için çalıştığını vurgulaması kalenin söz konusu dönemde yapılmış olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte yapımının uzun bir süreyi kapsadığı ve 1537 yılından 1556 yılına dek sürmüş olabileceği de ihtimal dâhilindedir.⁸⁵

Gülanber Kalesi Şehrizzor ovasının doğu tarafının nihayetinde güneyden kuzeye doğru sıralanmış dağın dibinden çıkan derenin, dağın hemen dibinden ikiye ayrılarak bir tepeyi içine aldığı yerde inşâ edilmiştir. İnşâ edilen kale Şehrizzor paşalarının ikametgâhı, yani yönetim merkezi olmuş ve Gülanber kalesi olarak adlandırılmıştır⁸⁶. Kalenin inşâsı ve yönetim merkezi olması ile beraber burası Şehrizzor olarak anılmaya başlanmıştır⁸⁷.

Gülanber Kalesinin inşâsı ve yönetim merkezi olması ile beraber, kale çeşitli problemlerle anılmaya başlanmıştır. Bu problemlerin başında, kalede yeteri kadar kul taifesinin yerleştirilememesi ve var olanların mevaciblerinin düzenli bir şekilde ödenememesi yer almaktadır. Bu durumun yarattığı asker açığı, yerli Kürt askeri ile telafi etme yoluna gidilmiştir. Kalede istihdam edilen yerli askerlerin herhangi bir saldırı karşısında merkezî hükümet temsilcilerine ne derece sadık kalacağı da önemli bir endişe konusuydu. Ayrıca kalenin mevcut alt yapısının idarî ve askerî ihtiyaçlara cevap

⁸³ V. Minorsky-C. E. Bosworth, "Shahrazûr", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. IX, Leiden Brill 1997, s. 218.

⁸⁴ V. Minorsky-C. E. Bosworth, a.g.md, s. 218.

⁸⁵ BOA., A. DVN. MHM. d., 2/2024, 19 Rebiyülevvel 963/1 Şubat 1556.

⁸⁶ Naima, *Tarih-i Naima*, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, c. III, s. 1067.

⁸⁷ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1976, s. 207.

verecek yeterlilikte olmaması ve zahire ihtiyacı, temel sorunların başında yer almaktaydı. Merkezî hükümet kendisine yansıyan söz konusu sorunlara karşı yerel imkânlarla baş etmeye çalıştı. Bu amaçla yerel idarecilere Şehrizar Kalesi'nden ayrılan yeniçeri askerlerinin yerine gitmesi ve yerli Kürt askerinden arındırılmasına ek olarak kale tamiri ve zahire nakli konularında gerekenin yapılması noktasında emirler gönderildi⁸⁸.

Şehrizar/Gulanber Kalesi'nde yönetim ve askerî teşkilatın konuşlandırılmasına imkân vermeyen alt yapı eksikliği Şehrizar beyinin, yönetim merkezinin İstanbul'un onayını almaksızın Kerkük'e taşınmasına neden olmuştur. Merkezî hükümet yerel koşulların Şehrizar yönetim merkezinin Gulanber Kalesinde bulunmasına imkân vermeyen zor koşulları ve bu koşullardan kaynaklı Şehrizar beyinin yönetim merkezini Kerkük'e taşınması durumunu, 1567'de çıkardığı bir emirle kabul etmek durumunda kalmıştır. Ekim 1567'de merkezî hükümet, resmî bir kararla Şehrizar muhafızının Kerkük'te ikametine izin veren bir emir çıkardı⁸⁹. Ancak merkezî hükümet, Gulanber Kalesinin Şehrizar yönetiminin merkezi olması noktasındaki kararlı tutumunu korumaya devam ettirdi. Şehrizar beyinin kul taifesiyle Kerkük'e yerleşmesinden sonra Gulanber Kalesindeki eksiklikleri süratle gidermeye çalıştı. Özellikle cami, saray ve hamam ihtiyacı bir yıl gibi kısa bir sürede tamamlanmak suretiyle yönetim merkezinin Gulanber kalesine taşınması konusundaki temel fiziki ihtiyaçları giderdi. Hemen ardından Kerkük'te ikamet eden Şehrizar beyine hitaben Ekim 1568'de çıkarılan bir emirle kalede yapımına başlanmış olan cami, saray ve hamamın bitirilmiş olunmasından dolayı Şehrizar beyinin vakit kaybetmeden nefsi Şehrizar'a yani Gulanber kalesine beraberindeki kul taifesi ile yerleşmesi istendi⁹⁰. Ancak mühime kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, beylerbeylik merkezinin taşınmasından sonra da kalenin fiziki alt yapısının eksikliğine dâir şikâyet ve sıkıntıların devam ettiği anlaşılmaktadır. 1570'te kaleyi saran nehir suyunun kale duvarlarına zarar verdiği ve bu konuda bazı ihtiyaçların hâsıl olduğu görülmüştür⁹¹. Anlaşıldığı kadarıyla Gulanber Kalesi, bölgenin iklim ve coğrafi koşullarına dayanabilecek yapıdan yoksun bir şekilde inşa edilmiştir. Bu durum

⁸⁸ 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, I, Nezihi Aykut ve Diğerleri, Ankara 1993, s. 271, 277, 328, 446.

⁸⁹ BOA., A. DVN. MHM. d., 7/319, 7 R 975/11 Ekim 1567.

⁹⁰ 7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Dizisi V, Ankara 1999, s. 189.

⁹¹ BOA., A. DVN. MHM. d., 14/675, 978/1570.

kalenin çok kısa aralıklarla yıkılmasına ve yeniden tamirine neden olmuştur. Gülanber Kalesinin dayanıksız durumu, Şehrizar yönetiminin istikrarlı bir merkeze sahip olmasına mani olduğu gibi askerî ve idarî sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Muhtemelen yine fiziki şartlardan kaynaklı Şehrizar (Şehrizar) beylerbeyinin merkezî hükümete gönderdiği mektup ile Şehrizar (Şehrizar) beylerbeylik merkezinin Kerkük'e taşınması talebi merkezî hükümet tarafından Hazirân 1572'de kabul edilmiş ve bu konudaki emir çıkarılmıştır⁹². Şehrizar merkezi ile ilgili olarak 1572 yılına dek karşılaşılan kayıtlar Gülanber kalesi ilintili kayıtlardır. Bu tarihten sonra Şehrizar (Şehrizar) tabiri, Gülanber kalesinden yalıtılmış ve kayıtlar Gülanber kalesi olarak tutulmuştur. Nitekim daha önce Gülanber kalesinde inşâ edilen cami, saray ve hamam Şehrizar (Şehrizar) adı altında tutulurken yani Şehrizar'dan kasıt Gülanber kalesi iken, Şubat 1573 tarihli bir kayıta Gülanber'de daha önce yapımına başlanan caminin bitirilmesi yönündeki emir Şehrizar adından bağımsız olarak kayıt altına alınmıştır⁹³. Dolayısıyla 1572 yılında Şehrizar (Şehrizar) tabirinin artık Kerkük merkezi için kullanıldığı görülmektedir.

Gülanber Kalesinin Şehrizar merkezi olma noktasındaki alt yapı yetersizliğine rağmen merkezî hükümetin Gülanber kalesine olan ilgisi devam etmiştir. 1578'de bölgede meydana gelen deprem dolayısıyla Gülanber kalesinin iç kalesi ile Zalm Ali kalesinde bazı sosyal yapılar yıkıldı. Merkezî hükümet, Diyarbekir ve Mûsul beylerbeyi ile kadılarına depremden etkilenen kalenin tamiri için taş ustaları ve malzemenin sağlanması yönünde emirler gönderdi⁹⁴. Merkezî hükümetin Gülanber ve hemen bir saat mesafesindeki Zalm Ali⁹⁵ kalelerine olan ilgisini daha çok askerî savunma stratejileri ile ilgili olarak değerlendirmek mümkündür. Merkezî hükümet ile yerel temsilcilerin Kerkük'ün kuzey taraflarına düşen kalelerin tamiri ve yeteri kadar asker konuşlandırılması durumunun Şâh Abbas'ın bölgeye yönelik müdahalelerine dek sürdüğünü söyleyebiliriz. Şâh Abbas'ın 1618'lerde Irak'ı işgali ve Şehrizar'a gönderdiği askerî kuvvet neticesinde Gülanber kalesini yıktırması merkezî hükümetin bu konudaki strateji ve faaliyetlerinin önünü almıştır. 16 Mart 1630 (gurre-i şaban 1039)'da Hüsrev Paşa, Osmanlı-İrân savaşlarında sahip olduğu stratejik önem

⁹² BOA., A. DVN. MHM. d., 19/118, 20 M 980/2 Haziran 1572.

⁹³ BOA., A. DVN. MHM. d., 21/293, 20 L 980/23 Şubat 1573.

⁹⁴ BOA., A. DVN. MHM. d., 36/ 249, 250. 4 M 986/13 Mart 1578.

⁹⁵ Gülanber Kalesi ile Zalm Ali Kalesi arasındaki mesafe için bkz. Mehmed Hurşid (Paşa), *a.g.e.*, s. 179.

dolayısıyla öteden beri Gülanber Kalesini Şehrizar'un merkezi yapma düşüncesini yeniden faaliyete geçirmek istemiş ve Gülanber Kalesini Şâh Abbas'ın yıktığı temeller üzerinde yeniden inşa etmiştir⁹⁶. Kalenin yeniden inşâsından sonra içine yeteri kadar asker konularak Şehrizar'un merkezi olması sağlandı⁹⁷. Ancak bu durum pek fazla uzun sürmedi. Yerel unsurların Şâh Abbas'tan yana tavır alması ve ordunun Şehrizar'dan ayrılması üzerine yerel beylerden Hân Ahmed'in, İrân askerî gücüyle Şehrizar yani Gülanber'e saldırması üzerine kaledeki Mir-i Mirân, Gurre-i Rebiyülahir 1040/1 Temmuz 1631'de Kerkük'e çekilmek zorunda kalmıştır⁹⁸. Osmanlı kuvvetlerinin kaleden ayrılması ile İrân kuvvetleri kaleyi bir kez daha yıkıp harabeye çevirdiler⁹⁹. Bu yıkımla Gülanber Kalesinin Şehrizar olarak anılması durumu sona erdi. IV. Murad'ın Bağdâd'ı fethinden sonra yapılan idarî düzenlemelerle Şehrizar'un merkezi Kerkük olarak tayin edildi. Bundan sonra Kerkük artık Şehrizar olarak anılmaya başlandı. Osmanlılar Irak'ın kuzey sınırlarını İrân'ın muhtemel müdahalelerine karşı savunmak için Gülanber yakınında bir ırmağın küçük bir tepeyi doladığı bir mevkide bir kale inşa ettirdi ve bu kaleyi de Şehrizar bölgesinin yönetim ve askerî merkezi olarak tahkim etmeye çalıştı. Ancak burası İrân'ın sınır mütteliklerinin karşı saldırıları yüzünden ve bulunduğu mevki itibariyle Osmanlı garnizonunun ihtiyaçlarını karşılayamadığından, zorunlu olarak kuvvetler Kerkük'e geri çekilmek zorunda kalındı.

IV. Murad'ın Irak seferinden sonra Kerkük'ün Şehrizar olarak anılması; Köysancak, Harir ve Baban bölgelerinin idarî açıdan Şehrizar eyaleti içinde yer alması ile sınırlıdır. Söz konusu bölgelerin siyasî temayüllerinin değişmesi ve Kerkük merkezinden bağımsız hareket etmeleri veya İrân'a teveccüh göstermeleri üzerine, Şehrizar Beylerbeyliği veya eyaleti tabirleri yerine Kerkük eyaleti tabirinin kullanıldığı görülmüştür¹⁰⁰.

⁹⁶ Katib Çelebi, *a.g.e.*, s. 346; Naima, *a.g.e.*, c. III, s. 1068.

⁹⁷ *Topçular Kâtibi*, C. II, s. 921.

⁹⁸ *Topçular Kâtibi*, C. II, s. 955.

⁹⁹ Birken, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁰⁰ Şehrizar ve Kerkük tabirlerinin idarî örgütlenme içerisinde gerek belgelerde ve gerekse de kroniklerde kullanımları çalışmamız esnasında dikkatimizi çekmiştir. Şehrizar eyaleti tabiri kullanıldığı durumlar devletin Kerkük merkezli Şehrizar yerel unsurlarının Osmanlı devletine olan bağlılıklarını göstermektedir. Kerkük eyaleti kullanıldığı durumlarda ise Şehrizar yerel güç unsurlarının başına buyruk veya İrân'a tabiiyet arz ettiği durumlarda karşımıza çıkmıştır. Bkz., *BOA., A. DVN. MHM. d.*, 5/1452, 6 Şevval 973/27 Nisan 1566; Murteza, *a.g.e.*, s. 411; Kerküklü, *a.g.e.*, v. 84b.

Kerkük'ün 1639'da Şehrizar ile anılmaya başlaması durumu daha önceki uygulamalara nazaran daha kalıcı ve uzun süreliydi. 1893 yılına kadar Kerkük, birkaç küçük kesintiyi dışarıda tutarsak, Şehrizar'un merkezi olması münasebetiyle Şehrizar olarak anılmıştır. Bu kesintiler Kerkük'ün kuzey bölgelerinde bulunan yerel güç unsurlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve İrân'a tabi olmalarından ileri geliyordu. Bu durumlarda Kerkük, Şehrizar olarak değil de kadim ismi olan Kerkük biçiminde anılmaktaydı¹⁰¹.

Kerkük'ün Şehrizar olarak anılması durumu Mart 1893'e kadar devam etti. Ancak Şehrizar ismi, genellikle 1871 yılında müstakil bir sancak olarak kurulan Deyrizar sancağı ile karıştırılmaktadır¹⁰². Özellikle yazışmalarda birine ait evrak yanlışlıkla bir diğerine gönderiliyordu. Bunu önlemek amacıyla Şubat 1893 tarihinde Dâhiliye Nezareti bir tezkire ile bu durumu Şurâ-yı Devlete arz etmiş, 1 Mart 1893'te yapılan müzakereler sonucunda Şehrizar sancağının eski adı olan "Kerkük" ismiyle anılması kararlaştırılmış ve bu husus sadrazam Cevad Paşa tarafından 14 Mart 1893 tarihinde Padişah II. Abdülhamid'e sunulmuştur. 15 Mart tarihinde bir irade çıkarılmak suretiyle bu durumun uygunluğu onay bulmuştur¹⁰³. Merkezî hükümetin onaylaması ile çıkarılan karar, 21 Mart 1893 tarihinde Mûsul vilayeti tarafından Kerkük Mutasarrıflığı'na hitaben bir yazı ile bildirilmiş ve bundan sonra resmî yazışmalarda Şehrizar isminin terk edilerek kadim ismi olan Kerkük'ün yazılması istenmiştir¹⁰⁴.

19. yüzyıla gelindiğinde Şehrizar, Süleymâniye'ye yakın Kuiza ve Cevalan dağı arasında bulunan 200 köyün yer aldığı bölge ile sınırlandırılmaktadır¹⁰⁵. Yine 1848-52 yılları arasındaki kayıtları içeren eserinde Hurşid Paşa, Şehrizar'u Süleymâniye Sancağı

¹⁰¹ Bu durum tezin birinci bölümü olan İdarî örgütlenmede izah edilecektir.

¹⁰² Nitekim Süleymâniye mutasarrıfı olan Kerküklü Salih Paşa'nın Süleymâniye mutasarrıflığı dönemi kaydını Sicil-i Ahval defterinde Zor mutasarrıflığı olarak kayıt altına alınmıştır. Sicil-i Ahval kaydında Salih Paşa'nın Zor mutasarrıflığında bulunduğu dönem Süleymâniye'deki mutasarrıflığı dönemine tekabül etmektedir. Kaydın tutulduğu dönem ise 1895 yılıdır. Dolayısıyla iki yıl geçmesine rağmen hâlâ Zor olarak anılan yerler ile ilgili tutulan kayıtlarda karışıklıklar bulunmaktadır. Durum ile ilgili gerekli kıyaslamalar için bkz. *BOA., Y. A. RES, 76/10, 27 M 1313/20 Temmuz 1895; BOA., Y. A. RES, 77/82, 14 Ş 1313/30 Ocak 1896; BOA., ŞD, 2171/23, 12 C 1314/18 Kasım 1896.*

¹⁰³ *BOA., DH. MKT, 2050/63, 7 Şubat 1893; BOA., İ. DH, 1302/1310 Ş/26, 26 Ş 1310/ 15 Mart 1893; İdris Bostan, "Zor Sancağı'nın İmâr ve Islâhı İle Alâkalı Üç Lâyihâ", Osmanlı Araştırmaları, Neşir Heyeti: Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul 1986, IV, s. 166.*

¹⁰⁴ *MVŞMT, T 9901, s. 13, 3 N 1310/21 Mart 1893.*

¹⁰⁵ Bağdâdi, *a.g.e.*, s. 60.

dâhilinde birçok köy ile Gülanber ve Ilıca adlı iki kazadan oluşan bir yerleşim birimi olarak ifâde etmektedir¹⁰⁶.

Tarihî kaynakların verdiği bilgiye göre, Şehrizer bölgesinde birçok şehir kurulmuş ve bu gün biz bu şehirlerin nerede olduklarına dâir bilgi sahibi değiliz. Seyyahların verdikleri bilgiler daha çok bölgenin merkezine dâir malumatları içermektedir. Merkez konumunda bulunan şehirler, kendi isimleri bulunmasına karşın bütün bölgeyi idare etmesinden dolayı Şehrizer olarak da anılmışlardır. Bundan dolayı Şehrizer ismi tüm bölgenin idare edildiği merkezi karşılayacak şekilde verilmiştir¹⁰⁷.

I.4.Kerkük

Kerkük, güneyinde Hamrin Dağları, Doğusunda Diyala/Sirvan Nehri, Kuzeyinde Zagros ve Batısında Küçük Zab Nehri ile çevrili bir bölge olup eski çağlardan beri farklı siyasî güçler arasında bir sınır bölgesi olmuştur. Bölge Sümer, Akad, Babil ve Asur dönemlerinde Kuzey-Güney geriliminden kaynaklı farklı kutuplar arasında bir sınır bölgesini oluştururken, MÖ 7. yüzyıl ile beraber Dicle'nin batısını kontrol eden güçler ile doğusunu kontrol eden güçler arasında bir sınır bölgesi olma özelliğini taşımıştır¹⁰⁸. Bölgenin tarihsel süreç içerisinde sınır bölgesi olması, onu çeşitli dönemlerde farklı güçlerin, dolayısıyla da birçok kültürel havzanın hâkimiyeti altına girmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum tarihsel süreç içerisinde bölgenin birbirinden farklı adlandırmalar ile anılmasına neden olduğu gibi, bölge içerisinde birbirinden farklı merkezlerin oluşmasına da neden olmuştur.

Bölge, Akadlar döneminde yüksek anlamına tekabül eden "Eliatum" olarak isimlendirilmiştir. Hamurabi döneminde (MÖ 1792- 1750) Matum Elitum olarak adlandırılmıştır. Matum yurt, Elitum ise yüksek anlamına geldiğinden bölge, "yüksek yurt" anlamıyla adlandırılmıştır. Bölge, Babil döneminde Marahşi, Urkişh, Navar, Gutiyum, Zamva, Simurum ve Urbilum gibi bölgeleri içine almaktadır. Farslar bölgeyi Kuhistan, Araplar ise Biladü'l Cebel şeklinde adlandırmışlardır. Söz konusu adlandırmalar bölgenin topografyası dikkate alınarak yapılan adlandırmalardır¹⁰⁹.

¹⁰⁶ A.g.e, s. 169.

¹⁰⁷ Azzâvî, *Şehrizer*, s. 108; *Mûsul Vilayet Salnâmesi 1312/1894*, Mûsul Vilayet Matbaası, Def'a 3, s. 311.

¹⁰⁸ Reidar Visser, "Historical Myths of a Divided Iraq", *Survival*, Vol. 50 no 2, Nisan-Mayıs 2008, s. 97.

¹⁰⁹ Cemal Reşid Ahmed, *Kerkuk fi'l-'usuri'l-Kadîme*, Dar Aras, Erbil 2002, s. 23.

MÖ 2000’li yıllarda bölge, Arapha olarak anılmaktadır. Akad kralları Sargon ile Naramsin ve onları takip eden dönemde Arapha ve Subartu olarak adlandırılan bölgelere seferler düzenleyerek önemli miktarda hayvan ganimet olarak alınmıştır. Gutium bölgesi, Babil-Asur savaşlarını konu alan yazıtlarda sıklıkla yağma edilen bir bölge olarak geçer. Bu metinlerde Arapha, Subartu’nun bir bölgesi olarak anılmaktadır. Asurlar döneminde Arapha bir bölgeyi temsil ediyordu¹¹⁰. Bu bölge Babil çağında Asur çağının sonuna dek Kuzey-Doğu’daki dağlık alanda meskûn halkların saldırı ve yağmalarına maruz kalmıştır¹¹¹. Asurlular açısından bölge bir savunma alanıydı. Bundan dolayı Arapha’daki eski ve yeni bütün merkezlerin savunma amaçlı olarak inşâ edildikleri görülmektedir. Arapha bölgesinde bulunan merkezlerden birinin de Kerhi olduğu anlaşılmaktadır. Bu merkezin bir kale olarak kuruluşu MÖ 4500-3500 yılları arasında tarihlendirilmektedir¹¹². Bu merkeze yönelik veriler az olsa da varlığına ilişkin erken dönemleri içeren kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim MÖ 1812-1780 yılları arasında Asur kralı Urbilyum’dan Arapha’ya giden yol Kerhu-Kerhi’de ikiye ayrılmaktaydı. Biri Hurmatum (Tuzhurmatum) ve Hulvan, diğeri de Lulu’ya gitmekteydi. Asur kralı II. Adadnirari MÖ 911-891 yılları arasında Kerhi yolundan geçerek Namri veya Navara ülkelerini istila ettiğinde Kerh (Kerhi) bir Asur garnizon merkeziydi¹¹³.

Kerh, kelimesinin Süryanice’den geldiği ve sözlük anlamı itibariyle “kent” anlamına geldiği belirtilmektedir¹¹⁴. Ancak kelimenin kökenini Nabatça’ya dayandıranlar da vardır. Buna göre ineklerle koyunlara su içirmek için belli bir yere toplamak anlamına gelmektedir. Ancak kökü Nabatça olan bu kelime, Irak’taki birçok şehir için kullanılır. Nitekim Kerhu Bâceddâ, Kerhü’l-Basra, Kerhu Bağdâd, Kerhü Cüddan, Kerhü’r-Rakka, Kerhü Samarrâ, Kerhü Meysân, Kerhü Abertâ ve Kerhü Huzistân gibi kullanımların var olduğu Yakut Hamevi tarafından nakledilmektedir¹¹⁵. Buna ek olarak, Nuzi’de bulunan Sümerlere ait tabletlerde de bölge, otlama alanı ve hayvansal ürünlerle, pamuk üretilen ve satılan bir merkez¹¹⁶ olarak geçmektedir.

¹¹⁰ Ahmed, *a.g.e.*, s. 28-31.

¹¹¹ J. H. Kramers-T. H. Bois, “Kirkuk”, *EI*, New Edition, Vol. V, Leiden E. J. Brill 1986, s. 144.

¹¹² Ahmed, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹³ Ahmed, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹⁴ *Mûsul Vilayeti Salnâmesi 1312/1894*, s. 307; Nazmi Sevgen, “Kerkük Türkleri I”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Kasım 1970, Sa. 38, s. 8.

¹¹⁵ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, C. IV, s. 447-449; Abdülhalik Bakır, “Eski Çağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi*, c. VI, Sa. 1, s. 31.

¹¹⁶ Ahmed, *a.g.e.*, s. 28.

Bölgenin temel ekonomik uğraşısının hayvancılığa dayanması ve göçebe unsurların kıllağı olması Kerh'e ilişkin bu açıklamaları destekler mahiyettedir.

Kerh'in müstahkem bir kale olarak kuruluşuna ilişkin veriler çeşitlilik arz etmektedir. MÖ 800'de Asur hükümdarlarından Sardanapal tarafından bölgede meydana gelen isyan ve çatışma ortamını sona erdirmek ve bölgenin kontrolünü sağlamak amacıyla kurulduğu ifade belirtilmektedir¹¹⁷. Sargon burada bir saray yaptırdıktan sonra buna Karha de Sargon adı verilmiştir. Seleucos Nicator ya da onun oğlu Antiochos bu kentin surlarını ve sarayını yeniden inşa edip imar etmesi üzerine Selefkos'un evi, Karka de Bet Selok biçiminde adlandırmalar ortaya çıkmıştır¹¹⁸. Bunun yanında Süryani kaynaklarında, şehrin Kerh Beth Sluk adıyla Ninive'nin düşmesinden (MÖ 612) sonra MÖ 605 ile 562 yılları arasında Nabukadnezar tarafından kurulmuş olduğu ifade edilmektedir. Kerh'in Nabukadnezar tarafından kurulduğuna ilişkin olarak 1825'te Kerkük'ü ziyaret eden bir seyyah da halkın kentin Nabukadnezar tarafından kurulduğunu söylediklerini nakletmiştir¹¹⁹. Sınır bölgesi olması hasebiyle kent, rekabet ve mücadele alanı olduğundan şehrin kuruluşuyla ilgili bu derece muhtelif rivayetin bulunması gayet normaldir. Mücadele ortamı hâline gelen bu bölgede hâkimiyet kuranların her biri, kendi merkezlerini kurmuş, kurulan bu merkezler karşı saldırılarla yıkıma uğramıştır. Bölgeye egemen olan her gücün yıkılan merkezleri yeniden inşa etmesi veya aynı bölgede yeni merkez kurma yoluna gitmiş olması kaynakların bölgedeki merkezlere yönelik aktarımlarında farklılıklar göstermesine neden olmuştur.

İskender'in, Pers Kralı III. Daryus'u Erbil yakınlarında yendiği Gaugemela Savaşı'nın akabinde Makedon kuvvetlerinin Arapha bölgesine gelişinde Kerh ismi, Kerkurra olarak karşımıza çıkmaktadır. Yunan tarihçi Blutarh bu esnada, Arapha kalesinde yanan petrol ateşini seyrettiğini kaydetmiştir. Yunan tarihçi, Arapha kalesinden ateşin yükseldiği yeri Korkoura olarak adlandırmıştır¹²⁰. Batılı seyyahlar Kerkük'e ilişkin notlarında Kerkurra (Kerkuura)'ya atıfta bulunmaktadır. Kimi Kerkurra'nın bir Asur kenti olduğunu ve Kerkük'ün Kerkurra'nın dönüşmüş hâli

¹¹⁷ *Mûsul Vilayet Salnâmesi 1312/1894*, s. 307.

¹¹⁸ Michael Morony, "Bēt Selōk", *Encyclopaedia Iranica*, Originally Published: December 15, 1989, Vol. IV. Fasc. 2, s. 188.

¹¹⁹ *Missionary: FOREIGN THE JEWS Extracts from the Journal of Mr. Wolff The Columbian Star (1822-1829)*; Aug 27, 1825; 4, 35; American Periodicals, s. 137.

¹²⁰ Ahmed, *a.g.e.*, s. 42.

olduğunu belirtirken¹²¹ kimi de Batlamyus'un haritasında (MS 90-168) Kerkurra olarak geçen yerin d'Aville'ya dayanarak Kerkük olduğunu ileri sürmüştür¹²².

Büyük İskender'in Babil'e yönelik askerî seferi esnasında Erbil'den dört günlük bir mesafe kat edildikten sonra Mennis şehrine geldiği ve orada büyük miktarda katran çıkan bir mağara'nın bulunduğu Quintus Curtius tarafından nakledilmiştir. Söz konusu nakle dayandırılarak Mennis kentinin Kerkük olduğu ileri sürülmektedir¹²³.

Büyük İskender'in MÖ 330'da Babil'e girmesinden sonra Hindistan'a kadar uzanan seferinin dönüş yolunda Babil'de varis bırakmadan ölmesi sonucunda ordusu bölündü ve her komutan imparatorluğun bir parçasını ele aldı. Seleukos önce Babil satraplığına yani eyaletine el koyunca¹²⁴ Kerkük Selefkos'un payına düştü. Selefkos döneminde kale âdetâ yeniden imar edildi. Kalenin etrafındaki suru yıkarak kale enkazı üzerinde daha yüksek bir kale inşâsına girişti. Kalenin güney tarafına bir kapı açıp "Babü'l-Melik", yine kuzey tarafına da bir kapı yaparak "Babü'l-Tuti" adını verdi¹²⁵. Daha sonra Kerkük MÖ 247 yılında Parthlar'ın eline geçti ve uzun bir müddet ellerinde kaldı. Ardeşir MS 1. yüzyılın başlarından Sasani devletinin kuruluşuna kadar bölgede, başkenti Erbil olan Adiabene krallığı ile başkenti Kerek olan Kerkini krallığı bulunmaktaydı¹²⁶. Sasaniler döneminde Kerkük'ün içinde bulunduğu bölgeye Germekan adı verilmekteydi. Germekan adlı bir aşiretin bölgede bulunmasından dolayı bu ismin verildiği ileri sürülmektedir¹²⁷. Bununla beraber MÖ 128'de Arapha'nın bulunduğu bölgenin aşırı sıcak olması münasebetiyle buranın Germekan olarak adlandırıldığı da ifade edilmektedir¹²⁸. Bu dönemde Germekan bölgesinin ana merkezi Karha olarak zikredilmektedir¹²⁹. II. yüzyılda Hıristiyanlığın Sasaniler döneminde Tuqrita (Theocritos) adında bir mülteci piskopos üzerinden Germekan bölgesine gelmesiyle beraber Hıristiyan Süryani kaynakları bölgeye ilişkin kayıtlar tutmaya başlamışlar ve bu kayıtlarda buranın ismi Beth Germe olarak kaydedilmiştir. Beth Garne bir zamanlar Nasturi Hıristiyanların çok bulunduğu bir yerdi. Hıristiyanlar Karka

¹²¹ Andrien Duprè, *Voyage En Perse, Fait Dans Les Années 1807, 1808 Et 1809 En Traversant La Anatolie Et La Mésopotamie*, Paris 1819, s. 131.

¹²² Lycklama, a.g.e, s. 86.

¹²³ Galetti, a.g.m, s. 23.

¹²⁴ William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, Çev. Nurettin Elhüseyni, NTV Yayınları, İstanbul 2007, s. 38.

¹²⁵ *Musul Vilayeti Salnâmesi 1312/1894*, s. 308.

¹²⁶ Bakır, a.g.m, s. 43.

¹²⁷ Michael Morony, "Bēt Garmē", *Encyclopaedia Iranica*, Originally Published: December 15, 1989, Vol. IV, Fasc. 2, s. 187.

¹²⁸ Ahmed, a.g.e, s. 44.

¹²⁹ Morony, "Bēt Garmē", s. 187.

de Bet Selok'u Bet Garme'nin metropolit piskoposluğu olarak kabul ederlerdi¹³⁰. İslâmi fetihlerden sonra Arap tarihçiler bölge ile ilgili olarak Bacerma tabirini kullanmışlardır¹³¹. Bacerma aslında Germekan ile ilişkili olabilir. Zira Arapça'da "g" sesine karşılık gelen bir harfin olmaması münasebetiyle söz konusu ses "c" sesi veya harfi ile karşılanmaktadır.

XIII. yüzyıl coğrafyacılardan Yakut el-Hamevi, Kerkük'ü "Kerhini" olarak anmaktadır. Miladi 1238 yılında vefat eden İbn Abdülhak'ın "Meraside'l-İttilâ'a alâ Esmâ'l-Emkine ve'l-Bikâ" ve İbnu'l-Futî'nin "el-Havâdisu'l Câmi'a ve't-Tecâribun'n-Nafi'a fi'l-Mieti's-Sabi'a" adlı eserin h. 629/m. 1232 yılı olayları içinde ve yine 1232 yılında vefat eden İbnu'l-Esir'in "el Kamit fi't-Tarih" adlı eserlerinde Kerkük'ü "Kerhini" olarak zikretmişlerdir. Bunların dışında el Cezire bölgesi tarihçilerinden ve 1234 yılında vefat eden İbn Şeddad, "Tarih-i Beni Selçuk" adlı eserin yazarı sadreddin el-Hüseynî ve VIII. Yüzyıl tarihçilerinden ve aynı zamanda "Mesâlikü'l-Amsâr" adlı eserin yazarı İbn Fazlallâh el Ömerî, Kerkük ile ilişkilendirilen Kerhini'den söz etmektedirler¹³².

Evliya Çelebi Kerkük isminin menşeyini Makdisi'ye atfen, Şehrizor'un kurucusu olan Dehakki Mâri oğlu Zur'un soyundan gelen Kârkük adlı bir ünlü kahramana dayandırır. Zira bu kahraman bölgede bulunan Kürt kabileleri ile ittifak kurarak harabe hâlinde bulunan kaleyi yeniden imar etmiştir. Kalenin Kâkük tarafından yeniden imar edilmesi kalenin Karkâki Moğol Kalesi olarak anılmasına sebep olmuş ve Karkâki'nin zamanla daha kolay telaffuz edilen Kerkük ismine dönüştüğünü ileri sürmüştür¹³³. Evliya Çelebi'nin Kerkük adının menşeyi ile ilgili olarak Makdisi'den alıntıladığı rivayet bir bütün olarak şüphe uyandırmakla beraber, Kerkük telaffuzunun Moğol dönemiyle ilişkilendirmesi açısından dikkate değerdir.

Kerkük adının Gır Gır tabiri ile ilişkisi olduğu ifade edilmektedir. Zira Gır Gır Kerkük'e yakın bir yerde bulunmakta ve bu bölgede sürekli yanan bir ateş bulunmaktadır. Irak Türkleri bu bölgeye "Gürgür Baba" derler¹³⁴. Feridun Bey

¹³⁰ *The Missionary Herald Reports from Northern Iraq 1833-1870*, c. 1, Editör Kamal Salibi, Yusuf K. Khoury, Royal Institute For Inter-Faith Studies, Amman Jordan, s. 311; Morony, "Bēt Garmē", s. 187.

¹³¹ Kramers-Bois, a.g.m.d., s. 145.

¹³² Bakır, a.g.m, s. 33.

¹³³ Evliya Çelebi, a.g.e, s. 683-84.

¹³⁴ Nülüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Müsl Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 84.

Mecmuasında, Kerkük “Gökyurt” olarak kaydedilmiştir. Bu tabir eski Türkmenlerin vermiş olduğu bir isim olsa gerek¹³⁵.

Kramers, Kerkük adını G. L Strance’ye dayanarak ilk defa Şerefaddin Yezdi’nin 1424 yılında kaleme aldığı “Timur Tarihi” adlı yapıtında geçtiğini kaydetmektedir¹³⁶. Kerkük’e ilişkin olarak kaleme alınan çalışmaların ekseriyeti de Kramers’in kayıtlarına sadık kalmalarından mütevellit Kerkük isminin ilk olarak söz konusu eserde geçtiğini ileri sürmüşlerdir¹³⁷. Kentin bugünkü adının Şerafeddin Ali Yezdi’den önce Nizamüddin Şâmî tarafından miladi 1402 yılında Kerkük olarak belirtildiği görülmektedir¹³⁸. Kerkük’ün bugünkü adının ne zamandan ve hangi siyasî otoriteler tarafından verildiğini kesin olarak tayin etmek zordur. Bununla beraber söz konusu adlandırmanın 13. yüzyılın sonlarında verilmiş olduğunu ifâde etmek mümkündür.

¹³⁵ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 309.

¹³⁶ Kramers, “Kerkük”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, c. 6, s. 590.

¹³⁷ Sevgen, a.g.m, s. 9; Ahmet Gündüz, “Kerkük”, *DİA*, s. 291.

¹³⁸ *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 177.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDARİ ÖRGÜTLENME

1.1. Sınır-Savaş ve İdarî Örgütlenme

1.1.1. Osmanlı Gücünün Serhâd Alanlarında Tesisi

Güney Kafkasya'dan Basra Körfezi'ne uzanan hat, eski çağlardan beri, Anadolu ve İrân coğrafyalarında egemenlik kurmuş siyasî oluşumların en önemli rekabet alanlarından biri olmuştur. Bu bölgenin uzamını teşkil eden Dicle nehri ile Zagros dağları arasındaki kısmının en yakın tarihli çatışma ve hâkimiyet mücadelesi, Sâsâni ve Bizans imparatorlukları arasındaki mücadeleye uzanmaktadır. Bu mücadelede güçlerin birbiri üzerinde üstünlük sağlayamamasından kaynaklı olarak iki siyasî otoritenin temas alanları medcezir hâlinde gidip gelen serhâd alanlarının oluşmasına neden olmuştur. Bizans-Sâsâni mücadelelerinin oluşturduğu serhâd bölgesinin haritası XVI. yüzyılın başından itibaren Timur İmparatorluğunun yıkıntıları üzerinde iki Türkmen Siyasî gücü olan Sünnî Akkoyunlular ile Şîî Karakoyunlular'ın belirmesi neticesinde yeniden şekillenmeye başladı. Bu güçlerden Akkoyunlular yüzyılın ortasında Karakoyunluların siyasî varlıklarına son vererek Anadolu ve İrân arasındaki tampon bölgenin Tebriz merkezli hâkimi oldular¹. Ancak bu durum pek fazla uzun sürmedi. Zira 1501'de militarist Şîî propagandası ile etrafına birçok Alevi aşiret unsurunu toplayan Şâh İsmail, Şurur Savaşında kendisinden bir hayli güçlü olan Akkoyunlu kuvvetlerini dağıtarak başkenti Tebriz olan Safevî devletini kurmaya muvaffak oldu². Şâh İsmail'in Şurur Savaşı galibiyeti, Anadolu ve İrân arasındaki tampon bölgesinin siyasî bütünlüğünü ortadan kaldırmasının yanı sıra bölgenin kendine özgü sınır dinamiklerinin 400 yıl boyunca yeniden harekete geçmesinde tetikleyici bir rol oynamıştır³.

Şâh İsmail 1501'de Tebriz'de tahta çıktıktan kısa bir süre sonra İrân topraklarının önemli bir kısmını kendi egemenliği altına aldı. Ekim 1508'de Bağdâd ve Hûzistan'ı 1509'da Şirvan ve nihayet 1510'da diğer tüm İrân vilayetleri ile Doğu Anadolu bölgesini hâkimiyeti altına almıştır. 1510'da da Özbek hânını yenen Şâh İsmail bütün Horosan'ı ülkesine katmasıyla Safevî ülkesinin sınırları Fırat'tan Ceyhun'a kadar

¹ Abdulla, *a.g.e.*, s. 165.

² Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 22.

³ Abdulla, *a.g.e.*, s. 165.

olan geniş bir coğrafyayı ihtiva etmiştir⁴. Geniş bir coğrafyayı siyasi kontrolü altına alan Şâh İsmail yönetim stratejisini militarist Şîlik üzerine temellendirdi.

Şâh İsmail'in 1510 itibarı ile hâkimiyet altına aldığı İrân ve Anadolu arasında bulunan tampon bölge, Sünnî karakterli olup parçalı yerel güç unsurlarının etkin olduğu bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin hâkim karakterine aykırı bir yönetim anlayışını devreye sokan Şâh İsmail özellikle bölgede bulunan yerel güç unsurlarına Şîliği dayatma yoluyla egemen kılmaya çalıştı. Şâh İsmail'in dayatmalarına direnen yerel güç unsurlarına karşı ordular göndermek suretiyle onları etkisizleştirdi. Bölge halkını Şîî olması yönünde aşırı şiddete maruz tuttu. Bununla beraber Anadolu'nun içlerine dahi propagandacılarını göndererek hem bölgede mevcut olan Alevi unsurlarını kendine bağlamaya çalıştı ve hem de orada bulunan Sünnî unsurlar üzerinde siyasî propagandalar yürüttü. Nitekim Şâh İsmail'in davetine Anadolu Türkmenleri ve özellikle Teke ve Hamid-eli sakinleri icabet etmede tereddüt göstermediler. Şâh İsmail'in Şîlik üzerinden Anadolu'nun sosyal ve siyasî yapısına olan müdahaleleri öyle bir hâl aldıki; 1492'de meczup bir dervişin Sultan II. Bazyezid'e suikast düzenlemesine kadar vardı⁵.

Şâh İsmail'in Doğu, Güneydoğu ve Irak'a kadar olan Sünnî alanda uygulamış olduğu Şîî esaslı sert politikaları ve Anadolu içlerinde giriştiği Şîî devrim teşebbüsleri Sünnî otoriteler nezdinde ciddî bir tedirginliğe yol açtı⁶. Uğradığı suikast sonucunda Safevî tehlikesinin farkına varan II. Bayezid⁷ Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Irak'taki hoşnutsuz yerel güç unsurları ile diyalog kurmaya başladı. Bölgeye heyetler göndererek idarî ve askerî alanlarda çeşitli tedbirler almaya başladı⁸.

Sultan II. Bayezid'in Safevî tehlikesine yaklaşımı ve aldığı önlemler meselenin ciddîyeti ile neden olduğu tehlikenin boyutlarını anlamaktan uzak olduğu düşüncesi, Osmanlı yönetiminin bazı bileşenleri tarafından savunulmuştur. Bu yöndeki düşüncelerin en keskin savunucularından biri Şehzâde Yavuz'dur. Trabzon valiliği sırasında Safevî tehlikesini adım adım izleyen Yavuz, Şîlik ideolojisinin Anadolu'nun siyasî ve sosyal yaşamı üzerindeki yıkıcı etkilerini defalarca merkezî hükümete

⁴ Remzi Kılıç, *Kanunî Devri Osmanlı İrân Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Yayınları, İstanbul 2006, s. 44.

⁵ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İrân Siyasî Münasebetleri 1578-1612*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 3.

⁶ Mehmet Saray, *Türk-İrân İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 23.

⁷ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

⁸ Abdulla, *a.g.e.*, s. 166.

bildirmiştir. Yavuz bu yöndeki tavrını bürokratik ihtarlarla sınırlı tutmamış, maiyetindeki askerî kuvvetlerle Erzincan ve Bayburd'a kadar olan Safevî topraklarına akınlar da düzenlemiştir⁹.

Yavuz Sultan Selim tahta çıkar çıkmaz bütün gücünü Safevîlerin yıkıcı etkisini durdurmaya harcadı. Safevîlerin hâkimiyeti altındaki Sünnî ileri gelenleriyle temaslarını artırdı. Buna mukabil Yavuz Sultan Selim'in Safevî ve Şîî karşıtlığını bilen bölgenin yerel güçleri kendisinin tahta çıkması ile maruz kaldıkları Safevî zulmünden kurtarılmaları yönünde çağrıda bulundular¹⁰. Yavuz Sultan Selim gerekli hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz İrân üzerine sefere çıktı. 23 Ağustos 1514'te Urmiye yakınlarında bulunan Çaldıran ovasında meydana gelen savaşta Şâh İsmail'in serhâd bölgesindeki bütün imajını alt üst eden bir darbe indirdi¹¹. Bu savaş, Irak'ın kilidi konumunda bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin aşamalı bir şekilde Safevî hâkimiyetinden çıkarılması yönündeki gelişmelerin başlangıcını teşkil etmiştir.

Çaldıran Savaşı, Şâh İsmail'in müritleri tarafından yürütülen “yenilmez bir güç” olduğu yönündeki propagandaların yersizliğini açığa çıkarmış ve serhâd bölgesinde belirleyici siyasî bir güç olma prestijini yok etmiştir. Siyasî imajın güç dengelerine olan etkisini iyi bilen Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferini ve Şâh İsmail'in yenilgisini bölgede bulunan yerel güç unsurlarına “Çaldıran Fetihnâmesi” niteliği taşıyan fetihnâmeler/mektuplar göndermek sureti ile Safevî otoritesini anlamsızlaştırmaya çalışmıştır¹². Safevî otoritesinin belirleyiciliğini yitirmesi, Güney Kafkasya'dan Kuzey Irak'a kadar olan bölgede bulunan yerel güç unsurlarına lokal siyasî ve politik aktör olma imkânları sunmuş ve bu imkânlar serhâdın her iki tarafında bulunan siyasî otoriteler açısından vazgeçilmez bir önem arz etmiştir. Yerel güç unsurlarının her iki devletin bölgedeki varlığının güçlendirilmesi noktasında aracı rolleri varlıklarının devamına ve konumlarının sağlamlaştırmasına imkân sağlamıştır¹³.

⁹ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.3.

¹⁰ “*Ey güzel Sultan Selim, İslam gayreti sizde kalmıştır.*” Bkz. Selahaddin Tansel'den naklen; Mustafa Ekinci, “Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı Safevî İlişkileri”, *Türkler*, Ankara 2002, c. 9, s. 448-49.

¹¹ Hoca Sadeddin, *Tacü't Tevarih*, Yayına Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, c. IV, s. 246-250; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

¹² Feridun Bey (Ahmed), *Mecmu'a-ı Münşeatu's-Selâtin*, İstanbul h. 1265, s. 411; Fetihnâmelerin bir örneği için bkz. Kılıç, *a.g.e.*, s. 98.

¹³ Hırmıs Aboona, *Assyriansi Kurds, And Ottomans*, Cambria Pressi, Amherst, New York 2008, s. 159; Kemal S. Salibi, “Middle Eastern Parallels: Syria-Iraq-Arabia in Otoman Times”. *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 1 (Jan.,1979), s. 73.

Yerel unsurlarının serhâd bölgesi güç dinamiklerinde belirleyici bir konum kazanmaları Yavuz Sultan Selim’i söz konusu güçler vasıtası ile Safevî varlığını bölgeden temizleme yolunda bir stratejiye sevk etti. Söz konusu stratejinin karşılık bulması için şartlar oldukça elverişliydi. Zira Serhâd bölgesi halkı Sünnî olmaları dolayısıyla Safevî hâkimiyetinde oldukları süre boyunca Şîî yöneticilerin ağır baskı ve sindirme politikalarına maruz kalmışlardı. Bu baskılara karşı zaman zaman tepkilerde oluşmuyor değildi. Ancak Safevîler bu tepkileri aşırı şiddet kullanmak sureti ile genel bir korkuya dönüştürüyorlardı. Halk, Safevîlerin aşırı şiddet içerikli yönetimlerini kendi potansiyel gücü ile bertaraf etmeye mecal bulamadığından, bu hâkimiyeti kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Safevî iktidarı döneminde yapılan baskı ve sindirme politikalarının biriktirmiş olduğu tepkiler, serhâd bölgesinde Safevî yönetimine karşı bastırılmış tepkilere dönüşürken Osmanlı Hâkimiyetine de bir yakınlaşma ve işbirliği durumu doğurmuştur¹⁴. Çaldıran savaşında serhâd bölgesindeki Kürt ve Türkmen beyleri, Safevî yönetimine duydukları tepki sebebiyle Osmanlı lehine önemli yararlılıklar göstermişlerdir¹⁵.

Çaldıran Savaşı sonrası serhâd bölgesinde Safevîler aleyhine birikmiş tepkilerin Osmanlı Devleti ile işbirliği yönünde bir avantajı doğurması, Yavuz Sultan Selim’in Safevîleri bölgeden çıkarması yönündek stratejisinin dayanağını oluşturmuştur. Yavuz Sultan Selim, 6 Eylül 1514’te Tebriz’i fethettikten sonra kışlamak üzere Amasya’ya dönünce, beraberinde bulunan İdris-i Bidlisî’yi, Serhâd bölgesinde bulunan umerâyı Safevîlere karşı ayaklandırmaya teşvik ve Osmanlı kuvvetleri ile işbirliğini sağlamakla görevlendirmiştir. İdris-i Bidlisî, Serhâd bölgesinde uzun yıllar bulunması ve bölgedeki ileri gelenlerle bir ünsiyete sahip olması dolayısıyla kendisine tevdi edilen vazifeyi yerine getirmede muvaffak oldu. Yerel güç unsurlarından ve Safevî politikalarından hoşnutsuz olan Bitlis, Ardalan, İmadiye, Cizre beyleri ile diyaloga geçerek kendilerine hilat ve fermanlarla imtiyazlar dağıtmak sureti ile Osmanlı tarafına çekti. Yine Urmiye çevresinde Emir Sarım’in oğullarının hudûdlarını İrânlılara karşı korumaları, ülkelerindeki Safevî taraftarlarını kovmaları gibi hususlarla birlikte bunların Soran hâkimi Emir Seyyid Bey ve Baban Kürtleri tarafından himayesi de sağlandı¹⁶. İdris-i

¹⁴ Nikolay İvanov, *Osmanlı’nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Çev. İlyas Kemalöğlü-Rakhat Abdieva, TTK, Ankara 2013, s. 63; Azzâvî, *Şehrizor*, s. 157.

¹⁵ Ekinci, a.g.m, s. 453.

¹⁶ Nejat Göyünç, “Diyarbakir Beyler Beyliği’nin İlk Taksimati”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sa. 23, İstanbul 1969, s. 23-24.

Bidlisî'nin temasları neticesinde Safevî hâkimiyeti Doğu-Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta artık hiç bir anlam ifâde etmiyordu¹⁷.

Yavuz Sultan Selim'in Şîf olmayan yerel unsurlara gönderdiği fetihnâmeler ve özellikle bölgede İdris-i Bidlisî'nin gayretleri, Safevîlerin bölgeden temizlenmesi yolunda önemli katkılar sağlamıştır. Bölge aristokrasisi İdris-i Bidlisî'nin bürokratik temasları neticesinde Osmanlı Devleti'yle işbirliğini kabul etmiş ve Safevîlerin bölgede bulunan istihkâmlarının dağıtılması ve taraftarlarının bölgeden çıkarılması teşebbüslerine maiyetlerinde olan askerî kuvvetlerle destek vermişlerdir. Dede-Kargın Savaşı bunun en önemli örneğini teşkil etmektedir. Bu savaşta Osmanlı merkezi kuvvetleri ile yerel arsitokrasinin ortak kuvvetlerinden oluşan ordu, Safevîlerin Irak açısından stratejik bir yer olarak gördüğü Güneydoğu Anadolu garnizonunun üzerine gitmiştir. İdris-i Bidlisî, öncesinde Kuzey Irak'ta bulunan yerel güç unsurlarının temsilcilerine mektuplar göndererek Safevîlerin Güneydoğu Anadolu'da bulunan askerî kuvvetlerine destek göndermelerinin önüne geçilmesini istemiştir. Burada bulunan Harir, Soran ve İmadiye beyleri, Bidlisî'nin talebi doğrultusunda oradaki Safevî kuvvetleriyle çatışarak engel olmuşlardır¹⁸.

Osmanlı merkezî kuvvetleri ve Kürt beylerinin komuta ettiği birliklerden oluşan ordu, Mardin'in Koçhisar/Kızıltepe kırsalında Safevî ordusuyla karşılaşarak şiddetli bir savaşa tutuştu. Safevî kuvvetleri bu savaşta ağır bir darbe aldı. Dede-Kargın Savaşı'nın yerel güç unsurlarının katılımı sonucu kazanılması serhâd alanlarının Şehrizar tarafında bulunan güç unsurlarının İrân'a karşı muhalefet ve çatışma arzularını artırmada önemli bir rol oynamıştır¹⁹. Hatta Dede-Kargın Savaşı sonrasında İdris-i Bidlisî'nin Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektupta Harir, Soran ve İmadiye beylerinin Safevî kuvvetleri ile çatışma hâlinde olduklarını ifâde ederek bu çatışmanın başarıya ulaşması hâlinde Bağdâd'ın düşmesinin kolaylaşacağını ifâde etmiştir²⁰.

İdris-i Bidlisî'nin mektubu, Dede-Kargın Savaşı sonrasında Kuzey Irak'ta bulunan yerel unsurların İdris'in temasları neticesinde Osmanlı Devleti'yle işbirliği ve Safevî kuvvetlerine karşı da ciddi bir savaş içinde olduklarını göstermektedir. Bu savaş Osmanlı Devleti'nin Kuzey Irak'a olan ilgisini artırmış ve Kerkük'ün de içinde

¹⁷ Longgrigg, *Four Century of Iraq*, s. 20.

¹⁸ Sevgen, *Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi*, Ed. S. K. Şerefoğlu-K.K. Türközü, Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 37.

¹⁹ Fattah, *a.g.e*, s. 31.

²⁰ Sevgen, *a.g.e*, s. 37.

bulunduğu bölgelerde Osmanlı hâkimiyetinin tesisi yolunda önemli bir adım teşkil etmiştir. Nitekim 1517 başlarında Mûsul ve altı livası yerel güçlerin temsilcilerinden Bedri Bey tarafından fethedilirken, Soran beyi Seyyid Bey de Kerkük ve Erbil'in de içinde yer aldığı bölgeyi Yavuz Sultan Selim adına yaptığı saldırı ile fethetmiştir.²¹. Ancak güney Irak, Bağdâd ve Basra şehirleri Safevî bölgesi olarak kalmaya devam etti. Bağdâd, Şâh tarafından tayin edilen Kızılbaş valisi tarafından yönetilirken Basra'nın uzak ve fakir bölgeleri bir Arap kabile reisi tarafından idare ediliyordu²².

Netice itibariyle Yavuz Sultan Selim'in 1514'te Çaldıran Savaşı ile İrân Safevî devleti hükümdarı Şâh İsmail'i yenmesi ve akabinde ağırlıklı olarak yerel güç unsurlarının yer aldığı Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki ordunun 1516 baharında Dede-Kargın Savaşını kazanması, Kerkük ve çevresinin Osmanlı'ya bağlanmasında önemli rol oynamıştır. Dede-Kargın Savaşıyla Safevî kuvvetlerinin bölgeden çıkarılması, Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine girişinin yolunu açmış oldu²³. Pitcher, Çaldıran Savaşı sonrasında Doğu serhâd bölgelerindeki Osmanlı başarısını askerî seferlerden ziyade diplomatik kazanımlara bağlamaktadır. Bu diplomatik kazanımlar, Yavuz Sultan Selim'in Yerel güç unsurlarının temsilcileriyle İdris-i Bidlisî üzerinden kurduğu diyalogun sonuçlarına dayandırmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in söz konusu diplomatik girişimleri neticesinde Fırat nehrinin batı kıvrımı ile Zab nehirlerinin kaynakları arasında kalan bütün bir bölgenin imparatorluğa bağlandığını ifâde etmektedir²⁴.

1.1.2. Serhâd Alanlarında Savaş ve İdarî Örgütlenme

Osmanlı Devleti ile Safevî ler arasında meydana gelen ve Osmanlı kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanan Çaldıran Savaşı, Anadolu ve İrân arasında kalan coğrafyanın Doğu Anadolu kesitinden Kerkük'e kadar olan kısmını tıpkı daha önce Pers ve Roma

²¹ İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, Hazırlayan: Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 254; Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârih*, c. II, Matbaa-ı Amire 1269, s. 304; Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, Yayına Hazırlayanlar: Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı, Özkan Matbaacılık, Ankara 2005, s. 66; Mehdi İlhan, "Kerkuk And Dakok In Midsixteenth Century A study of the distribution of revenue and fief holdings according to 1548 and 1560 cadastral surveys", *Revue Des Etudes Ismaïques*, LX Fascicule 2, 1992, s. 530; *Mûsul Vilayeti Salnamesi 1330/1912*, Def'a 5, Mûsul Vilayet Matbaası, s. 58-9.

²² Salih Özbaran, *Otoman Expansiyon Towards The Indian Ocean In The 16th Century*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Press, İstanbul 2009, s. 96.

²³ İlhan, a.g.m, *Revue Des Etudes Ismaïques*, s. 530.

²⁴ Donald Edgar, Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2007, s. 151.

devletlerinde olduğu gibi, yine tartışmalı bir sınır bölgesi konumuna getirmiştir. Osmanlı merkezî hükümeti, egemenlik alanlarının güvenliği, İrân'ın Batı ve Kuzey kesimlerinin baskı altında tutulması ve İrân'a yapılacak askerî seferlerin zorluklarının giderilmesi açısından Serhâd bölgesinde hâkim güç olmanın gerekliliğine inanıyordu²⁵. Osmanlı Devleti 1514 Çaldıran Savaşıyla Safevîlerin kendi hâkimiyet alanı aleyhinde olan müdahale ve genişleme esaslı gücüne ağır bir darbe vurdu. Ancak Safevîlerin bölgeye yönelik hak iddialarını yok edemedi. Bundan sonra asıl sorun Safevîlere karşı bölgede elde edilen avantajlı konumun sürdürülebilirliğinin sağlanmasıydı. Bunun sağlanması da yeterli derecede lojistiğe sahip olmakla ilgilidir. Ancak bölgenin merkeze olan uzaklığı, sosyo-politik konumu ve coğrafi yapısı bölgede yeteri derecede bir lojistiğe sahip olma koşullarını sınırlandırmaktaydı²⁶. Serhâd bölgesinde sürdürülebilir merkezî bir yönetimi tesis etme noktasındaki aykırı koşulları ve bu koşullara rağmen Osmanlı Devleti'yle Safevîlerin egemenlik alanlarını birbiri aleyhinde genişletme çabaları bölgeyi periyodik, masraflı ve kazanılmaz savaşların arenası hâline getirmiştir²⁷.

Serhâd bölgesinin savaş karakterli bünyesi ve savaşın serhâd bölgesinde ilişki biçimini tayin edici boyutu Osmanlı-Safevî ilişkilerinin yapısal özelliklerini oluşturmuştur. Bu yönü ile Osmanlı-Safevî ilişkileri bir dizi savaş olarak tanımlanmıştır²⁸. İlişkilerin savaşa dayalı olduğu bir bölgenin siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan savaş üzerinden örgütlenmesi doğaldır. Bu örgütlenme savaş mekanizmasının işlerliğini sağlamaya dayalıdır. Savaş mekanizmasının Osmanlı Devleti'nin Serhâd bölgesi ile kurduğu ilk temas ile sonrası dönemlerde sahip olduğu işlevsel yapısının izahı buna dâir örgütlemenin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın başında Safevîler ile yaptığı Çaldıran ve Dede-Kargın Savaşları Ortaçağ dönemi boyunca sürdürülen savaş yapısının tipik örneklerini teşkil etmektedirler. Bu savaşlar, tek bir atak ve sezonda kesin sonuç almayı hedefleyen çabaların ürünüdürler. Bu savaşları takip eden dönemlerdeki diğer savaşlar, tek bir cepheden ziyade birçok cephe arasında dağılmış küçük askerî birliklerin hızlı ve mütemadiyen süren hücumları üzerinden şekillenen taktiklerle yapılmaya başlanmıştır.

²⁵ Göknur Gögebakan, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi", *Türkler*, c. 9, s. 464.

²⁶ Pitcher, *a.g.e.*, s. 187-88.

²⁷ Polk, *a.g.e.*, s. 69.

²⁸ Ateş, *a.g.t.*, s. 32-34.

Devletlerin bütün askerî birikimlerini bir muharebe alanında toplamaları artık istisnai bir hâle gelmiştir²⁹. Savaş mekanizmasının Doğu serhâdlarındaki işleyişinde meydana gelen dönüşümü çeşitli sebeplere bağlamak mümkündür. Osmanlı merkezi ile serhâd bölgesi arasındaki yürüyüş mesafesinin uzunluğu, coğrafyanın elverişsizliği ve sert iklim koşulları mekanizmanın merkezî otorite aleyhine oluşan açmazlarının kaynağını teşkil etmiştir³⁰. Bu açmazlar, askerlerin doğu seferlerine katılma noktasındaki isteksizliklerine neden olduğu gibi sınır savunma sistemine sürekli mâlî destek sağlayamamasına sebebiyet vermiş³¹ ve yılda birkaç defa tam ölçekli seferberliği gerçekleştirmenin imkânlarını kısıtlamıştır.

Serhâd coğrafyasının dezavantajlı durumu İrânlılar açısından da önemli bir problemdir. Zira Çaldıran Savaşından sonra Safevîler, Güneydoğu Anadolu'da kalan askerî birliklerini takviye edemedi. Dede-Kargın savaşında bölgedeki garnizonuna askerî ikmali yapamadığından büyük bir hezimete uğradı ve bölgedeki varlığını tamamen yitirdi. Bütün bunlardan ders alan İrânlılar, Çaldıran ve Dede-Kargın Savaşlarından sonra hiçbir zaman Osmanlı Devleti ile büyük ve tek bir savaşta sonuç almaya dönük mücadeleye girişmediler. Mücadele için tercih ettikleri taktik vur-kaç veya gerilla taktiğiydi. Irak'ın güney kısımları bu taktikler için elverişli değildi. Ancak Kürtlerin meskûn oldukları veya daha çok gerilla taktiğine uygun olan Zağroslar ve Doğu Anadolu'yu tercih ediyorlardı³².

Serhâd bölgesinin Osmanlı ve İrân devletlerinin harekât ve manevralarını kısıtlayan dezavantajlı durumu, bölgede kısmî bir sükunete yol açabiliyordu. Ancak savaş, hükmünü bölgede hiçbir zaman yitirmedi. Yaşanan kısmî sükûnet dönemleri, tarafların bir sonraki savaş için gerekli hazırlıkları yapma faaliyetlerine ayrılıyordu. Meydana gelen küçük çaptaki çatışma ve vur-kaç eylemleri dışında 1514'teki Çaldıran Savaşından, Fethi Ali Şâh döneminde 1821-22 yıllarında gerçekleşen savaşa kadar geçen sürede 24 büyük çaplı savaş meydana gelmiştir³³. Osmanlılar, yaklaşık yirmişer yıllık aralarla (1514-1515, 1533-1535, 1578-1590...) Safevîlerle çatışarak statükoyu

²⁹ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M Tanju Akad, homerkitabevi, İstanbul 2007, s. 146.

³⁰ Murphey, *a.g.e.*, s. 27.

³¹ Murphey, *a.g.e.*, s. 119, 41.

³² Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab As Seen By The Safavids", *Ottoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Winsconsin Pres Madison s. 169.

³³ Abdulla, *a.g.e.*, s. 20.

korumakla birlikte sınır hattını daha doğuya kaydırmaya muvaffak oldular³⁴. 1578-90 yılları arasında Osmanlı Devleti ile İrân arasında yapılan savaşlar Kerkük ve çevresi dışında cerayan etmiş olup Doğu Anadolu serhâdlerini kapsamıştır. Ancak bu dönemde sınır eyaleti olan Şehrizer yöneticilerine merkezî hükümet tarafından sürekli İrân tarafına askerî seferler düzenlemesi talimatı gelmekteydi. Merkezî hükümet bu talimatlarla Erzurum serhâdindeki savaş yükünü daha güneye, Şehrizer bölgesine kaydırmayı amaçladı. Nitekim verilen talimatlar doğrultusunda Kerkük'te ikamet eden Şehrizer beylerbeyi, bölgesindeki yerel güç unsurlarının refakatiyle İrân sınır bölgelerine defalarca sefer düzenledi³⁵. 17. yüzyılda Safevî devletinin ağırlık merkezi, kesin ve dâimî şekilde Kerkük ve çevresinin içinde bulunduğu güney serhâdlarına kaymıştır. Osmanlı Devleti'nin 1623 yılında bir hânedân kriziyle uğraştığı sırada Bağdâd'taki garnizonun Safevîlere ilticasıyla bölgede alt üst olan güç dengelerini yeniden eski hâline getirmek amacıyla 1624, 1629, 1630 ve 1638 yıllarında Güney serhâdlerine saldırılar düzenlenmiştir³⁶.

Serhâd bölgesinin coğrafi, fiziki ve sosyo-politik yapısının doğurduğu aşırı savaş yükünü yerel unsurlar üzerinden hafifletmeye dönük olarak Osmanlı Devleti tarafından sınıra özgü bir idarî örgütlenme modeli tesis edilmiştir³⁷. İmparatorluk uzun süren varlığı boyunca ulaşılması zor olan eyaletlerde idarî bağılılığı sağlamak, vergi ve stratejik çıkarlarını korumak için belirli metotlar geliştirmiştir. Serhâd bölgelerinde geliştirdiği örgütlenme tarzı aslında devletin arzu ettiği bir örgütlenmeden ziyade, şartların dayattığı bir örgütlenmeydi. Denetim ve kontrolün devlet gücünü aştığı bölgelerde bütün kontrolü kaybetme ihtimaline karşı yetkilerinin çoğunu devretme veya paylaşma yoluna gitmiştir. Devletin yetki paylaşımı rakip ve düşman olan İrân'a karşı dâhili ittifaklar kurma ihtiyacından kaynaklı olup bu ittifaklar serhâd bölgelerinin kendine özgü idarî örgütlenme modelini yaratmıştır³⁸. Bu model devletin sahip olduğu güçle konjektürel şartlara paralel olarak varlığını devam ettirmiştir. Tabii ki değişen iktidar ilişkileri Osmanlı fethinden sonra oturtulan kurallar ve prensipleri

³⁴ Işıkse, a.g.m, s. 38.

³⁵ Kütükoğlu, a.g.e, s. 171.

³⁶ Murphey, a.g.e, s. 27.

³⁷ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, c. II, s. 21-22; Murphey, a.g.e, s. 200.

³⁸ Nieuwenhuis, a.g.e, s. 177.

değiştirebilirdi. Bununla beraber serhâd daha doğuya kaydıkça merkezî hükümet daha etkin denetim kurma çabalarına girişebiliyordu³⁹.

Serhâd bölgelerinin kendine özgü idarî örgütlenme modelinin ortak özelliği kondominyum yani, eski yönetici tabakasının Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte sergiledikleri müşterek idare tarzı, zaman ve mekânın şartlarına göre önemli farklılıklar teşkil etmekle beraber kısa veya uzun müddetler için yetki paylaşımını esas almasıdır⁴⁰. Osmanlı Devleti'nin serhâd bölgelerinde uygulamaya koyduğu ve müşterek yönetime dayalı kondominyum tecrübesi mekâna ve zamana göre belirgin farklılaşmalar göstermekle beraber idarî, yargı ve vergi tahsili gibi alanları içermektedir⁴¹.

Osmanlı Devleti'nin serhâd bölgeleri için tesis ettiği yönetim modeli, Kerkük'ün de içinde bulunduğu Doğu serhâdlerinde Çaldıran Savaşını takip eden olay ve durumların oluşturduğu zorunluluğun bir eseri olarak Yavuz Sultan Selim tarafından uygulanmaya konulmuştur⁴². Çaldıran'da giderek büyüyen Safevî tehlikesinin önüne geçen Yavuz Sultan Selim, Osmanlı idaresini Doğu Serhâdlerinde sürdürülebilir kılmak için bazı önlemler alma yoluna gitti. Bu önlemlerin başında Akkoyunlu ve Safevî yönetimleri altında güçleri iyice kırılan yerel aristokrasiyi çeşitli imtiyazlar vermek sureti ile onları Osmanlı'ya bağlamak gelmektedir. Yavuz Sultan Selim, bölgede neredeyse feodal sisteme benzer bir düzen kurarak yerel aristokrasiyi iç işlerinde bağımsız *hükümet* adı verilen idarî-siyasî birimler etrafında örgütledi. Bununla beraber *Ekrad Sancakları* veya *Yurtluk ve Ocaklık* namı altında bazı idarî birimler kurmanın yanında, yönetimi babadan oğula geçen sancakları ve merkezden kontrol edilen

³⁹ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 161. Osmanlı idarî düzeninde Hükümet-Ocaklık yapılarının yer edinmeleri ve merkezden bağımsız hareket etme kapasiteleri rakip devletle olan güç ilişkisine dayalı olarak şekillenmiştir. Osmanlı Devleti rakip devlete karşı bir üstünlük sağladığı durumlarda veya Hükümet-Ocaklık statüsünün rakip devletin kendi aleyhindeki hareket kapasitesine herhangi bir etki sağlamadığı koşullarda sözkonusu yapıları ilgaya eğilimiydi. Devlet, Hükümet-Ocaklık yapılarının yönetici değişimi veya bundan kaynaklı krizleri takip ederek konjektüre ve rakip devletin müdahalede bulunma imkânları dâhilinde merkezi idareyi yerleştirme çabasında olmuş ve bazılarında istediği sonucu alabildiği görülmüştür. Bu çerçevede herhangi bir Hükümet ve Ocaklığın özel statüsünü ilga ettikten sonra tekrardan aynı statüyü ihdas ettiği de görülmektedir. Osmanlı hâkimiyetine ilk geçtikleri sırada ocaklık olup bir süre normal sancak şeklinde görüldükten sonra tekrar ocaklık hâline dönüşen bu bölgelerin yanında, 16. yüzyılın ortalarında normal sancak olan bazı yerlerinde 17. yüzyılda ocaklık hâline gelmiştir. Osmanlı devletinin klasik düzeninde yeri olan nispeten merkez denetiminin dışında bir idare şeklinin 17. yüzyıldan itibaren daha yaygın bir hale gelmesi değil, 16. yüzyılda zamanla kalkması beklenen bu şeklin aksine bir daha gitmemek üzere düzene girmesi, yerleşmesi ve yaygınlaşmasıdır. Bkz. Kunt, *a.g.e.*, s. 138-38.

⁴⁰ Agoston, *a.g.e.*, s.167.

⁴¹ Agoston, *a.g.e.*, s.194.

⁴² Gögebakan, *a.g.m.*, s. 464.

sancakları da ihdas etmiştir. Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu idarî örgütlenme modelinin amacı Serhâd bölgesinin değişken güç yapısına karşı yerel nüfus ve aristokrasinin kalıcı bağılıklarını sağlamak ve merkezi kontrolün dışına çıkmalarının önüne geçmektir⁴³. Yavuz döneminde tesis edilen sınır örgütlenme modeli Kanunî Sultan Süleyman dönemi ile 17. yüzyılda kimi daralma ve genişlemelerle şekillenmesini sürdürdü. Sonuçta merkezî hükümet ile yerel güç unsurları arasında makul bir uzlaşmaya varılmış ve bu uzlaşma yeni kurulan sınır savunma sisteminin doğası olan çifte idarede şekillenmiştir. Bu yapının temel işlevi kazanılmış toprakları elde tutma ve ileriki fetihlere asker sağlama görevlerini yerine getirmektir⁴⁴.

Kerkük ve çevresi, İdris-i Bidlisi'nin Serhâd bölgesinde bulunan yerel aristokrasi ile kurduğu bürokratik müzakerelerin sonucu olarak Soran beyi Seyyid Bey'in Yavuz Sultan Selim adına yaptığı akınlarla Osmanlı Devleti'ne iltihak etmiştir. Kerkük'ün Osmanlı hâkimiyet alanına dâhil edilmesi ile beraber Osmanlı Devleti ile İrân arasında bulunan serhâd bölgesinin önemli ve stratejik bir mevkilerinden biri hâline gelmiştir. 16. yüzyılın ilk çeyreğinden 19. yüzyılın ortalarına dek Kerkük ve hinterlandı Osmanlı Devleti ile İrân arasında paylaşılamayan ve sahip olunması gereken sınır bölgesinin bir parçası olarak kalmaya devam etmiştir. Kerkük ve hinterlandını teşkil eden Şehrîzor bölgesi Irak ile Anadolu arasında kilit bir konumdaydı. İrân'dan Anadolu'ya yapılacak bir askerî harekâtın engellenebileceği bir konumu olduğu gibi İrân'dan Bağdâd ile Anadolu arasını kesebilecek atakların hedefi konumundadır⁴⁵. Yine sahip olduğu stratejik konum itibari ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanından İrân'ın

⁴³ Mehmet Mert Sunar, "Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: II. Abdülhamid'den II. Meşrutiyet'e", *Kebikeç*, Sa. 10, Ankara 2000, s.116-17.

⁴⁴ Agoston, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁵ İrân'ın Kerkük ve hinterlandı üzerinden Anadolu bölgesine askerî hareket kapasitesi aslında Yavuz Sultan Selim'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ilhak etme çabalarında öngörülen bir durumdu. Bu münasebetle yerel beylerle diyaloga geçilmiş ve İrân'ın bölge üzerindeki göndereceği askerî kuvvetin önü alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca Yerel Beylerin İrân'ın bölgedeki kuvvetleri ile çatışması sağlanmıştır. Bu çatışmaların kazanılması durumunda Bağdâd'ın fethinin kolaylaşacağı İdris-i Bidlisi'nin Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektubta vurgulanmıştır. Sevgen, *Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi*, s. 37; Osmanlı devlet adamları Bağdâd'ın güvenliği açısından Irak'ın tüm Kuzey sınır bölgesinin güvenliğinin sağlanması gerektiğini düşünüyorlardı. Zira ordunun Bağdâd'da harekâtıyla İrân'ın kuzey bölgesi üzerinden kuşatması mümkün olabiliyordu. Bekir Subaşı'nın Osmanlı merkezi hükümetine isyana ve Bağdâd'taki yönetimi kendi uhdesine alma çabaları sırasında Osmanlı Ordusunun Mûsul-Kerkük üzerinden Bağdâd'a hareket edilmesi aşamasında, devlet erkânı Derne ve Dertenk'in İrân Şâhının elinde olması durumunun harekâtı sakıncalı kılacağı düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Naima, *a.g.e.*, c. II, s. 830; Ayrıca Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd'ın fethinden sonra bölgeyi zabturlat altına alabilecek bir kalenin inşâsına girişmesi özellikle IV. Murat yönetici elitleri tarafından bölgenin Irak ve Anadolu açısından sahip olduğu stratejik konumuna bağlanılmaktadır. Bölgenin söz konusu dönemde sahip olduğu stratejik önem telakkileri için bkz. Naima; *a.g.e.*, c. III, s. 1067.

hâkimiyet alanına doğru uzanan coğrafya’da istihbarat faaliyetlerinin toplandığı bir merkezdir. Irak’ın Anadolu’dan koparılması yolunda sahip olduğu stratejik konum dolayısıyla İrân kendini güçlü ve hazır hissettiği her fırsatta Şehrîzor bölgesini istila ederek Kerkük’ü alma çabası içine girmiştir.⁴⁶ Bu çaba ve Osmanlı Devleti’nin gösterdiği mukavemet, Kerkük ve çevresini belli aralıklarla ya sıcak savaş sahnesi veya savaş öncesi hazırlıkların yapıldığı bir alan hâline getirmiştir⁴⁷.

Kerkük ve hinterlandı İrân ile savaş alanı olmasının yanında sahip olduğu sosyo-politik yapı itibarıyla merkezî hükümet ve yerel aristokrasi unsurları arasında meydana gelen çatışmalara da sahne olmuştur. Bölgede bulunan aşiret, hükümet ve ocaklıkların denetim ve kontrol altına alınması çabaları ve bu çabalara karşı gösterilen direnç, bölgeyi âdetâ savaş alanı hâline getirmekteydi⁴⁸. Osmanlı Devleti’nin Kerkük gibi sürekli bir savaş alanı olan bir bölgenin yerel güç dengelerini kendi lehine çevirmesi ve oradan zuhur edebilecek tehlikeleri kontrol altında tutması savaşı örgütlemeye gösterdiği başarısıyla ilişkilidir⁴⁹. Çünkü savaş bölgede önü alınabilen bir şey değildir. Merkezî hükümetin burada uygulamaya koyduğu idarî örgütlenme ve iktidar mekanizmasının işleyişi bu dönemde pratik karşılığını bulmuştur.

Bölgenin savaş karakterli yapısı, devleti yerel ve merkezi koşullar dâhilinde önlem almaya sevk etmiştir. Sınırın karşı tarafında yer alan siyasal gücün, bölge üzerindeki müdahallerine karşı, baskın bir askeri işleve sahip biri yerel ve biri de merkezi kuvvetleri sevk ve idare eden serdarlık payesinin savunma ve saldırı mekanizmasının önemli bir unsuru olarak vucut bulduğu görülmektedir. Bölge koşullarının dayatmasından kaynaklı olarak Kerkük ve çevresinde de iki tip serdarlık karşımıza çıkmaktadır. Birinde parçalı yerel güç unsurlarının içinde birinin diğerleri üzerinde toparlayıcı ve komuta edici bir konum içerirken, diğeri devletin bölgedeki

⁴⁶ Nevar, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁷ Azzâvî, *Şehrîzor*, s. 157.

⁴⁸ Fattah, *a.g.e.*, s. 33. Yerel güç unsurlarının kontrol alınması çalışmaları aslında tüm Irak’ın kronik problemi idi. Ancak Kerkük ve çevresinde bulunan yerel güç unsurları gerek sınıra yakın olmaları ve gerekse de organizeli bir güç olmaları dolayısıyla hem merkezi hükümeti ve hem de Irak’ta bulunan yerel temsilcilerini Osmanlı hâkimiyeti boyunca en fazla uğraştıran sorunların başında yer alıyordu. Bölge tarihini içeren kronikler bölge valilerinin yerel unsurlar üzerinde yaptıkları seferleri idarî görevlerinin bitiminde bir prestij olarak kaydediyorlardı. Nitekim Kölemen valilerinden Süleyman Paşa yerel unsurların denetim ve kontrolü için giriştiği seferleri gece yaptığından Araplar tarafında Süleyman Ebu Leyla yani gecenin hâkimi lakabını takmışlardır. Söz konusu valilerden Abdullâh Paşa hiçbir sefer çıkmadığından hiçbir faaliyeti olmadı şeklinde not düşürülmüştür. Bkz. Kerküklü, *a.g.e.*, s. 74b ve 84b.

⁴⁹ Dina Rızk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Mûsul 1540-1834*, Çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 49.

resmî temsilcisi ve sınır bölgesinin idarecisi konumundadır. Her iki serdarlık da devlet tarafından verilen payelerdir⁵⁰.

1.1.3. Bir Serhâd Bölgesi Olarak Kerkük'ün İdarî Örgütlenmesi

Kerkük, Osmanlı Devleti'nin doğu serhâdleri içinde İrân tarafından en fazla askerî saldırılara maruz kalan bölgesi olması dolayısı ile sınır savunma hattının örgütlendiği ilk önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu örgütlenmenin bir gereği olarak Doğu Anadolu'dan Mûsul ve periferisinde yer alan bölgelere kadar bulunan yerel unsurlar hükümet ve yurtluk-ocaklıklar gibi özel statülere tabi olmak suretiyle merkezi Diyarbakir olan bir sınır idarî örgütlenme modeli oluşturulmuştur⁵¹. Yerel ittifaklar dâhilinde geliştirilen bu model Bağdâd feth edilinceye kadar Diyarbakir üzerinden işletilmiştir⁵². İlk idarî örgütlenme modelinin resmî yansımaları, tesisinden daha sonrasına ait olmakla beraber Kerkük ve çevresiyle ilgili olarak resmî bir veri yer almamaktadır. Nitekim 1527 yılına ait sancak tevcih defterlerinde Mûsul ve çevresinde Diyarbakir merkezli idarî üniteler bulunmakla beraber Kerkük'e ilişkin herhangi bir kayıt içermemektedir⁵³. 1530 yılında yapılan tahrirde Osmanlı Devleti'nin doğu sınırının idarî merkezi Amid olarak görülmektedir. Diyarbakir eyalet merkezi olarak Amid sınır bölgesinin denetim ve kontrol merkezini oluşturmaktadır. Amid merkezli Diyarbakir eyaletinin Irak'taki son kontrol merkezi Tikrit'tir⁵⁴. Bu dönemde yapılan tahrir, Osmanlı Devleti'nin Tikrit'e kadar olan bölgelerde fiili bir hâkimiyetinin olduğunu göstermektedir. Çünkü tahrir, devletin fiilen hâkimiyet tesis ettiği anlamına

⁵⁰ Osmanlı devletinin şehrizor'a gelmesi ile yerel güç unsurları içinde tayin edilen serdar Şehrizor hâkimi Bige Beydir. Bige Bey'in vefatı ile yerine oğlu Memun Bey serdar oluyor. Buna mukabil Bağdâd eyalet valileri sınır güvenliğinden sorumlu olduğu için Serdar olarak atanmaktadırlar. Serdarlık vazifesini alan valiler yakın eyaletler içindeki valilerden daha üst bir konumda bulunmaktadırlar. Bige ve Memun Bey'in serdarlığı ile beraber Bağdâd valisi Muhammed Paşa Serdarlık görevini yürütmüştür. Bkz. Murteza, *a.g.e*, s. LXIX.; Bıyıklıoğlu, *a.g.m*, s. 221.

⁵¹ Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık Sancaklar, Osmanlı devletinin siyasî yönden hareketli olan sınır bölgelerinde bulunmaktaydı. Bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Ankara Üniversitesi Basımevi 2000, Sa.10, s. 122.

⁵² Bağdâd'ın fethine dek Osmanlılar İrân'a karşı askerî seferlerinde Diyarbakir'i askerî ve idarî bir üs olarak kullanmışlardır. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995, s. 8; Percy Kemp, "Power and Knowledge in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19. 2 (Apr., 1983), s. 202.

⁵³ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 130.

⁵⁴ Bkz; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s. 19 ve 23.

gelmektedir⁵⁵. Ancak bu defterde de Kerkük veya Erbil'e ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Safevilerin bölgeyi kendi hâkimiyetleri altına almasından önce Kerkük'ün Ardalan Beylerinin kontrolünde olduğu ileri sürülmektedir⁵⁶. Soran Beyi Seyyid Bey'in, Kerkük'ü Osmanlı hâkimiyet havzasına dâhil etmesiyle Kerkük ve çevresinde Ardalan denetiminin yeniden sağlandığını söylemek mümkündür. Nitekim, 1515'ten itibaren Şehrızor bölgesinin yerel unsurlarının Osmanlı sınır idaresinin içinde olduğu ifade edilmektedir⁵⁷. Zira Osmanlı Devleti'nin bölge ile kurduğu ilk temaslardan itibaren Şehrızor bölgesinin Osmanlı'ya intisabı gerçekleşmiştir⁵⁸. Kerkük ve çevresinin Soran beyi tarafından 1517'de fethedilmesi ile beraber sınır idarî örgütlenmesi içinde ne şekilde konumlandırıldığını net olarak tespit etmek güçtür. Ancak söz konusu tarihten itibaren Ardalan beyleri temsilinde vassal bir güç olarak Diyarbekir eyaletinin siyasî menziline konumlandırılmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D.5246 numaralı defterde 1526 yılına ait Diyarbekir vilayetinin idarî örgütlenmesi içinde "Vilayeti Kürdistan" başlığıyla Mir Seyyid Bey'in tasarrufu altında "Eyalet-i Soran" kaydı bulunmaktadır. Bu vesika Kerkük'ün İrânlıların hâkimiyetinden çıkarıldığı 1517 tarihinden itibaren Soran hâkimi Seyyid Bey'in tasarrufunda bulunan bölge içerisinde yer aldığı ve bunun da Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı ülkeler içinde olduğunu göstermektedir⁵⁹. Bununla beraber bölgedeki güç dengeleri ve idarî yapı pratikte kâğıt üzerinde görünenden çok daha karmaşık bir yapı arzutmekte ve zamana bağlı olarak büyük değişiklikler göstermektedir⁶⁰. Nitekim Diyarbekir merkezli sınır idarî yapısı 1527 ve 1530 yıllarındaki resmî verilere göre merkezî hükümetin direkt yönetim ve tasarrufunda olduğu öngörülmektedir. Buna karşı Mûsul ve çevresinin doğrudan doğruya merkezî

⁵⁵ Ömer Lütfü Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK, Ankara 1988, s. 16.

⁵⁶ Longrigg, *Four Centuries*, s. 43; Safeviler'in Ardalan Beyleri ile olan mücadelesine Hasan-ı Rumlu da katılmış ve kendi tarihinde de anlatmıştır. Ardalan Beyi Bige (Bege) Bey ile Zalm kalesi ve çevresinde cereyan eden çatışmalarda Safevi kuvvetlerinin düşman önünden kaçmalarına engel olduğunu belirtmektedir. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006, s. 5; Bige Bey'in İran ile olan savaşı Şâh İsmail dönemine dek gider Şehrızor'a yakın olan Mendelcin ve Dinever vilayetlerinin Şâh İsmail devrinde hâkimi olan Kızılbaş Çuka Sultan ve yardımcısı Gazihan ile savaş hâlindeydi. Bıyıklıoğlu, a.g.m, s. 202.

⁵⁷ Pitcher, *a.g.e*, s. 189.

⁵⁸ Azzâvî, *Şehrızor*, s. 157.

⁵⁹ Göyünç, a.g.m, s. 30.

⁶⁰ Sunar, a.g.m, s. 117.

hükümetin idaresine girişi Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak seferinden sonra gerçekleştiğine dâir ifâdeler de bulunmaktadır⁶¹.

Kerkük ve çevresinin 1530'lu yıllara kadar Osmanlı'ya bağlı olmak suretiyle Şehrizor bölgesini kontrol eden yerel güçlerin hâkimiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihten sonra bölgede siyasî dengelerin değişmeye başladığı görülmektedir. Bağdâd hâkimi Zülfikar Hân'ın Osmanlıya yakınlaşması üzerine Şâh Tahmasb Bağdâd üzerine askerî bir sefer düzenleyerek, Bağdâd yönetiminden Zülfikar Hânı uzaklaştırıp yerine Tekelu Muhammed Hânı geçirmesini mütekaip Kerkük, Hille, Mendeli, Vasıt ve Remahiye'yi de zapt etti. Şâh Tahmasb bu askerî sefer sonucunda Kerkük'ü İrân'ın bölgedeki yerel ittifaklarından olan "Sufiyan-ı Kerkük" Kelhur aşiret aristokrasisine verdi⁶².

Şâh Tahmasb'ın Irak'taki hâkimiyetini pekiştirmeye dönük askerî seferi, Osmanlı Devleti'nin Bağdâd hâkimi Zülfikar Hân'ı Osmanlı tarafına çekmeye dönük bürokratik girişimlerine ve Zülfikar Hân'ın Safevîlerin Irak'taki aşırı Şîî politikalarına direncinden ileri gelmiştir. Zülfikar Hân'ın Osmanlı Devleti'ne yakınlaşması aslında Osmanlı merkezî hükümetinin Mûsul ve çevresindeki hâkimiyet alanını genişletme eğilimi içinde olduğunu göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda Bağdâd hâkimi Zülfikar Hân ile kurduğu temas; İrân şâhının bölge üzerinde sert müdahalesine neden olduğu gibi Osmanlı'ya bağlı yerel güç unsurlarının tasarruflarında bulunan yerleri de hâkimiyet alanına dâhil etmesiyle sonuçlanmıştır. Şâh Tahmasb'ın bu askerî seferi ile Kerkük ve Dakuk da İrân'ın hâkimiyet alanına girmiştir. Safevîlerin Irak'taki hâkimiyet alanlarını, Osmanlı aleyhine genişletmeleri ve sınır boyunda bulunan yerel güç unsurları üzerinde baskı kurmak suretiyle kendi tarafına çekme çalışmaları Kanunî Sultan Süleyman'ın dikkatini Doğu sınırına çevirmesine neden olmuştur⁶³.

Kanunî Sultan Süleyman sefer için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Bağdâd'ı Kızılbaş Safevî zulmünden kurtarmak ve Irak'ı fethetmek üzere 21 Ekim 1533 tarihinde

⁶¹ *Mûsul 922 tarihinde Yavuz Sultan Selim Han tarafından alınıb memalik-i Osmaniyyeye ilhak olunmuş ve 941 tarihinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından Bağdâd ile beraber doğrudan doğruya idare altına alınmıştır.* Bkz. *Mûsul Vilayet Salnamesi 1330/1912*, s. 66. Yine aynı Salnamenin 58-59'uncu sayfalarında "*Kanunî Sultan Süleyman Hazretlerinin 941 tarihinde Bağdâd'a teşriflerinde Mûsul'un devlet-i aliyeye irtibatı katiyen temin edilmiştir. Binaen aleyh Mûsul o tarihten beri doğrudan doğruya idare olunan Vilayat-ı Osmaniye 'adadına dahil olup...*"

⁶² Longrigg, *Four Centuries*, s. 18; Murteza, *a.g.e.*, s. 167.

⁶³ Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s. 70; İvanov, *a.g.e.*, s.66.

Üsküdar'dan Irakeyn seferine hareket etmiştir⁶⁴. Kanunî, 1534'te Tebriz üzerinden Bağdâd'a yol alırken ve Irak'a girerken çok fazla bir direnişle karşılaşmadı. Zira Safevîler'in Bağdâd Hâkiminin bölgede uyguladığı sert idarî tutum Irak halkını Safevî yönetiminden soğutmuş ve Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştı⁶⁵.

Kanunî, Bağdâd'a giderken Şehrizer bölgesinden geçmiştir. Şehrizer bölgesi yolculuğu ağır kış şartlarına denk gelmiş ve kışın şiddetinde orduya ait at, silah ve cephânenin çoğunu kaybetmiştir. Özellikle topların yürütülmesi imkânsız bir hâl alınca Kanunî Sultan Süleyman bulunduğu bölgenin neresi olduğunu sormuştur. Kendisine buranın Şehrizer vilayeti, hâkiminin Bige Bey olduğunu ve ehl-isünnet ve'l-cema'ât itikadına sahip bir zat olması dolayısıyla İrân'a düşman olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine Kanunî, Bige Bey'den toplarının sağ salim bir şekilde Bağdâd'a ulaştırmasını istemiş ve Bige Bey de kendisine tevdi edilen bu vazifeyi hakkı ile yerine getirmiştir⁶⁶. Şehrizer hâkimi Bige Bey'in, Kanunî Sultan Süleyman ile Bağdâd yolu üzerinde kurduğu temas onun Osmanlı Devleti'ne itaatini sağlamıştır. Nitekim Kanunî Bağdâd'a giderken Bige Bey de Şâh Tahmasb'ın 1530'daki askerî seferi ile Kerkük ve Dakuk'a yerleştiği Kızılbaş kuvvetlerini kendi maiyetindeki kuvvetlerle çıkarmıştır⁶⁷.

Hemedan ve Kirmanşâh üzerinden Bağdâd'a gelen Kanunî Sultan Süleyman Bağdâd'dan Tebriz'e gitmek üzere Hamrin Dağı'nı takiben, Şeyh Macid, Sulukan Çayırı ve Leylan menzillerinde birer gece kalarak 941 Senesi Şehr-i Şevvalinin On Sekizinci Perşembe günü (22 Nisan 1535) Kerkük'e ulaşmıştır. Kerkük'te 28 gün ikamet etmiş ve bu esnada da Zab suyu üzerinde bir köprü inşâ ettirmiştir. Daha sonra 19 Mayıs 1535/16 Zilkade 941'de Hassa Çayını takiben Kerkük'ten ayrılmıştır⁶⁸. Kanunî Sultan Süleyman daha Bağdâd'tayken tüm Irak'ın idarî örgütlenmesini yapılandırmıştır. Bu yapılandırma ile Bağdâd bütün Irak'ın idarî merkezi hâline getirilmiştir. Kerkük de bu yapılandırma dâhilinde Dakuk ile beraber bir liva statüsünde Bağdâd'a bağlanmıştır. Zira bu esnada tutulan bir teşrifat ruznamçesinde Hüseyin Bey'e 21 Şubat 1535'te Kerkük ve Dakuk livası sancak beyi olarak sancağına dönüş izni

⁶⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 163.

⁶⁵ Süleyman Faik, *Tarih-i Bağdâd*, daru er-rafidin, Beyrut 2010, s. 162.

⁶⁶ Bıyıklıoğlu, *a.g.m.*, s. 200.

⁶⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı" *Bellekten*, c. XXI, 29, s. 464.

⁶⁸ *Mûsul Vilayeti Salnamesi 1312/1894*, s. 308-9.

verildiği görülmektedir⁶⁹. 1544 tarihli Bağdâd'a dâir tutulan en eski tahrir defterinde Kerkük, Bağdâd'a bağlı müstakil bir liva'dır⁷⁰. 1550-1551 yılları arasındaki atamaları içeren sancak tevcih defterinde Kerkük'ün yine Dakuk ile birlikte Bağdâd'a olan bağlılığı devam etmektedir⁷¹. Kerkük'ün Dakuk ile beraber bir sancak olarak Bağdâd'a olan bağlılığının, 1557 yılı ile tarihlenen⁷² 111 Numaralı Tahrir Defter'inde de devam ettiği görülmektedir⁷³. Söz konusu tarihte Kerkük liva merkezidir⁷⁴. 22 Nisan 1560 tarihli mühimme kaydında Bağdâd beylerbeyliğine hitaben Kerkük Sancağı tahririnin tamamlanarak yetki beratlarının gönderilmesi yönünde bulunan hüküm, Kerkük'ün bu tarihte Bağdâd'a bağlı olduğunu teyit etmektedir⁷⁵. Bütün bunlara mukabil Kanunî Sultan Süleyman dönemi Irak idarî örgütlenmesini gösteren en eski listelerden birinde Kerkük Luristan yani Şehrizar⁷⁶ eyaleti içinde gösterilmektedir. Buna göre Irak, Bağdâd, Luristan ve Basra eyaletlerine taksim edilmiş ve Kerkük, Mûsul, Erbil, Zengiabad, Cessan, Harir ve Duvin, Dertenk, Derne, Sened-i Süleyman, Baban, Rumi, Hafti, Zencire, Kerend, Serucek, Berid, Şâhruh, Cengiz Hân ve Kelas sancaklarından oluşan Luristan eyaleti örgütlenmesi içinde gösterilmektedir⁷⁷. Bu durum merkezî hükümet tarafından sınır bölgesinde tayin edilen idarî örgütlenmenin sınırın doğasından kaynaklı olarak kendi gerçekliğini de dayattığını düşündürmekle beraber Azzavi'nin, "Kerkük ve çevresi merkezî hükümetin tüm Irak'ta olduğu üzere ihdas ettiği idarî

⁶⁹ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", Çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, c. LIV, Sa. 211, TTK, Ankara 1991, s. 1240.

⁷⁰ Tahir Aydoğmuş, "XVI. Yüzyılda Bağdâd Tarihi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 1981, s. 1473-74.

⁷¹ Feridun Emecen İlhan M. Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c. XIX. Sa. 23 Ankara 1999 s. 86.

⁷² 111 Numaralı Kerkük Tahrir Defteri'ni 1548 yılına ait olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Bkz. Bayatlı, *a.g.e.*, s. 85, Gündüz, "1548 Tarihli Tahrir Defterine Göre Kerkük Sancağı", *Irak Dosyası*, Yayına Hazırlayanlar; Dr. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003, c. I, s. 162.

⁷³ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2003, s. 3.

⁷⁴ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 6.

⁷⁵ *Bağdâd Beylerbeyisi'ne hüküm ki, Hâliya Kerkük Sancağı fermân-ı şerifüm üzere müceddeden tahrir olunun muhasebesi südde-i sa'adetime arz olunub tevzi' olmak emr edüb buyurdum ki, vusûl bulduk da liva-yı mezburun zu'amâ ve erbâb-ı timarının yaftaları ile berâtların i'timâd ettiğin bir iki kaç kimesnler ile südde-i sa'adetime gönderesin ki defter-i cedidden tecdid-i berât edeler.* BOA., *Sadaret Divan-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defteri (bundan sonra A. DVNS. MHM. d)*, 3/992, 26 B 962/22 Nisan 1560.

⁷⁶ Sahillioğlu Luristan'ın Şehrizar ile aynı eyalet olduğunu ifade etmektedir, Bkz., *a.g.m.*, s. 1234. Bunun yanında Celalzade, Sohrap Bey'in hâkimiyetinde bulunan Zalm Kalesinin ahalisinin Lur veya Lor Kürtleri olduğunu ifade ederek Şehrizar olarak anılan bölgeyi Luristan olarak kaydetmiştir. Bkz., *a.g.e.*, v. 472b.

⁷⁷ Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakât'ül-Memâlik ve Derecât'ül-Mesâlik (Geschichte Sultan Süleyman Kanunîs Von 1520 Bis 1557)* Haz: Petra Kappert, Wiesbaden 1981, v. 20b.

düzenlemeler teorik olarak yekpare olarak görünse de pratik uygulamalarının Irak gerçeğinin dışına çıkmadığı” yönündeki yargısını destekler bir mahiyet taşımaktadır⁷⁸. Dolayısıyla teorik olarak ihdas edilen idarî düzenlemelerin daha çok merkezî hükümet ile yerel güç unsurlarının ilişki düzlemleri üzerinden şekillendiğini ifade etmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin sınır boyları, devlet yönetimince “darü'l-harb”in sınırını belirleyen şey olarak kabul edilmekte ve buralarda merkezî kurumların yerleşmesine imkân tanımamaktadır. Bu durum fiziksel coğrafyanın elverişsizliğinden ziyade neredeyse hiç sonu gelmeyen askerî çatışmalardan ileri gelmektedir⁷⁹. Sınır bölgesinin merkezî hükümet aleyhindeki bu konumu devlet gücünü söz konusu koşulların el verdiği bir merkezde yoğunlaşmasını gerekli kılmıştır. Bağdâd'ın fethi ile Osmanlı İrân sınır bölgesinin tüm Irak'ı kapsaması ve bütün bu sınır bölgesinin idarî işleyişinin Bağdâd merkezinde toplanması, merkezî devlet gücünün Bağdâd güzergâhı üzerinde mümkün olduğunca tahkim edilmesini zorunlu kılmıştır. Anadolu-Bağdâd yolu üzerinde bulunan kuşakta merkezî devlet, kendi kurumlarını bölgeye gelişinden itibaren yerleştirme çabalarını sürdürmüştür. Bu kuşak sınır bölgesinin ilk hattı ve sınır savunma çabalarında devlet gücünün yoğunlaştırıldığı bir yerdir⁸⁰. Kerkük'ün, Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd dönüşünde Osmanlı hâkimiyeti altına alınması ile beraber tahriri yapılmış ve tımar sisteminin uygulanması çalışmaları başlatılmıştır. Devlet gücünün tahkim edildiği bir hat üzerinde bulunan Kerkük ve çevresinde tamamen yerel güç unsurlarının yoğunlaştığı serhâd bölgesinin ön cephesini oluşturmaktadır. Bu amaçla devlet, İrân sınır bölgesinin örgütlendiği merkez olan Bağdâd ile Anadolu arasında bulunan hat üzerinde olabildiğince merkezî kurumlarını tahkim etme çalışmaları

⁷⁸ *Şehrizor*, s. 161.

⁷⁹ Giddens, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁰ Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren sınır bölgelerinde bulunan yerel güçlerin varlığına karşı tedbir almaya çalışmış ve söz konusu bölgelerde merkezi otoritesini kurmak için bazı önlemler almakta gecikmemiştir. Sınır bölgelerindeki yerel güç unsurları devletin merkezi otoritesine karşı kendi imtiyaz ve hâkimiyet alanlarını genişletme ve kontrol dışına çıkma eğilimleri göstermeleri kaçınılmaz bir durumdur. Bu duruma karşı olarak belli başlı aldığı tedbirler; doğrudan doğruya hükümdarın emrine bağlı ve daima harekete hazır bir yeniçeri ordusunun kurulması, tımar sisteminin uygulanması ve kadıların merkezde kazaskere tabiiyeti şeklinde olmuştur. Özellikle tımar sisteminin uygulanması denetim ve kontrol dışı sınır bölgelerinin merkeze entegrasyonunda ve ortak bir şuurun teşekkülünde çok önemli sonuçlar yaratmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları” *Akademik Bakış*, c. 9, Sa. 18, Yaz 2016, s. 6-11; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, c. 38, s. 659.

yürütmüştür⁸¹. Bunun yanında çevresinde yoğun olarak bulunan yerel güç unsurlarını denetim ve kontrol altına alma çalışmalarına da ağırlık verilmiştir. Ancak yerel güç unsurlarının yoğun olduğu serhâd bölgesinde tam anlamı ile bir denetim ve kontrolün sağlanması çok kolay olmadığından bu yoldaki çabalar onlarca yıl süren bir sürece yayılmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman Kerkük ve çevresine geldiği vakitlerde bölge Ardalan beylerinin nüfuzu altında bulunmaktadır. Ardalan hâkimi Muzir'in oğullarından Bige, Sohrap ve Muhammed'in Şehrizer bölgesinin çeşitli kısımlarında hâkimiyetleri söz konusudur. Bunlardan Bige, Kanunî Sultan Süleyman ile ilk temas kuran bey olup oğlunu sadakatine mukabil rehin olarak vermiştir. Şehrizer beyleri içinde en etkin ve nüfuzlu olanı Bige Bey'dir. Şehrizer hâkimi olarak adlandırılmaktadır. Bige Bey adına Hacı Şih adında biri Baban'ı tasarruf etmektedir. Kardeşi Sohrap Soran bölgesine, oğlu ve diğer kardeşleri de bölgedeki kalelere hükmetmektedirler. Bu bölgede hüküm süren yöneticilere Ardalan veya Şehrizer beyleri denilmektedir⁸². Safevî ve Osmanlıların bölgeye gelişinden evvel bölgenin en etkin siyasî gücü olma hedefleri söz konusudur⁸³. Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd'ı fethinden evvel Şehrizer beyleri, Osmanlı Devleti'ne Safevî karşıtlığı nedeniyle bağlı olmakla beraber Osmanlı siyasî örgütlenmesinin dışındaydılar. Ancak Bağdâd ve ardından Kerkük'ün Osmanlı hâkimiyeti altına alınmasıyla kendi başlarına hareket eden bu siyasî güçlerin devlet kontrolü altına alınması ihtiyacı hâsıl oldu. Bu amaçla söz konusu yerel güç unsurlarının kendi bölgelerindeki geleneksel hâkimiyetleri tanındı⁸⁴.

İlk başlarda Osmanlı hâkimiyetinin yerel güç unsurları ile hâkimiyet ilişkisi ancak hutbelerin Osmanlı sultanı adına okutulması ve paraların onun adına basılması gibi hususlarla sınırlıydı. Yine bazen bölgenin korunması için silah gönderilip küçük birlikler yerleştirilmiştir. Ancak zamanla imparatorluk çıkarlarını da göz önünde bulundurarak merkezî hükümet, bağlı yerel güç unsurlarının içişlerine ve aralarındaki güç dengelerine de karışmaya başlamıştır⁸⁵. Merkezî hükümetin yerel güç unsurları üzerindeki denetim ve kontrol müdahaleleri, gerek bölgenin sınır bölgesi olması ve

⁸¹ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 2005, s. 275.

⁸² Bıyıklıoğlu, a.g.m, s. 204,205 ve 216; Azzâvî, *Şehrizer*, s. 165-66.

⁸³ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 43.

⁸⁴ Muhammmad Adnan al-Bakhit, "The Arap Provinces At The Age Of Sultan Suleiman The Magnificent", *Studies On Turkish-Arap Relations*, Sa. 4, İstanbul 1989, s. 3.

⁸⁵ İvanov, a.g.e, s. 70.

fiziki açıdan dağlık alanla yekpare olması ve gerekse de sözkonusu unsurların birbirinden kopuk yapıda bulunmaları münasebetiyle devleti bölgedeki bütün varlığı boyunca meşgul etmiştir⁸⁶. Yerel güç unsurlarının siyasî olarak birbirinden ayrı olması devlet açısından bir avantaj olduğu kadar sınır boyunda olması nedeniyle kimi zaman da dez avantaj olmaktadır. Bu yapılar, rakip güç olan İrân tarafından kendi yanına çekme teşebbüslerinin hedefi olmakta ve bundan kaynaklı bölgenin idarî örgütlenmesi merkezî devlet aleyhinde kimi sorunlara yol açmaktaydı⁸⁷.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd seferi sonrasında takip eden dönemde bölge karışıklıklarla anılmaktadır.⁸⁸ Bölgedeki karışıklığın temel sebebi ise yerel güç unsurlarının parçalı yapısı ve kendi aralarındaki rekabetin İrân tarafından kendi çıkarları doğrultusunda merkezî hükümetin aleyhine kullanılmasıdır. Yerel güç unsurlarının bağılıkları dâimî değildir. Aynı yerel gücün kimi zaman farklı tarafa geçebiliyor olması, her an için bölgede savaş için geçerli zemini oluşturmuştur⁸⁹. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman'ın Şehrîzor hâkimliğini Bige Bey'e tevdi etmesi kardeşi Sohrap'ın hoşuna gitmemiş ve İrân'dan yana bir tavır içine girmesine neden olmuştur. Aynı zamanda diğer kardeşi Muhammed Bey'de Sohrap ile birlikte hareket etmiş ve merkezî hükümet ile çatışma içine girmiştir. Ancak Muhammed Bey ile kurulan diyalog ve uzlaşma çabaları sonucunda Muhammed Bey Osmanlı tarafına yeniden çekilmiş ve kendi bölgesindeki hâkimiyeti tanınmıştır⁹⁰. Ancak Bige Bey ile Sohrap arasında çatışmalar Safevî Devleti ile Osmanlı Devleti'nin çatışmalarına dönüşmüştür. Bu çatışmaların fitili, Şâh Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın taht mücadelesinde İrândan kaçarak Sohrap'a sığınması ve Kanunî'nin Bige Bey aracılığı ile Sohrap'tan Elkas Mirza'nın kendisine teslim edilmesi talebine aykırı davranmasıyla çekilmiştir. Sohrap kendisine sığınan Elkas Mirza'yı Şâh Tahmasb'a iade etmiş ve İrân'dan yana bir tavır

⁸⁶ Dağlık alanlar kontrol ve denetim altına alınamayan alanlardır. Bu alanlarda kendi hesaplarına çalışan silahlı güç unsurları bulunmaktadır. Bu silahlı güç unsurları kendi menfaatleri doğrultusunda yapılan vaatlere icabet ederek sultan veya şâhin hesabına kılıç veya silah kuşanabilmektedirler. Braudel, *a.g.e.*, c. 1. s. 55.

⁸⁷ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 233.

⁸⁸ Azzâvî, *Şehrîzor*, s. 103.

⁸⁹ Ateş, *a.g.e.*, s. 10. Ekrad Beyleri arasındaki dâimî rekabet ve husumet, Safevi veya Osmanlı hükümlerini kabul hususundaki televvün ve tereddütleri dolayısıyla devletin tasarrufunun bakası bakımından sağlam bir zemin teşkil etmiyordu. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 242.

⁹⁰ Azzâvî, *Şehrîzor*, s. 161.

içinde olduğunu açıkça göstermiştir⁹¹. Bige Bey Sohrap'ın bu tavrı karşısında hâkimiyet alanı olan bölgelere sefer düzenleyerek birkaç merkezini yağma ve talan etmiştir. Daha sonra Halep Valisi Osman Paşa; bir miktar yeniçeri ve çok sayıda eyalet askerine serdar olarak Bige Bey ve maiyetindeki kuvvetlerin de dâhil olduğu bir ordu ile Sohrap'ın üzerine yürümüş, meydana gelen çatışmalarda Sohrap'ın bölgede pasifize edilmesine yönelik bir sonuç alamamıştır. Bu askerî seferden istenilen sonuç alınamadığı gibi Bige Bey'in hâkimiyeti altında bulunan Zalm kalesi Sohrap'ın eline geçmiş ve Halep valisi Osman Paşa da bu sefer esnasında hastalanarak vefat etmiştir⁹². Bige Bey'in Sohrap'a karşı tutumunu gören Kanunî Sultan Süleyman, Bige Bey'in Bağdâd'da rehin tuttuğu oğlunu serbest bıraktı. Memun Bey, serbest bırakıldıktan sonra Halep yakınlarında bulunan Padişah'ın huzuruna çıkararak babası Bige Bey ile amcası Sohrap arasındaki mücadeleleri ayrıntısı ile anlatmıştır. Bunun üzerine Kanunî Bige Bey'e yurdunu “*kemakan*” tekrar vererek Bige Bey'e Memun Bey üzerinden şu mesajı göndermiştir: “*Bige Bey'e söyle ki, benim kuşandığım kılıç din-i İslâm uğrunda. Anın dahi çektiği giret dîn-i Muhammed içindir. Gerekir ki Elkaz'ı Şâha verdiği için Sohrab'tan intikâmımı komayub alsın*”. Memun Bey bunun üzerine “*bendeleri de ba'de'd-dua dedim ki, Bige Beğ bendelerinin ve bu kullarının can ve başımızı uğuru hümayunu padişahide bezlitmişüzdür. Bu babta ne vaki olursa taksirat yoktur....*” bir cevap verdiğini ifâde etmiştir⁹³.

Halep valisi Osman Paşa'nın vefatının ardından Kanunî Sultan Süleyman Kerkük'te bulunan Bağdâd valisi Muhammed Paşa'yı serdar tayin ederek, Bige Bey ile İmadiye Hâkimi Hüseyin Bey'e Muhammed Paşa ile beraber Sohrap'ın üzerine gidilmesi yönünde Halep yakınlarından ferman göndermiştir⁹⁴. Verilen emir gereği her üç kişinin maiyetindeki askerî kuvvetlerle Sohrap'ın bulunduğu Zalm kalesine sefer düzenlendi. Meydana gelen şiddetli çatışmalarda Bige Bey yaralanmış ve aldığı yaraların etkisi ile vefat etmiştir. Bu seferden de bölgenin zabtına yönelik bir sonuç alınamamıştır. Ancak seferin Osmanlı tarafı için en büyük avantajı Sohrap'ın eşi ve

⁹¹ Elkas Mirza kardeşi Şâh Tahmasb ile girdiği taht mücadelelerinde Kanunî'ye sığınmış Kanunî Sultan Süleyman da Elkas'ı İran tahtına oturmak için desteklemiştir. Mirza bu mücadeleler zor duruma düşmü ve Ardalan Beylerinde Sohrap'a sığınmıştır. Kanunî Sultan Sohraptan Eşkas Mirza'nın kendisine teslim edilmesini istemişse de Sohrap İran'dan yana tavır almış ve Elkas'ı Şâh Tahmasb'a teslim etmiştir. Şâh Tahmasb Sohrap Bey tarafından kendisine teslim edilen kardeşi Elkas Mirza'yı (1549) öldürmüştür. Bkz., Kılıç, *a.g.e.*, s. 279-80.

⁹² Murteza, *a.g.e.*, s. 185.

⁹³ Bıyıklıoğlu, *a.g.m.*, s. 218.

⁹⁴ Bıyıklıoğlu, *a.g.m.*, s. 218.

çocuklarının Osmanlı kuvvetlerinin eline esir düşmesidir. Bige Bey'in vefat etmesi üzerine serdarlık vazifesi Kerkük beyi olan Memun Bey'e verilmiştir. Memun Bey'in serdarlık ataması birhayli dikkat çekicidir. Serdarlık beratı kendisinin aktarımı ile şöyledir. “...beratı şerifle bendelerine hitaben ki vilayet-i Diyarbekir ve Bağdâd'a tabi ümerâ-yı Ekrad kebir ve sağırine emr-i şerifim varid olmuştur. Seni anlara serdar ve anları sana mü'in u kafadar etdim. Gerekir ki Sohrabın üzerine varıb, sây ve ikdam ile ele getiresin.”⁹⁵ Merkezî hükümetin ihdas ettiği serdarlık sınır bölgesinin güvenliğinden kaynaklı bir ihtiyaçtan ileri gelmektedir. Sınır bölgesinin korunması amacıyla Diyarbekir ve Bağdâd eyaletlerin dâhilinde bulunan bütün Kürt unsurlarının komuta ve idaresi sınırın en doğusunda bulunan bir yerel temsilcinin emrine serdarlık unvânı ile verilmiştir. Bu unvân Bağdâd fethinden önce sınırın en doğusu olan İmadiye hâkimi Hüseyin Bey'in uhdesindeydi. Ancak sınır doğuya kayınca bu vazife Şehrizer hâkimi Bige Bey'e verilmiştir. Bige Bey'in vefatı ile de oğlu Memun Bey'e tevcih edilmiştir. Yerel güç unsurlarının sınırın korunmasına dönük organizesinden ibaret olan serdarlık ile merkezî hükümetin temsilci konumunda bulunan serdarlık bölgenin gerçekliğine dayanan bir idarî örgütlenme modelinin yansıması olarak değerlendirilebilir.

1553 yılı başlarında Osmanlı'nın Şehrizer'daki varlığı ciddî anlamda sarsılmış görülmektedir. Bu dönemde Zalm Kalesi ile ona bağlı olan bölgeler İrân'ın Serhâd yöneticisi olan Uğurlu Bey'e tabi Sohrap'ın yönetimine geçmiş ve Şehrizer'daki Osmanlı kuvvetleri Kerkük ve yakın çevresine çekilmiş görülmektedir⁹⁶. Sohrap Bey'in Osmanlı Devleti'ne muhalefetinin bastırılmasına yönelik askerî seferler Kerkük üzerinden sevk ve idare edilmektedir. Kerkük bu dönemde sınır bölgesinin güvenliğinde Osmanlı ileri mevzisi ve savunma çabalarında önemli bir merkez konumuna gelmiştir. Özellikle Sohrap'ın son Osmanlı taarruzuna karşı göstermiş olduğu direnç ve Osmanlı ordusunun ciddî kayıplar vermesi Kerkük'ü İrân destekli Sohrap'ın saldırılarına açık hâle getirmiştir. Muhtemel saldırılardan duyulan endişeler Kalenin fiziki açıdan tahkim edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyaca binaen Kerkük beyi, kalenin topraktan inşâ edildiği ve serhâdda bulunmasından dolayı acil olarak taştan ve mustahkem bir yapıya kavuşturulması gerektiği yönünde Bağdâd yönetiminden talepte bulunmuş ancak gerekli desteğin sağlanmaması üzerine durumu merkezî hükümete bildirmiştir. Merkezî hükümetten Bağdâd yönetimine hitaben acil olarak kalenin inşâ edilmesi için gereken

⁹⁵ Bıyıklıoğlu, a.g.m, s. 221.

⁹⁶ Azzâvî, Şehrizer, s. 164.

bütün desteğin sağlanması yönünde 25 Muharrem 959/22 Ocak 1552 tarihli emir gönderilmiştir⁹⁷.

Şehrizer hâkimi Bige Bey'in vefatı ile Kerkük sancakbeyi olan oğlu Memun Bey'in serdar olarak tayin edilmesi daha önce bu görevi yürüten İmadiye hâkiminin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. İmadiye hâkimi Hüseyin Bey Memun Bey'in amcası Muhammed Bey ile anlaşarak Memun Bey'i tutuklamış ve İmadiye'de hapsettirmiştir. Bu durum İmadiye hâkimi Hüseyin Bey ile Kanunî Sultan Süleyman'ın arasını bozmuşsa da Memun Bey'in bölgedeki saygınlık ve otoritesini yıkmıştır⁹⁸. Memun Bey'den sonra Kerkük'e amcası Muhammed Bey hem yönetici ve hem de serdar olarak tayin edilmiştir. Muhammed Bey'in her iki göreve de atanmasının nedeni kendisinin merkezî hükümete kardeşi Sohrap Bey ile savaşacağı teminatını vermesinden ileri gelmiştir⁹⁹. Memun Bey'in Kerkük (Sancak) beyliğine serdarlık unvânı ile atanmasının akabinde amcası Muhammed Bey'in de Kerkük Sancakbeyliği'ne ek olarak serdarlık tayininin yapılmış olması durumu Kerkük'ün yerel güç unsurlarının denetim ve kontrolü yolundaki idarî işlevinin mahiyetini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin Şehrizer beylerinden Sohrap Bey ile olan çatışması 1553 yılının sonuna dek sürmüştür. Daha sonra bölgenin saygın Kürt emirlerinden Bekir Bey ile Erbil beyi Veli Bey'in Bağdâd Valisi'nin kethudâsı ile beraber Sohrap nezdinde ikna teşebbüsleri ve Bağdâd valisi Muhammed Paşa'nın bu görüşmeler esanesında bir iyi niyet nişanesi olarak eşini iade etmesi Sohrap Bey'in Osmanlı Devleti ile uzlaşmasını sağlamıştır. Uzlaşma neticesinde Sohrap Bey ve İrân'ın serhâd yöneticisi Uğurlu Bey

⁹⁷ *Hâliyen Kerkük Sancağı beyi kıdvetü'l ümerâi'l-kiram Ferruh dâme izzuhû mektub gönderüb: Bundan akdem Kerkük Kal'ası bina olunması için hükmü şerifim varid olub vâki' olan levâzımı Bağdâd hazinesinden görülsün deyu ferman olunub intisalen li-emri'l-âli dört defa Bağdâd'a arz olunub bennâ ve akçe taleb olundu. Birkaç defa virelum deyu cevab verdiler amma ol zamandan beru dört ay oldu mukayyed olmadılar bennâ dahi göndermediler ki tahmin oluna sonra mezbur kal'a serhâddir ve hem topraktan bina olunmuştur divarları dahi köhnedir ihtiyad olunur deyu i'lam eyledi. İmdi kal'a-yı mezburenin müceddeden binâ olunması ehemi mühimmattandır mukaddemen dahi arz ile emri şerifim gönderilmiştir buyurdum ki; Hükmü şerifim varıcak asla tehir ve terâhi etmeyub Bağdâd hazinesinden kal'anın binasına şüru' olunub itmama iriştirile bu husus mahalli ihtimamdır mukayyed olub akçeden ve bennâdan ve neccardan ve sayir levazımdan ve her ne talep olunursa göndermeyince olmayasın. Topkapı Sarayı 888 numaralı Mühimme defterinden naklen bkz. Fazıl Bayat, "Vesikatu Osmaniye Tekşifu an-Hakikatın Meçhuletin Kal'at-Kerkuk Sarhun Osmani", *Kardaşlık Dergisi*, 11/43, Kerkük Vakfı 2009, s. 50-52.*

⁹⁸ Bige Bey, Kanunî Sultan Süleyman'ın tüm desteğine rağmen İmadiye hâkimi Hüseyin Bey başta olmak üzere amcası Muhammed ve Sohrap Beylerin muhalefetinden dolayı serdarlık vazifesini taşıyamadı. Aslında Bağdâd'ta bulunduğu süre zarfında iyi bir eğitim almıştı. Ancak aldığı eğitim Şehrizer'da parçalı güçleri kendi etrafında toplamaya yetmedi. Kanunî Sultan Süleyman'ın teşebbüsüyle İmadiye'de hapisten çıkarılarak Hille Sancağına atanmış ve uzun bir süre orada yöneticilik yapmıştır. Şerafeddin Han, *a.g.e*, c. I/III, s. 95.

⁹⁹ Bıyıklıoğlu, *a.g.m*, s. 222, 226, 29.

iki bin hâne taraftar kitleleri ve ellerinde bulunan Haver Kalesi, Nukud Kalesi, Paske Kalesi, Şem-İrân ve Firence Kalelerinin anahtarları ile Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arz etmişlerdir. Sohrap ve Uğurlu Bey'in İrân'ın siyasî yörüngesinden çıkmalarının akabinde Bane beyi Mir Muhammed Seyf Bey, Destare beyi Yusuf Bey, Buruc beyi Budak Bey, Orhan Bey ve Cihanşâh Bey buldukları kalelerin anahtarlarını teslim ederek tabiiyetlerini sunmuşlardır. Böylece Kerkük idarî yapılanması üzerinde doğrudan etkisi olan Şehrizar bölgesindeki mücadeleler, nihayet bulmuş ve 23 Ramazan 961/22 Ağustos 1554 tarihinde Şehrizar bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir. Şehrizar Hâkimiyet altına alındıktan sonra Veli Bey mirliya olarak atanmış ve Hemedan tarafına akınlar yapmak üzere görevlendirilmiştir¹⁰⁰.

Şehrizar beylerinden Sohrap Bey ile müteffiklerinin 1554 Ağustos'unda Osmanlı Devleti'ne itaatleri ve 1555 yılında İrân ile yapılan Amasya Antlaşması hükümete, sınır savunma merkezini yerel güç unsurlarının yoğun olduğu kuzey bölgelerine kaydırma imkânı vermiştir. Merkezî hükümet Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 yılı Irak seferinden 1554 yılına kadar olan dönemde serhâd bölgesinin savunma çabalarını Bağdâd'a bağlı sancak merkezi olan Kerkük üzerinden yürütmüştür. Şehrizar beylerinin 1554 yılında bağlılıklarını arzetmeleri ile serhâda ilişkin savunma çabaları merkezi Gülanber Kalesi olan Şehrizar Sancağı üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Merkezî yönetimin temel aygıtlarından olan şenlendirme/iskân üzerinden tımar sistemi ile kul taifesinin Gülanber ve çevresine yerleştirilmesi çalışmaları serhâd savunma ağlarının merkezî güç üzerinden sağlanması amacına matuftur. Bu amaç ile yerel güç unsurlarının hareket alanları kısıtlamak ve İrân devleti ile olan bağlantı yerlerini tam anlamıyla gözetim altına alınması hedeflenmiştir. Serhâd bölgesine ilişkin söz konusu savunma staretjisi, özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde ısrarlı bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Şehrizar'da bulunan yerel unsurların Küçük Zab, Havraman, Şehribazar, Karadağ ve Kerkük (Germiyan) bölgeleri üzerindeki hâkimiyetleri kabul edilebilir görülmüyordu. Çünkü Kerkük'teki yeniçeri garnizonunun güvenliği ve Doğu yönündeki yol güzergâhının kontrolüne zarar verebilme ihtimalleri yüksekti¹⁰¹. Ancak bölgenin merkeze olan uzaklığı, Gülanberde kul taifesinin kalmasına imkân verecek barınma şartlarının zayıf olması, maaşların

¹⁰⁰ Murteza, *a.g.e.*, s. 186; Celalzâde, *a.g.e.*, v. 473a-b.

¹⁰¹ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 43.

düzenli ödenememesi ve yerel unsurların müdahaleleri hükümete, serhâd savunma sistemini merkezî güç üzerinden Gülanber ve çevresinde tesis etme imkânı vermemiştir.

Serhâd savunma ağlarını yerel güç unsurlarının merkezini teşkil eden Gülanber ve çevresindeki bölgede merkezî aygıtlar üzerinden tesis edilme çabaları 6 yıl gibi bir süre zarfında Bağdâd Beylerbeyliği idaresinde yürütülmüştür. Ancak daha sonra Bağdâd üzerinden Irak'ın Kuzey serhâdlerinin yönetilmesinin zor olduğu anlaşılmış olmalıdır ki, 1560'tan sonra Şehrizer, sancak statüsünden beylerbeyliğine çıkarılmıştır. Şehrizer'un idarî statüsüne ilişkin yeni düzenleme, ulaşabildiğimiz kayıtlara göre 1560 sonrasına tekabül etmektedir. Zira 1563'te Mûsul Şehrizer eyaletine bağlı bir durumdadır¹⁰². Şehrizer eyalet sınırlarının 1563 tarihi itibari ile Mûsul'a kadar olan bölgeyi ihtiva etmesi Kerkük'ün de bu sınırlar içinde olduğuna yönelik güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Bu dönemde Şehrizer Beylerbeyliği'nin bütün Kuzey Irak bölgesini ihtiva etmesini, sınır savunma sisteminin duyduğu mâlî ve askerî ihtiyaca bağlamak gerekir. Şehrizer'un 1560-1563 yılları arasında beylerbeyliğine tahvil edilmesi durumu ile Kerkük'ün idarî durumunda meydana gelen değişiklikler birbirine yakın veya eş zamanlı bir süreçte gerçekleştirilmiştir. Zira 1563 tarihinde Şehrizer'un eyalet statüsünde olduğuna ilişkin kayda mukabil 1566 yılı başlarında Mûsul'un Bağdâd'a bağlanması kararı dolayısıyla defterlerinin Bağdâd'a gönderilmesine ilişkin Kerkük beylerbeyine gönderilen Padişah hükmü, Kerkük'ün Şehrizer Beylerbeyliği'nin merkezi olduğunu açıkça göstermektedir¹⁰³.

Kerkük ve Şehrizer'a ilişkin kayıtlar, merkezî hükümetin sınır savunma sistemini yerel unsurların hareketli ve yoğun olduğu bölgelerde merkezî güç üzerinden kurmak suretiyle Gülanber merkezli Şehrizer Sancağı'nı beylerbeyliğine çıkardığını ancak bölgede güç dengelerinin hızlı değişmesi dolayısıyla tutunamadığı ve beylerbeylik merkezini Gülanber'den Kerkük'e taşımak zorunda kaldığını göstermektedir. Nitekim Padişah hükmünde yer alan "Kerkük beylerbeyine" ibaresi Şehrizer eyalet merkezinin Kerkük'e taşınmasının yanında Şehrizer bölgesinin tamamen merkezî gücün elinden çıktığını göstermektedir. Bölge idaresi ile ilgili idarî tabirler bölgedeki yerel güç dengelerinin merkezî hükümet lehine olup olmamasına

¹⁰² Mûsul 1563-1566 yılları arasındaki Şehrizer eyaletine bağlıdır. 1566'da Şehrizer'dan ayrılarak Bağdâd'a bağlanmıştır. 1571'de yeniden Şehrizer'a bağlanmış iki yıl sonra 1573'te yeniden Bağdâd'da bağlanmıştır. Bkz. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Mûsul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmalar Merkezi Yayınları, Elazığ 2003, s. 32-33.

¹⁰³ BOA., A. DVNS. MHM. d., 5/1452, 6 Şevval 973/27 Nisan 1566.

bağlı olarak değişmektedir. Şehrizor yerel unsurlarının Osmanlı'ya bağlı olduğu dönemde Şehrizor sancak veya eyaleti ibaresi kullanılmakta iken bu unsurların kendi başına hareket ettiği dönemde yani Osmanlı hâkimiyetinden çıktıkları sırada yerini Kerkük Sancak ve eyaletine bırakmaktadır. Nitekim böyle bir durum 1566 yılında Irak'ta yerel unsurların isyan dalgaları sırasında açıkça görülmektedir. 1566 yılında merkezî hükümet, Irak ve yakın eyalet askerî güçlerini Basra'da Arap aşiretlerinin çıkardığı isyanına karşı sevk etmiştir. Kerkük beylerbeyi Muzaffer Paşa da maiyetindeki askerî kuvvetlerle Basra'ya gönderilmiştir. Bu durum Şehrizor bölgesinde ciddî bir güvenlik krizine neden olmuştur. Yerel güçler Şehrizor bölgesinin çoğunu kendi uhdelere almış ve Kerkük merkezini dahi tehdit eder duruma gelmişlerdir. Padişah bu duruma karşı ancak Şehrizor'daki huzursuzlukları bastırmak üzere İmadiye hâkimi Hüseyin Bey'i görevlendirebilmiştir.¹⁰⁴ Şehrizor kaynaklı huzursuzlukların Kerkük garnizonuna yönelik tehditlerinin artması üzerine merkezî hükümet Rum Beylerbeyini Kerkük'e gitmekle görevlendirerek Şehrizor beylerbeyinin gelişine kadar Kerkük'te ikamet etmek sureti ile asayiş ve güvenliğini sağlamasını istemiştir.¹⁰⁵ 1566 yılında Basra çevresinde bulunan Arap aşiretlerinin çıkardığı isyanlar, Şehrizor bölgesindeki yerel güç unsurlarının merkezden bağımsız hareket etmelerine neden olmuş ve Şehrizor bölgesinin merkezî hükümetin denetiminden çıkması ile sonuçlanmıştır. Gülanber merkezli, Şehrizor'un merkezî hükümetin denetim ve kontrolünden çıkması serhâd savunma ağlarının Kerkük'e çekilmesini zorunlu kılmış ve buna paralel olarak idarî terminolojide Şehrizor Beylerbeyliği yerini Kerkük Beylerbeyliği'ne bırakmıştır.

Serhâd savunma merkezinin yerel güç unsurlarının denetim ve kontrol dışı hareketlerinden kaynaklı 1566'da Gülanber'den Kerkük'e zorunlu çekilmesi, anlaşıldığı kadarıyla merkezî hükümetin kabullenmediği bir durumdur. Nitekim 1568'de Padişah tarafından Şehrizor beylerbeyine gönderilen hükümde Gülanber kalesinde gerekli yapıların inşâsının tamamlandığı ve kendisinin kul taifesi ile beraber Kerkük'ten Gülanber'e taşınması istenmiştir.¹⁰⁶ Padişah hükmünün gereğinin yerine getirilip getirilmediği noktasında kesin verilere ulaşılmamakla beraber merkezî hükümetin Şehrizor merkezini Kerkük'ün kuzey bölgelerine taşıması noktasındaki teşebbüslerinin

¹⁰⁴ BOA., A. DVNS. MHM. d., 6/1319, 29 Z 973/ 17 Temmuz 1566; *Mûsul Vilayet Salnamesi*, 1312/1894, s. 309.

¹⁰⁵ BOA., A. DVNS. MHM. d., 7/741, 24 Recep 975/24 Ocak 1568.

¹⁰⁶ *7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Dizisi V, Ankara 1999, s. 189.

sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Zira 1568-1574 yılları arasındaki tevcihatları içeren defterde Kerkük adı altında bir idarî birim görülmemektedir. Defterde “Elviye-i Vilayet-i Şehrizol” idarî birimi altında “Liva-ı Şehrizol” olarak bir idarî birim kayıt altına alınmıştır. Yine Bağdâd vilayeti idarî sınırları altında da Kerkük adıyla idarî bir birime rastlanılmamıştır¹⁰⁷. Bu kayıtlar, 1568 yılında Şehrizor beylerbeyi merkezinin Kerkük’ten Gülanber’e taşınması yönünde Padişah tarafından çıkarılan hükmün gereğinin yerine getirilemediğini ve defterde “Liva-ı Şehrizol” olarak geçen idarî birimin Kerkük olduğunu göstermektedir.

Merkezî hükümetin 1568 tarihinde ve öncesinde sınır savunma sistemini Gülanber ve çevresinde kurmaya dönük çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması ve akabinde Kerkük’e çekilmesi durumu söz konusu sistemin yerel unsurlardan ziyade merkezî güç üzerinden tesis edilmesi amacı taşımaktadır. Bu dönemde serhâd savunma ağları, arazi ve nüfus tahririne dayanan vergi sistemi, tımar usulü ve yerel güç unsurlarının askerî potansiyelleri için önemli bir tehdit olan kul taifesinin yerleştirilmesi üzerinden tesis edilmeye çalışılmıştır. Serhâd savunmasına yönelik söz konusu merkezî yaklaşım yerel güç unsurlarının hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bu hoşnutsuzluklarını da merkezî Osmanlı idaresi yerine daha ziyade gevşek feodal bir karakter gösteren Şâhın idaresine geçmekle göstermişlerdir. Serhâd bölgesinin şartları yerel güç unsurlarının tercih ve yönelimlerine karşı merkezî hükümetin hareket ve manevra kapasitesini kısıtlamıştır. Zira bölge Osmanlı üslerinden çok uzak olduğundan askerî ve mâlî yardım ihtiyaç anında ulaştırılamıştır¹⁰⁸. Nitekim bu dezavantajlı koşullar, 1560 sonrasında Kerkük idarî örgütlenmesinin kısa süreli aralıklarla değişmesine veya değişmesi yönünde teşebbüslere neden olmuştur. Bu durum 1572 yılına kadar sürmüştür. 1572 yılında Kerkük’ün idarî örgütlenmesine ilişkin Şehrizor beylerbeyinin merkezî hükümete sunduğu Kerkük’ün Şehrizor eyalet merkezi olması yönündeki talebinin, yerinde görülüp buna ilişkin hükmün padişâh tarafından çıkarılması ile kalıcı bir hüviyet kazanmıştır.¹⁰⁹ Bu kararın kalıcı bir nitelik taşıdığını Şehrizor bölgesi ile ilgili sonradan çıkarılan hükümlerde görmek mümkündür. Nitekim

¹⁰⁷ Kunt, *a.g.e.*, s. 144-47.

¹⁰⁸ Halil İnalçık, *Devleti Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 182; Osmanlı hâkimiyetinin arazi tahriri ve mahsuldar yerlerin padişâh haslarına ilhakı şeklinde tecellisi karşısında Ekrad Beylerinin takındıkları tavır vahim neticeler doğurmaktaydı. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁰⁹ BOA., A. DVNS. MHM. d., 19/118, 20 M 980/2 Haziran 1572.

1573'te merkezî hükümet Şehrizer beylerbeyine hitaben Gülanber'de Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapımına başlanan caminin bir an önce tamamlanarak ibadete açılması yönündeki hüküm¹¹⁰ ile 1577-1579 yılları arasında merkezî hükümetin yerel sorunlara ilişkin olarak Şehrizer beylerbeyi ve Kerkük kadısına yönelik çıkardığı hükümler¹¹¹, 1572 tarihli kararın kalıcı niteliğine işaret etmektedir.

1572'de Kerkük'ün dâimî bir şekilde Şehrizer eyalet merkezi olması ile bölgedeki sınır savunma ağlarının merkezî güç üzerinden kurma çalışmaları ağırlık kazanmıştır. Bu çalışmalara paralel olarak da yerel tepkiler zuhur etmiştir. Bu tepkiler, bölgede İrân destekli karşı bir isyan veya İrân tarafına yerel beylerin halkları ile göç etmesi şeklinde kendisini göstermiştir. 1576 yılı Haziran'ında Osmanlı Devleti'nin Şehrizer halkı üzerinde denetim ve kontrol amaçlı baskıları nedeniyle halkın Osmanlı düzeninden hoşnutsuz olduğunu ve İrân Şâh'ının hâkimiyetini tercih ettikleri ve hatta eyalet dâhilinde bulunan bir sancak beyine suikast düzenleyerek öldürdükleri belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin serhâd bölgesinde takip ettiği merkeziyetçi yönetim stratejisi sadece Kerkük-Şehrizer hattında uygulamaya konulmamıştır. Erzurum, Van ve Bağdâd gibi serhâd yönetim merkezlerinde de benzer uygulamalara başvurulmuş ve bundan dolayı halk İrân'ın yerel insiyatiflere karşı daha toleranslı hâkimiyet alanlarına nakilhânedede bulunmuştur¹¹².

Serhâd savunma sisteminin merkezî aygıtlar üzerinden Şehrizer eyaletinde Kerkük merkezli güçlendirme çalışmaları, zuhur eden tepkilere rağmen ısrarlı bir şekilde sürdürülmüştür. 1574 yılında serhâd boyunda meydana gelen tepkilere paralel olarak Kerkük kırsalında bulunan Baban Sancağında ciddî bir insansızlaşmanın gerçekleştiği ve bölgenin ıssızlaşarak harabe hâline dönüştüğü görülmektedir. Baban Sancağının maruz kaldığı bu durumun, Gerlach'ın kayıtlarında belirttiği gibi, Şehrizer'dan İrân'a yönelik toplu göçlerden ileri gelmiş olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bölge insanının toplu yer değiştirme biçiminde verdiği tepkiye mukabil hükümetin bölgede doğrudan idare etme mekanizmalarını işletmekten geri durmadığı anlaşılmaktadır. Zira Şehrizer beylerbeyine gönderilen hükümde Baban Sancağında boşalan ve yıkılan yerlerin tımar suretiyle şenlendirme/iskân ve imar edilmesi

¹¹⁰ BOA., A.DVNS.MHM.d., 21/293, 20 L 980/23 Şubat 1573.

¹¹¹ Bu hükümler için bkz., BOA., A. DVNS. MHM. d., 30/295 11 S 985/30 Nisan 1577; BOA., A. DVNS. MHM. d., 36/522, 20 S 987/18 Nisan 1579.

¹¹² Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Çev. Turkis Noyan, Editör Kemal Beydilli, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, c. 1, s. 359, 362; Bayatlı, a.g.e, s. 188-89.

istenmiştir. Bu yönde gerekli olan tahririn de yapılmış olması Baban Sancağının doğrudan merkezî hükümetin yönetimine dâhil edildiğini göstermektedir¹¹³. Nitekim bu yöndeki çabaların sonuçlarını 1582 Temmuz’unda Kerkük merkezli Şehrizor eyaletinin ihtiva ettiği idarî birimlerde görmek mümkündür. Bu sıralarda Şehrizor eyaleti; Semavât, Bâcvân, Baban, Harkuyu ve Gürkala, Durun, Köy, Cenân, Mihrevan, Til Tavi, Dulhuran, Davudan, Hezarmerd, Havar, Hânar-ı Huvir, Âvâre, Keş’af, Urmân, Kızılca Kala, Mekri, Urgan, Sipavercin, Gelan Gere, Kelâş, Kad Dağ, Küregöz, Kal’a-i Gazi, Birkâk, Lâcân, Berlid, Serucek, Zincir, Harir-Duvin, Uşni, Paver, Paske, Zengene, Ketâne, ve Şehr-i Bâzâr sancaklarından oluşmaktadır¹¹⁴. Eyaletin ihtiva ettiği idarî birimlerin ekseriyeti aşiret yapılarından oluşmaktadır. Bu yapının, serhâd savunma sisteminin merkezî güç üzerinden işletilmesi amacına hizmet etmek üzere oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Devlet, serhâd savunma sistemini merkezî güç üzerinden sağlama çalışmalarına karşı yerel unsurlardan kaynaklanacak muhtemel tepkilerin önünü almak için oldukça küçük ve parçalı idarî üniteler oluşturmuştur. Bu idarî yapılar serhâd savunma çabalarında merkezî insiyatif üzerinden sevk ve idare edilmektedir. Zira tek başına bir idarî birimin serhâd savunmasında yararlılığı söz konusu olmadığı gibi muhalefet etme potansiyeli de düşüktür.

Merkezî hükümetin Şehrizor serhâdlerinin savunulmasına yönelik merkezi, Kerkük’e taşınmasını takip eden dönemde yerel unsurları kontrol altına alma ve serhâd bölgesindeki etki alanını genişletme çalışmalarına devam etmiştir. Bu çalışmalarına en büyük engel, Sinne merkezli Ardalan hânedân yönetiminden gelmekteydi. Merkezî hükümet Ardalan hânedânından kaynaklanan sorunları, kurduğu yakın ilişkiler ile 1583 yılında çözmüştür. 1583 yılında Ardalan beylerinden Timur Bey’in İstanbul’da III. Murad tarafından ağırlanması ile Osmanlı tarafına geçmesi¹¹⁵, Şehrizor eyalet idaresini yerel tepkilerden kaynaklanan sorunlara karşı rahatlatmıştır. Nitekim Ocak 1583’e ait bir hükümde Şehrizor eyalet merkezi olan Kerkük’ün yaz aylarında aşırı sıcak olması münasebeti ile dışardan gelen memurların çalışma imkânlarını kısıtladığından yaz aylarında eyalet yönetiminin Kerkük’ten yaylaya çıkarılması yönünde Şehrizor

¹¹³ BOA., *Tapu Tahrir Defteri*, No: 352, s. 2, 28 Zilkade 981/21 Mart 1574. *Şehrizol Beylerbeyine hükümki; Baban Beyi Hamza Bek mektub gönderub sancağında hali ve harab yerler olub abad ve imar için sipahiye verilse mal-ı miriye lazım? Olduğunu arz eylemesi buyrdum ki şenlendirub abadan edub aherine timar olmak şartıyla sipahiye tevciye edesin deyu hükmü yazıldı.*

¹¹⁴ *44 Numaralı Mühimme Defteri*, Yayıncı Hazırlayan; Mehmet Ali Ünal, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s. 191-92.

¹¹⁵ Longrigg, *Four Centuries*, s. 45, Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 171-81.

beylerbeyi merkezî hükümetten ruhsat istemiştir. Merkezî hükümetin idarî işlerin aksamaması şartı ile yönetim merkezinin yaylaya çıkarılması ruhsatını vermesi, Şehrizer eyalet yönetiminin kırsal alan üzerindeki denetim ve kontrolü yönünde yerel güçlerden kaynaklı sorunların üstesinden geldiğini göstermektedir¹¹⁶.

Ardalan yönetiminin Osmanlı tarafına geçmesi, Kerkük merkezli Şehrizer eyalet idarî hinterlandının daha geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Merkezî hükümet yerel güçler üzerinde kurduğu denetimden sonra 1590'da imzalanan Ferhat Paşa Antlaşmasıyla İrân'ın Şehrizer bölgesinde bulunan yerel güç unsurlarına müdahale etmesi engellenmiş ve neticede Şehrizer bölgesinin tamamı Kerkük üzerinden idare edilmeye başlanmıştır¹¹⁷. Böylece 16. Yüzyılın sonunda Kerkük'ün merkez olduğu Şehrizer Beylerbeyliği; Erbil, Şemamık, Harir, Köy, Avraman, Uşni, Caf, Beren (?), Bilkas, Bil Otori (?), Cebel Hamrin, Cenguleh, Daveran, Dulkuran, Serucek, Seyyid Burunecin, Şehribazar, Acur Kala, Gazikuşan, Mergave, Hezarmerd, Rudin, Mihrevan, Şemirah, Karadağ, Çağan, Kızılca, Bebe/Baban, Zengene ve İnc-İrân sancaklarından oluşmaktadır¹¹⁸.

İrân Safevî monarşisi, Şâh İsmail'in yenilgisi sonrasındaki güçsüzlük döneminin ardından Şâh Abbas'ın yönetime geçmesiyle (1587-1629) Osmanlıya karşı güçlü bir rakip olarak yeniden ortaya çıkmıştır¹¹⁹. Şâh Abbas 1590 yılında Ferhat Paşa Antlaşması ile Şehrizer bölgesine müdahale etmeyeceği yönündeki taahhüdüne sadık kalmamıştır¹²⁰. Şâh Abbas, Şâh İsmail ve Tahmasb'a mukabil serhâd bölgesinde bulunan yerel güç unsurları ile merkezîyetçi olmayan ve daha uzlaşmacı bir strateji takip etmiştir. Sinne merkezli Ardalan beyleri ile ilişkileri geliştirmiştir. Bu dönemde Ardalan hânedân gücü üzerinden Şehrizer'daki yerel unsurları kendi tarafına geçirerek Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini kısıtlamaya dönük ciddî müdahalelerde bulunmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti 1590'dan 1603 yılına kadar geçen sürede Avusturya Savaşı ve Celali isyanları gibi iki büyük proplemle meşgul olmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte 1578-1590 arası dönemde İrân'a yapılan askerî seferler, Anadolu'da oturmuş tımar düzenini bozmuş, devleti kendi iç sorunları ile meşgul etmiş

¹¹⁶ BOA., A. DVNS. MHM. d., 48/811, 6 M 991/30 Ocak 1583.

¹¹⁷ Longrigg, *Four Centuries*, s. 45, Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 171-81.

¹¹⁸ Şerafeddin Han, *a.g.e.*, c. I, s. 122-23.

¹¹⁹ Salibi, *a.g.m.*, s. 76.

¹²⁰ İrânlılar askerî alanda kendilerini hazır hissetlikleri anda daha önce yapılan anlaşmaları dikkate almaksızın Osmanlı topraklarına saldırmaktan geri durmazlardı. Lorimer, *a.g.e.*, 1183.

ve doğu serhâdlerini Şâh Abbas'ın yıkıcı müdahaleleri karşısında savunmasız bırakmıştır¹²¹. Bu durumun Kerkük ve çevresindeki etkisi ise Şâh Abbas'ın Ardalan beyleri üzerindeki baskısı ve onları kendi tarafına çekme çabaları olmuştur. Osmanlı'dan yana olan Timur'dan sonra Ardalan beyleri Osmanlı'dan bağımsız hareket etmeye başlamış ve Şâh Abbas'a boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Şâh Abbas'ın Ardalan beyleri ve Şehrizar üzerindeki müdahaleleri 1600'den itibaren artmaya başlamıştır¹²². 1606'da Şehrizar üzerine tertiplediği bir askerî seferde Osmanlı Devleti'nin bütün kalelerini tahrip etmiştir. Bunların içinde merkezî hükümetin sürekli yatırımında bulunduğu Gülanber kalesi de bulunmaktadır¹²³.

Şâh Abbas'ın amacı tüm Irak'ı, İrân hâkimiyeti altına almaktı. Bu amaca ulaşmada Kerkük ve idarî hinterlandı önemli bir stratejik alandı. Burada bir üs oluşturması hâlinde Güney Irak'a ilişkin müdahalelerinde Anadolu'dan gelebilecek saldırılarda bir mukavemet ve saldırı noktası oluşturabilecekti¹²⁴. Bu amaçla Şâh Abbas kendi sarayında yetiştirdiği ve kızını da vermek suretiyle akrabalık kurduğu Hân Ahmed adında bir Ardalan beyini 1616 yılında Ardalan yönetiminin başına geçirdi. Hân Ahmed, serhâd boyundaki dengeleri kısa bir süre zarfında Şâh Abbas'ın lehine çevirerek Şehrizar beyleri üzerindeki baskısını arttırmıştır¹²⁵.

Şâh Abbas'ın tahrik ve yardımları ile Şehrizar bölgesine müdahalede bulunan Ardalan beylerine karşı Baban beyleri mukavemete geçtiler. Bunlardan Faki Ahmed'in Ardalan beylerine karşı gösterdiği direniş, merkezî hükümetin dikkatini celbetmiş ve İstanbul'a davet edilmiştir¹²⁶. Şâh Abbas'ın sınır bölgesinde takip ettiği siyasete mukabil bu döneme kadar yerel güç unsurları üzerinde olabildiğince merkezîyetçi bir denetim ve kontrol siyaseti takip eden devlet, 1600'lerden itibaren meşgul olduğu Avusturya savaşı ile Celali taşkınlıkları dolayısıyla Şehrizar'daki sınır muhafazasını yerel insiyatife bırakmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Ardalan yönetimine karşı

¹²¹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 237.

¹²² Longrigg, *Four Centuries*, s. 45; Azzavi, *Şehrizar*, s. 170.

¹²³ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 314.

¹²⁴ Şâh Abbas'tan önceki İran Şâhları da benzer bir amaç güdüyordu. Nitekim Şâh Tahmasb Osmanlı devleti ile savaşında Şehrizar'u kendisi için üs olarak kullanmayı Bige Bey'e teklif etmiş Bige Bey ise " *senin Şehrizar'e duhûl idmeğune bile rızam yoktur. Zira bu aralıkta menşe'i fine oldun.*" cevabını vermişti. Bıyıklıoğlu, *a.g.m.*, s. 215.

¹²⁵ Sheerin Ardalan, *Erdalan Kürtleri*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2011, s. 48; Küpeli, *a.g.e.*, s. 230.

¹²⁶ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978, s. 70.

Baban yönetimini güçlendirmiştir. Faki Ahmed'in İstanbul'a gidişi esnasında merkezî hükümet kendisine İrân destekli Ardalan yönetimine karşı "feth edebildiği bütün toprakların kendisine ait olacağı noktasında bir selahiyet verdi"¹²⁷. Babanların Kerkük merkezli Şehrizar Beylerbeyliği içinde güçlendirilmiş bir birim olarak ortaya çıkışı 1611 olarak tahmin edilmektedir¹²⁸. Bu durum yerel güç unsurlarını Kerkük merkezli Şehrizar Beylerbeyliği idarî yapısında parçalı karakterinden daha bütünlüklü bir yapıya dönüştürdü ve Şehrizar eyalet idaresi serhâd savunma sisteminin yerel güç unsurları üzerinden işletilmesiyle âdetâ ikili bir yönetim tarzına dönüştü. Bu tarzda Şehrizar Beylerbeyliği'nin merkezî aygıtlar üzerinden yönetimi Kerkük ve güneyinde Hamrin Dağı'na uzanan bölge ile sınırlandırıldı. Kerkük'ün Kuzey bölgelerinde İrân hâkimiyet alanına uzanan bölge ise yerel güç unsurlarının denetim ve kontrolüne bırakıldı.

Merkezî hükümet sınır bölgesinde hızlı değişen siyasî dengelere karşı Kerkük merkezli Şehrizar bölgesinin idarî örgütlenmesini her ne kadar yeniden tanzim etme çabasına girişmiş olsa da bu konuda Şâh Abbas'ın stratejisine karşı geç kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şâh Abbas'ın desteğiyle Şehrizar bölgesine akınlar düzenleyen Ardalan beyleri 1612'ye kadar neredeyse Şehrizar'ı istila etmişlerdir¹²⁹. Yine Bağdâd'da baş gösteren iç karışıklıklar Kerkük'ün Kuzey Irak sınır bölgesindeki etkisini zayıflatmıştır. Bağdâd'da 1606'da Taval Ahmedoğlu Muhammed'in isyanı ve bu isyana karşı Kerkük kuvvetlerinin iltihak etmesi Kerkük'teki merkezî hükümetin askerî tahkimatını zayıflatmış ve Şehrizar bölgesinin, Ardalan beylerinin akınlarına karşı mukavemetini zorlaştırmıştır. Nitekim Tavilloğlu Muhammed'in isyanının bastırılması amacıyla düzenlenen sefere Şehrizar beylerbeyi Veli Paşa'nın iltihak etmesi ve meydana gelen muharebede Veli Paşa'nın vefat etmesi¹³⁰ durumun vehametini göstermektedir. Bağdâd'daki yönetim krizleri ve söz konusu krizleri kontrol altına alma teşebbüsleri Kerkük idaresinin, Şehrizordaki Ardalan akınlarına karşı mukavemet göstermede gerekli güç ve desteği sağlayamamasına neden oluyordu. Nitekim Osmanlı Devleti ile Şâh Abbas arasında 1617'de imzalanan Serav Antlaşmasının hükümleri arasında İrân tarafından Şehrizar bölgesinde alınan yerlerin iadesi hükmü bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Anlaşmadan sonra Şâh Abbas ve Şeyhülislâm Esad

¹²⁷ Batatu, *a.g.e.*, s. 214.

¹²⁸ Sevgen, *a.g.e.*, s. 178.

¹²⁹ Küpeli, *a.g.e.*, s. 90.

¹³⁰ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891* s. 309.

Efendi arasında cereyan eden mektuplaşmada Esad Efendi Şâh Abbas'tan Şehrizor'un Ardalan Hâkimi Hân Ahmed'in taarruzlarından korunmasını talep etmiştir¹³¹. Yine Bekir Subaşı'nın Bağdâd yönetimini ele geçirmeye yönelik isyanı, merkezî hükümetin bölgedeki otoritesinin neredeyse bitme noktasına geldiğini göstermiş ve Şâh Abbas'ın beklediği fırsatın doğmasına neden olmuştur. Şâh Abbas Bağdâd'da baş gösteren Bekir Subaşı isyanını fırsat bilerek 28 Kasım 1623'te Bağdâd'ı ele geçirmiştir¹³². Bekir Subaşı'nın isyanını bastırmak ile görevlendirilen Serdar-ı Ekrem Hafız Ahmed Paşa Kerkük beylerbeyi Bostan Paşa ile beraber her ne kadar Bağdâd'a doğru yol almış ise de yolda Bağdâd'ın Şâh Abbas tarafından ele geçirildiği haberi gelmesi üzerine geri çekilmiştir¹³³. Şâh Abbas Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra Kasım Hân adındaki vezirini Mûsul'u, Ardalan hâkimi Ahmed Hân'ı da Şehrizor ve Kerkük'ü almakla görevlendirmiştir¹³⁴. İrân kuvvetlerinin Kerkük'e doğru hareket ettiklerini haber alan Kerkük Valisi Bostan Paşa karşı koyamayacağını düşünerek Kerkük'ü boşaltıp Diyarbekir'e çekilmiştir. Böylece Şâh Abbas'ın veziri Kasım Hân da Mûsul'u alarak tüm Irak üzerinde Safevî hâkimiyetini sağlamış oldu¹³⁵.

Osmanlı kuvvetlerinin Diyarbekir'e çekilmesini fırsat bilen Safevîler, Mûsul üzerinden Mardin'e kadar olan bölgeyi yağmaladılar. Bunun üzerine merkezî hükümet, Diyarbekir beylerbeyi Ahmed Paşa'yı maiyetindeki askerî kuvvetlerle Mûsul tarafına gitmekle görevlendirmiştir. Soğuk havaya rağmen sefer hazırlıklarını kısa sürede tamamlayan Paşa, oyalanmandan Mûsul'a hareket etmiştir. Öncü kuvvet olarak 500 fedaisiyle Mûsul'a gönderilen Küçük Ahmed'in geldiğini gören Safevîler'in Mûsul valisi Kasım Sultan, Osmanlı serdarının geldiğini zannedip alelacele şehirden kaçmış ve böylece 6 ay aradan sonra Mûsul yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir¹³⁶. Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle Mûsul, bundan sonra hem Kerkük'ün alınmasında ve hem de Bağdâd'ın fethi teşebbüslerinde bir üs olma rolünü üstlenmiştir. Buna mukabil Safevîler de Kerkük'e 10.000 asker konuşlandırarak kendileri için ileri bir karakol yapmışlardır. Merkezî hükümet Irak'ın Safevî istilasından temizlenmesi için bir taraftan serdar-ı ekrem olarak Hafız Ahmed Paşa'yı görevlendirirken öte taraftan da Safevî işgali altında

¹³¹ Kûpeli, *a.g.e.*, s. 121.

¹³² Longrigg, *Four Centuries*, s. 57. Bekir Subaşı'nın isyanı ve akabinde gelişen olayların Şâh Abbas'ın Bağdâd'ı fethettiğine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Kûpeli, *a.g.e.*, s. 130-144.

¹³³ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 310.

¹³⁴ Murteza, *a.g.e.*, s. 215.

¹³⁵ İnalçık, *Devleti Aliye*, s. 183.

¹³⁶ Kûpeli, *a.g.e.*, s. 144.

bulunan bölgelere Mûsul üzerinden akınlar yapma emri vermiştir. Nitekim 1625'te Çerkez Hasan Paşa komutasındaki küçük bir birlik Altınköprü'de mevzilenmiş 10.000 kişilik Safevî ordusuna saldırıda bulunarak hezimete uğratmıştır. Ağır bir yenilgi alan Safevî kuvvetleri önce Kerkük'e çekilmiş ancak Osmanlı birliklerinin kendilerini takip etmesi üzerine Kerkük'ü boşaltıp Bağdâd tarafına firar etmişlerdir. Bunun üzerine Bostan Paşa gelip Kerkük kalesini zapt etmiştir¹³⁷. Aynı yılın Eylül'ünde Hafız Paşa Bağdâd'ı İrânlılardan almak için ikinci defa olarak serdarlıkla Kerkük üzerinden Bağdâd'a hareket etmiştir. Bu seferinde de Bağdâd'ı alamayan Hafız Paşa geri çekildikten sonra İrânlılar 1626'da Kerkük'ü muhasara etmiştir. Bu muhasaraya karşı savaşan Hasan Paşa şehit düşmüştür. 1629'da İrân seferine memur edilen Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa, Recep ayında ordusu ile beraber Mûsul üzerinden Küçük Zab kenarına gelmiştir¹³⁸. Hüsrev Paşa'nın bölgeye gelmesi üzerine Safevîler tedbir amacıyla Kerkük'teki kuvvetlerini Bağdâd'a çekmişlerdir¹³⁹. Safevî kuvvetlerince boşaltılan Kerkük, Hüsrev Paşa tarafından alınarak gerekli idarî ve askerî tayinler yapıldı. Ardından Hüsrev Paşa, Şehrizer bölgesine hareket ederek Kanunî Sultan Süleyman tarafından yapılan ancak 1609 yılında Şâh Abbas tarafından yıktırılan Gülanber Kalesi'ni Bağdâd'ın fethi açısından önemli olacağı gerekçesiyle yeniden inşâ ettirdi. Kalenin inşâsı sırasında ordu, Şehrizer bölgesinde konaklamaktaydı. Hüsrev Paşa, ordunun çeşitli erzak ve diğer ihtiyaçlarını Kerkük'ten sağlamıştır. Kalenin tamamlanması ile beraber buraya yeteri kadar asker ve mühimmat yerleştirildi. Akabinde kalenin muhafazası şartıyla Kerkük-Şehrizer Mîr-i mirânlığı teşkil edilerek idaresi Arnavudoğlu Mustafa Paşa'ya verildi¹⁴⁰.

Hüsrev Paşa, Şehrizer'da gerekli askerî tahkimat ve düzenlemeleri yaptıktan sonra Ardalan hânı Ahmed Hân'ın ülkesini zapt etmek üzere harekete geçti. Hasanabad dâhil tüm ülkesini ele geçirdi. Daha sonra Bağdâd'ı kuşatmak üzere yola koyuldu. Osmanlı ordusu Ardalan'dan ayrıldıktan sonra Hân Ahmed topraklarını geri almak için harekete geçti. Safevîlerin desteğiyle Mihriban ve Pelengan kalelerini ele geçirdi ve Arnavudoğlu Mustafa Paşa'yı Gülanber kalesine geri çekilmeye mecbur bıraktı. Mustafa Paşa bu sefer de Hân Ahmed'in Tohta Hân komutasındaki büyük bir Safevî

¹³⁷ Longringg, *Four Centuries*, s. 59; *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 311.

¹³⁸ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 311.

¹³⁹ Kûpeli, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁴⁰ *Topçular Kâtibi*, c. II, s. 921.

ordusuyla Gülanberi kuşatmaya hazırlandığını öğrenince Vezir-i azam Hüsrev Paşa'dan yardım istedi. Hüsrev Paşa'dan gerekli yardımı alamayan Mustafa Paşa Gülanber'i boşaltıp kaledeki topları yanına alarak Kerkük'e çekilmeye karar verdi. Hân Ahmed, Mustafa Paşa'nın çekilmeye karar verdiğini haber alınca hızla harekete geçip 30.000 kişilik bir askerî kuvvet ile Mustafa Paşa'yı takibe koyuldu. Takip sonucu Çınargedîği adlı mevkiye ona yetişti. Meydana gelen savaşta Osmanlı birlikleri dağıldı ve Mustafa Paşa şehit oldu. Ömer Paşa, Abdal Paşa, Parmaksız Mustafa Paşa, Bekir Paşa, Kır Haznedar İbrahim Paşa Mûsul'a çekilmek zorunda kaldılar¹⁴¹. Şehrîzor'daki Osmanlı askerî tahkimatı dağıtılınca Bağdâd kuşatmasında bulunan Hüsrev Paşa, İrânlıların Şehrîzor üzerinden Mûsul ve Anadolu ile irtibatını kesmek suretiyle kendisini erzak ve askerî destekten mahrum bırakacağı endişesine kapılıp Bağdâd kuşatmasını kaldırarak Mardin'e çekildi. Osmanlı kuvvetlerinin bölgeden ayrılması ile beraber Hân Ahmed Kerkük'ü alarak, kendisine merkez edindi¹⁴².

Kerkük'ün Ardalan hâkimi Hân Ahmed'in merkezi olmasıyla birlikte 1631-1633 yılları arasında İrânlıların Mûsul-İmadiye ve Mardin'e kadar uzanan bölgelere yönelik tertip ettikleri askeri seferlere bir ileri karakol oldu. Safevîlerin Van yönünde yapacakları saldırılarda Osmanlı tahkimatlarını parçalamak ve zayıflatmak amacıyla Hân Ahmed, maiyetindeki kuvvetlerle Kerkük üzerinden saldırılarda bulunuluyordu. Nitekim 1633 yılında Safevîlerin Van kuşatması sırasında Hân Ahmed, beraberindeki İrân kuvvetleri ile Mûsul, İmadiye ve Mardin'e kadar olan bölgelerde akınlar yapmak suretiyle yağmalarda bulunmuştur¹⁴³. Öte taraftan Şâh Safî ile Ardalan beyleri arasındaki ilişki Şâh Abbas dönemine oranla bozulmuş ve yerini karşılıklı kuşkuya bırakmıştı. Şâh Safî'nin, iktidarını sağlamlaştırmak adına Şâh Abbas döneminin güçlü ümerasını türlü bahanelerle birer birer ortadan kaldırması Hân Ahmed'i de endişelendirmişti. Hân Ahmed bunun üzerine Mûsul Muhafızı Küçük Ahmed Paşa ile irtibata geçmişti¹⁴⁴. Hân Ahmed'in Osmanlılarla haberleştiğini öğrenen Şâh çok sinirlenmiş ve rehine olarak alınan oğlunun gözlerini kör etmiştir. Bunun üzerine Hân Ahmed İrân ile olan ittifakını bozdu ve Osmanlı Devleti'ne yakınlaştı. Bu yakınlaşma ile beraber Osmanlı Devleti de Hân Ahmed'in Kerkük'teki varlığını tanımış oldu.

¹⁴¹ *Topçular Kâtibi*, c. II, s. 956-57; Hammer, *a.g.e.*, c. 5, s. 121.

¹⁴² Ardalan, *a.g.e.*, s. 48; IV. Murad'ın Bağdâd seferine kadar Kerkük ve çevresinde asıl nüfuz Ardalan Beylerindeydi. Kramers, *a.g. md.*, s. 590.

¹⁴³ Kûpeli, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁴⁴ Kûpeli, *a.g.e.*, s. 230.

Kerkük bu sefer de Hân Ahmed üzerinden Safevîler'e yönelik yapılacak askeri seferlere ileri karakol olmuştur¹⁴⁵. Buna mukabil olarak Şâh da Ardalan'ın hâkimliğine aynı sülaleden Süleyman Hân'ı atayıp Mirahurbaşı Ali Bâli Bey'i de 300 tüfekçi ile birlikte ona destek olması için Şehrizor tarafına gönderdi. Bunun öğrenen Ahmed Paşa bir miktar kuvveti Ardalan'a yolladı. İki taraf arasında vuku bulan çarpışmada Osmanlı kuvvetleri üstün geldi ve Safevî kumandanı Ali Bâli Bey'in bindiği fil dahi ele geçirilerek İstanbul'a gönderildi.

Hân Ahmed'in Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Safevî kuvvetlerini hezimetle uğratması Şâh Safi'yi oldukça kızdırdı ve Şehrizor üzerine güçlü bir ordu gönderdi. Bu arada Hân Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne yakınlaşması merkezî hükümeti oldukça memnun etmiş ve kendisine çeşitli hediyelerle hilat gönderilmiş ve Mûsul Muhafızı Küçük Ahmed Paşa'ya sınırın korunması yönünde gerekenin yapılması emri verilmişti. Küçük Ahmed Paşa, Hân Ahmed'in kuvvetleri ile beraber sayılarının az olduğunu düşündüğü Safevî kuvvetlerini karşılamaya koyuldu. İki ordunun karşılaşması ile Safevî ordusunun bir hayli üstün olduğu anlaşıldı. Ancak savaşmaktan başka bir çare olmadığından iki ordu savaşa tutuştu. Sayıca fazla olan Safevî kuvvetleri, Osmanlı ve Hân Ahmed'in kuvvetlerini dağıttı. Ordu komutanı olan Mûsul muhafızı Küçük Ahmed Paşa, savaşta başı kesilerek şehit edildi ve başı Şâh Safi'ye gönderildi. Hân Ahmed Mûsul'a çekilmek zorunda kaldı ve Mûsul'da kısa bir süre sonra vefat etti¹⁴⁶. Safevî kuvvetlerinin 1636'da Hân Ahmed ve Osmanlı kuvvetlerini yenmesi ile Kerkük ve çevresi yeniden Safevîlerin sınır boyundaki temsilcilerinin eline geçti.

Kerkük, 1636'da Safevî kuvvetlerinin Osmanlı kuvvetlerini yenmesini müteakip yaklaşık iki yıl boyunca Safevî hâkimiyeti altında kaldı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kerkük ve çevresiyle teması hiçbir zaman kesilmedi. Osmanlı sınır bölgesi yöneticilerinin Kerkük'e olan ilgisi, sahip olduğu stratejik önemden kaynaklanıyordu. Zira Kerkük, Irak'ın farklı noktalarına giden yolların kavşak noktasında ve Bağdâd'ın fethinde kilit bir konumdaydı. Mûsul Muhafızı Küçük Ahmed Paşa'nın savaş meydanında şehit olmasından sonra Mûsul Muhafızlığına atanan Tayar Mehmed Paşa, Kerkük'ün Bağdâd'ın fethinde sahip olduğu stratejik ve hayati konumunun farkındaydı. Kerkük'ün sahip olduğu stratejik önem, "*Kerkük Kalesi üç yol ağzında vaki olmuştur.*"

¹⁴⁵ İran kaynakları Han Ahmed'in yönetim merkezinin Kerkük'e taşınmasıyla kendisini "Kerkük Şâhi" olarak ilan ettiğini belirtirler. Bkz. Ardalan, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁶ Küpeli, *a.g.e.*, s. 231-32; Ardalan, *a.g.e.*, s. 48.

şeklinde ifâde edilmekte¹⁴⁷ ve Kerkük üzerinden Irak'ın değişik noktalarına giden yollar sıralanmaktadır. Bunlardan biri Kerkük üstünden Şehrizer'ın iç ve uzak bölgelerine gitmekte ve Şehrizer'ın denetim ve kontrolünde Kerkük'e bir karakol işlevi yüklemektedir. İkinci yol Bağdâd'a giden yol olup Bağdâd, Mûsul ve Anadolu arasında önemli bir bağlantı yoludur. Diğer yol da Dicle'ye kadar olan bölgeye gitmekte ve özellikle Mûsul ile Bağdâd arasında kelek trafiğinin güvenliği konusunda kilit bir konumdaydı. Kerkük'ün sahip olduğu bu konum Serdar-ı Ekrem Hafız Ahmed Paşa'nın 1625'te Bağdâd kuşatması sırasında Irak'ın Kuzey bölgesinde bulunan yerel güç unsurlarının Osmanlı ordusunun kara ve nehir ikmal yollarını kesmesi üzerine Osmanlı ordusunun savaş kapasitesini tamamen yok edilmesiyle çok iyi anlaşılmıştır. Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdâd seferinin başarıya ulaşmaması ve ordunun çektiği sıkıntılar Hüsrev Paşa'nın 1630 yılındaki Bağdâd kuşatmasında Ardalan Bey'i Hân Ahmed'in Şehrizer askerî tahkimatını yok edip Kerkük'e doğru gelmesi ile aynı endişeye kapılmasına ve Bağdâd'ın kuşatmasına son vermesine neden olmuştu. Bu iki hadise, Osmanlı yöneticileri arasında Kerkük'ün stratejik önemini anlamaya yönelik bir farkındalık oluşturmuştur. Tayyar Mehmed Paşa da Kerkük'ün Bağdâd'ın fethinde özellikle İrân ordularının Osmanlı kuvvetlerini Irak'ın kuzey bölgesinden dolanarak hem Mûsul-Bağdâd kara yolunu ve hem de Dicle üzerinden Mûsul'dan Bağdâd'a nakledilen kelek trafiğinin kesilmesinde mühim bir konumda bulunduğunun farkındadır. Ona göre Kerkük feth edilmeden Bağdâd'a gidilirse Kerkük'te bulunan Safevî kuvvetleri Osmanlı Ordusunun ikmal yollarını kesecek ve düzenlenen sefer başarısızlıkla sonuçlanacaktı. Bu münasebetle Mûsul'a atanır atanmaz Kerkük Kalesi'ndeki Sünnîler ile iletişime geçmiş ve sürekli olarak kaledeki Safevî istihkâmları ile ilgili bilgi almıştır. Temmuz 1638'de bir gece Tayyar Mehmed Paşa Mûsul'dan hareket edip üçüncü günün sabahı öncesinde Kerkük Kalesi önüne geldiğinde daha önce iletişim hâlinde bulunduğu Sünnîlerin kale kapılarından birini açması suretiyle kalenin fethini gerçekleştirdi. Tayyar Mehmed Paşa, Kaleyi kontrol altına aldıktan sonra kalede bulunan Kızılbaş taifesine aman vererek Bağdâd taraflarına gitmelerine müsaade etti. Bu durum IV. Murad'ın Bağdâd seferi hazırlıkları için de en önemli tedbir olarak telakki edilmektedir¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Nuri Ziyaeddin İbrahim, *a.g.e*, v. 37b-38b.

¹⁴⁸ “Kerkük kalesi bırakub Bağdâd'a gidilse kalede olan Kızılbaş bed maaş asker-i İslâmın ardınca gelen karvandan zebun olub geri kalan gazat-ı müsliminden çok adam telef ederler. Hususen Şat

Kerkük, Mûsul Muhafızı Tayar Mehmed Paşa tarafından Safevî kuvvetlerinden alındıktan sonra IV. Murad'ın Bağdâd fethine hazırlık tedbirleri kapsamında bir idari örgütlenmeye tabi tutuldu. Buna göre; Kerkük ve yakın çevresinden müteşekkil bir idarî düzenlemeye tabi tutularak valiliğine de Kayış Mehmed Paşa atandı¹⁴⁹. Ancak Kerkük ve çevresinin asıl idarî örgütlenmesinin Bağdâd'ın fethinden sonra şekillendiği anlaşılmaktadır. Bağdâd feth edildikten sonra Bağdâd'ın İrân sınırında olan Ekrad beyleri Osmanlı yönetimine itaatlerini arz etmesiyle eyalet içindeki idarî konumları tayin edildi. Bağdâd'ın fethiyle birlikte yapılan idarî düzenlemeler Kerkük'ün de idarî yapısının şekillendirilmesine zemin oluşturdu. IV. Murad'ın Bağdâd'ı fethi sonrasında dönüş yolunda Kerkük sahrasında konaklarken bölgede bulunan Ekrad/Kürt beyleri "istikbale gelüb" itaatlerini arz ettiler¹⁵⁰. Burada Kerkük ve çevresinin idarî yapısı yine Şehrizer eyaleti olarak tanzim edilerek valiliği de Gürcü Cafer Paşa tayin edildi. Teşkil edilen Şehrizer eyaletine Kerkük valisi Kayış Mehmed Paşa'nın atanmamasının nedeni Bağdâd'ın fethinden sonra dönüş yolunda IV. Murad'ın vezîr-i a'zamı olan Kara Mustafa Paşa'ya Kerkük halkının Kayış Mehmed Paşa'nın yönetiminden şikâyet etmesidir. Söz konusu şikâyetlerin ciddî şikâyetler olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü şikâyetlerin akabinde Kayış Mehmed Paşa Kerkük kalesinde hapsedilmiştir¹⁵¹.

1550 ile 1650 yılları arasındaki dönem Osmanlı idarî örgütlenmesi açısından hızlı bir değişim dönemidir¹⁵². Bu değişim dönemini Kerkük'ün de bulunduğu Osmanlı-İrân sınır bölgesinde daha uzun bir zamana yaymak mümkündür. Kanunî Sultan Süleyman'ın bölgede Osmanlı siyasî sistemini ihdas etmesinden, IV. Murad'ın Bağdâd seferine kadar olan dönemde sınır bölgesinin hareketli ve değişken siyasî yapısından kaynaklanan savaşlardan dolayı Osmanlı idarî örgütlenmesi sönük bir durum arz etmektedir¹⁵³. IV. Murad'ı takip eden dönemde sınırın doğasından kaynaklı değişim ve istikrarsız durum özellikle yerel güç unsurlarının kontrol ve denetim altına alınamamasından kaynaklı olarak kritik bir durum sunmaktadır¹⁵⁴. Bunun bir sonucu

suju ile gelen kelekleri garet edub Bağdâd'a olan askere zahire gelmeye komazlar."Kerkük kalesinin genelde Irak ve özelde de Bağdâd için sahip olduğu stratejik önemi için Bkz. İbrahim, a.g.e, v. 37b-38b, 80a.

¹⁴⁹ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

¹⁵⁰ *Topçular Kâtibi*, c. II, s. 1112,1115.

¹⁵¹ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

¹⁵² Kunt, a.g.e, s. 197.

¹⁵³ Longrigg, *Four Centuries*, s. 75.

¹⁵⁴ Salibi, a.g.m, s. 73.

olarak Kerkük, sahip olduğu stratejik konum itibariyle birçok defa İrân ve Osmanlı devletleri arasında el değiştirmiştir¹⁵⁵.

IV. Murad'ın Bağdâd seferi sonrasında oluşturulan idarî örgütlenme gereği Kerkük, Şehrizer eyaleti içinde ve eyaletin merkezi olarak konumlandırıldı. Merkezî hükümet, Kanunî Sultan Süleyman dönemine nazaran Şehrizer'un içlerinde ve İrân hâkimiyet alanlarının dibinde bir merkez edinmeden ziyade daha önce devlet gücünün yoğunluklu olarak konuştuğu Kerkük'ü merkez edinme yoluna gitti ve merkezî kurumlarını güçlendirme faaliyetlerini arttırdı¹⁵⁶. 1639'da yeniden teşkil edilen Kerkük merkezli Şehrizer eyaletine, Kara Mustafa Paşa daha Diyarbekir'e ulaşır ulaşmaz bir takım müdahalelerin olduğu haberi gelmiştir. Sadrazam Kara Mustafa Paşa, 2 Ağustos 1639'da Maraş zeameti verilen Veli Bey'e yüz nefer vererek Kerkük muhafazasına göndermiştir¹⁵⁷. Bu dönemde Kerkük'ü idarî örgütlenmesinin sınırdan kaynaklı nasıl bir yapı arzettiğini ayrıntılarıyla öğrenmek güçtür. Ancak 1641'de Kerkük, Şehrizer eyaletinin merkezi olarak görülmekte ve Erbil, Zengene, Şehripazar, Köy gibi idarî birimlerin buraya bağlı olduğu belirtilmektedir¹⁵⁸. 1651'de Kerkük Şehrizer eyaletinin merkezi konumunda bulunup eyalet valiliğine de Sivas Valisi Çavuş-zâde Muhammed Paşa tayin edilmiştir¹⁵⁹. 1653 tarihini taşıyan Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi'nde, Kerkük, Mûsul eyaleti sınırları içinde gösterilmiştir. Bunun yanında Erbil de Şehrizer eyaleti sınırları içinde gösterilmiştir¹⁶⁰. Sofyalı Ali Çavuş'un verdiği liste, merkezî hükümetin, Erbil'den Şehripazar'a kadar olan bütün Şehrizer bölgesinin yerel güç unsurlarının denetimine verdiği ve Şehrizer merkezinin de Kerkük'ten nakledildiği

¹⁵⁵ Galetti, a.g.m, s. 22.

¹⁵⁶ Irak'ta merkezi kurumların belirlenmiş bir hedef dâhilinde ihdasını IV. Murad'ın Bağdâd seferi ve sonrasına bağlamak mümkündür. Bu dönem Kanunî Sultan Süleyman döneminin yerel güç unsurlarının gücünü baskılamak ve sınırlamak ve olabildiğince azami düzeyde merkeziyetçi bir düzen ihdas etme eğiliminden ziyade daha çok ikmal ve hareket kapasitesini artıracak sınırlanmış güzergâhlar üzerinde merkezi krumları güçlendirildi. Nitekim Nusaybinden Bağdâd'a kadar olan Anadolu Bağdâd yolu üzerindeki yerleşimler Konya, Adana vb Anadolunun iç kısımlarından Türk nüfusu bu dönemde yoğun bir şekilde iskân edildi. Yine Kerkük'ün dah sonradan yönetici elit ailelerini oluşturan nüfusu da IV. Murad'ın Bağdâd fethi ve sonrasına tekabül etmektedir. Bu dönemde söz konusu hatta yapılan iskân çalışmaları ve kalıntıları için Bkz. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 211, 257-58; Kerkük'te IV. Murad döneminde Anadolu'dan getirilip yerleştirilen Türk eşraf aileler için bkz. Abdülmecid Fehmi Hasan, *Tarihü'l Meşahirü'l Elviye'l İrakiye*, Matba'atı'l-Zaman, Bağdâd 1982, c. II, s. 1-394.

¹⁵⁷ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

¹⁵⁸ Kunt, a.g.e, s. 197.

¹⁵⁹ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

¹⁶⁰ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin hukuki ve mâlî müeyyede ve mükellefiyetleri*, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 39-40.

sonucunu vermekte ve sınır bölgesinin siyasî yapısının değişken doğasına vurguda bulunmaktadır. Ancak bu durumun çok fazla sürmediği görülmektedir. Nitekim Katib Çelebinin 1648-57 yılları arasında kaleme alınan eserinde, Kerkük Şehrizer valisinin merkezi ve paşalarının ikametgâhı durumundadır¹⁶¹. 1657'de Şehrizer valisi olarak Şâhsuvaroğlu Şâh Gazi Paşa'nın Kerkük'e atanması,¹⁶² Çelebinin kayıtlarını teyit etmektedir. 1656-57 yılında Bağdâd'da baş gösteren Arap aşiret isyanlarını bastırmak üzere Kerkük ve Mûsul valilerinin, eyalet askerleri ile Bağdâd'a gitmiş olmaları Kerkük'ün eyalet merkezi olduğunu göstermekle¹⁶³ beraber Kerkük valisi ibaresi bu dönemde Şehrizer bölgesindeki yerel güç unsurlarının bağımsız hareket ettiklerini göstermektedir.

1.1.4. Merkezî ve Yerel Güçler Arasında Kerkük'ün İdarî Yapısı

Osmanlı Devleti'nin idarî-siyasî teşkilat yapısında merkez ile taşra ilişkileri açısından 17. yüzyıl bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu yüzyılda uzun ve yorucu savaşlardan kaynaklı mâlî krizler, tımar sisteminin işlevini yitirmesi ve iltizam sisteminin yaygınlaşması beraberinde merkeziyetçiliği esas alan klasik devlet sisteminin çöküşünü hızlandırmıştır. Bunun taşra üzerindeki yansıması; merkezî devlet gücünün etki ve denetimini kaybetmesi ve 16. yüzyıldaki merkezî yönetimin yüzyılın sonlarında aşamalı bir şekilde yerini yerel bir sisteme bırakması şeklinde olmuştur. Merkezî devlet gücünün taşrada belirleyiciliğini yitirmesinden kaynaklı ortaya çıkan boşluk Osmanlı siyaset tarihinde hânedânlar diye bilinen ailelerin politik aktör olarak belirgin bir güç olmalarına zemin oluşturmuştur¹⁶⁴.

17. yüzyılın başında merkezî otoritenin zayıflaması, denetim ve kontrol altında tutulan yerel güç unsurlarının¹⁶⁵, merkezî hükümetin yerel temsilcilerine mukabil güçlenmesi sonucunu doğurdu. Merkezî devlet gücünün serhâd bölgesinde belirleyici olduğu 16. Yüzyıl boyunca serhâd bölgesinde bulunan yerel güç unsurları örgütlü aşiret

¹⁶¹ “Hâlâ bu kalede Şehrizer Paşaları oturur. Dare'l-Mülk (Payitaht) itibar olunmuştur.” Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, s. 447.

¹⁶² *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

¹⁶³ Murteza, *a.g.e.*, s. 263.

¹⁶⁴ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoneix yayınları, Ankara 2004, s. 41.

¹⁶⁵ Sınırlarda Osmanlı'nın direk kontrolünde olan şehirlerde dahi yerel yönetim Müslüman olsun Hıristiyan olsun yerlilerin eline bırakılırdı. Kemal H. Karpat, “Comment'rs On Contributions And The Borderlands”, *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of The Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Winsconsin Press Madison, s. 9

güçlerinden oluşmaktadırlar. 17. Yüzyılın başında Serhâd bölgesi güç unsurlarından İrân destekli olanlar, önemli ve etkin bir güç olarak bölgede rol almaya başlayınca Osmanlı merkezî hükümeti paralel bir gücü kendi sınırlarının korunması için gerekli görmüş ve söz konusu siyasi konjektürden en fazla yararlanan Babanlar olmuştur.

17. yüzyılın başlarında İrân destekli Ardalan hânedânının Kerkük hinterlandında artan ölçüde yaptıkları saldırılar, Baban beylerinden Faki Kadir'in merkezî hükümet tarafından desteklenmesine yol açıyorsa da Şâh Abbas'ın bölge üzerindeki karşı konulmaz gücü karşısında hareket alanını kısa bir süre zarfında kaybetmiştir. IV. Murad'ın Bağdâd seferi sonrasında 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla sınır bölgesinde bulunan yerel güçler Şîî İrân ve Sünnî Osmanlı güçleri arasında ikiye bölünmüştü. Kalkur ve Ardalan aşiret grupları Pers hâkimiyetinden yana iken Mukrilerin bir kısmı ve Babanlar dâhil Şehrizer vadilerinde bulunanlar ise Sünnî Osmanlıdan yanaydı. Ancak çizilen sınıra rağmen yerel güç unsurları üzerinden her iki merkezî güç de birbirlerine karşı genişlemeci siyasetlerinden vazgeçemediler¹⁶⁶. Bu dönemde merkezî hükümet, Ardalan Hânedânlarının İrân eksenli genişlemeci tavırlarına karşı Faki Ahmed'in oğlu olan Pir Budak'ın liderliğinde Baban hükümet gücü üzerinden mukavemet etmeye başlamıştır. Bebe lakabıyla anılan Pir Budak Bey, Baban idarî birimini siyasî dengeler içine dâhil edebilecek yapıya getiren kişidir. Kendisi Ardalan beylerinden Şehripazarı ve çeşitli aşiret yapılarını hâkimiyeti altına aldıktan sonra 17. yüzyılın yarısına dek hemen hemen bütün Şehrizer bölgesini Baban hâkimiyeti altına almıştır¹⁶⁷. Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesinde Kerkük'ün Mûsul'a bağlı olması, merkezî hükümetin bu dönemde Şehrizerda bulunan bütün yerel unsurları Baban hâkimiyeti altında bütünleştirmesi ile açıklanabilir¹⁶⁸. Çünkü Şehrizer'un en önemli istinat noktasını teşkil eden Kerkük'ün Mûsul eyaletine bağlı olması Şehrizer'un tamamen yerel güç unsurları üzerinden yönetilmiş olma ihtimalini güçlü kılmaktadır. Ancak Babanlar daha sonra Kerkük'ü de kendi hâkimiyet alanları içine dâhil etmekten geri durmamışlardır¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Longrigg, *Four Centuries*, s. 97.

¹⁶⁷ Sevgen, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁶⁸ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesinde Şehrizer eyaleti; Liva-i Şehrizer, Livâ-i Erbil, Liva-i Serucek, Livâ-i Hezârmerd, Livâ-i Mergâve, Livâ-i Achur, Livâ-i Keşşâf, Livâ-i Şehribazar, Livâ-i Bak, Livâ-i Nil-i Tâyirî, Livâ-i Sipercin, Liva-i Ebruman, Livâ-i Davudan, Livâ-i Perend, Livâ-i Bulekas, Liva-i Cebel-i Humreyn, Livâ-i Zulcenaheyn, Liva-i Harir ve Rudin ve Livâ-i Kalâ-i Gazi'den oluşmaktadır. Bkz, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 39.

¹⁶⁹ Sevgen, *a.g.e.*, s. 178.

17. yüzyılın ilk yarısından sonra İrân destekli Ardalan hânedânlığının Şehrizor üzerindeki genişlemeci faaliyetlerine karşı güçlü bir idarî birim olarak beliren Baban hânedânı, merkezî hükümetin yerel güç unsurlarına vermekten imtina ettiği Kerkük üzerindeki baskılarını artırmaya çalıştılar. Merkezî hükümet ise Babanların Kerkük'e yönelik baskılarını Diyarbekir eyalet askerlerinin gücü ile dengelenmeye başlamıştır. 1662 yılında Baban baskılarının yine Kerkük hükümet güçlerini zorlaması üzerine merkezi hükümet baskıların izalesi yönünde Diyarbekir valisi Gürcü Mehmed Paşa'yı görevlendirdi. Mehmed Paşa'ya verilen görev başarıyla yerine getirilmiş olmalıdır ki, 1664 yılında Kerkük Şehrizor eyalet merkezi olarak görülmekte ve Kenan Paşa vezaret rütbesi ile Şehrizor valisi olarak geçmektedir. Şehrizor valisi bu dönemde maiyetindeki askerî kuvvetlerle Mûsul, Rakka ve çevredeki diğer eyalet güçleri ile Bağdâd valisinin komutası altındadır. 1664-65 yıllarında Kenan Paşa'nın "muhafız-ı Şehrizor" olarak geçmesini bölgenin içinde bulunduğu güvenlik ve yönetim krizinin bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekir¹⁷⁰.

1669'da Basra'da şiddetini artıran Arap aşiretlerinin taşkınlıklarına karşın Bağdâd'ın yetersiz kalan kuvvetlerine Şehrizor valisi Hasan Paşa ve Mûsul eyalet güçlerinin önemli oranda yardıma gittikleri anlaşılmaktadır. Şehrizor bölgesinde var olan bir karmaşa ve otorite boşluğu Bağdâd'ın Basra ve bütün güney Irak bölgelerini kontrol altına alma konusunda zayıflığına neden olmaktadır. 1669'da Bebe/Baban hükümet kuvvetleri hariç Bedre ve Cessan'a kadar olan Irak'ın sınır bölgelerindeki hükümet ve ocaklıklar dahi Bağdâd'ın emrinde, Basra'daki isyan ve taşkınlığa karşı seferber olmuşlardır¹⁷¹. Bağdâd yönetimi Arap aşiret isyanları ile meşgul olduğu bir sırada Baban beyi Mir¹⁷² Süleyman da etki alanını Kuzey Irak'ın tamamına yayma çabası içine girmiştir. Merkezî hükümet muhtemelen Süleyman Baban'ın Erbil-Şehribazar arasındaki bölge üzerindeki hâkimiyetini desteklemiştir. Zira sınır bölgesindeki güvenlik ile savaş yükünü yerel düzeyde karşılayabilecek bir düzeyde olması gerekmektedir. Bu gücü elde eden Süleyman Baban, İrân tarafına yönelik bir yayılma içine girdi. Ardalan Hânedânlığı karşısında bariz başarılar sağladı. Süleyman Baban'ın sınır bölgesinde belirginleşen gücü karşısında merkezî hükümet, 1678 yılında

¹⁷⁰ Murteza, *a.g.e.*, s. 277.

¹⁷¹ Murteza, *a.g.e.*, s. 290.

¹⁷² Mir, Nazmizade'nin kullandığı bir tabirdir. Ancak merkezi hükümetin aynı dönemde gönderdiği buyruhduda hitap Bebe Sancağı Bey'i olarak geçmekte ve Bey tabiri kullanılmıştır. Bkz, Murteza, *a.g.e.*, s. 326.

kendisini İstanbul'a davet ederek büyük bir ilgi gösterdi. Kendisinin İrân karşısındaki başarılarını takdir ederek Şehrizor Paşalığına Kerkük'ü de resmî olarak dâhil etti. Ancak yeni düzenleme ile Kerkük Şehrizor eyaletinin merkezi olmaktan çıkmıştır. Baban beyi Süleyman Bey'in yönetim merkezi, sınır bölgesinin İrân tesiri altında olan bölgelere en yakın konumunda bulunan Karaçolan'dır¹⁷³.

Merkezî hükümetin, merkezî kurumların yoğun olarak ihdas edildiği Kerkük'ü yerel güç unsurlarına devretmesi durumu, 1662'de Habsburglardan alınan Erdel ile 1666'da uzun bir süredir kuşatma altında bulunan Girit'in alınması ve 1676 tarihine kadar Lehistan ve Rusya karşısındaki başarıların yeni fetih ruh ve hedefinin canlandırması sonucunda takınılan genişlemeci siyasetle açıklanabilir¹⁷⁴. Bu dönemde merkezî hükümetin Doğu sınırında genişlemeci amaçlarına Irak'taki idarî birimler içinde en iyi şekilde hizmet eden birim Baban Hânedânı'dır¹⁷⁵. Kerkük'ün Babanlara 1678'de verilmesinden sonra 1687 yılının başlarına dek idarî örgütlenmesiyle ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Ancak bir sancak tevcih defterine 1687 Nisan'ında düşürülen bir kayıta; Baclan Mir-aşiretliği tevcihi Şehrizor Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın arzı üzerinden gerçekleşmiş olması söz konusu tarihte Şehrizor'un eyalet olduğu ve Ahmed Paşa'nın görevi fiilen yürüttüğüne işaret etmektedir¹⁷⁶. Yine Münşeatü's-Selâtin'de tarihsiz olarak verilen ancak 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde hazırlandığı tahmin edilen¹⁷⁷ idarî örgütlenme listesinde; eyalet-i Şehrizor başlığı altında Kerkük'e ilişkin bir malumat yer almamaktadır. Ancak "Defter-i Timarha-yı Şehrizor" ile "Kethudâlık-ı Defter-i Şehrizor" şeklinde kayıtların yer alması ve Şehrizor eyaletinde Şehrizor olarak anılan yerler arasında tımar sisteminin sadece Kerkük'te

¹⁷³ Claudius James Rich, *Narrative Of A Residence In Koordistan, And On The Site Of Ancient Niniveh; With Journal Of Voyage Down The Tigris To Bagdad And Account Of A Visit To Shirauz And Persepolis*, Vol I, London 1836, s. 81; Longrigg, *Four Centuries*, s. 80.

¹⁷⁴ Bu dönemde kazanılan başarıların Osmanlı Devletinin fetih ruhunu canlandırdığı ve takındığı genişlemeci siyaset ile ilgili olarak Bkz, Feridun Emecen, "Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya Osmanlı Siyasî Tarihi", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Editör; E. İhsanoğlu, Zaman Gazetesi, İstanbul 1999, s. 53-54.

¹⁷⁵ Bu dönemde Bağdâd yönetimi sınır güvenliğini sağlayabilmekten uzak görünüyor. Özellikle Arap aşiret isyanları ve valilerin kısa süreliğine tayin edilmeleri durumu Bağdâd üzerinden güçlü bir savunma ve taaruz gücü oluşturulmasındaki en önemli engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Murteza, *a.g.e.*, s. 297-305.

¹⁷⁶ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s. 201.

¹⁷⁷ Kunt, *a.g.e.*, s. 31.

uygulanmış olması, Kerkük'ün en azından listenin hazırlandığı dönem itibariyle Şehrizar eyaleti sınırları içinde olduğuna dâir güçlü bir kanaat oluşturmaktadır¹⁷⁸.

1688 yılında Kerkük'ün Şehrizar eyalet merkezi durumunda olduğu ve valisinin Dilaver Paşa olduğu görülmektedir. Bu tarihte Şehrizar beylerbeyi olarak Kerkük'te ikamet eden Dilaver Paşa'nın, bırakın Şehrizar eyaletinde denetim ve otorite sağlamasını, devlet gücünün yoğunlaştığı Kerkük Paşa Sancağında dahi bir denetim ve kontrol sağlama konusunda ciddî sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Dilaver Paşa'nın karşılaştığı problemlerin temel kaynağı olarak daha önce Baban beylerinin uhdesinde bulunan Kerkük'ün uhdelelerinden alınması ve merkezî hükümetin Kerkük merkezli bir denetim ve kontrol çabası içerisine girmesi durumundan duydukları rahatsızlıktan ileri geldiğini söylemek mümkündür. Mir Süleyman'ın Şehrizar eyalet sınırları içinde ve uzantısı olan sınır boyunda, bu dönemde sahip olduğu güç ve merkezî hükümetin 1683 Viyana bozgunundan itibaren Avrupa'daki kutsal ittifakla olan savaş durumu, Dilaver Paşa'yı görevini yapması ve yetkilerini kullanması yönünden gerekli güçten yoksun bırakmıştır¹⁷⁹. Nitekim Baban beyi Mir Süleyman Dilaver Paşa'yı bir üst olarak tanımadığı gibi Dilaver Paşa'nın doğrudan kontrolü altında bulunan Kerkük ve yakın köylerine dahi müdahalelerde bulunmuştur. Dilaver Paşa, Baban beylerinin Şehrizar Kalesi (Kerkük) ve çevresine "*itale-i dest-i tegallüblerinden*" olan müdahalelerini durdurma noktasında maiyetinde yeteri derecede askerî güce sahip değildir. Bu durum karşısında Dilaver Paşa, Bağdâd Valisinden destek talebinde bulunmuş ancak Bağdâd valisi Hasan Paşa tüm Irak'ı saran kıtlığın kendi bölgesinde yarattığı kaostan dolayı yardım etme imkânı bulamamıştır. Baban Beyi'nin Kerkük üzerinde artan baskıları üzerine Dilaver Paşa, maiyetinde bulunan asker ile mukavemet etmeye başladı. Bu durum, taraflar arasında öncelikle küçük çatışmaların ardından da savaşın başlamasına neden olmuştur. 1688 yılının sonunda meydana gelen savaşta Dilaver Paşa'nın kuvvetleri Baban kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgi almışlardır. Babanlar ordu, silah ve edavatı gasp ederek Kerkük'ü kendi hâkimiyet alanlarına dâhil etmişlerdir. Kerkük'ten kaçan ahalinin bir kısmı Bağdâd'a sığınarak destek istemiştir¹⁸⁰. Bağdâd yönetimi, kıtlık ve akabinde zuhur eden veba ile uğraştığından gerekli desteği yine

¹⁷⁸ Feridun Ahmed Bey, *a.g.e.*, c. II, s. 303.

¹⁷⁹ Kutsal İttifak ile olan savaş durumunda yerel güç unsurları bölgesel bir güç konumuna gelmiştir. Bkz. Nevar, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁸⁰ Murteza, *a.g.e.*, s. 326.

sağlayamamıştır¹⁸¹. Bunun üzerine merkezî hükümet 1690'da Kerkük'e bir mütesellim tayin ederek mütesellimle birlikte Baban beylerine bir buyruldu göndermiştir. Buyruldu; Baban beyi Süleyman ve Hüseyin Bey'e hitaben kaleme alınmış olup kendilerinin *Şehrizer eyaletine tabi ve Devlet-i Alîyeye bağlı iken birkaç seneden beri başına buyruk ve itaatten çıktıkları ile başlayan cümleyi takip eden bütün içerik tehdit mesajlarından oluşmaktadır*. Tehdit ibareleri o kadar açık bir dille ifâde edilmiştir ki devletin kuruluşundan bu güne dek isyan içinde olanların akibetleri hatırlatılmıştır. Buna rağmen merkezî hükümet tarafından gönderilen mütesellim, Babanlar tarafından Kerkük'e sokulmamıştır. Daha sonra Şehrizer eyaleti Hüseyin Paşa'ya tevcih edilmiş ve Bağdâd, İmadiye ve Cizre taraflarından maiyetine asker verilerek Baban beylerinden intikam alınması için bölgeye gönderilmiştir. Ancak Hüseyin Paşa dahi herhangi bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁸².

Serhâd boyunun güvenliğini sağlamak üzere daha önce desteklenmiş olan bir gücün merkezî hükümetin 1683'ten itibaren Kutsal Bağlaşma ile olan savaş durumundan istifâde ederek Kerkük'teki bütün merkezî kurumları eline geçirmesi durumu siyasî otoritenin bölgedeki gücünün kapasitesini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Normal şartlarda serhâd boyunda denetim ve kontrol dışına çıkan bir yerel gücün üzerine merkezî hükümet gücün niteliğine göre Diyarbekir eyalet askerlerini sevk ederdi. Sorunun büyüklüğüne göre de Halep ve Sivas eyalet güçlerini de sevk etmekten geri durmazdı. Ancak Avrupa ile olan savaş karşısında merkezî hükümet tehdit dolu bir buyruldu ile Baban beylerini en azından tamamen kontrol dışına çıkmaması için uzlaşmaya davet etmiştir. Buyrulduda gönderilen mütesellime Kerkük'ün teslim olunması ve bir afnâme gönderilmesi hâlinde daha sonradan "*el mazi la yuzker*" geçmiş geçmişte kalmıştır anlayışıyla hareket edileceği ifâde edilmiştir¹⁸³. Konunun sonradan nasıl halledildiği noktasında Nazmizâde'nin kayıtlarında bir malumat bulunmamaktadır. Bu dönemde gerek Kerkük bölgesinde ve gerekse de Bağdâd ve Basra'da ciddî yerel güç unsurlarının ayaklanma ve başına buyruk hareketleri önemli bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Nazmizâde, Bağdâd ve Basra'da 1690 ile 1699 yılları arasında, yerel unsurların ayaklanmalarından kaynaklı ciddî bir otorite zayıflığının olduğu bir dönem, olarak tanımlamaktadır. Bunun temel nedeni olarak da "*ol eyyamda asakir-i*

¹⁸¹ Ardalan, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁸² Murteza, *a.g.e.*, s. 326-28.

¹⁸³ Murteza, *a.g.e.*, s. 326.

İslâm'ın ekseri gazâ-yı küffar-ı nar-ı karâr ile meşgul olmağla" (devletin askerî gücünün ekseriyetle Kutsal İttifak'a karşı sevk edilmesini) göstermiştir¹⁸⁴.

Kerkük'ün, 1688'de Baban beyleri tarafından merkezî hükümetin kontrolünden çıkarılmasından 1699 yılına dek elimizdeki kaynaklar itibariyle, nasıl bir idarî örgütlenme içinde olduğuna dâir herhangi bir veriye ulaşılammıştır. Kayıtların bu dönem itibariyle kesik olması, bu dönemde Babanların bölgede engellenemeyen yükselişleri dikkate alındığında, Kerkük'ün merkezî hükümetin idarî kontrolünde olmadığını ve Babanların hâkimiyet alanında olduğu şüphesini güçlü kılmaktadır. Nitekim 18. Yüzyılın ilk yarısına ait tevcihat kayıtlarını içeren defterde Şehrizer eyaletine 1687'de Ahmed Paşa'nın atanmasından sonra 1699 yılına kadar herhangi bir atama kaydı bulunmamaktadır. Defterde 1687'den sonra kaydı bulunan ilk atama 1699 yılında Şehrizer eyaletinin Süleyman Paşa tarafından tasarruf edildiğidir¹⁸⁵. Bu durum söz konusu tarihler arasında Kerkük dâhil bütün Şehrizer eyaletinin merkezî hükümet kontrolünde olmadığını göstermektedir. Yine Baban beyleri 1690'dan itibaren gerek merkezî hükümet aleyhinde ve gerekse de İrân hâkimiyet bölgesinde bulunan Ardalan hânedânlığının aleyhine olan genişlemelerini sürdürmüşlerdir. Baban beyleri, 1694 yılında merkezî hükümetin İrân ile proplem yaratacak davranışlardan uzak durulması yönündeki telkinlerine bakmadan 10.000 suvari ile Ardalan ülkesine askerî sefer düzenlediler. Ardalanların iki valisini öldürdükten sonra ertesi yıl İrân tarafından Ardalan hânedânlarının yardımına gönderilen 40.000 kişilik askerî kuvvetini de dağıttılar¹⁸⁶. Dolayısıyla 1699 yılına dek bölgesel güç dengeleri dikkate alındığında Kerkük'ün Baban beylerinin hâkimiyet alanında olması doğal bir sonuç olarak görülebilir.

Merkezî hükümetin, 1699'da Avrupa bağlaşıklarıyla olan sıcak savaş durumunun meşguliyetinden, imzaladığı anlaşmalarla kurtulmasının hemen ardından Kerkük'ün durumuna el attığı anlaşılmaktadır. Kerkük, Mayıs 1699 Şehrizer eyaleti Süleyman Paşa tarafından tasarruf edilmektedir¹⁸⁷. 1700'de, Şehrizer eyaletinin merkezi durumundadır. Valisi de Yusuf Paşa'dır. 1701'de Yusuf Paşa Şehrizer (Kerkük) Muhafızı olarak anılmaktadır. Bu durum Yusuf Paşa'nın Kerkük'te hassas dengeler

¹⁸⁴ Murteza, a.g.e, s. 334-35.

¹⁸⁵ Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimat*, s. 202.

¹⁸⁶ Longrigg, *Four Centuries*, s. 80.

¹⁸⁷ Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimat*, s. 202.

üzerinde valilik yaptığına dâir işaret taşımaktadır. Yusuf Paşa'nın tüm Şehrizer eyaletini kontrol altına alamamış olsa da, Kerkük ve çevresinde hâkimiyet tesis ettiği ve Baban bağlaşığını da bozduğu görülmektedir. Nitekim Bağdâd yönetimine destek olmak amacı ile maiyetindeki kuvvetlerle Basra'daki karışıklıkları kontrol altına almaya gittiğinde beraberinde Baban ittifakında bulunan Köy Paşası Ali Paşa da bulunmaktadır¹⁸⁸. Bununla beraber Yusuf Paşa'nın gerek Şehrizer'da devlet otoritesini sağlama ve gerekse de Anadolu Bağdâd yolunun güvenliğini tesis etmede merkezî hükümeti memnun edici başarılar sağlayamadığı görülmektedir. Yusuf Paşa 1703 yılının başına kadar Şehrizer eyaletini tasarruf etmiş ve bu tarihten sonra Mayıs 1703'te tüm Irak tarihinde yeni bir dönemin mimarı olan Hasan Paşa'nın tasarrufuna verilmiştir¹⁸⁹.

Merkezî hükümet Şehrizer'da tam anlamıyla denetim ve kontrol sağlamak ve Bağdâd'a giden yolun güvenliğini tesis etmek amacıyla Diyarbekir eyalet valiliğinde bulunan Hasan Paşa'yı vezaret rütbesiyle Şehrizer eyalet valisi olarak Kerkük'e göndermiştir¹⁹⁰. Hasan Paşa'nın Şehrizer valiliğine atanması ile beraber eyaletin idaresinde ne tür faaliyet ve tasarruflarda bulunduğunu bilemiyoruz. Ancak eyaletin ekseriyetle yerel güç unsurlarının etkisi altında bulunmasından kaynaklı olarak Kerkük ve yakın çevresinden sağlanan kuvvetlerle söz konusu unsurları denetim ve kontrol altına alma noktasındaki yetersizlik göz önüne alındığında herhangi bir gelişme kaydedemesi güçlü bir ihtimaldir. Nitekim Hasan Paşa'nın buradaki valiliği çok fazla sürmemiş ve Mayıs 1704'te Bağdâd valiliğine atanmıştır¹⁹¹. 1699 yılından itibaren merkezî hükümet peyderpey Şehrizer eyaletinde Kerkük odaklı denetim ve kontrolünü artırmıştır¹⁹².

17. yüzyılda Kerkük'ün idarî vaziyeti devletin Doğu ve Batı sınırlarında girdiği uzun ve yorucu savaşların getirdiği mâlî bunalımın klasik merkezîyetçi sisteminin işleyişini aksatması ile ortaya çıkan konjektüre göre şekillenmiştir. Devlet, Batı bloku ile savaştığı dönemde Doğu serhâdlarının İrân'a karşı savunmasını yerel güç unsurlarına bırakmak durumunda kalmıştır. Serhâd savunması, gerek merkezî güç ve gerekse de yerel güç üzerinden yapılsın her iki durumda da önemli bir mâlî ve askerî güç

¹⁸⁸ Murteza, *a.g.e.*, s. 336, 370

¹⁸⁹ Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, s. 202.

¹⁹⁰ Emecen, "Hasan Paşa Eyüplü", *DİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 337.

¹⁹¹ Emecen, *a.g.md.*, s. 337.

¹⁹² Merkezî hükümet, 1699-1700'de Ahmed Paşa, 1700-1703'te Yusuf Paşa, 1703-1704'te Hasan Paşa, 1706'da İslam Paşa, 1709 öncesi ile 1713'te Yusuf Paşa ve 1715-1716'nın yarısına kadar Ahmed Paşa'yı Beylerbeyi ve vali olarak atamıştır. Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, s. 202.

gerektirmektedir. Bu güç merkezî otorite tarafından sağlanamadığı durumda yerel kaynaklardan elde edilmesi yoluna gidilmektedir. Yerel güç unsurlarının serhâd savunma kapasitelerinin artırılması geniş bir alanın idarî ve mâlî yetkisinin devredilmesi ile mümkün olmuştur. Bu durum yerel unsurların gücünü, merkezî otoritenin kontrol ve denetimlerini zorlaştıracak kadar arttırmıştır. Yerel güç unsurlarının yerelde güç kazanması merkezî hükümetin tayin ettiği alan üzerindeki yetki devri ile sınırlı kalmayarak daha geniş bir alana müdahale etme imkân ve cesaretini vermiştir. Babanların 17. yüzyılda Kerkük'ü kendi iktidar alanlarına dâhil etmeleri ve idarî yapısı üzerindeki etkileri serhâd savunmasında üstlendikleri rol ile ilgilidir.

1.1.5. Yerel Güç Dengeleri Arasında Kerkük'ün İdarî Yapısı

17. Yüzyıl boyunca Kerkük merkezli Şehrizer eyaleti, merkezî hükümet ile işbirliği eğiliminde olduğu müddetçe Bağdâd eyaletinden bağımsız bir idarî statüde idi¹⁹³. Bu durum merkezî otoritenin 17. yüzyıl boyunca tam anlamıyla Bağdâd dâhil tüm Güney Irak'ta tesis edilememesinden ileri gelmekteydi¹⁹⁴. Hatta bu dönemde Bağdâd yönetimi kendi bölgesinde hâkimiyet sağlamak için çoğunlukla Şehrizer eyalet yönetiminin askerî kuvvetlerine ihtiyaç duymaktaydı. Ancak 18. yüzyıl ile birlikte merkezî hükümet Kerkük ve idarî hinterlandı konusunda Bağdâd'dan bağımsız bir idarî örgütlenme modelinden vazgeçerek Bağdâd'a eklemlenmiş bir yapı üzerinden örgütlenme yoluna gitmiştir. 1688 yılının sonunda Kerkük'te ikamet eden Şehrizer valisi ile teorik olarak kendisine bağlı Baban beyleri arasında çıkan savaş, doğrudan merkezî hükümetin idaresinde ve merkezî kurumların ihdas edildiği Kerkük ve güneyindeki köylerinden oluşan idarî birim ile Kerkük'ün kuzeyinde bulunan hükümet ve ocaklıklardan oluşan eyalet yapısının, merkezî otoritenin desteği olmadan ayakta durmasının imkân dâhilinde olmadığı, Avrupa ile yapılan savaşlar esnasında net olarak görüldü. Merkezî hükümetin Şehrizer bölgesinde bulunan bütün yerel güç unsurlarını kontrol altına alma yönünde Kerkük ve yakın çevresinde ihdas etmiş olduğu merkezî kurumlar yetersiz kalmaktaydı. Hele bütün Irak'ta herhangi bir otorite krizi zuhur etmesiyle söz konusu yetersizlik daha da içinden çıkılmaz bir hâl alıyordu. Aslında

¹⁹³ Longrigg, *Four Centuries*, s. 95.

¹⁹⁴ Bağdâd'da merkezi otoritenin tesis edilememesinin nedeni olarak merkezi hükümetin zayıflayan gücü, Bağdâd'ın merkeze olan uzaklığı ve Bağdâd'a atanan valilerin kısa bir süreliğine atanmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Sabit, *Bağdâdda Kölemen Hükümetinin Teşkiliyle İnkırazına Dair Risaledir*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1292, s. 4-5.

merkezî hükümet Güney, Orta ve Kuzey Irak'ta birbirinden ayrı ve tamamen merkezî hükümetin kontrolünde bir idarî yapılanma arzusunda olup Irak'ta birleşik bölgesel bir gücün ortaya çıkmasını istememekteydi. Bu amaçla bölünmüş hânedân ve eyalet politikasını yürütme eğilimindeydi¹⁹⁵. Ancak söz konusu arzusunu icra etme noktasındaki zayıflık merkezî hükümeti, Bağdâd'ı güçlendirme ve Bağdâd üzerinden bir denetim kurma yoluna sevk etmiştir. Merkezî hükümetin yeni örgütlenme modelini 1704 yılında Bağdâd valiliğine atanan Hasan Paşa ile başlatmak mümkündür.

18. yüzyılın hemen başında yani Hasan Paşa'nın 1704 yılında Bağdâd'a atanması esnasında Irak'ın durumu oldukça parçalı ve kötüydü. İç çatışmalardan dolayı ticaret neredeyse durmuştu. Irak'ta ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlar kötü ortamdan kaçarak İsfahan'a yönelmişlerdi. Bu dönemde Kürdistan olarak tanımlanan bölge¹⁹⁶ tamamen bağımsız hareket etmekteydi. Hasan Paşa işe 20 yıldır dizginlenemeyen Arap aşiret taşkınlıklarını kontrol altına almakla başladı. Ancak bu hiç de kolay olmadı. Valiliğin 10 yılını bu aşiret sorunlarına ayırdı. 1714 yılında Güney Irak'ta denetim ve kontrol sağladıktan sonra Kerkük ve çevresinde devlet otoritesinin yerleşmesine imkân tanımayan Baban beylerinin üzerine gitmeye başladı¹⁹⁷. Ancak bundan önce Bağdâd-Kerkük-Altınköprü yolunun Anadolu ile bağlantısının kendi denetiminde olması gerekirdi. Bu amaçla önce bu yol üzerinde kendi denetim ve kontrolünü sağlama çabaları içine girdi. Bunlardan Bağdâd'a kara yolundan ulaşımı sağlayan önemli geçitlerden olan Küçük Zap yani Altunsuyu üzerinde bulunan köprü önemli ve stratejik bir önemdeydi. Hasan Paşa köprüyü tamir ettirerek gerek köprü'nün muhafazası ve gerekse de orada bulunan menzil için gerekli atların hazırlanması ve bakımı yolunda üç aşiret iskân ettirdi¹⁹⁸. Ayrıca Bilbas aşiretinin, başına buyruk ve etrafa zarar veren hareketlerine karşı askerî sefer düzenlemek suretiyle itaat altına aldı. Akabinde güçlü bir ordu ile Baban beyi Bekir'in üzerine giderek zahmetli bir askerî seferden sonra

¹⁹⁵ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁹⁶ Kürdistan adlandırması Irak tarafında doğrudan doğruya merkezi hükümete bağlı olmayan bölgeler için kullanılmaktadır. Bu bölgelerde yurtluk, ocaklık ve hükümet tabir olunan idari birimler bulunmaktadır. Kürdistan tabirinin muhteva ve Osmanlı Devlet sistemindeki uygulamaları için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakir Eyaletinin İdari Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Ankara: 09-10 Ocak 2014, TTK, Ankara 2014, s. 213-251; Orhan Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, s. 167-211.

¹⁹⁷ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1193; Murteza, *a.g.e.*, s. 394-407.

¹⁹⁸ BOA., C. NF, 15/709, 29 C 1126/12 Temmuz 1714; BOA., MAD. d., 9891, s. 272, 25 M 1126/10 Şubat 1714.

kendisini firare mecbur bıraktı. Baban beyinin bölgeden kaçması ile Hasan Paşa Baban sancağına yeni bir bey atayarak Şehrızor eyaletinde kesin bir hâkimiyet sağladı¹⁹⁹. Daha sonra da Şehrızor eyaletinde bulunan bütün yerel güç unsurlarını Bağdâd eyaletine eklemledi. Şehrızor valiliğine de 1715 yılının ortalarında oğlu Ahmed Paşa'nın atanmasını sağladı²⁰⁰.

Bağdâd valisinin Baban beyine yönelik sonuç alıcı askerî seferini bölgesel siyasi konjektürün verdiği imkânlarla da bağlamak gerekir. Zira bu dönemde İrân merkezî idaresi iç iktidar çatışmaları ile iyice zayıflamıştır²⁰¹. Şehrızor eyaletinin Hasan Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'ya merkezî hükümet tarafından tevcih edilmesinin temel sebebi olarak uzun bir süredir Irak'ta sağlanamayan devlet otoritesini sağlama konusunda gösterdiği başarıyla ilintilidir. Ahmet Paşa 1,5 yıl süreyle Kerkük merkezli Şehrızor eyaletine valilik yaptıktan sonra Basra eyaletine atanmıştır. Ahmed Paşa'dan boşalan Şehrızor eyaletine Abdurrahman Ağa atanmıştır. Abdurrahman Ağa, daha önce Hasan Paşa tarafından merkezî hükümetin talebiyle maiyetine "Kürdistani" askerlerden oluşan bir ordu verilerek 1715'te Avusturya harbine gönderilmiş ve görevini başarıyla ifa etmesi üzerine atanmıştır. Abdurrahman Paşa Şehrızor (Kerkük) valiliği görevini 1722 yılına dek sürdürmüştür²⁰².

Hasan Paşa 1704 yılında Bağdâd valiliğine atanması ile beraber önce Bağdâd ve çevresinde güçlü bir otorite kurmuş ardından Şehrızor (Kerkük) idarî hinterlandında denetim ve kontrol dışına çıkmış yerel unsurları kontrol altına alarak tüm Şehrızor'u kendi idaresi altına almıştır. Şehrızor'da denetim ve kontrolü tesis ettikten sonra merkezî hükümetin Şehrızor valiliğini oğlu Ahmed Paşa'ya tevcih etmesini sağladı. Ardından Basra'yı da kendi denetimine alarak oğlunu Basra valiliğine ve damadı olan Abdurrahman'ı da Şehrızor'a atadı. Hasan Paşa'nın neredeyse tüm Irak'ı kendi idarî tasarrufuna dâhil etmesinin kendisi açısından elverişli koşulları bulunmaktaydı. Merkezî hükümetin serhâd savunma sistemini merkezî güç üzerinden yerel kaynak ve güççe dayandırma zorunluluğu kendisine Bağdâd, Basra ve Şehrızor eyalet idarelerinin denetimi ile kaynaklarının tasarrufunu sevk ve idare etme fırsatı sundu. Serhâd

¹⁹⁹ Murteza, *a.g.e.*, s. 405-406.

²⁰⁰ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1193; Murteza, *a.g.e.*, s. 407.

²⁰¹ "Vekâyi'-i garibedendir ki tevârih-i mezkurede üç seneden beri tarafı İrân zemininde bazı ihtilal ve kaht u ğela zuhur etmekle..." Murteza, *a.g.e.*, s. 410.

²⁰² Murteza, *a.g.e.*, s. 408,411; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997, s. 295.

bölgesinin korunması ihtiyacı, Hasan Paşa dönemi ile tanımlanan belirli özelliklerle birlikte hırslı ve yetenekli yerel idarecilerin kendi güçlerini kurmak için elverişli koşullar sağlamıştır²⁰³.

Merkezî hükümet, Irak'ta farklı üç eyalet üzerinden Irak'ı idare etme eğilimindeydi. Hasan Paşa'nın Bağdâd'a 1704 yılında atanmasına kadar Bağdâd, Basra ve Şehrizer eyaletlerini merkezden atadığı yöneticiler üzerinden ve birbirinden bağımsız örgütlemiştir. Ancak Irak'ın İrân sınır bölgesinde olması ve herhangi bir İrân saldırısında her üç eyalet valisinin ortak hareket etme kabiliyetinde olmaması "...İrân'ın karbiyeti mülasebeleriyle ol tarafta olan hükümet kuvvetli olmak lâzımeden olduğuna binaen olup..." merkezi hükümeti bu tarihten itibaren Bağdâd odaklı bir yönetim altında örgütlemeye zorlamıştır²⁰⁴. Irak'ın İrân'a yakın olması ve İrân'ın muhtemel saldırıların karşısında Şehrizer eyaletinin askerî gücü olmadan Bağdâd'ı elde tutmanın mümkün olmadığı "*Zira Bağdâd'ın kuvve-i askerîyesi Şehrizer eyaletindedir ki aşair-i ekrağın her cinsi eyalet-i merkumede sakindir. Şehrizer tefrik olursa Bağdâd Arap askerine münhasır olur Arap askeri ise hiç işe yaramaz.*" ifadeleriyle vurgulanmaktadır²⁰⁵. Dolayısıyla merkezî hükümet daha sonradan Şehrizer eyaletini de Hasan Paşa'ya bağlayarak serhâd savunması için gerekli askerî gücü Şehrizer eyaletinden tedarik etmeyi amaçlamıştır. Bu gücün devreye konulması mâlî kaynaklar olmadan mümkün değildir. Serhâd savunmasında gerekli mâlî destek Basra'dan sağlama yoluna gidilmiş ve Basra da Bağdâd valilerinin tasarrufuna bırakılmıştır. Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin Hasan Paşa ile birlikte Bağdâd valilerinin tasarrufuna bırakılmasının sınır savunması ile ilişkili olduğu kadar Şehrizer aşiretlerinin Bağdâd birleşik gücü üzerinden denetim ve kontrollerinin sağlanmasıyla da ilişkilidir

Hasan Paşa ile başlayan sınır bölgesinin yeniden örgütlenmesi çalışmaları 1715'te Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinde uygulanmaya başladı. Yeni örgütlenme modeli Bağdâd'n sınır bölgesi güvenliğini korumaya yetecek askerî ve mâlî desteği sağlamaya dönüktü. Bu amaçla merkezî kurumların yoğun olarak ihdas edildiği Kerkük merkezi ile güneyinde bulunan köyleri, daha önce merkezî hükümet tarafından doğrudan atanan valinin idaresinde iken yeni düzenlemeyle Bağdad valisinin (Hasan

²⁰³ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 76; Yücel, *a.g.m.*, s. 695.

²⁰⁴ Merkezî hükümetin Irak'ı örgütlenme yapısını hangi kaygılar üzerinden yaptığını ilişkin 1810 yılında Irak müsteşarı olarak bölgeye gelen Halet Efendinin raporu için Bkz., *BOA., H. H.*, 397/20896, ... R 1225/ Mayıs 1310.

²⁰⁵ Aynı Belge.

Paşa) arzı ve merkezi hükümetin onayına bağlanmıştır. Kerkük'ün Kuzey, Kuzeydoğu ve Kuzeybatı yönünde bulunan ve ekseriyetle yerel güç unsurlarının tasarrufunda olan yerler ise Bağdâd valisinin idaresine verildi. Burada bulunan hükümet ve ocaklıkların yönetici tayinleri daha önce Kerkük üzerinden yapılırken yeni düzenleme ile Bağdâd valilerinin yetkisine bırakıldı. Bu durumda Şehrizar eyaleti olan alanın Kerkük ve güneyinde Hamrin Dağı'na kadar olan kırsal alanı, Bağdâd valisinin arzı ve merkezi hükümetin onayı dahilinde atanan yöneticilere bırakılırken eyaletin Kerkük merkezinden İran sınırına kadar olan bölgesinde bulunan yerel güç unsurlarının yönetici atamaları ise doğrudan Bağdâd eyalet valilerinin yetkisine verildi. Bununla beraber Kerkük'e merkezi hükümetin onayı ile atanan yöneticiye eyalet bünyesinde bulunan yerel güç unsurlarına nezaret etmekle yükümlü kılınmıştır. Hasan Paşa'nın Irak'ta artan gücüne mukabil Kerkük merkezli Şehrizar eyaleti Bağdâd valilerinin bölgesel güçlerinin önemli parçası hâline gelmiştir²⁰⁶.

Hasan Paşa, Bağdâd, Basra ve Şehrizar eyaletlerinde devlet otoritesini sağladıktan sonra İrân'da başlayan siyasî çalkantılar ve Safevî hânedânlığının 1722'de dağılmasıyla mekezi hükümet, Hasan Paşa'yı İrân üzerine sefere çıkmakla görevlendirdi²⁰⁷. Hasan Paşa 1723'te 68000 kişilik bir kuvvetle Kirmanşâh'a girip zabtetti. Yalnız Hasan Paşa'nın ilerlemiş yaşı askerî seferin zahmetlerini kaldırmadığından Kirmanşâh'ta vefat etti²⁰⁸. Vefatından sonra oğlu Ahmed Paşa Bağdâd valiliğine tayin edildi²⁰⁹. Irak'ta Hasan Paşa döneminde tesis edilen düzene oğlu Ahmed Paşa'nın 1724'te Bağdâd valiliğine atanması ile devam edildi. Bu dönemde Mûsul hariç Irak'ın diğer idarî birimleri gevşek bağlarla Bağdâd'a bağlıdır. Kerkük'te aynı bağla Bağdâd'ın yetki ve tasarrufunda bulunmaktadır²¹⁰. 1724 ve sonrasında Şehrizar valisi olarak Abdurrahman Paşa görülüyor. Abdurrahman Paşa'ya Hemedan'ın muhafazası şartıyla Şehrizar eyaleti tevcih edilmiştir²¹¹. Ahmed Paşa'nın 1722'de Bağdâd valisi olması ile eniştesi Abdurrahman Paşa'yı daha önce görev yeri olan Basra eyaletine atamış²¹² ve orada iki yıl görev yaptıktan sonra 1724'te sınır bölgesinin asker ihtiyacını karşılamak üzere tekrar Kerkük'e atamıştır. Abdurrahman Paşa 1724'te

²⁰⁶ BOA., BEO, 1826/188853, 28 Z 1322/12 Nisan 1902.

²⁰⁷ Kerküklü, a.g.e, s. v. 3b.

²⁰⁸ Emecen, a.g.md, s. 337.

²⁰⁹ M. Cavid Baysun, "Ahmed Paşa", İA, c. I, s. 199.

²¹⁰ Longrigg, *Four Centuries*, s. 159.

²¹¹ Başar, a.g.e, s. 284.

²¹² Başar, a.g.e, s. 295.

yeniden Kerkük'e atanırken Şehrizar Valisi Vezir Abdurrahman Paşa olarak yani vezaret rütbesi ile tayin edilmiştir. Abdurrahman Paşa vezir unvânı ile 1729'da da Şehrizar valisi olarak görülmektedir. Ancak 1729'da Şehrizar valisi olması durumu 1728 yılında Şehrizar beylerbeyi olarak görev yapan Mehmed Paşa'dan hemen sonradır²¹³. Bu durum 1703 yılında Hasan Paşa'nın Şehrizar valisi olarak Kerkük'e atanmasından 1729'dan sonrasına uzanan döneme kadar Hasan Paşa ile başlatılan ve oğlu Ahmed Paşa ile devam edilen bölgesel gücün Kerkük'teki yansımaları bariz bir şekilde göstermektedir. Abdurrahman Paşa'nın Şehrizar valiliğini yürüttüğü dönemi içeren ve 1717-1730 yılları arasında kapsayan tevcihat defterinde Kerkük merkezli Şehrizar eyaleti; Livâ-i Erbil, Livâ Köy, Livâ-i Şemamek, Livâ-i Karadağ, Livâ-i Kethudâlık-ı Defter-i Şehrizar, Livâ-ı Bebe, nâm-ı diğer Baban idarî birimlerinden oluşmaktadır²¹⁴.

Ahmed Paşa, Bağdâd valiliğine geçmesine müteakip İran'ı kendi hâkimiyeti altına alan Afgan lideri Eşref Hân ile karşı karşıya gelmiş ve 1726 yılında yapılan savaşta maiyetinde bulunan Kürt umerası gerekli desteği sağlayamadığından başarı gösterememiştir. 1727 yılında yerel unsurlardan kaynaklı sorunları hallettikten sonra hemen hemen bütün batı İrân'ı Osmanlı hâkimiyeti altına almıştır²¹⁵. Ahmed Paşa İrân üzerine askerî sefer düzenlediği esnada Şehrizar tarafına Ardalan Hânedânlığının muhtemel saldırılarını engellemek için başta Babanlar olmak üzere Şehrizar yerel unsurlarını destekleyici bir strateji takip etmiştir. Revânduz ve Köy'e hâkim olan Soran umerası da Babanlara iltihak etmiş ve gerektiğinde Bağdâd'dan ek kuvvet dahi göndermiştir. Babanların bu dönemde Ardalanlara karşı oluşturmuş oldukları ittifaklarla otoriteleri Hemedan'dan Kerkük'e kadar olan bölgede yayılma göstermiştir²¹⁶.

Ahmed Paşa'nın öncülüğünde İrân sınır bölgesinde gösterilen başarı çok fazla sürmeden Nadir Ali Hân'ın/Tahmasbkulu²¹⁷ İrân'da sağladığı otorite ile sarsıldı. Nadir Ali Hân, Ahmed Paşa'nın İrân'dan aldığı yerleri geri almakla yetinmeyerek kendisinin hâkimiyetinde olan bölgelere dahi saldırılar düzenledi 1733'te Nadir Ali Hân'ın orduları Bağdâd'ı almak için Irak topraklarına girdi. Bağdâd valisi Ahmed Paşa, Nadir Ali Hân

²¹³ Başar, *a.g.e.*, s. 250.

²¹⁴ Başar, *a.g.e.*, s. 23.

²¹⁵ Baysun, *a.g.md.*, s. 199.

²¹⁶ Longrigg, *Four Centuries*, s. 159.

²¹⁷ Nadir Ali Han Safevi Şâh'ı Tahmasb'ın hizmetinde bulunduğu için kendisine Tahmasb Kulu lakabı verilmiş daha sonra İran tahtına geçince Nadir Şâhunvânını almıştır. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Haz. Musa Duman, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 299.

kuvvetlerine karşı mukavemet gösteremeyeceğini anlayınca Bağdâd'a çekilerek şehri surların içinden savunmaya başladı²¹⁸. Ahmed Paşa, Nadir Ali Hân'ın kuşatmasına karşı Bağdâd'ı başarıyla savundu. Bu başarı karşısında Nadir Ali Hân orada bir birlik bırakarak yönünü kuzeye Kerkük ve Mûsula çevirdi²¹⁹. Nadir Şâh, Kerkük yakınlarında bulunan Tuzhurmatu mevkiine gelerek karargâh kurdu. Oradan iki Hân'ı komutasında 12000 kişilik bir askerî kuvveti Kerkük'ü almakla görevlendirdi. Kerkük önlerine gelen İrân kuvvetleri Kerkük'ün teslimi noktasında Kerkük valisi Ali Paşa'dan kalenin teslimini istedi. Kerkük valisi maiyeti ile istişarede bulunarak kalenin teslim edilmemesi yönünde karar aldı. Bir aya yakın Kerkük Kalesi İrân kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Bu arada Kerkük'ün iki önemli aşireti olan Sarilu ve Bayat aşiretleri Nadir Hân ile ittifak kurarak kalenin Nadir Hân'a teslim edilmesi yönünde propaganda yürüttüler. Kerkük kuşatmasına karşı yardıma gelecek olan "Kürdistan" askerinin gelmemesi için Köysancağı'na adam göndererek Kerkük'ün düştüğü haberini gönderdiler. Ancak tüm olumsuzluklara karşı merkezî hükümet tarafından Serasker Osman Paşa komutasında Nadir Hân'a karşı gönderilen ordunun bölgeye intikaline kadar Kerkük kalesi İrân kuvvetlerinin kuşatmasına teslim edilmedi. Serasker Topal Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu bölgeye yaklaşınca İrânlılar kuşatmayı kaldırarak Diyala tarafına çekildiler. Kerkük Valisi Ali Paşa da maiyetindeki kuvvetlerle Topal Osman Paşa'ya katıldı. Bununla beraber Köysancak mutasarrıfı Babanlı Ahmed Paşa ve Savucbulak mutasarrıfı Rıza Paşa da Topal Osman Paşa kuvvetlerine dâhil oldu. Zab geçidinde yapılan yoklamada Topal Osman Paşa'nın maiyetindeki kuvvet 170000 kişiyi bulmuştu²²⁰. Bölgeye gelen Topal Osman Paşa Samarra'da mevzilendi. Her iki ordu 1733 yılının 18 Temmuz'unda karşılaştı. 8 saat süren ve Osmanlı-İrân savaş tarihinin en kanlı çatışmalarından birini teşkil eden savaşta Nadir Ali Hân'ın kuvvetleri ağır bir yenilgi aldı. Bunun üzerine Nadir Hân, beraberindeki kuvvetlerle Kirmanşâh'a çekildi. Osman Paşa da geri çekilerek Kerkük'te mevzilendi. Geri çekilen Nadir Şâh üç ay içinde ordusunu yenileyerek Kerkük üzerinden saldırıya geçti her iki ordu Kerkük'ün Leylan mevkiinde şiddetli çatışma içine girdi. Bu savaşta Topal Osman Paşa şehit düştü.

²¹⁸ Lorimer, *a.g.e.*, 1198.

²¹⁹ Nevar, *a.g.e.*, s. 13.

²²⁰ *BOA., İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732; *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 313

İrânlılar Topal Osman'ın başını keserek Nadir Şâh'a götürdü. Nadir Şâh kesik başı Osmanlı garnizonuna gönderdi²²¹.

Topal Osman Paşa'nın komutası altında bulunan ordunun Nadir Şâh kuvvetleri tarafından Kerkük önlerinde dağıtılması ile Kerkük Nadir Hân'ın eline geçti²²². Kerkük'ün Nadir Hân'ın eline geçmesi ile nasıl bir tasarrufta bulunduğunu ve ne kadarlık bir süreyle elinde tuttuğunu bilemiyoruz. Ancak 1735 yılına ait bir kayıta Şehrizor Valiliğine Kerkük'ü muhafaza ve zabt etme mukabilinde eski Malatya mutasarrıfı Uğurluoğlu Süleyman tayin edilmiştir. Uğurluoğlu Süleyman'ın tayinine ilişkin ferman suretinde; Bağdâd valisi olan İsmail Paşa'nın arzıyla atandığı, Mûsul ve Şehrizor'da bulunan Kürt ümerasının azil ve tayinlerinin daha önceden olduğu üzere yine Bağdâd'a bağlı olduğu, alacağı karar ve teşebbüs edeceği faaliyetlerde Bağdâd valisinin görüşüne "*vezir-i müşarün ilehin rey ve emri üzerine amel ve hareket-i ikdam eylemeyi fermanım olmağın...*" başvurusu gerektiği belirtilmektedir²²³. 28 Kasım 1735'te Şehrizor eyaleti Ömer Paşa'ya tevcih edilmiş ve aynı yılın 25 Ocak'ında bir ibka emri ile görevine devam ettirilmiştir. 17 Kasım 1738 yılında eyalet, beylerbeylik olarak Ziverbeyli Ömer Paşa'ya tevcih edilmiştir. Yine bir yıl sonra yani 17 Kasım 1739'da Şehrizor eyaletini zaptetmek üzere Ferhâd Paşa'ya tevcih edilmiştir²²⁴. 1733'te Kerkük'ün Nadir Hân kuvvetlerince zabtından 1739'lara kadar sınır bölgesinde mevcut savaş durumundan idarî örgütlenmesinin gel gitler içerisinde olduğu ve merkezi hükümetin Kerkük'te kontrol sağlamak üzere ciddi çabalar içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kerkük'ün İrânlıların kontrolü altına girmesi, Bağdâd'a Dicle üzerinden yapılacak ikmalin İrânlılar tarafından engellenmesi demektir.

1739'da Kerkük'ün, Nadir Şâh kuvvetlerinin hâkimiyetinde olmadığı ve Osmanlı hâkimiyetinin sağlandığı ancak özellikle kuzey bölgelerde bulunan yerel güç unsurları üzerinde henüz bir denetim sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Vali olarak atanan Uğurluoğlu Süleyman'dan, yerel güç unsurlarının Bağdâd ile olan ilişkilerinin düzelmesi için çaba göstermesi ve Mûsul'dan Kerkük'e naklolunması gereken zahirenin nakledilmesi istenmektedir. Zahirenin nakledilmesi durumu Nadir Şâh'ın yeniden

²²¹ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1198; BOA., *Cevdet Hariciye (C. HR)*, 5171, Evail B 1146/Aralık 1733

²²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1982, c. IV, s. 226.

²²³ BOA., *Cevdet Dâhiliye (C. DH)*, 12737, 1147/1735.

²²⁴ Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, s. 202.

Kerkük ve çevresini işgal etme teşebbüsüne karşı bir hazırlık içinde olduğunu göstermektedir²²⁵.

Osmanlı merkezî hükümetinin 1735'ten itibaren Kerkük'teki istihkâmını güçlendirme çabalarının yersiz olmadığı 1743 kışında Nadir Şâh'ın Kerkük'ü almak için Bağdâd kuşatmasına gönderdiği birliğin Kerkük önlerine gelmesiyle açığa çıktı. Nadir Şâh tarafından gönderilen birlik Kerkük kalesinde bulunan muhafızlar tarafından dağıtılarak geri püskürtüldü²²⁶. Bunu haber alan Nadir Şâh sinirlenerek toplarla destekli 10000 kişilik bir askerî kuvvet ile Kerkük'ü kuşattı. Kale kuşatma ihtimaline karşı daha önce tahkim edilmişti. Bu yüzden Nadir Şâh'ın kalenin teslim edilmesi konusundaki talepleri kabul edilmedi. Nadir Şâh, halkın teslim olunması yönündeki talebi kabul edilmeyince kaleyi top ateşine tabi tuttu. Seksen gün boyunca kale top ateşiyle dövüldü. Söz konusu seksen günlük kuşatma esnasında halk Nadir Şâh'a ciddî bir şekilde direnç gösterdi. Ancak Nadir Şâh'ın kaleye attığı yirmi bin kadar top atışı karşısında halkın çoğu "şehid" olup kaleyi tamamen harabe hâline getirdi. Top atışlarının yarattığı tahribat ve ölümler kaledekilerin dirençlerini kırdı ve anlaşmalı bir şekilde teslim oldular. Teslim olanlar ise teslim olduklarına pişman oldu. Zira Şâh hepsini esir alarak evlerini yağmaladı. Nadir Şâh'ın esir aldığı halk belli bir fidye karşılığında serbest bırakıldı²²⁷.

Kerkük'ü harabeye çeviren Nadir Şâh, kaleyi düşürdükten sonra yönünü Mûsul'a çevirdi. Mûsul Valisi olan Hüseyin Paşa Nadir Şâh'ın saldırısını öngördüğünden, kalenin tamir ve tahkimatı yönünde gerekli hazırlıkları yapmıştı. Nadir Şâh, Kerkük Müftüsü Hasan ve oğlunu Kerkük'te esir aldıktan sonra Mûsul önlerine getirerek Mûsul'un teslim olması için elçi olarak Mûsul valisine gönderdi²²⁸. Mûsul valisi ve halkı, Nadir Şâh'ın Kerkük halkına teslim oldukları hâlde yaptığı zulüm ve işkenceleri göz önüne alarak sunduğu teklifi reddettiler²²⁹. Bunun üzerine Nâdir Şâh

²²⁵ 1733'te Nadir Şâh'ın Irak'ı işgali ile başlayan sürecin ardından merkezi hükümet fırsat buldukça stratejik öneme sahip kaleleri tamir ederek kalelere yeteri derecede zahire yerleştirme faaliyetlerine hız verdi. Nitekim Haziran 1743'te Bağdâd valisine hitaben kaleme alınan buyruğunda; "*serhâd-ı İslâmiyeden suikast olunmak muhtemel olan*" saldırıya maruz kalması muhtemel olan sınır bölgesinde bulunan kalelerinin gerekli olan ihtiyaçlarının zaman kaybetmeden "dakika fevt olunmadan" bildirilmesi istenmekteydi. Ayrıca Kürdistan Ümerası ile iyi ilişkilerin kurulması ve onların Osmanlıdan yana bir tavır içinde olmalarının sağlanması istemiştir. Bkz. *BOA., H. H., 2/50, 9 R 1156/2 Haziran 1743.*

²²⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV, s. 303.

²²⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 29a-b; Ives, *a.g.e.*, s. 311.

²²⁸ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 265.

²²⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 29b.

maiyetinde bulunan kuvvetlerle şiddetli bir saldırı başlattı. Hüseyin Paşa kentin stratejik yerlerine yerleştirdiği toplarla söz konusu kuvvetleri topa tutunca ağır kayıplar verdiler. Bu kayıplar karşısında Nadir Şâh Mûsul kuşatmasını kaldırdı. Hüseyin Paşa'nın, güçlü Nadir Şâh ordusuna karşı Mûsul'u başarıyla savunması Irak'taki yerel güç dengeleri içinde Celilî Hânedânlığına önemli bir yer edinme imkânı sağladı²³⁰. Sınır bölgesinin potansiyel savaş durumu yerel güç unsurlarının zuhuruna ve güçlenmesine neden olmaktadır. Mûsul'daki Celilî Hânedânının Irak dengeleri içerisinde çabuk yükselmeleri askerî alanda yeterince güç toplama kapasitelerinden ileri gelmiştir. Tüm Irak'taki yerel güç unsurlarının etki ve potansiyelleri savaş dengelerine tesir etme kapasiteleriyle orantılıdır.²³¹

Mûsul valisi Hüseyin Paşa'nın Nadir Şâh kuvvetlerine karşı göstermiş olduğu askerî başarı merkezi hükümetin Mart 1744'te Kerkük'ün muhafazası şartıyla Şehrizer eyaletini kendisine tevcih edilmesini sağlamıştır. Kerkük, Nadir Şâh'ın kuşatması sırasında atılan top ateşiyle yerle bir olmuş ve halkı göç etmiştir. Hüseyin Paşa'nın tayin beratında özellikle Kerkük'ün "abad ve şen" olması yani yeniden bir iskâna tabi tutulması veya yerlerinden göçen halkının yerlerine getirilmesi için gerekli gayret ve çabayı göstermesi istenmiştir²³². Hüseyin Paşa'ya bu görevin tevcih edilmesinin nedenini kendisinin daha önce Hemedan ve Mûsul'un savunmasında ordunun ikmal ve savunma gücünü artırmaya dönük çalışmalarına bağlamak mümkündür. Merkezi hükümet, sınır bölgesinin Nadir Şâh akınları ile harabe hâline gelmiş durumunun Şehrizer bölgesiyle ilgili kısmını Celilîzâde Hüseyin Paşa'ya yüklemiştir. Bu amaçla kendisinden bölgeyle ilgili hasar raporu çıkarılması ve gerekli olan yardımların tespit edilmesi istenmiştir. Hüseyin Paşa Kerkük ve Erbil ile ilgili hasar tespit raporunu çıkararak Kerkük ve Erbil kalelerinin harabe hâlinde olduğunu, kalelerin savunulması için top ve cephâne olmadığını ve halkın temel ihtiyaçlarından yoksun olduğunu merkezi hükümete bildirerek bu konuda gerekli yardımların sağlanmasını talep etmiştir. Devlet sınır savaş politikası gereği sınırın savaş ve mukavemet gücünü artırmak oradaki halkın bölgeden kaçışını engellemek için sürekli yardımlar göndermiştir. Nadir Şâh'ın istilasını takip eden bu dönemde Kerkük halkıyla Beylerbeyi'nin talep ettiği yardımlar, Diyarbekir eyalet valisi tarafından karşılanmıştır. Diyarbekir bu dönemde Kerkük ve

²³⁰ Nevar, *a.g.e.*, s. 70; Khoury, *a.g.e.*, s. 65-66.

²³¹ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 99-100.

²³² *BOA., C. AS, 333/13810, 29 M 1157, 14 Mart 1744.*

bütün sınır bölgesinin savaş yükünü en fazla taşıyan ve karşılayan merkezlerden olmuştur²³³.

Devlet serhâd bölgesinin savunma yükünü yerel imkânlar yetmediği zaman sorumluluğu alır ve serhâd bölgesinin dışından kaynaklar sevk ederdi. Bu bağlamda serhâd başında yer alan Kerkük ve Erbil kalelerinde bulunan yeniçerilerin maaşları bu sıralar Kıbrıs cizyesinden karşılanmıştır²³⁴. Bununla beraber merkezî hükümetin Nadir Şâh'ın bölge üzerindeki tesirinin engellenmesi talepleri de ön plana çıkmaktadır. Kerkük'teki yeniçeriler, gönüllüler, serdengeçtiler vesair sınıf askerler; merkezî ve yerel hükümetin savunma tedbirleri dâhilinde, kaleye yerleştirdiği silah ve zahireyi Nadir Şâh'ın adamlarına gizliden satıyorlardı. Bu durumun merkezî hükümet tarafından haber alınmasıyla Şehrizar Beylerbeyi Hüseyin Paşa ve Bağdâd valisi Hasan Paşa'dan Nadir Şâh'ın bölge ile olan temasının kesilmesilmesi ve itaate aykırı davranışlar gösteren askerlerin cezalandırılarak gerekli önlemlerin alınması istenmiştir²³⁵.

Nadir Şâh'ın 1743'te Kerkük ve Mûsul'a yönelik saldırısından sonra Şehrizar eyaleti 1726'dan beri Mûsul'u yöneten Celilî hânedânının tasarrufuna verildi. Ancak eyaletin sadece Kerkük ve güneyini kapsayan bölgeleri üzerinde bir tasarrufta bulunulduğu anlaşılmaktadır. Kerkük'ün idarî hinterlandını teşkil eden ve yerel güç unsurlarının yoğun olduğu İrân sınırına uzanan kuzey bölgesi eyalet yönetiminden bağımsız hareket ediyordu. Nadir Şâh'ın siyasî bir güç olarak sınır bölgesine olan müdahalesine karşı Babanlar “*kenduye zaruri ram ve mut'i*” (çaresiz itaat etmek zorunda) kalmışlardı²³⁶. 1747'de Baban yönetimini devralan Selim Paşa, açıktan açığa bağımsız hareket ederek Şehrizar eyalet idaresine karşı faaliyetler içerisine giriyordu. Merkezî hükümet 1747'ye kadar Baban idaresine yönelik bir teşebbüse girememiştir. Ancak 1747 yılında Nadir Şâh'ın ölmesi ile beklenen fırsat yakalanmış ve Bağdâd valisi Ahmed Paşa'dan Babanların denetim ve kontrol altına alınması için harekete geçmesi istemiştir. Bu sıralar Şehrizar eyaleti Celilîlere bağlı olmasına rağmen muhtemelen Celilîlerin bu bölgeye sevk edecek askerî gücü olmadığından Bağdâd valisi Ahmed Paşa, ilerleyen yaşına rağmen kethudâsı Süleyman Paşa ile birlikte Şehrizar bölgesine bir askerî sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmıştır. Askerî sefer ile Selim ve kardeşi

²³³ BOA., C. AS, 51065/1149, 12 Za 1158/6 Aralık 1745.

²³⁴ BOA., C. ML. 233/9800, 3 Za 1159/ 17 Kasım 1746.

²³⁵ BOA., C. AS, 858/36713, 29 S 1157/13 Nisan 1744.

²³⁶ Kerküklü, a.g.e, v. 57a.

Şir Bey'in askerî kuvvetlerine ciddî bir zarar verilmiş ve Selim Paşa itaate mecbur bırakılmıştır. Ancak Bağdâd valisi Ahmed Paşa bu sefer sırasında vefat etmiştir. Ahmed Paşa'nın vefatı esnasında kendisinden Bağdâd ve Basra valisi olarak bahsedilmektedir²³⁷.

Ahmed Paşa'nın 1747 yılında Şehrizer üzerine yaptığı sefer sırasında vefat etmesi ile Merkezî hükümet, Bağdâd valiliğine Diyarbekir eski Valisi Hacı Ahmed Paşa'yı ve Basra valiliğine de Kesriyeli Ahmed Paşa'yı atadı²³⁸. Mûsul'da da benzer bir teşebbüse geçerek Celili Hüseyin Paşa'yı Mûsul dışında görevlendirdi²³⁹. Merkezî hükümetin, Irak'ta yaptığı yeni tayinler merkezî denetim ve kontrolü tam anlamıyla tesis etme amacına yöneliktir. Ancak merkezî hükümetin Irak'ta görevlendirdiği yeni valiler orada denetim ve kontrolü sağlayamadığı gibi başarısız olanların yerine atadıkları da göreve başlayamadan ya kovulmuş ya da öldürülmüşlerdir²⁴⁰.

1747'den 1749'un sonlarına dek tüm Irak'ta idarî bir kriz ve kaos durumu hâkimdir. merkezî hükümet, Irak'a hâkim olan idarî kriz ve kaostan kurtulmak için Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa'nın valilikleri sırasında yetiştirdiği idarî kadrolar ile Mûsul merkezli Celilî hânedân mensuplarına idarî açıdan alan açmak durumunda kaldı. Bu gelişmeler çerçevesinde Ahmed Paşa'nın damadı ve kethudâsı olup 1749 yılından itibaren Irak tarihinde huzur, refah ve başarılı bir dönem başlatan Süleyman Ebu Leyla, Bağdâd valiliğine tayin edilmiştir. Süleyman Ebu Leyla Memluk (Kölemen) sınıfının ilk temsilcisidir²⁴¹. Bu dönemde Kerkük'ün idarî yapısına ilişkin herhangi bir veriye rastlamadık. Merkezî hükümetin Bağdâd valisi Ahmed Paşa'nın 1747'de vefatından sonra Bağdâd ve Mûsul'da takip ettiği siyasetin bir benzerini Şehrizer merkezli Kerkük'te de uygulamış olabileceği veya bu kriz ortamında Babanların etki alanlarına Kerkük'ü de dâhil etmiş olabileceği düşünülmektedir. Zira 1751 yılına dek Babanlar hâkimiyet alanlarını hem Şehrizer bölgesinde ve hem de Bağdâd idarî hinterlandında

²³⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 57a-b; Longrigg, *Four Centuries*, s. 179.

²³⁸ Merkezî hükümetin Bağdâd ve Basra'ya yaptığı tayinler Resul Hâvi Kerküklü tarafından "*Ahmed Paşa'nın damadları mir-i miran-ı kiramdan Süleyman Paşa ile Muhammed Paşa ve liyakatte emsalleri olan nice dehat-ı namdar ve zevat-ı sezavar dahi Bağdâd'a mevcut ve var iken eyaleteyn-i mezbureteyn serhâd-ı İnan ve mecmu'u aşayir ve Araban olduklarına nazaran...*" şeklinde ifade edilerek Bağdâd zümresinden olmayanların atanmasını eleştirmiştir. Kerküklü, *a.g.e.*, s. 58a.

²³⁹ Hüseyin Paşa Adana eyaletine atanarak yerine yeniçeri emektarlarından olan Muhammed Paşa atanmıştır. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 60b, 61a.

²⁴⁰ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 76.

²⁴¹ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1210-11.

genişletme çabası içine girmişlerdi. Nitekim Köy Sancağı mutasarrıfı Osman Paşa hâkimiyet alanını Zengiabad ve çevresine kadar genişletmiştir²⁴².

Bağdâd valisi Süleyman Paşa, vali olduğu 1749'dan 1750 yılına dek olan zamanı Bağdâd'daki Yeniçeri taşkınlıkları ile Basra'daki Arap aşiret isyanlarını kontrol altına almakla geçirdi. Bu konuda bir denetim sağladıktan sonra yönünü Kerkük'e çevirdi. Kerkük'ü Babanlara yönelik yapacağı askerî seferler için kendine merkez edinerek Baban beylerinden Selim Paşa ile Köysancak beyi Osman Paşa üzerine yürüdü. Her iki güç unsurunu da şiddetle bastırarak Şehrizer'da tam anlamıyla bir otorite sağladı²⁴³. 1164/1750'de Şehrizer'da sağlanan denetim ve kontrolden sonra Bağdâd Kölemen sınıfının ilk temsilcilerinden olan Süleyman Ebu Leyla, Baban, Köy, Harir Sancakları, Erbil Livası ile Köprü, Karahasan, Zengiabad ve Cessan mukataalarını 1847 yılında Baban beyi olan ancak aynı yılda Selim Paşa'nın darbesi ile görevden alınan Süleyman Paşa'nın tasarrufuna verdi²⁴⁴. Resul Havi Şehrizer'da Süleyman Paşa tarafından yapılan yeni idarî düzenlemeyi "*Kürdistanları cümle Selim Paşa'nın ammîzâdesi Süleyman Paşa'ya tevciye ve tefviz etmişti*" şeklinde ifâde etmiştir²⁴⁵. Süleyman Paşa tarafından Şehrizer'da yapılan idarî düzenleme vefatı olan 1176/1762 yılına kadar 12 sene boyunca herhangi bir proplem ve tartışma yaşanmadan devam etmiştir²⁴⁶. 1749-1831 yılları arasında Bağdâd'a hüküm süren Kölemen iktidarının ilk temsilcisi Süleyman Ebu Leyla döneminde Şehrizer eyaletinin ekseriyeti Baban beyi Süleyman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Bu yapılanmada Kerkük, Baban beyi Süleyman Bey'in idaresinde değildir. Kerkük idarî örgütlenmede sancak statüsünde olup paşa unvânlı yöneticiler tarafından idare edilmektedir. Nitekim Kerkük Sancağı Süleyman Ebu Leyla'nın dönemini ihtiva eden 1173/1759 yılında Muhsin Paşa'nın tasarrufunda bulunmaktadır. Bu tarihe ilişkin bir malikâne vakfi kaydında hiyerarşik olarak Muhsin Paşa'nın, Bağdâd Valisi Süleyman Paşa'nın ve Bağdâd Kadısı Muhammed Emin Efendi'nin olurları bulunmaktadır²⁴⁷. Bu durum Kerkük'ün, Memluk döneminin ilk temsilcisi olan Süleyman Ebu Leyla'nın döneminde Bağdâd'a bağlı olduğunu göstermekle beraber

²⁴² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 68a.

²⁴³ "...bu vecihle Kürdistanlıları feth-i cedid kabilinden havza-i zabt ve teshire idhal ..." edilmiş olduğu Resul Hâvi'nin kayıtlarında yer almıştır. Kerküklü, *a.g.e.*, s. v. 68a.

²⁴⁴ Selim Paşa'nın İran'a eğilimli siyasi duruşuna mukabil Süleyman Ebu Leyla tarafından Baban yönetimine atanan Süleyman Paşa'nın âlim, takva ehli ve Şafii mezhebine olan kat'i bağlılığı övülmektedir. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 76a.

²⁴⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 76a.

²⁴⁶ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 76a.

²⁴⁷ *Vakıflar Genel Müdürlüğü (bundan sonra VGM)*, 260/98, s. 246, 8 B 1191/12 Ağustos 1777.

Hasan Paşa döneminde olduğu üzere merkezi hükümetin onayı dâhilinde yönetici atamalarının yapıldığına işaret etmektedir. Ancak Baban iktidarının Kerkük'ün yakın çevresini oluşturan Köy, Erbil ve Karahasana bölgelerini ihtiva eden durumu dikkate alındığında Kerkük Sancağının çok küçük bir alanı ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Bağdâd valisi Süleyman Ebu Leyla'nın vefat ettiği 1762'de Şehrizer eyaletinin Mûsul Hânedân ailesinden Emin Paşa'ya tevcih edilmiş olduğu görülmektedir. Emin Paşa Mûsul valiliğine ek olarak Şehrizer Beylerbeyliği'ni de yürütmektedir. Bundan dolayı bu dönemde merkezî hükümet Şehrizer ile ilgili hususları Mûsul Valisi üzerinden yürütmüştür²⁴⁸. Şehrizer'un (Kerkük'ün) Celilî ailesine verilmesi, tüm Şehrizer'da baş gösteren savaş ve huzursuzluk durumuna bağlanabilir. Bu savaş ve huzursuzluk döneminde merkezî hükümet Kerkük'ün söz konusu konumunu muhafaza edemeyeceği endişesinden dolayı burayı Celilî Hânedânına tevcih etmiştir. Zira Bağdâd yönetimi ile Baban beyi Süleyman Paşa'nın arasında bir önceki vali olan Süleyman Ebu Leyla arasında var olan sağlıklı ilişkiler bozulmuştur. 12 yıldır bölgenin huzur ve güveninde önemli bir rol oynayan Baban yönetiminin Bağdâd idaresi ile olan sağlıklı ilişkilerinin bozulmasını iki nedene bağlamak mümkündür. Birincisi Bağdâd valileri, kendi iktidar alanlarını sağlamlaştırmak için Şehrizer eyaletinin yerel güç unsurlarından oluşan askerî kuvvetlerinin tamamen kendi hizmet ve ittifaklarında olmasını istiyorlardı. Bunu sağlamanın yolu da merkezî hükümet tarafından Bağdâd valilerine verilen Şehrizer eyaleti hükümet ve ocaklıklarına yönetici atama imtiyazını elde etmekten geçiyordu. Yeni gelen vali hem İrân'dan gelebilecek savaş tehlikesini savuşturmak ve hem de kendi rakiplerine karşı caydırıcı bir güç olarak Şehrizer eyaletinin askerî gücünü kendi uhdelere almak amacıyla kendilerine bağlı hânedân üyelerinden birini özellikle Baban yönetimine atıyorlardı. İkincisi de İrân'ın Irak'a müdahale etme fırsatının olmamasıydı. 1747-1762 yılları İrân'da yaşanan iç iktidar çatışmaları nedeniyle İrân, Irak'ın kurulu düzenine müdahale edemiyordu. 1762'ye gelindiğinde İrân'da Zend Kerim Hân otorite sağlamış ve İrân iktidarını ele geçiren her hânedân gibi Irak'a müdahale etmenin fırsatlarını kollamıştır. Söz konusu fırsatı da Bağdâd valisi Ali Paşa ile Baban beyi Süleyman Paşa'nın ilişkilerinin bozulmasıyla yakalamıştır. Bağdâd Valisi Ali Paşa ile Baban beyi Süleyman Paşa arasında başlayan anlaşmazlık kısa bir süre sonra Süleyman Paşa'nın Bağdâd idarî tasarrufunda olan bölgelere askerî müdahalede bulunmasına ve

²⁴⁸ BOA., C. DH, 5195, 10 B 1175/9 Şubat 1762.

buna mukabil Ali Paşa'nın güçlü bir ordu ile Süleyman Paşa'nın merkezi olan Karaçolan üzerine askerî bir sefer düzenlemesine neden olmuştur. Ali Paşa'nın Baban Paşası üzerine yaptığı bu askerî sefere Mûsul Beylerbeyi Emin Paşa da, maiyetindeki askerî kuvvetlerle katılmıştır. Kifri'de meydana gelen savaşta Süleyman Paşa yenilerek beraberindeki 80 atlı ile Kirmanşâh'a sığınmıştır²⁴⁹. Bunun üzerine "Kürdistan" Baban yönetimi Süleyman Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa'ya tevcih edilmiş, Köy ve Harir sancakları da Köy sancağı beyzâdelerinden Osman Paşazâde Timur Paşa'ya tevcih edilmiştir²⁵⁰. Yeni Memluk yönetimi Şehrizer'da bulunan ve Baban birleşik gücü etrafında toplanan yerel unsurları parçalayarak küçük idarî birimlere dönüştürmüştür.

Bağdâd valisi, Şehrizer'da kendi bağlaştığını kurduktan sonra Baban'ın yeni beyi Ahmed Paşa'nın maiyetindeki Şehrizer askerleriyle Ka'ab saferine çıkmıştır. Buna karşı Süleyman Paşa, Kirmanşâh yönetiminin askerî desteğiyle Şehrizer'a gelerek Baban niyabetinde bulunan Mahmud Paşa'yı Baban'dan çıkarıp yönetimi tekrar devr aldı. Yönetimini Bağdâd aleyhine genişleterek Diyala Nehri'nin Bağdâd tarafına uzattı. Şehrizer'da Baban iktidarından alınan Köy ve Revânduz yönetiminin üzerine gitti. Ali Paşa, Ka'ab seferi dönüşünde Ahmed Paşa'yı maiyetine verdiği orduyla kardeşi Süleyman Paşa'nın üzerine gönderdi²⁵¹. Süleyman Paşa, Ahmed Paşa'nın karşısına çıkmadan Sinne'ye geri çekildi. Ancak Bağdâd valisi Ali Paşa'nın ölmesi ve yerine 1764'te Ömer Paşa'nın Bağdâd valiliğine atanmasıyla daha önceden Ömer Paşa ile Süleyman Paşa arasında bulunan "*hukuk-ı kâdimesi*" (dostluk) dolayı Ömer Paşa Baban yönetiminden Ahmed Paşa'yı azletti. Süleyman Paşa'ya daha önce olduğu üzere Baban Sancağı, Köy, Harir, Erbil, Köprü, Karahasan, Zengibad, Cessan ve Bedre'yi tevcih etti. Süleyman Paşa, Sinne'deki ikametini son vererek gelip "Kürdistanlarda müstakil ve mütemekkin" olarak muhtemelen Karaçolan'da ikamet etti. Bir yıl sonra da uykuda olduğu bir sırada bir medrese öğrencisi tarafından bıçaklanarak öldürüldü²⁵². Bağdâd-Karaçolan ve İrân'ın Kirmanşâh yerel iktidar merkezleri arasında cereyan eden hâkimiyet ve çatışma sırasında Kerkük ve çevresinin düzen ve intizamı olumsuz etkilendi. Merkezî hükümet, Bağdâd ve Mûsul valilerine gönderdiği buyruclularda Kerkük'ün güvenliğinin sağlanmasını istedi²⁵³. Bununla beraber 1764 Nisanın'da

²⁴⁹ *Mardin Şeriye Sicili (bundan sonra MŞS)*, No: 195, s. 29, N 1176/Nisan 1763.

²⁵⁰ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 81a.

²⁵¹ Longrigg, *Four Centuries*, s. 179.

²⁵² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 81a.

²⁵³ *MŞS*, No: 195, s. 29, N 1176/Nisan 1763.

Kerkük'e yönelik tehditlerden dolayı Bağdâdcık kalesinde bulunan Yeniçerilerin seksen yedinci ortası Kerkük kalesinin muhafazası için Kerkük'e nakledildi²⁵⁴. Zend Kerim Hân'ın Baban beyi Süleyman üzerinden Şehrizor'a yaptığı müdahalede Bağdâd'a giden yol üzerinde bulunması münasebetiyle Kerkük'ün güvenliği önem arz etmekteydi. Ömer Paşa'nın Bağdâd valiliğine geldiği sırada, tüm Şehrizor bölgesinin yeniden Baban beyi Süleyman Paşa'nın uhdesine verdiği anlaşılmaktadır. Bu yapılanma da Kerkük ciddî bir önem arzetmeyen ancak Bağdâd'a giden yolun güvenliği münasebetiyle Bağdâd valisinin tavsiyesi ve merkezi hükümetin onayı veya Bağdad valileriyle uyumlu ancak doğrudan merkezi hükümet tarafından atanan ve Paşa unvanına sahip yöneticiler tarafından idare edilmektedir. Ömer Paşa'nın Bağdâd'a vali olarak atanması ve gerekli denetim ve kontrolü sağlaması sonrasında Kerkük'ün Celilîlerden alınarak Bağdâd'a bağlandığı anlaşılmaktadır. 1766 yılının Eylül başına kadar Şehrizor mutasarrıfı olarak Abdi Paşa görev yapmaktadır. Eylülün sonunda Seyyid Mustafa Paşa beylerbeyi olarak Şehrizor'u tasarruf etmektedir. Seyyid Mustafa Paşa'nın beylerbeyi olarak Şehrizor'u tasarruf etmesi hâlinde bile Bağdâd Valisi Ömer Paşa'nın sorumluluğunda olduğu görülmektedir. Zira Şehrizor ile ilgili kimi tasarruflarda Seyyid Mustafa'nın yanında Bağdâd Valisi Ömer Paşa'nın arzları da bulunmaktadır²⁵⁵. Bu durum, Şehrizor'un yani Kerkük'ün Bağdâd eyalet idaresinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Ancak merkezi hükümetin Kerkük yönetimini Şehrizor eyaleti sınırları içinde bulunan diğer idari birimler gibi doğrudan Memluk valilerinin uhdelerine vermekten imtina ettiğini de söylemek mümkündür. Merkezi hükümetin Kerkük idaresine ilişkin insiyatifi tamamen Memluk Paşalarına vermemesi Kerkük'te tumar sistemi ve yeniçeri garnizonu gibi merkezi kurumların bulunması ile Memluk gücünün kontrol dışına çıkması ihtimalinde Kerkük üzerinden müdahalede bulunma düşüncesine bağlanılabilir.

Baban beyi 1764-65 yılında vefat etmesiyle yerine kardeşi Muhammed Paşa Bağdâd valisi tarafından tayin edilmiştir. Muhammed Paşa bir süre Süleyman Paşa'dan kalan yerleri tek başına idare etmiştir. Kardeşi Ahmed Paşa'nın maddi sıkıntılar içinde olduğunu görünce Bağdâd valisi Ömer Paşa'nın da talebiyle kendisini davet ederek Köysancak ve Karadağ bölgesini kendisine tevcih etmiştir. Ancak daha sonra araları 1772'de açılmış ve Muhammed Paşa Kirmanşâh bölgesine giderek Zend Kerim Hân'dan yardım talep etmiştir. Bu dönemde Baban hânedân mensupları arasında

²⁵⁴ MŞS, No: 195, s. 48, 19 L 1177/21 Nisan 1764.

²⁵⁵ VGM, 260/98, s. 246, 8 B 1191/12 Ağustos 1777.

cereyan eden iktidar mücadeleleri Zend Kerim Hân iktidarıyla beraber serhâd siyasetinde yeni bir siyasî merkezin sahneye çıkmasına yol açmıştır. Kirmanşâh, Zend Kerim Hân iktidarı ile beraber İrân'ın serhâd bölgesinin denetim ve kontrol çabalarının yürütüldüğü merkez hâline gelmiştir. Baban beyleri arasında başlayan rekabet Kirmanşâh yöneticilerinin müdahalesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Baban hânedân mensubu Muhammed Paşa, Kirmanşâh yöneticisinin desteği ile Kerkük sınırına kadar olan bölgeyi kendi tasarrufu altına almıştır. Bağdâd Valisi Ömer Paşa serasker olarak Süleyman Paşa'yı Kerkük'e göndererek sınır bölgesinin muhafazasını sağlamaya çalışmıştır. Serasker Süleyman Paşa, Ömer Paşa'yı destekleyen Baban beylerinin bir kısmıyla beraber İrânlıları Şehrizer'dan çıkarmaya başlamış ve İrân'ın Sinne bölgesindeki kuvvetlerini dağıtmıştır. Kerim Hân'ın dağıtılan Sinne'deki askerî kuvvetine nasıl bir tepkide bulunacağı noktasında bir tedbir mahiyetinde Osmanlı askeri "Kürdistan" Karaçolan'da karargâh kurmuştur. Ancak "*Kürdistanın öteden beru Osmanlı askerini müddet-i tavilede idareye isti'dadı olmadığı üzere*"²⁵⁶ Baban Paşası gerekli zahireyi hazırlamadığından Serasker Süleyman Paşa, Karaçolan bölgesinden ayrılarak maiyetindeki ordu ile Kerkük'e gelmiştir. Zend Kerim Hân, Sinne'de bulunan kuvvetlerin dağıtılması haberi kendisine ulaştığında üç koldan Irak'a saldırmıştır. Bir taraftan Basra'ya çıkarma yapılırken diğer taraftan Şehrizer'a güçlü bir ordu ile saldırı düzenlenmiştir. Şehrizer'a saldıran kuvvetleri arasında Zend Kerim Hân'a bağlı Baban Paşalarından Muhammed Paşa da bulunmaktaydı. Kısa bir süre zarfında Zend Kerim, tüm Şehrizer bölgesini zapt etmiştir. Kerkük'te bulunan Bağdâd valisi Ömer Paşa'nın seraskeri Süleyman Paşa, maiyetindeki askerî kuvvetlerin Kerim Hân'ın gönderdiği kuvvetlere mukavemet edemeyeceğini düşünerek mukabelede bulunmaktan kaçınmıştır. Zaten İrân'ın güçlü ordusu karşısında maiyetindeki kuvvetlerin çoğu dağılmıştı. Bu sırada Kerkük mutasarrıfı olan Vanlı Timur Paşa, merkezî hükümet tarafından azledilmiş, yerine Celilî Emin Paşazâde Süleyman Paşa 1775'te vezirlik rütbesi ile tayin edilmiştir. İstanbul'dan gönderilen elçi de Şiraz'a ulaşarak Kerim Hân'ın kuvvetlerini geri çekmesi yönünde temalarına başlamıştır²⁵⁷.

Irak'ın özellikle Kölemen tasarrufunda bulunan Basra, Bağdâd ve Şehrizer bölgelerinin İrân hükümdarı Zend Kerim Hân tarafından işgali sırasında Kerkük ve idarî hinterlandının Celilî hânedânına tevcih edilmesi Bağdâd'ın Kölemen valisi Ömer

²⁵⁶ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 81a.

²⁵⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 81a-84b.

Paşa'yı çok zor bir duruma sokmuştur. Bağdâd, Kerkük ve idarî hinterlandında belli bir etkiye sahip olmak zorundaydı. Burada bulunan askerî gücün Bağdâd etkisinin dışına çıkması, Bağdâd'ın diğer bölgeler üzerindeki etkisinin zayıflaması anlamına gelmekle beraber aynı zamanda İrân'dan gelebilecek müdahalelere karşı birleşik güç olma konumunun zayıflaması demektir²⁵⁸. Bu gerçeği 30 Kasım 1775 tarihli hattı hümayunda Bağdâd Valisi Ömer Paşa, şöyle ifade etmektedir;

“Zend Kerim Hân'ın üç taraftan Irak'ı kuşattığı hassas bir dönemde, Kerkük ve idarî hinterlandının Mûsul Celilîlerine verilmesi, Zend Kerim Hân kuvvetlerine karşı Irak'ı gerekli askerî destekten yoksun bırakmıştır. Nitekim Zend Kerim Hân'ın kuvvetlerinin Basra kuşatmasına karşı Kerkük eyaleti sınırları içinde bulunan Kürt hükümet ve ocaklıklarından Kal'açolan (Karaçolan), Köy, Harir, Erbil ve Köprü beylerinden kendi maiyetleriyle yardıma gelinmesi noktasındaki talebine mukabil kendilerinin Kerkük valisine bağlı olduklarını “... ve kulları tarafından istihdâm ve hıfz-ı memleket için askerleri talep olınsa Kerkük vâlisine müte'âllik olmuşuz deyü kullarının dahi mâiyyetine gelmekten tekâ'is edecekleri zâhir...” gerekçe göstererek yardıma gelmekten imtina etmişlerdir. Bu beyler, Bağdâd Valisi Hasan Paşa zamanından beri yaklaşık yetmiş seksen yıldır tayin azil ve tebdillerinin Bağdâd valilerinin yetkilerindedir. Bağdâd valilerinin güç ve tecrübeleri olmadan beyleri, kontrol altında tutmak birhayli güçtür. Celili hanedan idaresinin gücü ile asi ve kendi başına buyruk beyleri kontrol ve denetim altında tutmak mümkün değildir. Bu durum, Basra'ya yapılan seferde kendilerinden istenilen süvarileri tedarik edememesinden de anlaşılmalıdır. Ayrıca sözkonusu “... ve sancakları hudûda bulunmakla tarafî çakerlerinin mülahaza ve havfleri münkatı' olduğu takdirde mel'anet ve hiyanetten hâli olmayacakları...”²⁵⁹ (beylerin sancaklarının hudûdda bulunması münasebetiyle Bağdâd idaresinin denetim ve korkusundan azade bir idarî yapıda bunların Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını kesmeleri) ihtimalden uzak değildir. Ayrıca beylerin tayin ve azillerinin Bağdat valilerinin elinden alınması halk nezdindeki saygınlıklarına zarar vermiştir. Bu münasebetle Kerkük'ün kendi idarî tasarruflarına verilmesi veya mir-i mirân-ı kiramdan birisine verilmesinin içinde bulunduğu şartlara ve saygınlıklarına uygun olacaktır. Bunlardan hiç biri uygun görülmediği takdirde içinde bulunduğu savaş durumundan dolayı Kal'açolan, Köy, Harir, Köprü, Erbil beylerine birer ferman göndermek suretiyle

²⁵⁸ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 43.

²⁵⁹ BOA., H. H, 4/135-A, 6 L 1189/30 Kasım 1775.

maiyetine gerektiği kadar askerle katılmaları noktasında gerekli telkinlerin yapılması hayati önem arz etmektedir”²⁶⁰.

Kerkük’ün Bağdâd yönetiminde iken Bağdâd’dan alınıp Celililere verilmesi, Bağdâd valisi Ömer Paşa’nın hem Bağdâd ve hem de Bağdâd dışındaki bölgelerde denetim ve kontrolünü kaybetmesinden ileri gelmektedir. Merkezî hükümet Bağdâd’da başlayan otorite zaafiyeti karşısında Kerkük’ü Mûsul hânedân ailesi olan Celililere tevcih etmiştir. Bu yol ile hem Şehrizer’deki yerel güç unsurlarını ve hem de Bağdâd Kölemen iktidarı üzerindeki manevra ve hareket kabiliyetini kaybetmemektedir. Kerkük, Celililere tevcih edildikten sonra Diyarbekir valisi Uzun Abdullâh Paşa ile Ispanakçı Mustafa Paşa komutasında üç bin kişilik askerî bir kuvvet, Zend Kerim Hân’ın Irak istilasına mukavemet etmek üzere Kerkük’e gönderilmiştir. Bu sırada Ömer Paşa’nın kötü yönetimi sonucu Zend Kerim Hân’ın Irak’ı istila etmesine neden olduğu bilgisinin merkezî hükümete rapor edilmesi ile Ömer Paşa 1776 yılında görevinden alınmıştır. Valilikten azledilen Ömer Paşa’nın Bağdâd’dan çıkarılması ancak kendisine yönelik birleşik bir gücün sevk edilmesi ile mümkün olmuştur. Bu amaçla Diyarbekir valisi Abdullâh Paşa komutasında Kerkük’e gelen ordu ve daha önce Kerkük’te bulunan Ömer Paşa’nın seraskeri Süleyman Paşa’nın maiyetindeki askerî kuvvetler ile beraber Şehrizer eyaleti uhdesine verilen Celilî Eminzâde Süleyman Paşa’nın maiyetinde bulunan bin kişilik bir kuvvetten müteşekkil askerî güç, Bağdâd üzerine giderek mazul Ömer Paşa’nın kuvvetlerini hükümet kurumlarından çıkarmıştır. Ömer Paşa kuvvetlerinin Bağdâd’dan çıkarılmasıyla Bağdâd ve Basra eyaletleri Abdülcelilzâde Emin Paşa’nın tasarrufuna verilmiştir. Oğlu Süleyman Paşa’ya da Kerkük ve Mûsul eyaletleri tevcih edilmiştir. Ancak Emin Paşa’nın bu sırada vefat etmesi ile Bağdâd ve Basra eyaletleri, Bağdâd’da bulunan Vezir Ispanakçı Mustafa Paşa’nın uhdesine verilmiştir²⁶¹.

Ispanakçı Mustafa Paşa Bağdâd valisi olduktan sonra 8-9 ay boyunca Basra’nın muhasaradan kurtarılması yönünde kayda değer bir başarı sağlayamamıştır. Hatta kötü yönetim ve teşebbüs edilen stratejik hatalardan dolayı Basra, İrân hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun üzerine merkezî hükümet Ispanakçı Mustafa Paşa’yı, Bağdâd valiliğinden alarak yerine Sarhoşzâde Ali Paşa’yı tayin etmiştir. Ali Paşa’nın 17 günlük valiliğinden sonra Basra’nın kurtarılmasını vaat eden eski Bağdâd valisi Ömer Paşa’nın

²⁶⁰ Aynı Belge.

²⁶¹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 83b-86b.

kâhyası Abdullâh Paşa 1191/1777 yılında Bağdâd valiliğine atandı. Kerkük valiliğine de Süleyman Ebu Leyla'nın kethudâlarından Mardin Voyvodası Hasan Paşa vezirlik rütbesi ile atandı. Kerkük'ün Hasan Paşa'ya vezirlik rütbesi ile verilmesi, “*hudûd ve sinor*”ların korunması ve İrân'ın işgali altında bulunan Basra'nın kurtarılması için Bağdâd valisi Abdullâh Paşa'ya “*mu'âvenet*” şartına bağlanmıştır²⁶². Hasan Paşa'nın vezirlik rütbesi ile Kerkük'e atanması aynı zamanda Kerkük idarî bünyesinde bulunan hükümet ve ocaklık beylerinin azl ve tayin yetkilerine sahip olması anlamına gelmiştir. Hasan Paşa, Kerkük'te valilik yaptığı süre zarfında hükümet ve ocaklık beyleriyle İrân'a karşı başarılı seferler düzenlemiştir²⁶³. 1777'de 10.000 kişilik askerî kuvvetten oluşan İrân ordusunu, Baban kuvvetleri ve Kerkük sipahileriyle, bozguna uğratmıştır. Hasan Paşa'nın bu zaferi, Bağdâd ve İstanbul'da coşku ile kutlanmış, kendisine Bağdâd valiliğinin kapıları açmıştır²⁶⁴.

1777 yılında Bağdâd valisi olan Abdullâh Paşa'nın vefat etmesi Bağdâd'da bir yönetim krizi ortaya çıkarmıştır. Bağdâd'da bulunan Memlûk unsurları arasında iktidar bloklaşmaları meydana gelmiştir. Bağdâd halkı Abdullâh Paşa'nın kethudâlarından İsmail Paşa ile Muhammed Paşa etrafında ikiye ayrılmıştır. Kent içinde iki grup arasında 5 ay boyunca yaşanan çatışmalar kent yaşamını âdetâ felç etmiştir. Kerkük valisi İrân karşısında Irak'ın Kuzey serhâdlerinde kazandığı askerî başarının prestijini kullanarak merkezî hükümetten Bağdâd ve Basra'nın valiliklerini talep etmiştir. Merkezî hükümet, Kerkük Valisi Hasan Paşa'nın talebine Temmuz 1778'de olumlu yanıt vererek Bağdâd ve Basra eyaletlerini uhdesine vermiştir. Hasan Paşa Bağdâd'a giderken Kerkük'e mütesellim olarak Osman Kâhyayı tayin etmiştir²⁶⁵. Hasan Paşa daha Bağdâd'da ulaşmadan Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa Kerkük'e askerî bir sefer düzenleyerek Kerkük'ü kendi hâkimiyet alanına dâhil etmiştir²⁶⁶. Kerkük'ün Mahmud Paşa tarafından alınması Kerkük müteselliminin Mahmud Paşa ile olan işbirliğinin de bir sonucudur. Zira Osman Ağa, Hasan Paşa'dan kethudâ olmayı beklerken beklentilerinin karşılanmaması Hasan Paşa'ya muhalefetine neden olmuştur. Hasan Paşa bu harekete mukabil Mahmud Paşa'yı Baban mutasarrıflığından azletmiştir. Ancak Hasan Paşa'yı Mahmud Paşa'dan daha ciddî bir sorun beklemektedir. Bağdâd

²⁶² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 85b-86a.

²⁶³ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 91a-92a.

²⁶⁴ Necat Kevseroğlu, *Min Havadis Kerkük 1112/1700-1377/1958*, c. 1, Kerkük 2006, s.25.

²⁶⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 91a-92a.

²⁶⁶ Longrigg, *Four Centuries*, s. 207.

yeniçerileri, Hasan Paşa'nın valilik atamasını kabul etmeyerek kendisini Bağdâd'a sokmama yönünde muhalefette bulunmuşlardır. Yeniçeri muhalefeti Kerkük Valisi Hasan Paşa'yı Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın askerî yardımına mecbur bırakmıştır. Bunun üzerine Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa ile ittifak kurma yoluna gitmiştir. Yapılan ittifakın içeriğine vakıf olmamakla beraber Kerkük'ün Baban Hânedân idaresinde bırakılması ve Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın askerî kuvveti ile Bağdâd'da Hasan Paşa'nın valiliğine karşı oluşan Yeniçeri muhalefeti bastırmaya iştirak etmesi ittifakın içeriğine ilişkin önemli işaretler sunmaktadır. Hasan Paşa Bağdâd valiliğini fiilen ele geçirdikten sonra, Basra'nın İrân'ın hâkimiyetinden çıkarılması yönünde çalışmalara başlamış ve nihayet Basra İrân işgalinden kurtarılmıştır. Basra, eyalet hâline getirilerek idaresi daha önce 14 aylık muhasara sırasında olağanüstü başarılar gösteren mütesellimi Süleyman Ağa'ya verilmiştir. Ancak Bağdâd valisi Hasan Paşa'nınvaliliği pek uzun sürmemiştir. Bağdâd'da Meydanlı olarak adlandırılan askerî bir grup "seni istemezük" sloganları ile 17 ay 28 günlük görev müddetinden sonra kendisini Bağdâd'dan çıkarmıştır²⁶⁷.

Hasan Paşa'nın Bağdâd'an çıkarılmasının ardından merkezî hükümet Bağdâd ve Basra eyaletlerini Aralık 1779'da Kölemen sınıfından Süleyman Paşa'ya tevcih etmiştir²⁶⁸. Kısa bir süre sonra Şehrizor eyaletinin tasarrufunu da uhdesine almaya muvaffak olmuştur. Süleyman Paşa Şehrizor eyaletini uhdesine aldıktan sonra orada tam anlamıyla denetim ve kontrol sağlama teşebbüsüne hemen girişmemiştir. Zira Arap aşiretlerinin taşkınlıklarının bastırılması yönetim merkezi Bağdâd'ın güvenliği açısından daha öncelikliydi. Şehrizor'un denetim ve kontrol altına alınması için üç yıldan fazla bir zaman beklemesi icap etmiştir. Süleyman Paşa Bağdâd'daki yönetim ve asayiş sorunlarını çözdükten sonra 1196/1783 yılının sonlarında Şehrizor'a bir askerî sefer düzenlemiştir. Bu seferin öncelikli hedefi Kerkük'ün Baban hâkimiyetinden çıkarılmasıdır. 1777'den itibaren Kerkük'te Babanlarla kurduğu işbirliği ile mütesellimlik yapan Kâhya Osman, Süleyman Paşa'nın Kerkük üzerine gelmesi ile

²⁶⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 91a-92a.

²⁶⁸ Süleyman Paşa'ya merkezî hükümet tarafından bu teveccühün gösterilmesinin nedeni kendisinin savaş karşısında göstermiş olduğu başarılarından ileri gelmektedir. Nitekim Süleyman Paşa, Zend Kerim Han kuvvetleri tarafından Basra'nın kuşatıldığı dönemde kendisi Basra mütesellimi idi. 14 ay süren kuşatmada Basra'yı başarıyla savunmuştu. Bağdâd valisinin teslim olması yönünde emri gelinceye kadar Basra'yı savunmuş ve teslim etmemiştir. Basra'nın düşmesi ile beraber Süleyman Paşa İrân'a esir düşmüş ve Basra'nın alınmasından sonra da Basra bir eyalet hâline getirilerek merkezî hükümet tarafından vali olarak atanmıştır. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 85a, 91b; *BOA.*, *C. DH*, 16377, 23 Za 1193/2 Aralık 1779.

maiyetindeki kuvvetlerle Köysancağı'na çekilmiştir. Süleyman Paşa Kerkük'e girerek Kerkük'ü, Baban Paşası Mahmud Paşa'nın iktidar alanından çıkarmıştır. Bunun üzerine Baban mutasarrıfı, Karaçolan'dan külliyyetli bir askerî kuvvetle Süleyman Paşa'nın üzerine yürümüştür. Süleyman Paşa, Mahmud Paşa komutasındaki kuvvetleri dağıtarak Şehrizer bölgesindeki bütün tasarrufu uhdesine almıştır. Baban, Köy ve Harir sancaklarına aynı hânedân içinden kendisine bağlı yöneticiler atayarak²⁶⁹, Şehrizer eyaleti içinde bulunan ve kendi başına hareket eden Kürt hükümet ve ocaklıkların üzerinde gerekli denetim ve kontrolü sağlamıştır. Tüm Şehrizer eyaleti üzerinde denetim ve kontrol sağladıktan sonra Kerkük'e de kendisine bağlı bir yönetici atamıştır. Süleyman Paşa döneminin ilk yıllarında diğer kölemen valileri döneminde olduğu üzere Şehrizer eyaleti beylerbeyi unvânına sahip yöneticiler tarafından idare edilmekte ve Şehrizer beylerbeyi olarak anılmaktadır. Bununla beraber merkezî hükümetin Şehrizer eyaleti ile ilgili resmî yazışmaları Bağdâd Valisi Süleyman Paşa ile Kerkük kadısına hitaben yapılmıştır²⁷⁰. Bağdâd valileri, 1704 yılında Bağdâd valisi olan Hasan Paşa döneminde Şehrizer eyalet sınırları içinde bulunan Kürt Hükümet ve Ocaklıkların tayin ve azil avantajlarını 1777 yılında Kerkük valisi olan eski Mardin voyvodası Hasan Paşa'nın söz konusu yetkiyi uhdesine alması ile kaybetmişlerdi. Süleyman Paşa'nın Bağdâd, Basra ve Şehrizer eyaletleri valiliğini uhdesine alması ile Şehrizer eyaleti hükümet ve ocaklık beylerinin atamaları avantajını yeniden Bağdâd valilerinin tasarrufu altına almış oldu. Süleyman Paşa, Şehrizer eyaleti bünyesinde bulunan yerel güç unsurlarının eyalet içindeki örgütlülüklerini birleşik bir yapıdan uzak küçük idarî birimler hâlinde teşkilatlandıran bir siyaset takip etmiştir. Bu çerçevede Babanların 1777 yılından beri Köy, Revânduz ve Kifri hattında tesis etmiş oldukları birleşik güçlerini parçalamış²⁷¹, Kerkük'teki yönetici temsilcisine karşı muhtemel ittifakların önüne geçmiştir. Şehrizer eyalet yönetiminde yürütülen bu strateji ile yerel güç unsurları üzerinde otorite kurmuş ve Bağdâd-Kerkük-Erbil-Mardin yolunun güvenliğini temin etmiştir.

Kerkük'ün idarî örgütlenmesi, 1783 yılından itibaren Bağdâd-Anadolu yolunun güvenliği ile Şehrizer eyalet sınırları içinde bulunan hükümet ve ocaklıkların denetiminde Bağdâd'ın Memluk valilerinin bir üssü işlevi üzerinden yapılandırılmıştır.

²⁶⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 94b-95a; Longrigg, *Four Centuries*, s. 209.

²⁷⁰ *BOA., C. ML*, 316/12988, 10 L 1206/1 Haziran 1792.

²⁷¹ Longrigg, *Four Centuries*, s. 209.

Bağdâd Valisi Süleyman Paşa, Kerkük'e yakın ve itimat ettiği kölemenlerden birini mütesellim tayin etmek sureti ile Şehrizer askerî birikimini, kendi iktidarının bileşeni yapmıştır. Süleyman Paşa, kendisinden önce vali olan diğer Memluk mensupları gibi Şehrizer eyalet askerî gücünün kontrolünü Bağdâd'da bulunan yeniçeri askerî kuvvetine karşı bir denge unsuru olarak maksimum derecede uhdesine almak zorundaydı. Zira 1779 yılı başlarında Vali Hasan Paşa'ya karşı muhalefetleri hâlâ zihinlerde canlılığını koruyordu. İktidarının ilk dönemlerinde Bağdâd'daki Yeniçeri gücüne karşı en büyük askerî yardımı Şehrizer bölgesinde bulunan askerî (aşiret-Baban) kuvvetlerden almıştır²⁷².

1788 yılında Kerkük'ten geçen T. Howel, Kerkük'ten bir eyalet olarak bahsedip eyaletin Osmanlılar ile İrânlılar arasında ikiye bölündüğünü belirtmiştir. Yine Kerkük'ten "Türk Kürdistanı'nın" başkenti olarak bahsetmektedir²⁷³. Howel'in verileri bu dönemde Kerkük'ün kuzeyinden İrân'ın sınırlarına kadar uzanan Şehrizer eyalet alanında Bağdâd merkezli Osmanlı hâkimiyetinin tam anlamıyla tesis edilemediğine işaret etmektedir. Ancak Süleyman Paşa, Şehrizer eyaletinde Baban hânedân idaresi aleyhine olan etki alanını genişletmeye devam etmiştir. Nitekim 1798'de Altınköprü ve Erbil'i Baban hânedân idaresinin tasarrufundan çıkarmıştır. Süleyman Paşa'nın bu yöndeki gayretleri Mûsul-Bağdâd ticaret yolunu kendi tasarrufuna alma amacına yöneliktir²⁷⁴. Ancak bu durum Babanlarla uzun bir çatışma döneminin başlamasına neden olmuştur²⁷⁵.

18. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca İrân devlet gücü oldukça zayıf olduğundan Şehrizer'da bulunan yerel güç unsurlarını Bağdâd idaresine karşı destekleme imkânı yoktu. Ancak 1797'de ülke, Irak'ı da topraklarına katmak için çabalayan Fethi Ali Şâh'ın iktidarı altında birleşti. Fethi Ali Şâh'ın ilk eylemi, Şehrizer eyaleti bünyesinde bulunan beylerle irtibat kurmak olmuştur. Beyler onun vassalı olmayı kabul etmişler ve vergi ödemeye başlamışlardır. Hatta içlerinden bazıları Şâh tarafından bölgenin valisi olarak atanmıştır²⁷⁶. Ancak özelde Şehrizer eyalet yapısı ve genelde de tüm Irak için asıl

²⁷² Longrigg, *Four Centuries*, s. 207.

²⁷³ Thomas Howel, *A Journal of The Passage From India By A Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Natolia Or Asia Minor*, London 1801. s. 68.

²⁷⁴ R. P. Guiseppa Campanile, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Haval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2009, s. 45.

²⁷⁵ Longrigg, *Four Centuries*, s. 209.

²⁷⁶ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul 2011, s. 71.

tehdit, Fethi Ali Şâh'ın oğullarından Muhammed Ali Mirza'nın 1805'te Kirmanşâh yöneticisi olarak atanmasıdır. Muhammed Ali Mirza Kirmanşâh'a gelişi ile beraber bölgedeki ordusunu Avrupaî tarzda modernize etmiştir. Cesur, enerjik ve bağımsız hareket eden bir yapıya sahiptir. En büyük amaçlarından biri de askerî, ekonomik ve politik yolların hangisiyle olursa olsun Şehrizer bölgesini İrân hâkimiyet alanına dâhil etmektir²⁷⁷. Kirmanşâh'ta otoritesinin güçlendirir güçlendirmez serhâd bölgesine müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. Muhammed Ali Mirza'nın Kirmanşâh merkezi üzerinden Şehrizer eyaletine yönelik askeri ve siyasi müdahaleleri 1806'dan 1821 yılına kadar olan sürede Bağdâd merkezli Osmanlı idaresinin Irak'ta temel sorunlarının başında yer almıştır²⁷⁸.

Merkezî hükümetin 16. Yüzyıldan beri tesis ettiği serhâd bölgesi idaresi pratik karşılığını bulduğunda önemli bir savunma işlevi görmüştür. Ancak Fethi Ali Şâh iktidarı ile birlikte İrân'ın serhâd bölgesine yaptığı müdahaleler Osmanlı serhâd savunma sistemini önemli ölçüde işlevsiz bir hâle getirmiştir. 19. Yüzyılın başından itibaren İrân, Kirmanşâh serhâd idarî merkezleri üzerinden artan bir şiddetle oturmuş düzeni bozmaya dönük teşebbüslerde bulunmuştur. Bu amaçla Baban hânedân yönetiminin iç idaresine sürekli müdahalede bulunarak hânedân üyelerini kendi hâkimiyet alanına almaya çalışmıştır²⁷⁹. 1704 yılında Bağdâd valiliğine atanan Hasan Paşa'nın (Eyüplü) döneminde başlayan, Şehrizer eyaleti bünyesinde bulunan hükümet ve Ocaklık yöneticilerinin atanması avantajı, İrân'ın güçlenmesi ile bir dezavantaja dönüşmeye başlamıştır. Bağdâd valilerinin kendi ittifak yapılarını güçlendirmeye dönük hükümet ve ocaklıklara yaptığı tayinler, Kirmanşâh Şehzâdesinin müdahalesi ile krize dönüşmekte ve her iki devleti savaşa süreklemektedir. İrân'ın Osmanlı serhâd savunma sistemini bozmaya dönük müdahaleleri Süleyman Paşa'nın valiliğinin son dönemlerinde 1797'den itibaren başlamıştır²⁸⁰. Bu tarihten itibaren Kerkük'ün içinde bulunduğu Şehrizer eyaleti İrân'ın sürekli müdahalelerine maruz kalmıştır. Bu müdahaleler Süleyman Paşa döneminde Kerkük ve Baban hinterlandından savuşturulabilirken daha sonraki dönemlerde tüm Kuzey Irak bölgesinde Kirmanşâh Şehzâdesinin gücü etkin

²⁷⁷ Longrigg, *Four Centuries*, s. 242; Cdr. James Felix Jones I.N., *Memoirs of Bagdad, Kurdistan and Arabia, 1857, Selections From The Records Of The Bombay Government*, No. XLIII.-New Series, s. 171.

²⁷⁸ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷⁹ Nevar, *a.g.e.*, s. 27.

²⁸⁰ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 54.

olmaya başlamıştır. Devlet gücünün yoğun olduğu Kerkük hattında bile tam anlamıyla bir denetim sağlanamıyordu. İrân'ın söz konusu müdahalelerine karşı Bağdâd'ın bölgedeki denetim ve kontrolü azlamaktaydı. Bağdâdın Şehrizer'da kontrolünün azalması önemli sonuçlar doğurmuştur. Bağdâd, Osmanlı imparatorluğunun güneydoğu sınırını savunmak için orada belli bir etkiye sahip olmak zorundaydı. Bu sınırı savunmak Bağdâd yöneticilerinin ana görevlerinden biriydi. 1806'dan sonra bu etki nerdeyse yoktu. Eskiden Şehrizer askerî desteği belirgin olarak Bağdâd'ın kontrolündeydi. Bağdâd paşası da hâlâ Babanlardan azda olsa bireysel destek alabiliyordu. Ancak İrân koruması altındaki etkin grup tarafından muhalefet edilerek bu yardım bastırılmaya çalışılmıştır. Memlûklerin Bağdâd'ı artık daha zayıf taraftı ve Şehrizer bölgesiyle olan sorunlar Bağdâd paşasının paşalığın diğer bölgelerindeki kontrolünün de azalması anlamına geliyordu²⁸¹. Bu durum Bağdâd valilerinin İrân karşısında sınır bölgesinin korunmasına yönelik mukavemet güçlerini kısıtlamakta ve İrân'ın Şehrizer eyaletine yönelik müdahale kapasitesini artırmaktaydı. Bağdâd Valisi Süleyman Paşa'nın (Büyük) 1802'de vefatından sonra İrân, Şehrizer eyaletindeki etkisini artırmış Kerkük yakınlarına kadar olan alanı kendi tasarrufuna dâhil etmiştir.

1815'te Bağdâd Valisi Said Paşa, İrân Şâhı'na bir mektup yazarak, İrân Şehzâdesinin Şehrizer bölgesi üzerindeki hükümet sancaklarına müdahale etmemesini ve şehzâdenin bölgeyi istilasında alıp götürdüğü rehineleri serbest bırakmasını talep etmiştir. İrân Şâhı'ndan Bağdâd valisine gönderilen cevapta söz konusu durumun Kirmanşâh Şehzâdesi ile görüşülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bağdâd valisi Said Paşa, Fettah Ağa adında bir adamını Kirmanşâh'a göndererek Şehrizer sancaklarının ve rehinelere durumunu görüşmek üzere görevlendirmiştir. Şehzâde Muhammed Mirza gayet mağrur bir eda ile kendisinin söz konusu sancakları kolaylıkla ele geçirdiğini söyleyerek Osmanlı gücünü alaya almıştır. Şehrizer'da bulunan yerel güç unsurlarının insiyatifinde bulunan sancakların artık kendisine bağlı olduğunu ve bundan sonra kendisinin istediği kişi sancak idaresine yıllık tayin edilen bir vergi karşılığında tayin edileceğini ifade etmiştir. Buna göre; Baban Sancağı, Abdurrahman Paşazâde Mahmud Paşa'ya verilecek ve bunun karşılığında Mahmud Paşa da kendisine yıllık dört bin tümen vergi gönderecektir. Diğer sancaklar olan Harir, Derne ve Köy'de aynı şekilde tayin edilen vergi miktarları dâhilinde atamalarının kendisi tarafından yapılacağını

²⁸¹ Nieuwenhuis, *a.g.e*, s. 43.

belirtmiştir. Bütün bunlara ek olarak Bağdâd valisinden ağır bir tazminat talebinde de bulunmuştur²⁸². Bu dönemde Kerkük merkezli Şehrizer eyaletini sadece Kerkük'ten ibaret saymak mümkündür. Yani Bağdâd valisi Süleyman Paşa'nın vefatından sonra takip eden dönemde İrân, savaş gücü üzerinden Şehrizer'da bulunan hükümet sancaklarını tamamen kendi kontrolü altına almıştır.

1815'te İrân'ın Şehrizer eyaletinde özellikle hükümet sancakları üzerinden geniş bir alanda hâkimiyet kurması Memlûk hânedân mensupları arasındaki iktidar çatışmalarının yoğunluk kazanmasından da ileri gelmiştir. Said Paşa'nın valiliğine karşı diğer Memlûk unsurları tarafından yürütülen muhalefet Şehrizer eyaletini Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza'nın müdahalelerine karşı savunmasız bırakmıştır. Said Paşa'nın Şehrizer'u Kirmanşâh Şehzâdesine karşı muhafaza edememesi ve Kerkük merkezini dahi kaybetme tehlikesinin zuhur etmesi, merkezî hükümeti Şehrizer'a bir vezir göndermek suretiyle yeniden müstakil bir vali idaresinde yapılandırma eğilimi içerisine sevk etmiştir. Said Paşa, merkezî hükümete gönderdiği arızada İrân'ın Şehrizer üzerindeki etkisinin iyiden iyi arttığını ve bu durumun kendi döneminde cereyan etmediğini, selefi Abdullâh Paşa'nın (1810-1813) dönemi içerisinde gelişen olaylar zincirinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. İrân Şehzâdesinin Şehrizer bölgesi üzerindeki etkisini kırabilecek güç ve kudrette olduğunu ifade ederek var olan durumun defedilmesine yönelik kendisine yardım edilmesini istemiştir. Şehrizer'a bir vezir gönderilmesi hâlinde Bağdâd'ın muhafaza edilmesinin zor olacağını zira Bağdâd valilerinin askerî kuvvetinin Şehrizer'da bulunan "Kürdistan" askerlerine dayandığını ifade etmiştir²⁸³. Merkezi hükümetin Şehrizer eyalet idaresini Bağdâd valilerinin tasarrufundan alma ve eğilimini, Bağdâd valilerinin Irak'ı denetim altında tutacak güçlerinin olmadığına dönük kanaatlerden ileri gelmektedir. Bu eğilimi de serhâd idaresine dâir geçmiş uygulamalardan kaynaklı tecrübeye bağlamak mümkündür.

Kerkük ve idarî hinterlandının Kirmanşâh Şehzâdesinin serhâd bölgesinde artan siyasi etkisine paralel olarak İrân'ın siyasî yörüngesi içine girmesi ve bundan kaynaklanan sorunlar 1817'de Bağdâd valiliğine geçen son Memlûk temsilcisi Davud Paşa döneminde de devam etmiştir. Şehrizer eyaletinde bulunan hükümet sancaklarının yöneticileri Davud Paşa'nın valilik mücadelesinde kendisini desteklemiş ve İrân'ın serhâd yöneticileri ile siyasî münasebet kurmayacakları yönünde teminat vermişlerdir.

²⁸² BOA., H. H, 790/36802-B, 29 Z 1230/2 Kasım 1815.

²⁸³ BOA., H. H, 790/36805-A, 20 Ş 1230/28 Temmuz 1815.

Ancak Davud Paşa iktidarının ikinci yılında özellikle Baban, Köy ve Harir sancakları mutasarrıfılığını yürüten Mahmud Paşa'nın, İrân'ın Kirmanşâh hâkimi Muhammed Ali Mirza ile olan münasebetleri Davud Paşa'nın hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Davud Paşa, Mahmud Paşa'nın İrânlılardan ilişkisini keseceğine dâir verdiği teminata mukabil Köy ve Harir sancaklarını kendisine vermiştir. Ancak Mahmud Paşa'nın bu teminatı yerine getirmemesi üzerine mühürdarı olan İneytullâh Ağa'yı kendisine gerekli telkin ve uyarılarda bulunmak üzere Süleymâniye'ye göndermiştir. İneytullâh Ağa'nın bütün telkinlerine rağmen Mahmud Paşa, İrân ile olan ilişkisini kesmeye cesaretinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Davud Paşa, İneytullâh Paşa komutasındaki orduyu Köy sancağı üzerine göndererek, kardeşi Osman Paşa'yı oradan çıkarmaya mecbur bıraktı. Ardından da Köy ve Harir sancaklarını Mahmud Paşa'nın kardeşi Hasan Bey'e Paşalık unvânı ile tevcih etti. Mahmud Paşa, söz konusu durumu Muhammed Ali Mirza'ya iletince Muhammed Ali Mirza 10.000 kişilik bir kuvveti kendisinin yardımına gönderdi. Bununla beraber Feyli Hasan Hân liderliğindeki 4000 kişilik Luristan askerini Mendelcin üzerinden, Kelhur Ali Hân liderliğindeki 3000 kişilik bir askerî kuvveti de Cessan ve Bedre üzerinden Şehrizer üzerine sevk etti. Davud Paşa, İrân'ın söz konusu işgal durumunu öncelikle merkezî hükümete bildirdi. Daha sonra Bağdâd'da bulunan tüm askerî birliklerini Kethudâ Muhammed Ağa komutasında Kerkük'e sevk etmek üzere talimat verdi. Ancak Büyük Süleyman'ın kardeşinin oğlu Sadık Bey, İrân'la yaşanan krizi fırsat bilerek Davud Paşa'yı valilikten düşürmek için Bağdâd'dan çıkarak Zübeyr aşiretine sığındı. Bunu duyan ve daha önce Said Paşa'yı desteklediği için "fermanlı" olarak tavsif edilen Şavizâde Casım Bey de Sadık Bey'e katılınca orduyu Kerkük'e sevk etmekten vaz geçmek zorunda kaldı. Ancak eski Baban Mutasarrıfı Abdullâh Paşa, Halid Paşa'nın oğlu Muhammed Paşa ve Köysanacak'ta bulunan Mühürdar İneytullâh Ağa'nın maiyetinde bulunan kuvvetleri, Kerkük'teki askerî kuvvetleri takviye etmek için Kerkük'te konuşlandırdı.

Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa, Muhammed Ali Mirza tarafından gönderilen askerî destekten oluşan ordusu ile Köy sancağını almak üzere hareket edecekken, Davud Paşa kuvvetlerinin Kerkük'te konuşlandığı haberinin gelmesi üzerine Kerkük'e yöneldi. Mahmud Paşa'nın maiyetindeki ordu ile sonradan buna katılan İrân ordusu 14000 kişilik bir kuvvete ulaşarak Kerkük yakınlarında bulunan Karahasan mevkisinde karargâh kurdu. Bu kuvvet ara ara kente yönelik çeşitli saldırılar düzenlediyse de Kerkük'te mevzilenen askerî kuvvetler tarafından bunlara göz açtırılmadı. Beş yüz

kişilik bir İran kuvveti Kerkük'e yarım saat mesafede bulunan Tisin köyüne saldırarak köyü yağmaladı. Köyde bulunan tüm hayvanları toplayan İrân kuvvetlerine, Şemamık aşiret kuvvetlerinden otuz kişilik bir süvari grubu ani bir baskında bulunarak İranlılardan yirmi kişi öldürdü ve gasp edilen hayvanları kurtarmaya muvaffak oldu. Davud Paşa kendisine yönelik oluşan muhalif cepheyi dağıttıktan sonra Bağdâd'da beklettiği orduyu Kerkük'e gönderdi. Ayrıca merkezî hükümetten talep ettiği askeri yardımın yola çıktığı haberi bölgeye ulaşınca Şehzâde Muhammed Ali Mirza, Davud Paşa'nın takip ettiği strateji karşısında sıkıştı. Davud Paşa'ya bir elçi göndererek Köy ve Harir sancaklarının Mahmud Paşa'ya verilmesi karşılığında bir anlaşma yapabileceği talebini iletti. Merkezî hükümet İrân'la bir savaş durumunun taraftarı değildi. Ayrıca Davud Paşa'ya karşı hâlâ bir muhalefet bulunmaktaydı. Bunlardan kaynaklı olarak Davud Paşa daha önce İrânlılar tarafında esir edilen Baclan ve Bedre mutasarrıflarının serbest bırakılması, Mahmud Paşa'nın amcası Abdullâh Paşa'nın da Mahmud Paşa ile beraber idarî tasarruf sahibi olması karşılığında Muhammed Ali Mirza'nın Köy ve Harir sancaklarının Mahmud Paşa'ya verilmesi teklifini 1818 yılı başlarında kabul etti²⁸⁴.

Bağdâd Paşalarının Şehrizer eyaletinde denetimi sağlamak için buldukları tüm girişimler, İrân birliklerinin desteği ile sonuçsuz kalıyordu. Davud Paşa bu duruma bir son verme kararındaydı. 1821 yılında İrân'ın atadığı "Kürdistan" Baban yöneticisine Davud Paşa tarafından yapılan askerî sefer İrân kuvvetlerinin desteği ile Baban mutasarrıfı tarafından yenilgiye uğratıldı. Buna misilleme olarak Davud Paşa, Kербela ve Necef'te başta Şîî din adamları olmak üzere tüm İrânlıların mülklerine el koydu ve bazılarını da infaz etti. Tüm bu durumlar Şehrizer üzerindeki Osmanlı-İrân düşmanlığını artırdı ve 1821-1823 savaşına neden oldu²⁸⁵.

Muhammed Ali Mirza 1821'de 20 000 kişilik bir ordu ile sınırı geçerek Zengiabad'a kadar olan bölgeyi yağmaladı. Kendisinden kaçan halk, Kerkük'e sığınmak zorunda kaldı. Davud Paşa, İrân işgaline mukavemet etmek üzere kethudâsı Muhammed komutasında bir ordu gönderdi. Ancak Kethudâ Muhammed, İrân tarafına geçerek maiyetinde bulunan orduyu dağıtıp yakın adamlarıyla Kerkük'e geçti. Kethudâ, Kerkük mütesellimi Abdükerim'i İrân'dan yana tavır alması noktasında ikna etti. Sabaha doğru her ikisi Şehzâde Muhammed Ali Mirza ile Kerkük'e yakın bir mahalde buluştular. Buluşmanın akabinde Şehzâde Muhammed Ali Mirza Kerkük'ü zapt etmek üzere

²⁸⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v.156a-157a.

²⁸⁵ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 71.

harekete geçerek Tuzhurmatu'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Muhammed Ali Mirza kuvvetlerinin Kerkük'e yaklaşmasıyla Kerkük'teki askerî kuvvetler ile halk Kerkük'ü bütün imkânları ile savunma noktasında gerekli hazırlıklarını tamamlamış ve Kerkük etrafına akınlar düzenleyen öncü İrân kuvvetlerine karşı mukavemette dahi bulunmuşlardı. Kerkük halkı ve askerî kuvvetleri Muhammed Ali Mirza'nın ordusuna karşı muakavemet gösterme konusunda bir pozisyon almış olsa da Kerkük'ün İrânlılar tarafında ilhakı bir tarafa, bütün Kuzey Irak bölgesini zabtetme noktasında uygun koşullar bulunmaktaydı. Zira Bağdâd Valisi Davud Paşa'nın Muhammed Ali Mirza'nın kuvvetlerine mukavemet etmek üzere gönderdiği ordu komutanının İrân tarafına geçmesiyle dağıtılmıştı. Kerkük müteselliminin de İrân tarafına geçmesi halk ve askerlerin psikolojisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştı. Ancak bu esnada bölgede zuhur eden koleranın İrân ordusuna sirayet etmesi ve Muhammed Ali Mirza dahi bu hastalığa yakalanması²⁸⁶, Kerkük ve çevresini İrân istilasında kurtardı. İrân ordusu içinde hastalığın yayılması ordunun ilerlemesine imkân bırakmamıştı. Bunun üzerine Muhammed Ali Mirza Davud Paşa'ya anlaşma teklif etti. Teklif, Şehrizer'da bulunan hükümet sancaklarının yöneticilerinin kendisi tarafından tayin edilmesini içeriyordu. Baban ve Köysancağı'na Abdullâh Paşa ve Halidzâde Muhammed Paşa'nın atanmasını öngörüyordu. Davud Paşa bu şartları kabul ederek Baban Sancağına Abdullâh Paşa ve Köysancağı'na Halidzâde Muhammed Paşa'nın atanmalarına ilişkin hilatleri gönderdi. Her iki sancağı uhdesinde bulunduran Mahmud Paşa'yı ise Kerkük'te maiyetiyle ikamet ettirdi²⁸⁷. Bunun üzerine Şehzâde Muhammed Ali Mirza Tuzhurmatu'dan geri çekilerek Karatepe'ye kadar olan yerleri yağmalamak suretiyle harabeye çevirdi. Ancak Kürdistan ümerasını Kerkük'e saldırılar düzenlemekle görevlendirdi²⁸⁸.

1822 yılında Kerkük'e gelen Bağdâdî, Davud Paşa'nın idarî alanının Basra Körfezinden Mardin'e kadar olan alanı içerdiğini ancak Baban, Köy, Harir, Baclan ve Zengiabad'ın İrân'ın hâkimiyeti altında bulunduğunu ifade etmiştir²⁸⁹. İrân'ın

²⁸⁶ Kerkük'e saldırı hazırlığı içinde iken koleraya yakalanan şehzade Muhammed Ali Mirza kısa bir süre sonra hastalığın tesirinden dolayı öldü. Cenazesi Irak'ta Şiilerce kutsal kabul edilen Kerbela'da defin edilmesi için Bağdâd yönetimine müracaat edildi. Bağdâd yönetimi belki karşılıklı barış ve huzur ortamına vesile olacağı beklentisiyle kabul ederek bu konuda her türlü yardım ve saygıyı gösterdi. Ancak buna rağmen İran Baban Paşası Mahmud Paşa üzerinde Kerkük ve çevresine yaptığı saldırı ve müdahalelerden vaz geçmediği gibi bu konudaki siyasetinde bir değişime gitmedi. *BOA., H. H.*, 788/36750-K, 7 L 1239/5 Haziran 1824.

²⁸⁷ *BOA., H. H.*, 795/36868, 7 M 1238/24 Eylül 1822.

²⁸⁸ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 170a-171b.

²⁸⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 30.

Muhammed Ali Mirza liderliğindeki 1821’de Tuzhurmatu’ya kadar olan işgali Bağdâd otoritesini Kuzey Irak serhâdlerinde tamamen sarsmıştır. Bundan sonra gerek merkezî hükümet ve gerekse de Bağdâd’ın, en önemli kaygısı Kerkük’ü İrân’a bağlı Kürt ümerasının siyasî ve askerî saldırılarına karşı korumaktır. Zira Kerkük’ün İrânlılarca alınması Bağdâd’ın güvenliği açısından telafisi olmayan zararlara neden olacaktır.

1821-1823 yılları arasında İrân saldırılarına maruz kalan sadece Şehrizer serhâdları değildi. Doğu Anadolu serhâdları da İrân Şâhı’nın diğer oğlu Abbas Mirza’nın müdahalelerine maruz kalmıştır. Merkezî hükümet serhâd boyunda meydana gelen çatışmaları hem İrân devleti ve hem de İngiltere ve Rusya nezdinde giriştiği bürokratik temaslarla çözmek istiyordu. Nihayet 1823 yılında Erzurum’da taraflar bir araya gelmek sureti ile bir anlaşmaya vardılar. 1823 Erzurum Antlaşmasına giden süreç Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza’nın 1821’de Kerkük önlerinde yakalandığı kolera hastalığından ölmesi ile başladı. Zira Muhammed Ali Mirza, Nadir Şâh ve Şâh Abbas ile aynı siyasî idealleri taşımakta ve en önemli arzuları tüm Irak’ı İrân hâkimiyeti altına almaktı. Muhammed Ali Mirza’nın ölmesi, katı ideallerin bürokratik temasların önünde önemli bir engelin ortadan kalkmasına imkân tanımıştır²⁹⁰.

Davud Paşa, İrân’ın Kerkük ve çevresi üzerindeki müdahalelerine engel olmanın ancak Şehrizer’da bulunan hükümet sancakları yöneticilerinin İrân ile olan ilişkilerini kesmekle mümkün olacağını biliyordu. Ancak 1817’de iktidara gelmesinden görev süresi bitene kadar istenilen düzeyde bir gelişme kaydedemedi. 18 Temmuz 1823’te imzalanan Erzurum Antlaşması’nın İrân’ın hükümet sancaklarına olan müdahalelerinin önünü alacağı yönünde Davud Paşa nezdinde bir beklenti yarattı. Ancak kısa bir süre sonra söz konusu sancak idarelerinin Kerkük ve çevresine yönelik saldırılarıyla İrân’ın tutumunda bir değişikliğin olmadığı anlaşılmış oldu. İrân’a bağlı olan Baban beyleri Kerkük’e de müdahalede bulunmaktaydılar. Bağdâd valisi Davud Paşa, bu müdahalelerin önüne geçmeye yönelik göndermeye hazırladığı ordu dahi İrân’ın ultimatomu karşısında gönderilemedi. İrânlılar “Kürdistan’ı” yani Baban bölgesini (Süleymâniye, Harir ve Köysançak) hâlâ kendi mülkleri olarak görmekteydiler. Hatta buralarla da iktifa etmeyip Anadolu’dan Erbil ve Kerkük üzerinden Bağdâd’a giden yolu dahi kendi denetimleri altına almak istiyorlardı. Bölge üzerinde bu sıralar yakaladıkları güçlü konumları sayesinde “Kürdistan’ı” bir yerde Köysancağı’nın

²⁹⁰ Azzâvî, *Mevsu’atü’l-Tarihi’l-Irak Beyne’l-İhtilaleyn*, Darü’l-Arabiye li’l-Mevsu’at, Beyrut 2004, c. VII, s. 95.

Kerkük tarafındaki sınırlarını İrân'ın hudûdu olarak görürken Kerkük, Altıncöprü ve Erbil'i ise serhâd olarak telakki etmekteydiler²⁹¹. Buna mukabil Davud Paşa, 1823 Erzurum Antlaşması hükümlerine atıfta bulunarak İrânlıların Kerkük ve hinterlandında teşebbüs ettikleri siyasî ve askerî müdahalelere itirazlarda bulundu. İrânlılar ise “*Erzurum tarafının şurutunun Bağdâd canibinde icra etmediğinden*” 1823 Erzurum Antlaşması hükümlerinin Erzurum bölgesini esas aldığını Bağdâd bölgesine uygulanamayacağını ifade ederek yapılan itirazlara karşı çıkıyorlardı. Bunun üzerine Bağdâd Valisi Davud Paşa Merkezî hükümetten İrânlıların Erzurum Antlaşmasına aykırılık teşkil eden faaliyetlerinin tespit edilerek tayin edilecek memurlar ile anlaşma esaslarına bağlanmasını ve bölge üzerindeki İrân müdahalesinin önüne geçilmesini talep etti²⁹².

Davud Paşa'nın Bağdâd valiliği (1817-1831) döneminde Kerkük merkezi Bağdâd'a bağlı bir durumdadır. Buna mukabil Şehrizor eyaleti içinde bulunan hükümet sancakları ise İranın etkisinde ve Bağdâd denetiminin dışında olmuşlardır. Söz konusu dönemin 1821 yılına kadar olan kesiti Kirmanşâh Şehzâdesinin hükümet sancaklarının yöneticilerine yönelik müdahalelerinden dolayı Kerkük ve çevresinde istikrarlı ve sürdürülebilir bir idarî yönetim oluşturulamamıştır. 1821'den sonraki dönem de ise Tebriz Şehzâdesi Abbas Mirza'nın müdahalelerine maruz kalmış ve bölgede istenildiği ölçüde bir düzen kurulamamıştır. Eylül 1827 yılında “Kürdistan Arazisi” olarak Kerkük'ün kuzeyini teşkil eden bölge İrân'ın nüfuzu altında olup bu yerler üzerinde de hak iddia etmekteydi²⁹³. Dolayısıyla 1823'te Osmanlı Devleti ile İrân arasında imzalanan Erzurum Antlaşması'nın Kerkük ve çevresini İrân'ın müdahalelerine karşı korumaya dönük bir katkısı olmamıştır.

1831'de Gürcü Memlûk sınıfının son temsilcisi Davud Paşa iktidarının lağvı ile Irak'ta başlayan merlezileşme sürecinde Kerkük Bağdâd'a bağlanmıştır. Ancak 1836'ya kadar Kerkük dâhil etrafındaki alan, fiili olarak Soran Hânedân idaresinin baskı ve müdahalesi altındadır. 1836 yılında Soran beyi Muhammed Paşa idaresinin lağvı ile Kerkük idarî hinterlandı, teorik olarak Köysancak, Erbil ve Revâduza kadar yayılmıştır. Ancak İrân'ın Baban hânedânı üzerinden bölgeye olan müdahale ve nüfuzu

²⁹¹ BOA., H. H, 808/37196-G, 21 C 1239/22 Şubat 1824; BOA., H. H, 788/36750-K, 7 L 1239/5 Haziran 1824.

²⁹² BOA., H. H, 815/37275, 13 N 1238/24 Mayıs 1823.

²⁹³ BOA., *Cevdet Hariciye (bundan sonra C. HR)*, 3/134, 17 Ş 1243/9 Eylül 1827.

1847 Erzurum Antlaşması'na kadar sürdü. 1850 yılında Baban hânedânlığına son verilmesi ile bölge yeni bir örgütlenme sürecine girmiş oldu.

Kerkük Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği 1517 yılından 19. yüzyılın ortasına kadar idarî örgütlenmesi serhâd bölgesinde olması münasebetiyle ya savaş alanı ya da savaşın hazırlık ve stratejilerinin yapıldığı önemli bir merkez olmuştur. Kerkük'ün serhâd bölgesinin savaş yükünü taşıması ve bundan kaynaklı dengelerden doğrudan etkilenmesi idarî örgütlülüğünün sürekli bir değişim içerisinde olmasına neden olmuştur. Bu değişimin başlangıç ve dönüşümünü, teori ile pratiğini takip ve tespit etmek oldukça güçtür. Sınır bölgesinin temel unsuru olan savaşın yarattığı bu durum 1847 Erzurum Antlaşması ile nihayet bulmuştur²⁹⁴. Bu anlaşma ile Osmanlı-İrân arasında bulunan serhâd bölgesi daraltılarak limiti tayin edilen ve hudûda evrilen yeni bir sürece girmiş oldu. Bu süreç merkezî hükümete Kerkük idarî yapısını kendi siyasî ve idarî gereksinimleri üzerinden yapılandırma imkânını vermiş oldu.

1.2. Hudûd-Merkezîleşme ve İdarî Örgütlenme

1.2.1. Hudûd ve Dâhili Pasifizasyon

19. yüzyıl devlet yapısının en belirgin özelliği, devletin topraklarında tüm güç ve yönetim yetkilerinin tek sahibi olmasıdır. Bu dönemde egemen devlet yapısı, otoriteye esas teşkil eden toprak üzerinde doğrudan ve tek bir sistemin işler olduğu biçimsel, yapısal farklılaşmanın yanı sıra kan bağına dayalı aşiret, cemaat, sınıf ya da herhangi kültürel gruptan bağımsız merkeze bağlı memurlardan müteşekkil bir idarenin zorunlu olarak tesis edilmesine dayanmaktadır²⁹⁵. Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme çabaları kuşkusuz siyasî bir görüş ve politikanın ürünü²⁹⁶ olarak söz konusu zorunluluktan neşet etmiştir.

Modern devlet anlayışına hizmet eden Osmanlı merkezîleşme çabaları II. Mahmud ile uygulama safhasına geçmiştir. Bu dönemde birçok faktör kuvvetli merkezî

²⁹⁴ Kerkük ve çevresinde 1847 Erzurum Antlaşmasından sonra savaş ve savaştan kaynaklı sürekli tehdit duurma Kırım Harbi esnasında İrân'ın Rusya ile yaptığı antlaşma nedeniyle yeniden dirildi. Rusya Osmanlı sınırına yakın bölgelere askerî tahkimat yaparak bölgede büyük bir endişe oluşturdu. Ancak İngilterenin bu dönemde İrân üzerindeki siyasî baskıları İrân'ının Rusya'nın telkinleriyle kritik bir dönemde Osmanlıya savaş açma teşebbüslerinin önünü aldı. (Hasan Şahin, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İrân Münasebetleri (1852-1856)", *Osmanlı*, Editör, Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c. 2, s. 117.

²⁹⁵ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999, s. 3.

²⁹⁶ Aboona, *a.g.e.*, s. 157.

gücün oluşmasından yanaydı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki yükselişi ve Batı Arap eyaletleri üzerindeki baskısı, Bağdâd merkezli Memlûk sınıfları arasındaki iktidar mücadeleleri, Şehrîzor eyaleti dâhilinde bulunan Kürt hükümet ve ocaklıkların kontrol ve denetimlerinin sağlanamaması, merkezî hükümeti buna benzer güç unsurlarının ortaya çıkmasına karşıt bir politika içine girmesine neden olmuştur. Ayrıca Rusya'nın Kuzey Irak'a yönelik politikaları ve tehdidi Osmanlıyı bu bölgelerde direkt bir hâkimiyet kurmaya sevk etmiştir²⁹⁷.

19. yüzyılın ilk yarısına değin Osmanlı Devleti'nin sınır bölgesi olan Irak ile ilgili temel kaygısı, İrân'a karşı öyle veya böyle kendi hâkimiyetinin tesis edilmesi idi. Bu kaygısı bazı yetkilerinin bir kısmını dolaylı bir şekilde yerel güç unsurlara devretmek suretiyle dâhili ittifaklar oluşturmuştur. Yerel güç unsurlarına devredilen bazı yetkiler, parçalı bir toplumsal ve siyasal yapının varlığının kökleşmesine neden olmuştur. Bu münasebetle devlet ve hükümet parçalı Irak toplumunda bütünleştirici bir unsur değildi²⁹⁸. III. Selim tarafından başlatılmış, II. Mahmud tarafından uygulanmış ve II. Abdülhamid ve Jön Türkler zamanında en doruk noktasına ulaşmış olan merkezîleşmenin ana amacı; devlet otoritesini sınır bölgelerine dek yaymaktır²⁹⁹.

Irak'ta merkezîleşme politikalarının hayata geçirilmesinin ilk ve en önemli adımı Mayıs 1831 yılında Halep valisi Ali Rıza Paşa'nın Mardin yoluyla Mûsul'a ve oradan da Şamiye üzerinden Bağdâd'a yaptığı sefer sonucunda Memlûk idaresinin son temsilcisi Davud Paşa yönetimine son vermesi ile atılmıştır. 29 Ocak 1831 yılında merkezî hükümet Memlûk idaresine son verilmesi için Halep valisi Ali Rıza Paşa'ya gerekli nakdi ve ayni yardımları sağladı. Bunun yanında Ekrad paşaları ile Arap aşiret şeyhlerine isim yerleri açık olarak gerekli emirlerin yerine getirilmesi hususunda fermanlar gönderdi. Ali Paşa'dan da vakit geçirmeden verilen görevi yerine getirmesi hususunda gerekli hazırlıkları başlatmasını istedi³⁰⁰.

Ali Rıza Paşa, ocak ayında başladığı hazırlıkları kısa bir süre zarfında tamamlayarak Bağdâd'a doğru yola çıktı. Mayıs ayında Mûsul'a gelerek Mûsul'u karargâh edindi. Zira Ali Rıza Paşa Mûsul'a ulaştığı esnada Erbil'den Bağdâd'a kadar olan bölgenin veba salgınından dolayı kırıldığını Bağdâd kapılarından günde 1500'e

²⁹⁷ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s.106.

²⁹⁸ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹⁹ Karpat, *a.g.m.*, *Ottoman Borderlands Issues*, s. 11.

³⁰⁰ *BOA., H. H.*, 390/20712-F, 15 Ş 1246/29 Ocak 1831.

yakın cenazenin çıktığını haber aldı. Bununla beraber Dicle'nin üzerinde bir köprü inşâ etmeye imkân vermeyecek düzeyde taşması sebebiyle ordu, erzak ve hayvanların karşıya geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa Mûsul üzerinden tüm Irak ile ilgili haberler almak suretiyle bir strateji takip etme yoluna gitti. Bağdâd'dan aldığı haberler Irak'ta merkezîleşme uygulamalarının ilk adımının başarıya ulaşmasının çok da zor olmayacağı yönündedir. Zira veba salgını, Davud Paşa'nın düzenli ordusunu dağıtmış, kapı halkının çoğunu öldürmüştür. Kendi ailesini dahi vebanın sirayetinden korumak amacıyla kırsala göndermek suretiyle Bağdâd'dan çıkarmıştır. Vebanın Davud Paşa'nın iktidarı üzerine yaptığı tahribat yetmezmiş gibi Dicle Nehri'nin taşmasıyla şehrin su altında kalması vebadan kurtulanların boğulmasına neden olmuştur. Veba ve su taşkınının yarattığı ağır tahribat Davud Paşa'yı oldukça üzmüş ve sarayın bir köşesinde uzlete çekilmesine neden olmuştur. Bağdâd'dan Ali Rıza Paşa'ya ulaşan haberler karşısında Mûsul'daki ikametini uzatmış ve maiyetindeki kuvvetlerle Dicle veya Kerkük yolu ile Bağdâd'a gitmekten imtina etmiştir.

Ali Rıza Paşa'nın Mûsul'daki ikameti sırasında Kerküklüler bir heyet marifeti ile Mûsul'a gelerek bağlılıklarını sunmak istediler. Ancak Ali Rıza Paşa, salgından çekindiğinden heyeti kabul etmeyerek kendilerine kapıcılar kethudâsını gönderdi. Kapıcılar kethudâsıyla isim yeri açık bir mazbata göndererek Kerküklülerin kendi içlerinden birini mütesellim olarak seçmelerini istedi. Gönderilen mazbatada Kerkük halkının kimi mütesellim tayin ettiği belirtilmemekle beraber merkezîleşme politikalarının Irak'a uygulanma başlangıcında teorik olarak Memluk idaresinden ayrılan ve merkezî hükümetin idarî yapısına eklenen ilk birim olmuştur. Kerkük'ün hemen bitişiğindeki Köy, Harir ve Baban'ın merkezi Süleymâniye, yerel hânedân mensuplarının yönetimindeydi. Bu dönemde, Köy ve Harir voyvodalıkla Revânduz'lu Mir Muhammed Paşa'nın uhdesindedir. Baban mutasarrıflığı ise Mahmud Paşa yönetiminde olup kendisi Davud Paşa ile yaşadığı sorunlardan dolayı İrânlılara tabi olmuştur. Ali Rıza Paşa, kendisine Osmanlı tabiiyetine davet eden bir mektup göndermiştir. Ali Rıza Paşa, İrân Şehzâdeleri arasında hâlihazırda bulunan taht kavgalarının Kürdistan meselesini halledilmesinde bir fırsat olarak kullanılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Baban mutasarrıflığını yürüten Mahmud Paşa eğer Osmanlı tarafına geçirilirse İrânlıların bölgeden çıkarılması mümkün olacaktır. Ali Rıza Paşa İrânlıların bölgeden temizlenmesi noktasındaki çabaları her ne kadar İranın bölgeyle ilişkisini kesmesine mani olmadı ise de Davud Paşa karşı Kuzey Irak'ta

mevcud bütün güç unsurlarını kendi etrafında birleştirmeye muvaffak olmuştur. Nitekim Mir Muhammed yeterli miktarda askerî, sergerdesi Bekir Ağa ile Ali Rıza Paşa maiyetine verirken Baban mutasarrıfı Süleyman Paşa'da kendi askerleriyle Ali Rıza Paşa'nın emrine girmiştir. İmadiye beyi de yeterli miktarda asker ve zahireyi göndermiştir. Mûsul merkezli Celilî hanedan idaresinin temsilcisi Kasım Paşa'da Ali Rıza Paşa'ya maiyeti ile iltihak etmiştir. Ali Rıza Paşa Mayıs 1831'de merkeze gönderdiği hatta tüm Irak'ın "...*kaffe-i aktar-ı Irak... itaat ve tabiiyete hemdesti ittifak oldukları...*" itaat altına alındığını beyan etmiştir³⁰¹.

Ali Rıza Paşa Irak'ın Memlûk dışındaki bütün yerel güç unsurlarını maiyetine alarak çok geniş yetkilerle 1831 yılında Bağdâd'a girdi. Bu sıra Irak'ta olabildiğince parçalı bir idarî yapı söz konusudur. Bu dönemde Bağdâd'da güçlü bir kölemen sınıfının bulunmasının yanında Mûsul'da Abdücelilzâdelerin hâkimiyeti, Süleymâniye'de Baban, Revânduz'da Soran, İmadiye'de Bahdinan, Cizre'de Botan hükümet idarelerinden ziyade büyük aşiret yapıları bulunmaktadır. Ayrıca Şamarü'l-Cerba, Müntefik, Zubeyd, Hazail, Beni lam, Düleym ve Ka'b gibi büyük ve izole bir yapıya sahip Arap aşiret yönetimleri mevcuttur. Bu parçalı idarî tablo Ali Rıza Paşa'nın merkezîyetçi politikalarının uygulanmasının önünde önemli bir engel oluşturmaktadır³⁰².

Merkezîleşme faaliyetleriyle Bağdâd merkezli Memlûk hânedanının lağvı sonrasında Kerkük'e Ali Rıza Paşa tarafından bir mütesllim tayin edildirmiştir. Ancak Revânduz Miri'nin bütün kuzey bölgesini kendi hâkimiyeti altına almasından dolayı Kerkük'te tam anlamıyla bir denetim ve kontrol sağlanamadı. Buna mukabil bir yıl sonra 1833'te Şehrizer eyalet valisi olarak Muhammed İnce Bayraktar Paşa vali olarak atandı³⁰³. Şehrizer eyaletinin mütesellimlik düzeyinden valilik düzeyine çıkarılması Ali Rıza Paşa'nın merkezî otorite ve politikaları devlet gücünün yoğunlaştığı Kerkük merkezinden uzamsal olarak yerel hânedânların denetim ve kontrolleri altında bulunan bölgelere doğru genişletme çabalarından ileri gelmektedir. Ancak Muhammed Paşa özellikle Soran beyi Kör Muhammed Paşa'nın güçlü etkisini kıramadı. Hâkimiyet alanı sadece Kerkük merkezi ile sınırlı kaldı. İdarî ve askerî gücünü besleyecek finansmanı, Kerkük hinterlandında gerekli otoriteyi kuramaması dolayısı ile elde edemedi. Bunun

³⁰¹ BOA., H. H, 389/20706, 9 Z 1246/21 Mayıs 1831.

³⁰² Nevar, a.g.e, s. 60.

³⁰³ Mûsul vilayet Salnamesi 1308/1891, s. 298.

üzerine Şehrizor valisi olarak Bağdâd'a gidip kapı halkının maaşını Ali Rıza Paşa'ya yüklemek zorunda kaldı³⁰⁴. Bununla birlikte Ali Rıza Paşa'nın Bağdâd'daki yönetimi dahi bu sıralar ciddî sıkıntılarla boğuşmaktaydı. Büyük Arap aşiret yapıları karşısında ciddî kayıplar yaşamış ve Bağdâd merkezi dahi Şammar ve Hazail aşiretlerinin kuşatması altına girmiştir. Şehrizor valisi olarak atanan İnce Bayraktar Muhammed Paşa maiyetindeki kuvvetlerle Kerkük'ten ayrılıp Ali Rıza Paşa'nın yardımına gitmek zorunda kaldı. Merkezî hükümetin Bağdâd ile olan irtibatı kesildiğinden Bağdâd ile ilgili haberler Mûsul'un Celilî Valisi Yahya Paşa üzerinden sağlanma yoluna gidilmiştir.³⁰⁵

1831 yılında Bağdâd'ın Memlûk hânedânının tasfiyesi ile başlayan merkezîleşme süreci ancak Bağdâd ve güney kesiminde nisbi bir sonuç doğurdu. Buna karşılık Kerkük'ün de yer aldığı bütün kuzey bölgesi henüz savaş tehdidi ve süreci kapsamında yer aldığından Şehrizor eyaleti dâhilinde bulunan Hükümet ve Ocaklık beyleri klasik yönetimlerini devam ettirmekteydiler. Bağdâd'ın merkezîyetçi paşaları 1831 ve 1842 yılları arasında Kerkük'ün çevresini de içine alan yerel liderlere karşı tekrarlanan taarruzlarda bulundular ve birçok hânedânın yönetiminin tasfiyesinde görece bir başarı sağladılar³⁰⁶. Ali Rıza Paşa, Bağdâd valiliğine atanması ile Baban idaresinden kurtulmanın çarelerini aradı. Baban yönetiminde Süleyman Paşa'nın olduğu bir dönemde (Öl. 1838) birkaç askerî sefer dahi düzenledi. Ancak gönderilen askerî kuvvetler Baban idaresince püskürtüldü. Hatta Babanlı Süleyman Paşa Bağdâd'ı tehdit eder bir duruma dahi geldi. Durumun vahametini anlayan Ali Rıza Paşa, Baban hânedân idaresinin ilgasını ertelemiştir³⁰⁷. Ancak Bağdâd için asıl tehlike Revânduz merkezli Soran hânedân idaresi idi. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1828'de başlayan isyanının 1831'de Akka'yı ele geçirmesi Irak'ta başlayan merkezî politikaları aksatmış ve özellikle Revânduz beyi Kôr Muhammed Paşa'nın önemli bir güç olarak sivrilmesine neden olmuştur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı merkezî hükümeti arasında başlayan savaş süreci Kerkük idarî yapısını doğrudan etkilemiştir. 1831'den 1836'ya kadar olan süreçte Kerkük Bağdâd'a bağlı olmakla beraber Revânduz beyi Kôr Muhammed Paşa'nın kuşatması altındadır. Bu dönemde sadece Kerkük merkezi

³⁰⁴ BOA., H. H, 390/29709-D, 5 Ş 1249/18 Aralık 1833; BOA., H. H, 683/33231-E, B, 13 R 1251/9 Temmuz 1835.

³⁰⁵ BOA., H. H, 390/20715-H, 17 C 1249/1 Kasım 1833.

³⁰⁶ Lutskiy, a.g.e, s. 132.

³⁰⁷ Nevar, a.g.e, s. 114.

Bağdâd'a bağlı bir durumdadır³⁰⁸. Revânduz Miri Muhammed Paşa Erbil Altinköprü ve Kerkük'ün yakın çevresinin tümünü kendi hâkimiyeti altına almıştır. Ali Rıza Paşa her ne kadar Şehrîzor eyalet valisi olarak Muhammed İnce Bayraktar'ı atadı ise de Revânduz Paşası Kerkük'ün yakın çevresinin fiili kontrolünü kendi eline almıştır. Hatta kimi zaman kendi destekçileri ile Kerkük merkezine dahi müdahalede bulunmuştur³⁰⁹.

Dolayısıyla 1835 yılının ortalarına dek Kerkük merkez ve çevresi resmî olmasa da fiili olarak Revânduz Miri'nin baskısı altındaydı. Bu baskılar artınca İnce Bayraktar Muhammed Paşa, Kerkük valiliğinden alınarak Mûsul valiliğine kaydırılmak zorunda kaldı³¹⁰. Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa, Revânduz Miri'nin Kerkük ve çevresindeki müdahalelerini ara ara merkezî hükümete şikâyet ederek devlet için yarattığı tehlikeleri vurguluyordu³¹¹. Merkezî hükümet, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında alınan yenilgi ve bunu takip eden uluslararası krizi aşar aşmaz Kuzey Irak'ta doğrudan doğruya bir merkezî yönetim kurma çabalarına 1836'da yeniden başlamıştır³¹². Özellikle Revânduz Paşası Kör Muhammed Paşa'nın yarattığı sorunların önüne geçmek için hazırlıklara başladı. Bu amaçla 1835'te Aşkar Paşa'yı Bağdâd'a gönderdi. Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa da bir taraftan silah ve cephâne ikmal etmeye çalışırken öte taraftan da Mardin tarafına maiyetindeki askerlerle gönderdiği Muhammed İnce Bayraktar'ı Kerkük'e gelmesi için geri çağırıldı³¹³. Revânduz Paşası ise bölgedeki nüfuzunu bölgesel ittifaklar yapmak suretiyle artırmak istiyordu. Kavalalı Muhammed Ali Paşa'nın yönetimi ile diyaloga geçerek destek arayışına geçmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin Irak'ta başlattığı merkezîleşme politikalarına İngiltere destek vermekteydi. Bu destekler bağlamında Kavalalı idaresinin Revânduz Paşasına destek vermesini engellemek için teşebbüse geçmişlerdir. Bunun yanında Mir Muhammed Paşa'nın hal edilmesi amacıyla Osmanlı Devleti ile İrân arasında bazı toplantıların düzenlenmesine çaba gösterip aracı oldular. Mir Muhammed Paşa'ya yönelik bürokratik kuşatma, paşanın askerî açıdan da zayıflamasına neden olmuştur. Ali Rıza Paşa, öncelikle Bağdâd yolunu açmak için Altinköprü'yü ve oradan da Erbil'i üç ay süren kuşatmadan sonra ele geçirerek Muhammed Paşa'ya taraftar olanların hepsinin boynunu vurdurdu. Osmanlı

³⁰⁸ BOA., H. H, 390/29709-D, 5 Ş 1249/18 Aralık 1833; BOA., H. H, 1271/49238-B, 29 Z 1250/28 Nisan 1835.

³⁰⁹ BOA., H. H, 683/33231-E, B, 13 R 1251/9 Temmuz 1835; Longrigg, *Four Centuries*, s. 285.

³¹⁰ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 298.

³¹¹ BOA., H. H, 683/33231-E ve B, 13 R 1251/9 Temmuz 1835.

³¹² Sunar, a.g.m, *Kebikeç*, s. 118.

³¹³ BOA., H. H, 683/33231-E ve B, 13 R 1251/9 Temmuz 1835.

kuvvetlerinin Revânduz'a iki saatlik mesafeye ulaşması ve Sultanın Mir Muhammed Paşa'yı azlettiğine dâir fermanın gelmesiyle etrafındaki askerî destek dağılmakta gecikmedi. Mir Muhammed Paşa'nın teslim olması için İngiliz konsolosu Richard Wood kendisinin af edileceği ve Revânduz'a atanması için teminat vererek devreye girdiği ileri sürülmektedir. Ancak Bağdâd valisi Ali Rıza Paşa'nın Mir Muhammed Paşa'nın idam edilmesi talebi merkezî hükümet nezdinde kabul edilerek idam edildi. Ali Rıza Paşa, Revânduz'daki yerel unsurların tasfiyesi için kethudâsını gönderdi. Ancak orada ciddî bir muhalefetle karşılaşınca Mir Muhammed Paşa'nın kardeşi Resul Bey'i Revânduz'a yönetici olarak atadı. Resul Bey de abisi gibi ayrılıkçı ve başına buyruk bir tavır içine girince Bağdâd valisi Necip Paşa'nın (1842-1849) üzerine gönderdiği askerî kuvvetlere karşı yenilerek İrân'a firar etti³¹⁴.

1836'da Revânduz Miri Kôr Muhammed Paşa tehlikesi bertaraf edildikten sonra Bağdâd valisi Ali Rıza Paşa, Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin idarî alanını genişletmeye çalışmış ancak Nisan 1839'da Nizip'te Mısır valisi Kavalalı Ali Paşa kuvvetleri karşısında yaşanan bozgun yerel güçleri Bağdâd valisine karşı yeniden muhalefete sevk etmiştir³¹⁵. Ali Rıza Paşa'nın valiliği döneminde Kerkük'ün kuzey bölgeleri, İrân ile Osmanlı arasında, doğrudan müdahale edilemeyen ve iki tarafı savaşın eşiğine getiren yerlerdendi. Bu münasebetle hem İrân ve hem de Osmanlı Devleti'nin Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa, bölge ile ilgili manevralarını Baban hânedân mensupları ile yapmaya çalışmaktaydılar. Bu dönemde Baban lideri Abdullâh Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa yönetimini her iki devlete karşıda korumayı bildi. Ancak 1842'den sonra Süleymâniye merkezli Baban hânedânı İrân ile temasa geçerek İrân kuvvetlerini Süleymâniye'ye sokmuş ve bu durum merkezî hükümeti İrân ile yeni bir savaşın eşiğine getirmişti. Ancak Rus ve İngilizlerin arabuluculuğu ile merkezkaç kuvvetlerin merkezî politikalara yönelik tepkileri ile baş gösteren savaş 31 Mayıs 1847'deki ikinci Erzurum Antlaşması ile son buldu. Antlaşma ile İrân, Süleymâniye dâhil bütün kuzey Irak ile Şattularap bölgeleri üzerindeki iddialarından vazgeçmiştir. Buna mukabil Muhammerah bölgesinin İrân'a ait olduğu garanti altına alınmıştır³¹⁶.

Revânduz tehlikesi bertaraf edildikten sonra Şehrizer eyaleti valilik düzeyindeki idaresine son verildi. 1840'ta sancak düzeyinde idare edilmekte olup Bağdâd'a

³¹⁴ Nevar, *a.g.e.*, s. 107-108.

³¹⁵ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 132.

³¹⁶ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 132.

bağlıdır³¹⁷. Ekim 1846 yılında Şehrizer eyaleti, Basra ve Bağdâd eyaleti ile beraber Muhammed Necip Paşa'nın uhdesindedir. Söz konusu eyaletler, Muhammed Necip Paşa uhdesine “güzelce zabt ve rabt ve ahalinin asayiş ve inzibatını” sağlamak koşuluyla “*kemakan*” verilmiş olduğu atama kaydında belirtilmiştir³¹⁸. Muhammed Necip Paşa Mayıs 1842'de Bağdâd valiliğine atandığı dikkate alındığında Kerkük'ün söz konusu tarihten itibaren eyalet statüsünde Muhammed Necip Paşa uhdesinde olduğu atama kaydında bulunan *kemakan* ibaresinden çıkarmak mümkündür. Bununla beraber atama suretinde belirtilen şartlar dikkate alındığında Şehrizer eyaleti dâhilinde merkezi idarenin tam anlamıyla tesis edilemediği anlaşılmaktadır. Eyaletin zabturabt altına alınması ve halkın asayiş ve güvenliğinin sağlanmasının atama suretinde merkezi hükümet tarafından koşul olarak vurgulanması, merkezîleşme konusundaki sıkıntılara açık bir işaret taşımaktadır. Nitekim bu dönemde Mûsul eyaleti sınırları içinde bulunan Cubur ve Ebu'l-Hamd aşiretlerinin Kerkük'ün güney bölgeleri ile Kerkük- Erbil arası alanda asayiş ve güvenliği ihlal edici taarruzlarının önüne geçilememesi ve Kerkük yönetiminin bu aşiretlere karşı önleyici bir gücünün bulunmaması³¹⁹ merkezîleşmenin kapasitesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Muhammed Necip Paşa'nın döneminde, Şehrizer eyaleti büyük bir ihtimalle kaymakam düzeyinde bir yönetici tarafından yönetilmektedir. 1847'de Şehrizer eyaleti, Kerkük merkez olmak üzere Revânduz, Salihyye, Erbil, Raniye, Köysancak ve Altinköprü idarî birimlerinden müteşekkil bir idarî yapıda Bağdâd'a bağlı bir durumdadır³²⁰. Muhammed Necip Paşa'nın görevinin 1848'de bitiminden kısa bir süre sonra Ekim 1849'da Kerkük Sancak statüsünde olup kaymakamlık düzeyinde bir yönetici tarafından temsil edilmektedir³²¹.

1847 Erzurum Antlaşmasına değin serhâd bölgesinde Osmanlı İrân arasındaki savaş tehdidi varlığını devam ettirmiştir. Bu antlaşmayla her iki devleti savaşın eşiğine getiren sınır meselelerinin çözümüne yönelik komisyon oluşturma kararı ortaya çıkarken³²² aynı zamanda serhâd bölgesinde İrân ve Osmanlı Devleti'ni sürekli savaşın eşiğine getiren Baban sorunu da çözüme kavuşturulmuştur. Bu antlaşma her iki devletin

³¹⁷ Birken, *a.g.e.*, s. 206.

³¹⁸ BOA., A. DVN. MHM, 3/34, Tarih 10 Za 1262/30 Ekim 1846.

³¹⁹ BOA., *İrade-i Meclis-i Vâlâ (bundan sonra İ. MVL)*, 387/16890, lef. 10, 28 L 1273/21 Haziran 1857.

³²⁰ Hacı Ali Han İtamad'ü-Saltana, *Seyahatname*, Çeviri Esra Doğan, Yayında s. 20.

³²¹ BOA., *İ. DH*, 209/12141, 11 Ra 1266/27 Aralık 1849.

³²² Lorimer, *a.g.e.*, s.1376.

“emirlik” yerel güç unsurlarının idarelerinden doğan sorunlarını sona erdirmektedir³²³. Osmanlı İrân arasında kalıcı bir barış ve antlaşmanın tesis edilmesi ve mümkün mertebe herhangi bir savaşın zuhur etmemesini sağlayan unsurlardan biri dış güçlerdir. Bunların başında İngiltere geliyordu. İngiltere kendi ticari alanında herhangi bir savaşın çıkmasını kendi çıkarlarına uygun görmüyordu³²⁴.

Herhangi bir devlet, diğerleri karşısında konumu korumak ya da sağlamlaştırmak istiyorsa sınırları dâhilindeki bir merkezin yönetimini tek başına üstlenmesi ve kendi denetimi dışındaki devletlerin mümkün olduğunca müdahil olmalarını engellenmek zorundadır³²⁵. Osmanlı Devleti sınır bölgesinde tasarrufunda olan yerlere kendisinin dışında yapılan müdahalelerin önüne geçme fırsatını 1847 Erzurum Anlaşması'nın ön gördüğü sınır tayini ile yakalamıştır. Zira bölgede Osmanlı merkezîleşme teşebbüslerinin önündeki engel dış kaynaklı olup İrân'ın bölge üzerindeki müdahalelerinden ileri gelmektedir³²⁶.

Sınır tespiti devletin kendi coğrafyasında gözetim imkânını ile kırsalda devlet otoritesini tesis etme gücünü artırdı. Sınır tespiti, devletin kırsal alan üzerindeki yasal baskı ve otorite kurma imkânlarını vermesiyle beraber aynı zamanda devletin idarî kurumlarının kırsalda yerleşmesine ve modern devlet anlamında toprak üzerinde hak iddiasını doğurmuştur. Sınır, hükümlerliliğin haritalandırma, araştırma ve coğrafik söylemleri ile devlete yerel aidiyetlerin ve kimliklerin yerine kendi kategorileri ve tanımlamalarıyla bir kimlik oluşturma imkânı sundu. Böylece sınır topraklarını sınırlandırılmış bölgelere çevirdi³²⁷. Bu da ancak devletlerin karşılıklı anlaşma ve mutabakatı neticesinde harita üzerinde serhâddan hudûda evrilmesi ile gerçekleşebilmektedir. Sınırların tespit edilmesi dâhili devlet egemenliğinin merkezîleşmesi ve idarî genişlemesi için temeldir.³²⁸.

1847 Erzurum Antlaşması, Kerkük ve çevresi idarî örgütlenmesinin oluşum ve değişkenliğinde önemli derecede rol oynayan Baban hânedânlığının kaderi açısından bir milat özelliği taşımaktadır. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti Baban hânedân yönetimini lağvetme imkân ve koşullarını elde etmiştir. Merkezî hükümet Bağdâd Valisi Ali Rıza

³²³ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c. VII, s. 94.

³²⁴ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1373.

³²⁵ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 79-80.

³²⁶ Agoston, “A Flexible Empire”, *Otoman Borderlands Issues*, s. 18.

³²⁷ Ateş, *a.g.t.*, s. 54.

³²⁸ Giddens, *a.g.e.*, s. 163.

Paşa (1831-1842) üzerinden Baban idaresini sona erdirmek için birkaç askerî sefer düzenledi. Sınır sorunlarının çözüme kavuşturulamaması dolayısıyla sevk edilen askerî birlikler Baban kuvvetleri karşısında bir varlık gösteremedi. Bu durum karşısında Ali Rıza Paşa Baban hânedânlığının tasfiyesi meselesini ertelemek zorunda kaldı³²⁹. 1847 Erzurum Antlaşması merkezî hükümeti Kuzey Irak'ta son yerel güç olan Baban Hânedân idaresini lağvetme hazırlıklarının önemli tetikleyicisi olmuştur. Her iki devletin sınır tespit çalışmalarının amacı kendi cihetlerinde bulunan popülasyon üzerinde tam anlamıyla bir tasarruf sahibi olma düşüncesinden ileri gelmektedir. Amaç otoritenin tam anlamıyla tesisiydi ki bu da askerî, idarî ve kurumsal çerçevelerin reformu yoluyla yapılıyordu³³⁰. Bu kapsamda Bağdâd valisi bulunan Necip Paşa azledilerek yerine Abdi Paşa müşir ve akabinde de vali yapıldı. Ancak Abdi Paşa'nın ardından Babanların tasfiyesi konusunda en uygun kişinin Namık Paşa olduğuna yönelik kanaatler ön plana çıkınca Namık Paşa önce müşir ve daha sonra da Bağdâd valisi olarak atandı. Osmanlı merkezî hükümeti bu amaç dâhilinde deneyimli yöneticileri Bağdâd'a tayin etmiştir. Bunun yanında merkezî hükümet, Baban hânedân ailesinden Süleymâniye'de kaymakamlık yapanları kısa aralıklarla değiştirmeye başladı. 1847'de Baban hânedânından Ahmed Paşa'yı azlederek İstanbul'a çağırdı. Ona kimi idarî makamlar taahhüt etti. Onun yerine Küçük kardeşi Abdullâh Paşayı kaymakam olarak atadı. 1267/1849'da Abdullâh Paşa'yı da azledilerek İstanbul'a gönderdi. Adullâh Paşa'nın azlinden sonra da Aziz Bey tayin edildi. Ancak Aralık 1849'da Aziz Bey yönetim konusunda liyakatsizliği gerekçe gösterilerek azledildi ve merkezî hükümetin temsilcisi yönetici atanarak 250 yıllık Baban hânedân idaresine son verilmiş oldu³³¹. Netice itibariyle hudûda kadar olan bölgelerde dâhili pasifizasyon yapıldı ve devlet otoritesinin kapasitesi artırılmış oldu³³².

Baban Hânedân idaresine son verilmesi ile beraber Babanların yönetim merkezi olan Süleymâniye'ye Kerkük Kaymakamı görevinde bulunan Ömer Faiz Paşa, Şubat 1850 tarihinde Kaymakam olarak atandı³³³. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Ömer Faiz Paşa, içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan ve maaşın düşüklüğünden şikâyet edince

³²⁹ Nevar, *a.g.e.*, s. 114.

³³⁰ Ateş, *a.g.t.*, s. 54.

³³¹ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.VII, s. 109; Longrigg, *Four Centuries*, s. 287; *BOA., İ. DH*, 217/12777, Lef. 1 ve 9, 23 M 1266/9 Aralık 1849.

³³² Ateş, *a. g. t.*, s. 55.

³³³ *BOA., İ. MVL*, 162/4714 Tarih 11 R 1266/24 Şubat 1850.

Kerkük kaymakamlığı görevinde bırakılarak Süleymâniye sancağına kaymakam olarak İsmail Paşa atanmıştır³³⁴.

1.2.2. Dâhili Pasifizasyona Tepkiler ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi

Revânduz merkezli Soran hânedân idaresine son verilmesinin ardından 250 yıl boyunca Süleymâniye, Köysancak, Şehribazar ve kimi zaman da Kerkük'ü de içine alan bir coğrafyaya hükmeden Baban hânedân idaresine Aralık 1849'da son verilmesi, merkezî idarenin Kerkük ve çevresinde yerel hanedan unsurlarından kaynaklı son engeli ortadan kaldırmış oldu. Merkezî hükümet, Baban Hânedân idaresine son vermesiyle merkezî idareyi sınırın son noktasına kadar ulaştırmayı amaç ediniyordu. Ancak sanıldığı gibi aksine bu o kadar da kolay değildi. Zira Namık Paşa tarafından kısa bir süreliğine Baban yöneticisi olarak atanan ve sonradan da azledilen son Baban temsilcisi Aziz Bey, merkezî idarenin bölgede tesisi politikalarına en büyük tepkiyi göstermiştir. Aziz Bey azledilir edilmez sınırın öte tarafına geçerek İrân'ın Senendec Hâkimi Amanullâh Hân'a sığındı. Amanullâh Hân'dan Baban idaresinin kendi uhdesine verilmesi yolunda destek istedi. Amanullâh Hân Aziz Bey'i koruyarak kendi bölgesinde bulunan aşiretlerden asker toplamasına ve kimi propaganda faaliyetlerine imkân tanıdı. Yine kendi bölgesinden Osmanlı tarafında bulunan destekçileri ile gerekli teması sağlama çalışmalarına yardım etti. Aziz Bey Amanullâh Hân'dan aldığı destekle Süleymâniye'den Kerkük'e kadar olan bölgede saldırılar yaparak bölge ahalisine yakın bir dönemde güçlü bir ordu ile Süleymâniye'ye gireceği yönünde propaganda faaliyetlerini yürüttü³³⁵. Babanlı Aziz Bey'in Osmanlı Devleti ile İrân arasında imzalanan 1847 Erzurum Antlaşması'nın öngörülerine aykırı bir şekilde İrân'ın Senendec hâkimi Amanullâh tarafından desteklenmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ve İrân Devletleri evrimlerinin farklı dönemlerinde olmasından ileri gelmektedir. Osmanlı Devleti merkezîyetçi ve modern bir evreden geçerken İrân henüz yarı bağımsız vasallardan kaynaklı huzursuzluklarla boğuşmaktaydı³³⁶. Bu durum Aziz Bey'in bölgede yürütülen merkezîleşme çabalarına muhalefet etme imkân ve kapasitesini artırıyordu. Buna karşı Osmanlı Devleti de söz konusu durumdan kaynaklanan pürüzleri uluslararası bürokrasi ile azaltmaya çalışıyordu. Bu çerçevede bir

³³⁴ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c. VII, s. 109; Longrigg, *Four Centuries*, s. 287.

³³⁵ *BOA, İ. DH, 217/12777*, Lef. 3, 8 N 1266/18 Temmuz 1850.

³³⁶ Longrigg, *Iraq*, s. 12.

taraftan İrân merkezî hükümeti ile gerekli yazışmalar yapılırken öte taraftan da 1847 Erzurum Antlaşması ile sınır tahdidine yönelik oluşturulan komisyonda bulunan İngiliz ve Rus temsilcilere anlaşmanın gereklerinin İrân tarafından uyulması konusunda taleplerde bulunuldu. İrân'ın bu konudaki tutumunu İngiltere ve Rusya gibi devletler nezdinde yürüttüğü bürokratik temaslarla değiştirmeye çalıştı³³⁷. Osmanlı merkezî hükümeti, 1847 Erzurum Antlaşması hükümlerinin İrân tarafından uygulanması noktasındaki bürokratik çabalarına kısa bir sürede dönüt alamaması, İrân'ın yüzyıllardır sınıra ilişkin meselelerde ve özellikle Baban meselesinde takındığı kronik tavrın kısa bir sürede değiştirememesine bağlanılabilir. Bununla beraber içinde bulunulan siyasî ortam merkezî hükümetin elini güçlü tutmaktaydı.

Merkezî hükümet, uluslararası diplomatik çabalarla Aziz Bey'in İrân tarafından desteklenmesinin önüne geçmeye çalışırken Aziz Bey, İrân tarafında merkezi politikalara karşı elverişli ortamdan istifade ederek muhalefet dozajını günden güne artırıyordu. Yüzyıllardır Baban Hânedânının idarî yapısının en önemli bileşeni olan aşiretler Baban idaresinin lağvı sonrasında Aziz Bey'in isyanı ve İrân tarafına geçmesiyle Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde merkezî idareye karşı gösterilen muhalefetin en etkili unsuru oldular. Aziz Bey İrân'ın sınır bölgesinden aşiretlere mektuplar göndermek suretiyle aşiretleri mahalli hükümete karşı ayaklandırarak bölgede düzen ve intizamın yerleşmesine mani oluyordu. Bu kapsamda gerek İrân ve gerekse de Osmanlı tarafında bulunan aşiret unsurlarını bölgeye saldırtarak kendi taleplerini hükümete dayatmaya çabalıyordu. Aziz Bey'in tahrik ve teşvikleri Kerkük ve çevresinde bulunan aşiret unsurları üzerinde de etkisini gösteriyordu. Bölgede aşiretler üzerinden çıkarılan çatışmalar bu dönemde Kerkük'ün en temel sorunlarını teşkil etmiştir³³⁸.

Aşiretlerin Aziz Bey'in telkinleriyle hükümete karşı muhalif duruşları, merkezî idarenin işleyişini engellemiş ve buna mukabil tüm Irak'ta bulunan askerî gücün Kerkük ve Süleymâniye bölgesine yığılmasına sebep olmuştur. Irak'taki ordunun Kerkü-Süleymaniye bölgesine kaydırılarak Aziz Bey isyanına seferber edilmesi Güney Irak'ta bulunan Arap aşiretlerinin taşkınlıklarına ve özellikle bazı Arap aşiretlerinin Kerkük'ün güneyinde bulunan tüm alanlarda yağma ve istilaya girişmelerinin önünü açmıştır³³⁹.

³³⁷ BOA, İ. DH, 217/12777, Lef. 3, 8 N 1266/18 Temmuz 1850.

³³⁸ BOA., İ. DH, 232/13975, 29 Ca 1267/ 1 Nisan 1851.

³³⁹ BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (bundan sonra HR. TO), 214/46, 18 Aralık 1850.

Kaldı ki bu genel asayiş bozukluğu, Baban idaresinin lağvından ortaya çıkan bir durum değildi. Bu durum 1831’de Bağdâd merkezli Memlûk Hânedânlığı’nın lağvıyla başlayan ve Baban Hânedânlığı’nın tasfiyesiyle iyice derinleşen bir sürecin sonucuydu³⁴⁰. Irak, 1850’lere geldiğinde kötü yönetim ve idarî çöküş içindeydi. Bu sıralar bölgede bulunan İngiliz elçisi söz konusu durumu merkezî hükümete bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir³⁴¹.

Baban idaresinin Aralık 1849’da lağvı sonrasında Süleymaniye Sancağı Köy, Harir, Kerkük, Revânduz ve Erbil sancakları birleştirilerek kaymakamlık düzeyinde teşkilatlandırıldı. Kaymakam olarak da mir-i miran-ı kiramdan Ömer Paşa atandı. Merkezi idarenin tesisi sonrasında ilk idari düzenleme yapıldıktan sonra Merkezî hükümet, dâhili pasifizasyonun Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde neden olduğu düzensizlik ile Güney Irak’ta Arap aşiret taşkınlıklarının yarattığı asayişsizlik halinin giderilmesi amacıyla bölgede bulunan memurlardan görüş istedi. Bölgede çalışan memurlar, merkezi idarenin tesisiyle yeni bir idari örgütlenme ihtiyacını vurguladılar. Nitekim eski Şark Seraskeri Yusuf Ziya Paşa, sunduğu raporunda Şehrizer’ın Bağdâd’dan iyi yönetilemediği ve yeni bir idarî örgütlenmeye tabi tutulması gerektiğini önermiştir. Merkezi idarenin sınır bölgesinde tesis edilmesi ve meydana gelen düzensizlik ortamının izalesinin yeni bir idari örgütlenme modeline geçilmesi ihtiyacını Seraskerlik yoluyla merkezi hükümete gönderdiği raporunda Altıncı Ordu Müşir’i Muhammed Namık Paşa da vurguluyordu. Özellikle Baban idaresinin tasfiyesi sonrasında bütün Kuzey Irak bölgesinin kaymakamlık düzeyinde teşkilatlandırılması bazı gerekçeler göstermek suretiyle itirazlarda bulundu. Ona göre bölge henüz yerel idarecilerin elinden çıkarılmış olduğundan bölgede bulunan aşiret unsurlarının hoşnutsuzluk durumları teskin edilememiştir. Sınır bölgesinde mevcut huzursuzluğu Bağdâd üzerinden kaymakamlık yoluyla kontrol altına almak oldukça zor olacaktır. Ayrıca bölge şimdiye kadar Bağdâd üzerinden idare edilemediği gibi doğrudan doğruya merkezî idare altına alınması sonrasında da idare edilmesinin imkân dâhilinde olamayacaktır.

³⁴⁰ “Birçok senelerden beru bu haval-i merkumede kafiye-i askeriye bulunmamasından naşi aşair-i merkume eşkiyasından ekseri baş kaldırıp eyaleti mezkurede kâin ekseri kura ve nevahiyi nehb ve garet... eylediklerinden ve ahali-i kura ve saire perişan ve ikişer ve üçer hane olarak her biri bir tarafa müterahi ve rugerdan oldukları.”Bu sürecin Kerkük ve çevresine yansımaları için Bkz., BOA., İ. DH, 230/13804, 13 R 1267/15 Şubat 1851.

³⁴¹ BOA., HR.TO, 214/45, 1850.

Muhammed Namık Paşa, bölgenin kaymaklık düzeyinde teşkilatlandırılmasına karşı itirazlarını gerekçeleriyle ifade ettikten sonra şöyle bir idari örgütlenme modeli önermiştir. Daha önce de olduğu üzere konusu livaların birleştirilerek merkezi Kerkük olmak üzere Şehrizar adıyla müstakil bir eyalet teşkilinin daha yerinde bir düzenleme olacağını beyan eder. Teşkil edilecek eyalete de merkezden vali, defterdar ve gerekli memurların atanmasını belirtir. Böyle bir idare tarzıyla bölgede huzur ve asayişin sağlanarak vergilerin toplanılabileceğini savunur³⁴².

Namık Paşa'nın, Kerkük merkez olmak üzere Revânduz ve Süleymâniye'yle beraber Bağdâd'dan ayrılarak müstakil bir eyalet olması yönünde seraskerlik üzerinden merkezi hükümete gönderdiği önerileri, Meclis-i Mahsusa'da değerlendirmeye alınır. Neticede Süleymâniye ve Revânduz sancaklarının İrân sınırında ve Bağdâd'a uzak olması nedeniyle Bağdâd'dan tek bir valiyle iyi yönetilemediği yönünde sunulan gerekçeler, makul ve kabul edilebilir gerekçeler olarak görülmüştür. Bu itibarla Süleymâniye ve Revânduz Sancakları Bağdâd'dan ayrılarak merkezi Kerkük olan Şehrizar eyaleti, Temmuz 1850'de yeniden oluşturuldu³⁴³. Yeniden oluşturulan Şehrizar eyaleti Revânduz, Süleymâniye ve Şehrizar Sancakları olmak üzere üç sancaktan müteşekkildir. Şehrizar Sancağı da Kerkük, Erbil, Köysançak, Altıncöprü ve Zengibar kazalarından oluşmaktadır. Eyalet "mevki-i nazikede" yani hassas bir bölgede olması nedeniyle askerî eğitim almış ve bu konuda tecrübe sahibi bir zatın, vali olarak atanması öngörüldü. Bu zat Vidin taraflarında görev yapan Ferik Rıza Paşa'ydı. Rıza Paşa'ya yönetimde sahip olduğu tecrübeye binaen 55000 kuruş maaş verilmesi öngörülüyor. Bu meblağ vezirlik payesi karşılığında verilmiş olmaka beraber mevcut eyalet gelirleri söz konusu maaş bedelini karşılamaktan oldukça uzaktı. Ancak eyalet gelirlerinin düşük olmasının eyalet bazında tesis edilmemiş olan otoritesizlikten kaynaklandığı belirtilerek tecrübeli bir valinin yönetiminde idari ve mali konularda çok iyi faydalar sağlanacağı savunulmuştur. Tecrübeli bir vali ile sağlanılacak düzen ve otoritenin getireceği kazanımlar valilik maaşı için tayin elden meblağın çok üzerinde bir kazanıma dönüşeceği ifade edilmiştir³⁴⁴.

Şehrizar eyaletine 55000 kuruş maaşla Ferik Rıza Paşa'nın ismi her ne kadar ön plana çıkmış olsa da daha sonrada vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Zira eyalet valiliğine

³⁴² BOA., İ. DH, 217/12777, Lef. 1 ve 9, 23 M 1266/9 Aralık 1849.

³⁴³ BOA., İ. DH, 223/13320, 21 M 1267/26 Kasım 1850.

³⁴⁴ BOA., İ. DH, 217/12777, Lef. 9, 8 N 1266/18 Temmuz 1850.

Konya Valisi Muhammed Selim Paşa'nın atanması uygun görülmüştür. Muhammed Selim Paşa, görevinin başına gelinceye kadar valilik görevini vekâleten ordu müşiri Muhammed Namık Paşa yürüttü³⁴⁵. Muhammed Selim Paşa, Kerkük merkezli Şehrizor eyaletine vali olarak atanırken kendisine bölgenin Bağdâd'a yakın olmasıyla Irak ve Hicaz ordusu sınırları dâhilinde bulunmasından ötürü mülkî konularda Bağdâd valisi ve "tehaffüziye" sağlık konularında ise ordu müşiriyle iletişim hâlinde bulunması tenbih edilmiştir³⁴⁶. Şehrizor eyaletinin müstakil vali tayiniyle idare edilmeye başlaması üzerine maliye nezaretinden mal müdürüyle gerekli kâtiplerin tayin edilmesi istenmiştir³⁴⁷. Kerkük'ün merkez olduğu Şehrizor eyaletinin, merkezî idarenin tesisi ve buna aykırı unsurların tasfiyesi amacıyla kurulması ile beraber eyalet valisine mülkî ve sağlık -toplum için en önemli tehdit olagelmış salgın hastalıklar- konularında Bağdâd valisi ve Irak ordu müşiri ile temas hâlinde olmasının önerilmesi daha önce savaşın muhtemel yükünü taşıyan Bağdâd'ın merkezîleşme politikalarının da merkez üssü olduğunu göstermektedir. Ancak Kerkük gerek savaş ve gerekse de merkezîleşme süreçlerinde Bağdâd sorumluluğunda olan Irak'ın kuzey sınırının denetim ve kontrolünde yönetim merkezi olma işlevini yeniden kazandığı görülmektedir.

Merkezî hükümet son yerel hânedân idaresi olan Babanların tasfiyesi sonrasında yatay düzlemde denetim ve kontrolünü Kerkük üzerinden yapmaya çalışmıştır. Devlet gücün yoğun olduğu noktadan sınırın hemen dibinde bulunan ve yüzyıllardır doğrudan doğruya merkezî hükümetin denetim ve kontrolü dışında bulunan bölgelere bütün yönleriyle merkezî idareyi yerleştirme politikaları Kerkük merkezli yapılmaya çalışılmıştır. Çünkü Kerkük, Irak'ın kuzey bölgesinde İrân'dan teşvik veya direkt olarak yapılması muhtemel saldırılara karşı sınıra askerî harekât yapabilecek stratejik bir mevkiye bulunmaktadır³⁴⁸.

Kerkük'ün yeni süreçte Şehrizor eyaletinin merkezi olması 1850'den 1857 yılına kadar sürmüştür. Kerkük'ün Şehrizor eyalet merkezi olduğu bu süre içinde Muhammed Selim Paşa'nın 1850-1851 yılları arası Aziz Bey isyanıyla mücadelede geçtiğinden merkezîleşme çabaları açısından gerekli iyileşmeler yapılamadı. Yüzyıllardır yerel

³⁴⁵ BOA., İ. DH, 223/13320, 21 M 1267/26 Kasım 1850.

³⁴⁶ BOA., C. DH, 303/15138, 29 Za 1266/6 Ekim 1850.

³⁴⁷ BOA., A. MKT. NZD, 17/4, 29 Z 1266/6 Ekim 1850.

³⁴⁸ Kerkük'ten sınır çigisine uzanan bölgede meydana gelebilecek herhangi bir müdahaleye karşı askerî harekât yapma konumu Osmanlı yönetici elitlerince 19. Yüzyılın sonuna dek idarî örgütlenme konularında vurgulanan bir husus olmuştur. BOA., Y. PRK. AZN, 19/93, 29 B 1316/13 Aralık 1898.

hânedân yönetimi altında bulunan sınır yerleşimlerinde devlet, kurumlarını yerleştirme konusunda bazı teşebbüslere girişti. Özellikle bu bölgelerdeki sınır ticaretini merkezî hükümetin tasarruf ve kontrolü altına almak için gerekli düzenlemeleri yapmaya çalıştı³⁴⁹. Ancak merkezîleşmenin en önemli amacı olan orduya asker alımı ve vergi tahsili için merkezî hükümetin daha beklemesi gerekiyordu. Nitekim devlet gücünün yoğun olduğu eyalet merkezi olan Kerkük'te merkezî hükümetin "tahrir-i nüfus" yani nüfus sayımı yapılması konusundaki talebine eyalet valisi, sınır sorunlarının halledilmediği bir sırada yapılacak bir nüfus sayımının halkın İrân tarafına geçmesine neden olacağını dolayısıyla nüfus sayımı talebinin ertelenmesi gerektiğini ifade etmiştir³⁵⁰. Merkezî idarenin tüm unsurlarıyla tesis edilebilmesi güçlü bir askerî gücün varlığına bağlıdır. Namık Paşa'nın Irak ve Hicaz Ordu müşiri olduğu bu sıralarda ciddi bir asker sıkıntısı çekilmektedir. Tüm Irak'ın askerî gücünün kaynağı olan Irak ve Hicaz ordusunun bünyesinde beş yüz askerin olduğu belirtilmektedir³⁵¹. Şehrizar Valisi Muhammed Selim Paşa, böyle bir ortamda merkezi hükümete, Şehrizar eyaletinde "ıslahat-ı külliyesine teşebbüs olunmak için" gerekli denetim ve kontrolün sağlanabilmesi için emrine en az 2000 askerin tahsis edilmesi ile mümkün olacağını ifade etmiştir. Ancak merkezî hükümet, Muhammed Selim Paşa'nın ihtiyaç duyduğu askerî gücü verecek imkânlarla sahip değildi³⁵².

Muhammed Selim Paşa, kısa süreli valilik dönemine sığdırdığı en belirgin icraatı, Baban hânedanından Aziz Bey'i Şeyh Abdurrahman Halis arabuluculuğuyla teslim olmaya ikna etmesidir³⁵³. Zira Aziz Bey'in teslim olması Kerkük ve çevresinde özellikle Baban Hanedan idaresinin yeniden tesis edileceğine dair olan umutları söndürdürmüş ve Baban yanlısı kesimin muhalefet cephesini parçalamıştır. Bu durum bir sonraki valiye eyalet bazında düzen ve intizamı sağlamada önemli bir avantaj sağlamıştır.

Muhammed Selim Paşa, Baban Hânedânından Aziz Bey'in teslimini sağladıktan sonra Kerkük merkezli Şehrizar eyaletine Mart 1851'de "vüzerayı âzâmdan" eski Harput Valisi Ali Paşa atandı³⁵⁴. Şehrizar eyaletinin teşkilinden bir yıl sonra atanan Ali

³⁴⁹ BOA., A. MKT. UM, 34/64, 5.12.1266/ 12 Ekim 1850.

³⁵⁰ BOA., İ. DH, 251/15442, Lef. 1, 23 M 1268/18 Kasım 1851.

³⁵¹ BOA., HR. TO, 214/46, 18 Aralık 1850.

³⁵² BOA., İ. MVL, 220.7393, Lef. 2, 15 Za 1267/11 Eylül 1851.

³⁵³ BOA., İ. HR, 75/3636, Lef. 2-6, 16 M 1268/11 Kasım 1851

³⁵⁴ BOA., İ. DH, 241/14613, 2 Ca 1267/5 Mart 1851.

Paşa'yı çözmesi gereken yığınla problem beklemektedir. Eyalet, en geniş kesimini oluşturan Kuzey bölgesi, İrân sınırında olduğundan Kürt aşiret unsurlarının yoğun ve hareketli olduğu bir bölgedir. Güney tarafı ise Arap aşiret yapılarına açık olması sebebiyle yağma ve talan eylemlerine sıklıkla maruz kalmaktadır. Klasik idarî örgütlenmenin lağv edildiği ve merkezî idarenin tesis edilmeye çalışıldığı bir dönemin bütün olumsuz yansımalarını görmek mümkündür. Yerel yönetim unsurlarının bölgede kurmuş olduğu düzenin bozulması ve bunun yanında merkezî idarenin söz konusu sorunlara mukavemet edebilecek güçten yoksun olması Kerkük ve yakın çevresi dâhil olmak üzere bütün Şehrizer eyaletinde düzen ve intizam bırakmamıştır. Bu durumun Kerkük ve yakın çevresinde görünür etkisi şu şekilde ifade edilmiştir. “ ... *haval-i merkumenin hükümeti mülkiye ve zabıta-i belde ve umuru tahsiliyesi külliye şiraze usulünden çıkıp emn ve asayiş denilen şeyden eser kalmamıştı.*”³⁵⁵ Dolayısıyla Ali Paşa, Baban idaresinin sonrasında meydana gelen tepkilerin henüz dinmediği, 1831-1850 yılları arasında merkezîleşme çabalarının yarattığı sorunların Kerkük ve çevresinde ciddi tahribatlara neden olduğu bir sırada, Şehrizer valisi olarak Kerkük'e geldi. Ali Paşa Şehrizer eyaletini müstakil valilik düzeyinde beş buçuk yıl yönetti. Bu süre zarfında Kerkük ve yakın çevresi dâhil olmak üzere eyaletin önemli bir kısmında denetim ve kontrolü sağlamada önemli başarılar elde etti.

Ali Paşa'nın Şehrizer eyalet yönetiminde karşılaştığı zorlukların temel kaynağı Osmanlı-İrân sınırının geçişken yapısıydı. Bu geçişkenlik bir yandan sınırın bir tarafında meydana gelen bir gelişmenin öte tarafa da sirayet etmesine ve her iki devletin temsilcilerinin karşı karşıya gelmesine neden olurken öte yandan da merkezîleşme çabalarının yoğunluk kazandığı bir dönemde idarî örgütlenmenin değişkenliği noktasındaki önerileri gündemde tutuyordu. 1852 yılında İrân'ın Avraman/Havraman Bölgesi'ne yaptığı askerî sefer ve sonrasında meydana gelen çatışmalarda Avraman Aşiretinin Süleymâniye bölgesine kaçmasına neden olmuştur. İrânlı yöneticiler bu olaylar sırasında Şehrizer eyalet sınırları içinde bulunan Süleymâniye bölgesine müdahale edince Süleymâniye Kaymakamı Münip Paşa'nın tepkisine neden olmuştur³⁵⁶. Münip Paşa'nın İrân'a karşı duruşu İrân merkezî hükümeti ile Sinne valisinin İstanbul nezdinde şikâyetine neden olmuştur. Bu sıralar Şehrizer her ne kadar eyalet hüviyetine sahip ve güçlü bir vali tarafından idare ediliyor olsa da süregelen bir

³⁵⁵ BOA., İ. DH, 230/13804, 13 R 1267/15 Şubat 1851.

³⁵⁶ BOA., A. AMD, 36/3, 1 N 1268/19 Haziran 1852.

teamül gereği İrân'la olan sınır meseleleri Bağdâd valisinin yetkileri içindeydi. Şehrizor Valisi olan Ali Paşa, İrân'la Avraman meselesinden dolayı Süleymâniye Kaymakamı Münip Paşa'nın İrân'ın merkezî hükümeti ile bölge valisinin İstanbul'a yaptığı şikâyetlere karşılık kendi kaymakamını merkezî hükümet nezdinde savunmuştur. Ali Paşa merkezî hükümete sorunlarının temel kaynağının İrân'ın bölgeye yaptığı müdahalelerinden ileri geldiğini ve ellerinden gelse bütün bölgeyi kaosa sürmekten geri durmayacaklarını ifâde ederek bu sorunlarla baş etmek için Şehrizor eyalet merkezinin Kerkük'ten sınıra daha yakın olan Süleymâniye'ye nakledilmesi yönünde Bab-ı Âli'nin izin vermesini teklif etmiştir³⁵⁷. Ali Paşa'nın Şehrizor eyalet merkezinin değişmesi yönündeki talebi kabul görmemiştir. Sınır sorunlarından kaynaklı problemlerle mücadele kapsamında Şehrizor Valisi Ali Paşa'nın eyalet merkezini Kerkük'ten Süleymâniye'ye nakledilmesi yönündeki önerisinin merkezî hükümet tarafından kabul görmemesini, Kerkük'te Süleymaniye ile kıyas kabul etmeyecek ölçüde merkezi devlet gücünün yoğunlaşmasına bağlanabilir.

Ali Paşa Şehrizor eyaletinde sınırın dezavantajlı durumuyla merkezîleşme politikalarının dinmeyen tepkilerine rağmen gerekli denetim ve kontrolü sağlamak amacıyla gerekli finansmanı tedarik ederek Mayıs 1852'de eyalet içinden askerî gücünü oluşturmayı başardı³⁵⁸. Zira eyalet yönetiminin söz konusu problemleri, ancak caydırıcı bir askerî güç ile çözülebilirdi. Daha sonra eyalet yönetiminin temel problemlerinden olan Kürt aşiretlerinin doğurduğu sorunlara yöneldi. Öncelikle bu konuda raporlar tertip ederek merkezî hükümete sundu³⁵⁹. Merkezî hükümet Ali Paşa'nın yönetim becerilerini gördükten sonra gerekli desteği sunmaktan imtina etmedi. Hatta bu arada Mayıs 1852'de Mûsul'un aşiret sorunları ile gündeme gelen dağlık bölgelerinin dışındaki ovalık alanlar Hakkâri eyaletinden kopararak Şehrizor eyaletine bağlandı³⁶⁰. Böylece Ali Paşa'nın yönetim alanının sınırları daha da genişletildi. Aşiret sorunlarının yoğun olduğu bölgelerin Şehrizor eyalet valisi Ali Paşa'ya bağlanmasıyla bu dönemde Irak'ta en önemli askerî gücün Şehrizor eyaleti bünyesinde toplanmasına yol açmıştır. Ali Paşa, eyaletin kontrol dışı aşiret unsurlarını bir taraftan kontrol altına almaya dönük askerî

³⁵⁷ BOA., HR. MKT, 54/20, 25 Muharrem 1269/8 Kasım 1852.

³⁵⁸ BOA., İ. DH, 253/15577, 21 Ş 1268/11 Mayıs 1852.

³⁵⁹ BOA., A. MKT. MHM, 46/13, 6 Recep 1268/26 Nisan 1852.

³⁶⁰ Mûsuleyaletinin idarî yapısına ilişkin öneriler arasında Hakkâri valisinin Mûsul'da ikamet etmesi ve eyaletin Mûsul merkezinden idare etmesi bulunmuş ancak merkezi hükümet İran sınırının kontrol ve denetimi noktasında Hakkâri'nin Eyalet merkezi olması kaygısı engel olmuştur. BOA., İ. DH, 252/15458, 16 B 1268/6 Mayıs 1852.

seferler düzenlerken öte taraftan aşiret alanlarını kontrol altına almaya yönelik eyalet içi idarî örgütlemeyi de gerçekleştirmekteydi.

Baban idaresinin kaldırılmasından sonraki süreçte Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin kurulması aslında meydana gelen tepkileri göğüslemek amaçlıydı. Şehrizer eyaleti teşekkül edildikten sonra merkezîleşme politikalarının yatay düzlemde genişletilmesine yönelik olarak bazı düzenlemeler yapıldı. Bunlardan biri hem yerel hânedân idareleri döneminde ve hem de sonrası dönemde kontrol ve denetimin zor sağlandığı bölge olan Kerkük ve Bağdâd arasında bulunan bölgeydi. Bu bölge tamamen tamamen Kürt aşiretleriyle meskûn olup bu aşiretler vergi ve sair hiçbir yükümlülük altına alınamıyordu. Ayrıca bölgenin Bağdâd-Kerkük yolunun güvenliğini de ilgilendirmesi bölgeye ayrı bir ehemmiyet yüklemekteydi. Bu münasebetle gerek aşiretlerin kontrol altına alınması ve gerekse de Kerkük-Bagdâd yolunun güvenliğinin sağlanması amacıyla Kifri, Karatepe, Zengibar Kazalarıyla buraya yakın Tuzhurmatu Kasabası birleştirilerek 1853 yılı sonunda merkezi Kifri olan Kifri Kazası oluşturuldu³⁶¹.

Sınırın bütün yönleri ile kontrol altına alınması ve merkezî idarenin tesisi, merkezîleşme politikalarının temel hedefiydi. Bu hedeflerin başında merkezî hükümetin kontrolü dışında bulunan sınır ticareti vardı. Baban ve Soran Hânedân idarelerinin ilgasından sonra Revânduz ve Sülemaniye bölgeleri'nden İrân'a ve İrân'dan bu bölgelere yapılan sınır ticaretinin kontrol altına alınması yönünde merkezî hükümetin emriyle çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ali Paşa, kendisine verilen talimatlarla Revânduz ve Süleymâniye Bölgeleri'nde gümrükler ihdas ederek oradaki ticari sürkülasyonu kontrol altına almaya çalıştı. 1836'dan beri merkezî hükümetin kontrolüne giren Revânduz ve çevresinde ancak 1852 yılında gümrük ihdas edilmesi merkezîleşme faaliyetlerinin niteliği konusunda önemli bir örnek teşkil etmektedir³⁶².

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak'ta yürütülen merkezî politikalar bağlamında yapılan idarî düzenlemeler Irak'ın kuzey sınırında özellikle Şehrizer'un müstakil eyalet düzeyinde idare edilmesiyle olumlu sonuçlar yaratırken Bağdâd tarafında ilerleme kaydedilemiyordu. 1851 yılında Bağdâd valiliğine atanan Gözlüklü

³⁶¹ BOA., *İ. MVL*, 314/13182, 7 S 270/9 Kasım 1853; BOA., *Sadaret Mektubî-i Mühimme Kalemi Evrakı*, (bundan sonra A. MKT. MHM), 75/11, 17 M 1271/10 Ekim 1854.

³⁶² 1852 yılında merkezî hükümetin Şehrizer valisi Ali Paşa'dan Süleymâniye ve Revânduz bölgelerindeki sınır ticaretinin kontrol altına alınması için gümrükler ihdas edilmesi yönündeki emri için bkz. BOA., *MAD. d.*, 8009, v. 56, 18 Za 1268/3 Eylül 1852.

Muhammed Reşid Paşa, Bağdâd'da istenilen denetim ve kontrolün sağlanması Şehrizar'ın Bağdâd'a bağlanmasıyla mümkün olacağını merkezî hükümete ifade etmiştir. Muhammed Reşid Paşa, Kerkük merkezli Şehrizar'ın Bağdâd'a bağlanması yönünde merkezî hükümete Eylül 1852'de sunduğu talebini kendince bazı gerekçelere dayandırmıştır. Bunlar; Şehrizar'ın “*merbûtiyet-i kâdime ve münasebet-i mevkiyesi*” stratejik konumu, uzun bir süre boyunca Bağdâd'a bağlı olması ve Bağdâd halkının sahip olduğu sert mizacıyla hükümete karşı olan muhalif yapısının valilerin emrinde güçlü bir askeri kuvveti gerekli kılmasıdır. Merkezî hükümet, Reşid Paşa'ya verdiği cevabında ise Şehrizar eyaletinin yeni idarî örgütlenmesinin tesisi yolunda önemli masraflar yapıldığı ve söz konusu yapının işlerliği konusunda olumsuz sonuçlarla karşılaşmadığı kaldı ki, Bağdâd'ın ihtiyaç duyması hâlinde Şehrizar eyalet askerinin Bağdâd'a sevki noktasında eyalet valisine gerekli tembihlerde bulunulacağını ifade etmiştir³⁶³. Muhammed Reşid Paşa, Bağdâd valiliği boyunca (1851-1857) Şehrizar eyaletinin Bağdâd'a bağlanması taleplerini değişik gerekçelerle merkezî hükümete sunmuştur. Haziran 1855'te Bağdâd'ın ıslahı için Şehrizar'ın Necip Paşa döneminde olduğu gibi Bağdâd'a bağlanmasını istemiştir³⁶⁴. Eylül 1855'te Kerkük merkezli Şehrizar'ın Bağdâd'a bağlanması yönünde yinelediği talebine³⁶⁵ merkezî hükümet tarafından aynı ay içerisinde ayrıntılı bir açıklama ile cevaplandırılmıştır. Açıklamada; Şehrizar'ın bütünüyle merkezî hükümetin denetimi altına alınmış olduğu, valisi bulunan Ali Paşa'nın “*gayret ve ehliyetli vüzerayı azamdan olarak*” başarılı bir yönetim sergilediği ve ayrıca çok geniş bir alanı içeren Bağdâd eyaletine Şehrizar'ın dâhil edilmesinin mantıklı bir yol olmayacağı ifade edilerek eyaletin müstakil bir yapıda idare edilmesinin daha yararlı olduğu belirtilmiştir³⁶⁶.

Merkezî hükümet, Bağdâd Valisi Muhammed Reşid Paşa'nın Şehrizar'ın Bağdâd'a bağlanması talebine karşılık Şehrizar'ın idarî statüsünün müstakil valilik düzeyinde devamı noktasında verdiği kararlarını eyaletin stratejik konumu ile valisi olan Ali Paşa'nın başarılı yönetimi gerekçelerine dayandırmaktadır. Ancak merkezî hükümetin Muhammed Reşid Paşa'ya verdiği yanıtla beraber görünür olmasa da bu sıralar Şehrizar ile ilgili daha farklı kaygılarının olduğunu söylemek mümkündür. Zira

³⁶³ BOA., İ.MVL, 245/8892, 20 Za 1268/5 Eylül 1852.

³⁶⁴ BOA., A. MKT. UM, 197/90, 23 N 1271/9 Haziran 1855.

³⁶⁵ BOA., İ. DH, 329/21500, 17 M 1272/29 Eylül 1855.

³⁶⁶ BOA., İrade-i Meclis-i Mahsus (bundan sonra İ. MMS), 6/209, 6 S 1272, 18 Eylül 1855; BOA., A. MKT. MHM, 79/73, 9 Ra 1272/19 Aralık 1855.

bu sıralar -1854-56 yılları arası- merkezî hükümet bir taraftan Kırım Harbi ile uğraşırken diğer taraftan bu savaşı fırsat bilen Cizre mutasarrıfı Yezdan Şir Bey'in isyanı ve bu isyanın Şehrizer Bölgesi dâhil olmak üzere Mûsul ve Bitlis bölgelerinde yarattığı karışıklıklarla uğraşmaktadır³⁶⁷. Kırım Savaşı sırasında Irak'ın potansiyel askerî gücünün ekseriyeti savaş münasebetiyle Irak'tan gönderilmiş ve bu bölgenin savunma potansiyelini bir hayli zayıflatılmıştır³⁶⁸. Böyle bir vaziyette Cizre mutasarrıfı Yezdan Şir Bey'in isyanı bölgedeki karışıklıkları daha da kırılğan bir hâle getirmiştir. İsyân, Şehrizer Bölgesi'nde özellikle de Baban idaresinin lağvından hoşnut olmayan kesimler için bir fırsat yaratmıştır. Şehrizer'dan Yezdan Şir'e önemli bir katılım sağlarken³⁶⁹ idaresine karşı da çeşitli tepkiler de oluşturmuştur. Bu dönemde Kerkük dâhil bütün Şehrizer eyaletinde, özellikle Kürt aşiret unsurlarının sebep olduğu sorunlardan dolayı vergilerin toplanmasında ciddî aksaklıklar meydana gelmiştir³⁷⁰. Merkezîleşme politikalarının Kerkük ve idarî hinterlandı ile bağlantılı bölgelerde uygulanmasından doğan tepkiler, Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin valilik düzeyinde idare edilmesi ve valisi olan Ali Paşa'nın başarılı yönetimiyle önemli ölçüde kontrol altına alınmıştır. Bu arada 15 Haziran 1856 tarihinde vali Ali Paşa vilayet meclisini Kerkük hükümet konağında toplayarak İslahat Fermanını okuması ve daha sonra Kerkük'e bağlı idarî birimlerde halkın anlayacağı bir dil ile fermanın içeriğini anlatması merkezî otoritenin sınır bölgesinde yakalamış olduğu başarı açısından önem arz etmektedir³⁷¹.

Şehrizer eyaletinin müstakil bir vali düzeyinde idare edilmesi durumu merkezî hükümetin Kırım Savaşıyla Cizre mutasarrıfı İzzeddin Şir Bey'in isyanının doğurduğu sorunlardan kurtulmasına kadar devam etti. Bu tarihi 1857 yılı olarak tayin etmek mümkündür. Bu tarihten sonra merkezî hükümet Irak'ı yeni bir idarî örgütlemeye tabi tutmuştur. Yeni idarî örgütlenmenin amacı Bağdâd'ın ekonomik, askerî ve mülkî olarak

³⁶⁷ İbrahim Etem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Kömen Yayınları, Ankara 1977, s. 117.

³⁶⁸ Kırım savaşında Irak'tan 4000 kişilik bir askerî kuvvet gönderilmiştir. Ceylan a.g.t, s. 96-99.

³⁶⁹ Peterman, Cizre mutasarrıfı İzzeddin Şir Bey'in isyanının bastırıldığı haberini 1855'te geldiği Kerkük'te alıyor. Kerkük'ten Mûsul'a doğru hareket ederken İzzeddin Şir isyanına katılmış olup Kerkük'e getirilen Kürtleri şöyle tasvir etmiştir; Öğlenleyin aralarında 225 tutuklu Kürt'ün de bulunduğu 50 askerden oluşan bir birlik geldi. Görüntü içler acısıydı. Çünkü askerler atlar üzerindeyken Kürtleri kırbaçlayarak yürütüyorlardı. Elleri tahtayla bağlıydılar. Açlıktan, susuzluktan ve sıcaklıktan perişan olmuşlardı. Hasta olanlardan birkaçı eşek üzerindeydiler ve ekmek diye bağırıyorlardı. Yolda biri ölmüştü bile. Altın Köprü'ye doğru giderken bile 3-4 kişi daha öldü. Peterman, a.g.e, s. 320.

³⁷⁰ BOA., A. MKT. MHM, 65/30, Lef. 3, 17 Ca 1271/5 Şubat 1855.

³⁷¹ BOA., A. MKT. UM, 239/65, 11 L 1272/15 Haziran 1856.

güçlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda 1857 yılı ortalarında Şehrizar eyaletinin müstakil valilik düzeyinde idare edilmesine son verilerek mutasarrıflık düzeyine indirildi. Mutasarrıflık düzeyine indirilmesi ile eyalet bünyesinde bulunan sancaklar kaymakamlık suretiyle idare edilmeye başladı. Mutasarrıflık merkezi, Şehrizar yani Kerkük olarak kalmaya devam etti ve mutasarrıf olarak da İsmail Paşa atandı³⁷². Şehrizar Sancağı bir buçuk yıl sonra 1859'da Kerkük, Erbil, Köysancak, Altıncöprü ve Zengibar kazalarını ihtiva etmektedir³⁷³. Bununla beraber Süleymâniye ve Revânduz Sancaklarının ihtiva ettiği kazaları da içeren eyalet, mutasarrıflık suretiyle 1861 yılına dek idare edilmeye devam etmiştir. Söz konusu dönemde Bağdâd valilik düzeyinde Mûsul, Basra ve Şehrizar Mutasarrıflık düzeyinde idare edilmiş olup 1857-1861 yılları arasında İsmail Paşa Şehrizar mutasarrıflığı görevini yürütmeye devam etmiştir³⁷⁴.

Irak'ta merkezî idarenin tesis edilmeye başlandığı 1831 yılından 1861 yılına gelene kadar merkezîleşme politikalarının ihdası ve buna mukabil meydana gelen tepkilere karşı Bağdâd valileri olabildiğince askerî kuvvete başvurdular. Valiler, yeteri derecede bir askerî kuvvete sahip olamadıklarından yüksek düzeyli bir şiddetle tepkileri bastırmaya çalışmaktaydılar. Bu dönemde başvuru şiddetinden dolayı Irak'ta kısmi bir sükûnet sağlandı. Ancak tüm bölgede devlete karşı bir hoşnutsuzluk yarattığı gibi sürekli bir huzursuzluğu da tahrik etmiştir. Bu dönem zarfında devlet, sadece mevcut tepkileri bastırma ve bölgede egemen olma kaygısı üzerinden bölgeyi yönetme çabası içinde olmuştur. Nitekim merkezî hükümet toplumsal dönüşümü sağlayacak ekonomik yatırımlar yapamadı. Bu sürecin genel anlamda Irak'a yarardan ziyade zarar verdiği ileri sürülmektedir³⁷⁵.

1861 yılına geldiğinde Irak'ın ekonomik ve toplumsal kalkınması yönünde merkezî hükümete çeşitli öneriler sunulmaya başlandı. Her şeyden önce Irak'ın ekonomik kalkınması ve sosyal huzuru Bağdâd merkezli geniş yetkilerle donatılmış bir idarî organizasyonun oluşmasına ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Eylül 1861'de Muhammed Namık Paşa Bağdâd valiliği ile Irak ve Hicaz Ordusu müşirliğine atanır atanmaz merkezî hükümetten Irak yönetiminin tek elde toplanması için talepte bulundu. Namık Paşa, Irak'ın bütün sorunlarının hemen hemen ortak olduğunu ve bu sorunların

³⁷² BOA., A. MKT. UM, 477/24, 2 Z 1277/ 11 Haziran 1861.

³⁷³ BOA., ML. VRD. d., 3156, Temmuz 1276/Temmuz 1859.

³⁷⁴ BOA., A. MKT. MVL, 124/77, 23 B 1277/4 Şubat 1861.

³⁷⁵ Lorimer, a.g.e, s. 1348.

üstesinden de ancak ziraat ve ticaretin geliştirilmesi ile gelinebileceğini savunmaktadır. Ticaret ve ziraatın artırılması ancak yeterli derecede mâlî finansmanın sağlanması ile mümkün olacaktı. Merkezî hükümetin bu finansmanı karşılaması mümkün olmadığına göre bu finansmanın, Irak'ın potansiyel kaynakları üzerinden sağlanması yoluna gidilmeliydi. Bunun için öncelikle Mûsul, Şehrizer ve Basra Sancakları mutasarrıflıktan kaymakamlığa düşürülerek bütün mülkî ve mâlî yetkilerinin Bağdâd'da toplanması gerekmektedir. Buradan toplanacak gelirler sadece Irak'ın ekonomik kalkınmasında harcanacak, merkezî hazineye verilmeyecekti³⁷⁶.

Bağdâd valileri Irak'ın merkezîleşmesi ve kalkınması için devletin standart sisteminden ayrı ve tam anlamıyla yetkilendirilmiş bir otorite "*mezuniyeti kemal itası*" talebinde bulunmaktadır. Ancak merkezî hükümet, devletin hâkim sisteminden kopuk ve nispeten imtiyazlı bir otorite tahsisine yanaşmamaktaydı. Bu durum merkezîleşmeye ve modernleşmeye çalışan devlet anlayışına aykırılık teşkil etmekteydi. Buna rağmen Bağdâd yöneticileri tüm Irak'ta devlet otoritesinin sağlanması için askerî, mülkî ve mâlî alanda birleşik bir yetkinin gereğine inanıyorlar ve bu yöndeki görüşlerini belli aralıklarla merkezî hükümete sunmaktaydılar. Merkezî hükümet, nihayetinde söz konusu görüşler doğrultusunda bir adım attı ve Kasım 1861 tarihinde bütün Irak'ı Bağdâd merkezli ve geniş yetkilerle donatılmış "*ruhsât-ı kâmile*" bir idarenin tesisine onay verdi. Buna göre daha önce ayrı ayrı mutasarrıflıklar olan Mûsul, Şehrizer ve Basra eyaletleri, Bağdâd eyaletine bağlanılarak kaymakamlık düzeyine indirildiler. Bu birimlere ait yazışmalar daha önce mutasarrıflarıyla yapılırken artık Bağdâd valisine hitaben gönderilecekti. Gümrük gelirlerinin dışında bütün gelirler Bağdâd hazinesinde toplanılacak ve bunu bir defterdar marifetiyle yönetilecekti³⁷⁷. Merkezî hükümetin böyle bir idareye gitmesindeki sebep Irak'ta geniş çaplı ıslahatların yapılması amacıyla etkili, koordineli bir idarî örgütlenme kurarak çok başlılık ve düzensizliklere son vermektir. Nitekim merkezî hükümetten Bağdâd Defterdarı Ferit Efendi'ye hitaben gönderilen emirde Mûsul, Şehrizer ve Basra eyaletleri'nin kaymakamlık statüsüne indirilerek Bağdâd'a bağlanmasının amacı Irak'ın gümrük gelirlerinin dışındaki bütün gelirlerinin mahalli ihtiyaçlar olan Anadolu Ordusunun bölgede bulunan askerlerinin ihtiyaçlarına, Dicle ve Fırat Nehirlerinin bozulan kanallarına ve çeşitli bayındırlık faaliyetlerine

³⁷⁶ BOA., İ. MMS, 23/1005, 15 R 1278/20 Ekim 1861.

³⁷⁷ BOA., A. MKT. NZD, 376/32, 1 Ca 1278/4 Kasım 1861; BOA., A. MKT. NZD, 422/17, 30 Za 1278/29 Mayıs 1862; BOA., İ. MMS, 23/1005, 15 R 1278/20 Ekim 1861.

harcanılması istenmiştir. Bu amaç doğrultusunda Bağdâd maliyesinin düzeltilmesi yolunda gerekli özen ve çabanın göstermesi tenbih edilmiştir³⁷⁸. Yeni idari düzenleme Muhammed Namık Paşa'nın yetki ve sorumluluğunda devreye konulmuştur.

Namık Paşa ile başlayan yeni dönemin Kerkük ve çevresine yansımaları askerî ve mülkî yetkilerinden müteşekkil olan müşirlik sistemi üzerinden gerçekleşti. Müşirlik sistemi II. Mahmud'un 1836'da ayanla mücadelesinin son aşamasında yerel ayandan olan valileri zayıflatmak ihtiyacından doğmuş ve Osmanlı Devlet teşkilatında yerini almıştır³⁷⁹. Müşirlik sistemi, devlet otoritesinin yerel güç unsurlarına karşı daha bütüncül ve hızlı karar verme kabiliyetini artıran bir sistem olmakla beraber idarî yapının askerî karakter ağırlıklı olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte taşrada devlet otoritesinin sağlanmasında ve merkezî hükümetin güçlenmesinde çok önemli bir adımdır³⁸⁰. 1861'de tüm Irak, asker kökenli olup mâlî ve mülkî yetkileri elinde toplayan Namık Paşa'nın uhdesine verilmiş oldu. Mûsul, Şehrizer ve Basra Kaymakamlarına yazılan emirde, mâlî, mülkî vesair işlerde Bağdâd valisi Namık Paşa'ya müracaat etmeleri ve onun emirleri doğrultusunda icrada bulunmaları istenmekteydi. Daha önceki yönetim uygulamalarında da Kerkük valileriyle mutasarrıflarına mülkî ve sağlık/tehaffüzi konularında Bağdâd valilerine danışılması yönünde atama kayıtlarında telkinlerde bulunulmaktaydı. Yani Bağdâd valileri hiyerarşik idarî örgütlemeye Şehrizer eyaletinin vali ve mutasarrıflarının üst konumunda bulunmaktadırlar. Bu durum sadece Irak'a özgü bir durum olsa gerek. Zira 1861 yılında Takiyüddin Paşa Kerkük eyaleti mutasarrıflığına atandığında atama kaydında benzer bir telkinin olması kendisinin sadaret nezdinde tepkisine neden olmuştur. Takiyüddin Paşa, Irak'ta gördüğü bu idarî yapılanmayı Osmanlı mülkî talimatnâmelerine aykırı görmüştür. Daha önce bulunduğu görevlerde her hangi bir husus için direk sadaretle görüştüğünü ve bunun memuriyetin bir gereği olduğunu, Şehrizer eyaletinin bir eyalet olmasına rağmen mülkî idarecilerinin Bağdâd valilerine sormaksızın her hangi bir teşebbüste bulunmamaları gereğini idrak edemediğini belirtmiştir. Bunun yanında Şehrizer eyaleti mülkiye talimatnâmeleri ahkâmının dışında mıdır? diye sormuş ve bu hususta efkâr-ı aliyyeden görüş istemiştir³⁸¹.

³⁷⁸ BOA., A. MKT. MHM, 515/76, 8 Ca 1278/11 Kasım 1861.

³⁷⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, s. 16-17.

³⁸⁰ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s.22.

³⁸¹ BOA., A. MKT. UM, 487/23, 19 M 1278/27 Temmuz 1861.

Takiyüddin Paşa Şehrizer eyaleti mutasarrıflık yetkilerinin kısıtlamasına ilişkin itirazlarda bulunurken uhdesinde bulunduğu eyaletinin mutasarrıflık düzeyinden kaymakamlık düzeyine indirilip mülkî ve askerî yetkilerle donatılan Bağdâd valisi ile Altıncı ordu müşirliğine bağlanmasına nasıl bir tepki verdiği yönündeki verilere ulaşamadı. Ancak Namık Paşa'yla Kerkük idaresinde artan bir şekilde askerî kökenli bir idare güçlü bir zemin bulacaktır.

Merkezîleşmenin en önemli açmazlarından biri devletin Irak'taki kontrol ve denetimi sağlayabilecek güç ve otorite araçlarından yoksun olmasıdır. Irak toplumu devlet aidiyeti zayıf ve kontrol altına alınmaktan hoşlanmayan bir toplumdur. Devlet yüzyıllar boyunca kırsal alanda yönetimi aşiretlere ve kentlerde de imtiyazlı grupların tasarrufuna vermiştir. Kırsal ve kentsel idarî yapı birbirinden çok farklı olduğundan ikisinin tek bir merci üzerinden idare edilmesi zordu³⁸². Irak halkının otorite tanımaz karakteri ve buna mukabil devlet imkânlarının yetersiz olması 1861'de Altıncı Ordu Müşiri ve Bağdâd valisi olarak atanan Muhammed Namık Paşa'yı aşırı şiddetle denetim ve kontrolü sağlamaya çalışmasına yol açmıştır. Namık Paşa'nın 1861-1867 yılları arasında süren idaresi boyunca vahşiliğe varan bir şiddet üzerinden süren yönetiminin kendisinden önce atanan valilerin yeteneksizliklerinden daha fazla Irak'ın huzuruna zarar verdiği ileri sürülmüştür³⁸³.

Namık Paşa döneminde devlet denetim ve kontrolünün sağlanması yolunda başvuru şiddetin kapsamı sınırın geçişken yapısı tarafından sınırlandırılmaktadır. Kerkük ve çevresi açısından Baban Hânedânî idaresinin lağvından sonra en önemli tehdit hâline gelen Hemavend Aşireti'nin saldırıları sınırın imkân tanıyan yapısından dolayı engellenemiyordu. Hemavend saldırıları 1865 yılında Şehrizer Bölgesi'nde iyice şiddetini artırmış ve genel bir güvensizlik ortamı oluşturmuştur. 1865 Martında Hemavendlilere yönelik Kerkük ve Süleymâniye'den oluşturulan kuvvetlerle yapılan saldırılar kısmi bir güvenlik oluştursa da bir süre sonra yol kesmeler yeniden baş göstermiştir³⁸⁴. Sınırdan Kerkük ve çevresine yönelik asayiş ve huzuru engelleyici saldırılar, Kerkük'ün sahip olduğu idarî güç potansiyeli üzerinden engellenemiyordu. Devletin merkezîleşme siyaseti ve topluma nüfuz etme kanalları, Osmanlı İrân arasında bulunan hudûdun toplu yer değiştirmelere açık olması ve devletin sınır güvenliğinde

³⁸² Longrigg, *Iraq*, s. 35.

³⁸³ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1366.

³⁸⁴ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1435-36.

yeteri düzeyde kontrolü sağlayamamasından ötürü zayıf işliyordu. Bu nedenle merkezde formüle edilen politikaların yerel düzeyde uygulamaya konulması zorlaşıyordu. Yerel hükümet temsilcilerinin merkezîleşme politikalarını devreye sokacak teşebbüslerine karşın sınırın geçişli yapısı ile sınır coğrafyasının bu politikalara karşı önemli bir sığınak olması söz konusu politikaların işlerlik kazanmasına engel teşkil ediyordu. Sınır merkezli sözkonusu saldırıların önüne geçmek için sınırın en yakın mevkiinde bulunan bölgenin idarî açıdan güçlendirilmesi ihtiyacı hâsıl oldu. Bu amaçla Kerkük'ün 1850'de eyalet merkezi olmasından 1865 yılına kadar olan süre zarfında Kerkük'e bağlı olan Süleymâniye, mutasarrıflık düzeyine yükseltilerek sınırın devlet otoritesine meydan okuyan yapısının önüne geçilmeye çalışıldı³⁸⁵.

1861'de tüm Irak'ta yürürlüğe konulan idarî düzenlemeler, Irak'ta kanıksanmış asayiş sorunlarına karşı baş edebilecek askerî gücün tesisi ile ekonomi ve bayındırlık alanında yapılacak yatırımlara finansman sağlamak içindi. Namık Paşa'nın 1861-1867 yılları arasında süren yöneticiliği sırasında asayiş ve bayındırlık alanlarında önemli adımlar atıldı. Bu dönemde Irak'ta mevcut huzursuzluklardan kaynaklı tepkiler kontrol altına alınabildi. Ancak bunlar askerî güç üzerinden yapıldığından merkezîleşmenin kurumsal yapısından uzaktı. Merkeze uzak olan yerlerde merkezîleşme sürecini tam anlamıyla uygulamak kolay değildi³⁸⁶. Bununla birlikte sınırdan kaynaklı engeller hâlâ tam anlamıyla bir pazifizasyona imkân tanımıyordu. Kerkük'ün kaymakamlık merkezi olarak idarî statüsü, 1869 yılında Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğine atanması ve Vilayet Nizamnâmesi öngörüsüne göre Irak idarî örgütlenmesinin yeniden yapılandırılmasına kadar devam etmiştir.

1.2.3. Vilayet Sistemi ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi

II. Mahmud döneminde yerel güç unsurlarını etkisizleştirmeye başlayan merkezî yönetimi güçlendirme politikası, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yönetim alanında da uygulamaya konulan reformlarla devam etmiştir. Yönetimin kurumsal ve yatay düzlemde yapılandırılarak geniş bir memur zümresi üzerinden toplumun bütün katmanlarında denetim ve kontrolü sağlamak, nüfusun devlet organizasyonuna kanalize edilmek suretiyle asker ihtiyacını karşılamak ve devlet gelirlerini artıracak bir vergi düzeni tesis etmek, merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesinin en temel

³⁸⁵ BOA, *Şuray-ı Devlet (bundan sonra ŞD)*, 2149/7, 16 Ca 1289/22 Temmuz 1872.

³⁸⁶ Neccar, *a.g.e.*, s. 278.

amaçlarındandır. Bu çerçevede Fransa yönetim modeli esas alınarak 7 Kasım 1864'te Vilayet Nizamnâmesi hazırlandı. Nizamnâme, Fransa yönetim modeline göre hazırlanmış olmakla beraber daha katı merkezîyetçi öngörülere sahiptir. Nizamnâmeye göre eyalet adı değişerek valilerin yönetimindeki vilayete, sancak adı da vilayetin alt birimi olan livaya dönüşerek mutasarrıfların yönetimine bırakıldı. Kaza idarî birimi livalara bağlı olarak kaymakamların yönetimine bırakılmıştır. Köyler de kaza idaresi etrafında teşkilatlandırılmıştır. Nizamnâme, ilkin Tuna vilayetinde ve vali Midhat Paşa sorumluluğunda yürürlüğe konuldu. Daha sonra da Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna'da da uygulandı ve olumlu neticeler alınması ile tüm imparatorluk bünyesinde aşamalı olarak ihdas edilmeye başlandı. Bu durumda Osmanlı idarî yapısı valinin yönetimindeki vilayet ile adli, idarî ve mâlî açıdan merkezîyetçi amaçlar dâhilinde yeniden örgütlenmiştir³⁸⁷.

1864 Vilayet Nizamnâmesi merkezîyetçi politikalar gereği 1869 yılında Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğine atanmasıyla Irak'ta yürürlüğe konulmuştur³⁸⁸. Nizamname, Irak'ı idari açıdan liva, kaza ve köy hiyerarşik birimlerine taksim edilmesini öngörüyor olsa da halkın ekseriyetinin göçebe olması köy idarî birimini başlangıçta uygulamanın dışında bırakmıştır. Buna göre Irak, merkez Bağdâd olmak üzere Mûsul, Şehrîzor, Süleymâniye, Duleym, Kerbelâ, Hillah, Basra, Ammara ve Müntefik olarak 10 livaya taksim edilmiştir³⁸⁹. Ancak vilayet sistemiyle yapılan idarî birimler olan vilayet, liva ve kazalar coğrafi ve sair özelliklere göre düzenlenmesinden ziyade gelişigüzel ve isabetsiz bir şekilde yapılandırılmıştı. Bu münasebetle sürekli idarî konum ve sınırlar değişmekteydi. Kaza idarî birimi boyut ve nüfuz açısından birinci, ikinci ve üçüncü sınıf olarak ayrılmış olup bazıları uzaklıktan kaynaklı varoştı, bazıları aşiretseldi ve bazıları da sözdeydi³⁹⁰.

Kerkük idarî örgütlenmesi, Haziran 1869'da Irak'ta uygulanmaya konulan Vilayet Nizamnâmesi'ne göre yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye göre daha önce mutasarrıflığa eşdeğer kaymakamlık statüsünde bulunan Kerkük, Şehrîzor livasının merkezi olarak konumlandırılmıştır. Vilayet Nizamnâmesi'nin ilk olarak Kerkük ve çevresinde uygulanmasıyla hangi alt birimlerden oluştuğuna dâir bir kayda

³⁸⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000, s. 61.

³⁸⁸ Karpat, a.g.m, s. 11; Nevar, a.g.e, s. 54; Lorimer, a.g.e, s. 1439.

³⁸⁹ *Zevra Gazetesi*, Sa. 2, s. 4, 12 Ra 1286/22 Haziran 1869.

³⁹⁰ Longrigg, *Iraq*, s. 36.

ulaşılamamıştır. Bununla beraber Mart 1871’de Şehrizar Livası/Sancağı Kerkük, Köysancak, Erbil, Altıncöprü, Zengibar, Kifri, Revânduz, Seyidkan, Harir ve Balık kazalarından oluşmaktadır³⁹¹. Şehrizar Sancağı bünyesinde oluşturulan alt idarî birimler de bölge idari yapısının değişkenliğine paralel olarak sürekli değişmektedir. Nitekim 1872 yılında vilayet nizamnâmesine göre sancak olarak teşkil olunan Süleymâniye kaza düzeyine indirilerek Şehrizar sancağına bağlandı. Şehrizar Mutasarrıflığına da askerî “ferik” kökenli Nafiz Paşa atandı. Süleymâniye mutasarrıflığının ilga edilip Şehrizar mutasarrıflığına bağlanması “*münasebet-i mevkiyesine mebni*” bulunduğu mevkiye dayandırılmıştır³⁹². Süleymâniye’nin mutasarrıflık statüsünün kaldırılarak kaza düzeyinde Kerkük’e bağlanması, Süleymâniye ileri gelenlerinden Berzencî seyyidlerinin tepkisine neden olmuştur. Tarikat şeyhi, eski Naib, Nakibüleşraf ve müderrislerden oluşan Berzencî seyyidler, Dersaadete gönderdikleri bir telgraf metninde tepkilerine şöyle dile getirmişlerdir; Baban Paşaları döneminde Kerkük, Süleymâniye’ye “*taht-ı idaresinde iken*” (bağlı iken) daha sonradan yapılan idari düzenlemelerle Süleymâniye, Kerkük’e bağlanmış ancak yapılan idari düzenlemeden yarar sağlanamadığından mutasarrıflık düzeyine çıkarılmıştır. Son yapılan düzenleme dâhilinde Süleymâniye mutasarrıflık statüsünden çıkarılmış ve yeniden Kerkük’e bağlanmıştır. Sınıra yakın ve göçebe büyük aşiret yapılarına ev sahipliği yapan Süleymaniye’nin mutasarrıflıktan çıkarılıp Kerkük’e bağlanması halkı sınırdan kaynaklı çeşitli sorunlara düşürmüş ve halkın mağduriyetine neden olmuştur. Bu mağduriyetlerin telafisi, Süleymaniye’nin Kerkük’ten ayrılarak mutasarrıflık düzeyine yeniden çıkarılması veya Şehrizar merkezinin Kerkük’ten Süleymaniye’ye nakledilerek mutasarrıf Nafiz Paşa’nın Süleymaniye’de ikamet etmesi ile mümkün olacaktır. Zira Kerkük’e bağlı kazaların ekserisi Kerkük’ten uzak ve Süleymaniye’ye yakın bir mevkide bulunmaktadır³⁹³.

Süleymaniye eşrafının Süleymaniye’nin mutasarrıflıktan kaymakamlığa düşürülmesi ve Kerkük’e bağlanması yönünde geliştirdiği itirazların kaynağı, sınır koşullarının dayatmalarına dayanmaktadır. Eşraf, sınırdan kaynaklı ortaya çıkan sorunların izalesini ancak Süleymâniye’ye güçlendirilmiş bir idari yapı

³⁹¹ BOA., ŞD, 2148/218, 5/2, 8 M 1288/30 Mart 1871.

³⁹² BOA., Bağdâd Ayniyat (bundan sonra B. AYN. d.), Defter No: 851, s. 151, 5 Ca 1289/11 Temmuz 1872.

³⁹³ BOA., ŞD, 2149/7, 16 Ca 1289/22 Temmuz 1872.

kazandırılmasıyla mümkün olacağı kanaatindedir. Buna mukabil Süleymâniye Mutasarrıflığı'nın ilga edilip Kerkük merkezli Şehrizer Sancağı'na bağlanması, sınır muhafazasında Kerkük'ün süregelen merkez konumunun ortaya çıkardığı alt yapısal iktidarın kapasitesiyle ilişkilendirilebilir. Zira Kerkük, Süleymâniye'ye göre devlet gücünün daha yoğun ve diğer merkez üsleriyle iletişim ve ulaşım imkânlarının daha elverişli olduğu bir merkezdir.

Midhat Paşa, Irak'ın kuzey bölgelerinin İrân sınırından kaynaklanan denetim ve kontrolsüzlüğünün önüne geçmek için bütün Kuzey bölgelerini merkezi Kerkük olan Şehrizer Sancağı etrafında örgütledi. Kerkük'ün sınır denetim ve kontrolünde merkez edinme durumuna mukabil sınırın öte tarafından Osmanlı tarafına özellikle de İrân'ın sınır yöneticilerince himaye edilen Hemavend aşireti akınlar yapmakta ve bu durum Kerkük merkezli Şehrizer Sancağı'nın idarî yapısına zarar vermektedir³⁹⁴. Bu durum Midhat Paşa'yı daha radikal bir önlem almaya sevk etmiştir. İrân sınırı boyunca özellikle devlet otoritesine meydan okumaya imkân tanıyan sınır hattında belirli aralıklarla karakol inşâ ederek yeteri derecede asker yerleştirmeye çalışmıştır. 1871 yılında merkezî hükümetle yapılan istişarelerde karakol inşâsının ne kadar aralıklarla yapılacağı, her karakola kaç asker konulacağı ve konuşlanan askerin denetim dışı geçişlere engel olup olmayacağı tartışma konusu olmuştur. Midhat Paşa tarafından başlatılan bu girişimin temel amacı, sınırın merkezî idarenin tesisi yolunda engel olan yapısını kontrol altına almaktır³⁹⁵.

Midhat Paşa döneminde Kerkük'ün idarî yapısının mutasarrıflık düzeyine çıkarılması, içinde bulunduğu olumsuz koşullarla baş edebilmek ve devlet otoritesini sağlamak amaçlıdır. Bu düzenlemeyle Bağdâd-Kerkük-Mûsul arası posta ve ticaret yolunun güvenliği gözle görülür şekilde sağlandı. Hemavend saldırılarının neden olduğu yol kesme ve yağma eylemleri azaltıldı³⁹⁶. Bununla beraber 1850'den bu yana merkezî hükümetin Kerkük ve çevresinde kura sistemi üzerinden asker toplama teşebbüsünün Midhat Paşa'nın Irak'ta uygulamaya koyduğu Vilayet Nizamnâmesiyle karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Temmuz 1869'da Kerkük, Erbil, Zengiabad ve havalisinde kura sistemi uygulanmış, isimlerine kura isabet eden 420 neferden 305 nefer silâh altına alınmış ve

³⁹⁴ Midhat Paşa'nın valiliğinin ikinci yılında Özellikle Şehrizer sancağına akınlar düzeleyem Hemavend aşiret gruplarının liderleri İrân'ın Sinne hakmi Mütamadüdevle tarafından himaye edilmekteydiler. *Zevra Gazetesi*, Sa. 79, 28 C 1287/25 Eylül 1870.

³⁹⁵ *BOA., Sadaret A.). d.*, 836, 11 L 1887/4 Ocak 1871.

³⁹⁶ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1439.

gerekli olan alay ve taburlara sevkleri yapılmıştır. Geri kalan 115 nefer de bakaya olarak bırakılmıştır³⁹⁷. Kerkük ve çevresinde kura sisteminin uygulanmasıyla bölgede merkezîleşme politikalarının en temel amaçlarından olan orduya asker toplamanın sağlanması merkezîleşme sürecinin önemli bir yere geldiğinin açık bir işaretidir. Midhat Paşa, Kerkük ve çevresinde kura sistemini uygulamaya geçirmesine karşın aynı başarıyı Irak'ın diğer bölgelerinde sağlayamıyordu. Irak'ın merkez yönetimi durumunda olan Bağdâd, sistemin yürürlüğe konmasına karşı ciddî bir direnç göstermiştir³⁹⁸. Ancak Kerkük merkezli Şehrizor Sancağı'nda söz konusu sistem yeni idarî düzenlemeyle uygulamaya geçirilmiştir. Namık Paşa'nın valiliği ile Kerkük ve çevresinin de dâhil olduğu Irak topraklarında başlatılan ıslahatlar, Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliği döneminde (1869-72) daha da genişletilerek devletin buradaki nüfuzu üst seviyelere çıkartılmış oldu.

1.2.4. 1877-1878 Buhranı ve Kerkük İdarî Örgütlenmesi

Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında meydana gelen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın devlet üzerinde oluşturduğu ağır bilanço taşraya kriz ve kargaşa olarak yansımakta gecikmemiştir. Bu savaşa Irak'tan on binlerle ifade edilen bir askerî kuvvet gönderilmiş ancak çok azı geri dönme imkânı bulabilmiştir³⁹⁹. Irak'ta Midhat Paşa dönemiyle başlayan süreçte yerel kaynaklardan toplanan askerî birikim savaş alanına kaydırılınca henüz tam anlamıyla oturmayan devlet otoritesi yeniden sarsılmaya başlamış ve bölge aşiret unsurlarının taşkınlıklarından kaynaklanan asayiş sorunlarının tehdidi altına girmiştir⁴⁰⁰. 1877-1878 Savaşının genelde Irak'ta ve özelde de Kerkük ve çevresinde devlet askerî gücünü caydırıcı güç konumundan çıkarması ve gücünün zayıflaması ile ortaya çıkan boşluk bölgede ihdas edilen idarî yapının işlevsizleşmesine neden olmuştur. İdarî yapının işlevini kaybetmesi özellikle sınırın geçişken yapısından kaynaklı aşiret taşkınlıklarını artırmıştır. Hemavend aşiret saldırıları bu anlamda Kerkük ve hinterlandı üzerinde bu dönem itibariyle yoğunluk kazanmış ve Şehrizor livasını âdetâ esir alan boyutlara varmıştır⁴⁰¹.

³⁹⁷ *Zevra Gazetesi*, Sa. 6, s. 1, 10 R 1286/20 Temmuz 1869.

³⁹⁸ *Zevra Gazetesi*, Sa. 16, s. 1, 22 C 1286/29 Eylül 1869.

³⁹⁹ Ali el Vardi, *Lema'at'ül İctma'ıye*, Dare'l-Raşid, Beyrut 2005, c. III, s. 41.

⁴⁰⁰ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1490; Longrigg, *Four Centuries*, s. 155.

⁴⁰¹ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1500.

1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin Irak'ta neden olduğu kriz ile özellikle İrân sınırından Süleymâniye ve Kerkük bölgelerine yönelik saldırıların doğurduğu kargaşa ortamına karşı merkezî hükümet II. Abdülhamid saltanatının 4. yılında asayiş ve düzeni yeniden tesis etmek amacıyla yeni bir idarî örgütlenmeye gitmiştir. Bu idarî örgütlenmede Mûsul, Şehrizer (Kerkük) ve Süleymâniye Sancakları Bağdâd Vilayeti'nden alınarak Şubat 1879'da Mûsul Vilayeti adında müstakil bir vilayete dönüştürülmüştür⁴⁰². Valiliğine de Feyzi Paşa atanmıştır. Mûsul Vilayeti'nin oluşturulması, beraberinde vilayet merkezinin neresi olacağına dâir tartışmaları getirmiştir. Bu tartışmalar vilayet merkezinin Mûsul ve Kerkük olması üzerinde yoğunlaşmıştır. Merkezî hükümet, vilayet merkezi noktasında sağlıklı karar vermek amacıyla bölgede görev yapan askerî ve mülkî memurlardan görüş istemiştir. Merkezî hükümete sunulan görüşler, ekseriyetle sınırdan kaynaklı aşiret sorunlarının bölge idarî yapısı üzerinde yarattığı tahribatı önleme odaklıdır. Bu noktadaki görüşler, özellikle askerî erkân tarafından dile getirilmekte ve çözüm olarak da sınırdan doğan sorunlara karşı Mûsul'a oranla Kerkük'ün mevkiye daha elverişli müdahale imkânı sağladığı tezini savunmaktadır. Yeni idarî yapılanmanın sınırdan kaynaklı aşiret sorunları ile baş etme amacına dönük olması vilayet merkezinin tayin edilmesinde de temel kaygıları oluşturmuştur. Dolayısıyla merkezî hükümete sunulan görüşler, Mûsul vilayet merkezinin bölgenin asayiş ve düzenine sınırdan yapılan müdahalelere karşılık verecek bir mevkiye olması ihtiyacı üzerinde yoğunlaşmış ve Kerkük'e söz konusu ihtiyacın karşılanmasında kilit bir konum atfedilmiştir. Mûsul vilayet merkezinin Kerkük olması yönünde görüşlerin ağırlık kazanması ve bu yönde merkez ile bölge arasında cereyan eden yazışmaların Kerkük ve Mûsul ileri gelenlerine yansımaları tartışmayı iki kent arasındaki rekabete dönüştürmüştür⁴⁰³.

Mûsul, Şehrizer (Kerkük) ve Süleymâniye Mutasarrıflıklarının Bağdâd'dan koparılmak suretiyle yeni bir vilayet teşkili ve söz konusu vilayetin merkezinin Kerkük olduğu yönündeki haberlerinin yayılması Mûsulluların hoşuna gitmemiş ve toplumunun ileri gelenlerince merkezî hükümet nezdinde itirazlarda bulunulmuştur. Mûsul'un ulema, tüccar ve gayr-i müslim temsilcileri ayrı ayrı telgraflar tertip ederek yeni oluşturulan Mûsul vilayetinin merkezinin Mûsul kenti olmasını kendi zümrelerinin

⁴⁰² Musul Vilayeti'nin sancak taksimatı ve İrân sınırı ile olan ilişkisi için bkz. *Harita 2*.

⁴⁰³ *BOA, Babîali Evrak Odası (BEO), Vilayetler Gelen-Giden (VGG), Mûsul Telgraf-Giden 966, nr.93 ve 94, s. 33-34, 4 Şubat 1294/16 Şubat 1879 ve 24 S 1296/17 Şubat 1879.*

beklentileri çerçevesinde gerekçelendirmek suretiyle talep etmişlerdir. Bu bağlamda; Mûsul'un Zor, Mardin, Hakkâri, Şehrîzor (Kerkük) ve Süleymânîye Sancaklarının ortasında bulunduğu farklı yapıda aşiret ve etnik unsurlarla meskûn olduğu, sancak dahilinde meskûn olan aşiret ve etnik unsurlar gerek yerleşik ve gerekse de göçebe olsun hiç biri diğeri ile (gayr-ı muttarid) uyuşmadığı, yabancı devletlerin misyon temsilcilerinin ikametgahı olduğu, ve sahip olduğu ekonomik üretim potansiyeli gibi merkez vilayet olması noktasında gerekli tüm koşullarının bulunduğunu vurgulamışlardır. Belirtilen koşulların dışında öne sürülecek başka koşulların gerçekçi yaklaşımlardan uzak olduğunu ve bunun *politika hükmünde* olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla Mûsul'un Bağdâd'dan daha aşağı olan Kerkük'e bağlanmasının yarara ilişkin hiçbir netice vermeyeceğini ileri sürmüşlerdir⁴⁰⁴.

Mûsul ileri gelenlerinden oluşan her üç zümre (tüccar, ulema, gayr-i müslim) temsilcileri, Mûsul'un jeo-coğrafik, Jeo-ekonomik ve jeo-demografik yapısının Kerkük'e oranla kendine özgülüğü ve önemini vurgulamışlardır. Mûsul'un Kerkük'e oranla sahip olduğu kendine özgü stratejik yapısının dışında merkezî hükümetin dikkate aldığı diğer unsurlar, Mûsul ileri gelenlerince gerçekçi yaklaşımlar olarak görülmemektedir. Bu durum Mûsul ileri gelenlerinin, Mûsul şehrinin vilayet merkezi olmasına gerekçe gösterdikleri hususların dışında merkezî hükümetçe dikkate alınacak başka hususlar olduğunu bildiklerini göstermektedir. Muhtemelen bundan dolayı da merkezî hükümetin kaygılarını, politik bir yaklaşım olarak görmüşler ve bölge gerçekliklerinin ürettiği sorunlara cevap vermeyeceği şeklinde yorumlamışlardır. Bütün bunlara rağmen merkezî hükümetin politik yaklaşımı "*şayet Şehrîzor'un merkez vilayet olması bir esbab-ı mucbireye mebni*" (eğer bazı şartların dayatmasından kaynaklı) ise Mûsul'un mağdur olmaması için Şehrîzor'a bağlanmaması ve müstakil mutasarrıflık düzeyinde idarî bir statüye alınmasını talep etmişlerdir⁴⁰⁵.

Yeni teşkil olunan vilayetin merkez tayininde merkezî hükümetin politik kaygılarının farkında olan yalnızca Mûsulun ileri gelenleri değildir. Kerkük elitlerinin de benzer farkındalıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Mûsulluların merkezî hükümete gönderdikleri telgraflara mukabil Kerkük ileri gelenleri Hasip imzasıyla vilayet merkezinin Kerkük olması yönünde ortak taleplerde bulunmuşlardır. Kerküklüler vilayet merkezinin Kerkük olması yönünde sunmuş oldukları ortak

⁴⁰⁴ BOA., İ. DH, 782/63625, Lef. 2, 15 Şubat 1294/27 Şubat 1879.

⁴⁰⁵ BOA., İ. DH, 782/63625, Lef. 3, 15 Şubat 1294/27 Şubat 1879.

taleplerini, merkezî hükümetin sınır savunma çabalarında süregelen kaygılarına paralel gerekçelere dayandırmışlardır. Sınır savunmasına ilişkin merkezî hükümetin hassasiyetini celp etmek kaydıyla Kerkük'ün Mûsul vilayet merkezi olması durumunda “*hudûd münasebetiyle aşair-i vahşiyeden vikayemiz için*” sınırdan asayiş ve düzeni ihlal eden aşiret saldırılarından muhafazalarının sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. Kerküklülerin merkezî hükümete sundukları telgraflarda vilayet merkezinin Kerkük olması durumunda sınır denetim ve kontrolünün sağlanacağına yönelik vurguları⁴⁰⁶ merkezî hükümetin politik kaygılarının farkında olduklarını göstermektedir.

Kerkük elitlerinin merkezî hükümetten Mûsul vilayet merkezinin Kerkük yapılması noktasındaki ısrarlı taleplerini, sadece sınırdan kaynaklı aşiret sorunlarına karşı asayiş ve düzenlerini sağlamaktan ileri geldiğini varsaymak eksik bir değerlendirme olacaktır. Aslında hem Kerkük ve hem de Mûsul ileri gelenlerinin vilayet merkezinin kendi kentleri olmasına yönelik rekabete varan taleplerini imtiyaz ve çıkarlarını artırma çabalarına da bağlamak mümkündür. Zira herhangi bir bölgenin idarî açıdan üst bir düzeye çıkması elitlerin devlet idaresindeki paylarının artması demektir. İdarî hinterlant ve yetkilerin genişlemesi, memur atamalarından aşar ihalelerine kadar aynı oranda eşrafın nüfuz ve çıkarlarına yansımaktadır. Bundan dolayı eşraf, kente ilişkin idarî düzenlemeleri kendi lehlerine etkilemek maksadıyla merkezî hükümet nezdinde teşebbüslerde bulunmaktadır.⁴⁰⁷

Merkezî hükümet bölgede çalışan üst düzey memurların sunduğu görüşlere ek olarak Mûsul ve Kerkük ileri gelenlerinin beyanlarını da dâhiliye nezaretiyle müzakere ettikten sonra Mûsul, Süleymâniye ve Şehrizer Sancaklarından oluşan vilayete merkez olarak Kerkük şehrinin daha uygun olduğunu 19 Temmuz 1879 tarihinde çıkarmış olduğu irade ile karar kılmıştır. Söz konusu kararın gerekçesi olarak da Kerkük'ün “*vasat-ı vilayette bulunmak*” vilayet ortasında bulunmasına bağlamıştır⁴⁰⁸. 1879'da yapılan idarî düzenlemede Kerkük'ün Mûsul Vilayeti'nin merkezi olmasında rol oynayan temel etmenin sınırdan kaynaklanan sorunlara müdahale etmede sahip olduğu stratejik yapıdan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Kerkük'ün İrân sınırından Osmanlı idarî alanına yapılacak herhangi bir müdahale ve teşebbüse karşı devlet gücünün sevk

⁴⁰⁶ BOA., İ. DH, 782/63625, Lef. 9, 3 Mart 1295/15 Mart 1879.

⁴⁰⁷ Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 93.

⁴⁰⁸ BOA., İ. DH, 782/63625, Lef. 12, 29 B 1296/19 Temmuz 1879.

edilebileceği bir konumda bulunuyor olması ve bu konudaki tarihsel rolünün yeniden devreye girdiği görülmektedir.

1860'lı yıllardan sonra Irak'ın bir bütün olarak kalkınması yönünde görüşler gerek bölgede görev yapan yabancı devlet misyonları ve gerekse de üst düzey Osmanlı memurları tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Tarımsal üretimin yaygınlaştırılması, ulaşım ve iletişim imkânlarının geliştirilmesi ve ticaretin artırılmasıyla Irak kıtasının makûs talihini değiştireceğini vurgulamışlardır. Bunun sağlanabilmesi içinde mülkî ve idarî yetkileri uhdesinde toplayan muktedir bir valinin yönetiminde tüm Irak kıtasının Bağdâd merkezli örgütlenmesi gerekmektedir. 1879'da merkezî hükümetin Kuzey Irak Bölgesini Bağdâd'dan ayırmak suretiyle Mûsul vilayetini teşkil etmesi, Irak kıtası için öngörülen gelişme sürecinin inkitaya uğrattığı varsayılmaktadır. Çünkü yeni vilayetin teşkili Bağdâd vilayet gücünün parçalanması ve ilerleme noktasında gerekli yetkinliği kaybetmesi demektir⁴⁰⁹. Bununla beraber bazı memurlar, merkezî hükümetin İrân'ın Irak'a yönelik müdahalelerine ilişkin hassasiyetini kaşımak suretiyle başvurulmuş yeni idarî düzenlemenin Irak'ın güvenliği açısından doğru olmadığını vurgulama yoluna gitmişlerdir. Nitekim 10 yıl süreyle Bağdâd'da görev yapmış bir memur isim ve unvânını belirtmediği bir rapor hazırlayarak Mûsul Vilayeti'nin teşkiliyle başvurulmuş idarî örgütlemenin sakıncalarını ifade etmiştir. Raporda; yeni idarî örgütlemenin Irak'ın ilerlemesine ilişkin atılmış ve atılacak olan adımları inkitaya uğratacağını düşünmektedir. Zira Irak'ın gelişmesi yönünde öngörülen başarıların yakalanması Bağdâd idarî gücünün parçalanmamasına bağlıdır. Irak'ın bir sınır bölgesi olmasına dikkat çekerek Irak'ın İrân'la uzun bir sınırı olduğunu şuan ki tüm askerî potansiyelinin yanında birkaç kat daha asker alınması ve bu askerlerin tümünün sınıra kaydırılması durumunda bile sınırın güvenliğini sağlamaya yetmeyeceğini ifade etmiştir. İrân'ın muhtemel bir saldırısına karşı yeni oluşturulan idarî örgütlenmeyle mukavemet etmenin imkân dışında olduğunu hele vilayetlere atanan valilerin idarî ve askerî konularda yetersizlikleri de eklendiğinde durumun vahametini artırdığını belirtmiştir. Bu münasebetle İrân'ın muhtemel saldırısına karşı Irak'taki devlet gücünü hızlı ve etkin bir şekilde seferber etmenin elzem olduğunu ve bununda Irak'ın mülkî ve

⁴⁰⁹ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1492.

idarî yetkilerinin Bağdâd'da toplanarak askerî ve mülkî tecrübeye sahip bir valinin uhdesine verilmesinin gerekli bir tedbir olacağını kaydetmiştir⁴¹⁰.

Merkezî hükümet Irak'ın mülkî ve askerî yetkilerle donatılmış bir valinin uhdesinde Bağdâd merkezli yönetilmesine ilişkin görüşlere olumlu bakmadı ve yeni idarî taksimatı olduğu gibi sürdürdü. Ancak Mûsul vilayet merkezinin Kerkük olarak kalması noktasında yerelden merkeze gönderilen taleplere karşı gerekli direnci gösteremedi. Çünkü 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin bölgedeki etkileri daha atlatılmadan 1880'de Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini esir alan korkunç bir kıtlık ile karşı karşıya kaldı. Ardı ardına gelen bölgesel krizler vilayet merkezi olan Kerkük'e gerekli askerî ve idarî tahkimatın yapılmasına fırsat vermedi. Kıtlık karşısında merkezî hükümetle bölgedeki temsilcilerinin yetersizliği bölgedeki idarî, mâlî ve demografik düzeni altüst etti. Savaş sonrası kriz ve akabinde zuhur eden kıtlığın Mûsul vilayetinde yarattığı tahribata karşı Kerkük yönetimi başarılı bir sınav veremedi. Zira kıtlığın yol açtığı şiddetli açlık en fazla Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde tahripkâr bir etki yaratmıştır. Her iki merkezde, liman ve su ulaşım ağlarından uzaktır. Bağdâd ve hinterlandı Basra Limanı'na gelen zahire üzerinden ihtiyaçlarını karşılıyordu. Mûsul, Dicle yoluyla kısmi anlamda Basra'dan zahire tedarikinde bulunmakla beraber Diyarbekir'den gönderilen keleklerle kıtlıktan kaynaklanan tahribatı minimize ediyordu. Ancak Kerkük vilayet merkezi olmasına rağmen Dicle'ye ve Basra'ya olan uzaklığı nedeniyle gerekli desteği alamıyordu. Bağdâd'dan Kerkük'e gönderilen hububat daha Kerkük'e ulaşmadan aşiretlerin baskınına uğramakta ve yağmalanmaktaydı. Kerkük'te ikamet eden Mûsul vilayet valisi aşiretlerin Kerkük kuşatmalarını yarıp zahireyi Kerkük'e ulaştırma noktasında gerekli güvenlik önlemlerini alamıyordu. Aşiretlerin kuşatması Kerkük'ü bir vilayet merkezi olarak diğer merkezlerle bağlantısını kesmiş ve vilayet üzerindeki idarî kontrol ve denetim sağlanamaz olmuştur.

Hemavend Aşireti, vilayet yönetiminin zayıf denetim ve otoritesi karşısında sınır hattında Kerkük'e doğru kontrol alanını genişletmiş ve bölgede kendi otoritesini tanımayan aşiret ve ahaliye yönelik aşırı şiddet kullanmak sureti ile neredeyse paralel bir idare tesis etmiştir. 1880 yılında Hemavend baskısı merkezî hükümet nezdinde yapılan şikâyetlerden ötürü iyice görünür olmuştur. Bu şikâyetlerde Hemavendlilerin bölgede âdetâ devletin güç ve otoritesine meydan okuduğu halkı kendilerine tabiiyet

⁴¹⁰ BOA., Y. EE, 12/8, 25 B 1296/15 Temmuz 1879.

yoluyla haraca bağladığı belirtilmektedir. Hemavend Aşireti'nin kontrol alanını genişletme faaliyetlerine karşı direnen ahalinin yardım çağrısına ne vilayet yönetimi ne de merkezî hükümet, herhangi bir önlem alamamaktaydı. Hemavend yayılımından kaynaklanan huzursuzluk 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yarattığı askerî güç yetersizliğiyle artmış, Kerkük'ün 1879'da Mûsul vilayet merkezi olması ile de hızı kesilememiştir. 1882 yılında Hemavend baskısı artık bütün vilayeti âdetâ esir almış görünmektedir. 300 kişilik gruplar hâlinde hareket eden Hemavend aşiret unsurlarının Kerkük'ten İrân hudûduna kadar basılmayan ve yağmalanmayan hiçbir yer bırakmadıkları kaydedilmektedir. Bu dönemde artan bir şekilde meydana gelen Hemavend saldırılarına karşı Kerkük merkezile bağlı idarî birimlerin ahalsinin imdat çağrılarında hükümetin cevap vermemesi karşısında halk, devletten silah ve cephâne istemek suretiyle kendi kendilerini koruma talebinde bulunmuşlardır⁴¹¹.

1879'da teşkil olunan Mûsul Vilayeti'ne sınırdan kaynaklı aşiret saldırı ve taşkınlıklarına karşı gerekli mücadelenin yürütülmesi için Kerkük merkez yapılmıştı. Ancak Kerkük'e teorik olarak yüklenilen idarî işlev, pratik karşılık bulamadı. Zira Kerkük merkezli Mûsul vilayet yönetimi, hudûd hattına kadar denetim ve kontrol sağlamak bir yana, aşiret güçlerinin Kerkük merkezi üzerindeki tehditlerini dahi önleyemedi. Bu durum merkezî hükümetin, vilayet merkezinin Kerkük'ten Mûsul'a nakledilmesi yönündeki talepleri, dikkate almasına neden oldu. Bu noktadaki talepleri merkezî hükümete iletenlerden biri de 1882 yılında Mûsul vilayet valisi olarak Kerkük'e giden Tahsin Paşadır. Vali Tahsin Paşa, Kerkük'ün demografik yapısı ile sınırdan kaynaklı müdahalelere açık bir mevkide bulunmasının, vilayet yönetiminin sağlıklı işleyememesine neden olduğu kanaatindeydi. Tahsin Paşa söz konusu kanaatlerini bir telgrafla merkezî hükümete gönderdi. Aralık 1882'de Sadaret makamına gönderdiği telgrafında; Mûsul'un coğrafi konumu, ticari potansiyeli ve çeşitli gayr-i müslim unsurlardan oluşan nüfus yapısıyla birlikte medeniyet ve efkârca üstün yapısı, asayiş ve düzeninin elverişli olması gibi gerekçeler ileri sürmüştür. Buna mukabil hâlihazırda vilayet merkezi olan Kerkük'ün yoğun aşiret unsurlarından oluşan nüfus yapısı, vilayetin bazı birimlerine olan uzaklığı ve merkezî hükümetle iletişiminin Mûsul'a oranla dört haftaya varan gecikme durumunun idarî işleyişte sorunlara neden

⁴¹¹ 1880'de zuhur eden kıtlığın Kerkük merkezli Mûsul vilayet yönetimi üzerindeki etkileri için bkz. *BOA., Y. MTV, 3/129, 24 C 1297/3 Haziran 1880; BOA., BEO, VGG. d., 966, s. 115, 8 R 1297/20 Mart 1880; BOA., Y. MTV, 3/129, 28 Şubat 1297/12 Mart 1882.*

olduğunu belirtmiştir. Bu münasebetle idarî işleyişten kaynaklı problemlerin önüne geçmek için vilayet merkezinin Kerkük'ten Mûsul'a nakledilmesini önermiştir⁴¹². Tahsin Paşa'nın Mûsul kentinin vilayet merkezi olması yönünde Sadaret makamına gönderdiği telgraf, Meclis-i Mahsusa tarafından “*kavanin ve nizamat-ı mevzu'a ve müessesinin hüsnü cereyanı*” devlet nizam ve kurallarının işleyişine Mûsul'un daha elverişli imkânlar sunduğu gerekçesine dayandırılmak suretiyle kabul edilmiş ve Kerkük'ün 3 yıl 9 ay süren vilayet merkezi olma durumuna son verilmiştir⁴¹³. Vilayet merkezinin Mûsul'a nakledilmesi kararı üzerine; Vali Tahsin Paşa, Kerkük mutasarrıfı ve resmî dairelerin müdürleri, Şubat 1883'te Mûsul şehrine giderken, Mûsul Mutasarrıfı Hazım Bey de Kerkük'e mutasarrıf olarak gönderilmiştir⁴¹⁴. Kerkük'ün idarî örgütlenmesine yönelik 1883 yılında yapılan düzenleme Osmanlı Devleti döneminde yapılan son düzenleme olmuştur. Bu durum devletin 1918 yılında bölgeden çekilişine kadar⁴¹⁵ hiçbir değişikliğe uğramamış ve Kerkük, Şehrizar Sancağı'nın merkezi olarak kalmıştır.

Vilayet merkezinin Tahsin Paşa'nın öneri ve teşebbüsleri sonucunda Kerkük'ten Mûsul'a nakledilmesi, Kerküklülerin üzüntü ve kırgınlığına neden olmuştur. Çeşitli vesilelerle söz konusu üzüntü ve kırgınlıkları açığa çıkmakta ve Tahsin Paşa'ya olan tepkilerini dile getirmekteydiler. Söz konusu tepkiler, 19. yüzyılın sonunda Kerkük'e giden Mûsul Valisi Ebubekir Hazım Tepeyran'ın dikkatinden kaçmamış ve anılarına not düşerken Tahsin Paşa'nın vilayet merkezini Kerkük'ten Mûsul'a naklinde Mûsullu zengin tüccarların fedakârlıklarının ne derece rol aldığını da sorgulamıştır. Tepeyran, Kerküklülerin Tahsin Paşa'yı “*sefih bir adamdı Kerküklüler ziyadece mütaassıp ve Mûsullular daha müsamahalı oldukları için Mûsul'u Kerkük'e tercih ederek Bab-ı âli'yi aldattı*” diye söylediklerini kaydetmiştir⁴¹⁶.

Mûsul vilayet merkezinin Tahsin Paşa'nın girişimleriyle Mûsul'a nakledilmesi konusunun Kerküklülerin hafızasında uzun bir süre canlılığını koruması, Kerkük'ün sınıra yakın güçlü kırsal nüfus yapısının ancak vilayet idarî gücü ile denetim altına

⁴¹² BOA., İ. MMS, 73/3338, Lef. 3, 7 S 1300/18 Aralık 1882.

⁴¹³ BOA., İ. MMS, 73/3338, Lef. 3, 4, 21 S 1300/1 Ocak 1883.

⁴¹⁴ Hut, a.g.t, s. 58.

⁴¹⁵ Kerkük 7 Mayıs 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş aynı yılın 24 Mayıs'ında stratejik bazı nedenlerden dolayı geri çekilmişlerdir. 26 Ekim 1918'de tekrar işgal etmişlerdir. Bkz. Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük Tarih Politika ve Etnik Yapı*, Avesta Yayınları, Çev. Kadri Yıldırım, İstanbul 2005, s. 108, 109, 110.

⁴¹⁶ Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Faruk Ilıkan, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s. 522.

alınacağı düşüncesinden ileri gelmektedir. Kerkük'ün güçlü aşiret yapısı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet ve kentli nüfusun birikimleri açısından önemli bir tehdit olmuştur. Devlet gücünün zaaf içinde bulunduğu durumlarda söz konusu güç yapısı devreye girerek hayatı durma noktasına getiriyordu. Özellikle aşiretlerin kendi aralarındaki çatışma ile Hemavendlilerin sınırdan yaptıkları ve çoğunlukla devletin imajını hedef alan saldırılarda bu durum belirgin bir hâl almaktaydı. Bu durum karşısında Kerkük'ün idarî örgütlenmesine yönelik öneriler yeniden gündeme gelmekteydi.

1895 yılında tüm Irak'a ciddi bir huzursuzluk ve kaos ortamının hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde Irak'ta mevcut olan genel güvensizlik ortamından Kerkük ve çevresinde aşiretlerin kendi aralarında ve devletle olan çatışmalarına sınırın öte tarafından yapılan müdahalelerle şiddetini artırmış ve yerel hükümetin mevcut duruma müdahale etme kapasitesini aşmıştır. Bu esnada Kerkük'te görev yapan Mülazım Tevfik Kerkük'ten dâhiliye nezaretine çektiği telgrafta; "*Hükümeteşizlikten eşkıyanın kesretinden millet payı mal oldu. Asker mazlumen katl olunmaktadır. Çare-i acil bakılmasa İrân'a nakledeceklerdir.*" şeklindeki ifâdesi durumun vahametini gözler önüne sermektedir⁴¹⁷. Bunun üzerine merkezî hükümet bölgedeki kargaşa ve düzensizliği önlemek için Kerkük ve Süleymâniye Sancaklarında aşiretlerin kendi aralarında ve devletle olan çatışmalarının tahkiki için Askerî Teftiş Komisyonu azasından Erkânı Harbiye Mirliyası İbrahim Paşa'yı, görevlendirdi. Mirliya İbrahim Paşa'nın hazırladığı raporda bu tarihte Mûsul Vilayeti'nin kontrol altına alınamayan problemlerinin Kerkük ve Süleymâniye sancaklarında yoğunlaştığını, bunun temel nedeninin ise her iki sancağın İrân hudûduna yakın olmasına dayandırmıştır. Bu münasebetle raporunun "hülâsa-i tahkikat" başlığı altında İbrahim Paşa şöyle bir düzenleme önerisinde bulunmuştur: Sınırdan kaynaklanan sorunların tümü güçlü bir idarî mekanizmanın tesis edilememesindedir. Mûsul vilayetinin merkezi olan Mûsul kenti, vilayetin en ucunda ve İrân sınırına en uzak bir noktadadır. Bu konumundan dolayı aşiretlerle sağlıklı bir ilişki kurulamamakta ve bölge, İrân tarafından gelebilecek müdahalelere açık bırakılmaktadır. Mûsul vilayetinin teşkili esnasında vilayet merkezinin Kerkük olarak tayin edilmesi isabetli bir uygulama iken sonradan merkezin Mûsul'a taşınması bugün cereyan eden problemlerin kaynağını oluşturmaktadır. Çünkü

⁴¹⁷ BOA., BEO, 590/44245, 3 L 1312/30 Mart 1895.

Kerkük vilayetin tam ortasında yer almakta ve vilayetin bütün noktalarına müdahale ve etki etmede aşağı yukarı eşit mesafede bulunmaktadır. En yararlı yönü ise sınırdan doğan sorunlara Kerkük'ten müdahale imkânının Mûsul'a oranla kıyaslanamayacak ölçüde avantajlar sunmasıdır. Bundan dolayı Mûsul vilayetinin merkezinin daha önceden olduğu üzere Kerkük'e taşınması, var olan sorunların çözümü konusunda önemli katkılar sağlayacaktır. Şu an Mûsul vilayetinin Valisi olan Muhammed Salih Paşa Kerküklü olması münasebetiyle vali olarak Kerkük'e gelmesi sağlıklı olmayacağından Salih Paşa'nın başka bir vilayet valisi ile görev yerlerinin değiştirilmesi gereğini ifade etmiştir⁴¹⁸.

19. yüzyılın ikinci yarısında yerel hânedânların son temsilcisi olan Baban Hânedânının tasfiyesi sonrasında Kerkük ve çevresinde hız kazanan merkezî idarenin tesisi politikalarına en büyük engel Osmanlı-İrân sınırının geçişken yapısı olmuştur. Merkezî hükümetin, Kerkük'ün de içinde bulunduğu sınır bölgesinde ihtiyaç duyduğu idarî düzenlemelerin teşebbüs ve uygulamalarının tümünde sınır faktörünün yarattığı etkileri göz önünde bulundurmuş olduğu görülmektedir. Kerkük'ün yapılan idarî düzenlemelerde merkez sancak veya eyalet merkezi tayin olma durumu sınırın bölge üzerinde yarattığı tehditlerle mukavemet eksenindedir. Yüzyılın ikinci yarısında yerel güç unsurlarının tasfiyesi ve devlet merkezî idaresinin pasivizasyon kapasitesinin artırılması çalışmalarında Kerkük'ün sınıra ilişkin sahip olduğu stratejik konum ile devlet iktidarının diğer merkezlere oranla güçlü olması önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴¹⁸ BOA., Y. A. RES, 77/82, 14 Ş 1313/30 Ocak 1896.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KERKÜK'TE SİYASET

Siyaset tarihi, geleneksel olarak, bir toplumun geçmişinde, resmî iktidarla ilişkisi olan bütün unsurların incelenmesi diye tanımlanır; Bu çerçevede devletin kurumsal örgütlenmesi, hizipler, partiler veya sosyal sınıflar arasında devlet denetimini ele geçirmek için verilen mücadele, devletin dayattığı politikalar ve devletlerarası ilişkiler siyaset tarihinin konusunu oluşturur¹. Kerkük ve çevresinde tarihsel sürecin devamı ve 19. yüzyılın dayattığı değişim ve dönüşümler ile ortaya çıkan sosyal sınıfların ilişki boyutları ve merkezî hükümetin etkisi kent ve çevre siyasetinin temel içeriğini oluşturmaktadır.

Her sosyal sınıf, ait olduğu dönemin koşulları sonucunda ortaya çıkar. Sosyal sınıfları belirleyen koşulların değişmesine paralel olarak, yeni sınıflar oluşur var olan sınıflar da ya yeni bir şekil alır veya ortadan kalkar². Devletin yönetim merkezinden uzak bir coğrafyada mevcut sosyal sınıfların, devletin açtığı alan üzerinden uzlaşma ve çatışmaları ve iki sosyal sınıf arasında devletin aldığı konum, Kerkük siyaset tarihinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Devlet ile devletin açtığı alan üzerinde imtiyazlarını birbirlerinin aleyhine genişleten yerel güç unsurları ile bu güç unsurlarına devletin dayattığı politikaların ortaya çıkardığı gerilim ve uzlaşmaların ortaya çıkarılması dönemin fotoğrafının çıkarılması açısından önemlidir. Bu öneme binaen Irak'ın sosyal tarih süreci paralelinde Kerkük siyaseti; yerel hânedânlar, aşiretler, tarikatlar ve eşraf sınıfı üzerinden okunmaya çalışılacaktır.

2.1.Yerel Hânedânlar ve Siyaset

Kerkük ve çevresi, Osmanlı dönemi Irak tarihinin önemli bir dönemini kapsayan dört yerel hânedân merkezinin siyasî yörüngesi içinde olmuştur. Bunlar; Bağdâd merkezli Gürcü Kölemen veya Memluk, Süleymâniye merkezli Baban, Mûsul merkezli Celilî ve Revânduz merkezli Soran Hânedânlıklarıdır. 17. yüzyılın başlarından itibaren

¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çeviren: Özden Arıkan, İstanbul 2008, s. 76.

² Gideon Sjoberg, *Preindustrial City Past and Present*, The Free Press, New York-London 1965, s. 69.

önemli siyasî bir aktör olarak varlık gösteren Babanlar ve 19. yüzyılın başlarına kadar çoğu zaman Baban yapısı içinde görülen Soran Hânedânı dışında Memluk ve Celilî Hânedânları, Osmanlı merkezî otoritesinin zayıfladığı 18. yüzyılın ikinci yarısında Irak'ta etkin siyasî güç olarak ortaya çıkmışlardır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Irak'ın siyasî ve toplumsal yapısında hânedân idarelerinin belirgin bir güç olmaları Irak'ın siyasî yapısının parçalı merkezlere bölünmesine yol açmıştır. Söz konusu parçalı yapıda her hânedân yapısı kendi iktidar alanını diğer hânedân yapısının aleyhine genişletme amaçları gütmüştür. Bu amaçlarına ulaşma konusunda Kerkük önemli bir merkez olmuştur. Çünkü her hânedân idaresi, merkezî hükümetin bölgedeki başat temsilcisi olmak ve Irak'ta hâkim güç konumunu elde etmek için Kerkük ve hinterlandında söz sahibi olmayı elzem görmüşlerdir. Buna karşı merkezî hükümet, Irak'ın hânedân idarelerinden kaynaklı parçalı siyasî yapısı içinde, kendi kontrol ve müdahale kapasitesini artırmak, mevcut güç dengelerinin strateji ve amaçları doğrultusunda işleyişini sağlamak noktasında Kerkük'ü kilit bir konumda görmüştür. Kerkük'ün sahip olduğu kilit konumun elde edilmesi veya devredilmesi noktasındaki çaba ve gelişmeler ile bunların Kerkük'teki izdüşümleri Kerkük ve çevre siyasetinin görünür parçası olarak karşımıza çıkmıştır.

2.1.1. Memluk Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset

Bağdâd merkezli Memluk Hânedân idaresinin Kerkük'e yönelik siyasetinin kaynağı Kölemen sınıfının hamisi olan ve 18. yüzyılın başında tüm Irak'ta devlet otoritesini tesis eden Hasan Paşa'ya dayanmaktadır. Hasan Paşa, merkezî hükümet lehine Irak'ta gerekli otoriteyi sağladıktan sonra iktidar alanını Basra ve Şehrîzor eyaletlerinin idarelerini uhdesine almak suretiyle genişletti. Bağdâd idaresinin gücünü, mâlî konularda Basra'ya askerî konularda da Kerkük merkezli Şehrîzor'a dayandırdı. Kendi tasarrufu altında bulunan merkezlerde İrân üzerinden Gürcü kökenli köleleri Bağdâd'daki medreselerde eğittikten sonra istihdam etme yoluna gitti. Gürcü köle transferi, oğlu Ahmed Paşa döneminde de devam etti. Babası Hasan Paşa'nın siyasetini devam ettiren Ahmed Paşa, Bağdâd'da kölemen ocağının iyiden iyiye yerleşmesine gayret gösterdi. Baba ile oğlun 40 yıla aşkın valilik yaptığı dönemde Kölemenler güçlü bir sınıf olarak Bağdâd ve Irak siyasî dengelerinde yer edindi. Nitekim bunlardan Süleyman Ebu Leyla 1749 yılında Bağdâd valiliğini uhdesine alarak Irak tarihinde 1749-1831 yılları arasını kapsayan Memluk hânedân idaresini tesis etti. Memlukların ilk

temsilcisi Süleyman Ebu Leyla, son temsilcisi ise 1831 yılında merkezî hükümet tarafından görevden el çektirilen Davud Paşa'dır³.

Süleyman Ebu Leyla'yla başlayan Memluk idaresi döneminde, Gürcistan kökenli Kölemen mensupları iyi bir eğitilden geçirildikten sonra Bağdâd ve bağlı idarî merkezlerde Memluk iktidarının temsilcileri olarak istihdam edildiler⁴. Kerkük bu merkezlerin başında geliyordu. Merkezî hükümet tarafından Kerkük'e yerleştirilen yeniçerilerle Şehrîzor'da bulunan güçlü Baban idaresine karşı Memluklar, Kerkük ve çevresinde kendi iktidar alt yapılarını güçlendirmek zorundaydı⁵. Sözkonusu alt yapı Kölemen sınıfının güçlü temsilcilerinden olan Büyük Süleyman Paşa döneminde (1779-1802) zirveye ulaştı. Büyük Süleyman Paşa, yirmi üç yılı aşkın bir süre boyunca Bağdâd, Basra ve Şehrîzor eyaletlerini idare etti. Bu süre zarfında Bağdâd'daki ocaklara önemli bir oranda Kölemen zümrelerini almış ve arkasında kendisiyle ünsiyeti olanları siyaset arenasında destekleyecek güçlü bir taraftar kitle oluşturmuştu⁶. Bu dönemde Kölemen zümresi özellikle askerî sınıf arasında en etkin güç olarak belirmiştir. Kerkük'teki yeniçeri ve tımarlı sipahi askerî sınıfları arasında Kölemen sınıfı mensupları bu dönemde baskın bir güç olmuşlardır.

Memluk Hânedân mensupları, Kerkük'te kendi iktidarlarını güçlendirmek üzere askerî zümre içinde istihdam ettikleri kölemenlerin yanında, Şehrîzor bölgesi ulemasıyla güçlü bağlantıları olan Kerkük ulemasını da kendi iktidar yapılarının bileşeni yapmak için özellikle Bağdâd ve Kerkük maliyesinden maaş ve kimi imtiyazlar tahsis etmişlerdir. Memluklar açısından kendi iktidarının özümsemesi ve meşruiyet alanının genişlemesi noktasında ulemanın desteği önemliydi⁷. Zira Kerkük uleması Babanların ilim havzasından önemli ölçüde beslenmekte ve Baban ulemasıyla ciddi bağlantıları bulunmaktaydı. Söz konusu bağlantıların Memluk ile Baban hânedân çekişmesinde Memlukların nüfuzuna olumsuz etkilerinin dikkate alınması gerekmektedir.

Memluk Hânedân idaresinin Kerkük'te kendi iktidar alt yapılarının güçlendirilmesi ve devamlılığının sağlanması için asker ve ulema sınıflarını idarelerinin önemli bir bileşeni olması yönünde verdikleri uğraş ve yaptıkları yatırımlar her iki

³ Memlûk veya Kölemen Hânedân idaresini Bağdâd ve Irak'ta oluşumu için Bkz. Sabit, *a.g.e.*; Nieuwenhuis, *a.g.e.*; Erdinç Gülcü, "Bağdâd Kölemenler Hükümeti (1749-1831), *Irak Dosyası*, s. 213-230.

⁴ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁵ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 207.

⁶ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 134b.

⁷ Nevar, *a.g.e.*, s. 40.

sınıfın Kerkük'teki siyasî alanın önemli birer aktörü olmasından ileri gelmektedir. Söz konusu her iki sınıf Memluklara karşı olan güç odaklarına (özellikle Baban) karşı önemli birer ittifak unsuru olduğu gibi aynı zamanda Memlukların kendi aralarındaki iktidar çatışmalarında da belirleyici bir güç unsuru olmuşlardır. Memluk Hânedân idaresinin Kerkük'teki askerî ve ulema sınıfı içerisindeki mensupları, Memluk idaresinin istikrarlı olduğu dönemlerde; Bağdâd idaresinin, önemli bir ittifak gücü olarak sağlıklı ve olumlu idarî işleyişin bir parçasını oluştururken istikrardan yoksun olduğu ve iktidar çatışmalarının yoğun olduğu dönemlerde ise istikrarsızlığın tetikleyici unsuru olmuşlardır.

Memluk Hânedân idaresinin Kerkük'teki temsilcileri olan zümreler, Bağdâd valisi yapan Büyük lakaplı Süleyman Paşa döneminde kent ve çevresinin huzur ve refahının son temsilcileri oldular. Büyük Süleyman'ın vefatından sonra Memluk grupları arasında Bağdâd valiliğini elde etmeye yönelik rekabet başladı. Bağdâd'da vali seçimi ya da ataması her zaman çok büyük kamplaşmalara ve kimi zaman iç çatışmalara neden oluyordu. Bu nedenlerin başında Bağdâd valiliğine kimin atanacağına dâir resmî olarak belirlenmiş bazı kıstasların yokluğundan ileri geliyordu. Mevcut valinin düşmesi veya ölmesiyle yeni atanacak valinin tayini Bağdâd ve bağlı birimler olan Kerkük ve Basra'da zincirleme bölgesel siyasî ve mâlî krizlere neden olmaktaydı⁸. Ali Paşa'dan Davud Paşa dönemine gelinceye kadar yaklaşık yirmi yıl içinde beş vali değişmiş ve bu valilerin değişimi ve tayini döneminde Bağdâd ve bağlı birimlerinde otorite boşluğuna neden olan huzursuzluk ve çatışmalar günden güne kendini daha da hissettirmişti⁹. Bu ayrışma ve çatışmaların keskin ve şiddetli bir şekilde yaşanmasının nedeni ekonomik güç ile siyasî gücün birbirine bağlı olmasından ileri gelmekteydi. Siyasî güç değişimi beraberinde ekonomik güç değişimini de getirdiğinden ekonomik yapıdaki gelgitler siyasî alandaki gelgitler tarafından tayin ediliyordu. Yönetimin yüksek mevkilerindeki kişilerde olan bir güç kaybı özel bir grubun refahındaki dramatik bir düşüş anlamına geliyordu. Bundan dolayı iktidar alanını kaybeden her bir siyasî taraf doğal olarak ekonomik imtiyaz ve kazanımlarını da kaybetmekteydi. Bu siyasî mücadelelerde taraf olan hânedân mensupları iktidar kaybı ile çok azı mevkilerinden sağ olarak ayrılabilir ve çoğu dramatik bir ölümle dönemlerini noktıyorlardı¹⁰. Bağdâd'da başı çeken öncü

⁸ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁹ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 206.

¹⁰ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 176.

siyasî grubun iktidar pozisyonunu kaybetmesiyle maruz kaldığı trajik sonuçlar, Kerkük'teki taraftar kitlesini de aynı trajediyle karşı karşıya bırakmaktaydı.

Bağdâd valiliğinden kaynaklı siyasî çekişme ve çatışmalar ve bunların Kerkük ve çevresinde yarattığı kriz, Büyük Süleyman Paşa'nın vefatından sonra başlamıştır. Büyük Süleyman'nın 1802'de vefatından sonra yerine geçen Ali Paşa Süleyman Paşa'nın başarılı yönetimini devam ettirememiş ve Ali Paşa iktidarından beklentileri karşılanmayan Memluk hizipleri, muhalefet oluşturmaya başlamışlardır. Bu hizbin en önemli parçası Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde oluşmuş ve bu durum Ali Paşa'nın bölgedeki hâkimiyet ve otoritesini zayıflatmıştır. Kerkük ve çevresinde Ali Paşa iktidarının zayıf olması ve bölgedeki muhalefeti dizginleyememesi sebebiyle merkezi hükümet, Kerkük'ün Bağdâd'dan ayrı bir eyalet hâline getirilmesini gündeme getirmiştir. Kerkük'te Ali Paşa iktidarına karşı oluşturulan muhalefetin köken ve niteliği konusunda somut ve görünür örnekler rastlanılmamış olmakla birlikte bu dönemde Kerkük'ün Memluk iktidarından koparıma tartışmalarının olması muhalefetten kaynaklı huzursuzluğa işaret etmektedir. Ali Paşa döneminde başlayan huzursuzluğun nedenini Kerkük'e 23 yıl boyunca huzur ve istikrar getiren Büyük Süleyman Paşa'nın kendi temsilcileri olarak atadığı zümrenin Ali Paşa tarafından kendi iktidar ve otoritesini güçlü kılmak suretiyle yeni temsilciler ataması ve bundan kaynaklı imtiyaz ve çıkarlarını kaybeden eski zümrenin gösterdiği tepkiye bağlamak mümkündür. Ali Paşa dönemi Memluk Hânedân idaresinin güç kaybının başlangıcı olarak gösterilir. Ali Paşa'dan sonra 1807'de Bağdâd valisi olan Küçük Süleyman Söz konusu güç kaybını önleyememiştir¹¹. 1810'da vali olan Abdullâh Paşa dönemine gelindiğinde Kölemenler içindeki ayrışma ile gruplaşma artmış ve bu durum Bağdâd'a bağlı birimlerde halkın ayrışmasına da neden olmuştur. Söz konusu ayrışmadan kaynaklı olarak Kerkük 1810'da açıkça Bağdâd'a karşı bir isyanda bulunmuştur. Halk iki gruba ayrılan yeniçeriler etrafında hizipleşerek kent içinde çatışmalara girmiştir¹².

Memluk valisi Abdullâh Paşa'ya karşı muhalefet edenler sadece Kerkük'teki yeniçeriler değildir. Nitekim Abdullâh Paşa'nın 1812 yılında Baban paşası Abdurrahman Paşa ile yaşadığı sorunlardan kaynaklı ortaya çıkan çatışma durumunda Kerkük'teki muhalifler âdetâ ayaklanmış ve kentteki yönetimi alt üst etmiştir. Kerkük Kadısı Abdulfettah Efendi ile Mütesellimi Haliloğlu Sarı Mustafa, muhalif grubun

¹¹ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 54.

¹² Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 33.

başını çekmiştir. Bağdâd Valisi Abdullâh Paşa, Kifri'de Baban paşası Abdurrahman Paşa'nın gücünü dağıtıktan sonra orduyla kente gelmiş ve üç gün boyunca kentteki muhalefeti dizginlemeye çalışmıştır. Bu sırada kendine karşı oluşan muhalefetin gücünü ve etkisini zayıflatmak için kent yönetiminde bulunanları görevden almış ve kendisine bağlı kişileri atamıştır. Muhalefetin başını çeken kadı ve mütesellimi ise hapsedmiştir¹³. Abdullâh Paşa'nın bu sırada muhaliflere yönelik bir şiddet kullanıp kullanmadığına yönelik bilgilere ulaşılmamış olmakla beraber, bu dönemde muhalefete karşı gösterilen en bariz tepkinin şiddet veya askerî güç olduğu dikkate alındığında şiddeti kaçınılmaz bir araç olarak devreye sokmuş olabileceği güçlü bir tahmin olarak değerlendirilebilir.

Abdullâh Paşa Kerkük'te kendi iktidarına karşı oluşan muhalefeti, her ne kadar askerî güç kullanarak bastırır da tam anlamıyla yok edemedi. Bir yıl sonra Büyük Süleyman'ın oğlu Sait, Abdullâh Paşa'ya karşı harekete geçince Kerkük'teki hoşnutsuz gruplar yeniden muhalefete başlamış ve özellikle Büyük Süleyman döneminde Kerkük'e yerleştirilen kölemen askerî kanadı kendi hamileri olan Süleyman Paşa'ya yönelik bir vefa olarak Said'i güçlü bir şekilde desteklemişlerdir. Said'in gerek Bağdâd'a ve gerekse de bağlı merkezlerde destekleri artınca Abdullâh Paşa askerî güç ile Said ve taraftarlarının üzerine yürümüş buna karşı Said, Bağdâd'dan çıkarak Müntefik Aşireti bölgesine sığınmıştır. Vali Abdullâh Paşa kendisini takip ederek, oradaki destekçilerine saldırdığı esnada Abdullâh Paşa'ya eşlik eden ordusu Sait Paşa tarafına geçmiş ve Sait Paşa'nın vali olmasını sağlamıştır¹⁴.

Said Paşa, 23 yaşında birbirinden siyasî ve toplumsal açıdan farklı Bağdâd, Basra ve Şehrizer gibi eyaletlere vali olmuştur. Kendisi söz konusu eyaletler valiliğine kendi güç ve tecrübesinden ziyade babası Süleyman Paşa'ya vefa ve minnet borcuyla bağlı kölemen askerî birlik liderlerinin destekleriyle geçmiştir. Bu münasebetle eyaletleri yönetebilme beceri ve tecrübesine sahip değildi. Babasının vefatı sırasında 12 yaşındaydı. Dolayısıyla Bağdâd'a uzun bir dönem valilik yapan babasının idarî tecrübelerinden faydalanma imkânı bulamamıştı. Gerekli idarî tecrübe ve donanıma sahip olmamasından kaynaklı olarak Bağdâd, Basra ve Şehrizer bölgelerinde gerek selefi Abdullâh Paşa'dan devredilen ve gerekse de kendisinin valiliği ile ortaya çıkan sıkıntıları izale edememiştir. Baş gösteren sıkıntı ve huzursuzluklara karşı etkili bir yönetim ile karşılık verilememesi aşiret taşkınlıklarını doğurmuş ve idarî sorumluluğu

¹³ Basrî, *a.g.e.*, s. 276-77.

¹⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 134b.

altında bulunan bölgelerde yaygın bir güvensizlik ortamına neden olmuştur. Aşiretler kent ve kasabalar arasında bulunan bütün yolları işgal etmiş ve güvenli seyahat imkânı bırakmamışlardır¹⁵. Bu dönemde Şammar Aşireti'nin Bağdâd ve çevre üzerindeki baskılarının kırılmaması ve bundan kaynaklı çatışmalar, Kerkük ve Bağdâd arasındaki ulaşımı kesmiş ve Kerkük'te âdetâ vergi vermeme ve bağımsız hareket etme durumunu doğurmuştur¹⁶. Sait Paşa'nın başarısız imajı ve kendi yönetimini güçlendirebilecek finansmanı sağlama noktasında vergileri toplama kudretinden yoksun olması, kendisine yönelik taraftar kitlesinin desteğini yitirmesine ve rakiplerinin de muhalefet kapasitesini artırmasına sebep olmuştur. Bağdâd ve bağlı bütün birimlerde halk kendisini destekleyenler ve muhalefet edenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kerkük bunun en bariz örneğini oluşturmaktadır. Sait Paşa, Bağdâd ve bağlı birimlerin valiliğini uhdesine aldığı günden itibaren Kerkük'te halk iki gruba ayrılmış hâlde birbiriyle çatışmaktaydı. Kerkük'te yönetim taraftarları ile karşıtları olarak ayrılmış olan grupları sosyal köken olarak bir tasnife tabi tutmak mümkündür. Kerkük'te Said Paşa'nın Bağdâd valisi ve dolayısıyla Kerkük valisi olduğu 1813'ten itibaren destekçileri daha önce de vurgulandığı üzere babası tarafından kente yerleştirilen Kölemen kökenli askerî sınıflar olarak karşımıza çıkmaktadır. Askerî sınıfların tümünün kendisinin destekçileri olduğunu söyleyememekle beraber önemli bir kısmının kendisini desteklemiş olduğunu söylemek mümkündür. Said Paşa'ya muhalefet eden grubun öncüleri ise ulema sınıfına mensup müderris ve imamlardır. Bunların yanında bazı askerî kesimler olmakla beraber ekseriyetle ulema sınıfı Said Paşa'ya karşı aşırı muhalif bir tavır takınmışlardır. Said Paşa döneminde Kerkük'te iktidar odaklı meydana gelen ayrışma ve rekabet uzun bir süre çatışma hâlinde bir seyir takip etmiştir. Bu çatışma hâli üç yıl sürmüş ve binden fazla insan yaşamını yitirmiştir. Gruplar, kent içinde birbirlerine yönelik giriştiği saldırılarda karşılıklı olarak birbirlerinin mallarını gasp etmiş, evlerini ve dükkânlarını yıkıp yağmalamışlardır. Bu durum kent içindeki ekonomik faaliyetleri durdurmuş ve kent yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. Kent uleması, müderrisi ve ayanı tarafından Vali Sait Paşa'ya bu çatışmaların bitirilmesi yönünde çağrı ve isteklerde bulunulmuştur. Ancak Sait Paşa'nın yaptığı tüm teşebbüsler çatışmaları durdurmak bir yana daha da derinleştirmiş ve içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir¹⁷. Kerkük'te birbirine karşı

¹⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 139b-140a.

¹⁶ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 139b-140a.

üstünlük sağlayamayan gruplar arasında meydana gelen çatışmaların Aralık 1816'ya kadar devam ettiği görülmektedir. Bu tarihte Mûsul valisi tarafından merkezî hükümete gönderilen belgede Kerküklülerin kendi aralarında cereyan eden çatışmaların henüz nihayet bulmadığı ve bu çatışmaların sürdürülmesi konusunda âdetâ bir inat içerisinde oldukları bildirilmiştir¹⁸.

Kerkük'teki çatışma hâli Sait Paşa döneminin sonuna ve Davud Paşa'nın Bağdâd Valisi olduğu döneme dek sürmüştür. Davud Paşa, askerî sınıfa mensup olmayıp ulema zümresine mensup biri olarak Büyük Süleyman'ın vefatı esnasında Bağdâd valiliğini uhdesine alabilecek askerî potansiyele sahip değildi. Kendisi Said Paşa yönetimi altında Bağdâd ve bağlı merkezlerde ciddî bir tepki ve hoşnutsuzluğun farkındaydı. Hatta merkezî hükümet nezdinde Bağdâd, Basra ve Şehrîzor'un kötü yönetildiğine dâir bir algının oluştuğu ve bundan dolayı söz konusu eyaletler yönetiminin Erzurum veya Mûsul valisine tevcih edileceği yönünde haberler Bağdâd'da dolaşır olmuştu¹⁹. Davud Efendi'nin, Said Paşa iktidarına karşı alternatif bir merci olma düşüncesi olmakla beraber, harekete geçmek için uygun zaman ve ortamı beklediği anlaşılmaktadır. Bu yöndeki fırsatı da yaklaşık 45.000 ziyaretçinin bulunduğu Kербela ile Hille'nin bedevi Arap aşiretlerince saldırıya uğrayıp kuşatılması esnasında yakalamıştır. Vali Sait Paşa Kербela'nın maruz kaldığı bu saldırıdan kurtarılması ve ziyaretçilerin emniyetlerinin sağlanması amacıyla kurulan orduya kendisini komutan olarak atadı. Bu görevi başarıyla yerine getirerek hem Kербela'yı kuşatmadan kurtardı hem de bu olaya sebebiyet veren aşiret liderlerini azlederek yeni liderleri bölgede asayiş ve güvenliğin korunması karşılığında atadı²⁰. Davud Efendi'nin Kербela ve Hille seferi sırasında göstermiş olduğu başarı, askerî zümre içinde güçlü bir taraftar kitle sahibi olmasını sağladı. Davud Efendi askerî zümreye intisabını sağladıktan sonra ve Sait Paşa'nın da merkezî hükümet nezdinde gözden düştüğünü anlar anlamaz Bağdâd valiliğine talip olma yönünde açıktan teşebbüslere girişti. Bu münasebetle Bağdâd'da muhalif grup ve kişilerle temasa geçerek desteklerini sağlamak için yakın temaslarda bulundu. Özellikle çeşitli askerî grupların liderlerini kendi safına çekmeye çalıştı ve

¹⁸ BOA., H. H, 763/36031-C, 15 M 1232/5 Aralık 1816.

¹⁹ Bağdâd, Basra ve Şehrîzor Eyaletlerinin kötü yönetildiği haberlerinin asılsız olduğuna dair Said Paşa tarafında merkezi hükümet yazılan kaime için bkz. BOA., H. H, 763/36031-H, Tarih 2 N 1231/27 Temmuz 1816.

²⁰ Kerküklü, a.g.e, v.136b.

bunda büyük oranda başarı gösterdi²¹. Bununla birlikte Irak'ta sadece askerî sınıfın desteğinin kendisini iktidara taşıma noktasında yeterli olmadığını ve bunun için mutlaka ulema sınıfı ile güçlü bağlar kurması gerektiğinin bilincindeydi. Bundan kaynaklı olsa gerek Büyük Süleyman Paşa'nın vefatından sonraki güç dengelerinde güçlü bir konum bulamayınca Bağdâd'da bir caminin imamlığına geçerek ulema sınıfı ile güçlü bağlar kurmaya başlamıştı²².

Davud Efendi, Said Paşa'nın iktidarına karşı alternatif bir merci olması yönünde belli bir gücü yakalar yakalamaz kendi destekçileriyle Bağdâd'dan çıkarak kuzeye yöneldi. Zira Said Paşa yönetimine karşı en güçlü muhalefet Irak'ın kuzey bölgelerinde oluşmuştu. Bu münasebetle aşiret yapılanmalarıyla güçlü Zengiabad'a geldi. Orada aşiret beylerinden gerekli askerî desteği almak için temaslarda bulundu. Buradan Kerkük'e geçerek Kerkük'teki muhalefet ile birleşmeyi arzu ediyordu. Ancak Baban Paşası Mahmud Paşa, mektup göndererek kendisini Süleymâniye'ye davet etti. Mahmud Paşa, mektubunda kendisini desteklemeye hazır olduğunu kendisinin ve Kürdistan emirlerinin İrân'a yönelmelerinin asıl nedeninin Süleyman Paşadan sonra vali olan Bağdâd valilerinin kötü idarelerinden kaynaklandığını²³ ve eğer kendisi Kürdistan'a gelir ise her türlü desteği vereceğini vurguladı. Bunun üzerine Davud Efendi yönünü Süleymâniye'ye çevirdi. Zira Kerkük'teki askerî kesim hâlâ önemli oranda Said Paşa'yı desteklemekteydi. Davud Efendi Süleymâniye'ye gittiğinde maiyeti ile beraber 45 gün gibi uzun bir süre güzel bir şekilde ağırlandı. Burada bulunduğu süre zarfında Kerkük halkı ile yönetiminin desteğini sağlamak için çalışmalara başladı. Bu sırada daha önce Bağdâd yönetimi ile sorun yaşayan ve bundan dolayı Kirmanşâh'a kaçan eski Kerkük mütesellimi Davud Efendi, Süleymâniye'de olduğu sırada Kirmanşâh'tan ayrılarak Süleymâniye'ye geldi ve Davud Efendiye katıldı²⁴. Süleymâniye'den, merkezî hükümete bir mektup yollayarak Bağdâd, Basra ve Şehrizer eyaletlerinin kötü yönetildiğini ve söz konusu eyaletleri içinde buldukları kötü koşullardan

²¹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 142a; *BOA.*, *H. H.*, 763/36031-D, Belge tarihsizdir.

²² Lutskiy, *a.g.e.*, s. 70.

²³ Said Paşa ile Baban Paşasının arası iyi değildi. Said Paşa Bağdâd valiliğine geçtiği sırada Baban Paşası Abdurrahman Paşa'nın vefatı ile Baban yönetiminin İran ile olan siyasî münâbetlerinden dolayı Kürdistan sancaklarına Baban Hânedân mensuplarının yerine kendisine bağlı Kölemenleri atamak için teşebbüse geçmiş ancak Kürdistan uleması, sadatı ve aşiret liderleri bu duruma karşı çıkarak engel olmuşlardı. Said Paşa'nın bu teşebbüsü Davud Paşa ile olan mücadelesinde Babanların kendisine muhalefetine neden olmuştur. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 136a.

²⁴ Said Paşa, valiliği sırasında Kerkük mütesellimi ile anlaşamamış ve kendisini görevden alarak Basra'ya sürmüştü. Mütesellim Halil Ağa'da Basra'dan firar ederek Kirmanşâh'ta bulunan şehzade Mirza'nın yanına gitmişti. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 141b.

kurtarabileceğini vaat etti. Yine Baban paşasının da desteği ile Kerkük'teki zümrelerin desteğini sağlamak üzere bir heyeti kendisinin hazırladığı bir mektup ile Kerkük'e gönderdi. Mektupta yönetimin liyakatsizlik ve beceriksizliğine atıfta bulunularak, Irak'ın içine düşmüş olduğu krizden kurtarılması için kendisine destek verilmesi isteniyordu. Heyet, kent yetkilileriyle halk ve ileri gelenler tarafından gayet iyi karşılandı. Kerküklüler, dirayetsiz valinin iktidarından kaynaklı olarak üç yıl kesintisiz bir şekilde iç çatışma yaşadıklarını dolayısıyla var olan durumdan memnun olmadıklarını ve Davud Efendi'ye gerekli her türlü desteği vereceklerini vaat ettiler²⁵.

Davud Efendi, Süleymâniye ve Kerkük'te Said Paşa aleyhinde yürüttüğü propaganda çalışmalarında Said Paşa'ya karşı önemli bir destek elde etti. Baban paşası, Kerkük'teki Said Paşa muhalifleri ile destekçilerini Davud Efendi'ye intisab etmede yardımcı olmakla beraber güçlü bir askerî kuvveti de Davud Efendi'nin maiyetine verdi²⁶. Davud Efendi, Baban paşasının kendi maiyetine verdiği askerî kuvvetiyle Süleymâniye'den çıkarak Kerkük'e doğru hareket etti. Kerkük'e yakın bir mevkie vardıklarında Kerkük Mütesellimi el hac Maruf Ağa, kadısı, müftüsü, nakibül eşrafi "*cümle ulema ve füzela* " uleması, yeniçeri ağası, tüm serden geçtiler, ocakların ileri gelenleri ile eşrafi "*müteşahhisin Zuema ve muteberin-i sipahiyan ve sair ayan ile vucuh u belde*" kendisini karşılayarak desteklerini arz ettiler. Davud Efendi, ordusuyla kent merkezine yakın Kızıl Değirmen yakınında bir yerde karargâh kurdu²⁷.

Davud Efendi'nin Bağdâd valiliğini elde etmeye yönelik Said Paşa'ya karşı yürüttüğü muhalefet Irak'ta aslında bir yerde kuzey ve güney rekabetine dönüşmüştür. Nitekim Davud Efendi'nin Kerkük ve Süleymâniye bölgelerinde yürüttüğü destek faaliyetlerine karşı Said Paşa da Güney Irak'ta Müntefik Aşireti'nin desteğine başvurdu. Kendisinin vali olmasında Müntefik Aşireti'nin daha önce önemli bir destek ve katkısı olmuştu. Dolayısıyla Davud Paşa'nın, Baban Paşası Mahmud Paşa'nın sunduğu askerî desteğe mukabil kendisi Müntefik şeyhinin askerî gücüne dayandı. Bu amaç doğrultusunda Müntefik şeyhi, Said Paşa'yı desteklemek üzere güçlü bir ordu ile Bağdâd'a geldi. Bu arada İstanbul'dan gönderilen bir fermanla Bağdâd, Basra ve Şehrizer eyaletleri Said Paşa'nın uhdesinden alındı. Yeni bir vali atanıncaya kadar Bağdâd idaresini geçici bir şekilde yürütmek suretiyle eski Bağdâd valisi Büyük

²⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 142a.

²⁶ Nevar, *a.g.e.*, s. 113.

²⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 143a.

Süleyman'ın biraderzâdesi olan Ahmet Bey kaymakam olarak atandı²⁸. Bağdâd'a vali atamalarında kaymakamlık aslında bir ön aşamadır. Bundan hareketle Ahmet Bey'in kaymakam olarak atanması aynı zamanda vali olarak atanmasına yönelik önemli bir işaret taşıyordu. Bu yüzden kaymakam olarak atanan kişi diğer rakiplerine oranla daha kolay bir destek kitlesi elde edebilmekteydi. Ahmet Bey bu avantajı değerlendirmek üzere hemen harekete geçti. Kendisi Davud Efendi'nin Kızıl Değirmen'de karargâh kurduğu bir vakitte geceleyin Kerkük'e geldi. Kerkük'te bulunan yeniçerilerle temasa geçti ve yeniçeri liderleriyle kalede bulunan Yeniçeri ağası Kemalzâde Yusuf Ağa'nın evinde bir araya gelerek İstanbul'dan kaymakam olarak atandığına dâir ferman suretini gösterdi. Ferman suretiyle daha önce Davud Efendi'ye itaat arz eden bütün yetkililer Davud Efendi'yi desteklemekten vazgeçerek Ahmet Bey tarafına geçtiler. Davud Efendi, hemen aynı gece söz konusu kişilere kendisine vaat edilen destekten vazgeçmemeleri yönünde ikna ve nasihat yapmak üzere ikna kabiliyeti yüksek münevver adamlarını gönderdi. Sabaha kadar yapılan bütün telkin ve nasihatlere rağmen özellikle yeniçeri gruplarının aşırı muhalefet ve baskıları nedeniyle bazı ulema ile kent in ileri gelenleri dışında kimseyi ikna edemediler. Kerküklü, Davud Efendi'nin tüm çağrılarına rağmen istenilen neticeyi alamamasını "söz ayağa düştü" şeklinde bir deyim kullanarak Davud Efendi'ye muhalefet yapan zümreyi cehaletle nitelemiştir. Ancak yeniçeri zümresi dışındaki zümrelerin Davud Efendi'den yana olmalarına rağmen yeniçerilerin keskin bir duruşla Ahmed Bey'i destekledikleri gibi Davud Efendi'yi desteklememelerini Kerküklülerin iktidar amaçlı hiziplere ayrılarak üç yıl boyunca çatışmalarından kaynaklı acı tecrübelerin tüm Kerküklülerin hafızalarında henüz canlılığını yitirmemiş olmasına bağlamaktadır²⁹. İktidar çatışmalarından kaynaklı siyasî muhalefetin acı tecrübesi özellikle silahlı grupların dışındaki zümreleri siyaset arenasından uzaklaştırıcı bir rol oynamıştır. Ancak Davud Paşa'nın ısrarı ve liderlik yetenekleri sesiz grupların kendisine olan teveccühlerini artırmış ve desteklerini daha görünür kılmıştır. Kaldı ki Bağdâd kaymakamı olarak seçilen ve vali olarak atanması muhtemel olan Ahmet Bey Irak halkının içinde bulunduğu kötü durumdan çıkarabilecek dirayet ve kabiliyete sahip değildi. Bu münasebetle kent in askerî zümrelerinin Davud Efendi'ye yönelik ısrarlı muhaliflikleriyle destek konusundaki tercihlerinin yanlış

²⁸ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 142b.

²⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 144b.

olduğunu belirtmiştir³⁰. Ancak kanaatimizce daha önceden Kerkük'te var olan iktidar amaçlı rakip grupların aslında çözülmediği gibi tarafların farklı güç odaklarına destek vermeleri de süregelen hizipçi ve rekabetçi yapılarından kaynaklı bir durumdan ileri gelmektedir. Büyük Süleyman, uzun süren iktidarı döneminde kent ve çevresinde diğer yerel güç unsurlarına karşı kendi temsilcilerini güçlendirmenin en etkin yolunun Kerkük'e kölemen menşeli asker istihdam etmekten geçtiğini biliyordu. Memluk Hânedân idaresinin takip ettiği bu siyaset, Kerkük'teki askerî zümrenin ekseriyetinin Büyük Süleyman'ın devşirmesi olmasına neden olmuştur³¹.

Büyük Süleyman'ın oğlu Sait Paşa'nın valilikten azli ve Bağdâd kaymakamlığına Büyük Süleyman ile akrabalığı olan Ahmed Bey'in atanması Davud Efendi'nin Kerkük'te Said Paşa'ya karşı oluşturduğu avantajlı durumu bir anda ters yüz etti. Ahmed Bey, Davud Paşa'ya oranla avantajlıydı. Zira Bağdâd kaymakamı olarak atandığına ilişkin ferman sureti ile Büyük Süleyman Paşa'ya olan akrabalığı kendisine Büyük Süleyman'ın tüm birikmiş ve etkin taraftar kitlesinin desteğini kazanma avantajı sağlıyordu. Bundan dolayı Ahmed Bey, Davud Efendi'nin ordusuyla, Kerkük'e yakın bir yerde bulunmasına rağmen Kerkük menşeli siyasî aktörlerden en etkinleri olan askerî zümrenin desteklerini almada pek bir güçlük çekmedi. Ulema ve vucuhu memleket Davud Efendi'den yana olan desteklerini sürdürmeye eğilimli olsa da askerî zümrenin güçleri karşısında kendi tercihleri sönük kalıyordu.

Ahmed Bey'in, kaymakam olarak atandığına ilişkin ferman suretiyle Kerkük'e gelmesi ve değişen güç dengeleri karşısında Davud Efendi, diyalog ile bir şey yapamayacağını anlayınca Kızıl Değirmen'de konuşlandığı askerî kuvvetleri harekete geçirerek sabaha doğru kente girdi. Ordu kısa bir süre içinde kenti kuşattı. Kent içinde şiddetli çatışmalar yaşandı. Asıl hedef kalede bulunan yeniçeri birlikleriydi. En büyük mukavemeti de bunlar gösteriyordu. Ancak Baban ve Davud Efendi'nin askerî gücünden oluşan güçlü ordu, kalede bulunan yeniçeri birlikleri üzerine kararlı bir şekilde gidince mukavemet güçleri kırıldı. Muhalefet eden askerî zümrelerin liderleri öldürüldükten sonra kent içindeki direnç zayıfladı³². Davud Efendi, kentte muhaliflerin etkisini kırdıktan hemen sonra Kerkük uleması üzerinden merkezî hükümete Bağdâd, Basra ve Şehrizer eyaletleri yönetiminin kendisine verilmesi yönünden bir mahzar

³⁰ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 143b.

³¹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 134b.

³² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 144b; Süleyman Faik, *Tarih-i Bağdâd*, s. 54.

tertiplendi. Kerkük uleması, hazırladıkları mahzarda; Said Paşa'nın vali tayin edildiği günden beri üç yıldır halkın birbirine düşman olduğunu ve bundan kaynaklı olarak kentte çatışmaların eksik olmadığını bu çatışmalardan dolayı kentin âdetâ harabeye döndüğünü ancak Davud Efendi'nin kentte kontrolü sağlamasıyla halk arasındaki düşmanlığın yerini “*baba oğul gibi geçunub*” barışa bıraktığını ifâde ederek Davud Efendi'nin valiliğe en layık kişi olduğunu vurgulamışlardır³³.

Davud Efendi, Kerkük'ü askeri güç üzerinden kontrol altına alması ve ulemaya kendisinin vali olması yönünde mazharı hazırlatması akabinde merkezi hükümet kendisini Bağdâd valisi olarak atadı. 23 Kasım 1816'da valilik beratını alınca paşa unvânı ile 15 gün boyunca Kerkük'te kaldı. Bu süre zarfında kendisine yönelik muhalif unsurları pasifize ederken aynı zamanda Said Paşa tarafından Bağdâd'a çağrılan Müntefik kuvvetlerine karşı gerekli tedbirleri almaya çalıştı³⁴.

Kerkük, Memluk hânedân idaresi döneminde Irak siyaset dengeleri içinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Kerkük ve çevresinin desteği veya muhalefeti Bağdâd menşeyli iktidarın niteliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Memluk Hânedân idaresinin Irak'taki başarılı ve parlak devrinin son halkasının Davud Efendi'nin, Kerkük'ü kontrol altına almasıyla başladığını söylemek mümkündür³⁵.

2.1.2. Baban Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset

Kerkük'te siyasetin konu ve yapısına etki eden unsurlardan biri de Baban Hânedânıdır. Baban Hânedân mensuplarının iktidara gelmek amacıyla hânedân içi ittifakların dışında başka ittifak arayışlarına girmesi ve bu ittifak arayışlarına İrân ile Osmanlı Devleti'nin Bağdâd valilerinin müdahil olması, Kerkük ve çevresinin siyasî atmosferini şekillendiren unsurlardan biri olmuştur. Bu bölge Memluk hânedân idaresinin merkezi olan Bağdâd ile Celilî hânedân idaresinin merkezinin bulunduğu Mûsul'a oranla İrân'ın siyasî ve politik müdahalelerine daha fazla maruz kalmaktaydı. Özellikle Baban hânedân idaresinin kontrolü altında bulunan alanda İrân'ın yaptığı

³³ BOA., H. H, 763/36031-D,2 Z 1231/24 Ekim 1816.

³⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 145b.

³⁵ Davud Paşa'nın 1817-1831 yılları arası Bağdâd, Basra ve Şehrizer valiliği Memluk Hânedân idaresinin üç parlak devrinden biri ve son halkasını teşkil etmektedir. Bunlar Süleyman Ebu Leyla 1749-1762, Büyük Süleyman 1779-1802 ve son halka olan Davud Paşa dönemlerini ihtiva etmektedir. Bu dönemler, Irak üzerinde çalışan yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından Osmanlı devletinin Irak'taki varlığı içinde en parlak dönemler olarak kabul edilmektedir. Bkz. Nevar, *a.g.e.*, s. 40; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s.26.

siyasî müdahaleler ve bu müdahalelere karşı Bağdâd valilerinin geliştirdiği tepkiler Kerkük ve çevresini de etkisi altına almakta ve Kerkük'ün siyasî atmosferine doğrudan etki etmekteydi.

Babanlar, Büyük Süleyman'ın 1779-1802 yılları arasındaki Bağdâd, Basra ve Şehrizar eyaletleri valiliği döneminde İrân'ın politik nüfuzunun zayıf olmasından dolayı kendi iktidar alanı içinde kalmış ve Kerkük ve çevresine müdahaleleri sınırlı olmuştur. Ancak İrân'ın 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı devlet gücüne oranla büyüyen politik nüfuzu, sınır bölgesinde bulunan Baban Hânedân idaresi siyasetinin eğilim ve niteliğinin şekillenmesinde en etkin faktör olmuştur. Büyük Süleyman'ın 1802'de vefat etmesinden sonra Bağdâd valiliğine tayin edilen Ali Paşa iktidarının ortalarından itibaren İrân, Kirmanşâh sınır merkezi üzerinden Baban Hânedân idaresinin iç işlerine müdahaleye başlamış ve bu müdahaleyi günden güne artırmıştır³⁶. İrân Kerkük'ün de yer aldığı Şehrizar bölgesini kendi hâkimiyet alanına dâhil etmek için Baban Hânedânının yöneticilerini kendine bağlamaya çalışmıştır³⁷. İrân'ın Baban Hânedân idaresine olan müdahalesinden kaynaklı oluşan siyasî yelpaze, Kerkük ve çevresine de yansımış ve bundan kaynaklı siyasî hareketlenmeler, merkezî hükümetin Bağdâd idaresi üzerinden Kerkük'te oluşturduğu siyasi dengeleri olumsuz etkilemiştir.

Kerkük ve çevresinde, Baban Hânedân idaresine siyasî alanda manevra yapmasına imkân tanıyan özel şart ve durumlar bulunmaktadır. Öncelikle Kerkük ve yakın çevresi Baban Hânedân idaresi ile “*Kürdistan'a hem semt*” (aynı bölgede) yer almaktadır. Bu durum Kerkük'te meydana gelen siyasî eğilim ve tartışmaların içeriğini belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Bununla beraber, Kerkük ve çevresi Babanlarla “hemcins” (türdeş bir nüfus) yapısına sahiptir. Söz konusu nüfus, ekseriyetle Kerkük'ün yakın kırsalında yoğunlaşmış olup Babanların siyasî çağrı ve telkinlerine açık bir karakterdedir. Babanlardan kaynaklı siyasî kampaşma ve çekişmeler bu nüfus yapısı üzerinden oluşmakta ve Bağdâd valilerinin Kerkük'teki otoritesini sarsan boyutlara

³⁶ “...Ali Paşa'nın evasıt-ı vüzeratından beri Kürdistanlu mutasarrıflarının İrân'a istinadları vasıtasıyla İrân sahib'ül-ihiyarlarının zir-i tasallutunda olmuşlar iken...” Kerküklü, a.g.e, v.138a.

³⁷ İrân, Baban Hânedân temsilcilerini kendine bağlamak suretiyle bölgedeki otoritesinin tesis etme çabaları bir belge kaydında; “*Kürdistan mutasarrıflarını pişvayı fitne ve fesad ederek memalik-i hakaniyeye tehatti ve tecavüz...*” şeklinde ifade edilmiştir. BOA., H. H, 788/36750-K, 7 L 1239/5 Haziran 1824.

ulaşmaktadır³⁸. Yine Memluk Hânedân idaresinin Baban Hânedân mensupları arasındaki rekabet ve çekişmelere yönelik izlediği siyaset de Babanların Kerkük ve çevresindeki sosyal ve siyasî varlıklarını güçlendirici bir rol oynamıştır. Memluklar, Babanların kendi başına buyruk hareket etmeleriyle İrân'a yönelmelerini engellemek için hânedân üyelerinden bir kesimini, Baban merkezlerine olan yakınlığı dolayısıyla Kerkük'te ikamet ettirirlerdi.

Büyük Süleyman'ın vefatından sonra Bağdâd paşalığına bağlı Süleymâniye merkezli Baban hânedânlığında iç çatışma ve kargaşa politik yaşamın bir normu hâline gelmeye başlamıştı. Bağdâd valileri bu durumdan hânedânlık üzerindeki denetim ve kontrolü koruma ve sürdürmede ustaca yararlandılar. Baban yönetici sınıfı arasında emirlik ve beylik makamının elde edilmesine yönelik çıkan çatışmalarda, kaybeden hanedan mensubu, Bağdâd valileri tarafından kalabalık maiyetiyle beraber Kerkük ve yakın çevresinde ikamet edilmişlerdir. İktidar mücadelesini kaybeden Baban hanedan mensuplarının Kerkük ve yakın çevresine yerleştirilmeleri hem Baban mensupları ve hem de Bağdâd valilerinin ortak isteklerine bağlanılabilir. Zira iktidar mücadelesini kaybeden Baban hanedan mensupları Kerkük'ün Baban siyasi merkezi olan Süleymaniye'ye olan yakınlığı dolayısıyla Kerkük'ten yönetimde olan rakiplerini daha yakından izleme imkânı bulmaktaydılar. Bununla beraber Bağdâd valileri de Kerkük'te ikamet edebildikleri Baban mensuplarının İrân'a iltica etmelerini ve İrân üzerinden Baban yönetimine müdahalede bulunmasının önüne geçerken aynı zamanda yönetimde olan Baban mensubunun başına buyruk hareketlerine karşı rakip hanedan mensuplarını bir tehdit unsuru olarak hazırda bulunduruyordu. Baban hanedan mensupları Kerkük ve yakın çevresinde sadece kendi yakın aile halkıyla yerleştirilmiyorlardı. Maiyet olarak kendini destekleyen büyük bir akraba ve taraftar kitlesi "*taallukatı*" ile beraber yerleştiriliyorlardı. Nitekim Bağdâd valisi Büyük Süleyman, Baban mutasarrıflığını talep eden Abdurrahman Paşa'nın İrân'da bulunmasını sakıncalı gördüğünden kendisini Bağdâd'a davet ederek Baban Mutasarrıflığına atamış, hâlihazırda mutasarrıf olan İbrahim Paşa'ya da İrân'a gitmesini önlemek için Bağdâd'da makam vermiştir. Kendi maiyeti de Kerkük ve çevresinde 1790/1205 yılında ikamet etmiştir. Bu kitlenin geçimini sağlamak için de Kerkük'ün hassı ile yakın köylerinden Beşiri, Aliabad ve

³⁸ "*Kerkük ehalisi haddi zatlarında meyli fitne ve fesad bir tair-i şerarat-ı mu'tad olduklarından başka ekseri ekrad tairfesinden olduklarına mebnî...*" BOA., H. H, 802/ 37113-J, 5 Ra 1229/25 Şubat 1814.

Tazehurmatu mukataalarının gelirlerini kendilerine tahsis etmiştir³⁹. Benzer bir duruma Büyük Süleyman'ın damadı Ali Paşa döneminde de rastlanmaktadır. Baban iktidar çekişmelerinde yönetimi kaybeden Halid Paşa'nın, İrân'ın Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza'ya iltica etmesini önlemek ve kendisini kontrol altında tutmak amacıyla Memluk Hânedân temsilcisi Ali Paşa tarafından maiyetiyle Kerkük'e yerleştirmiştir⁴⁰. Said Paşa, valiliği döneminde Baban Mutasarrıflığına Abdurrahman Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa atanınca Mahmud Paşa'nın amcaları olan Abdullâh Bey, Ahmed Bey ve Ömer Bey'in aileleri ve yakın destekçileri, 1814'te Kerkük'te ikamet ettirilmiş⁴¹. Yine Davud Paşa'nın, Baban Paşası Mahmud Paşa'nın desteği ile Bağdâd valisi olması sonrasında Mahmud Paşa'nın Bağdâd yakınlaşmasını hazmedemeyen İrân, Mahmud Paşa'ya karşı amcasını destekleyerek Mahmud Paşayı yönetimden düşürmesi neticesinde Mahmud Paşa maiyeti ile Davud Paşa tarafından Kerkük'e yerleştirilmiştir. Davud Paşa döneminde maiyeti ile Kerkük'e yerleştirilen diğer bir hânedân mensubu ise eski Baban yöneticisi Halid Paşa'nın oğlu Muhammed Paşa'dır⁴².

Baban yönetici zümresi arasında meydana gelen iktidar çekişme ve çatışmalarında Memluk Hânedân temsilcileri tarafından Kerkük'e yerleştirilenler, Kerkük'ü de söz konusu siyasî sarmalın içine çekmişlerdir. Baban yönetici zümresinin Kerkük'e yerleştirilmesinden ve Kerkük'ün de Baban merkezlerine olan yakınlığından dolayı siyasî gerilim ve çatışmalar 1831 yılında Memlukların siyasî sahneden silinmesine kadar kent ve çevresinde siyasî içeriğin belirleyici unsuru olmuştur⁴³.

Baban Hânedân idaresi yöneticileri arasında cereyan eden iktidar çekişmelerinin çalışmamızın ihtiva ettiği dönem açısından Kerkük'e olan ilk yansımaları, birkaç defa yönetimden uzaklaştırılan ancak İrân'ın desteği ile tekrar Baban yönetimine geçen Abdurrahman Paşa'nın gerek diğer Baban hânedân üyeleri ve gerekse de Bağdâd valileri ile olan çatışmalarında görülmektedir⁴⁴. Büyük Süleyman'ın vefatından sonra

³⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 104b.

⁴⁰ *BOA., H. H.*, 90/3707, 11 S 1222/20 Nisan 1807; Kerküklü, *a.g.e.*, v. 120b.

⁴¹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 136b.

⁴² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 174a.

⁴³ Kerkük'e yerleştirilen Baban Hânedân mensuplarının kent ve çevresinde neden oldukları siyasî gerilim ve çatışmalar bir belge kaydında şöyle ifade edilmiştir: “*olduğu mahal dahi Kürdistan'a semt olduğundan daima isti'clab-ı havadisten hali olmama*” *BOA., H. H.*, 90/3707, 11 S 1222/20 Nisan 1807.

⁴⁴ Abdurrahman Paşa, Baban yönetici zümresinin içinde İran ve Osmanlı devletleri arasında kendi çıkarlarını ustaca koruyabilen önemli bir şahsiyet olarak görülmektedir. Kendisi 1789-1813 yılları arasında yaklaşık 24 yıl sınırın değişken siyasî yapısına rağmen Baban yönetiminin başında

Bağdâd valiliğine geçen Ali Paşa, valiliğinin ilk yıllarında kendi iktidarına yönelik pürüzlerle uğraşırken, Baban yönetiminde bulunan Abdurrahman Paşa, hâkimiyet alanını Bağdâd otoritesi aleyhinde genişletmeye çalışmış ve Kerkük'e müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. Bu müdahaleler de Kerkük ve çevresinde Baban yöneticilerine bağlı nüfusu Memluk Paşası tarafından atanan Kerkük mütesellimine karşı kışkırtarak huzursuzluk çıkarma şeklinde olmuştur. Söz konusu müdahaleler Kerkük mütesellimi tarafından Bağdâd valisi Ali Paşa'ya iletilince Ali Paşa güçlü bir ordu ile Abdurrahman Paşa'nın müdahalelerine engel olmak için Bağdâd'dan Kerkük'e doğru harekete geçmiştir. Abdurrahman Paşa da kendi maiyetindeki ordu ile Ali Paşa kuvvetlerini Bazyan Derbendi adı verilen bir mevkide karşıladı. Meydana gelen savaşta Abdurrahman Paşa'nın kuvvetleri 1805/1220 yılının sonunda dağıldı. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa, İrân'a firar etmek zorunda kaldı. Abdurrahman Paşa'nın İrân'a firar etmesi ile Ali Paşa, Kerkük'te ikamet ettirdiği eski Baban yöneticilerinden Halid Paşa'yı Baban idaresine geçirdi⁴⁵.

Abdurrahman Paşa, İrân'a gittikten sonra Sinne Hâkimi Amanullâh Hân'ın üzerinden Şâh'ın desteğini alıp Süleymâniye'ye dönerek Baban yönetimini tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine Halid Paşa beş yüz adamı ile yeniden Kerkük'e gelerek ikamet etti. Halid Paşa, Kerkük'teki ikameti esnasında Baban Paşası Abdurrahman'a karşı muhalefetini sürdürdü ve bu durum Kerkük'te bazı olayların çıkmasına neden oldu. Bağdâd Valisi Ali Paşa, merkezî hükümete gönderdiği mektupta Kerkük'te meydana gelen olayların nedeni olarak Halid Paşa'nın maiyetiyle Abdurrahman Paşa'ya karşı yaptığı muhalefeti göstermektedir⁴⁶. Bu olaylar, muhtemelen Halid Paşa'nın Kerkük'teki maiyeti ile Abdurrahman Paşa'nın destekçileri arasındaki siyasî çatışmalardan ileri gelmiştir. Zira Abdurrahman Paşa'nın Kerkük'te önemli bir taraftar kitlesi bulunmaktaydı. Halid Paşa Abdurrahman Paşa'yı gerek Süleymâniye üzerinden ve gerekse de Kerkük'teki taraftarları üzerinden sıkıştırmaya devam etmiş ve bundan kaynaklı olsa gerek Halid Paşa, Ali Paşa'nın vefatı sonrasında Bağdâd valiliği için Memluklar arasında meydana gelen çatışmalarda Süleyman Paşa'yı desteklemek için

kalabilmeyi başarmıştır. Bkz; Sevgen, *Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi*, s. 182; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s.42.

⁴⁵ Longgrigg, *Four Century of Iraq*, s. 231; Kerküklü, *a.g.e.*, v. 121b.

⁴⁶ “Kerkük kasabasında ikamet etmek üzere olan Kürdistan hâkim-i sabıkı Halid Paşa Ekrad ile hemcins ve olduğu mahal dahi Kürdistan'a semt olduğundan daima isticlâb-ı havadisten hali olmaması hasebiyle...”BOA., H. H, 90/3707, 11 S 1222/20 Nisan 1807.

maiyeti ile Kerkük'ten çıkarak Bağdâd'a gitmiştir. Halid Paşa'nın Kerkük'ten ayrılması ve sonrasında Bağdâd'da Memluklar arasında huzursuzlukların ortaya çıkmasıyla Baban Paşası Abdurrahman Paşa, Kerkük'teki varlığını artırmaya yönelik çalışmalarına devam etmiş, 1813'te Abdullâh Paşa'nın Bağdâd valisi olmasına dek önemli mesafeler kat etmiştir. Abdurrahman Paşa, bu süre zarfında Kerkük mütesellimi, kadısı ve alaybeyinin de bulunduğu yönetici tabakasıyla güçlü bir halk desteğini yanına çekmişti.

Bu dönemde idarî olarak Kerkük her ne kadar Bağdâd'a bağlı olsa da fiiliyatta tamamen Baban Paşası Abdurrahman'ın kontrolüne geçmiş bulunmaktadır. Abdurrahman Paşa'nın Kerkük ve çevresindeki güç dengelerini kendi lehine çevirmesi, İrân'ın destekleriyle gerçekleşmiştir. Bağdâd valisi duruma çok fazla bir tahammül göstermese de işin içinde İrân desteğinin olması Abdurrahman Paşa'nın müdahalelerine karşı teşebbüse geçmesine mani oluyordu. 1812'de Abdurrahman Paşa ile İrân arasındaki ilişkiler bozulunca Bağdâd Valisi Abdullâh Paşa, beş bin kişilik bir askerî kuvvet ile Babanlı Abdurrahman Paşa'nın üzerine yürüdü⁴⁷. Abdullâh Paşa'nın Bağdâd'dan çıkıp "Kürdistan'a" Abdurrahman Paşa'ya doğru hareket ettiğine dâir haberler üzerine Abdurrahman Paşa kendi ordusuyla valiye karşı koymak üzere Bağdâd'a doğru hareket etti. Her iki ordu Kifri'de karşılaştı. Abdullâh Paşa'nın kuvvetleri her ne kadar Abdurrahman Paşa'nın tüfekçi ve topçu kuvvetlerinin seri ve güçlü atakları karşısında kısmi bir dağılma yaşadılar ise de toparlanmaları ile karşı atağa geçtiler. Her iki kuvvet arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Hem Abdullâh Paşa ve hem de Abdurrahman Paşa kuvvetlerinden çok önemli şahıslar bu savaşta yaşamlarını kaybetti. Abdullâh Paşa'nın üstünlük sağladığı bu savaş sonunda Abdurrahman Paşa yakın adamlarıyla kaçarak Kirmanşâh şehzâdesine sığındı. Abdullâh Paşa daha sonra Abdurrahman Paşa'ya "zir-i perdeden" destek veren Kerkük yöneticilerini cezalandırmak üzere Kerkük'e hareket etti. Abdullâh Paşa, Kerkük'te üç gün boyunca Abdurrahman Paşa'nın destekçilerini dağıtma, kent ve çevresinin kontrolünü yeniden sağlamak için kaldı. Kerkük'ün Abdurrahman Paşa taraftarı olan yöneticilerini hapsederek yerine kendisine bağlı yöneticiler atadı⁴⁸.

Abdullâh Paşa'nın Kerkük'teki muhalefeti Abdurrahman Paşa'nın Kirmanşâh'a firar etmesi ile dizginleme gayretleri, İrân'ın Kirman Şâh şehzâdesinin Abdullâh Paşa'ya Baban yönetimine Abdurrahman Paşa'yı tayin istemesi talepleri neticesinde

⁴⁷ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁸ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 133b; Basrî, *a.g.e.*, s. 276-77.

kesin bir sonuç veremedi. Bağdâd valisi İrân şehzâdesinin talebini kabul etmeyince güçlü bir ordu ile Osmanlı sınırını geçerek sınır bölgelerini yağmalamaya başladı. Bunun üzerine Abdullâh Paşa, Baban yönetimini yeniden Abdurrahman Paşa'ya vermek zorunda kaldı. Halid Paşa'yı da Kerkük-Bağdâd arasında bazı mukataaları vermek suretiyle teskin etmeye çalıştı. Abdurrahman Paşa'nın İrân'ın desteğiyle yeniden Baban yöneticisi olması Kerkük'te bulunan destekçilerinin yeniden sahneye çıkmasına neden oldu. Kerkük'te Babanların destekçileriyle Bağdâd merkezli Memluk destekçileri olarak bir gruplaşma ortaya çıktı. Ancak kısa bir süre sonra 1813'te hem Bağdâd Valisi Abdullâh Paşa hem de Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa, vefat edince söz konusu gruplaşma Bağdâd valiliğine seçilen Said Paşa ile Baban Mutasarrıflığına atanan Mahmud Paşa'ya kaydı. Kerkük'te Babanlar lehine gruplaşmayı keskinleştiren unsur, Abdullâh Paşa'nın vefat etmesinden sonra Bağdâd valiliğine tayin olunan Büyük Süleyman'ın oğlu Said Paşa'nın Baban merkezlerine Baban Hânedân mensuplarından ziyade Kölemen zümresinden yöneticileri atama gayretlerinden kaynaklanmaktadır⁴⁹. Said Paşa'nın söz konusu teşebbüsü Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde kendisine karşı güçlü bir muhalefet oluşturdu. Bu muhalefetin Kerkük ayağı artık yeni Baban Paşası Mahmud Paşa ile irtibatlıydı.

Davud Paşa'nın Said Paşa'ya karşı mücadelesinde Said Paşa'ya karşı olan Kerkük muhalefetinin Davud Paşa'yı desteklemesi, Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın Süleymâniye'den gönderdiği bir heyet ile olmuştur. Hatta Kerkük'teki Said Paşa'nın güçlü destekçileri Babanların askerî desteği ile bastırıldıktan sonra Davud Paşa Bağdâd'daki güçlü muhalefeti dağıtmak için Mahmud Paşa'nın askerî gücü ile Kerkük'ten hareket etmiştir⁵⁰. Bunun üzerine Said Paşa, Kerkük'te bastırılan destekçilerine karşı Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın muhalifleri olan amcası Abdullâh Paşa ile daha önce Kerkük'te olan Halid Paşa'yı maiyetlerindeki kuvvetlerle Kerkük'e gönderdi. Abdullâh Paşa ile Halid Paşa Kerkük'e gelerek Kerkük'te Said Paşa'yı destekleyen sipahilerle Süleymâniye'ye doğru hareket etti. Mahmud Paşa, Davud Paşa ile beraber olduğundan Abdullâh Paşa Süleymâniye'ye kadar giderek Mahmud Paşa'nın sarayına kadar girdi. Ancak karşısında bir güç bulamayınca Kerkük'e geri döndü. Abdullâh Paşayla Halid Paşa, Kerkük'te Said Paşa lehine kontrolü yeniden ele geçirdi. Davud Paşa'nın Said Paşa'nın muhaliflerini bastırmak için kullanılan

⁴⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 136a.

⁵⁰ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 147b.

şiddetin benzerini devreye soktukları anlaşılmaktadır. Bu şiddete karşılık verilmesi üzerine Kerkük'te çatışmalar aşırı bir boyut kazandı. Zira bölgedeki gelişmeler ile ilgili olarak merkezî hükümeti bilgilendiren Mûsul valisi, Aralık başlarına kadar Kerküklüler arasındaki çatışmanın henüz bitmediğini ifâde etmiştir⁵¹. Çatışmalar Davud Paşa'nın Bağdâd'da bulunan SaidPaşa ve destekçilerini 4 Mart 1817'de bertaraf etmesine kadar devam etti⁵². Davud Paşa, Bağdâd'da kontrolü sağladıktan sonra Mahmud Paşa'nın amcası Abdullâh Paşa ile Halid Paşa'nın Davud Paşa'dan aman dilemesinden başka çareleri kalmadı ve Bağdâd'da giderek aman dilediler. Bunu üzerine Davud Paşa, Mahmud Paşa'ya muhalefet eden iki Baban seçkinini Kerkük'e göndermeyerek maâşa bağlamak suretiyle Bağdâd'ta tuttu. Davud Paşa'nın Kerkük'ten ayrılmasından sonra Abdullâh Paşa ile Halid Paşa ile birlikte hareket ederek muhalefet edenler ise Kerkük'ün seçkin ulemasını Bağdâd'a göndererek af edilmeleri yönünde aracı yaptılar. Davud Paşa, taleplerini kabul ederek bir buyruldu ile af çıkardı⁵³.

Davud Paşa, Babanlarla kurduğu itifakla vali olması sonrasında Memluk-Baban ilişkileri bir süre iyi bir seyir takip etti. Bu ilişkilerden dolayı Davud Paşa, Mahmud Paşa'nın muhalifi olan amcası Abdullâh Paşa'yla daha önce babası Abdurrahman'a muhalefet eden Halid Paşa'yı Kerkük'e göndermeyerek Bağdâd'da tuttu. Zira daha önce de bahsedildiği üzere mevcut Baban yöneticilerine bir tehdit unsuru oluşturmak için muhaliflerinin Kerkük'te tutulması Memluk valilerince takip edilen bir siyasetti. Ancak bir süre sonra Mahmud Paşa'nın İrân'la olan yakın ilişkilerinden dolayı Davud Paşa'yla arası açıldı. Davud Paşa, Mahmud Paşa'nın kendisine olan desteğini dikkate alarak mühürdarı olan İnyetullâh Ağa'yı kendisine nasihat etmek için Süleymâniye'ye gönderdi. Ancak Mahmud Paşa, İnyetullâh Ağa aracılığıyla İrân ile alakayı kesmeye güç ve cesaretinin olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Davud Paşa, Köy sancağını kendisinden alarak başka birine tevcih etti ve amcası Abdullâh Paşa'yla Halid Paşa komutasındaki bir orduyu Kerkük'e gönderdi. Kerkük'te bulunan askerî birlikleri de emirlerine verildikten sonra Süleymâniye'ye hareket etmeye koyuldu. Ancak Mahmud Paşa durumu Kirmanşâh şehzâdesine bildirmiş ve Kirmanşâh şehzâdesi 10.000 kişilik bir askerî kuvveti Mahmud Paşa'nın yardımına göndermiştir. Mahmud Paşa, söz konusu

⁵¹ BOA., H. H, 763/36031-C, 15 M 1232/5 Aralık 1816.

⁵² Davud Paşa, kendisine valilik berati verilmesinden yaklaşık 2 ay sonra Bağdâd'a girebiliyor. Davud Paşa 15 R 1232/4 Mart 1817'de Bağdâd'a daki muhaliflerinin gücünü kırarak Bağdâd'a girmiştir. Kerküklü, a.g.e, v. 137b.

⁵³ Kerküklü, a.g.e, v. 148b.

askerî kuvvet ile Kerkük yakınlarında bulunan Karahasan mevkiine gelerek konuşlandı. Buradan Kerkük'e yakın Tisin köyünde bazı yağmalarda bulunuldu. Ancak Babanlı Abdullâh Paşa ve Halid Paşa, Şemamık Aşireti atlılarını devreye sokarak hem saldırılara karşı güçlü bir mukavemet gösterdiler ve hem de yağmalanan malları almayı başardılar. İrân desteğiyle Kerkük'ü kuşatan 14.000 kişilik askerî kuvvet, Halid Paşa ve Abdurrahman Paşa'nın Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya olan muhalefetlerinin etkisiyle güçlü bir mukavemet göstererek Kerkük'e ciddî bir zarar verilmesine engel olmuşlardır⁵⁴.

Mahmud Paşa'nın, İrân'a olan bağlılığını gören Davud Paşa, Kerkük'e yönelik yapacağı müdahalelere mukabil, eski Baban mutasarrıfı Halid Paşa'nın oğlu olan Muhammed Paşa'yı kendi maiyeti ile Kerkük'e yerleştirdi. Muhammed Paşa'nın askerî maiyetiyle Kerkük'te ikamet etmeye başlaması, Kerkük'ün Memluk temsilcileriyle sorunlara neden oldu. Zira Muhammed Paşa, Kerkük halkıyla çevre köylerine müdahalelerde bulundu. Kerkük mütesellimi durumu Davud Paşa'ya bildirerek Muhammed Paşa'nın çıkardığı sorunların önüne geçilmesini talep etti. Davud Paşa kendisini uyarmasına rağmen geri adım atmayınca Kerkük Mütesellimi Musa Ağa tarafından tutuklanarak sarayda hapsedildi. Bunun üzerine Muhammed Paşa'nın askeri maiyeti tutulduğu konağın etrafını kuşatarak kendisini kurtardı. Muhammed Paşa, tutulduğu yerden çıkınca adamları ile Kerkük'e yakın Şıvan'a gitti. Muhammed Paşa ve kardeşlerinin niyetleri Kirmanşâh'a gitmekti. Davud Paşa bu niyeti anlayınca babası Halid Paşa'yı hapsedtirdi. Babasının hapsedilmesine mukabil Muhammed Paşa, bulunduğu yerden ileri gitmedi. Davud Paşa, kendi adamlarının yaptıklarına karşı af çıkararak, kendisini 1820 yılının sonlarında tekrar Kerkük'te ikamet ettirdi⁵⁵. Davud Paşa, Muhammed Paşa ve adamlarının Kerkük'te yol açtığı sorunlara karşı cezalandırıcı bir eğilim içerisine girmedi. Aksine uzlaşmacı bir üslupla kendisini Kerkük'te ikamet ettirdi. Çünkü İrân'ın bölgeye müdahale etmek için en küçük bir fırsatı beklediğinin farkındaydı.

Davud Paşa'nın, Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın muhalifleri Halid Paşa ve oğlu Muhammed Paşa'ya yönelik sıkı tedbirler almasının sebebi, Baban Paşası Mahmud Paşa'yla yakın ilişkileriydi. Mahmud Paşa'yla Davud Paşa arasında gelişen dostane ilişkiler İrânlı Şehzâde Muhammed Ali Mirza'nın dikkatlerinden kaçmamıştır ki

⁵⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 152b-154a.

⁵⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 165a.

Kerkük'te bulunan eski Kürdistan hâkimi Halid Paşa'nın oğlu Muhammed Paşa'yı "Kürdistan" Baban mutasarrıfı yapmak amacıyla Kirmanşâh'a davet etmiştir. Muhammed Paşa uzun bir süredir Kerkük'ten Kirmanşâh Şehzâdesiyle irtibat hâlindeydi. Bu münasebetle kendisine yapılan teklifi hemen değerlendirdi ve Kerkük'ten çıkarak Kirmanşâh'a gitti. Muhammed Paşa'nın Kirmanşâh'a gitmesinin hemen akabinde Mahmud Paşa'nın amcası Abdullâh Paşa'da kendisine katıldı. Şehzâde, Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa ile Davud Paşa'ya muhalif bütün unsurları Kirmanşâh'ta topladı. Akabinde bir yandan 20.000 kişilik bir ordu eşliğinde sınırı geçerek Osmanlı hâkimiyet bölgesine girerken diğer yandan Abdullâh Paşa komutasında bir orduyu Süleymâniye'ye gönderdi. Halid Paşa'nın oğlu Muhammed Paşa da maiyetindeki kuvvetlerle Kerkük önlerine geldi. Kerkük merkezine saldırı düzenlediyse de Kerküklülerin karşı koyması ile muvaffak olamadı. Davud Paşa ise kethudâsı Muahmmmed komutasında bir orduyu Bağdâd'dan Şehzâde'nin kuvvetlerine mukavemet etmek üzere Kerkük'e görevlendirdi. Ancak Kethudâ Muhammed Kirmanşâh, Şehzâdesiyle anlaşarak beraberindeki orduyu dağıttı ve Kerkük yakınlarına geldi. Burada Kerkük mütesellimini de ikna ederek Şehzâde Mirza'ya iltihak ettirdi⁵⁶. Şehzâde Muhammed Ali Mirza, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bütün Kuzey Irak topraklarını istila edecekken kolera salgını zuhur etti. Salgının ordusunu vurması üzerine bazı şartları Davud Paşa'ya dayatarak geri çekilme kararı aldı. Şehzâde, Davud Paşa'ya gönderdiği mektupta Baban Sancağına Abdullâh Paşa'yı, Harir ve Köy sancaklarına da Muhammed Paşa'yı tayin etmesini istedi. Davud Paşa Kerkük'ün saygın ulemalarından Naibzâde Esad Efendi'yi, Şehzâde ile görüşmek üzere görevlendirdi. Şehzâde Mirza'nın taleplerini kabul ederek, Abdullâh Paşa'yı Süleymâniye'ye, Muhammed Paşa'yı Köy'e mutasarrıf olarak atadı⁵⁷.

Şehzâde Mirza, Baban yönetiminde gerekli değişiklikleri yaptıktan sonra yakalandığı hastalık dolayısıyla Kirmanşâh'a çekildi. Baban mutasarrıflığından azledilen Mahmud Paşa da maiyetiyle beraber 1822'de Kerkük'e yerleşti. Mahmud Paşa, Kerkük'e yerleştikten sonra orada mevcut gücünü daha da artırma imkânı buldu. Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza'nın yakalandığı hastalıktan dolayı ölmesi üzerine Kerkük'ten hareket ederek Süleymâniye'deki amcasını devirdi ve Baban pašalığına yeniden oturdu. Yönetime geçer geçmez de İrân'a tabiiyet arzetti. Mahmud

⁵⁶ BOA., H. H, 825/37410, 15 R 1237/9 Ocak 1822.

⁵⁷ Kerküklü, a.g.e, v. 174a.

Paşa bundan sonra Tebriz Hâkimi ve Muhammed Ali Mirza'nın kardeşi olan Şehzâde Abbas Mirza üzerinden İrân ile olan ilişkilerini düzene koydu⁵⁸. Abbas Mirza 1822'de Erzurum'a saldırınca Mahmud Paşa'nın da Kerkük ve çevresi üzerindeki baskılarını artırması yönünde telkinlerde bulundu.

Mahmud Paşa, İrân ile Osmanlı devletleri arasındaki savaş durumundan istifâde ederek Kerkük ve çevresine müdahalelerini artırdı. İrân'dan aldığı destekle Kerkük'te kendisine muhalif bütün unsurları bastırarak bağlaşıklarını hâkim ve etkin bir duruma getirdi. Mahmud Paşa'nın Kerkük'te baskın konumu Osmanlı Devleti ile İrân arasında 1823'te Erzurum'da yapılan antlaşmaya kadar devam etti. Bu süre zarfında Kerkük ve çevresinde en etkin güç hâline geldi. Kerkük mutasarrıfı olan Bekir Ağa artık Bağdâd ile ilişkisini kesmiş ve Baban Paşası Mahmud ile birlikte hareket ediyordu. Davud Paşa Osmanlı ve İrân arasında 1823'te imzalanan anlaşma esasları çerçevesinde İrân'ın Osmanlı sınırlarına müdahale etmeyeceği düşüncesinden hareketle Kerkük'te Baban mutasarrıfının "*Kürdistan'lunun iğva ve tahrikiyle*" (tahrik ve girişimleri ile) oluşan güçlü muhalefeti dağıtmak için 1823 Kasım'ının başında harekete geçti. Ordu Kerkük ve çevresinde bulunan muhalif unsurları şiddetli bir şekilde bastırdı. Muhalefetin başını çekenlerin bir kısmını idam ve bir kısmını ise sürgün etti. Geri kalanlar da Kerkük'ten kaçmak suretiyle çıkmak zorunda kaldı. Kaçanlardan biri de Mahmud Paşa ile ittifak hâlinde olan mütesellim Bekir Ağa idi. Davud Paşa'nın Baban destekçilerine yönelik söz konusu teşebbüsü ile Kerkük, Baban tesirinden çıkarılarak yeniden Bağdâd yönetiminin kontrolü altına alındı. Davud Paşa'nın, Kerkük'e yönelik askerî seferi ile ilgili olarak merkezî hükümete gönderdiği hatta Kerkük ahalsinin haddizatında fitne ve fesat bir yapıya sahip olduklarını, ekserisinin Kürt taifesinden olup İrân'la olan problemleri fırsat görmelerinin isyan ve tuğyana yönelmeleri sonucunu doğurduğunu ifâde etmiştir⁵⁹.

Davud Paşa, 1823 Erzurum Antlaşması gereği İrân'ın artık Osmanlı sınırlarına müdahale etmeyeceği öngörüsünden hareketle Kerkük'e yönelik askerî harekâtından sonra Kerkük'ün kontrol ve denetiminin tam anlamıyla sağlandığı kanaatindeydi. Ancak İrân, bölge üzerindeki müdahalelerinden vazgeçmediği gibi Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya olan desteğini de sürdürdü. Mahmud Paşa, Davud Paşa'nın Kerkük'teki muhalefeti askerî güç üzerinden bastırma teşebbüsüne karşı kendisi de

⁵⁸ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 176a-b.

⁵⁹ BOA., *H. H.*, 802/37113-J, 5 Ra 1239/ 9 Kasım 1823.

sadece Kerkük'e askerî sefer düzenlemek amacıyla özel bir süvari birliği kurdu. Bu birliğin başında Davud Paşa'nın Kerkük'e yönelik askerî seferi ile Kerkük'ten kaçmak zorunda olan mütesellimi Bekir Ağa'yı getirdi. Bekir Ağa Kerkük ve çevresine maiyetindeki askerî birlikle saldırılar düzenlerken Kerküklülere de yakın bir zamanda Bağdâd valisi olacağını propagandasını yapıyordu⁶⁰.

Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın Kerkük'te yürüttüğü siyasî faaliyetler ve bu faaliyetleri destekleyen askerî saldırılar, Davud Paşa'nın Kerkük'ü savunma ve kontrol altına alması noktasındaki gücünü zorluyordu. Davud Paşa, İrân'ın Baban yönetimi üzerinden Kerkük ve çevresinde artan faaliyetlerinin durdurulması için bölgedeki savunma hattının güçlendirilmesi gerektiğini merkezî hükümete bildirmiştir⁶¹. Ancak merkezî hükümet, Davud Paşa'nın taleplerini karşılayamadığından veya bölgede askerî bir çatışmaya meydan verecek hareketlerden uzak durmayı yeğlediğinden herhangi bir işlem yapmamıştır. Zira Davud Paşa'nın Kerkük'te artan Baban etkisini askerî müdahaleler yerine diyalog üzerinden çözmeye yönelik bir yol izlediği görülmektedir. Nitekim 8 Haziran 1824 tarihinde Davud Paşa tarafından merkezî hükümete gönderilen belgeye göre, Davud Paşa Kürdistan mutasarrıfına gösterdiği ülfet ve sevgiden kaynaklı olarak Kürdistan mutasarrıfının nefretini izale ettiğini ve onu peyderpey Osmanlı siyasetine çektiğini ifade etmiştir⁶². Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'yı uzlaşmacı ve ılımlı ilişkiler geliştirmeye zorlayan yeni bir güç unsuru artık bölgede belirmiştir. Revânduz Paşası Muhammed Paşa kendi iktidar alanını Babanların hâkimiyet bölgesinde genişletmiş ve bu yönde Davud Paşa ile işbirliği içine girmiştir⁶³.

Babanların Kerkük ve çevresinde 1823 Erzurum Antlaşması ile kırılmayan etkileri, Davud Paşa tarafından 1831 yılında Memluk Hânedânidaresinin ilgasına kadar belli bir düzeyde tutulmaya çalışılmıştır. Merkezî hükümetin 1850'de Baban Hânedân idaresine yönelik tasfiye teşebbüsünde Kerkük'te mevcut taraftar kitlesi, sessizliğini bozarak karşı tepkiler ortaya koymuştur. Baban Hânedânlığının ilgasına karşı Aziz Bey öncülüğünde başlatılan karşı harekete Kerkük'teki taraftar kitlesi de katılmıştır. Nitekim Kerkük *“ulema ve hânedân-ı kadiminden adamlar”* (ulema ve hânedân ailesine

⁶⁰ BOA., H. H, 788/36750-K, 7 L 1239/5 Haziran 1824; BOA., H. H, 808/37196-G, 11 C 1239/12 Şubat 1824; BOA., H. H, 815/37275, 29 Z 1239/25 Ağustos 1824.

⁶¹ BOA., H. H, 808/37196-G, 11 C 1239/12 Şubat 1824.

⁶² BOA., H. H, 783/366117-D, 15 Ş 1239/14 Nisan 1824.

⁶³ M. S. Lzarev, Ş.X. Mihoyan, E.İ. Vasilyeva, M.A. Gasratyan, O.İ. Jigalina, *Kürdistan*, Rusçadan Çeviren; İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul 2001, s. 118.

mensup) Abdülkadir ve Abdülğani Beyler ile hangi sınıftan olduğunu tespit edemediğimiz ancak kentten ziyade Kerkük'e bağlı Piryadi Köyü'nden olduğunu anladığımız Abdülfettah Bey de Aziz Bey'in destekçileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar⁶⁴. Söz konusu şahıslar Babanlı Aziz Bey'in Kerkük'teki destekçilerinin önde gelenlerindedir. Bunlarla beraber Davudi aşiretine mensup bazı ağalarda muhalefete destek vermişlerdir⁶⁵. Söz konusu şahıslar yakalanmış ancak bunlardan Abdülfettah Bey bir yolunu bularak firar etmiştir. Merkezî hükümet, Abdülfettah Bey'in yakalanması için Kerkük valisine emir çıkarmış, yalnız bunun olabildiğince gizlilikle yapılması vurgulanmıştır. Aksi bir durumun ise taraftar kitlenin “*tevahhuşlarına*” (galeyana gelmesine) sebep olabileceği belirtilmiştir⁶⁶.

Aziz Bey'in Kerkük'teki destekçileri Kerkük'teki yönetim açısından önemli bir sorun teşkil etmişlerdir. Kerkük merkezli Şehrizor eyalet Valisi Muhammed Selim Paşa, Babanlı Aziz Bey'in Kerkük'teki taraftarlarının verdikleri zararların önlenmesi için Rumeli'ye sürülmelerini ve bölgede gerekli düzenin sağlanması için 2000 askerin istihdamının gerektiğini merkezî hükümete bildirmiştir⁶⁷.

Aziz Bey'e destek veren kesimden olan Abdulkadir, Abdulğani ve kardeşi Muhammed Ali Beyler Rumeli'ye sürülmek üzere İstanbul'a gönderilmiş ancak İstanbul'da kendilerine kefil bulunup affedilmeleri sağlanmıştır⁶⁸.

Babanlar'ın Kerkük ve çevresine olan ilgileri 1849 yılında ilgalarına kadar devam etmiştir. Konjonktürel şartlara bağlı olarak kimi zaman kent ve çevresinde etkin güç olurlarken kimi zaman da gerek merkezî hükümet ve gerekse de Bağdâd valilerinin müdahaleleri ile minimize edilmeye çalışılmıştır. Ancak Baban gücünü, Kerkük ve çevresinde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren zayıflatan asıl güç, Soran Hânedânlığı'nın önlenemez gücüdür.

2.1.3. Soran Hânedân İdaresi ve Kerkük'te Siyaset

Bağdâd'ın otoriter ve güçlü valisi Davud Paşa'nın merkezîyetçi politikalarla görevden alınması Irak'ta yaklaşık yüzyıl yıldır süren Gürcü Kölemen idaresinin sonunu getirdi. Osmanlı Devleti merkezîyetçi politik hedeflerin yakalanması sürecinde önemli

⁶⁴ BOA., A. MKT. MVL, 51/81, 8 N 1268/26 Haziran 1852.

⁶⁵ BOA., İ. MVL, 220.7393, 15 Za 1267/11 Eylül 1851.

⁶⁶ BOA., A. MKT. MVL, 51/81, 8 N 1268/26 Haziran 1852.

⁶⁷ BOA., İ. MVL, 220/7393.1, 15 Za 1267/11 Eylül 1851.

⁶⁸ BOA., A. MKT. MVL, 55/16, 29 L 1268/16 Ağustos 1852.

bir aşamayı kaydetse de kimi bölgesel dengelerin yerinden oynamasına yol açtı. Bunlardan biri de Soran Hânedânlığı'nın bölgede yükselen gücünün ivme kazanmasıdır. 1813 yılında Soran Hânedânı Süleyman Bey yönetimi kendi kardeşleri ve oğulları içinde herhangi bir çatışma ve çekişmeye meydan vermeden takma adı Mirê Kor (Kör Mir) olan Muhammed Paşa'ya devretti⁶⁹. Muhammed Paşa, Osmanlı Devleti ile İrân'ın kendi içinde yaşadığı iç krizlerden faydalanarak hânedânlığın gücü ile buna ilişkin amaçların gerçekleşmesini kolaylaştırıyordu. Osmanlı Devleti bu dönemde bir dizi sorunla uğraşıyordu. Bunlar Yunan isyanı, Balkan isyanları, yeniçeri ayaklanmaları ve belki Muhammed Paşa'nın en fazla işine yarayan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı yönetimine meydan okuyan bir güç olarak ortaya çıkmasıdır⁷⁰. Osmanlı Devleti uluslararası arenada da zor günler yaşıyordu. 1827'de İngiltere Fransa ve Rusya, Navarin Körfezi'nde Osmanlı Donanmasını batırarak Yunanları açıkça desteklemeye yönelmişlerdi. 1828-1829 yılında ise Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşı başladı. İrân'ın da Rusya ile olan savaşı ve iç problemleri Revânduz Paşası'nın olanak ve fırsatlarını artırmıştı⁷¹. Böyle bir atmosferde Muhammed Paşa iktidar alanını somut bir şekilde kuzey ve batı yönünde genişletmeye başladı. 1820'li yıllarda Harir ve Hoşnav'ı alarak ilk atılımı yaptı. Hem ikna hem de askerî güç kullanarak bereketli Erbil ve Altıncöprü'yü de ele geçirdi. Daha sonra Kerkük merkezine doğru yöneldi. Ancak bu sıralar rakibi durumunda bulunan Baban Paşası Mahmud Paşa ile Davud Paşa arasında bir gerilim yaşanıyordu. Bu gerilimde İranlılar Baban Paşası Mahmud Paşa'yı destekleyince Soran mutasarrıfı Muhammed Paşa'da Davud Paşa'yı desteklemeye başladı ve Kerkük üzerine yürümekten ziyade Köysancak ve Raniye yönünde ilerlemeyi kendi menfaatlerine daha uygun buldu⁷².

Revânduz beyi Muahmmmed Paşa, Davud Paşa ile Babanlı Mahmud Paşa'ya karşı oluşturduğu işbirliği çerçevesinde Kerkük'e müdahale etmedi. Ancak 1831'de Davud Paşa'nın azledilmesi ve sonrasında Ali Rıza Paşa'nın Bağdâd yönetimine

⁶⁹ Şehrizar bölgesinde bulunan hânedânidarelerinin temsilcileri Osmanlı idarî sisteminde mutasarrıf olarak anılırken yerel düzeyde Mir unvânı ile anılmaktadır. Nitekim Revânduz mutasarrıfı Muhammed Paşa merkeze gönderdiği kaimenin alt kısmına Mir-i Revânduz ibaresini derc etmiştir. Bkz. BOA., H. H, 395/20871, 17 N 1246/1 Mart 1831.

⁷⁰ Ateş, a. g. t, s. 68.

⁷¹ Lzarev ve Diğerleri, a.g.e, s. 118-19.

⁷² Lzarev ve Diğerleri, a.g.e, s. 120.

geçmesi sürecinde Mûsul'dan Kerkük'e kadar olan yolu denetimi altına aldı⁷³. Bu teşebbüsü ile Bağdâd yönetimini belli bir ölçüde kendisine bağımlı kıldığı gibi aynı zamanda Kerkük ve çevresi üzerindeki denetim ve kontrol imkânını artırdı. Nitekim Bağdâd'daki Memluk iktidarının lağvedilmesinin hemen akabinde Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa'nın ihtiyaç duyduğu silah ve cephânenin Bağdâd'a götürülmesi, Padişah buyruodusuyla Kerküklülere yüklenmişti. Ancak Mûsul ile Kerkük arasındaki yolun Revânduzbeyi Mir Muhammed Paşa'nın kontrolünde olması münasebetiyle 40 luleli tüfek ve 20 batman baruttan oluşan silah ve cephâne Muhammed Paşa tarafından ulaştırılmıştır⁷⁴.

Revânduzlu Muahmmmed Paşa, 1832 itibariyle Kerkük merkezi ile bütün çevresini kendi kontrolü altına aldı. Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa, Revânduz beyine karşı koyabilecek güç ve imkânı olmadığından bir taraftan kendisine karşı yerel muhalefeti destekleme yoluna giderken⁷⁵ diğer taraftan da Kerkük merkezli Şehrizer valiliğine Muhammed İnce Bayraktarı atamak suretiyle Revânduz beyinin etkisini kırmaya çalıştı. Vali olarak Kerkük'e gelen Muhammed İnce Bayraktar, Şehrizer eyaletinin sadece Kerkük merkezinden ibaret olması ve bütün mülhakatının Revânduzbeyi tarafından kontrol altına alınması karşısında bir süre kendine alan açmak için çalıştı⁷⁶. Ancak Revânduz beyinin gücü karşısında çok fazla alan açamadığı gibi bölgedeki faaliyetlerine dahi pek fazla direnç gösteremedi. Kerkük'te kaldığı süre zarfında maiyetindekilere ekonomik fırsatlar açmak bir yana temel ihtiyaçlarını bile karşılayamaz oldu. Bu durum karşısında maiyetinin maaşlarını karşılamak için Kerkük'ten ayrılarak Ali Rıza Paşa'nın işlerine yardımcı olmak suretiyle önce Bağdâd'a daha sonra da vali olarak Mûsul'a gitti⁷⁷. Bu durum Revânduz beyinin bölgedeki prestijini daha da artırdı. Hatta Kerkük merkezinden vergi ve asker toplamaya başladı. Buna karşı direnç gösterenlere karşılık verdi. Revânduz mutasarrıfının yönetim uygulamalarında aşırı şiddete başvuran bir "cibiliyeti" (yapısı) vardı. Şiddet eksenli yönetim yapısını Kerkük'ün "*derunu ve birununda*" (merkez ve çevresinde) uygulamaya koymuştur. Burada kendi ordusunun ihtiyaçları için zahire ve asker tedariki çalışmalarına karşı direnç gösterenlere aşırı

⁷³ Revânduz Beyi Muhammed Paşa 1835'e gelindiğinde tasarrufu altına aldığı yol ağını Mardin'e kadar genişletmiştir. Bkz. BOA., H. H, 1271/49238-B, 29 Z 1250/28 Nisan 1835.

⁷⁴ BOA., H. H, 395/20871, 17 N 1246/1Mart 1831

⁷⁵ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.VII, s. 32.

⁷⁶ BOA., H. H, 390/29709-D, 5 Ş 1249/18 Aralık 1833.

⁷⁷ BOA., H. H, 636/31368, 29 Z 1250/29 Nisan 1835; BOA., H. H, 377/20477-H, 26 L 1251, 14 Şubat 1836.

şiddet kullanmıştır. Muhaliflerine karşı “*hiddet ve şiddet ile giderek işe yarar kimesne*” (aşırı şiddete başvurmasından dolayı kent ve çevresinde işe yarar kimseyi) bırakmadığı Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa tarafından ileri sürülmüştür⁷⁸. Yine 1836’da Revânduz Hânedân idaresinin tasfiye edilmesine yönelik gerekçeleri merkezî hükümete arz ederken Kerkük’ün her türlü sefaletе düşmesinin temel sebebi olarak Revânduz beyinin Kerkük’te devreye soktuğu sömürüye dayalı baskıcı uygulamaları göstermiştir⁷⁹.

Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa’nın Revânduz beyiyle ilgili merkezî hükümete sunduğu bilgilerden hareket edildiğinde, Revânduz beyinin Kerkük’te sadece askerî kuvvet ve baskıyla varlık gösterdiği izlenimi ön plana çıkarmaktadır. Revânduz beyinin aşırı şiddete meyilli yapısı Ali Rıza Paşa’nın iddialarını kısmi bir şekilde doğrulasa da Kerkük’te tüm varlığının söz konusu yapı üzerinden oluştuğu iddialarının şüphe ile karşılanması daha sağlıklı bir yaklaşım olsa gerektir. Zira 1836’de Revânduz beyinin tasfiyesi yolunda yapılan hazırlıklar çerçevesinde Ali Rıza Paşa tarafından Kerkük’e mütesellim olarak gönderilen Hüseyin Ağa’ya Kerkük halkının önemli bir kısmının gösterdiği muhalefet, söz konusu iddialara şüphe ile yaklaşılması noktasındaki öngörüü desteklemektedir.

Revânduz beyi Muhammed Paşa kendisinin tasfiyesine yönelik merkezî hükümetin hazırlıklarına karşı mukavemet çalışmalarına girmesinden kaynaklı Kerkük’teki kontrolünün zayıflaması üzerine; Ali Rıza Paşa, Hüseyin Ağa adındaki kethudâsını Kerkük’e mütesellim olarak tayin etti. Hüseyin Ağa, Kerkük’e geldiğinde karşısında Revânduz beyinin destekçilerinden oluşan güçlü bir muhalif kitle ile karşılaştı. Söz konusu kitlenin muhalif duruşunu kırmak ve yönetimin kararlılığını göstermek amacıyla “*hasbel iktiza*” Kerkük ileri gelenlerinden olup muhalefetin başını çeken birini infaz etti. Hüseyin Ağa’nın bu teşebbüsü muhalefeti pasifize etmenin aksine, infiale neden oldu. Kerkük halkı ikiye bölündü. Halk arasında meydana gelen kamplaşma ve kutuplaşma “*münaza’a ve münakaşa*”ya dönüşünce Bağdâd valisi orduyla Kerkük’e çıkartma yapmak zorunda kaldı. Ali Rıza Paşa, konuyla ilgili olarak merkezî hükümeti bilgilendirdiği yazısında, bu gelişmelerin Revânduz beyi Muhammed Paşa’nın ifsadından ileri geldiğini iddia etmiştir⁸⁰. Bu gelişmeler Revânduz beyi Muhammed Paşa’nın Kerkük’teki varlığının, sadece askerî güçten kaynaklanmadığını

⁷⁸ BOA., H. H, 683/33231-E ve B Lefleri, 13 Ra 1251/9 Temmuz 1835.

⁷⁹ BOA., H. H, 683/33231-E, 13 Ra 1251/9 Temmuz 1835.

⁸⁰ BOA., H. H, 377/20477-H, 26 L 1251/14 Şubat 1836.

kent ve çevresinde kendisini destekleyen önemli bir taraftar kitlesine de sahip olduğunu göstermektedir.

Revânduz beyi Muhammed Paşa, Kerkük ve çevresinde etkin olduğu süre zarfında iktidar alanını genişletmek için ordusunun ihtiyaç duyduğu asker ve zahireyi topladı. Buna karşı çıkan kesimlerin üzerine “*hidded ve şiddetle*” giderek kent ve çevresinde bir kesim halkın kendisine karşı “*dılgir*” (hoşnutsuzluğuna) neden oldu. Ancak Baban beyi Mahmud Paşa’yla olan rekabetinden dolayı Bağdâd Valisi Ali Rıza Paşa’nın hâkimiyet bölgelerinden ziyade Babanların iktidar alanlarında kontrol ve denetimini artırma siyaseti güttüğünden Kerkük’teki varlığını belli bir düzeyde tuttu. Kerkük’ü tamamen ilhak etmedi. Ancak Altinköprü ve Erbil’i merkezî hükümetin kendisini tasviyesine kadar elinde tuttu⁸¹.

2.1.4. Celilî Hânedân İdaresi ve Kerkük’te Siyaset

Kerkük ve çevresi üzerinde siyasî kontrol sağlamak isteyen hânedânlardan biri de Mûsul merkezli Celilî Hânedân ailesidir. Celilî Hânedân idaresi Kerkük üzerinden Kürt hükümet ve ocaklarının askerî potansiyellerini tasarruflarına almak ve Şehrîzor’un kaynaklarını uhdelerinde toplamak için Kerkük’te iktidar alanı oluşturma ve siyasî varlıklarını güçlendirmek amacındaydılar. Celilîlerin Kerkük ve çevresindeki etkinlikleri Nadir Şâh’ın Irak istilasında Mûsul’u başarıyla savunan Hüseyin Celilî ile başlamaktadır. Bu dönemde Bağdâd valiliğini elinde bulunduran Hasan Paşa’nın oğlu Ahmed Paşa’nın Nadir Şâh istilasına karşı güçlü bir mukavemet göstermemesi Celilî Hânedân idaresinin Kerkük merkezli Şehrîzor eyaletinde siyasî aktör olarak güçlü bir nüfuz elde etmesinde rol oynamıştır. Hüseyin Celilîmerkezî hükümet nezdindeki prestijini kullanarak 1740 sonrasında Memluk ve Babanlara karşı Kerkük ve çevresinde güçlü bir konum elde etti. 1744’lerden sonra özellikle Kerkük ve yakın kırsalında en etkin güç oldu. Bu gücünü, 1749’da Bağdâd valiliğini elde eden ilk Memluk Hânedân temsilcisi Süleyman Ebu Leyla ile beraber kaybetti. Süleyman Ebu Leyla’nın 1762’de vefatına kadar bölgedeki varlıkları hissedilmez düzeydedir. Ancak 1762’den sonra Celilîler Kerkük ve çevre dengelerinde yeniden söz sahibi olmaya başlayıp 1764’te de yeniden güçlü bir siyasî nüfuz elde etmeyi başardılar. Memlukların ikinci başarılı valileri Büyük Süleyman’ın vali olduğu 1879’a kadar Kerkük’teki siyasî dengelerde

⁸¹ Ağustos 1836’de bölgeden geçen bir seyyah Revânduz Bey’inin güney sınırının Altinköprü’ye dayandığını kaydetmiştir. Bkz. Shiel, a.g.m, s. 99.

temel güç olmayı sürdürdüler⁸². Celilîler bu dönemde Şehrîzor'un askerî gücünü kendi iktidarlarının bir bileşeni yapmak amacıyla Kerkük ve çevresinde Memluk ve Baban Hânedân idareleri ile bir rekabet içindeydiler. Şehrîzor'un askerî potansiyelinin rakipleri olan Memlukların tasarruflarına geçmemesine özen göstermişlerdir⁸³. Bu çerçevede Baban Hânedân idaresiyle Kerkük ve çevresinde Memluklara karşı ortak hareket etmeye çalışmışlardır⁸⁴.

19. yüzyılın başında başarılı Memluk valilerinden Büyük Süleyman'ın ölümünü (1802) takip eden dönemlerde Celilîler, Bağdâd valilerinin kendileri üzerindeki baskı ve müdahalelerini azaltmak ve Bağdâd'ın potansiyel gücünü zayıflatmak amacıyla Babanlar ile beraber Kerkük'teki Memluk gücünü zayıflatmaya dönük bir siyaseti yeniden devreye soktular. Bu siyasetin bir gereği olarak Celilîler, Mûsul'un Kerkük tarafında bulunan büyük Arap aşiret yapılarını Kerkük'ün güneyinde bulunan bölgelerde taşkınlık yapmaya teşvik ediyorlardı. Bu siyasetlerini bazen Baban ittifakı içinde yaparken bazen de kendi inisiyatifleri doğrultusunda icra etmekteydiler. Nitekim Bağdâd'ın Kölemen valisi Abdullâh Paşa döneminde Celilîlerin Mûsul Valisi Sadullâh Paşa, Baban Paşası Abdurrahman Paşa ile ittifak kurarak Şammar Aşireti'nin Kerkük'teki Memluk gücünü zayıflatmaya çalışmıştır. Abdullâh Paşa, Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya karşı kazandığı Kifri Savaşı'ndan sonra Mûsul'a giderek Kerkük'teki varlıklarını zayıflatmaya dönük ittifaka destek veren unsurları cezalandırarak Sadullâh Paşa'nın kendisine olan bağlılığını hatırlatmıştır⁸⁵.

Celilîler, kendi ittifak alanları içinde bulunan büyük aşiret yapıların Memlukların Kerkük ve çevresindeki etkinliklerini zayıflatma siyasetini her fırsatta devreye sokuyorlardı. Nitekim Davud Paşa'nın Bağdâd valiliğine geçmesi ile beraber Celilîler, Davud Paşa'ya muhalefet ederek kendisine karşı oluşturulan ittifaklara gizli ve açıktan destek verdiler. 1818'de Davud Paşa, merkezî hükümete Celilî Ahmed Paşa'nın

⁸² BOA., C. AS, 333/13810, 29 M 1157, 14 Mart 1744; BOA., C. EV. 317/16118, 29 Za 1191/29 Aralık 1777.

⁸³ Celilîler Kerkük'te etkin güç oldukları Emin Paşa ve oğlu Süleyman Paşa döneminde Bağdâd'ın Memluk valisi olan Ömer Paşa'nın gücünü zayıflatmaya çalışmışlardır. Nitekim Bağdâd valisi Ömer Paşa, Celilî Emin Paşa ve oğlu Süleyman Paşa'nın Kerkük'ün idarî sorumluluğunda bulunan Kürt ve Arap aşiret liderlerine mektup göndermek suretiyle Bağdâd valisinin askerî güç isteme taleplerini itibara almamaları yönünde çalışmalar yürüttüklerinden şikâyet etmiştir. Mûsul valilerinin bu tavırlarının uzun bir süredir devam ettiğini belirtmiştir. Bkz. BOA., H. H, 4/135-A, 6 L 1189/30 Kasım 1775.

⁸⁴ Bahtiyar Said Mahmud Şivani, *Kerkuk Le Sadayı Nozdehemda*, Mekteb-i Bır u hoşyari, Suleymani 2009, s. 135, s. 135; Nevar, a. g. e, s. 71.

⁸⁵ Kerküklü, a.g.e, v. 133b.

muhalefetinden kaynaklı şikâyetlerini bildirerek, Vali Ahmed Paşa'nın valilikten azledilerek Mûsul dışında bir yerde ikamet ettirilmesini istedi. Merkezî hükümet, Davud Paşa'nın talebini uygun bularak Celilî Ahmed Paşa'nın azledilerek Halep'te Şeyh Bekir adlı mahalde ikamet ettirilmesi ve yerine de Davud Paşa'nın arzı ile Celilî Hüseyin Paşazâde Hasan Bey'in vezirlik rütbesi ile Mûsul valiliğine atanması yönünde ferman gönderdi. Davud Paşa, bu yöndeki ferman ile Mûsul'a giderek Ahmed Paşa'yı yönetimden uzaklaştırdı ve Hasan Bey'i valilik makamına oturttu⁸⁶.

Celilî Valisi Ahmed Paşa'nın Kerkük ve çevresinde Memluklara yönelik oluşan muhalefete destek vermesinden kaynaklı valilikten azledilmesi, Celilîlerin Kerkük'te öteden beri icra ettikleri siyasetlerinden vazgeçirmedi. Her fırsatta Davud Paşa'nın Kerkük'teki gücünü zayıflatmaya dönük eylemler içerisine girdiler. Bunu da yine büyük Arap aşiret yapıları ile Kerkük'te bulunan bazı aşiretleri yönetim aleyhine kışkırtmak ve mevcut düzen ve intizamı bozmak, üzerinden yapıyorlardı. 1828 yılında Davud Paşa'nın Kerkük mütesellimi aşiret taşkınlıklarından kaynaklı sorunlarla uğraşıyordu. Kerkük ve çevresinde bulunan aşiret yapıları taşkınlıklarda buldukları gibi büyük Arap aşiret yapıları da yağma ve talan eylemlerinde bulunmaktadırlar. Mütesellim bu dönemde Kerkük'te aşiretlerden kaynaklı sorunların Mûsul merkezli Celilî Hânedân idaresinin teşvik ve tahriklerinden ileri geldiğini zira söz konusu aşiretlerin buna yeltenecek cesaret ve güçlerinin olmadığını Davud Paşa'ya bildirmiştir. Davud Paşa, Kerkük'te meydana gelen karışıklıkların Celilîler'den kaynaklı olduğuna dâir merkezî hükümete yaptığı şikâyetine referans olarak, Kerkük müteselliminin şukkasını ilave etmiştir⁸⁷.

Celilî Hânedân idaresinin merkezî politikalar dâhilinde 1834'te tasfiye edilmesi ile beraber son Celilî valisi Mûsul'dan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa denetimindeki Suriye'ye giderek oradan muhalefet geliştirmiştir. Yahya Paşa, Mûsul bölgesinde bulunan Arap aşiret yapıları ile temasa geçerek yakın bir zamanda Kavalalı yönetiminin Irak'a geleceği ve kendisinin yeniden Mûsul'a vali olacağı propagandasını yapmıştır. Bu kapsamda Soran beyi Muhammed Paşa'yla ittifak geliştirmiş ve Muhammed Paşa'nın Kerkük'teki muhalefetine destek vermiştir. Yine Suriye'den gönderdiği mektuplarla Şammar Aşireti'ni düzen ve intizamı bozucu eylemlerde bulunmaya teşvik etmiştir. Şammar Aşireti, önemli bir işbirlikçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Celilî Yahya Paşa'nın merkezî hükümetin Bağdâd temsilcisi

⁸⁶ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 153a.

⁸⁷ *BOA, H. H.*, 771/36181-J, 29 Z 1243/22 Haziran 1828.

olan Ali Rıza Paşa'ya yönelik olarak Soran Paşası Muhammed Paşa'yla beraber Kavalalı idaresi lehine yürüttüğü muhalefet ve anti propagandaya karşı Ali Rıza Paşa, daha önce Alusi tarafından kaleme alınmış olan “Burhan fi ita’ati-s-Sultan” adlı eseri şerh ettirdi. Ali Rıza Paşa eserin şerhi ile halkın Padişaha itaat etmesinin dini vecibelerden olduğunu buna mukabil bağilere karşı savaşmanın ise gayrimüslimlerle savaşmaktan daha büyük bir cihat olduğu düşüncesini yaymaya çalışmıştır⁸⁸.

2.2. Aşiret ve Siyaset

Devletin 19. Yüzyıl aşiret ilişkilerini hangi kıstaslar üzerinden yürüttüğü önemli bir konudur. Zira devlet aşiret ilişkisinin niteliği devletin bölgedeki gücünün niteliği ile orantılıdır. Devlet sahip olduğu güç ve konjonktürel şartlar üzerinden aşiretlerle ilişki kurmuştur. Gücünün zirvede olduğu dönemlerde aşiret yapılarına karşı tek taraflı ve kendi lehine bir anlayış içerisinde hareket ederken tahakküm araçlarını ikame etme noktasında gerekli güce sahip olmadığı dönemde ise ilişki kurma biçimini değiştirerek tek taraflı yaklaşımını yumuşatmak veya kimi zaman da terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Aşiretlerin devlet gücü karşısında nötr olmadığı, ilişki biçiminde devletin aşiretleri denetim ve kontrol altına alarak reayaya dönüştürme çabaları devlet aşiret siyasetinin temasını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Irak'ta hâkimiyet kurması aşiret yapılarını siyaset ve iktidar alanının dışına itemedi. Aşiretler kendi çıkar ve imtiyazlarını devlet iktidarına karşı koruma altına almaya çalıştığından, devletin kendi merkezî politikalarını bölgede egemen kılmasını uzun ve meşakkatli bir sürece yaydı. Devletin Irak'ta 19. yüzyıl boyunca aşiretleri denetim ve kontrol altında tutma çabaları ile aşiretlerin verdikleri tepkiyi hiç kuşkusuz devletin klasik düzeni ile modern dönüşümü üzerinden ele almak gerekir. Çünkü devletin, merkezine uzak ve tarihî rakibi olan İrân'a sınır olan bir coğrafyada, kendi merkezî sistemini ihdas etmesi kolay değildi. Çalışma dönemimiz olan 19. yüzyıl, devletin Irak'ta kendi klasik ve yerel koşulların dayattığı pragmatist yapıdan oluşan sistemiyle doğrudan yönetimi esas alan merkezî devlet idaresinin ihdas edildiği bir yüzyıldır. Devletin klasik yapısı içinde aşiretlere yönelik geliştirdiği ilişki biçimiyle modern yapısının aşiretlerle ilişkisinde yarattığı dönüşüm, bazı evre ve kıstaslar üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

⁸⁸ Nevar, *a.g.e.*, s. 192-94.

2.2.1. Uzlaşı ve İttifak

Irak toplumu, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet kurduğu dönem itibari ile temelde aşiret yapılanmasına dayanmaktadır. Aşiretler Irak toplumunun 9/10'unu oluşturmakla birlikte yaşam biçimleri, sert ikliminin doğurduğu karakter yapıları, kural tanımazlıkları, onları devlet açısından problemlili reaya hâline getirmiştir⁸⁹. Aşiret yapılarından oluşan bir bölgenin rakip bir devletin sınırına komşu olması durumu da eklenince, siyasî otoritelerin denetim ve kontrol kapasitelerini daha da sınırlandırmaktadır. Bu durum, bölgenin kendi yapısına uygun bir yönetim tarzı ile idare edilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Devlet, fiziki ve demografik dezavantajların bulunduğu bölgede bir denetim ve kontrol sağlamak ve bundan kaynaklı problemleri minimize etmek amacıyla parçalı aşiret yapılarını uzlaşı ve ittifak üzerine kurulu bir idarî sistemle destekleme yoluna gitmiştir. Bu yapılar da hiç kuşkusuz Osmanlı siyasî sistemi içinde hükümet olarak yer alan yerel hânedân yapılarıdır.

Aşiret yapısı üzerine inşâ edilen hânedân idarî birimleri hiç kuşkusuz devlet gücünün sınırlılığı karşısında aşiretin denetim ve kontrolünde en uygun idarî birimlerdir. Bu birimlerde aşiretlerle, aşiretin bağlılığı kabul ettiği hânedân arasında karşılıklı bilgi akışı ve güçlü bir işbirliği vardır. Hânedân mensupları ile aşiret yapıları arasındaki güçlü işbirliğinin devlet açısından önemli yararları vardır. Bu işbirliği devlet aygıtının doğrudan kontrol sağlayamadığı bir alanda vergi toplama ile üretimin denetlenmesinin daha sorunsuz ve kesintisiz sürmesini sağlamaktadır. Yine sınır komşusu İrân'dan kaynaklanan sürekli savaş ihtimaline karşı merkezî hükümetin çağrılarında ziyade yerel beylerin çağrıları daha etkili olması münasebetiyle aşiretlerin askerî desteğini alıyordu. Bütün bunlara karşı devlet mutlak denetimden ve ekonomik kazanımlarının bir kısmından vazgeçmek durumunda kalıyordu⁹⁰.

Kerkük ve çevresi her türlü aşiret yapılanmasının “*mücme'i aşair*” (yoğun olduğu) bir bölgedir. Söz konusu bölgede bulunan aşiretlerin hânedâna bağlılıkları resmî anlamda merkezî hükümetin tayin ettiği idarî taksimatı üzerinden yapılırsa da gerçekte hânedânların aşiretlerle kurdukları ittifak ve karşı ortak çıkarlarına dayanıyordu. Nitekim Kerkük ve çevresi resmî anlamda Şehrizer eyaleti olarak Bağdâd

⁸⁹ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 29.

⁹⁰ Yerel hânedânidareleri ile merkezi devlet uygulamaları arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz; Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

valisine bağılı olsa da bu bölgede bulunan aşiretler çoğu zaman Bağdâd valilerine muhalefet ediyorlardı. Nitekim Kerkük idarî alanı içinde bulunan bazı Arap aşiretleri her ne kadar Bağdâd merkezli Memluka bağılı olsa da Celilîler ile kurdukları uzlaşa sebebiyle çoğu zaman Bağdâd'ın Kerkük temsilcisine karşı taşkınlık çıkarmak suretiyle düzeni bozucu bir rol oynuyorlardı⁹¹.

Kerkük ve idarî hinterlandının sahip olduğu aşiret potansiyeli Irak'ta otorite sahibi Memluk, Baban ve Celilî Hânedân idarelerince kendi güçlerinin birleşik unsuru olması noktasında rekabet alanı olmuştur. Kerkük ve idarî hinterlandında bulunan güçlü aşiret yapılanmasını kendi idarelerinin bileşeni yapan hânedân, diğere hânedân idaresine karşı güçlü bir pozisyon elde ederdi⁹². Bu yönüyle bölgede bulunan aşiret yapıları Yerel Hânedân idarelerinin siyasî ittifak ve muhalefetinin temel unsuru olurken aynı zamanda merkezî hükümetin de temel ittifak ve muhalefet unsurlarını teşkil etmişlerdir. Gerek yerel hânedân idareleri ve gerekse de merkezî hükümetin iktidar alanlarının kapasiteleri aşiretlerle kurulan uzlaşa ve işbirliğinin boyutuna bağılıdır. Aşiretlerle kurulan uzlaşa ve ittifak, hem yerel hânedân idaresinin Irak'taki siyasî yelpaze içinde güçlü bir pozisyona getirirken aynı zamanda merkezî devletin de aleyhine iktidar alanını sınır komşusu aleyhine genişletmektedir⁹³.

Memluk hânedân idaresi, Irak'ta güçlü bir otorite olarak çıkmasından hemen sonra, Kerkük bölgesinin aşiret yapısını kendi güçlerinin bir bileşeni yapmaya çalışmışlardır. Nitekim Süleyman Ebu Leyla Kerkük bölgesinde bulunan aşiret alanının hemen hemen tümünü Baban idaresinin uhdesine vererek hem orada güçlü bir denetim sağlamış ve hem de bölgede aşiretlerden kaynaklı muhtemel sorunların önüne geçmiştir. Aynı uzlaşa ve işbirliği Büyük Süleyman tarafından da sağlanarak Memlukların en başarılı dönemini, aşiret yapılarıyla kurdukları işbirliğinden sağlamışlardır. 1802'de Memluk yönetimine geçen Ali Paşa, Şehrizer Aşiret yapıları ile gerekli uzlaşa ve ittifakı

⁹¹ BOA, H. H, 771/36181-J, 29 Z 1243/22 Haziran 1828.

⁹² Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 45.

⁹³ Bağdâd valisi Ahmed Paşa'nın İran'da hâkimiyet kuran Afgan kralı Eşref Han'a yönelik 1726 yılında İran taraflarına yaptığı askerî seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel sebebi olarak Şehrizer ve civar bölgelerden orduya katılan Kürt aşiret unsurlarının savaşmayarak geri çekilmesine bağlanmaktadır. Kürt aşiretlerinin Eşref Han'dan rüşvet aldıkları iddia edilmektedir. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 8b; Memluk Hânedân idaresi Kerkük ve çevresinde bulunan aşiret yapılarının merkezi hükümet tarafından Celilî Hânedân idaresinin bileşeni yapılması teşebbüslerine karşı kendi askerî potansiyellerinin Kerkük merkezli Şehrizer eyaletine bağılı olduğunu ifade ederek bu teşebbüsün Irak'ın savunması kötü etkileyeceğini ifade etmişlerdir. "Zira Bağdâd'ın kuvve-i askeriyesi Şehrizer eyaletindedir ki aşair-i ekradın her cinsi eyalet-i merkumede sakindir. BOA., H. H, 397/20896, ...R 1225/ Mayıs 1310.

sağlayamadığından Memlukler, düşüşe geçmiştir. Söz konusu düşüş, Abdullâh Paşa ile devam etmiştir. Kerkük ve çevresindeki aşiret yapıları Abdullâh Paşa iktidarına karşı ciddî muhalefet içindeydiler. Söz konusu muhalefet, bölgeye yaptığı askerî bir sefer ile bastırılmaya çalışılmıştır. Said Paşa döneminde aşiretler artık Bağdâd ile ciddî sıkıntılar içine girmiş ve bundan kaynaklı olarak Said Paşa'nın rakibi Davud Paşa'yı desteklemeye ve onunla ittifak kurmaya başlamışlardır⁹⁴. Davud Paşa, döneminde Memluk gücü Şehrizor bölgesinde bulunan aşiret yapıları ile güçlü bir uzlaşma ve ittifak imkânı bulmuştur. İlk ittifakını da Zengiabad'da bulunan aşiret yapıları ile kurmuştur. Yine Kerkük'e yakın aşiretlerle temas geçmiştir. Babanlı Mahmud Paşa'nın da desteği ile Şehrizor'un bütün aşiret gücünü kendi ittifakı içine dâhil etmiştir. Bu ittifak ile Kerkük ve çevresinde denetim sağlayarak rakibi Said Paşa'nın müttefiki olan Müntefik Aşiret güçlerini Bağdâd'dan çıkarmaya muvaffak olmuştur⁹⁵.

Davud Paşa, valilik makamına oturduktan sonra Kerkük ve çevresinde bulunan aşiret yapıları ile uzlaşma ve ittifak alanlarını genişletti. Aşiretlerle sadece askerî bir bileşen olarak değil aynı zamanda kolektif asayiş ve güvenliğin sağlanması hususunda da bir uzlaşma kurdu. Mûsul'dan Kerkük'e kadar olan yolun güvenliğini aşiretlerle kurduğu uzlaşma üzerinden sağlama yoluna gitti. Nitekim Mûsul Kerkük arasındaki yolun güvenliğini el Uzeyr adlı bir aşiretin sorumluluğuna verdi⁹⁶. Benzer bir uzlaşmanın, Kerkük-Bağdâd yolunun en sarp bölgesi olan Hamri Dağları kısmının güvenliğinin sağlanması hususunda da kurulduğu görülmektedir. Hamrin Dağları yamaçlarında meskûn olan Anbegin Aşireti söz konusu yolun güvenliğini üzerine almış ve gece gündüz atlı birlikler hâlinde devriyeye çıkmak suretiyle güvenlik sağlamaya çalışmıştır⁹⁷. Aşiretlerle kurulan uzlaşma ve ittifak hânedân sorumluluğunda bulunan alanın güvenliği anlamına geliyordu. Aşiretler ve hükümet arasındaki sürtüşme zamanlarında büyük ve iyi korunaklı kervanlar bile yağmalanmaya karşı emniyette değillerdi. Hükümet ile aşiret arasında karşılıklı bir uzlaşma olmadığı zaman tüccarlar ticaret mallarının güvenliği için aşiretlerle temas kurarak malların aşiret alanı içinden güvenli geçişini sağlamaya çalışıyordu. Bu durum ebetteki hânedân yönetimi veya hükümetin otorite ve saygınlığını zedeliyordu. Hükümet, aşiret desteği olmadan yolları

⁹⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 149b.

⁹⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 144a-147b.

⁹⁶ *BOA.*, *H. H.*, 516/25216, 17 Z 1234/17 Ekim 1819.

⁹⁷ Bağdâdi, *a.g.e.*, s. 52-53.

güvenli ve açık tutamıyordu⁹⁸. Memlukların iktidarları, aşiretlerden kaynaklı güvenlik sorunlarının en az olduğu dönemdir. Bu konuda Said Paşa, dönemini istisna tutmak gerekir. Said Paşa dönemi aşiret taşkınlıklarından dolayı kent ve kırsalda güvenliğin olmadığı bir dönemdir. Zaten bu zaafiyetinden dolayı ticaret aksamış ve bundan etkilenen tüccarlar kendisine olan desteği çekmişlerdir⁹⁹.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Kerkük'ün yakın ve uzak kırsalında bulunan aşiret yapıları hangi hânedân idaresine bağlı olursa olsun, kendi idarelerini geleneksel yapıları doğrultusunda yürütmüşlerdir¹⁰⁰. Bu dönemde aşiret bütünlüğünü parçalamaya dönük müdahalelerden kaçınılmıştır. Aşiret dünyasının parçalanması hânedân idaresinin dezavantajıdır. Çünkü hânedân yönetimi birden fazla temsilciden ziyade tek bir temsilci ile muhatap olarak yönetimi yürütmekten yanadır. Bu anlayış aşiret içi iktidar mücadelelerinin önüne geçerek aşiret alanının çatışma alanı olmasını engelliyordu. Merkezîleşme dönemi ile kıyaslandığında yerel hânedân dönemi aşiret içi çatışmanın en az olduğu dönemdir¹⁰¹.

Yerel hânedân idarelerinde aşiret yapılarının parçalanmaması yönündeki siyaset gereği aşiretlerin kendi sınırları içinde kalmalarına özen gösterilmiştir. Zira kendi alanının dışına çıkan bir aşiret bölgede kurulu dengeleri bozduğu gibi hânedân idarelerinin otoritelerine de zarar vermektedir¹⁰². Nitekim “*ekrad-ı beynel hudûdeyn*” (sınırın her iki tarafında bulunan) ve bölgenin en büyük aşiretlerinden olan Bilbas Aşireti, Altınköprü taraflarına kadar olan bölgede taşkınlıklar yapmak suretiyle kendisine belirtilen alan ve güzergâhın dışına çıkmış ve vergi vermekten imtina etmişti. Bilbas Aşireti'nin bu itaatsiz durumuna karşı Baban Mutasarrıfı İbrahim Paşa, askerî bir sefer düzenledi. İbrahim Paşa'nın 1802 yılının bahar mevsiminde Bilbaslara yönelik olarak düzenlediği askerî seferle 60 binden fazla koyun, 2 bin öküz ve binden ziyade at ve katırlarına el konularak bölgede yarattıkları sorunların önüne geçilmiş oldu¹⁰³.

Memluk döneminde aşiretlere yönelik şöyle bir siyaset takip ediliyordu: Adalet ve eşitlik esası üzerine bir uzlaşma daima tercih edilen bir yoldu. Ancak uzlaşmaya

⁹⁸ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 9.

⁹⁹ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 139b; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰⁰ 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Irak'ta devletin doğrudan gücü sadece şehir ve kasaba merkezlerinde bulunuyordu. Bunların etrafındaki bölgeler daha çok aşiretlerin kontrolüne verilmişti. Aşiretler bu bölgede kendi idarelerini geleneksel yapılarına göre yürütüyorlardı. Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰¹ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 292; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰² Fattah, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰³ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 118b.

yanaşmayan veya kurulan ilişkileri tek taraflı fesheden bir aşiret veya güç, “*havf-ı şimşir*” (kılıç korkusu) devreye konularak terbiye edilme yoluna gidilirdi. Kuvvet suretiyle terbiye edildikten sonra “*rıfk*” (yumuşaklık) ile ilişkiler sürdürülmektedir¹⁰⁴. Dolayısıyla yerel hânedânlar döneminde aşiret yapılarına yönelik yönetim stratejilerinde sadakat ve isyan arasındaki ince çizgiye vakıf olunduğu ve bu bağlamda şiddet ve uzlaş arasındaki dengelerin iyi gözetilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti’nin Irak’ta kurduğu hâkimiyet boyunca aşiret alanlarının kontrol ve denetimi ile aşiret yapılarından en iyi şekilde yararlanma ve sair hususlarda hânedân idarelerinin çok daha başarılı olduğu görülmektedir. Irak tarihinin en parlak dönemi olan hânedân idareleri döneminin, aşiret yapılarıyla kurulan sağlıklı ilişkilerden ileri geldiğini söylemek mümkündür.

2.2.2. Aşiret Yapılarını Parçalama

Irak’ta toplumun sosyal ve ekonomik birimini kişiler ve köylerden ziyade kabile yani büyük aşiret yapıları oluşturmaktaydı¹⁰⁵. Bu yapılar, kimi araştırmacılar tarafından ortak çıkar ve ortak lider etrafında bir araya gelmiş aşiretlerin askerî ve idarî birimleri olarak tanımlanmışlardır¹⁰⁶. Kuruluş amaçları; dış saldırılara karşı korunmak, kendilerine ait gelenek ve yaşam biçimlerinin devamını sağlamaktır¹⁰⁷. Bu yapılanma ve amaç etrafında bir araya gelen toplulukların üyeleri arasındaki ilişkiler çok sıkı ve güçlü bir aidiyet duygusuna sahiptir. Aşirete mensup birey yalnız olmadığını ve zor durumlarda sırtını yaslayacak bir duvar olduğunun bilincinde olarak güvenlik konusunda çok az bir umutsuzluğa kapılmaktadır¹⁰⁸.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aşiret yapılanmasına dayalı aidiyet duyguları Kerkük ve çevresinde en belirgin duygu olma özelliğini korumuştur. Bölge insanı ister köy veya kasaba ve hatta kent merkezinde bile belli bir aşiretin mensubu olmasa bile kendisini aşiretli olarak tanıtır. Bu şekilde aşiret gelenek ve kurallarını tanıdığını ve başkalarının kendisine aşiretsel haklarına sahip biri olarak davranmalarını beklediğini

¹⁰⁴ ...yani *havf-ı şimşir ahz-ı siyaset ve ziri u rıfk u riayet ve istina’ ve terbiyet...*” Kerküklü, *a.g.e.*, v. 162a.

¹⁰⁵ Moosa Matti, “The Land Policy Of Midhat Pasha In Iraq, 1869-72.”, *Islamic Quarterly*, 12:3 (1968):July/Sept.) s. 147.

¹⁰⁶ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 180; Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sideed Cells*, State University of New-York Press 2000, s.163; William Rupert Hay, *Kürdistan’da İki Yıl 1918–1920*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 71.

¹⁰⁷ Batatu, *a.g.e.*, s. 21; Hay, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁸ Batatu, *a.g.e.*, s. 21.

ifâde etmiş olur. 1918-20 yılları arasında Erbil’de görev yapan İngiliz siyasî komiseri bölge insanının “Eşiretim” (aşiret mensubuyum) söylem ve aidiyetini “Civis Romanus sum” Roma vatandaşımı deyişle aynı anlama sahip olduğunu ifâde eder¹⁰⁹.

Kerkük’ün içinde bulunduğu kültürel yapıda aşiret aidiyetinin güçlü olması bölgenin güvenlikten kaynaklı ihtiyaçlarına bağlamak mümkündür. Nitekim Kerkük’te herhangi bir aşirete mensup olan köylülerle böyle bir aidiyeti olmayan köylüler arasında bir ayırım yapılır ve bu ayırımında aşiret üyesi olmayan köylüler “miskin” olarak adlandırılırlar. Aşiret mensubu olanlar kırsalda, bu mensubiyeti olmayanlar kentlerde ve kentlerin yakın çevrelerinde yaşarlar¹¹⁰.

Aşiret ve aşiretlerden oluşan birlikler, düşünce biçimi ve eylem tarzı ile temelde merkezî devletin mevcut kurumlarına karşı bir toplumsal örgütlenmedir¹¹¹. Aşiret yapılarının bir gerçeklik olarak merkezî devlet modeline olan aykırılıkları Osmanlı Devleti’nin 1831’de Irak’ta Bağdâd merkezli Memluk Hânedân idaresinin tasfiyesi ile kendini gösterdi. Aşiretler yeni düzen ve nizamın önünde bir tehdit olarak durmakta, vergi taleplerinde başına buyruk hareket etmekte etkin bir hükümet otoritesinin tesisinin önünde engel teşkil etmekteydiler. Bu sorunların kökünde aşiretlerin yarı otonom politik, sosyal ve askerî yapılarının bulunması, kendi liderleri tarafından yönetilmeleri, içsel bağlılıklarını güçlü olması ve geleneksel kanunlarına göre yönetilmeleri yatmaktaydı¹¹². Devlet 1831’de Memluk Hânedân idaresinin tasfiyesi sonrasında büyük aşiret yapılarının güçlerini kırmayı amaçladı. Ancak amacı gerçekleştirme yönünde güçlü bir askerî potansiyeli olmadığından, böl ve yönet politikasını takip etmek suretiyle aşiret yapılarını kendi arasında olabildiğince parçalara ayırmaya çalıştı¹¹³.

1831’de Bağdâd merkezli Memluk hânedân idaresinin ilga edilmesi ve merkezî hükümetin atadığı valilerin işbaşına gelmesi ile beraber Memlukların doğrudan etkisi altında bulunan bölgelerde¹¹⁴ aşiretler kontrol ve denetim altına alınamadı. Bunun en temel sebebi büyük aşiret yapılarının Memluk Hânedân idaresi döneminde kendilerine

¹⁰⁹ Hay, *a.g.e.*, s. 71.

¹¹⁰ C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irakta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919–1925)*, Çevirenler: Serdar Şengül, Serap Rûken Şengül, Avesta, İstanbul 2003, s. 30–31.

¹¹¹ Richard Tapper, *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 31.

¹¹² Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2005, s. 72.

¹¹³ Çetinsaya, *Administration*, s. 73; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 134.

¹¹⁴ 1831-1836 yılları arasında Kerkük merkezi ile Bağdâd’a uzanan hatta kimi yerleşimler Bağdâd’ın kontrolündeydi.

tain edilen alanları içinde kalma durumunun yeni dönemde sağlanamamasıydı. Celilî Hânedân idaresinin valisi olan Yahya Paşa'nın yönetimden düşmesi sonrası Mûsul bölgesindeki aşiretleri Ali Rıza Paşa'nın yönetimindeki bölgelere saldırması Kerkük'ün Bağdâd yönetiminde olan alanlarında ciddî tahribatlara neden oluyordu¹¹⁵. Yahya Paşa'nın tahriklerine en fazla kapılan Cubur ve Şammar Aşiretleridir. 1831-1850 yılları arasında Kerkük ve çevresi bu iki aşiretin yağma ve talan eylemlerinden çok büyük hasar gördü¹¹⁶. Bu iki aşiretin hareket güzergâhları üzerinde bulunan bölgeler âdetâ insansızlaştı. Bununla beraber kimi zaman Aneze Aşireti de kendi sınırlarını ihlal ederek bölgede büyük tahribatlara sebep olabiliyordu. Nitekim Anezeler 1845'te Mûsul Valisi Giritli Mehmet Paşa'nın, kendilerine Mûsul çarşısından aldıkları hububata vergi koyması üzerine Dicle ve Zap'ı geçerek Bağdâd bölgesinde yağmaya başladılar¹¹⁷. Aşiret yapılarının kontrol altına alınmaması, merkeziyetçi Bağdâd valilerinin en büyük sorunuymdu. Bu soruna karşı başvuru en temel strateji aşiretler arasında ve aşiret içinde çatışma çıkarmak oldu. Bu stratejide, hükümetin işini kolaylaştıran husus aşiretler arasındaki uyuşmazlıklar ile çatışma durumlarının zaten bulunuyor olmasıydı¹¹⁸. Ali Rıza Paşa 11 yıllık valiliği döneminde aşiret içi ve aşiretler arasındaki çatışmaları çok iyi takip ederek söz konusu amaca hizmet edebilecek en ufak bir fırsatı kaçırmadı. Her fırsatta aşiretleri birbirine düşürme teşebbüslerine başvurdu. Ali Rıza Paşa'nın aşiretleri kendi alanlarında tutamamasından kaynaklı bölgede meydana gelen tahribatın yanında aşiretler arasında çıkarılan çatışmalar da eklenince bölge yaşanılmaz bir hâle geldi. Bu durum bölge halkında Memluk Hânedân idaresine bir özlem yarattı¹¹⁹.

Ali Rıza Paşa ve ardılları döneminde aşiretleri kontrol ve denetim altına alabilecek askerî gücün yokluğundan kaynaklı aşiretler arasında çatışma çıkarma suretiyle aşiret gücünün etkisini kırma stratejisinin yanında aşiret içi çatışma çıkarma stratejisi de bulunmaktadır. Aşiret içi çatışmada başvuru yöntem aşiret bürokrasisini yakın takibe almak suretiyle aşiretin egemen aileleri arasında çatışma çıkarmaktı. Bu yöntem aşiret birliğini parçalamaya dönük en etkili yöntemdir. Bu stratejiyle, hükümet rakip aileler arasındaki uyuşmazlığı körüklemeye çalışıyordu. Lider eğilimi olan bir

¹¹⁵ Nevar, *a.g.e.*, s. 84.

¹¹⁶ BOA., *A. MKT. UM*, 83/84, 17 M 1268/12 Kasım 1851; BOA., *Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (bundan sonra HR. SYS)*, 80/40, 02.04.1852.

¹¹⁷ Shields, *Mosul Before Iraq*, s. 165.

¹¹⁸ Aboona, *a.g.e.*, s. 159.

¹¹⁹ Neccar, *a.g.e.*, s. 28.

kişiyi destekleyerek mevcut lidere karşı muhalefet gücünü artırarak her iki rakip arasında çatışma çıkarmaya çalışıyordu. Hükümet bazen de aşiret içi geleneklerle lider olan kişiyi atlayarak, aşiretin alt birimlerinin temsilcileriyle ilişki kurmak suretiyle aşiret lideri ve alt temsilciler arasında çatışma çıkarmaya çalışıyordu¹²⁰.

19. yüzyılın ikinci yarısında devlet, Kerkük'ün çevresinde bulunan aşiretleri kontrol altına alamıyordu. Bölgede bulunan bütün askerî gücünü, Aziz Bey'in isyanından kaynaklı asayiş sorunlarını kontrol altına almak üzere İrân sınırına konuşlandırmıştı. Bu durumdan faydalanan aşiretler, Kerkük kırsalını âdetâ yaşanmaz hâle getirdiler. Devlet bu aşiretlere yönelik askerî kuvveti sevk edemeyince aşiretler arası ve aşiret içi çatışma siyasetini devreye soktu. Bu yol ile aşiretlerin devlet aleyhinde işleyen örgütlü yapılarını manipüle ederek aşiret yapısını parçalamaya karşı olan örgütlü yapılarını dağıttı veya güçlerini zayıflattı¹²¹. 1851-56 yılları arasında Kerkük merkezli Şehrizer eyaleti valiliğini yapan Seyyid Ali Paşa da benzer bir politika yürüttü. El Ubeyd Aşireti buna önemli bir örnek teşkil etmektedir. El Ubeyd Aşireti Şehrizer eyaletinin güney ve güney batı kısımlarında ikamet ederek kendi alanını hükümet kanun ve prensiplerine kapatan bir aşiretti¹²². Aşiretin devlet kanun ve nizamlarına karşı kendini izole edici tavrı Seyyid Ali Paşa döneminde kırılmaya çalışıldı. Ali Paşa, beş buçuk yıllık valiliği süresince aşiret liderleri arasında çatışma çıkarmak suretiyle büyük aşiret yapısını parçalamaya çalıştı. Nihayetinde bu amacına ulaşarak aşireti ikiye ayırdı. Büyük parçadan kopardığı kolu Kerkük'ün güney bölgelerinde iskân ettirerek devlet yapısının içine çekmeye muvaffak oldu.

2.2.3. Aşiret Liderliği

Dolaylı idarenin hâkim olduğu modern öncesi devletlerde devlet ve yerel güçler arasındaki işbirliği zorunludur. Öte yandan işbirliğinin etkin olabilmesi için ise kitleler, onların bağımlılık içinde olduğu Beyler ve hâkim elit arasında yasal bir sorumluluk zincirinin kurulmasını gerekmektedir¹²³.

¹²⁰ Çetinsaya, *Administration*, s. 73.

¹²¹ Getrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004, s. 116.

¹²² Baban iktidarının tasfiyesi sonrasında merkezi hükümete karşı gelen Baban Hânedân ailesinden Aziz Bey İrân'da gerekli desteği alamayınca el Ubeyd aşireti lideri Şeyh Sadun'a haber göndererek kendisinden "melca" aşiret içine iltica etmeyi talep etmiştir. *BOA., HR. TO*, 214/46, 18 Aralık 1850.

¹²³ Spitzer'den Naklen; Ferdan Ergüt, *Modern Devlet ve Polis Osmanlıdan Cumhuriyete Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 125.

Tüm Ortadoğu'da olduğu üzere Irak'ta da aşiretler hiyerarşik ünitelerden oluşuyorlardı. Büyükten küçüğe doğru sıralarsak Kürt aşiretleri bir beyin Arap aşiretleri ise bir büyük şeyhin “şeyh’ülmeşayih” liderliğinde konfederasyon veya kabile ve buna bağlı kolların temsilcileri olan bey veya şeyhin kontrolünde olan örgütlenmelerdir¹²⁴.

Irak'ta aşiretleri kontrol altına almanın önemli yollarından biri de aşiret liderlerinin hükümet tarafından atanmasıdır. Hükümet, aşiret liderlerinin tayin edilmesine ilişkin çeşitli aşamalar takip etmiştir. Öncelikle hükümet otoritesini kabul etmeyen ve hareket alanını herhangi bir bölge ile sınırlamayan bir aşirete yönelik güçlü bir askerî sefer düzenlenir. Askerî seferde aşirete hükümet otoritesi kabul ettirilir. Bu kapsamda aşiret içinden biri kendilerine “şeyh” veya “bey” tayin edilerek aşiretin bulunduğu alanın dışına çıkmaması istenir. Beyler veya büyük şeyhler genellikle hükümet tarafından aşiretsel geleneklere uygun bir şekilde atanırlardı. Fakat bunlar belirlenirken hükümet genellikle kendilerine bağlılığı, vergilerin tam ödenmesinde garanti ve aşiretsel bölgelerdeki düzen ve yasallığı devam ettirilebilirlik gibi kıstasları göz önünde bulundururdu¹²⁵. Bağdâd valisi ve Kölemen iktidarının kurucu babalarından olan Ahmed Paşa, İrân üzerine askerî sefer düzenlediği sırada büyük Arap aşiretlerinden Beni Lam ve Şammar Aşiretleri kendi buldukları alanın dışına çıkarak yağma ve talanlarda bulunmuş ve hükümet otoritesine meydan okumuşlardır. Ahmed Paşa, İrân seferinden döner dönmez 1725 yılında güçlü bir ordu ile aşiretlerin üzerine gitmiş ve gece ani bir baskın ile aşiretlerin mal ve ailelerini rehin alarak Bağdâd'a getirmiştir. Aşiret ileri gelenleri Bağdâd'da gelerek aman dilemiş, mallarının ve çocuklarının kendilerine iadesini istemişlerdir. Bunun üzerine Ahmed Paşa, aşiretlere kendi içlerinden birini aşiret lideri olarak tayin etmiş ve aşiretlerin kendilerinin bulunduğu alanın dışına çıkmaması noktasında teminat almıştır¹²⁶.

Aşiret liderleri hükümet tarafından atandıktan sonra kendilerine hilat giydirilmek suretiyle liderlikleri hükümet tarafından onaylanmaktadır. Hilat giydirme bazen aşiret reisine gönderilmek suretiyle yapılmakta ve bazen de bütün aşiret reisleri hükümet merkezi olan Bağdâd'a davet edilmek suretiyle orada tertip edilen şenlik ve eğlence dâhilinde verilmektedir. Memlukların ilk valisi olan Süleyman Ebu Leyla bazen aşiret

¹²⁴ Çetinsaya, *Administartion*, s. 72.

¹²⁵ Çetinsaya, *Administartion*, s. 73.

¹²⁶ “...ve kendulerunden birisi üzerlerine şeyh nasb ve ta'yin ve mahal-ı sekun u mahsusiyle mütemekkin kalmağın ...” Kerküklü, *a.g.e.*, v. 7b-8a.

liderlerini Bağdâd'a davet ederek orada tertip ettiği şenlik ve tören ile hilat giydirdiyordu. Süleyman Paşa bu tür hilat törenlerini özellikle merkezî hükümetin kendi valilik beratını yenilediği vakitlerde yapıyordu¹²⁷. Süleyman Paşa'nın aşiret liderlerini Bağdâd'a çağırarak ve orada tertip ettiği şenlik ve törenle hilat giydirmesini kendisinin İstanbul'dan aldığı iktidar onayını kendi paydaşları olan aşiret liderleri ile bir yetki paylaşımına bağlamak mümkündür. Kendisinin valiliğinin devamı "*kemakan*" yönünde aldığı onayı hilat yolu ile aşiret liderlerine yayması yönetimi yatay düzlemde güçlendirme olarak değerlendirilebilir.

Irak'ta hilat giydirme bir güç ve sadakat nişanesiydi. Bağdâd valilerinin bir aşiret liderine giydirdiği hilat valinin güçlü otoritesini ve aşiret liderinin sadakatini göstermektedir. Hilat mevcut aşiret liderine olan desteğin ve uzlaşımın bir devamı anlamı taşıırken aynı zamanda azil ile beraber aşiret liderliğinin de değişiminin göstergesi olarak yeni liderin tayinini de ifâde ediyordu. Aşiret liderliği giydirilen hilat ile legal bir hüviyet kazandığından kendi aşireti içindeki gücünün sembolü anlamını taşıyordu. Liderler her ne kadar hilat ile legal bir hüviyet kazansa da liderliğin yegâne kaynağı bu değildi. Gerek Memluk valileri ve gerekse de merkezîleşme ile beraber atanan valiler döneminde lider tayini salt hükümetin inisiyatifinde olan bir şey değildi. Bazen görevinden alınan bir lider aşiret içindeki nüfuzu kullanarak yeni lidere veya hükümetin idarî işleyişine yönelik yaptığı kimi müdahalelerle yeniden atanmasını sağlayabiliyordu¹²⁸. Ancak Memluk dönemi aşiret liderleri ile olan ilişkilerin esası karşılıklı ekonomik rantların paylaşımına dayanmaktadır¹²⁹.

Memlukların son temsilcisi olan Davud Paşa'da aşiret liderleri ile sağlıklı ilişkiler kuran bir vali idi. Kendisi zaten aşiret liderleri ile kurduğu ittifak ile vali olmuştur. Kerkük ve çevresi bölgesindeki aşiretlerin Kürt hükümet ve ocaklıkların siyasî yörüngesine girmemesi için aşiret liderleri ile çok yakın ilişkiler kurdu. Hilat giydirme ve ekonomik kimi rantların paylaşımına dikkat etti. Kendileri ile paylaşılan bazı ekonomik rantlara rağmen huzursuzluk çıkarıcıların üzerine gitti. Nitekim Kerkük ve Mûsul arasındaki yol güvenliğini sağlamayı üzerine almış ve bundan kaynaklı bazı imtiyazları elde etmiş olan el Uzeyr Aşireti lideri Hamdobillo, Davud Paşa'ya verdiği

¹²⁷ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 71b.

¹²⁸ Hükümetin eski lideri azlederek atadığı yeni lidere hilat giydirmesi ve akabinde mazul liderin yeniden liderliği alması örnekleri için kz. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 76-77.

¹²⁹ Nevar, *a.g.e.*, s. 24.

teminatı bozmuş ve yolun güvenliğini bozucu bazı yağma ve gasp olaylarına karışmıştır. Davud Paşa'nın bütün telkin ve nasihatlerine kulak vermemesi üzerine aşiret liderliği görevinden azledilmiştir. Hamdobillo aşiret liderliğinden azledilmesi üzerine aile ve amcazâdeleri ile Sincar Yezidîlerinin arasına giderek oradan eşkıyalık faaliyetleri tertip etmiştir. Ortaya çıkan bu durum üzerine Davud Paşa, kendisini aşiretine yine lider/şeyh olarak atamıştır. Hamdobillo, aşiret liderliğini yaptığı eşkıyalık eylemleri ile elde ettikten sonra aynı hataları yapmaya devam etmiştir. Davud Paşa, bir şekilde kendisi ve amcazâdelerini Bağdâd'a davet ederek orada cezalandırmış ve "ser maktu'unu" (başlarını keserek) İstanbul'a göndermiştir¹³⁰.

1831'de Memluklar ve hemen 3 yıl sonra Mûsul Celilî Hânedân idaresine son verildi. Kerkük üzerinde önemli etkileri olan Kürt hükümet ve ocaklıklarının da 1850'ye kadar olan dönemde tamamen tasfiye edilmesi üzerine merkezî hükümet Irak'ta çok güçlü bir aşiret aristokrasisi ile karşı karşıya kaldı¹³¹. Hânedân idarelerinin tavsiyesi ile beraber merkezî hükümet aşiret liderlerine hilat giydirme siyasetini devam ettirmek zorunda kaldı. Hilat ile beraber maaş sistemi de devreye girdi. Bu sistem ile aşiret liderleri aynı ve nakdi maaşlara bağlandı. Maaş'ın türü ve miktarı aşiretin hükümet açısından doğuracağı probleme göre verilmiştir. Nitekim Kerkük idarî hinterlandında olup Kerkük ve çevresine zarar veren Cubur Aşireti beyine aylık 2000 kuruş maaş verilmiştir. Halka zarar veren bir aşiretin liderine maaş bağlanması Kerkük halkının hayretine ve kimi itirazlarına neden olmuştur¹³². Yine Kerkük'ün yakın kırsalında bulunan Kurdi Aşireti beyi olan Ali Bey'e beş tağar buğday ve üç tağar arpa ile Bayat Aşireti beyi İbrahim Bey'e beş tağar arpa, hizmet ve sadakatlerinden dolayı verilmiştir¹³³.

Aşiret liderinin ilk tayini ile beraber verilen maaşı belli bir süreye kadar hükümet tarafından verilmeye devam ederdi. Daha sonra hükümet atadığı liderden aşiret içinden bazı vergilerin toplanması veya yıllık bir vergi miktarını talep ederdi. Buna karşı çıkan liderin üzerine gider ve onun yerine başka bir lideri atama yoluna giderdi. Bu durum aşiretin hükümet ile olan entegrasyon düzeyine bağlıydı. Eğer aşiret yerleşige geçmiş ve bir mekân aidiyeti oluşmuşsa lider seçiminde aşiret içinden en fazla ekonomik rantı

¹³⁰ BOA., H. H, 516/25216, 17 Z 1234/17 Ekim 1819.

¹³¹ Nieuwenhuis, a.g.e, s. 44.

¹³² BOA., A. MKT. UM, 83/84, 17 M 1268/12 Kasım 1851.

¹³³ BOA., İ. DH, 359/2370, 15 S 1273/ 15 Ekim 1856.

hükümete vaat eden kişiye liderlik verilerek hilat giydirilirdi. 1857 yılında Kerkük ve yakın kırsalında meskûn olan Davude Aşireti'ne beş yıl zarfında iki farklı liderin atandığı ve en son atanan liderin bir önceki lidere oranla hükümete daha fazla ekonomik pay verdiği görülmektedir¹³⁴.

Kerkük ve çevresindeki aşiret liderlerine maaş bağlanması ve hilat giydirilmesi usulü merkezî politikalar gereği Soran ve Baban Hânedân idarelerinin ilgasından sonra ekseriyetle uygulamaya konulmuştur. Hükümet bu uygulama ile hânedânların tasfiyesinden sonra doğabilecek tepkilerin önüne geçmek ve aşiret alanlarını kontrol altına almak amacını taşımıştır¹³⁵. Merkezî politikaların uygulanmasından kaynaklı aşiret liderlerine verilen maaş ve hilat uygulamasının devlet kayıtlarına yansması 1850 sonrasına tekabül etmektedir. Bu yönde Kerkük/Şehrizer eyalet hazinesinden en fazla mâlî tahsisat da 1851 yılında yapılmıştır¹³⁶. Bu durum Babanların tasfiyesi sonrasında gelişen tepkilerin dozajına göre aşiret liderlerine maaş ve hilat tahsisatına daha fazla ağırlık verildiğini göstermektedir.

Merkezî hükümet, aşiret liderlerinin aşiret içindeki varlıkları ve saygınlıklarının merkezî politikalar açısından ve aşiret popülasyonunun devlete entegrasyonunda engel teşkil ettiği ve Tanzimat'ın öngördüğü yönetim anlayışına da pek uymadığı kanaatindedir¹³⁷. Bundan dolayı aşiretlerin üst lider kadrosunu tasfiye etmek amacını gütmüştür. Kerkük 1843'te Bağdâd ile beraber teorik olarak Tanzimat'a dâhil edilmiş olmakla beraber Kerkük ve çevresinde Tanzimat'ın pratik karşılık bulması için daha çok beklemesi icap edecekti. Yine de aşiret liderlerine verilen imtiyazların Tanzimat'ın yönetim anlayışına uymadığı gerekçesi ile 1851 yılında kaldırılmasına dâir maliye nezaretinden karar çıkarılmıştır. Çıkarılan karara göre bundan sonra yerel bütçeden bu yönde bir tahsisatın yapılmaması istenmiştir. Bu yönde Maliye nezaretinden çıkarılan karar Bağdâd ile birlikte Şehrizer eyaletine gönderilmiştir. Bunun üzerine Şehrizer valisi bulunan Ali Paşa, Şehrizer'un Tanzimat'ın uygulandığı sair yerler gibi olmayıp

¹³⁴ BOA., İ. MVL, 387/16890, lef 18, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

¹³⁵ Nevar, a.g.e, s. 121.

¹³⁶ Babanların tasfiyesi ile 1851-1856 yılları arasında Kerkük ve çevresinde aşiretlere verilen hilat bedelleri için bkz; BOA., İ. MVL, 387/16890, lef. 19, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

¹³⁷ Kerkük ve çevresinde bulunan aşiretler Irak'ta görev yapan bürokrat memurlar tarafından iki kısma ayrılmaktadır. Devleti tanıyan yani devlet sistemine eklenmiş ve her türlü iş ve hareketlerini devletin memurları üzerinden yürüten aşiretler ile devleti henüz tanımayan aşiretler. Devlet sistemine eklenmiş veya devletin alt yapısal iktidarı ile hemhal olmuş olan aşiretler Caf, Zengene ve Davude aşiretleri olarak sıralanmıştır. Bu aşiretlerin liderlerine olan bağlılıkları diğer aşiretlere oran zayıftır. Devleti tanımak liderlere olan bağlılığın niteliği ile ölçülmektedir. BOA., Y. EE, 9/34, Lef. 4, 9 N 1309/7 Nisan 1892.

“*vahşiyü'l-mizâc*” Kürt ve Arap aşiretlerinin yoğun ve etkin bir bölge olduğu ve eğer bu uygulamaya burada son verilirse aşiretlerden kaynaklı telafisi mümkün olmayan zararların zuhur edeceğini ifâde ederek çıkarılan düzenlemeye itiraz etmiştir. Ali Paşa'nın Şehrizer'ın kendine özgü şartları ve de burada bulunan aşiretlerin yapılarını gerekçe gösteren itirazı merkezî hükümet nezdinde “*iktizayı hâl ve mevki'den*” yerinde bulunarak uygulama bir yıl sonrasına ertelenmiştir¹³⁸.

Büyük aşiret yapılarının liderleri ile olan ilişkiler valilerin yetkisi altındaydı¹³⁹. Babanların tasfiyesinden sonra 1850'de eyalet olan Kerkük merkezli Şehrizer eyaleti 1856 sonlarına dek büyük aşiret yapılarının liderlerini atama ve azletme yetkisi, valilerinin uhdesindeydi. Bu dönem itibariyle aşiret liderleriyle olan ilişkiler hilat ve maaş uygulaması üzerinden yürütülmeye devam edildi. Şehrizer'un eyalet statüsünden mutasarrıflığa düşürülmesiyle 1857'den itibaren sorumluluk Bağdâd valisinin uhdesine geçti. Namık Paşa'nın ikinci defa Bağdâd valisi olduğu 1863-68 yılları arasında aşiret liderliğiyle maaş ve hilat uygulamasına son vermeye çalışıldı. Hatta Irak'ta bitirildiği yönünde iddialar bulunmaktadır¹⁴⁰. Ancak aşiret liderliğiyle kimi imtiyazların kaldırılmasının o kadarda kolay olduğunu söylemek mümkün değildir. Hele İrân sınırına bitişik olan Kerkük bölgesi için bu daha da zordur. İrân aşiret liderlerine yönelik maaş, hilat ve taltif gibi uygulamaları Osmanlı Devleti'nden daha önce uygulamaya sokmuş olup tüm yoğunluğu ile devam ettiriyordu¹⁴¹. Osmanlı tarafından aşiret liderlerine yönelik en ufak baskı liderlerin İrân ile temasa geçmesine ve aşireti ile beraber tabiiyet değiştirmesine neden oluyordu. Bundan dolayı devlet bütün merkezîyetçi arzularını ertelemek zorunda kalmış ve aşiret liderlerine yönelik kesin yaklaşımlardan uzak durmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu münasebetle merkezî uygulamaların yoğunluk kazandığı Mithad Paşa döneminde bile büyük aşiret yapılarının liderlerine maaş verilmiştir. Mithad Paşa, Caf liderini İrân tarafından Osmanlı tarafına davet ettiğinde kendisine verilen vaatler arasında maaş tahsisi de vardı¹⁴².

¹³⁸ BOA., İ. MVL, 257/9557, 5 Ra 1269/ 17 Aralık 1852; BOA., İ. MVL, 263/9938, 6 R 1269/17 Mart 1853.

¹³⁹ Longrigg, *Iraq*, s. 36.

¹⁴⁰ Lorimer, *a.g.e.*, s. 1439.

¹⁴¹ Nevar, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁴² BOA., B. AYN. d., 851, s. 176, 21 Ş 1290/14 Ekim 1873.

Abdülhamid döneminde aşiret liderlerine yönelik olarak daha önce devreye sokulan maaş ve hilat uygulamalarının¹⁴³ yanında devletin işleyen sitemini de devre dışı bırakan ve aşiret liderleriyle direkt diyalogu esas alan bir siyaset takip edildi. Sultan, aşiret liderlerinin kendisine bağlılığını güçlendirmek için halifelik makamına vurguda bulundu. Bunun bir gereği olarak aşiret liderlerini yerelde hükümet temsilcilerine yönelik çıkardığı sorunlara karşı askerî güç kullanımından olabildiğince kaçındı. Zira bu aşiret liderlerini kendisine yabancılaştıracak sonuçlar doğuracaktı¹⁴⁴. Bu münasebetle aşiret lider kadrosunun yerelde hükümete karşı çıkardığı taşkınlık ve problemlere karşı aşiret liderlerini kolluyordu. Hükümet tarafından tutuklananlar hemen serbest bırakılıyor ve affedilerek ödüllendiriliyordu. Abdülhamid bu yaklaşım ile yerel güç unsurlarının bölgede hâkim bir konuma gelmesini önlüyordu¹⁴⁵. Yine İrân'ın Irak'ta gittikçe yayılan Şîlik propagandası karşısında bölgedeki Sünnî aşiret liderlerinin desteğine ihtiyaç vardı. Nitekim merkezi Bağdâd olan ve tüm Irak'ın güvenliğinden sorumlu olan Altıncı Ordu'nun içinde Şî mezhebine mensup askerlerin artması Sultan'ı kaygılandırmıştır. Sultan Irak'ta yayılan Şî tehlikesine karşı ordunun Şî mezhebine mensup askerlerden oluşmasının ileride ciddî sakıncalar doğuracağını ve bunun önlenmesi yolunda seraskerlik üzerinden Altıncı Ordu Muşiriyeti'ne emir çıkarılmıştır. Sultan Irak'taki potansiyel Şî tehlikesine karşı ordu içerisinde bulunan Şî askerlerin Sünnî askerler ile dengelenmesini istemiştir. Irak'ta mevcut Sünnî Arap aşiretleri kendi aralarında çatışma hâlinde bulunduğu ve Arap aşiret mensuplarının ailelerinden bir hafta bile ayrı duramamasından dolayı askerlerin Sünnî Kürt aşiretlerinden alınmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Bundan dolayı bu aşiretlerin liderlerine özel bir ilgi gösterilmesi bunlara hilat, maaş ve hediyeler verilerek onların devlete yakınlaştırılmasına *“efkârlarının tarafı devlete bir kat daha imalesi elzem bulunduğundan”* özen gösterilmesi istenmiştir¹⁴⁶.

Sultan Abdülhamid'in yerel hükümetin işleyiş ve nizamına aykırı sayılabilecek bir tarzda aşiret liderleriyle bir ilişki geliştirmesi devletin içte ve dışta düşmüş olduğu sıkıntılardan da ileri gelmekteydi. Bu sıkıntılardan dolayı devlet iç düzen ve huzuru sağlayabilecek güç ve otoriteyi sağlayamıyordu. Devletin taşrada kendi otoritesini kendi

¹⁴³ Longrigg, *Iraq*, s. 39.

¹⁴⁴ Sunar, *a.g.m.*, s. 120, 122.

¹⁴⁵ Stephen Duguid, “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, Vol. Nine, May 1973, Number Two, s. 145.

¹⁴⁶ BOA., A. MKT. MHM, 500/33, 2 B 1307/22 Şubat 1890.

silahlı kuvvetleriyle sağlayamamasından kaynaklanan boşluğu Sultan, halifelik makamı vurgusundan hareketle aşiret liderleriyle özel ilişkiler kurmak suretiyle sağlama yoluna gitmiştir. Bu yaklaşımın Kerkük ve çevresinde önemli bir karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Talabanîlerle Berzencîler arasından tüm Kerkük ve Süleymâniye bölgesini etkisi altına alan çatışmalarda yerel hükümetin müdahalesi ve kontrolü padişahın saygınlığı ve bağlantısı üzerinden yapılıyordu. Talabanîler, Berzencîlerin kendilerinden öldürdüğü mensuplarına karşın top yekûn bir çatışmaya girmemelerini ve de bu konudaki tahammüllerinin padişaha “*irade-i seniye-i mülukaneye münkadr*” (duyduğu saygı ve değerden) ileri geldiğini vurgulamışlardır¹⁴⁷. Yine Kerkük’ün en önemli aşiretlerinden biri olan Davude Aşireti liderlerinden İsmail Bey, Kerkük Dakuk arasındaki bölgede etkin bir aşiret lideri olarak yerel idarecilere karşı olan olumsuz tavrına rağmen sultana güçlü bir şekilde bağlı olduğu görülmektedir. Kerkük idarecileri ile 1892 yılında arası iyi olmadığı anlaşılan İsmail Bey, Kerkük Dakuk arasındaki yolun eşkiya saldırılarından korunması yönünde olabildiğince çaba sarf ettiğini ve bundan dolayı da ciddî zayıatlar verdiğini buna mukabil Kerkük yöneticilerinin bu hizmeti görmezden geldiğini söyleyerek onları nankör olmakla suçlamıştır. Ancak Sultan Abdülhamid’i bunlardan ayrı tutarak kendisinin buradaki hizmetlerinin farkında olduğunu söz konusu hizmetleri salt kendisine olan bağlılığından dolayı yaptığını bölgeden geçen Alman seyyaha söylemiştir¹⁴⁸.

Osmanlı Devleti, aşiret liderlerinin merkezî politikaların ihdası yönünde engel teşkil eden nüfuzlarını kırmaya dönük çabalarını bölgenin değişen konjonktürel yapısına göre sürdürmeye çalışmıştır. Bu yöndeki gayretler, Irak’ta görev yapan valilerin çeşitlilik arz eden kişilikleri ile kaynakların yetersizliği bir yana askerî kuvvetin zayıflığı, aşiret siyasetinin istikrarını bozsa da 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Kerkük ve çevresinde önemli başarılar kaydetti. Nitekim yerel hânedân idareleri dönemi ile Kerkük’te Baban idaresinin tasfiyesi sonrası merkezîleşme uygulamalarının ilk on yılında tek bir lider üzerinden yönetilen¹⁴⁹ ve Kerkük’ün siyasî ve sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde etkileri olan; Bayat, Davude, Dizayi, Zengene, Cibari, Talabanî, Şeyh

¹⁴⁷ BOA., Y. MTV, 25/3, 6 R 1304/2 Ocak 1887.

¹⁴⁸ Nolde, a.g.e, s. 170.

¹⁴⁹ Ali Paşa’nın Şehrizar valiliği döneminde Kerkük ve yakın kırsalında ikamet eden Davude aşireti tek bir lider tarafından yönetiliyordu. 1856 yılında Davudiye aşiretinin Bey’i Muhammed Şebip Ağa’dır. Muhammed Şebip Ağa’dan önce Bey olan kişi *sabık Davude Beyi* olarak kayıt altına alınmıştır. Bkz. BOA., İ. MVL, 387/16890, lef 18, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

Bızini, Girdi, Surçi, Hoşnav, Pirân, Pişder, Bradost aşiretleri, 19. yüzyılın sonlarında büyük aşiretsel özelliklerini kaybederek ağalık düzeyine inmişlerdir. Yüzyılın sonunda hükümet bazı aşiret alanlarına, mevcut ağalara rağmen müdür veya kaymakam gönderebilmiştir. Ancak gönderilen yöneticilerin otoritesi, ağaların otoritesi karşısında bir varlık gösterememiştir. Bununla beraber aşiretlerin tek bir liderin yönetiminden çıkarılmasını önemli bir başarı olarak görmek gerekir¹⁵⁰.

2.2.4. Kurumsal Yapı İçine Çekme

2.2.4.1. Köy Kurma: İskân

Osmanlı merkezî hükümetinin en önemli kaygılarından birisi kontrol ve denetim dışı aşiret unsurlarını devletin etki alanı içine dâhil etmektir. Bu amaçla başvurduğu temel araç, kurum ve yasalarıyla kendi iradesinin egemen olduğu köylerdir. Devlet, kendi siteminin dışında olan popülasyonu sistemin içine çekmek ve sistemin işleyişini sağlayan kurumlar üzerinde hâkimiyetini meşrulaştırmak için köy yerleşimlerini önemli bir araç olarak kullanmıştır. Bu anlamda köy yerleşimleri, kurumların oluşturulduğu dokular olarak değerlendirilmektedir¹⁵¹.

Irak'ta Osmanlı idarî sistemi içinde Kerkük, etrafındaki geniş kırsal alanda hareket hâlinde bulunan aşiret unsurlarının denetim ve kontrolünün sağlandığı idarî bir merkez işlevi görmüştür. Kerkük, kuzeyde bulunan dağlık alandan kışın kışlamak üzere kırsalına gelen Kürt göçebe aşiretlerle yazın çöl sıcağından Dicle'yi geçmek suretiyle Hamrin Dağları eteklerine gelen Arap göçebe aşiretlerin ekseninde bulunuyordu. Aşiretler için toprak sadece otlak için vardı. Zira onların zenginliğinin ve üretiminin temel araçları toprak değil hayvan sürüleri idi. Bu münasebetle aşiretlerin sosyal örgütlenmeleri hayvanları için su ve otlak peşinde sürüleri ile beraber sürekli hareket hâlinde olma şeklinde gelişmiştir¹⁵². Kerkük ve etrafındaki kırsal alan, göçebe aşiretlerin yoğun olarak bulunduğu bölge olmasının yanında tarımsal üretim faaliyetleri açısından da Irak'ın en verimli bölgesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bölge göçebe üretim ilişkileri ile tarımsal üretim ilişkilerinin kesişip yoğunlaştığı ikili yapıya sahip bir

¹⁵⁰ Longrigg, *Iraq*, s. 26, 39.

¹⁵¹ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 24.

¹⁵² Samira Haj, "The Proplems of tribalism: the Case of nineteenth century Iraqi history", *Social History*, Vol. 16, No. 1 (Jan., 1991), s. 49.

nüfus alanıydı. Tabiî alan ile zirai alanın birbirine karıştığı bir bölge olması,¹⁵³ devletin kurumsal yapısına temel zemin teşkil eden köy yerleşimleri açısından avantajlı bir durum arz ettiği gibi dezavantajları da barındırıyordu.

Kerkük ve etrafındaki kırsal alanda devletin köy yerleşimlerine kaynak teşkil eden nüfusu, dağlık alandan geliyordu¹⁵⁴. Dağ, devlet açısından 19. yüzyılın sonlarına dek köy yerleşimlerinin esas nüfusuna kaynaklık etmiştir. Dağlık alanda bulunan popülasyonun denetim ve kontrolleri merkezîleşme öncesinde yerel hânedân idareleri vasıtasıyla sağlanıyordu. Hânedân idareleri, tabiî üretim tarzıyla zirai üretim tarzlarının birbiri aleyhinde olan doğaları, yani tarımsal üretimin varlığının hayvancılık üretiminin alanını daraltmasına karşın, hayvancılığa dayalı üretim tarzının da zirai üretim açısından önemli bir tehdit oluşturması gerçeğine rağmen, bu ikisi arasındaki denge ve düzeni koruyabilmişlerdir. Memluk Hânedân idaresinin son on yılında Bağdâd'dan Kerkük'e Kerkük'ten Altıncöprü ve oradan Erbil'e uzanan alanda kalabalık köy yerleşimlerini oluşturmuşlar ve bu köylerin tamamında düzenli tarımsal üretim faaliyetlerinin işleyişini sağlamışlardır. Köy yerleşimlerinin üretim alanlarını, göçebe aşiretlerin kalabalık sürülerinden de koruyabilmişlerdir. Kırsal alanda sağladıkları düzen ile dağlı göçebe nüfusu ovada bulunan köy yerleşimlerine çekebilmişlerdir. 1820'de yani İrân'ın Irak'ı istilasından önce Bağdâd'dan Kerkük'e oradan da Süleymâniye ve Köysancağı'na seyahat eden Bağdâdi, geçtiği güzergâh üzerindeki köy sayıları ile hangi köyün kaç hânedân oluştuğunu kaydetmiştir. Kerkük'ün Leylan Nahiyesi'nde bulunan üç köyden her birinin 400 hânedân oluştuğunu ve oradan Babanların denetiminde bulunan Harleylan'a geçerek orada 60 köyün bulunduğunu ve bu altmış köyün Süleymâniye Paşası tarafından atanan bir yönetici tarafından yönetildiğini oradan da Bazyan'a geçerek Bazyan'ın göçebe Kürt aşiretlerinin meraları olduğunu kaydetmiştir¹⁵⁵. Bağdâdi'nin kayıtları dikkate alındığında Memluk Hânedân idaresiyle Baban Hânedân idarelerinin yönetiminde tabiî alan ile zirai alanın kesiştiği bir bölgenin avantajlarını iyi değerlendirdikleri ve göçebe nüfusun denetim altına alınması yönünde köy yerleşim alanlarının göçebe alanlar aleyhine genişletilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde ovada kurulan yaşamın, dağdaki yaşama göre cazibesi daha fazladır. Dolayısıyla tabiî

¹⁵³ M. B. Rowton, "Urban Autonomy in Nomadic Environment" *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 32 No. ½ (Jan.- Apr., 1973) s. 206.

¹⁵⁴ Longrigg, *Iraq*, s. 8.

¹⁵⁵ Bağdâdi, *a.g.e.*, s. 51-64.

ve zirai yaşama olanak sağlayan bölgede zirai yaşamın olanaklarının cazibesi sağlandığından köy yerleşimlerinin kurulması ve yaygınlaştırması yönünden önemli avantajlar sağlanmaktadır.

Irak'ta devlet, merkezîleşmeyle beraber aşiret unsurlarını kontrol ve denetim altına almaya dönük arayışlara girişmiştir. Bu arayışların başında göçebe büyük aşiret unsurlarının parçalanması yer almaktadır. Devlet, bunu aslında aşiretleri yerleşik hayata geçirmek ve oluşturacağı köyler üzerinden yapmak arzusunda. Bu arzu da ancak güçlü bir ordunun varlığıyla sağlanabilir. Devlet, güçlü bir orduya sahip olmadığından aşiretleri kendi arasında ve birbiriyle çatıştırma yoluna gitmiştir. Bu durum da aşiretlerin kurumsal yapı içine çekme sürecini ertelemekle beraber mevcut kurumların işleyişine engel olmuştur. Nitekim 1831-1850 yılları arasında aşiretlerin çatışmasından ve devletin aşiretlere yönelik uyguladığı askerî güçten dolayı Erbil-Altınköprü-Kifri arasındaki Kerkük kırsalında bulunan köy ve nahiye sakinleri yerlerini terk etmiş ve Bağdâdi'nin 1820'lerde bahsettiği bölgenin kalabalık köylerinden eser kalmamıştır. Aşiretlerin kendi aralarında ve devlet ile çatışmasından kaynaklı olarak ortaya çıkan şiddet ortamından köylerde oturan her yüz hânedan altmışı yerlerini terk ederek nispeten daha güvenli olan dağlık bölgelere kaçmıştır¹⁵⁶. Buradaki halkın köylerini terk etmesi, Ali Rıza Paşa ve ondan sonra 1850'de Kerkük'ün eyalet olması ve müstakil valilik ile yönetilmesine kadar geçen sürede Bağdâd valilerinin aşiretlere yönelik aşırı şiddet eksenli yönetim anlayışlarından ileri gelmiştir. Bundan sonra köylerde kalan nüfusu yerinde tutmaya dönük bazı çabalara girişilmiş ancak buna rağmen köylerden kaçan nüfusun önüne geçmekte ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Çünkü köylerde kalan az sayıdaki nüfus tüm köye yüklenen vergi miktarını karşılayabilecek güçte değildir. Bu yüzden köylüler, aşırı vergi yükünden kaçarak peyderpey göçebelîğe geçiyorlardı¹⁵⁷. Köylüler aşırı şiddet ve müdahale ortamından dağlara çekilerek yeniden göçebelîğe dönmüş ve köy yaşamında zayıflayan aşiret bağları yeniden güçlenmiştir. Bu yönüyle bölgenin düalist yaşam olanağı köy ve göçebe diye birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış iki sosyal gruptan ziyade şartların oluşması ile sürekli birbirine dönüşen bir durumu ortaya çıkarmıştır.

¹⁵⁶ Şakir Paşa, 1876'da bölgedeki aşiretler ile ilgili olarak hazırladığı raporunda aşiretlerin ve meskûn halkın güvenliklerini tehdit eden bir durum ve ortam karşısında "zulm ve te'addi endişesiyle" dağlara çekildiklerini ifade etmiştir. Bkz. *BOA.*, *Y. EE*, 81/2, Lef. 3,7 N 1293/12 Eylül 1876.

¹⁵⁷ *BOA.*, *MAD. d.*, 8009, 24 Ra 1270/25 Aralık 1853; *BOA.*, *İ. MVL*, 387/16890, Lef. 19, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

Baban Hânedân idaresinin kaldırılması sonrasında bölgede bozulan asayiş ve huzurun temini yolunda Kerkük merkezli Şehrızor eyaletinin kurulmasıyla köy yerleşimlerine yönelik iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birincisi daha önce mamur iken çeşitli sıkıntılardan dolayı “*her birisi bir tarafa firar*” (yerlerini terk eden) halkın ikna edilmek suretiyle yerine getirilmesidir. İkincisi, haric-i defter olan aşiret unsurlarının iskân edilmek suretiyle yeni köyler oluşturulmasıdır. Kerkük eyalet yönetimi öncelikle boşalan köylerin sakinlerinin peşine düşerek onları eski yerlerine getirmeye çalışır. Ancak bunlardan çok azının izine ulaşır. Ulaşabildiği sakinler de köylerini mamur edecek ekonomik potansiyelden yoksundur. Bunun üzerine haric-i defter olan göçebe aşiret unsurlarının getirilmesine çalışmalarına ağırlık vermiştir. Ancak tüm çabalara rağmen devlet denetim ve kontrolünün dışında bulunan aşiret unsurlarını köylere yerleşme noktasında ikna edememiştir¹⁵⁸. Göçebe aşiretlerin bu dönemde köylülüğü reddetmelerinin temelinde Ali Rıza Paşa ve sonrasında göreve gelen Necip Paşa'nın (1842-1848) valilikleri döneminde aşiretlerin iskânı için başvurdukları askerî güç kullanımı ve şiddet vardır. Bu valiler döneminde yürütülen askerî güç kullanımı aşiretler nezdinde devlete karşı bir soğukluk doğurmuştur¹⁵⁹. Bağdâd valilerinin 1831-1850 yılları arasında aşiretlere yönelik politikası Kerkük yönetimindeki aşiretleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun üzerine Şehrızor Valisi Ali Paşa, boşalan köylerin yeniden imara açılması ve tarımsal üretime kazandırılması için merkezî hükümete yeni bir öneri sunmuştur.

Ali Paşa merkezî hükümete sunduğu önerisinde bölgenin “*sene-i vafireden beru*” (uzun bir zamandan beri) iyi idare edilmemesinden kaynaklı olarak ıssız ve insansız kaldığı ancak kendisinin bölgede sağladığı asayiş tedbirleriyle Şehrızor eyaletinin her tarafında “*emniyet ve zabt ve rabt-ı aşayirle husulü refah ve istirahat-ı ahali ve fukara kazıye-i matlubesi...*” sağlanmıştır. Ancak emniyet ve huzurun sağlanmasına rağmen boşalan yerlere göçebe olup devlet denetiminin dışında olan halkın getirilmesine muvaffak olunamamıştır. Bu münasebetle Erbil'den Kifri'ye uzanan hattın “çöl” tarafında bulunan köylerin “*ashab-ı zi iktidar ve servetten olanlar kendi tarafından akçe sarfiyla o makule karyelerin imaret ve teksir-i ziraat ve felahatına rağbetle*” (yeniden imara açılması ve tarımsal üretime kazandırılması için servet ve iktidara haiz kimselerce) talep edilmiştir. Bu yerlerin servet ve güç sahibi kimselere

¹⁵⁸ BOA., İ. MVL, 289/11538, 13 B 1270/22 Nisan 1853.

¹⁵⁹ Longgrigg, *Four Century of Iraq*, s. 290.

verilmesi halinde bölge, yeniden imara açılacak ve buralarda yapılacak tarımsal üretimle hem halk hem de devlet açısından faydalı neticeler doğuracaktır. Devletin şuan buralara “*canib-i miriye tarafından imariyetinde dahi vakt-i hâlin müsaadesi olmamasıyla*” (gerekli fonu ayıracak gücü olmadığından) buraların kaderine terk edilmesi de uygun olmayacaktır. Bu münasebetle bir komisyon tarafından bu köylerin yeniden imar edilebilmesi için tarımsal üretimi yapabilecek istekli kişilere mukaveleye bağlı olarak verilebilir. Bu kapsamda servet sahiplerinin yaptıkları harcamalar paralelinde köy ve araziler, beş seneden on beş seneye kadar tahsis edilip bu sürenin bitmesiyle yeniden devlete iadesi garanti altına alınabilir. Böylece servet sahiplerinin tasarruflarına aldıkları köylere aşiretler içerisinde bulunan çiftçilerin yerleştirilmesine muvaffak olunacaktır. Bu çiftçilerden vergi ve tarımsal gelirden alınacak öşrün yarısı veya üçte biri hazine tarafından alınacaktır. Arazilerin tahsis edildiği müddettin bitimiyle devlete terk edilmesi mukaveleye bağlanılacaktır. Bu sürenin bitimiyle köyleri tasarruf eden servet sahiplerinin köylerin ellerinden alınacağı korkusuyla bu köylerin imarına teşebbüsten imtina gibi bir korkuya meydan vermemek için ellerine bir ruhsatnâme verilmesi uygun olacaktır. Hatta merkezî hükümetin buna onay vereceğine dâir kanaatimizle bazı köyleri söz konusu kimselere vererek kısa bir zamanda hem köyler yeniden imara açılmış ve hem de arazilerde tarımsal üretime başlanmıştır. Bu durum karşısında servet ve iktidar sahibi bir hayli kişi boş köyleri yeniden imara ve tarımsal üretime açmak için müracaat etmiş ve bu müracaat karşısında Şehrizer eyalet meclisiyle bunu bazı kıstaslara bağlayarak merkezi hükümetin onayına sunmayı uygun gördüklerini belirtmişlerdir.

Şehrizer eyalet meclisinden gönderilen önerileri dikkate alan Meclis-i Vala, durum hakkında defter eminine müracaat ederek bilgi istemiştir. Defter emini Meclis-i Vala'ya sunduğu cevabında Erbil, Köprü ve Kifri'ye kadar olan hatta bulunan bütün toprakların Haraci topraklardan olması münasebetiyle tapu ile ihale ve istimlâki caiz olmayacaktır. Ancak söz konusu arazilerin sahipleri yerlerini terk ederek toprakları sahipsiz ve varissiz bırakmaları durumunda “*canibi miriye*” (miri topraklara) dönüşmektedir. Bu toprakların miri statüye kavuşturulmasından sonra müzayedeye çıkarılmak suretiyle taliplilerine verilebilecektir. Bu topraklara yerleşip işleyenler, devlete vermekle mükellef oldukları vergileri vermeleri durumunda kendilerine tapularının verilmesi “*kanun-ı kadim*” (süre gelen uygulamaların) gereği olduğunu belirtmiştir.

Meclisi Vala, miri statü içinde değerlendirilen haraci toprakları Şehrizor eyalet meclisinin öngörülerini ve tapuyla toprak dağıtımına dâir nizamnâmenin gerekleriyle bölgenin kendine has yapısını göz önüne alarak bir formül geliştirmiştir. Bu formüle göre Erbil, Köprü ve Kifri'ye kadar olan toprakların yeniden imar ve iskân açılması için diğer miri arazilerin tapu usulüyle dağıtımını esnasında öngörülen şartların uygulanması hazine ve ahali açısından tercih edilen bir durumdur. Ancak buraların diğer araziler gibi mamur olmayıp imara yeni açılacak olması münasebetiyle diğer arazilere öngörülen bedelin altında bir bedel üzerinde verilmesi daha uygun olacaktır. Bununla birlikte tapu ile toprak dağıtılacak ahali "*iskân olunacak ahali sair ahali-i meskûneden olmayarak aşair ve kabail takımından celb ve iskân ettirmek*" (yerleşik olmayacak tamamen aşiret yapısından olmasına) dikkat edilerek beş yıla kadar herhangi bir vergi alınmaması, evlada intikal ve diğer hakları ihtiva eden bir çerçevede karar kılınmıştır. Belgenin üst ve alt taraflarında en üst karar organı olan padişah bir ekleme yapmıştır. Bu ekleme de "*zıkr olunan mahallerden tebayı İrâniye ve sair ecnebi uhdesine senet-i arazi geçirilmemesine itina ve dikkat olunması hususu*" (dağıtılacak toprakların İrân ve sair yabancı devletlerin tebaalarının ellerine geçmemesine mümkün mertebe dikkat edilmesi) gereği vurgulanmıştır¹⁶⁰.

1831-1850 yılları arasında cereyan eden kargaşadan dolayı hükümet, direkt aşiretlerle anlaşma yoluna giderek boşalan köylere onları yerleştirememesi üzerine, yerel eşraf ile işbirliği içerisine girip köyleri tasarruflarına vermiş ve onlar üzerinden boşalan köylere nüfus çekmeye çalışmıştır. Merkezî hükümet boşalan köylere olabildiğince aşiret halkının getirilmesi vurgusunu yinelemiştir. Anlaşılan o ki; hükümet boşalan köylere aşiret unsurlarını iskân etme noktasında gerekli başarıyı sağlayamamıştır. Bu köyler, eşrafın müdahalesine açık bırakılmış ve eşraf kendine ait çiftçi sınıfını buralara yerleştirmeye çalışmıştır.

Kerkük'ün Erbil'den Kifri'ye uzanan kırsal alanında bulunan köy ve nahiyelerin boşalması ve bu nedenle harabeye dönüşme durumlarına 1851'in sonlarında Şehrizor merkezli Kerkük eyaletine vali olarak atanan Ali Paşa'nın engel olma çabaları istenilen sonucu doğurmaktan uzak kaldı. 1856'da valiliğinin sona ermesi ile Kerkük mutasarrıflık düzeyinde Bağdâd valilerinin kontrolüne geçti. Özellikle 1861-67 yılları arasında vali olan Namık Paşa'nın göçebe aşiretlerin iskân edilmesini yönünde kullandığı

¹⁶⁰ BOA., İ. MVL, 289/11538, 13 B 1270/22 Nisan 1853; BOA., MAD. d., 8009, 24 Ra 1270/25 Aralık 1853.

askerî güç, aşiretlerin devlete karşı güvensizliğine sebep olmuş ve iskân ile ilgili istenilen başarı elde edilemediği gibi tersine sonuçlar da doğurmuştur¹⁶¹.

Irak'ta 1831'de başlayan merkezîleşme çabalarının ilk otuz yılında devlet aşiret ilişkileri, tek taraflı ve askerî güç üzerinden baskıya dayanan bir yaklaşımla ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşım, göçebe aşiret unsurlarının köylüleştirilmesinde belirleyici olan ve toplumdaki iktidar ilişkilerinin sürekli müzakereye dayalı siyasî süreçleri göz ardı etmektedir. Bu siyasî süreçler, Osmanlı toplumunda bir yandan köylü üreticiler ve onların yer aldıkları köy birimleri, diğer yandan merkezî hükümetin de içinde bulunduğu egemen kesim ve onun içinde yer alan çeşitli aktörlerin aralarında cereyan eden müzakere, uzlaşma ve gerektiğinde baskı uygulamalarından meydana gelir¹⁶². Kerkük ve etrafındaki kırsal alanda hem yerleşik hem de göçebe halk, devlet ile olan ilişkilerinde tahminlerin ötesinde bir pazarlık gücüne sahiptirler. Özellikle göçebe aşiret unsurlarını devletin asker, vergi ve kimi müdahalelerine karşı bağımsız ve dirençli kılan en önemli faktör sınırın kendilerine tanıdığı tabiiyet değiştirme imkânıdır. Göçebe aşiretler bu tepkilerini “*pençe-i kanununa giriftar*” (devletin yükümlülüklerinden) kaçınmak için “*aded-i daim*” (sürekli başvurdıkları) bir yoldur¹⁶³.

Merkezîleşmenin, Kerkük bölgesinde Baban hânedân idaresine son verilmesi ile tam anlamıyla yürürlüğe konulması hükümeti, aşiretleri bazı yükümlülükler altına almaya sevk etti. Bunlardan merkezî hükümet açısından en önemlisi Altıncı Ordu'nun asker ihtiyacını karşılamaya dönük kur'a sisteminin uygulanması noktasında nüfus tahririnin yapılması talepleridir. Merkezî hükümetin Tanzimat uygulamaları çerçevesinde yürürlüğü koyma konusunda en fazla zorlandığı hususların başında, bölgeden asker toplamaya dayalı nüfus tahririnin yapılmasıdır¹⁶⁴. Bu doğrultuda bölgedeki yetkililer ile istişareler yapılmaya başlanmıştır. İstişarenin taraflarından biri olan Altıncı Ordu Müşiri Muhammed Namık Paşadır. Paşa, elindeki sınırlı askeri kuvvetle Bağdâd merkezinde kur'a sistemini yürürlüğe koymaya başlamakla beraber an itibarıyla büyük Arap aşiret unsurlarının isyan halinde olması dolayısıyla tüm eyalet bünyesinde teşebbüs edilemez. Kerkük bölgesinde uygulanabilmesi için ise piyade-

¹⁶¹ Charles İssawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 A documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988 s. 29; Matti, a.g.m, s. 150; Longgrigg, *Four Century of Iraq*, s. 290.

¹⁶² İslamoğlu, a.g.e, s. 64.

¹⁶³ BOA., *Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye ve Yaveran Dairesi Maruzatı (bundan sonra Y. PRK. MYD)*, 7/138, 1305/1887.

¹⁶⁴ Shields, a.g.e, s. 39.

süvari bin nefer nizami, üç yüz kadar muvazzaf ve iki kıta toptan müteşekkil ordunun Kerkük kırsalında istihdamıyla mümkün olacaktır. Söz konusu asker ihtiyacının Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî nezdinde karşılanamaması bir yana, gerekli askeri tedarik edilse bile Kerkük bölgesinde an itibariyle bir nüfus sayımı yapılamayacaktır. Çünkü Kerkük bölgesi hudûdda olup “*mesele-i hudûdiye ise henüz hitâm bulmamak hâsebiyle*” (hudûd sorunlarının henüz nihayet bulmadığı) bir zamanda kur’a sistemini uygulanmasına teşebbüs edilmesi hâlinde halkın İrân’a “nakil hâne” (göç edecektir.) Bu yüzden nüfus sayımına ilişkin teşebbüslerin ileri bir tarihe ertelenmesi gerektiğini ifade eder¹⁶⁵. Muhammed Namık Paşa, merkezi hükümete sunduğu görüşlerinin yanında Irak’ta bulunan çeşitli kesimlerce benzer görüşleri içeren mektuplar gönderilmiştir. Nitekim 1850’de Baban Hânedân idaresine son verilmesinin hemen ertesinde İngiltere elçisi bir İngiliz seyyahın mektubuna dayandırdığı tavsiyelerinde Irak’ın İrân ile uzun bir sınıra sahip olduğunu ve sınır bölgesindeki halk ile iyi geçinilmesi gereğini ifâde etmiştir¹⁶⁶.

Kerkük ve kimi bağlı birimlerinde kur’a sisteminin uygulanması yönünde ilk teşebbüsler 1860 yılında başlamış ancak sistemin uygulanma safhasına geçmesi 1864 yılını bulmuştur. 1864’te sadece Kerkük merkezinde nüfus sayımı ve buna ilişkin kur’a uygulaması gerçekleştirilebilmiştir. Bu yöndeki haber Tasvir-i Efkâr Gazetesinin 12 Şubat 1864 tarihli nüshasında derç edilmiştir¹⁶⁷. Orduya asker alımını öngören nüfus sayımı ve kur’a sistemi 19. yüzyılın sonuna kadar sadece kent ve kasaba merkezlerinde uygulamaya konulmuş ancak aşiret alanları içine bu anlamda nüfuz edememiştir. Devlet kur’a sistemi ile aşiret yapısından kopardığı ferdi, uzun yıllar farklı bir disipline tabi tutarak onun aşiret aidiyetini törpülemek suretiyle aşiret yapısını parçalamayı amaç ediniyordu. Aşiret ferdi ise aşiret yapısı ve alanından kopmak istemiyordu. Sistemin aşiret yaşamına olan tehditlerinden dolayı aşiretler uygulamaya büyük direnç göstermişlerdir. Bu direnç sınıra yakın bölgelerde daha fazlaydı. 19. yüzyılın sonlarına kadar özellikle sınırın her iki tarafına gidip gelen aşiretler hükümetin kur’a sistemine veya yıllık tayin edilmiş belli sayıdaki askeri, orduya göndermeye yanaşmıyorlardı. Dâhiliye nezaretinden Mûsul vilayetine gönderilen yazıda, Irak vilayetleri içerisinde en fazla bakayanın Mûsul vilayetinde olduğu buna da sınır bölgesinde bulunan aşiretlerin neden olduğu ifâde edilmiştir. Bundan hareketle yerel idarecilerden, bu konuda gerekli

¹⁶⁵ BOA., İ. DH, 251/15442. Lef. 1, 23 M 1268/18 Kasım 1851.

¹⁶⁶ BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası (bundan sonra HR.TO), 214/45, 17. 11. 1850.

¹⁶⁷ BOA., A. MKT. MHM, 180/3, 26 Şaban 1276/19 Mart 1860; Necdet Hayta, a.g.e, s. 82.

hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir¹⁶⁸. Aşiretlerin bu uygulamaya dâhil edilmesi noktasındaki şartlar 19. yüzyılın sonuna dek oluşmamıştır. Ancak Midhat Paşa'nın üç yıllık valiliği sırasında aşiretlerle kurulan özel ilişki üzerinden yıllık bazı oranlar toplanabilmiştir.

Muhammed Namık Paşa'nın baskı ve şiddete dayalı valiliği sırasında aşiret unsurlarının devlete karşı mesafe koymaları ve bundan kaynaklı iskân taleplerine uzak durmaları Midhat Paşa'nın valiliği dönemiyle yeni bir seyir almıştır. Tüm Irak'ta olduğu gibi göçebe aşiret unsurlarının iskânıyla ilgili en ciddî mesafe Midhat Paşa'nın valiliği döneminde kat edilmiştir. Midhat Paşa, Bağdâd valiliğine atanır atanmaz merkezîleşme politikalarının önemli bir ayağı olan Vilayet Nizamnâmesi'ni Irak'ta uygulamaya geçirmiştir. Vilayet Nizamnâmesi'nin amacı, bölgede köyden livaya kadar uzanan idarî hiyerarşiyi tanzim ederek işleyişi sağlamak ve bu suretle de merkezîleşme politikalarının tüm kırsal alanda uygulamaktır. Ancak bu amaç, sadece liva ve kazalarda uygulanabilmiştir. Nizamnâmenin esasını teşkil eden köy ve nahiyeler bu düzenleme çerçevesinde idarî hiyerarşiye dâhil edilemedi. Zira Irak'ın ekser halkı göçebe unsurlardan oluşmaktadır. Mevcut köy yerleşimleri bu amacı yerine getirecek potansiyelden uzaktır¹⁶⁹. Midhat Paşa, merkezîleşme politikalarının kent ve kasaba dışına yayılabilmesi için nüfusun çoğunluğunu oluşturan göçebe unsurların iskân edilmek suretiyle köylüleşmesiyle mümkün olacağına inanıyordu. Özellikle Şehrîzor (Kerkük) Sancağı'nda bu anlamda çok büyük bir açık bulunmaktaydı. Sancak dâhilinde nüfusun yerleşikten göçebelîğe geçişine dayanan bir durumun varlığı söz konusuydu ve bunun önüne geçilmesi gerekmektedir.

Midhat Paşa'nın merkezîleşme politikalarının önemli bir ayağını teşkil eden göçebe aşiret unsurlarının iskânı, seleflerinin askerî güç kullanımının aksine aşiretlerle kurulan diyalog ve pazarlık üzerine kuruluydu. Ancak aşiretleri çadır hayatından vazgeçirme ve kurulacak hânelerle köyler tesis etme amacını esas alan pazarlıklar için uygun bir zeminin oluşturulması gerektiğine inanıyordu. Zira daha öncede ifade edildiği üzere Şehrîzor (Kerkük) Sancağının mevcut ortam ve şartları, göçebe aşiretleri yerleşîğe geçirmek bir yana, meskûn ahaliyi bile yerinden etmekteydi. Bu münasebetle Bağdâd

¹⁶⁸ *MVŞMT*, T9901, s. 4 Gurre Şaban 1310/18 Şubat 1893.

¹⁶⁹ Vilayet usul-ü kaidesinin icraat-ı asliyesinden birisi ve en ehemmiyetlisi tefrik-i kura ve enhave kaza ve liva maddesi olup havali-i Irakiyenin ekser ahalişi gerçi mutavattın ve meskûn olmayarak haymenişin göçebe takımından bulunması hasebiyle tefrik-i kura maddesi şimdilik pek de mümkün değilse de ...” *Zevra*, Sa. 2, s. 4, 12 Rebiyülevvel 1286/22 Haziran 1869.

vilayet meclisinden Şura-yı Devlet'e havale edilen ve bölgenin iskân faaliyetlerinin önünde engel olan mevcut durumu ile yeniden yapılanmaya dâir görüşleri içeren bir rapor hazırlandı. Raporda Şehrizar sancağında yürütülecek iskân faaliyetlerinin önünde engel teşkil eden hususlar, şöyle kaleme alınmıştır:

1. Şehrizar (Kerkük) sancağı İrân ile “*hemhudûd*” sınır olması münasebetiyle İrân'ın bölge halkını kendi sınırlarına çekme politikalarına açık olması.
2. Bölge halkının “*hâli bedeviyette*” (göçebe olması) ve iki sınır arasında hareket hâlinde bir yaşam tarzının bulunması.
3. Bölgede uygulanmakta olan mukataa sistemi¹⁷⁰ nedeniyle çiftçilerin mültezimlerin sömürsü altında ezilmiş olmaları.
4. Sancak dâhilinde yürürlükte olan vergi oranlarının halkın tahammül sınırlarını aşacak şekilde ağır olması.

Bağdâd Vilayet Meclisince hazırlanan raporda, Şehrizar (Kerkük) Sancağının yaşam koşullarını ağırlaştırılan hususların, halkı yerleşikten göçebelige zorladığı ve bundan kaynaklı olarak sancağı âdetâ “*hâli ve harap*” (insansızlaştığı) belirtilmiştir. Yine sancağın yeniden imarı için aşiretlerin iskânı yönünde gerekli ortam ve koşulların hazırlanması ve göçebe yaşama alternatif yaşam tarzının sunulması gerektiği vurgulanmıştır. Midhat Paşa, vilayet meclisi üzerinden bölgedeki göçebe yaşam koşullarını medeni/yerleşik hayata evirecek en önemli saikin tapu usulüyle toprak tahsisi olduğunu belirtmiştir¹⁷¹.

Merkezî hükümet, Bağdâd vilayet meclisinin Şehrizar (Kerkük) Sancağı ile ilgili hazırladığı raporu dikkate alarak bölgede halkı göçebelige iten koşulların iyileştirilmesi yönünde tapu usulüyle toprak dağıtımının kabulünü öngören bir kararnâme çıkarmıştır. Kararnâme, Şehrizar Sancağı dâhilinde bulunan toprakların işletim yapısını yeniden yapılandırmak suretiyle denetim ve kontrol dışı aşiret unsurlarını yerleşige geçirmek ve bölgeden İrân'a yönelik nüfus kaymasının önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Bu da ancak diyalog ve ikna üzerinden yapılabilmektedir. Zira sınırın geçişken yapısı, dayatmaya dayalı teşebbüslere imkân vermemektedir. Bu durum tapu usulü toprak tahsisinde,

¹⁷⁰ Irak toprakları ekseriyetle mukataa sistemi ile işletilmektedir. Bu sistem gereği toprak vergileri belli bir süre ile en yüksek miktarı veren kişiye ihale edilirdi. İhaleyi üzerine alan kişiye mültezim denilir. Mültezimler devlet verdikleri miktarın üzerinden bir meblağ elde etmek için çiftçileri mağdur etmekteydiler. “...*Havali-i Irakiyenin ekser arazisi ve mezra'ı mukataa suretiyle idare olunagelmekte ise de geçende dahi bahs ve dermeyan eylediğimiz vecihle bu suret ziraatın matlub derecede terakki ve tevsî'ine mani olduğundan ...*”Bkz. *Zevra*, Sa. 68, s.136, 15 Ca1287.

¹⁷¹ *BOA.*, ŞD, 2148/218, Lef. 6/2, 8 M 1288/30 Mart 1871.

göçebe aşiretleri en imtiyazlı kesim yapmıştır. Nitekim tapu karşılığı toprak tahsisi, göçebe aşiretler, çiftçilikle uğraşıp çadırdaki ikamet eden topluluklar ve kentli sermaye sahipleri olarak üç zümreyi muhatap almaktadır. Bununla birlikte merkezî hükümet nazarında verilmesi en arzu edilen kesim ise göçebe aşiret unsurlarıdır. Buna ilişkin düzenlemelerde göçebe aşiret unsurlarına tapu ile toprak dağıtımının meccanen yani karşılıksız olarak verilmesi öngörülmüştür¹⁷². Belli bir alanda çiftçilik yapan ancak çadırlarda oturan kesime ise toprağın çok düşük bir bedel karşılığında ve uygun ödeme koşulları dâhilinde verilmesi öngörülmüştür. Bununla birlikte gerek göçebe aşiretler ve gerekse de çadırlarda oturup çiftçilik yapan halk, aynı amaç doğrultusunda bazı kalemlerde vergiden muaf tutulmuştur. Nitekim Şehrizer topraklarının tapu ile dağıtımını esas alan kararnâmede çadırlarda yaşayan topluluklar için her bir çadır başına belli oranda vergi tayin edilirken bu çadırları terk edip ev kuranlardan vergi alınmaması karara bağlanmıştır¹⁷³.

Midhat Paşa, aşiretlerin denetim ve kontrolü yolunda toprak işletimi ve vergi sisteminin yanında idarî yapıya ilişkin gerekli düzenlemeleri yaptıktan¹⁷⁴ sonra aşiretlerin iskânı noktasında aşiret liderleriyle temasa geçmiştir. Aşiret liderleri üzerinden aşiretlerin iskân edilmesi Midhat Paşa dönemi aşiret politikasının en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Midhat Paşa, aşiretlerin iskânı için öncelikle aşiret lideriyle temas kurarak aşiretin büyüklüğü ile aşiret bağlarının yapısı nispetinde bir pazarlık ve ikna faaliyeti yürütmüştür. Bu pazarlık aşiret liderleri, yerel hükümet (Bağdâd Valisi) ve merkezî hükümet arasındaki müzakare ve kararlara dayanmaktadır. Nitekim bu anlamda Şehrizer bölgesinin en büyük aşireti olan Caf Aşireti önemli bir örnektir. Caf Aşireti gerek nüfuz ve gerekse de sahip olduğu hayvan varlığı ile Şehrizer bölgesinin en büyük aşiretidir. Aşiret, Osmanlı İrân arasındaki bölgede göçebe bir

¹⁷² "...tapu ile tefviz-i arazi hususunda olan kaide üç dereceye taksim olunarak ziraat için verilecek arazinin o makula aşayiri bedeviyeye meccanen ve şimdiye kadar ziraatla me'luf olan haymenişin ahaliye müzayede olunmaksızın kıymeti mukadderisiyle ve sair sınıf ahali-i sınıfı mütemeddinenin alacakları arazi dahi usulüne tevfikeyen bil müzayede takdir edecek bedelatıyla satılması kararlaştırılıp iş bu faideye tatbiken mahallince icraatı fiiliye için mahsusı memurlar tayin ve müte'addid komisyonlar teşkil olunarak..." BOA., B. AYN. d., 851, s. 178, Gurre-i Receb 1290/25 Ağustos 1873.

¹⁷³ Kararnamenin altıncı maddesinde; "İva-yı mezkûr dâhilinde vaki mahallerde haymenişin ne cins ve ne kadar halk var ise çadırdaki oturdukları müddette beher çadırdan senevî elli kuruş vergi alınacak ve çadırı terk edip hane inşâsı ile iskân edenlerden işbu çadır vergisi alınmayacaktır." BOA., ŞD, 2148/218, Lef. 5/2, 8 M 1288/30 Mart 1871.

¹⁷⁴ Aşiretlerin iskân edilmesi güçlü bir yerel yönetimin teşekkülüne bağlıdır. Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğine tayin edilmez il icraatı 1864 vilayet nizamnamesi Irak'ta uygulamak suretiyle tüm Irak'ı Bağdâd merkezli bir yönetime bağladı. Yerel hükümetin güçlü kılınması aşiret iskânında en önemli faktör olarak değerlendirmek gerekir.

yaşam tarzına sahip olup, yazın İrân tarafındaki yaylalarda kışında Süleymâniye ve Salahiye arasındaki bölgede kalmaktadır. Çeşitli firkalar hâlinde olup bütün firkaları Muhammed Bey liderliğinde örgütlenmiştir. Midhat Paşa aşiret lideri Muhammed Bey ile temas kurarak kendisini Bağdâd'a davet etmiş “*Caf aşiretinin bizim tarafa celbiyle istihsal-i esbab-ı iskâniyesi hakkında ittihazı iktiza eden tedabiri...*” ve aşiretin iskânı ile ilgili olarak kendisiyle müzakere ve pazarlığa dayalı bir diyalog geliştirmiştir. Midhat Paşa ve aşiret lideri Muhammed Bey arasında Caf Aşireti'nin fırka fırka Kerkük ve Süleymâniye arasındaki bölgeye yerleşeceği ve buna mukabil hükümetin tapu karşılığında toprak tahsisi yapacağı, aşiretin çok kalabalık bir sürüye sahip olması dolayısıyla sürüleri tayin edilecek özel çobanlar refakatiyle yaylalara götürüleceği yönünde pazarlıklar yürütülmüştür. Caf lideri ile fırka temsilcileri vergi ile devletin kendilerine olan müdahalelerine odaklanarak bu konuda güvence talep ediyorlardı. Bu tür özel taleplere karşı merkezî hükümet, yürürlükte olan sistemin mümkün olduğu üzere işletilmesi eğilimi içerisindedir. Bağdâd valisi Midhat Paşa ise gerek özel taleplerine ve gerekse de merkezi hükümetin süregelen uygulamaların işletilmesi arzusuna karşı temel amacı olabildiğince aşireti yerleşğe geçirmektir. Bu amaç dâhilinde her iki tarafı ikna etmeye çalışmıştır. Netice itibariyle merkezi hükümetin bilgisi dâhilinde 1850- 1872 yılları arasında birikmiş vergisinin affı, köylerin iki yıl zarfında oluşması kaydıyla mevcut vergilerden muafiyet ve liderlerine liderlik payesinin verilmesi mukabilinde iskân edilecek yerlerde bulunan topraklar tapu karşılığında meccanen aşirete verilmesi noktasında mutabakata varılmıştır. Midhat Paşa, merkezi hükümete, aşirete köy kurmak suretiyle yerleşğe geçmesi karşılığında verilen imtiyazların bir kayıptan ziyade bir kazanım olduğunu bildirmiştir. Zira Midhat Paşa'ya göre iskân, başlı başına bir kazanımdır. Bu sayede aşiret, “*refte refte*” (aşamalı) bir şekilde devletin iktidar alanı içerisine dâhil olacaktır¹⁷⁵.

Midhat Paşa döneminde aşiretlerin iskânına yönelik diğer önemli bir örnek Babanların ilgasından sonra Bağdâd-Kerkük-Altınköprü hattından İrân sınırına doğru genişleyen bölgede yol kesme ve yağma gibi eşkıyalık eylemlerinde bulunan Hemavend Aşiretidir. Hemavend Aşireti'nin bir kısmı 1860'ta Bazyan kazası'nın Çemçemal Nahiyesi'nde iskân edilmişlerdi. Ancak Namık Paşa'nın şiddet eksenli yönetimiyle 1865'te yerlerinden ayrılarak tekrar İrân tarafına geçmiş ve orada tertip ettikleri

¹⁷⁵ BOA, B. AYN. d., 851, s. 176, 21 Ş 1290/14 Ekim 1873; Zevra, Sa. 16, s. 32, 22 C 1286/29 Eylül 1869.

gruplarla Osmanlı tarafına yağmada bulunmaya başlamışlardı. Hemavendlilerin eşkıyalık eylemleri, Midhat Paşa'nın Kerkük ve kırsal alanında teşebbüs ettiği iskân faaliyetlerinin önünde en önemli tehdidi oluşturmuştur. İskânın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için bu tehdidin önüne geçmek gerekirdi. Hemavend aşiretinden kaynaklı tehdidin önüne geçmek için "İskân" önemli çözüm gibi duruyordu. Ancak bunların iskânı yönünde ciddî engeller vardı. Hemavendliler çiftçilikten hoşlanmıyorlardı. Buna dâir teklifleri de cazip karşılamıyorlardı. En önemli yapıları savaştı özellikleridir. Aşiret tek bir lider yönetiminde olmayıp çeşitli firkalar hâlinde ve ayrı ayrı liderler tarafından idare ediliyordu¹⁷⁶. Bu durum birçok liderle pazarlık yapmayı zorunlu kılıyordu. Bir başka zorluk aşiretin eşkıyalıktan kaynaklı kabarık siciliydi. Adam öldürme, kaçırma, yol kesme, yağma ve köy yakma gibi her türlü suçu işlemişlerdi. Dolayısıyla bunların iskân edilmeleri söz konusu suçların af edilmesi ile mümkün olacaktı. Bu da hükümetin otoritesine yerel anlamda zarar verecekti. Bu düşünce ve tartışmalar üzerinden Midhat Paşa'yla merkezî hükümet arasında yürütülen müzakereler neticesinde Hemavendlilerin iskân edilmeleri yolunda verilecek tavizlerin devlet otoritesine kısa vadede zarar verse de uzun vadede önemli yarar sağlayacağı ortak kanaatine varılmıştır. Bunun üzerine firka liderleriyle temas kuruldu. Bu yönde sarfedilen gayretler neticesinde bir kısmı eski yerleri olan Çemçemal ve çevresinde iskân edildi. Hemavendliler her ne kadar tapu karşılığı toprak üzerinden iskân edilmeye çalışılmış ise de iskânlarında tek vesile olmamıştır. Bununla beraber maaş ve sair diğer vesileler de devreye sokulmuştur¹⁷⁷.

Midhat Paşa döneminde Hemavend Aşireti'nin bazı firkaları iskân edilmiştir. Ancak hâlâ İrân tarafından bölgeye yaptıkları saldırıların önüne geçilemiyordu. Bunun üzerine Midhat Paşa, sınırın kontrol ve denetiminin zor olduğu bölgede sınır karakolları inşâ etme yoluna gitmiştir. Belli aralıklarla kurduğu karakol ve kulelere beş nefer asker yerleştirerek iskân faaliyetlerine zarar veren eşkıyalık eylemlerini durdurmaya çalışmıştır¹⁷⁸ ve bu konuda önemli bir başarı da sağlamıştır. Midhat Paşa, göçebe aşiretleri iskânı yönünde cömert ve pragmatist yönetimi ve bölgede sağladığı güvenlik nedeniyle İrân tarafında olan birçok aşiret Bağdâd'a haber göndermek suretiyle iskân

¹⁷⁶ Gökhan Çetinsaya, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamid Döneminde Mûsul Vilayeti", *Irak Dosyası*, c. I, s. 278.

¹⁷⁷ *BOA, B. AYN. d.*, 851, s. 178, 1 B 1290/25 Ağustos 1873; *BOA., (Sadaret. A.).d.*, 960, s. 149, 5 Ca 1289/11 Temmuz 1872.

¹⁷⁸ *BOA, B. AYN. d.*, 851, s. 124, 18 S 1288/9 Mayıs 1871; *Aynı defter*, s. 130, 29 N 1288/12 Aralık 1871.

edilme taleplerinde bulunmuşlardır. Midhat Paşa'nın kısa süreli valiliğine ve merkezdeki muhaliflerinin onu gözden düşürme çabalarına rağmen Iraktaki bir kısım aşiretleri yerleşik hayata geçirmeyi ve onları kontrol altına almayı başarmıştır¹⁷⁹. Bu dönemde Kuzey Irak bölgesinin en büyük aşireti olan Caf Aşireti ekseriyetle yerleştirilmiştir. Caflar, Halepçe, Kifri ve Tuzhurmatu arasındaki bölgede harabe hâlindeki köyleri şenlendirmeleri¹⁸⁰ ile beraber birçok köyün yeniden imarına kaynaklık etmişlerdir¹⁸¹.

Midhat Paşa'nın valiliğinden sonra nitelikli bir iskân politikası yürütülemediği. Aşiret yapısına vakıf olmayan yöneticilerin bölgeye gönderilmeleri bin bir zahmet ve emekle iskân edilmiş olan aşiretleri yeniden göçebelğe sevk etmiştir. Nitekim Midhat Paşa'dan sonra yönetimi devr alanlar, Caf aşiretini vergi mükellefi hâline getirince aşiretin bazı kolları iskân bölgelerini terk ederek İrân tarafına geçmişlerdir. Yerini terk eden fırkanın köy ve topraklarından bir kısmına devlet tarafından el konulmuş bir kısmı komşu fırkalara ve bir kısmı da yeni fırka ve aşiretlerin iskânına tahsis edilmiştir. Ancak 1879 yılında bu fırkalar daha önce yerleştikleri yerlere ve topraklarına geri dönmek istemesi üzerine bazı sıkıntıların oluşmasına neden olmuşlardır. Devlet tarafından el konulan toprak ve köyler yerleşme arzusunda bulunan fırkalara dağıtılmış ancak diğer aşiret ve fırkalara verilenler ise yerel hükümet açısından önemli bir sorun yaratmıştır. Bu sorun, köy ve toprakların yerlerinden ayrılıp tekrar geri dönenlere verilmesi hâlinde sonradan iskân edilen aşiret ile yapılan iskân mukavelesine aykırılık ikileminde düşümlenmiştir¹⁸².

Midhat Paşa'nın 1872 yılı sonlarında görevden alınması ve sonrasında muktedir yöneticilerin bölgeye atanmamasıyla birlikte, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'ne Irak'taki bütün Osmanlı askerî gücünün kaydırılması¹⁸³ ve 1879 yılında tüm Irak bölgesini etkisi altına alan kıtlığın üst üste gelmesi, Kerkük ve etrafındaki kırsal alanda bulunan aşiret düzenini altüst etmiştir¹⁸⁴. Dönemin olumsuz koşullarına rağmen göçebe aşiretler

¹⁷⁹ Matti, a.g.m, s. 158.

¹⁸⁰ Cafların Rûğzadi fırkası Tuzhurmatu'da meskûn Davude aşireti ile komşu hâline gelmiş ve her iki aşiret 19. Yüzyılın sonlarında ve sonrasında toprak münazaalarından dolayı çatışmışlardır. Edmons, a.g.e, s. 477.

¹⁸¹ Cafların iskân edilmesi sonrasında kurulan köy yerleşimleri ilgili olarak bkz. BOA. ŞD, 2150/61, Lef. 4/2-4/7, 10 C 1296/1 Haziran 1879.

¹⁸² BOA., ŞD, 2150/61, 3 M 1296/28 Aralık 1878.

¹⁸³ Lorimer, a.g.e, s. 1490; Vardi, a.g.e, c. III, s. 41.

¹⁸⁴ 1879'da baş gösteren kıtlık sırasında Kerkük merkezli Mûsul vilayet idaresini en fazla uğraştıran sorun Hemavend aşiretinden kaynaklı eşkıyalık eylemleridir. Hemavend aşiretinin eşkıyalık

“aşayir ve ekrad'tan” iskân edilmeleri için Kerkük Sancağı'nın bağlı olduğu Mûsul vilayet yönetimine başvurmuşlardır. Mûsul vilayeti dâhilinde bulunan aşiretler, bu yönü ile Bağdâd ve Basra vilayetlerinin göçebe aşiret unsurlarından farklılık arz etmektedir. Ancak bölgeden sadaret makamına gönderilen telgraflarda vilayet yönetiminin göçebe aşiretlerin yerleşğe geçme konusunda eğilimlerini değerlendirebilecek idarî kabiliyetten yoksun olması ve vilayet memurlarının aşiretlere yönelik kötü tutumlarının da yerleşme arzusunda olan aşiretlerin iskan edilmelerine engel oluşturduğu belirtilmiştir¹⁸⁵. Sadaret makamı göçebe aşiretlere yönelik kötü muamelelerde bulunan memurların üst kurumlarını bilgilendirmiş ve gerekli önlemlerin alınması yolunda görüş istemiştir¹⁸⁶. Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğinden alınması sonrasında merkezî hükümet göçebe aşiretleri yerleşğe geçirme konusunda işin ehli yöneticiler tayin edememiş olsa da, Şehrizer bölgesinde bulunan göçebe aşiretlere karşı mümkün olduğunca iyi ilişkiler geliştirilmesi ve katı tutum ve davranışlardan kaçınılması taleplerini mevcut valilere iletmekten geri durmamıştır. Zira aksi bir tutum aşiretlerin “tevahhuşlerine” (ürkmelerine) yol açacağı ve terk-i tabiiyetle İrân tarafına geçmeleri gibi kaçınılmaz bir sonuçla karşı karşıya kalınacağı vurgulanmıştır. Nitekim Ekim 1874 yılında çok kalabalık bir nüfus ve hayvana sahip olan göçebe Herki Aşireti, Şehrizer Sancağı ve göç güzergâhı üzerinde bulunan bölgelerde çeşitli sıkıntılara neden olmuştur. Aşiretin göçebe yaşamının, bölgede yarattığı tahribata karşı bazı makamlar tarafından zorla iskân edilmesi yönünde görüşler ileri sürülünce merkezî hükümet, aşiret alanının İrân sınırında olduğunu belirtmiş ve aşirete yönelik askerî teşebbüslere girilmesi hâlinde aşiretin İrân tarafına savuşmasına neden olunacağından aşirete yönelik sert yaklaşımlardan kaçınılmasını istemiştir¹⁸⁷.

1880 ve takip eden yıllar boyunca Mûsul vilayetinin en temel sorunları aşiretlerden kaynaklı olup, bu sorunların önüne geçmek için iskân faaliyetleri önemli bir çözüm olarak yürütülmüş ve göçebe aşiretlerin iskânını celbeden tapu karşılığı toprak dağıtımını uygulaması sürdürülmüştür. Ancak merkezî hükümet, aşiretlerin tapu karşılığı toprak tahsisatı yoluyla iskân edilmelerinin, muhtemel yolsuzluklar ve sermaye

eylemleri ve hükümetin içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak bkz.,*BOA.*, *BEO*, *VGG. d.*, 966, s. 120, 127, 1 Ca, 1 B 1297/Mayıs Haziran 1880.

¹⁸⁵ *BOA.*, *Sadaret A.)d.*, 982, No: 20, 2 N 1300/7 Temmuz 1883.

¹⁸⁶ *BOA.*, *Aynı defter*, No: 19, 2 N 1300/7 Temmuz 1883.

¹⁸⁷ *BOA.*, *ŞD*, 2149/32, 14 N 1291/25 Ekim 1874.

sahiplerinin müdahalelerine karşı dikkatli olunması ihtarını yinelemiştir¹⁸⁸. Bu dönemde yerel imkânsızlıklara rağmen hükümet hem yılın belli mevsimlerinde Kerkük kırsalına gelen göçebe aşiretlerin iskânı için bir çaba içerisinde bulunmuş hem de İrân tarafında olan göçebe aşiretleri bölgeye çekmek için bir çalışma yürütmüştür. Osmanlının, aşiretleri iskân için yürüttüğü faaliyetlerin yanı sıra İrân da hem Osmanlı tarafında olan aşiretleri ve hem de iki taraf arasında gidip gelen göçebe aşiretleri çeşitli imtiyazlarla kendi tarafına çekip iskân etmek için yoğun bir faaliyet içerisine girmiştir. Hatta bu faaliyetler kapsamında İrân, Osmanlının kendi aşiret alanı içerisinde kurduğu düzeni bozmak maksadıyla aşiretler arasında çatışma çıkarmaya, kendi bölgesinde bulunan bazı aşiretleri de eşkıyalık faaliyetleri için bölgeye saldırılar yapmaya teşvik etmiştir¹⁸⁹. İrân'ın bölgeye dönük müdahaleleri, Kerkük'ün idari olarak sancak düzeyinde olması ve atanan mutasarrıflarının liyakat ve beceriden yoksun olması nedeniyle savuşturulamıyordu. İrân'ın bu dönemde Kerkük ve çevresinde aşiretlere yönelik müdahaleleri aşiretler arasında çatışma ve huzursuzluğa yol açmıştır. Bu huzursuzluk ortamından bazı aşiretler İrân tarafına geçmişlerdir. İrân'ın müdahaleleri ve Osmanlı memurlarının zayıflığı neticesinde aşiretlerin hareketlenmesine neden olan süreç, yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

Merkezî hükümet Kerkük ve çevresinde 19. Yüzyılın son çeyreği boyunca gerek İrân'ın müdahalelerinden ve gerekse de yerel memurların yönetim becerilerinin zayıflığından kaynaklı meydana gelen aşiret sorunların önüne geçememiştir. Aşiret sorunlarının yerel idarecilerin kapasitesini aştığı durumlarda özel heyetler göndererek bölgede bozulan düzeni yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bu kapsamda 1886, 1892, 1899 yıllarında Heyet-i Islahiye adı altında özel yetkilerle donatılmış komisyonlar göndermiştir. Bu komisyonların görevleri arasında bölgenin huzur ve asayişini bozan aşiret sorunlarının izalesi yolunda tetkikler yapmak, tespitlerde bulunmak ve bu tespitler mukabilinde çözümler üretmek de vardır. Nitekim 1892 yılında Saray tarafından bölgeye gönderilen heyet, Kerkük'te aşiretlerden kaynaklı olarak meydana gelen idarî, siyasî ve ekonomik problemlerin ana nedeni olarak aşiretlere yönelik iskân faaliyetlerinin sürdürülememiş olmasına bağlamıştır. Komisyon aşiretlerin iskân edilememesini şu nedenlere bağlamıştır.

¹⁸⁸ BOA., BEO. VGG. d., 966, s. 149, 20 Z 1297/23 Kasım 1880.

¹⁸⁹ BOA., Y. PRK. TKM, 34/20, 22 Ş 1312/18 Şubat 1895.

1. Yerel hükümet, aşiretlerle diyaloga dayalı ilişki geliştirilememiştir. Mevcut ilişkiler ekseriyetle çatışma üzerinde yürütülmüş ve bu durum aşiretlerin “*hükümetten tevahhuşten*” (hükümetten soğumasına ve uzaklaşmasına) neden olmuştur.

2. İskân edilme eğiliminde bulunan aşiretlere hükümet, uygun bir yer gösterememiştir.

3. Göçebe aşiretler, güçlü bir lider etrafında örgütlü olduğundan söz konusu örgütlenme aşireti hükümete yaklaşmasına engel olmaktadır.

4. Devletin iskân için gerekli güven ortamını tesis edememesi aşiretlerin devlet korumasına karşı güçlü bir aşiret yapılanmasının nüfuzu altında kalma koşullarını beslemeye devam etmiştir. Bu durum aşiretten ayrılmayı göze alamamasına neden olmuştur¹⁹⁰.

Aynı komisyon merkezi hükümete göçebe aşiretlerin yaşam tarzı ve bu yaşam tarzlarının iskân edilmiş olan aşiretlere verdikleri zararları konu alan başka bir rapor da sunmuştur. Bu raporda; Aşiretlerin göçebe yaşam tarzını “*hâli bidayet*” ve “*hâli perişaniyet ve vahşet*” (ilkel), olarak nitelenmiştir. İlkel yaşam tarzlarının ilk etapta çadırdan yapılmış evlere yereleştirilmek suretiyle “*tarik-i medeniyete suluk ile istihsal-i saadet*” medeni yaşamın mutluluğuna erişmelerinin sağlanması gerektiği savunulmuştur. Göçebe aşiretlerin mevcut yaşam tarzlarının değiştirilmesi noktasında gereğinin yapılmaması yerleşğe geçmiş aşiretleri göçebe yaşama zorlayacaktır. Zira Caf aşiretinin yerleşğe geçmemiş firkalarının iskân olunmuş firkalara verdikleri zarar ortadadır. Eğer iskân süreci uygun koşullar dâhilinde sürdürülürse göçebe aşiretlerin mevcut ilkel yaşam tarzları medeni yaşama evrileceği gibi yerleşik yaşama geçmiş olan aşiretler üzerindeki tehditleri de sonlandırılacaktır¹⁹¹. 19. yüzyılın son on yılına tekabül eden bu rapor, aşiretlerin kontrol ve denetim altına alınması yolunda başvuru ve başvurulması amaçlanan temel önlemin aşiretlerin iskân edilerek çiftçi hâline getirilmesi olduğunu göstermektedir.

1880’li yıllara gelindiğinde devlet, aşiretleri tapu karşılığında toprak vermek suretiyle iskân etme stratejisinin yanında yeni stratejiler devreye sokmuştur. Zira tapu karşılığında toprak dağıtımı aşiretlerin devlete bağlılığında önemli bir unsur olmakla birlikte yeterli değildir. Bu yetersizliğin farkında olarak özellikle 1880’lerden itibaren iskân sürecini ek önlemlerle desteklemeye çalışmıştır. Sultan Abdülhamid özellikle

¹⁹⁰ BOA., Y. PRK. BŞK, 26/85, 27 Z 1309/23 Temmuz 1892.

¹⁹¹ BOA., Y. EE, 81/2, Lef. 5, 19 M 1310/13 Ağustos 1892.

Kerkük'te yoğun olarak bulunan Kürt aşiretlerinin bulunduğu mahaller arazisini Araz-i Seniye adı altında doğrudan kendisine bağlamıştır. Görevlendirdiği memurlar vasıtasıyla aşiretlerin nitelikli çiftçi hâline gelmesi ve devlete muti bir reaya olması yolundaki faaliyetleri yapan ve düzenleyen bir kurum tesis etmiştir. Bu kurum, aşiret alanlarının köy birimlerine dönüştürülmesi ve aşiret bağlarının aşındırılarak köy örgütlemesi içinde yönetilme mensubiyetinin oluşması çalışmalarını yürütmüştür. Nitekim 1900'lere gelindiğinde iskânın pekişmesi, meskûn halkın mekân bağlılığının artırılması ve doğru akide ve dinin öğretilmesi amacıyla arazi-i seniye topraklarında meskûn aşiretlerin köylerine camiler inşâ edilmeye başlanmış ve bu camilere imam ve hatipler atanmıştır. Yine köylerde Türkçe'nin yaygınlaştırılması için iptidai mekteplerinin açılması öngörülmüş ve bunların masraflarının sultanın kendi özel hazinesinden karşılanması yoluna gidilmiştir¹⁹².

Kerkük ve idarî alanında 1850'den itibaren aşiretlerin kontrol ve denetim altına alınması yönünde iskân çalışmaları başlatılmış olmakla beraber bu konuda en önemli adım Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliği döneminde atılmıştır. Bu dönemde tapu karşılığı toprak tahsisi özellikle göçebe Kürt aşiretleri nezdinde kabul görmüş ve dağ alanlarından ovalara önemli bir nüfus çekmiştir. Midhat Paşa dönemi ve sonrasında iskân önünde en önemli engel sınırın geçişken yapısıyla İrân'ın aşiretler üzerinden bölgeye müdahalesi olsa da özellikle Kürt göçebe aşiretlerin iskân eğilimli yapıları, bu sorunun aşılmasında ve sürecin 19. yüzyılın sonuna kadar devamında önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyılın sonlarında, Kerkük ve bağlı bütün idarî alanda toplumsal birim aşiret olmaktan çıkmış ve artık köy temel birim hâline gelmiştir. Bu dönemde Kerkük'te meskûn Hemavend, Caf, Davude, Bayat, Talabanî, el Ubeyd, Berzencî, Cubur, Şıvan, Kervi, Cibari, Zengene ve Şeyhân aşiretlerinin¹⁹³ alanları tamamen köy birimlerine dönüşmüş ve her ne kadar bir lider veya liderler tarafından temsil edilse dahi hükümetle olan ilişkiler "koha" yani muhtarlar üzerinden yürütülür olmuştur¹⁹⁴. Tüm Mûsul vilayeti içerisinde en fazla köy yerleşimlerinin bulunduğu idarî birim öncelikle Kerkük kasabası ve daha sonra Şehrizer sancağıdır. Şehrizer Sancağı'nın Kerkük dâhil toplam

¹⁹² *Mûsul Gazetesi, (bundan sonra; MG), Sa. 543, s. 1, 24 N 1317/26 Ocak 1900.*

¹⁹³ Abdülmecid Fehmi Hasan, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁹⁴ Getrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004. S. 107; Longrigg, *Iraq*, s. 26, 39.

beş kazasında mevcut köy yerleşimlerinin toplamı 1150'dir. Buna mukabil Mûsul Sancağı 811 ve Süleymâniye Sancağı ise 353'tür¹⁹⁵.

2.2.4.2. Statü Tahsisi

Kerkük kırsalında yapılan iskânlar ekseriyetle aşiretseldir. Yani devlet aşiretleri bir bütün olarak veya ekseriyetle birbirinden kopuk olmayacak şekilde belirli bir alanda iskân etme yoluna gitmiştir. Bu iskân biçimi aslında devletin arzu etmediği bir iskân biçimi olsa da aşiret yapısının parçalanması karşısında devlet gücünün yetersizliği böyle bir adımı gerekli kılmıştır. Devlet mevcut güç potansiyeli çerçevesinde bir siyaset takip etmek durumunda kalmıştır. Aşiretin bir bütün olarak bir alana yerleştirilmesi karşısında takip ettiği siyaset aşiretin yerleştirildiği alanı devlet idarî teşkilatının bir birimi hâline getirmektir. Buna göre aşiret alanı, sahip olduğu kapasite oranında nahiye veya kaza statüsü verilir. Bu statüde aşiret lideri nahiye müdürü veya kaymakam olurken aşiret alanında kurulan köylerde de alt fırka temsilcileri muhtar olarak tayin edilir. Aslında bu yöntem Osmanlı idaresinin merkez taşra ilişkilerinde uzun süredir tercih ettiği bir yöntemdir. Osmanlı merkezî yönetimi kendisine isyan eden ve direniş gösteren yerel unsurları kendi sistemi içine alabilme esnekliğini daima korumuştur. Bu yüzden ilk başlarda merkezî yönetim tarafından kanun dışı ve asi olarak ilan edilen kimselerin belli bir süre sonra taşrada paşa ve benzeri unvânlarla Osmanlı mülkî idaresinin uygulayıcıları olarak karşımıza çıkması çok da şaşırtıcı değildir¹⁹⁶. Devlet, merkezî sisteminin işleyişini zayıflatan veya sisteme karşı bir izolasyon arz eden toplumsal grupları feda etmek veya kuvvet kullanmak suretiyle pasifize etme yaklaşımından ziyade, bu grupları sistem ile bütünleştirerek ya da yasal bir hüviyet kazandırarak kendisine bağlama yoluna gitmiştir. Bu yol ile hem geleneksel elitleri, hem de kaynağı başka toplumsal yapılara dayanan çeşitli toplulukları merkezle bütünleştirmiştir¹⁹⁷. Osmanlı idaresinin bu esnekliğinin aslında bir zayıflıktan çok imparatorluğun ömrünü uzatan bir özellik olduğu da iddia edilmektedir¹⁹⁸.

Devlet aşiret alanlarına nüfuz edebilmek ve söz konusu alanda devlet sistemini işler hâle getirmek için doğrudan yönetim yerine dolaylı yönetim üzerinden bir siyaset

¹⁹⁵ Cevad, *a.g.e.*, s. 794-95.

¹⁹⁶ Sunar, *a.g.m.*, s. 122.

¹⁹⁷ Barkey, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁹⁸ Sunar, *a.g.m.*, s. 122.

takip etmiştir.¹⁹⁹ Bu yönetim tarzı özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük ve idarî alanında her göçebelikten yerleşige geçişte veya devlet güç ve otoritesinin denetim ve kontrol sağlayabilecek düzeyin altına indiğinde uygulana gelmiştir. Devlet gücünün yoğunlaştığı Kerkük'ün yakın bölgelerinde bulunan aşiret alanları daha çok nahiye şeklinde teşkilatlanıp, lideri nahiye müdürü olarak atanırken uzak alanlarında bulunan aşiret alanında ise kaza idarî birimi tesis edilerek lideri de kaymakam olarak atanmıştır. Merkezîleşme ile beraber aşiret alanlarının denetim ve kontrolü amaçlı nahiye ve kaza teşkili veya her ikisinin de dönüşümünü ihtiva eden aşiret alanlarından, Şıvan, Dizayi, Hoşnav, Hemavend ve Pişder aşiretlerine yönelik takip edilen uygulamalar konunun izahatı açısından önemli örnekler teşkil etmektedir.

Şıvan Aşireti, Zab suyunun sol kıyısı üzerinde Altınköprü'nün doğusuna düşen alanda yerleşmiştir. Aşiretin meskûn olduğu alan 60, 70 köyden oluşmakta olup Kerkük Kazası'na bağlı bir nahiye olarak teşkilatlanmıştır. Nahiye merkezi Hacı Bigan-ı Süfla köyüdür. Köy muhtemelen aşiret liderinin ikamet ettiği köydür. Liderin aşiret alanı içerisinde mevsimsel olarak yer değiştirmesinden dolayı olsa gerek nahiye merkezinin de değişmesi gündeme gelmiştir. Müdürü, Mûsul vilayetinden nahiye merkezi olan köyün, “*vehamet-i havası*” (bunaltıcı havasından) dolayı hükümet işlerinin yürütülemediğini gerekçe göstererek merkezin, havası iyi olan Didar köyüne naklini talep etmiştir. Mûsul valisinin Dâhiliye Nezaretine havale ettiği talep, Meclis-i Mahsusa'ca değerlendirilmiş ve bu tür idarî yerlerin merkezlerin değişmesi yönünde şikâyetlerin sıklıkla yaşandığı nahiye merkez olacak yerin, iyice müzakere edilerek seçilmesini, cevaben Mûsul vilayetine bildirmiştir²⁰⁰. Aşiret alanlarının idare sisteminin bir parçası hâline getirilmesi, hükümet irtibat merkezlerinin aşiretin hareketliliği ile değişmesine neden olan bazı mahzurları beraberinde getirirse de aşiretin kontrol altında tutulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Dizayi Aşireti, Şemamık bölgesindeki alanda meskûndur. Aşiret İzzedin Şir Bey isyanına, liderleri Emin Ağa öncülüğünde katılmış ve bu dönemde Kerkük merkezli Şehrizar eyalet yönetimine sorunlar çıkarmıştır. Aşiret lideri yakalanmış ve Kerkük hapis hânesine atıldıktan sonra affedilerek aşireti içerisine geri gönderilmiştir²⁰¹. Aşiret alanı daha sonra Şemamık Nahiyesi'ne dönüşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Nahiye

¹⁹⁹ Longrigg, *Iraq*, s. 9.

²⁰⁰ *BOA., BEO*, 27/1958, 3 Z 1309/29 Haziran 1892; *BOA., ŞD*, 2162/26, 27 B 1309/26 Şubat 1892.

²⁰¹ *BOA., İ. MVL*, 387/16890, Lef. 5, 22 L 1273/ 21 Haziran 1857.

müdürlüğü de aşiret liderinin uhdesinde bulunmaktadır. 1895'te devletin aşiret alanını dolaylı yönetimden doğrudan yönetime dâhil etmesiyle nahiye müdürü ile memurları, aşiret mensupları dışından atamaya başlamıştır. Bunu hazmedemeyen aşiret, lideri İbrahim Payız Ağa öncülüğünde 150 aşiret mensubu, martini tüfek teçhizatlarıyla Şemamık Nahiye merkezini basarak nahiye müdürünü rehin almıştır. Bununla beraber Kerkük'ten gönderilen vergi memurlarıyla nahiye merkezinde evleri bulunan kolcuların evlerini de basmıştır. Ayrıca merkezî politikaların en önemli vasıtalarından olan telgraf sistemini çökertmeye dönük olarak telgraf direklerini devirerek, Kerkük-Altınköprü-Erbil arasındaki hatları devre dışı bırakmıştır. Aşiret, Kerkük mutasarrıfı ve Mûsul valisinden nahiye müdürünün kendilerinden atanması, toplanacak vergilerin Kerkük'ten gönderilen memurlar yerine aşiret mensuplarınca toplanması gibi bazı taleplerde bulunmuştur²⁰².

Hoşnav Aşireti, Köysançak sınırları dâhilinde bulunan verimli bir bölgede meskûndur. Soran beyi Kör Muhammed Paşa'nın merkezî hükümete yönelik teşebbüslerinde kendisini desteklemiştir²⁰³. Aşiret, Babanların tasfiyesi sonrasında Babanlı Aziz Bey'in başlattığı isyan hareketine destek vermiş ve aşiret ağası, Aziz Bey'in bir numaralı adamı olarak hizmet etmiştir²⁰⁴. Aşiret, merkezî politikalara verdiği tepkiye karşılık olarak yerlerini terk ederek İrân tarafına geçmiş ancak daha sonra aşiretle kurulan diyalog sonucu eski yerlerine döndürülmüştür²⁰⁵. Aşiret eski yerlerine yerleştirildikten sonra alanı idarî birime çevrilmek suretiyle kendi lider kadrosu üzerinden idare edilmeye başlanmıştır. Aşiret alanı 1861'de kaza statüsünde Şehrizer (Kerkük) Sancağı'na bağlı olup kaza müdürü, aşiretin Mahmeli Fırkası Ağası Mahmud Bey'dir. Mahmud Bey, aşiret içinden çok fazla vergi topladığı noktasındaki şikâyetlere konu olmuştur²⁰⁶. Daha sonra aşiret alanı 41 köyden müteşekkil olan nahiyeye çevrilmiştir. Nahiye müdürü Hoşnav Aşireti lideri Bekir Bey'dir. Bekir Bey'in meskûn olduğu Balisan Köyü, nahiye merkezi olması dolayısıyla Balisan Nahiyesi olarak anılmıştır. 1895'lere değin nüfus tahriri, kur'a suretiyle asker alımı ve düzenli vergi toplama gibi merkezîleşmenin hiçbir mekanizmasını bu bölgede işletilememiştir. Bunlar

²⁰² BOA., Y. MTV, 119/81, 10 Za 1312/5 Mayıs 1895; BOA., DH. MKT, 380/42, 6 Z 1312/ 31 Mayıs 1895; BOA., DH. MKT, 378/62, 1 Z 1312/26 Mayıs 1895.

²⁰³ Lazarov ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 12,

²⁰⁴ BOA., A. MKT. MHM, 52/72, 14 R 1269/25 Ocak 1853; BOA., A. MKT. MHM, 48/89, 23 Za 1268/8 Eylül 1852.

²⁰⁵ BOA., A. MKT. UM, 81/18, 1 M 1268/27 Ekim 1851.

²⁰⁶ BOA., A. MKT. UM, 472/94, 9 Za 1277/19 Mayıs 1861.

yıllık bazda aşiret liderinin takdirine bağlı olarak arz ediliyordu. Devlet, aşiret alanına aşiret lideri olup nahiye müdürlüğü yapan Bekir Bey üzerinden dâhil oluyordu. 1895'te Mûsul valisi aşiret alanında dolaylı yönetimine son verilmesi ve nahiyenin doğrudan idare edilmesi için Dâhiliye Nezareti ile müzakerelere başlamıştır. Nahiyeye ilişkin olarak müzakerelere esas teşkil eden veriler Kerkük mutasarrıflığınca hazırlanmıştır. Kerkük Liva Meclisi tarafından nahiyenin yapısıyla ilgili olarak hazırlanan mütalaada belirtilen hususlar devletin bir aşiret alanını merkezî idarenin doğrudan yönetimi altına almasında takip ettiği süreç hakkında önemli veriler içermektedir. Buna göre aşiret alanının büyüklüğü, halkın köylüleşip köylüleşmediği, köylüleşmişse kaç köyden ibaret olduğu, lider kadrosunun yapısıyla aşiret halkının lider kadrosuna bağlılık dereceleri, liva ve vilayet idare merkezleriyle bilhassa İrân hudûduna olan uzaklığı gibi kriterler, aşiretin merkezî idarenin doğrudan yönetimi altına alınması noktasında yürütülen müzakerelerin içeriğini oluşturmuştur. Yerel makamlardan merkezî hükümete sunulan veriler, aşiret alanında müteşekkil nahiyenin, geleneksel idaresine son verilerek “doğrudan doğruya idare altına alınması” merkezî idarenin kurumsal yapısıyla ikame edilmesi noktasında gerekli şartların oluştuğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine 1894 yılında Hoşnav Aşiret alanı, idarî bir birim hâline getirilerek aşiret aristokrasisi üzerinden yönetilmesine son verilmiştir. Aşiret lideri olan Bekir Bey, müdürlükten alınarak yerine 600 kuruş maaşla aşiret dışından bir müdür ve 200 kuruş maaşla bir kâtip tayin edilmiştir²⁰⁷.

Hemavend Aşireti'nin iskânı, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar elli yılı aşkın bir sürede gruplar hâlinde ve yekpare bir süreçten ziyade birbirinden ayrı süreçler dâhilinde olmuştur. Aşiretin bir kolunun iskânına yönelik süreç bitme aşamasına gelirken diğer kolunda eşkıyalık eylemleriyle karşılaşılıyor veya yerleşmeleri için iknaya çalışılıyordu. Hemavend Aşireti, Kerkük'ün yakın ve uzak kırsalında aşiretlerin denetim ve kontrolü bağlamında devleti en fazla uğraştıran aşiret olmuştur. Asıl merkezleri olan Çemçemal, Bazyan Kazasına bağlı bir nahiye statüsünde teşkilatlanmıştır. Bunun yanında Kerkük'ün yakın bazı köylerinde de iskân edilmişler ve buralarda devlet, grup liderlerini nahiye müdürü olarak tayin etmiştir²⁰⁸. Hemavend Aşireti'nin gruplar hâlinde iskân edilmeleri devlet otoritesinin zayıfladığı anda kendi otoritelerini kendi aşiretlerinin alanının dışına çıkarmak suretiyle geniş bir alanı kendi

²⁰⁷ BOA., ŞD, 2166/7, 22 L 1311/29 Nisan 1894.

²⁰⁸ BOA., Y. PRK. TKM, 34/20, 22 Ş 1312/18 Şubat 1895; Hasan, a.g.e, s. 61.

kontrollerine alarak, oradaki bütün vergileri kendi adlarına toplamaya başlamalarına imkân tanımıştır. Nitekim 1895’de devletin Ermeni isyanları ile meşguliyeti sırasında Bazyan Kazası’nın Hemavend liderlerinden Devletyar ve Emin Ağalar, Kerkük’te de Mahmud Ağa güçlü hamilik ağları kurmuş ve bundan kaynaklı büyük bir servet sahibi olmuşlardır. Her bir ağanın hamiliğinde yaklaşık 50 köy bulunuyordu²⁰⁹. Bu köylerin her birine ağa kendi temsilcisini atamakta ve oradaki bütün vergileri toplamaktaydı. Kendilerine bağlanmayan ve kendi otoritelerine karşı çıkan köyleri yağmalayarak ateşe vermekten çekinmiyorlardı²¹⁰. Mart 1882’de bölgeden Mabeyn-i Hümayun’a gönderilen bir telgraf metni, Hemavend Aşireti’nin Kerkük-Süleymâniye bölgelerinde kurduğu himaye ağlarını göz önüne sermektedir. Telgraf, aşiret alanı olan bir nahiye müdürü ve bazı muhtarlar tarafından gönderilmiştir. Buna göre Hemavend Aşireti, 200 kişiye yakın atlı birliklerle Kerkük ve Süleymâniye bölgelerinde bulunan aşiretleri kendi himayelerine almışlardır. Hemavend himayesini kabul etmeyen kendi aşiretleriyle Hân Aşireti’nin köylerine saldırılar düzenlemiş ve Hân aşireti bu saldırılar karşısında çok kayıp vererek teslim olmak zorunda kalmıştır. Kendi aşiretlerinin martini tüfekle mücehhez olması nedeniyle birkaç kez köylerine saldırmış olmalarına karşın onları köylerine sokmadıklarını ancak canlarını korumak için köylerinin dışına çıkmadıklarını, bütün mahsullerinin heba olduğunu ifâde ederek devletten kendilerini korumasını istemişlerdir²¹¹. Telgraf metninin altında nahiye müdürünün parafı olmasına mukabil içeriğinde aşiret mensubiyetinin ön plana çıkması aşiret alanının idarî bir birim olduğunu açıkça göstermektedir.

Aşiretsel iskânın doğurduğu olumsuz gelişmelerden biri de Pişder Aşireti’dir. Pişder Aşireti, Kerkük Sancağı’nın İrân sınırına yakın bölgesinde bulunmaktadır. Devlet 1893’te bir askerî sefer düzenleyerek aşiret alanını bir kaza idarî birimine çevirmiştir. Bölgeye gerekli askerî kuvveti konuşlandırmış ve ağasını da kaymakam olarak atamıştır. Ancak bu düzenleme kâğıt üzerinde kalmaktan öteye gidememiştir²¹². 1896’da aşiret alanı yeniden idarî bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Ancak bu düzenlemede de aşiret ağası ve alt kollarının temsilcileri Kerkük ve Süleymâniye

²⁰⁹ Çetinsaya, *Administration*, s. 76.

²¹⁰ *BOA., Y. A. HUS*, 425/66, 14 Za 1319/26 Mart 1902.

²¹¹ *BOA., Y. MTV*, 3/129, 28 Şubat 1297/12 Mart 1882.

²¹² Longrigg, *Iraq*, s. 26.

bölgesinde devlet aleyhine olan etkilerini ve nüfuz alanlarını genişletmeye devam etmişlerdir²¹³.

Kerkük kırsalında yapılan iskân çalışmalarının aşiretsel olması, devletin aşiret alanlarını, denetim ve kontrol sürecinin bir parçası olarak idarî sistemin bir parçası hâline getirmesini gerekli kılmıştır. Bu süreç devlet gücünün istikrarsızlığı karşısında kimi gelgitler yaşasa da sonuç itibariyle aşiret yapılarının devlet lehine bir dönüşüm geçirmesine katkı sağlamıştır. Aşiret alanının devletin idarî bir birimi hâline getirilmesi, aşiret alanına aşiret aristokrasisi üzerinden nüfuz etme imkânı verirken aynı zamanda aşiret aristokrasisinin zaman içinde aşiret halkı tarafından kendi emekleri üzerinden sermaye ve güç devşiren bir grup olmalarına yönelik algının gelişmesine zemin oluşturmuştur. Aşiret alanı içerisinde bütün vergileri toplayan aristokrasi, bu vergilerin çok azını devlete verirken kalan büyük kısmını kendi uhdelere alıyorlardı. Bu durum zaman içinde söz konusu aristokrasi içinde bir çatışmaya neden olurken, aşiret halkının devlet nizamına yakınlaşmasına da hizmet etmiştir. Aşiret aristokrasisi arasında meydana gelen çatışma, kendi yetkileri altında bulunan alanların dışında bir hamilik ağı kurma rekabetinden kaynaklanmıştır. Yerel hânedân yapılarının ilgasından sonra Kerkük'ün içinde bulunduğu bütün sınır kuşağında devlet gücünün zayıflığı ile ortaya çıkan otoritesizlik ve bundan kaynaklı rantlar, aşiret yapıları arasında bir rekabete dönüşmüş ve bu rekabetten kaynaklı ortaya çıkan çatışma ve kaos ortamında, bir huzur ve istikrar unsuru olarak devlet gücü önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır.

2.3. Tarikat ve Siyaset

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile İrân arasında kalan sınır bölgesinin denetim ve kontrolü yönündeki kaygılar, bölgeyi her iki siyasî gücün askerî ve dinî mücadelelerinin alanı hâline getirmiştir²¹⁴. Safevîler sınır bölgesinde Osmanlı aleyhinde yürüttüğü askerî genişlemesini Şîî bir ideolojiye dayandırmış ve bunu da Erdebiliye Safevîye tarikatı üzerinden yürütmüştür²¹⁵. Şâh İsmail'in Şîî akidesini yaymak ve saltanatını yaygınlaştırmak için, tarikatları bir vasıta olarak kullanarak, Osmanlı Devleti aleyhine giriştiği propagandaların alabildiğine yoğunluk kazanması, Osmanlı Devleti'ni

²¹³ BOA., Y. PRK. TKM, 34/20, 22 Ş 1312/18 Şubat 1895; BOA., BEO, 898/67313, 17 Ş 1314/21 Ocak 1897; BOA., BEO, 2930/219740, 3 N 1314/5 Şubat 1897.

²¹⁴ Fettah, a.g.e, s. 34.

²¹⁵ Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2010, s. 192.

zorunlu olarak karşıt stratejiler geliştirmeye sevk etmiştir. Bu kapsamda Sünnî akideye dayalı tarikat yapıları Safevîler'in mistik taarruzlarına karşı sınır bölgesinin Sünnî karakterini koruma noktasında önemli ihtiyaç hâline gelmiştir. Bu ihtiyaca binaen Sünnî ulema ve meşayih, karşıt propagandanın temel aktörleri olmuş ve devlet nezdinde ki itibarları artmıştır. Bu savunma stratejisinin bir gereği olarak devlet, Sünnî tarikatların bölgedeki varlıklarıyla gelişimlerini desteklenmiştir²¹⁶.

Safevî Hânedânlığı'nın Şiîliğe dayalı siyasî propagandaları, II. Bayezid ve Yavuz dönemlerinde olduğu gibi Kanunî devrinde de zaman zaman devam etmiştir. Muhtelif zamanlarda İrân ile müteaddit savaşlar neticesinde Şiîliğe karşı dikkatli olan Kanunî de seleflerinin yaptığı gibi Şiî akaidiyle mücadele için tarikat erbabına ayrı bir önem vermiştir. Kanuni, şer'i esaslara aykırı tarikat anlayışını sapıklık telakki eden, buldukları her yerde Şiî akidesine karşı olan ve Sünnîliğiyle temayüz eden tarikat ve mensuplarını himaye etmiştir²¹⁷. İrân'ın sınır bölgesinde kesintisiz Şiî propagandasının önüne geçmek üzere Sünnî akideye dayalı tarikat yapılarının desteklenmesi, sınırlarda Sünnîlik yorumuna dayalı sufizm veya seçici bir İslâm formunun oluşmasına neden olmuştur. Zira Sünnîlik esaslarına dayalı sufizm, Osmanlı İmparatorluğunun herhangi bir yerinde rastlanmaz. Osmanlı Devleti'nde devlet hükümet, ulama medrese, sufi tarikat ve halk dini gibi varyantları olmak üzere İslâm'ın dört farklı tipi vardı. Bu dört tip İslâm bütün bir Osmanlıda yan yana bulunurken, sınırlarda tarikat ve halk dini tipi daha çok bulunmaktadır ki bunlar arasında kültür ve yerel dilin etkisi de mevcuttur²¹⁸.

Kanunî devrine ait tahrir defterinde, Kerkük Kalesi'nin hemen dibinde bulunan zaviye ve çevresinde kalabalık bir tarikat erbabının cemaat hâlinde meskûn olduğu ve zaviyenin etrafındaki topraklarda sulu tarımla uğraştıkları görülmektedir. Zaviye ve çevresinde meskûn olan cemaatin hangi tarikat yapısına mensup olduğu ifade edilmemekle beraber, devletin kendilerine tanıdığı kimi imtiyazlardan bunların Sünnî akideye dayalı tarikat mensupları olduğu anlaşılmaktadır²¹⁹. Zaviye daha sonra Zaviye-i Süfla ve Zaviye-i 'Ulya olarak ikiye çıkmıştır. Bununla beraber bu zaviyelerde faaliyet

²¹⁶ İrfan Gündüz, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 65.

²¹⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 66.

²¹⁸ Kemal H. Karpat, "Comment'ts On Contributions And The Borderlands", *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of The Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Wisconsin Pres Madison, s. 5.

²¹⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 77.

yürüten tarikat erbabının hangi Sünnî tarikatın temsilcileri olduğu yönünde bir malumat bulunmamaktadır.

Osmanlı hâkimiyetinin Irak'ta tesisiyle beraber Kerkük ve idarî hinterlandından hareketle merkezî hükümetin desteklediği tarikat yapılarının Bektaşîlik, Mevlevîlik, Kadîrîlik, Nakşibendîlik ve Rufailik olduğu görülmektedir.

2.3.1. 19. Yüzyıl'da Kerkük'te Tarikat Yapıları ve Devletin Tercihleri

Osmanlı Devleti Kerkük'te hâkimiyet kurar kurmaz sınır bölgesinin denetim ve kontrolü yönündeki kaygıları paralelinde tarikat yapılarının vücut bulması için gerekli çalışmaları başlatmıştır. Kentin merkezî hükümet lehinde mistik bir anlam taşıması ve bunun çevresi üzerinde etki ve denetimini sağlaması için bir taraftan bazı alt yapı ve istihdam faaliyetleri yürütülürken öte taraftan bölgede mevcut tarikat yapılarını himaye ve destekleme yoluna gitmiştir. Bektaşîlik ve Mevlevîlik gibi tarikat yapıları, Osmanlı hâkimiyetinin Irak'a gelişiyle beraber Kerkük'te vücut bulan tarikatlardır. Kadîrîlik ve Rufailik gibi tarikat yapıları da Irak menşeli tarikat yapıları olarak Osmanlı döneminde de güçlü etkilerini devam ettirmişlerdir. Nakşibendîlik ise Mevlana Halid'in 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni yorumuyla Kerkük'ün de içinde bulunduğu geniş bir bölgede faaliyet yürüten tarikat yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.1.1. Bektaşîlik

19. yüzyılda Kerkük ve çevresinde Bektaşî tarikatının hareketliliğine dâir herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak bu tarikatın Osmanlı hâkimiyetinin Kerkük'te tesis edilmesi ile beraber hem kent merkezinde ve hem de kırsal alanda faaliyet yürüttüğünü gösteren kimi veriler bulunmaktadır.

Bu verilerden bir tanesi Kerkük Kalesi'nin yeniçeri ağalarının meskûn olduğu mevkinde Kale dizdarına ait evde Hacı Bektaşî veli'ye ait bir makamın bulunmasıdır. Devlet bu makamın hizmetlerini yürütmek üzere, daha önceden Kerkük'e bağlı bazı malikânelerin divani gelirlerini tahsis edilmiştir²²⁰. Yeniçerilerle birlikte anılan Bektaşî tarikatının Pir'ine ait makamın Osmanlı askerî tahkimatının merkezini teşkil eden kalede bulunması, Bektaşî tarikatının merkezî hükümetin bölgedeki iktidarının bir bileşeni olarak erken dönemlerden beri varlık gösterdiğine dâir bir işaret teşkil

²²⁰ BOA., EV. MKT, 2753/131, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

etmektedir. Ayrıca Kerkük'e bağlı bir köy olan Ömer Mendan köyünde aynı adla bir tekke bulunmaktadır. Tekke'den "asitane" olarak bahsedilmesi tekkenin ait olduğu tarikat yapısının merkezini teşkil ettiğini göstermektedir. Tekkeye bazı malikâne gelirleri tahsis edilmiş ve bu gelirler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kesilerek Kadirî tarikat kurumlarına devredilmiştir²²¹. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ömer Mendan asitanesine tahsis edilen malikâne gelirlerinin Sünnî tarikat kurumlarına devredilmesi Ömer Mendan'ın bir Bektaşî dervişi şeyhi olduğuna yönelik bir delil olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Kerkük'teki Bektaşî tarikatıyla ilişkilendirilen Kakai topluluğunun Ömer Mendan türbesine kutsallık atfedip ziyarette bulunmaları²²² bu yöndeki değerlendirmeyi kuvvetli kılmaktadır. Kerkük'teki Bektaşî tarikat yapısına ait başka bir veri de Bağdâd'da bulunan Gürgür Baba Bektaşî tekkesinin²²³ menşeinin Kerkük olduğudur. Baba Gürgür bir Bektaşî dervişi olarak Kerkük kenti yakınlarında bulunan Baba Gurgur mevkisinde sürekli yanan ateş ile ilgili keramet sahibi bir zat olarak anıldığı kaydedilmektedir²²⁴. Bütün bu verilere ek olarak Bektaşîlik üzerine hazırlanan hacimli bir eserde tarih ve isim verilmeden eskiden Kerkük'te 15 Bektaşî tekkesinin var olduğu ifade edilmektedir²²⁵. Yazarın kayıtlarına düşürdüğü 15 tekke sayısı hiç şüphesiz bizi, Bektaşî tarikat kurum ve faaliyetlerinin, yasaklandığı 1826 yılına dek, bölgede en etkin tarikat yapılanması olduğu gerçeği ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Bektaşî tarikatının etkin olduğu dönemlerde Kerkük'teki Bektaşî topluluklarının temsilciliği konusu da önem arz etmektedir. Bektaşîliğin mistik yerel kökenleri var mıydı? Konu ile ilgili arşiv kaynakları herhangi bir malumat vermemektedir. Ancak bazı yerel kaynaklar Kerkük'teki Bektaşî önderlerin tüm Kuzey Irak bölgesinde etkin olan mistik hareketlerin temsilciliğini yapan Berzencî seyyidlerini kaynak olarak göstermektedir. Kerkük-Bağdâd yolu üzerine kurulan Dede Merdan, Dede Cafer ve Dede Gaip gibi Bektaşî tekkelerinin dedeleriyle müntesiplerinin mürşitliği olarak

²²¹ VGM. d., 817.127, s. 91, 10 S 1305/28 Ekim 1887.

²²² Moosa, a.g.e, s. 181.

²²³ Bağdâd'da bulunan Gürgür Baba tekkesinin Bektaşî tekkesi olduğuna dair bkz. Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.VIII, s. 64.

²²⁴ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, s. c. V, s. 120-121.

²²⁵ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, Yayına Hazırlayan: Şakir Keçeli, İstanbul 1998, c. 6, s. 267.

Kifri'deki merkez tekkesi olan Berzencî seyyidlerinden Muhammed Sayyah el Berzencî'ye isnat edilmektedir²²⁶.

Kerkük'e yakın Amanşâh derbendinin ağzında bulunan ve Kerkük'te bazı malikâne gelirleri tahsis edilen Baba Zinnun Tekkesi'nin de yine Berzencî seyyidlerine mensup şeyhler tarafından kurulmuş olduğu ihtimal dâhilindedir. Zira Zinnun ismi erken dönemde Berzencî seyyidleri tarafından kullanılmaktadır²²⁷. 1560 tarihli tahrir defterinde Zaviye seyyid zümresi tarafından faaliyetleri yürütülmekte ve seyyidler arasında "Seyyid Zinnun veledi Seyyid Zinnun", "Zinnun-ı Küçük" gibi baba, oğul ve diğer akrabalar arasında kullanılmıştır²²⁸. 1766 tarihli bir vesika kaydında tekkede faaliyet yürüten türbedar ve tekyenişinler Hacı Bektaş-ı Veli evladına kendilerini nispet etmişlerdir²²⁹.

Kerkük kent merkezi ile yakın çevresinde meskûn olan ve Bektaşî kökenlere sahip Kakai topluluğu da Berzencî seyyidlerine mensup Şeyhlere isnat edilmektedir. Buna göre Kakai kelimesi Kaka yani kardeşten tebarüz etmiştir. Bu da Berzencî köyünde bir Berzencî Şeyhine ait tekkenin inşâsı sırasında meydana gelen bir keramete dayandırılmaktadır. Bu keramete göre tekkenin çatısı altına yerleştirilen sütunlar kısa gelince kardeşine kaka uzat diye seslenince sütunlar birden uzamaya başlar. Kaka kelimesinin söylenmesinden meydana gelen kerametten dolayı Kaka'ya dâir inanç şekillenmeye başlamıştır. Kakai Bektaşî topluluğunu Berzencî seyyidlerine bağlı bir aşiret olarak görenler olmakla beraber bir mezhep özelliğine sahip olarak görenler de vardır²³⁰.

Bektaşîler Sünnî bir tarikat olarak ve İrân'ın mistisizmine mukavemet esaslı 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar merkezî hükümet tarafında destek görmüştür. Ancak 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Bektaşî tarikat mensuplarının İrân siyasî otoritelerinin Irak'taki tesirlerine aracı olduğu görülmektedir. Nitekim Bektaşî tekkelerinin müdavimleri²³¹ olan Sarılı/Sarlı ve Bayat Aşiretleri kendi beyleri olan Cihangir Bey ve

²²⁶ Necdet Yaşar Bayatlı, "Kerkük-Dakuk'da Bir Bektaşî Tekkesi: Dede Cafer Tekkesi ve Ritüelleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sa. 47, Güz 2008, s. 144-45.

²²⁷ Berzencî seyyidlerinin soyağacı içinde Zinnun'un yeri için bkz. Muhammed Rauf Tavakkoli, *Kürdistan Tasavvuf Tarihi*, Çev. Mehmet Polat, Hivda Yayınları, İstanbul 2010, s. 153.

²²⁸ *111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufassal Tahrir Defteri*, s. 126.

²²⁹ *BOA., C. EV, 543/27435, 16 S 1180/24 Temmuz 1766.*

²³⁰ Matti Moosa, *Extremist Shiites The Ghulat Sects*, Syracuse university press, syracuse 1987, s. 170.

²³¹ 19. Yüzyıl'da Kerkük ve çevresinde bulunan Bektaşî tekkelerinin müdavimleri için bkz. Avukat Ata Terzibaşı, *Kerküklü Faiz; Çevresi, Yaşamı, Tasavvufi ve Edebi Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, c. I, Gemgin Kitabevi, Kerkük 2008, s. 36.

Mehdi Bey'in öncülüğünde Nadir Şâh'a biat ederek aşiretleri halkıyla Kerkük kuşatmasına katılmış ve Köysancak'ta bulunan Kürdistan askerinin imdada gelmesini, Kerkük'ün düştüğü yönündeki haberleri kendilerine ulaştırarak engel olmuşlardır²³². Nadir Şâh'ın belli aralıklarla iki yıl süren istilası sırasında Kerkük'te bulunan yeniçeri mensupları dahi orduya ait erzakları Nadir Şâh'a peşkeş çekmekten imtina etmemişlerdir²³³. Bektaşî tarikat kurumları 18. yüzyılın ikinci yarısında Şîî din adamlarının mevzileri olmuşlar ve bundan ötürü Safevî yandaşlığı Bektaşî dervişler için kullanılmaya başlanmıştır. Hatta Bektaşî tarikat mensuplarının Irak'taki Şîî unsurlar ile Anadolu'daki Kızılbaşlar arasında âdetâ bir tür aracılık işlevi görmeye başlamıştır²³⁴.

Bektaşî tarikatının İrân ile uzun bir sınıra sahip olan Irak'ta, Şîî mensuplarla olan ilişkileri ve bunun Sünnî mensuplar üzerindeki olumsuz etkileri 19. yüzyılın başından itibaren merkezî hükümete sunulan raporlarda şikâyet konusu olmuştur. Nitekim 1810'da Irak'taki siyasi kargaşanın bitirilmesi amacıyla bölgeye gönderilen Halet Efendi, Bağdâd'da derviş geçinenlerin hepsinin Rafizî olduğunu ifâde ederek bölgedeki tarikat yapılanmasının merkezî hükümet aleyhindeki durumunu şikâyet etmiştir²³⁵. 19. yüzyılda Kerkük'teki Sünnî halk, Bektaşîlerin "gulat" yani aşırı zümrelerden olduğunu var sayıyorlardı²³⁶. Irak'ta tarikat yapılanmasıyla ilgili olarak köklü dönüşüm II. Mahmud dönemine tekabül etmektedir. II. Mahmud'un Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına dönük başlattığı hareket, Irak'taki en önemli yansımasını yeniçerilerin tarikatı olan Bektaşî tarikatı üzerinde göstermiştir. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağının İstanbul ayağını lağvettikten sonra eyaletler bünyesinde bulunan ocakların kaldırılması için emirler göndermiştir. Bağdâd'a emir ulaşır ulaşmaz vezir rütbesine haiz vali (Davud Paşa) tarafından ocağın lağvedilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Bu kapsamda yeniçeri tarikatı olarak bilinen Bektaşî tekkelerinde faaliyet yürüten dedelerin tekkelerden temizlenmesi için kethudâsı Halil Efendiyi görevlendirmiştir. Tekkelerin dedelerden temizlenmesiyle Bağdâd'daki tekkelerin yönetimini Seyyid Taha bin Mahmud bin Derviş bin Kazım el-Hadisi bin Seyyid el-Hac Ömeri'ye vermiştir. Hacı Ömer, sözkonusu tekkelere Bektaşîlikle bağlantısı olmayan tarikat erbabını

²³² BOA., İE. AS, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

²³³ BOA., C. AS, 333/13810, 29 M 1157/14 Mart 1744.

²³⁴ Ayfer Karakaya-Stump, "Irak'taki Bektaşî Tekkeleri", *Bulleten*, TTK, c. LXXI, Sa. 261, Ağustos 2007, s. 719.

²³⁵ BOA., H. H, 397/20896, ...R 1225/...Mayıs 1810.

²³⁶ Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 36.

yerleřtirdi²³⁷. Bu dönemde Kerkük ve yakın çevresinin Davud Paşa'nın yönetiminde olduğu düşünülürse, Kerkük'teki tekkelerin de aynı akıbeta maruz kalmış olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Davud Paşa'nın emri ile Bektaşî tarikatına mensup dervişlerin faaliyetlerine son verilip tekkelerden temizlenmesi haberinin el Basri'ye ulaşmasıyla irticalen şu mısraların dilinden döküldüğünü kaydetmiştir²³⁸.

şu arınmış Tekke ne kadar da güzel oldu.
Mustafa'nın ashabına yüz çeviren bir kavmin kirinden.
Orada inlemeler ile sövgüler dizilir,
Hidayete tabi olanlar yoldan saptırılırdı.
Allâh zamanın sultanını muvaffak kıldı.
Böylelikle onları yok edip kahretti.
Oraya güçlü vezir kalbinde Rafizilik hastalığı olmayan birine temlik etti.

II. Mahmud Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra onun akidevi yönden membaini teşkil eden Bektaşî tekkeleri de kapatılmış ve tarikatın faaliyetlerine yasak getirilmiştir. Söz konusu tekkeler, mahsus gelirleri ile beraber Sünnî akideye dayalı tarikat erbaplarına devredilmiştir²³⁹. Bu dönemde Kerkük ve Süleymâniye bölgesinde Kadirîlik ve Nakşibendîlik gibi güçlü tarikatlar karizmatik şeyhlerle temsil edilmektedir. Dolayısıyla Davud Paşa hem Kerkük'te ve hem de Bağdâd'da Bektaşîlerden boşalan tekkelere Sünnî tarikat erbabını istihdam etmekte muhtemelen güçlük çekmemiştir. Zira bu dönemde Kürdistan olarak anılan Baban ve İrân'daki Ardalan hânedânlıkları yoğun İrân baskısı altına girmiş ve orada şeyh ve ulema zümresine ağır vergiler yüklenilmiştir. Kendilerine yönelik baskılara tahammül edemeyen şeyhler maiyetleri ile beraber İrân baskısı altında bulunan bölgelerden Davud Paşa'nın kontrolünde bulunan Kerkük ve Erbil tarafına gelmişlerdir. Davud Paşa bunları taltif ederek iskân ve istihdam etmiştir²⁴⁰. İrân hâkimiyetinin ve etkisinin on yıllardır devam ettiği düşünülüğünde Sünnî aidiyeti güçlü olanların Osmanlı tarafına göçlerinin aynı nispette devam etmesi

²³⁷ Basrî, *a.g.e.*, s. 367-68; Azzâvî, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.VI, s. 332.

²³⁸ Basrî, *a.g.e.*, s. 368.

²³⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 44.

²⁴⁰ BOA., *H. H.*, 783/36617-D, 15 ř 1239/15 Nisan 1824.

doğaldır. Bu göçlerin, Bektaşî tarikatının ilgasına tesadüf etmesi devletin tarikat dönüşümünde meydana gelen kimi boşlukları kapatması açısından önem arz etmektedir.

2.3.1.2.Mevlevîlik

Mevlevî tarikatının Kerkük'te kurumsal bir hüviyet ile yerleşmesi IV. Murad'ın Bağdâd seferine tekabül etmektedir. Bu dönemde Kerkük valiliğini yapan Kayış Muhammed Paşa Kerkük-Bağdâd Yolu üzerinde bulunan Leylan mevkiinde bir tekke inşa ederek tarikatın bölgede faaliyet yürütmesine imkân vermiştir²⁴¹. Mevlevîliğin bölgedeki varlığı oldukça eski bir tarihe dayanmasına rağmen, ulaştığımız veriler sosyal tabanın kapasitesi ve tarikat faaliyetlerinin görünürlüğüne ilişkin tatmin edici değerlendirme imkânı vermekten uzaktır. 19. yüzyılın başında Bağdâd'dan Halep'e giden batılı bir seyyah Irak sufilerinin başlıca kitabının Mevlana Celâleddin Rumi'nin Mesnevi'si olduğunu ve bunların tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın olduğunu belirtmiştir²⁴². Ancak bu veri tarikatların yol güzergâhları üzerindeki tekkelerde yaygın olmaları dikkate alındığında söz konusu seyyahın aktardığı verinin, sosyal tabanın kapasitesi hakkında analogi kurmamıza temkinli yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kerkük merkezinde iki Mevlevî tekkesi bulunmaktadır. Bunlardan Şehrizar Mevlevîhânesi olarak adlandırılan Şeyh Haydar Tekkesi'nin ne zamandan beri faaliyet yürüttüğünü bilemiyoruz. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Şeyh Haydar Mevlevîlik tarikatının kentteki önemli bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarikatın kentteki diğer bir temsilcisi de Berzencî seyyidlerinden Şeyh Salih'tir. Şeyh Salih 40 yıl boyunca Mevlevî tarikatının esaslarına göre kentte tasavvufî faaliyet yürütmüştür. Her iki şeyh tarafından kentte temsil edilen tarikatın 19. yüzyıldaki görünürlükleri dikkate alındığında, çok sınırlı düzeyde bir etkinlik alanları olduğu görülmektedir. Şehrizar Mevlevîhânesi Dedesi Şeyh Haydar'ın ortalama 25 derviş müntesibi bulunmakta ve tekkede çok az vakitler çorba pişmektedir. Bununla beraber Mevlevî tekke ve temsilcilerine verilen ekonomik imtiyazlar tarikatın faaliyetlerine imkân vermekten uzaktır. Gerek tekkelerin şeyhleri ve gerekse de postnişinleri sıklıkla merkezî hükümet nezdinde ekonomik desteklerin artırılması yönünde taleplerde bulunmuş, ancak merkezî hükümet bu desteği vermekten

²⁴¹ VGM. d., 817.127, s. 252, 27 Ra 1334/2 Şubat 1916; *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

²⁴² Jean Baron Rousseau, *Bağdâd'dan Halep'e Arabistan Seyahati*, Çev. Ali Suad, Hazırlayan; Resul Bozyel, Maviyağaç Yayınları, İstanbul 2006, s. 29.

imtina etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Mevlevî tekkeleri çok az ilgiye mazhar olmuşlardır. II. Abdülhamid, padişahlığının ilk yıllarında Mevlevî tarikatıyla iyi geçinmiştir. Ancak daha sonra Yenikapı Mevlevîhânesi'nin müdavimi olan Midhat Paşa'nın Abdülaziz'in öldürülmesinde rolünün mahkemece tespit edilmesi, Konya Mevlana Asitanesi postnişini Abdülvahid Çelebi'nin Bektaşîliğe intisap etmesi ve kendisine muhalefet eden kesimin mevlevîlerce destek görmesi üzerine ilişkileri bozulmuştur. Bu münasebetle tarikata yapılan yardımlar kesilmiş, denetim gözetim ve sürgün gibi mekanizmalar tarikata yönelik olarak işletilmeye başlanmıştır²⁴³. II. Abdülhamid'in Mevlevîlere yönelik yaklaşımının izdüşümünü Kerkük'te bulmak mümkündür. Bu dönemde Kerkük'te bulunan mülkî memurlar mevlevî dedelerinden hoşlanmamakta ve merkezî hükümete kent içerisindeki tavır ve davranışlarının zararlarına ilişkin olarak bilgi göndermektedirler. Yine bazı dedelerin Kerkük'ten İstanbul'a giderek ekonomik desteklerin artırılması yönündeki ısrarcı talepleri karşısında, bu dedelerin Kerkük'ten çıkmasına müsaade verilmemesi yönünde yerel makamlara emirler gönderilmiştir²⁴⁴.

Mevlevî tarikatının 19. yüzyılda Kerkük'te sınırlı bir faaliyet alanının olduğu anlaşılmaktadır. Tarikat temsilcileri ile tekkeler ekonomik sıkıntılar çekmektedir. Tarikatın duçar olduğu ekonomik sıkıntılar başında; merkezî hükümetin, özellikle de 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, gözle görülür bir şekilde tarikattan desteğini çekmesi gelmektedir. Merkezî hükümetin Kerkük'te Mevlevî temsilcilerine yönelik gösterdiği yaklaşımın Bektaşî tarikatının Irak'ta lağvedilmesi ile beraber başladığını söylemek mümkündür. Çünkü Bektaşî tarikatının Şîî eğilim ve karakterinin bölgedeki faaliyetlerinin önüne geçilmesinde temel faktör olması dikkate alındığında Mevlevîliğin de bundan nasibini aldığı söylemek mümkündür. Zira Mevlevîliğe ilgi duyanlar temel eser olan Mesnevi'yi okuyabilmek için Farsçayı öğrenmeleri gerektiğinden bu tarikatın mensupları da Farsça'ya ve bundan hareketle İrân topraklarına ve kültürüne hayranlık

²⁴³ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 699-701.

²⁴⁴ Mevlevî Tarikatının Kerkük'teki varlığına ilişkin olarak bkz. *VGM. d.*, 817.127, s. 252, 27 Ra 1334/2 Şubat 1916; *VGM. d.*, 864.139, s. 280, 24 Ş 1297/1 Ağustos 1880; *VGM. d.*, 816.43, s. 84-85, 27 Ş 1311/5 Mart 1894; *BOA., ŞD. ML*, 2895/58, 5 B 1296/25 Haziran 1879; *BOA., EV. MKT*, 1160/41, 25 N 1299/10 Ağustos 1882; *BOA., Evkâf-ı Nezâreti Muhasebe Kalemi (bundan sonra EV. MH)*, 2363/419, s. 49, 12 N 1301/6 Temmuz 1884; *BOA., Evkâf Nezâreti Mektûbî Kalemi (bundan sonra EV. MKT)*, 3404/202, 10 S 1325/10 S 1325/25 Mart 1907.

duymaktaydılar²⁴⁵. Bununla beraber Mevlana'dan sonra Mevlevîlik Sünnî kimliği, peyderpey zayıflamış ve bazı müntesip dedeleri bu konuda Şîîliğin aktif propagandacısı hâline gelmişlerdir. Kerbela ve Necef'e kutsal ziyaretlerde bulunan Mevlevî dedelerinin seçkin sahabilere yönelik düşünceleri Şîî müntesiplerin düşüncelerinden farksızdır²⁴⁶. İrân'ın mezhep yayılımına en fazla maruz kaldığı coğrafya olan Irak'ta Mevlevîliğin Şîî temayüllere referans teşkil edici yönü merkezî hükümetin arzulayabileceği bir şey değildir.

2.3.1.3.Kadirîlik

19. yüzyıl boyunca Kerkük'ün de içinde bulunduğu bütün Kuzey Irak bölgesinde en etkili ve en çok takipçisi olan tarikat Irak menşeli Kadirî tarikatıdır. Kadirî tarikatı Bağdâd ve Basra gibi yerlerde de temsil edilmiş ve hatta 19. yüzyılda Bağdâdlılar gösteri ve isyanlarını, Sufi Şeyhi Abdülkadir Geylani sancağı altında gerçekleştirmişlerdir. Bununla beraber hiçbir şekilde kuzey bölgelerinin tasavvufi derinlik ve canlılığına ulaşacak boyuta erişememişlerdir²⁴⁷. Kerkük'te Kadirî tarikatı ekseriyetle iki şeyh ailesi tarafından temsil edilmiştir. Bunlardan biri "*sadat-ı Berzencîye*" Berzencî seyyid ailesi ve "*meşayih-i Talabanîye*" Talabanî şeyh ailesidir. Her iki ailede 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında Kadirî tarikatının en etkin temsilcileri olarak görülmektedir.

Berzencî seyyidlerinin, Kerkük'te Kadirî tarikatını temsil etme durumları 19. yüzyıldan önceki dönemlere gitmektedir²⁴⁸. Ancak takip edebildiğimiz kadarıyla Ahi Hüseyin köyünde bulunan Ahi Hüseyin Tekkesi'nin şeyhliği, 1793 yılında Kadirî tarikatı temsilcilerinden ve "eşraf-ı şurefanın" (nakibü'l-eşraf) makamında bulunan es Seyyid eş-Şeyh Hasan bin Muhyiddin Berzencî'nin uhdesinde görülmektedir²⁴⁹. Ahi Hüseyin Tekkesinin Şeyhi ve Nakibü'l-Eşraf olan Seyyid Hasan'ın babası Seyyid Şeyh Muhyiddindir. Seyyid Şeyh Muhyiddin olarak Bağdâd'da duagu vazifesi ile ikamet ettiği anlaşılan başka bir Berzencî de Kadirî tarikatı mensubu olarak karşımıza çıkmıştır. Seyyid Muhyiddin merkezî hükümete gönderdiği bir arzuhâl suretinde künyesini *Şeyh*

²⁴⁵ Tavakkoli, *a.g.e.*, s. 106.

²⁴⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983, s. 224.

²⁴⁷ Batatu, *a.g.e.*, s. 38.

²⁴⁸ Berzencî seyyidleri arasında Kadirî tarikatının temsil edilmesi ve yayılması hakkında bkz. Tavakkoli, *a.g.e.*, s. 151-171.

²⁴⁹ BOA., C. ML, 13235, 26 L 1207/6 Haziran 1793.

Maruf'un amcazâdesi ve Seyyid Taha'nın yeğeni olan es Seyyid eş Şeyh Muhyiddin bin es Seyyid eş Şeyh Ahmed olarak verirken başka bir arzuhâl suretinde *Seyyid Şeyh Muhyiddin el Kadirî Berzencî el Bağdâdi* olarak belirtmiştir. Ahi Hüseyin Tekkesi Şeyhi ve Kerkük Nakib'ül eşrafi olan Seyyid Şeyh Hasan ile Seyyid Şeyh Muhyiddin'in künyeleri, bize her ikisinin akraba olduğu ve Seyyid Muhyiddin'in Seyyid Hasan'ın babası olduğunu göstermektedir. Bu akrabalık ilişkisinden olsa gerek Seyyid Muhyiddin Eylül 1806'da merkezî hükümete gönderdiği bir belge kaydında, kendisinin 19 nüfuslu bir aile sahibi olduğunu ve ailesini Bağdâd'a götürme imkânının olmadığını vurgulayarak Kerkük'e varıp orada iskân etme arzusunda olduğunu ifade etmiştir. Seyyid Muhyiddin ulema ve tekyenişin olarak 19 nüfuslu ailesiyle beraber Kerkük'te iskân izininin çıkmış olduğu anlaşılıyor. Nitekim aynı tarihli başka bir arzuhâl suretinde Seyyid Şeyh Muhyiddin'e, Bağdâd Valisi Ali Paşa'nın buyrulduhu ile Kerkük hassı malından senelik 6 tağar buğday verilmiştir. Bu tahsisatı, 1814 yılında Kerkük mütesellimleri tarafından kesilmiş ve merkezî hükümete, Bağdâd valilerinden kendisine verilen 6 tağar buğdayın yeniden tahsisi yönünde talepte bulunmuştur²⁵⁰. Seyyid Şeyh Muhyiddin Berzencî ailesi efradıyla Kerkük'e Ahi Hüseyin köyüne yerleşmiş ve orada bir mescitte tarikat ve ilim alanında hayatının sonuna kadar hizmet vermiştir²⁵¹. Şeyh Muhyiddin, Kadirî şeyhi olarak Kerkük'te evliya mertebesinde saygı görmüştür. Ölümü ile beraber Kerkük'te defnedilmiş ve türbesi Kerkük'ün ziyaretgâhları arasına girmiştir²⁵². Dolayısıyla Kerkük'te Kadirî tarikatı yerleşmesinde ve yayılmasında Berzencî seyyidlerinin katkıları büyüktür.

Kadirî tarikatının Kerkük ve Şehrizer bölgesinde seyyid olmaları ve tasavvufi geçmişlerinin köklü olmasından kaynaklı etkin olan Berzencî şeyh ailesine mukabil, özellikle 19. yüzyılda Talabanî şeyh ailesi daha etkin ve yaygın bir temsiliyet ağı ile karşımıza çıkmaktadır. Aile molla kökenli olup tarikata intisapları 1165/1752 yılında Hindistanlı Sofu Şeyh Ahmed Lahori'nin Kerkük'e iki arkadaşı ile gelip Talabani Molla Mahmud'a misafir olmasıyla gerçekleşir. Kadirî tarikatının Kerkük'e gelişi Molla Mahmud'un tarikata intisabıyla başlatılır. Molla Mahmud yaklaşık 50 yıl Kadirî tarikat esaslarına göre tasavvufi faaliyetlerde bulunduktan sonra 1800 yılında vefat eder ve

²⁵⁰ BOA., C. EV, 337, 14 Ş 1221/27 Ekim 1806 ve 13 M 1229/5 Ocak 1814 tarihli belge suretleri.

²⁵¹ Muhammed Emin Zeki Bey, *Tarih'ül-Süleymâniye ve Enhaiya*, Trc. Cemil Bendi el Rojbeyani, Matba'atü Vezarüt'ül Sekafiye, Süleymâniye 2002, s. 317.

²⁵² *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 207.

vasiyeti üzerine Kerkük'te sonradan inşâ edilen Kadirî tekkesinin bir köşesine defnedilir. Molla Mahmud'un ölümü üzerine 1780 doğumlu oğlu Şeyh Ahmed tarikatın irşad makamına geçer. Şeyh Ahmed, tekkeyi büyütüp genişleterek müntesiplerini artırır. Şeyh Ahmed, biri Zengene Aşireti beyinin ve diğeri de Davude Aşireti beyinin kızı olmak üzere iki hanımla evlenmiştir. Her iki eşinden toplamda 12 erkek çocuk sahibi olmuştur. Şeyh Ahmed'in oğullarından üçü dışında her biri Kerkük'e bağlı köylerde tarikat hizmetleri yürütmek üzere istihdam edildiler²⁵³. Oğullarından diğeri üçü olan Şeyh Abdülgafur Köysancağı'nda ve Şeyh Muhammed Akif, İrân tarafındaki Zohab'a yerleşir. Kerkük'te merkez tekkede irşat makamına da Şeyh Abdurrahman geçmiştir. Şeyh Ahmed'in oğullarından saydığımız son üçü bulunduğu bölgelerde her biri bir evliya mertebesinde saygınlık görmüştür. Aile o kadar çok çoğaldı ki bir sonraki nesil düzinelerle ve ondan sonraki nesil yüzlerle ifâde edilmeye başlamıştır²⁵⁴.

Kadirî tarikatının 19. yüzyıl zarfında Talabanî şeyh temsilcileri içinde Kerkük ve çevresinde en etkin şeyhler; merkez tekkede irşat makamına geçen Şeyh Abdurrahman ile oğlu Şeyh Ali'dir. Şeyh Abdurrahman'ın 1841'de vefat eden babasının yerine irşat makamına geçmesiyle babası Şeyh Ahmed'in Irak'ta yaydığı tarikat ağlarını Irak dışına çıkararak Anadolu, Türkistan, Afganistan, Hindistan Mısır, Filistin ve İrân'ın iç bölgelerine ulaştırmıştır. Şeyh Abdurrahman, Kadirî tarikatında Halisiye-Rahmaniye şubesinin kurucusu olmasından dolayı Gavs-ı Sâni olarak nitelenmiştir²⁵⁵. Öte yandan iki meşihetin irşat makamlarına geçmesi sebebiyle de Zülcenaheyn unvânını almıştır. Kadirî Şeyhi olarak Şeyh Abdurrahman, farklı toplumsal zümrelerden intisap eden çok geniş bir mürit kitlesine sahip olmuştur. Askeri ve mülki zümrelerden üst düzey memurların yanında Saray çevresine mensup kişiler de kendisine intisap etmiştir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in haremî Sultane Hatun, gördüğü rüyanın tesiri ile onun müridesi olmuştur²⁵⁶.

Kadirîlik, Irak'ta Memluk dönemiyle sonrasındaki Ali Rıza Paşa'nın valiliği döneminde çok az ilgi ve desteğe mazhar olmuştur. Ancak 1842'de Necip Paşa'nın Bağdâd valisi olmasıyla Irak'taki Sünnî tarikatlar ve özellikle de Kadirîler Bağdâd

²⁵³ Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 54-56.

²⁵⁴ Edmonds, *a.g.e.*, s. 356.

²⁵⁵ Nuri Talabanî, *Şuyuhu'l-irşad ed-Dini Fi el Üsretü't-Talabanîye*, Arapçaya Çev. Kemal Ğambar, s. 14, Erbil 2012, s. 27-28.

²⁵⁶ Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 59.

eyalet yönetimi tarafından önemli bir destek görmeye başlamıştır²⁵⁷. Bu desteğin Kerkük ayağı Şeyh Abdurrahman Halisi üzerinden gerçekleşmiştir. Necip Paşa kendi valilik döneminde (1842-1849) Şeyh Abdurrahman'ın bizzat kendi şahsına, tekkesine ve bağlılarına o güne kadar gerek Irak genelinde ve gerekse de Kerkük özelinde Kadirî tarikatının mazhar olmadığı kadar bir destek vermiştir. Bu dönemde kendisine sağlanan destekle Kadirî tarikatında yeni bir yorum olan Halisi-Rahmani kolunun oluşmasına katkı sağladığı gibi onu Irak'taki tarikat şeyhleri arasında en önemli şahsiyet yapmıştır²⁵⁸. Necip Paşa, aslında tarikat olarak Nakşibendî tarikatının Halidî koluna mensuptu. Böyle bir bağlılığa rağmen Bağdâd valiliği döneminde Irak'ta daha çok Kadirî tarikatına verdiği destekle ön plana çıkması ilginç karşılanmaktadır²⁵⁹. Kanaatimizce bu durum devletin Sünnî tarikat yapılarını yeni dönemde güçlendirme siyasetinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Zira Necip Paşa'dan sonra da Şeyh Abdurrahman yerel yöneticilerden destek görmeye devam etmiştir. 1850'de Kerkük merkezli Şehrîzor eyaletinin kurulmasıyla Kerkük'e vali olarak gelen Muhammed Selim Paşa ve akabinde 1851-1856 yılları arasında yine vali olan Seyyid Ali Paşa da Şeyh Abdurrahman'a her türlü desteği vermeye devam etmişlerdir.

Şeyh Abdurrahman'nın 1858'de vefat etmesinden sonra da irşat makamına oğlu Şeyh Ali geçmiştir. İrşat makamına geçmesinden 19. yüzyılın sonuna kadar Şeyh Ali, Kerkük'teki tarikat temsilcileri arasında hem yerel halk ve hem de merkezî hükümet nezdinde saygın bir Kadirî şeyhi olmuştur²⁶⁰.

Kerkük'te Kadirî tarikatının etkisini göstermesi açısından 1858 yılında Kerkük Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın görevde kalmasına ilişkin olarak hazırlanıp merkezî hükümete sunulan mahzar, önemli bir örnek teşkil etmektedir. Mahzarda şeyh olarak beş tarikat temsilcisinin ismi geçmektedir. Hadimü'l-Fukara mahlası kullanan şeyhler, mahzarda sağdan sola uzanan ilk sırada Şeyh Abdurrahman el Kadirî, ikinci sırasında da Şeyh Halil el Kadirî, es Seyyid eş-Şeyh Muhammed el-Kadirî el-Berzencî, Şeyh Muhammed Salih el-Kadirî ve es-Seyyid eş-Şeyh Osman el-Kadirî isimleri yer

²⁵⁷ Butrus Abu-Manneh, "Vali Necip Paşa Ve Irak'ta Kâdiriyye Tarîkatı, Trc. Hür Mahmut Yücer, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (TAKSAM)*, Sa. 3, Ekim 2012, s. 185.

²⁵⁸ Manneh, a.g.m, *TAKSAM*, s. 188.

²⁵⁹ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c. VII, s. 98.

²⁶⁰ Şeyh Ali Kadirî'nin Sultan Abdülaziz döneminde merkezi hükümet nezdindeki saygınlığını göstermesi açısından Şeyh yakın isimlerin İstanbul'a davet edilmesi sırasında Şeyh referansının vurgulanması ve seyahat esnasında kendilerine yönelik gösterilen ilgi için bkz. *BOA., İ. DH*, 569/39642, 14 L 1284/3 Şubat 1868.

almaktadır²⁶¹. Bu dönemde, Kerkük'teki tarikat temsilcileri, elbette ki mahzarda isimleri geçenlerden ibaret olmayıp, farklı tarikatlara mensup şeyhler de vardı. Ancak Kerkük'ün resmî ve sivil bütün üst tabaka şahsiyetlerinin yer aldığı mahzarda şeyh olarak sadece Kadirî tarikat temsilcilerinin bulunması dikkat çekicidir. Bu durum söz konusu dönemde en yaygın tarikatın Kadirî tarikatı olduğu ve temsilcilerinin hem halk ve hem de hükümet nazarında çok saygın bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Bununla beraber mahzarda isimleri yer alan şeyhlerin beşinin de künye olarak Kadirî tarikat mensubiyetini belirtmiş olması, söz konusu dönemde, tarikat kimliğinin aidiyet algısını ortaya çıkarması açısından önem arz etmektedir.

Kerkük'teki Kadirî tarikat yapılanması 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde kent ve çevresi üzerindeki etkisini artırmaya devam etmiştir. 19. yüzyıl Kerkük'ünde kent ve çevresinde en faal ve en geniş tekke ağı Kadirî tarikatına ait olmuştur.

2.3.1.4. Nakşîlik

Kerkük'ün de içinde bulunduğu Kuzey Irak coğrafyası, 19. yüzyılın ilk on yılına kadar Berzencî seyyidleriyle Talabanî Şeyhlerinin temsilinde bulunan Kadirî tarikatının tekelinde olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemden itibaren Kadirî tarikatının bölgedeki tekeli elinden almaya dönük kimi gelişmeler yaşandığına tanık oluyoruz. Şehrizer medreselerinden yetişen ve Caf Aşireti mensubu Ziyaeddin Halid'in 1809 yılında Hindistan'a yaptığı seyahat ile Nakşibendî-Müceddidî tarikatının öğretilerini Şâh Gulam Ali'den alması ve 1811'de Şehrizer'a dönmesi ile Kerkük'ün de içinde bulunduğu bütün Kuzey Irak bölgesinde yeni bir tarikat anlayışının yayılmasında esas teşkil etmiştir. Halid'in Hindistan'dan Şehrizer'a dönüşü Baban Hânedân yönetimi tarafından iyi karşılanır ancak Hindistan'dan getirdiği yeni tarikat yorumunu bölgede yaymaya başlayınca dönemin en etkili Kadirî Berzencî Şeyhlerinden olan Şeyh Maruf el Nudihi'nin aşırı tepkisine neden olmuştur. Bu tepkiler karşısında Baban yönetimi kendisini 1813'te Süleymâniye'den çıkarmıştır. Bunun üzerine kendisi Bağdâd'a gitmiş ve tarikat faaliyetlerini orada yaymaya başlamıştır²⁶². Bu sırada Bağdâd'ın Memluk yöneticileri, İrân'ın Kirmanşâh merkezli Şîî mezhep yayılımı ve Vahabîlerin aşırı İslâm

²⁶¹ BOA., A. DVN, 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.

²⁶² Manneh, "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005, s. 270-272.

yorumları ile uğraşmaktadır²⁶³. Şeyh Halid'in Ehl-i Sünnet ve şer'i esaslara dayalı tarikat anlayışı Bağdâd'ın Memluk valileriyle önemli ulema aileleri tarafında kabul görmüştür. Bağdâd'ın Memluk valisi Said Paşa Bağdâd'da bir medrese restore ederek kendisine tahsis etmiştir. Bu medrese Bağdâd'ın Nakşibendî Halidî merkezi sayılmış ve Halidîliğin Irak'ta kabul görüp yerleşmesi de bu medrese üzerinden gerçekleşmiştir. Bağdâd ve Kuzey Irak'taki Kürt uleması Şeyh Maruf ile olan ihtilafında Şeyh Halid'in tarafını tutmuştur²⁶⁴. Bunun üzerine Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa 1817'de²⁶⁵ kendisini Süleymâniye'ye davet etmiştir. Davete icabet eden Şeyh Halid, Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın inşâ ettiği zaviyede üç yıl süreyle irşat faaliyetlerini yürütmüştür. Bu üç yıl zarfında Şeyh Halid Şehrizer'daki ulema zümresiyle güçlü ilişkiler kurmuştur. Bu dönemdeki çalışmaları neticesinde Osmanlı İrân sınır bölgesinin akidevi/ideolojik denetimini sağlayacak Osman Tavili, Abdulfettah el Akravi, İsmail Berzencî ve Seyyid Taha el Geylani gibi tarikatın önemli kollarının oluşmasına neden olacak zatların intisabını sağlamıştır²⁶⁶.

Nakşibendî Halidîlik için önemli olan şey şehirli tarikatı olması ve öncelikle toplumun eğitimli üst katmanları arasında yaygınlaşmasıdır. Şeyh Halid, halifelerine tarikata ulema dışında kimseyi kabul etmemelerini telkin etmiştir. Bu bakımdan Şehrizer bölgesi Şeyh Halid için en iyi koşulları sunmuştur. Nitekim bölgedeki tarikat mensuplarının çoğunluğunu mollalar teşkil etmiştir²⁶⁷.

Şeyh Halid, Süleymâniye'de bulunduğu 1817-1820 yılları arasındaki çalışma evresinde, Kerkük uleması da kendisiyle irtibata geçerek onun tarikat anlayışını Kerkük'e taşımışlardır²⁶⁸.

Şeyh Halid'in Şehrizer bölgesinde günden güne artan etkisi Kadirî tarikatının Berzencî temsilcileri ile Baban yönetiminin baskılarını yeniden diriltmiştir. Bundan kaynaklı olarak Eylül 1820 sabahı Şeyh Halid, Süleymâniye'yi terk ederek tekrar

²⁶³ Khoury, "Hakiki Müslüman Kimdir? 19. Yüzyıl Bağdâd'ındaki Reform Polemikçileri Arasında Dışlanma ve Kabul Edilme", *Erken Modern Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 348-349.

²⁶⁴ Manneh, a.g.m, *tasavvuf*, s. 269-270.

²⁶⁵ Mevlana Halid'in 1817'de Süleymâniye'ye davet edilmesinin sebebini dönemin politik koşullarında aramak gerekir. Zira 1817'de Davud Paşa Bağdâd valisi olmuş ve valilik mücadelelerinde Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa destek vermişti. Baban yönetimi ile Bağdâd'ın Memluk yönetimi arasında bu dönemde başlayan iyi ilişkiler Mevlana Halid'in öğretilerine Süleymâniye'de alan açmış olsa gerek.

²⁶⁶ Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c. VII, s. 330.

²⁶⁷ Manneh, a.g.m, *tasavvuf*, s. 269-270.

²⁶⁸ Abdurrahman Memiş, *Halidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 58.

Bağdâd'a gitmiştir. Mevlana Halid Süleymâniye'ye Baban Paşası Mahmud Paşa'nın davetiyle gelmiş olmasına rağmen kendisine yönelik dışlayıcı bir tutum içine girmesi dikkat çekicidir. Mahmud Paşa'nın onu bölgeden çıkarmasını, bu dönemde Baban iktidarı üzerinde çok etkili olan Kirmanşâh Şehzâdesinin baskılarına bağlamak mümkündür. Zira Şeyh Halid'in bölgede yaydığı yeni Nakşî yorumu keskin Sünnî aidiyetine ve aşırı Şîî muhalefetine dayanmaktadır. Şeyh Halid'in bu politik kişiliği Kirmanşâh yönetiminin kendisinin bölgeden çıkarılması yönünde Baban yönetimine baskı yapmasına neden olmuş olabilir. Zira bu dönemde Irak'ta cereyan eden politik tartışmalar Mevlana Halid'e İrân'dan kaynaklı baskı ihtimalini kuvvetli kılmaktadır²⁶⁹. Mevlana Halid Bağdâd'a gittiği sırada daha önce kethudâ sarayı olarak kullanılan ve yıkık hâlde bulunan bir bina, Bağdâd Valisi Davud Paşa'nın emriyle en güzel şekilde tamir ve tezyin edilerek kendisine tahsis edilmiştir. Mevlana Halid, bu binayı kendisine tekyegâh yaparak çalışmalarının merkezi haline getirmiştir²⁷⁰.

Berzencîlerin Kadirî seyyidleri ile Babanların idarecilerinin muhalefet ve baskılarına mukabil Mevlana Halid'e Memlukların son temsilcisi Bağdâd Valisi Davud Paşa'nın güçlü bir desteği vardı. Davud Paşa, bu dönemde Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın İrân eğilimli duruşu karşısında Mevlana Halid ve müntesiplerine sahip çıkarak bölgedeki etkisini sürdürmek ve artırmak istiyordu. Kerkük bu açıdan önemli bir merkezdi. Baban yönetiminin 1820'de Bağdâd ile ilişkisini keserek tamamen İrân siyasî yörüngesine girmesi, Şehrizer'da bulunan Davud Paşa destekli Nakşî-Hâlidî taraftarlarının baskılanmasına ve faaliyet alanlarının daraltılmasına neden oldu. Bu baskılardan kaynaklı olarak Şehrizer'da faaliyet yürüten kimi tarikat temsilcileri Kerkük ve Erbil'e taşınmak durumunda kaldılar²⁷¹. Nakşî-Hâlidî tarikat temsilcilerinin bu dönemde Kerkük ve çevresindeki etkilerini artırmış olmaları gerekir. Zira Nakşî-Hâlidî tarikat yapısının resmî anlamda Kerkük'teki varlığına 1824 tarihli bir belge kaydında rastlanılmıştır. Buna göre Şeyh Halid'in Kerkük'teki halifesi Zaviye-i 'Ulya'da sakin Molla Abdülgafur bin Molla Hüseyin'dir. Şeyh Halid'in halifesi bulunan Molla Abdülgafur hem Kerkük mütesellimi ve hem de Bağdâd valisi olan Davud Paşa'yla yakın ilişki içerisindeydi. Hâlidî halife, Babanlara karşı faaliyetlerinde Davud Paşa'nın

²⁶⁹ Bu politik tartışmalar için bkz. Khoury, a.g.m, *Erken Modern Osmanlılar*, s.343-367.

²⁷⁰ Kerküklü, a.g.e, v. 168b.

²⁷¹ *BOA., H. H.*, 783/36617-D, 15 Ş 1239/15 Nisan 1824.

destekçisi durumundadır²⁷². Nakşî-Hâlidî tarikat yapısının Kerkük'teki temsilcisinin, ulema zümresine mensup olduğu molla unvânını taşımasından anlaşılmaktadır. Bu da Hâlidîliğin ulema zümresi üzerinden yayılma stratejisinin Kerkük'teki izdüşümüyle paralel bir durum arz etmektedir.

Nakşî Hâlidî tarikatının Kerkük'te potansiyel varlığını tespit etmek kolay değildir. Zira Hâlidî şeyh ve müntesiplerinin büyük bir kısmı, irşat faaliyetlerini tekkelerin yanında camiler, mescitler, medreseler gibi ulemanın faaliyet alanlarında icra etmektedirler²⁷³. Tekkelerin dışındaki kurumlarda yürütülen tarikat faaliyetlerini arşiv kayıtları üzerinden takip etmek zordur. Zira bu kurumlara yapılan mali desteklere ilişkin tutulan kayıtlar, kurumların tanımlanmış vazifelerine mukabil verilmektedir. Dolayısıyla Nakşî Hâlidî tarikatının Kerkük'te varlığı, daha çok tekke ve hângâh gibi tarikat kurumlarının görünürlülüğü üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Kerkük'te Sünnî akideye dayalı Kadirî tarikatının yayılma ve güçlenmeye başladığı gibi Nakşî tarikatı da Halidîye kolu üzerinden önemli derecede bir yaygınlık kazanmıştır. Nakşî Halidî tarikat anlayışının Kerkük'te ulema eksenli temsilinin yanında tarikat kökenleri güçlü olan Berzencî seyyidleri tarafından da temsil edilmiştir. Seyyid Şeyh Abdülkadir Berzencî bu dönemde önemli bir temsilci olarak karşımıza çıkmıştır. Seyyid Şeyh Abdülkadir, Şeyh Halid'e Berzencî seyyidleri içinde ilk intisap edenlerden olmuştur. Kendisi tarikatın hem Berzencîler içinde yayılmasında ve hemde bölgede ciddî anlamda kurumsal bir hüviyet kazanmasında güçlü bir rol oynamıştır. Nitekim Hakkâri ve İrân sınır bölgesinde önemli bir nüfuzu olan Seyyid Taha'nın Nakşî-Halidîliğe geçmesinde rol aldığı anlaşılmaktadır²⁷⁴. Kendisinin başlattığı tarikat faaliyetleri ölümüyle oğlu Seyyid Şeyh Cevad Berzencî tarafından devam ettirilmiştir. Şeyh Cevad, Sultan Abdülhamid tarafından büyük bir desteğe mazhar olmuştur. Sultan Abdülhamid'den aldığı destek sayesinde merkez konumunda bulunan Kerkük'teki tekkesine bağlı tekkeleri, İrân sınırında bulunan Revânduz'a kadar yaymıştır²⁷⁵.

²⁷² BOA., H. H, 788/36750-F, 3 L 1239/1 Haziran 1824.

²⁷³ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004. s. 773-774.

²⁷⁴ Esad Sahib, *Mektubat-ı Mevlana Halid*, Yayına Hazırlayanlar Dilaver Selvi-Kemal Yıldız, Umran Yayınları, İstanbul 1993, s. 308.

²⁷⁵ BOA., Y. PRK. AZJ, 21/49, 14 Ş 1309/ 14 Mart 1892.

1875'te Kerkük'te Hâlidî hângâhı olarak adlandırılan bir hângâh bulunmaktadır. Bu hângâhta postnişin olarak ulema, müderris ve "vücuhandan" (ileri gelenlerden) Seyyid Hüseyin Efendi bulunmaktadır. Hüseyin Efendi, Nisan 1884'e kadar postnişinlik hizmetini sürdürmüş görülmektedir²⁷⁶. 1893'te de Kerkük'te Şeyh Halid'in halifelerinden Süleyman adında bir zat görülmektedir²⁷⁷. 1895'te Halidî halifelerinden Hızır Efendi Kerkük'teki Ferhâdzâde medresesinde müderris olarak görülmektedir. Bu hizmetine mukabil kendisine aynı tarihte maaş bağlanmıştır²⁷⁸.

Nakşî Halidî Tarikatının Kerkük'te 19. yüzyılın ikinci yarısında tekke ve hângâh yapılarının yanında cami, mescit ve medreselerde yürüttüğü faaliyetlerle etki alanını genişletmiş olduğu açıktır. Ancak bu etki ve yaygınlığına karşı hiç bir zaman bölgede köklü bir geçmişi olan Kadirî tarikatının etkisini gölgeleyememiştir. Bu durum Nakşîliğin okumuş elit bir zümre arasında yayılmış olmasına ve bunun geniş halk yığınları arasında taraftar bulmamasına bağlamak mümkündür. Nitekim Kerkük şairlerinden ve Kadirî tarikatının önemli temsilcilerinden Şeyh Rıza, bu duruma bir şiirinde yer vermiştir. Şeyh Rıza, mealen; Kadirî tekkesi halk arasına karışıp fakir halkın sıkıntılarına karşı korkusuzca göğüs gererken, Nakşî tekkesinin halkın sorunlarından kaçarak köşelerde saklanmayı yeğlediğini ifade etmiştir²⁷⁹.

2.3.1.5. Rifâîlik

Rifâî tarikatı Kerkük'te çok yaygın ve etkili bir tarikat değildir. 1854'te Kerkük'e gelen Alman Seyyah Peterman, Kerkük'ün kale mevkinde Hıristiyan kilisesinin karşısında Şeyh Abdurrahman Tekkesi olarak anılan bir tekkenin bulunduğunu ve Şeyhi olan Abdurrahman'ın seyyid sınıfına mensup Rifâî şeyhi olduğunu kaydetmiştir²⁸⁰. II. Abdulhamit döneminde Irak'ta Şîî yayılımına karşı Sünnî propagandayı yapmak üzere bu tarikat desteklenmiştir. Rifâî tarikatı bu yönüyle daha çok Şîî propagandasına açık olan Bağdâd ve Basra bölgelerinde önemli bir müntesip kitlesine ulaşmıştır²⁸¹. Güney Irak'taki nüfuzuna karşın Rifâîliğin Kerkük'te sınırlı bir temsiliyeti sözkonusudur. Bu temsiliyetin en görünür olanı 19. yüzyılın sonunda Sultan

²⁷⁶ BOA., *EV. MKT*, 1289/94, Recep 1301/Nisan 1884.

²⁷⁷ BOA., *DH. MKT*, 2064/101, 15 C 1311/24 Aralık 1893.

²⁷⁸ BOA., *DH. MKT*, 204/42, 2 Z 1312/27 Mayıs 1895.

²⁷⁹ Şeyh Rıza, *Divan*, Hazırlayan: Ali Talabanî, Bağ 1946, s. 257.

²⁸⁰ *A.g.e.*, s. 316.

²⁸¹ Rifai Tarikatı'nın Irak'taki tabanı ve siyasî faaliyetleri için bkz. Thomas Eich, "Patterns of the 1920 rising in Iraq: The Rifa'iyya tariqa and Şhiism", *Arabica*, 56 (2009), Brill, s. 112-119.

Abdülhamit tarafından kentin kale kesiminde bulunan bir yapının restore edilip tekkeye çevrilmesi ve Rifâî şeyhi olarak Seyyid Necip Efendi'nin atanmasıdır. Rifâîlik, marjinal bir tarikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarikat mensupları tertip ettikleri zikir törenlerinde vücudlarının bazı yerlerine şiş ve hançer gibi delici aletler sokmak, kılıcın keskin tarafına basmak ve ateş ile oynamak gibi keramet göstermeye çalışıyorlardı. Nitekim Aralık 1874 tarihli bir belge kaydında, Kerkük kırsalında Şeyh Tebrini adlı köy muhtarının evinde, Rifâî Şeyhi Seyyid Abdullâh tarafından düzenlenen zikir töreninde şeyh, "izhar-ı burhan" (keramet göstermek) niyetiyle hançerini aynı köyden Şerif adlı birinin sol göğsüne saplamış ve bu kişi saplanan hançerin etkisi ile vefat etmiştir. Şerif'in varisleri Rifâî şeyhinden şikâyetçi olmuş ve kısas talebinde bulunmuşlardır. Seyyid Şeyh Abdullâh ifâdesinde zikir esnasında kendisinden geçtiğini ve gayri ihtiyari hançeri Şerif'e sapladığını belirtmiştir²⁸². Rifâî tarikatının şiddet eksenli zikir törenleri tarikatın geniş bir taraftar kitlesinin oluşmasını engellemiştir.

2.3.2. Yüzyıl'da Kerkük'te Tarikat Denetimi

2.3.2.1. İdarî Düzenlemeler

Kerkük'ün de içinde bulunduğu Irak coğrafyası, Osmanlı tarihi boyunca çeşitli mistik hareket ve düşüncelerin yoğun olduğu bir coğrafyadır. Bölgenin siyasî ve akidevi/ideolojik rakip olan İrân ile sınır olması da mistik hareketler arasındaki sirkülasyon ve dönüşümleri tetiklemektedir. 19. yüzyıldan itibaren İrân'nın, bölgenin mezhep yapısını kendi lehine çevirmeye dönük müdahaleleri ve Bektaşî tarikatının bu müdahalelere aracı bir rol oynaması, devletin sınır bölgesinin akidevi yönünü muhafaza ve güçlendirme yolunda farklı araçlarla tarikatları kontrol ve denetim altına almaya çalışmasına neden olmuştur.

Tarikatların zabtu rabt altına alınması yönünde merkezî hükümet tarafından ilk teşebbüs III. Selim dönemine rastlar. Osmanlı Devleti III. Selim iktidarından beri tarikatları belirli bir merkezden kontrolü yönünde bir siyaset takip etmiştir. Ancak tarikatların merkezî yönetim içinde müesseseseleşmesine yönelik önemli adımlar II. Mahmud döneminde atılmıştır. 1812 yılında çıkarılan bir fermanla tekkeler, idarî olarak şeyhülislâmlık makamına, mâlî olarak evkafı hümayuna bağlanmıştır. İstanbul ve taşradaki aynı tarikata mensup dergâhların şeyhlerinin atanması ve benzeri işlemleri

²⁸² BOA., C. ADL, 54/3245, 9 M 1294/24 Ocak 1877.

İstanbul'dan yürütölmeye başlamıştır²⁸³. Devlet, bir taraftan tarikat yapılarını sistem içinde belli bir hiyerarşiyeye tabi tutarken aynı zamanda sıkı bir şekilde gözetim ve izlemeye almıştır. Tanınmayan ve tasdik edilmeyen tarikatlar veya buna mensup olanların tekke kurmalarını yasaklamıştır. Bu yasak dâhilinde kurulan tekke ve dergâhları tespit ederek kapatmıştır²⁸⁴.

II. Mahmud döneminde tarikat yapılarının kontrol ve gözetimi yolunda atılan bir diğer adım da tarikat temsilcileri olan şeyhlerin, seçilme ve tayinlerinin Kasım 1836'da çıkarılan ferman ile devletin müdahalesine açılmasıdır. II. Mahmud'un fermanıyla herhangi bir tekke şeyhinin vefatı durumunda zındık takımından kimselerin şeyhliğe geçmemesi için gerekli tedbirlerin alınması ve Şeyh seçiminin tarikat içinde usulüne uygun bir şekilde yapılması sağlanmıştır. Tekkelere şeyh atamalarının, başta Kadirîlik ve Nakşîlik olmak üzere, Sünnî akideye mensup tarikat temsilcileri içinden yapılması öngörülmüştür²⁸⁵.

Devlet lehine faaliyet yürütmeyen tarikatların kapatılması ve özellikle Sünnî akideye dayalı olanların desteklenmesi yönünde yapılan düzenlemeler tarikatların merkezî hükümet tarafından kontrol ve denetimi yönünde hiyerarşik idarî bir yapının oluşmasına kaynaklık etmiştir. II. Mahmud döneminde tarikatların denetim ve kontrolü amacıyla yapılan idarî düzenlemeler, Kerkük'te sayıları 15'i bulan Bektaşî tekkelerinin Sünnî akideye dayalı Kadirî ve Nakşî tarikat temsilcilerinin uhdelerine geçmesine hizmet etmiştir. Kerkük'te Bektaşî tarikatının lağvı sonrasında Bektaşîlerce faaliyet yürütölen tekkelerin Kadirî ve Nakşî tarikat temsilcilerine geçmesi yönünde rol oynayan idarî düzenlemeler yapılırken devlet tarafından destek gören yeni tarikat yapılarının, devletin kontrol ve gözetimi altında olmasına özen gösterilmiştir. Zira yeni idarî düzenlemeler, zaten böyle bir hassasiyetin icrasını zorunlu kılmıştır. Tarikat yapılarının denetim ve kontrolü yönünde yapılan idarî düzenlemeler, Tanzimat döneminde de devam etmiştir. Nitekim 15 Kasım 1866'da şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak kurulan Meclis-i Meşâyih ile devlet, tarikat yapılarının başat değeri olan şeyh seçim ve

²⁸³ Esra Yakut, Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitap yayınevi, İstanbul 2005, s. 63.

²⁸⁴ İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *Türkler İslamiyet ve Hilafet*, Yakamoz, İstanbul, 2004, s. 67.

²⁸⁵ Bu fermanın metni için bkz. Rıfat Özdemir, "Osmanlı Devletinin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, V (Ankara 1994), s. 280.

tayinlerini düzenleyen kuralları belirlemiştir²⁸⁶. III. Selim döneminde başlayan tarikatları merkezî gözetim ve denetim altına alma çabaları, II. Mahmud döneminde yapılan idarî düzenlemelerle önemli bir aşama kaydetmiş ve nihayet, Tanzimat döneminin kurumsal düzenlemeleriyle bütün tarikatlar üzerinde, gözetleme denetim ve sınırlayıcı bir mekanizma geliştirilmiştir. Tarikatların denetim ve kontrolü amacıyla yürürlüğe konulan idari düzenlemeler tarikat kurumlarından olan tekkeyi tamamıyla devlete bağımlı kılmıştır. Bu süreç tekkeyi devlete yamamış ve devlet de tekkenin gözeticisi ve hamili olmuştur²⁸⁷.

2.3.2.2. Politik Destek

19. yüzyılı, Kerkük'te Sünnî tarikat yapılarının altın yüzyılı olarak değerlendirmek mümkündür. 1802'de güçlü Memluk paşası Büyük Süleyman'ın vefatı sonrasında Irak'ta gerileyen Osmanlı gücüne mukabil, İrân'ın bölgede güçlü bir pozisyon alması ve özellikle de Baban beyleri üzerinde tam anlamıyla denetim kurması, Kerkük'ün de içinde bulunduğu Kuzey Irak bölgesinde sosyo-politik dengeleri alt üst etmiştir. 19. yüzyılın başından itibaren Irak'ta değişen güç dengeleri, Osmanlı Devleti'nin Baban yönetim alanlarının da içinde bulunduğu bütün sınır bölgesinde kurmuş olduğu ilişki ağlarının işlevlerini yitirmesine neden olmuştur. 17. Yüzyıldan itibaren merkezî hükümet, sınır bölgesindeki sosyo-politik karakteri Baban yönetiminin Sünnî akideye dayalı yapısı üzerinden sağlıyordu²⁸⁸. Bu yapının İrân'ın siyasî yürüncesine girmesi, bölgede bulunan Osmanlı politik düşüncesine paralel yapıların bağlantı ve dayanaklarıyla ilgili ciddî boşluklar oluşturdu. Bu yapılardan biri olan tarikatlar ve temsilcileri, 19. yüzyılın başından itibaren merkezî hükümet lehine olan faaliyetleri özellikle Babanların hâkimiyet alanlarında çeşitli problemlerle karşılaşmaya başladı. Merkezî hükümet tarikat bağlantılarını Baban Hânedân yönetiminin İrân eğilimli siyasî duruşlarına karşı yeniden kurmak ve söz konusu alanda sosyal denetim ve kontrol sağlamak için Kerkük ve Bağdâd merkezlerine tarikat temsilcilerini çekmeye

²⁸⁶ Bu meclisin kuruluş ve işlevleri için bkz. Muharrem Varol, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunmayan İki Nizamnamesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa. 23, İstanbul 2010, s. 39-68.

²⁸⁷ Ortaylı, a.g.m, *Türkler İslamiyet ve Hilafet*, s. 67.

²⁸⁸ Osmanlı devleti sınır denetim ve kontrolünü olabildiğince mistik hüviyetli unsurlar üzerinden yapmaya çalışmıştır. Hatta Sınırın önemli bir aktörü olan Baban hükümeti ilk liderliği dinî bir liderlik üzerinden şekillenmişti. Daha sonradan hânedân özelliğine kavuştu. Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.VII, s. 107-108.

başlamıştır. 19. yüzyılın başından itibaren Kerkük Sünnî tarikat yapılarının Irak'taki en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tarikat yapıları Kerkük merkezi üzerinden yeni bir örgütlemeye tabi tutularak, İrân sınırına kadar olan bölgede faaliyet yapmaları noktasında gerekli imkânlar oluşturulmuştur. Baban Hânedân idaresinin geleneksel politik etkilerine, özellikle Sünnî aidiyet ve söylemler üzerinden tarikat yapılarının etkinliklerine verilen politik destekle karşılık verilmeye çalışılmıştır. Söz konusu değerlendirmelere Nakşî tarikatında yeni bir yorum açan Şeyh Halid önemli bir örnek teşkil etmektedir. Şeyh Halid'in bir Nakşî Şeyhi olarak bölgeye gelmesi ve orada özellikle keskin Sünnî aidiyet üzerinden Şîî karşıtlığı yapması Babanları İrânlı hamilerine karşı sıkıntıya sokmuş ve neticede Babanlar Şeyh Halid'i iki sefer kendi bölgelerinden çıkarmak durumunda kalmışlardır. Buna mukabil Bağdâd valileri de kendisini Bağdâd'da ağırlayarak Nakşî tarikatındaki yeni açılım ve örgütlemesine her türlü desteği vermişlerdir²⁸⁹. Diğer bir örnek ise 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Kerkük'te en önemli tarikat temsilcisi olan Şeyh Abdurrahman Halisi'dir. Şeyh Abdurrahman'ın tarikat faaliyetlerinin merkezi Babanların hâkimiyet alanlarının içinde bulunmaktaydı. Kendisi Kerkük'ten İrân'ın sınır bölgelerine kadar uzanan hatta güçlü tarikat faaliyetleri yürütüyordu. Şeyh Abdurrahman'ın tarikat nüfuzunun artması ve sosyal alan üzerinde güçlü bir etki oluşturması Baban Hânedân ailesinin tepkisine yol açmıştır. Bu kapsamda Hânedân yönetimi, Şeyh Abdurrahman'ın faaliyetlerini sınırlandırmaya yönelik olarak, tekkesine gelen müritlerine zorluklar çıkarmış ve kendisine baskı uygulamışlardır. Baskılar karşısında Şeyh Abdurrahman, tarikat faaliyetlerini merkezî hükümet gücünün yoğun olduğu Kerkük'e çekmek zorunda kalmıştır. 19. Yüzyılın ortalarına tekabül eden bu gelişmeler neticesinde Şeyh Abdurrahman, Kerkük'te bulunan tekkelerini merkez edinerek tarikat faaliyetlerini Kerkük üzerinden yürütmeye başlamıştır²⁹⁰.

Şeyh Abdurrahman daha önce Babanlar tarafından destek görmekteydi. Bu desteğin sonradan bir baskıya dönüşmesinin Şeyh Abdurrahman'ın merkezî hükümet tarafından desteklenmesinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Zira Kerkük'ü merkez edinmesinden sonra tarikat örgütlenme ve faaliyetlerinde bariz bir artış olmuştur. Uzun bir dönem boyunca Baban Hânedân ailesinin sağladığı destek ile tarikat

²⁸⁹ Şeyh Halid'in İrân'ın bölgedeki müdahalelerinin önüne geçmesine karşın desteklenmesi yönünde Bağdâd valisi Davud Paşa'nın görüşleri için bkz. *BOA., H. H., 826/37428, 5 M 1236/13 Ekim 1820.*

²⁹⁰ Talabanî, *Şuyuhu'l-İrşadi'l-Din*, s. 29.

faaliyetlerini yürüten Şeyh Abdurrahman'ın, Babanların baskı ve tepkileri karşısında kendisine tayin edilen sınırlar içerisinde çekilmeyip Kerkük üzerinden tarikat faaliyetlerini genişletmesi, merkezî hükümetin sağladığı politik desteğin verdiği imkânlarla ancak açıklanabilir. Bu politik destek, Şeyh Abdurrahman'ın Kadirî tarikatında yeni bir açılım olan Rahmaniye veya Halisiye olarak anılan yorumun teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.

Devlet, politik desteği bazı araçlar üzerinden sağlıyordu. Bunlardan biri merkezî hükümet temsilcilerinin tarikat temsilcileriyle kurduğu yakın ilişkilerdir. Bu ilişkiler tarikat temsilcilerine yerel ve bölgesel dengeler içinde güçlü bir pozisyon vermiştir. Bu kapsamda Kerkük bölgesinde önemli tarikat temsilcilerinden olan Şeyh Halid ve Şeyh Abdurrahman'ın merkezî hükümet temsilcilerinin ilgi ve takdirine mazhar olmaları değerlendirmelerimize önemli iki örnek teşkil etmektedirler. Padişahların aileleri dahil olmak üzere devletin üst düzey görevlileri Şeyh Halid ve Şeyh Abdurrahman'a intisap ederek mürit olmuşlardır. Nitekim Şeyh Halid'in Nakşî tarikatında açtığı yeni yoruma İstanbul'un saygın isimlerinde birçok zat katılmıştır²⁹¹. Şeyh Abdurrahman'a Sultan Abdülmecid'in hanımı Sultan Hanım intisap etmiş ve kendisine müridesi olarak İstanbul'dan bazı hediyeler göndermiştir. Üst düzey devlet görevlileri de kendisine bağlılık arz etmişler ve bu bağlılıklarını da görünür kılmışlardır²⁹².

19. yüzyılın başından sonlarına dek Padişahlar tarafından özel ilgi ve kıymete mazhar olan tarikat temsilcileri olmuştur. Bu tarikat temsilcilerinden kimileri bazen İstanbul'a devet edilmiş ve orada taltif edilmişlerdir. Bu temsilcilerin İstanbul seyahatleri resmî yazışmalarda “arz-ı ubudiyet etmek üzere” (itaat ve bağlılıklarını) sunmak amaçlı olduğu kaydedilmiştir²⁹³. Bu tarikat temsilcilerinin şeyh akrabaları da merkezî hükümetten kimi taleplerini padişahların ilgisine mazhar olan şeyh namzedleriyle olan akrabalıklarını dayanak göstermek suretiyle yapıyorlardı. Merkezi hükümet kıymet verdiği tarikat temsilcilerinin akrabalarından olan şeyh namzedlerinin, herhangi sebeple imparatorluğun merkezine yaptıkları seyahatlerde güzergâh üzerinde bulunan sancak ve vilayet yöneticilerine gereken yardım ve ilginin gösterilmesi için emirler gönderir. Nitekim Kerkük'ün saygın şeyh ve ulemalarından olan Seyyid Şeyh

²⁹¹ Şeyh Halid'in İstanbul'daki üst düzey mensupları için bkz. Manneh, a.g.m, *tasavvuf*, s. 282.

²⁹² Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 59.

²⁹³ Berzencî şeyhlerinden Şeyh Said'in 1891 yılında Sultan Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edilmesi için bkz. *BOA., Y. PRK.UM*, 29/47, 26 S 1309/1 Ekim 1891.

Mühyiddin Efendi, 19. yüzyılın başında merkezî hükümete yazdığı istid'asında kendisini Padişah tarafından sevilen iki şeyh namzedinin akrabası olarak tanıtmıştır²⁹⁴. Şeyh Abdurrahman'ın akrabaları da kendisinin ölümünden sonra dahi İstanbul'a yaptıkları seyahatlerde Şeyh Abdurrahman ile olan akrabalıklarını referans göstermişlerdir. Merkezi hükümet de belittikleri referansları yol üzerinde bulunan idarim birimlerin yöneticilerine göndererek gereken ilginin gösterilmesini istemiştir. Şeyh Rıza Efendi, 1868 Şubatında Padişah tarafından İstanbul'a davet edildiğinde İstanbul yolu üzerinde bulunan yöneticilere gönderilen iradede Şeyh Abdurrahman'ın oğlu olduğu ve kendisine gereken ilgi ve yardımın yapılması istenmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın oğlu Şeyh Ali de benzer bir kıymet ve ilgiye mazhar olmuştur. Kardeşi Şeyh Abdürrezzak'ın İstanbul'a yapacağı seyahat için merkezî hükümet tarafından Trabzon ve Şehrizer arasında bulunan idarî birimlerin yöneticilerine aynı içerikte bir irade gönderilmiştir²⁹⁵.

Merkezî hükümet tarafından Kerkük ve çevresinde bulunan tarikat yapılarına sağlanan politik destek yerel makamların tarikat temsilcilerine yönelik yaklaşım, ilgi ve desteklerinde dah açık bir görünüm arz etmektedir. Merkezî hükümet bölgeye atadığı vali ve mutasarrıfların tarikat aidiyetlerini gözönünde bulundurarak atamaktadır. 1842-1849 yılları arasında Kerkük'ün bağlı olduğu Bağdâd'a vali olarak atanan Muhammed Necip Paşa'nın Nakşî-Halidî olması, merkezî hükümet tarafından önemli bir avantaj olarak değerlendirilmiştir²⁹⁶. Şehrizer Eyaletinin Bağdâd'dan ayrılması ardından müstakil bir vali tarafından yönetilmeye başlandığı 1850'den 1856 yılının sonuna kadar tayin edilen iki valinin de tarikat yakınlıkları ve aidiyetleri güçlü olduğu görülmektedir. Muhammed Selim Paşa Şeyh Abdurrahman ile yakın mesai içinde olmuş ve bölgedeki sosyal tepkileri Şeyh Abdurrahman'ın önemli desteğiyle bastırmaya çalışmıştır. Bu dönemde merkezî hükümet ile eyalet yönetimi açısından büyük bir sorun teşkil eden Babanlı Aziz Bey isyanı, Şeyh Abdurrahman'ın Aziz Bey ile olan diyalogu ile çözüme kavuşturulmuştur²⁹⁷. Aziz Bey tarafından merkezî hükümete sunulan şartlar ve talepler

²⁹⁴ “KullarıŞeyh Maruf’un amcazadesi ve Seyyid Taha’nın yeğeni olan es Seyyid eş Şeyh Muhyiddin bin es Seyyid eş Şeyh Ahmed ...” BOA., C. EV, 337, 14 Ş 1221/27 Ekim 1806 ve 13 M 1229/5 Ocak 1814 tarihli belge suretleri.

²⁹⁵ “Kerkük’te defn-i hak-ı itrak olan ecille-i meşayihî Kadirîyeden Şeyh Abdurrahman Efendi hazretleri merhum u mahdumları Şeyh Rıza Efendi...” BOA., İ. DH, 569/39642. 9 L 1284/3 Şubat 1868.

²⁹⁶ Manneh, a.g.m, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları*, s. 182.

²⁹⁷ BOA., İ. HR, 75/3636, 16 M 1268/11 Kasım 1851.

Şeyh Abdurrahman'a gönderilen mektuplar üzerinden yapılmıştır. Bu dönemde Şeyh Abdurrahman'ın Aziz Bey olayının yatıştırılması noktasında sarfettiği performansın merkezî hükümetin izin ve desteğiyle olduğunu söyleyebiliriz. Zira Aziz Bey'in Şeyh Abdurrahman ile olan yazışmalarının muhtevası, Şehrizor valisi Muhammed Selim Paşa tarafından merkezî hükümete Şeyh Abdurrahman referans gösterilmek suretiyle yapılmıştır. Bu durum Şeyh Abdurrahman'ın icra ettiği konumun merkezî hükümetin bilgi ve onayı dâhilinde olduğunu göstermektedir. Muhammed Selim Paşa'dan sonra 1851 yılında Şehrizor valisi olarak atanan Seyyid Ali Paşa da tarikat mensubudur. Hatta bu mensubiyetin, merkezî hükümetin bazı memurları tarafından taassup derecesinde olduğu ifade edilmiştir²⁹⁸. Seyyid Ali Paşa'nın beş buçuk yıllık valiliği döneminde Şeyh Abdurrahman'ın eyalet yönetiminde önemli bir nüfuz ve ayrıcalığı olmuştur. Bölgenin ileri gelenlerinden herhangi biri, vali ile bir sorun yaşaması durumunda, Şeyh Abdurrahman'ın Saray'a yakın tekkesine giderek Şeyh Abdurrahman'dan sorunlarının çözümü için yardımcı olmasını istiyordu. Şeyh Abdurrahman bu taleplere karşı valiye bir tezkire yazarak sorunun giderilmesi yönünde aracı olmuştur²⁹⁹. 1858'de mutasarrıf olarak Kerkük'e atanan İsmail Paşa ile 1861'de atanan Seyyid Takiyyüddin Paşa, tarikat temsilcileri ile iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Özellikle Takiyyüddin Paşa bu yönüyle Kerküklülerin gönlünde taht kurmuştur. 19. Yüzyılın sonunda Kerkük'ün bağlı olduğu Mûsul eyaletine vali olarak atanan Ebubekir Hazım Tepeyran, tarikatlar ile temsilcilerine ilgi ve alakadan ziyade baskıya dayalı bir tutum sergilediğinde, Sadaret makamı tarafından uyarılarak tarikat temsilcileriyle iyi geçinmesinin padişahın emri gereği olduğu vurgulanmıştır³⁰⁰.

Merkezî hükümet 19. Yüzyılın başlarından itibaren kaybettiği hânedân bağlantılarına mukabil bölgede nüfuz elde etmek için yeni bağlantılar geliştirmiş ve bu bağlantıların en önemli ayağını kuşkusuz tarikat yapıları oluşturmuştur. Çalışma alanımızda 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Şeyh Halid ve Şeyh Abdurrahman tarafından Nakşî ve Kadirî tarikatlarında geliştirilen yeni ekoller sayesinde tarikat aidiyet ve mensubiyeti güçlü bir zemin bulmuştur. Hâlidî ve Hâlisi tarikat yapıları

²⁹⁸ BOA., İ. MVL, 387/16890, Lef. 5, 27 Za 1273/19 Temmuz 1857.

²⁹⁹ Kifri'nin ileri gelenlerinden Seyyid Ömer Ağa'nın eyalet yönetimi ile yaşadığı sorunun çözümü noktasında Şeyh Abdurrahman'dan yardım talebi içib bkz. BOA., İ. MVL, 387/16890, Lef. 25, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

³⁰⁰ “ Kerkük ve Süleymâniye'nin Mahalli şeyhlerden ve ululardan bazıları haklarında yakışsız muamelelere izin verilmekte bulunduğu rivayet edildiğinden bu çeşit hareketlerden çekinilmesi söz ile emr ve ferman-ı hümayunu şahane tebliğ olunur.” Bkz. Tepeyran, a.g.e, s. 458.

devletin verdiği politik desteğin sağladığı imkân ve açtığı alan üzerinden gelişmişlerdir³⁰¹. Devletin sağladığı politik destek bir taraftan tarikat yapılarına bölgedeki devlet aleyhine işleyen güç yapıları karşısında güçlü bir konum kazandırırken, diğer taraftan tarikatları devletin gözetim ve denetim mekanizmalarının içine çekmesinde önemli rol oynamıştır. Tarikatlar bölgede etki ve nüfuzlarını artırmak için devletin politik desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Devlet, politik desteğini, tarikatların devlet lehine olan yararları ve devletin idarî mekanizması ile olan bütünleşmeleri üzerinden vermiştir.

2.3.2.3.Mâlî Destek

Bir örgüt ne kadar ulvi amaçlarla kurulursa kurulsun, siyasî otoritelerden maddi ve siyasî destek olmadan ayakta kalamaz³⁰². Devlet, Kerkük bölgesinde kurduğu siyasî hâkimiyete paralel olarak tarikat yapılarının iskânî ve faaliyetlerinin yürütülmesin için gerekli koşulları oluşturmuştur. Bu koşulların başında tarikat mensuplarını her türlü vergiden muaf tutarak faaliyetleri için gerekli mâlî desteğinsunulması gelmektedir. Merkezî hükümet, 19. yüzyılın başlarına dek çeşitli gelir kalemlerinden tarikat yapılarına destek sağlamaktaydı. Bu gelirler; Kerkük Boyahâne gelirleri³⁰³, Mûsul gümrüğü, bazı vakıflar ile Kerkük çevresinde bulunan malikânelerin hisse oranlarını içermektedir. Tarikat kurumları olan tekkelere sağlanan malikâne gelirleri uzun bir müddet boyunca tekkeye münhasır bir gelir olarak tahsis edilebilmekteydi. Nitekim Kerkük kalesinde bulunan Hacı Bektaş-ı Veli makamının bazı hizmetlerini karşılamak üzere malikâne gelirleri 19. yüzyılın sonuna kadar tahsis edildiği görülmektedir³⁰⁴. Bununla beraber tarikatın Kerkük'te önemli temsilcilerinden olan Ömer Mendan'ın, tarikat faaliyetlerine mukabil Kerkük yakınlarında kurduğu tekkesinin etrafındaki topraklar, malikâne olarak tekkeye tahsis edilmiş ve bu tahsisat 19. yüzyılın ortalarına dek sürmüştür.

³⁰¹ Bağdâd valisi Şehrizor bölgesinde Babanlar üzerinden artan İran etkisine karşı Merkezi hükümete Şeyh Halid'in desteklenmesi hâlinde İran'ın bölgede "ifsada mecal bulamayacağını ifade etmiştir. *BOA., H. H.*, 826/37428, 5 M 1236/13 Ekim 1820.

³⁰² Ece Zerman, İstanbul Mevlevîliği Üzerine Ekrem Işın İle Söyleşi "Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı", *Toplumsal Tarih*, Sa.171, Mart 2008, s. 16.

³⁰³ Kerkük boyahanesinin gelirleri sadece ulema ve sadata tahsis edilmiştir. Kerkük'teki tarikat erbabının önemli bir kısmı seyyid sınıfına mensup olduğu düşünüldüğünde Boyahane gelirleri tarikat erbabı için önemli bir gelir kalemi teşkil etmektedir. *VGM. d.*, 749/2, s. 252, trz.

³⁰⁴ *BOA. EV. MKT*, 2753/131, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

19. yüzyılda devletin tarikat erbabına yönelik mâlî desteği artarak devam etmiştir. Bu desteğin kapsamı belli nizamnâme veya reel ölçütler üzerinden değil devletin bölgesel ve konjektürel ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir. Bu bağlamda tarikat temsilcileri olan şeyhlere, maaş ve duaguluk adı altında aynı ve nakdi tahsisatlar yapılmıştır³⁰⁵. Tekke giderleri ve hizmetlerinin karşılanması için de taamiye adı altında mâlî yardımlar tahsis etmiştir. Devletin tarikat temsilcileri olan şeyhler ile kurumları olan tekke ve zaviyelere sağladığı mâlî desteğin ana kaynağını, Kerkük çevresinde bulunan köy ve mezra malikânelerinin gelirleri oluşturmuştur. Sözkonusu gelirler, tarikat temsilcilerine tek bir seferden ziyade zamana yayılmak suretiyle verilmesine özen gösterilmiştir. Tarikat ve şeyhin devletin yerel ve merkezî makamları ile olan ilişkileri ekonomik desteğin zaman içinde artış veya düşüşü yönünde belirleyici olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid ile Mevlevîler arasında bozulan ilişkiler Kerkük'teki temsilcilerini de etkilemiş ve bu dönemde Kerkük'te Mevlevî Şeyhlerine merkezî hükümet tarafından sağlanan mâlî desteklerin kesilmesine yol açmıştır. Bu durum Mevlevî tarikatının Kerkük'teki varlığını bitirme noktasına getirmiştir³⁰⁶. Kerkük'te 19. yüzyıl boyunca Sünnî tarikat temsilcilerine mâlî destek sağlanmış ve bunlar arasında en fazla Kadirî ve Nakşî temsilci ve kurumları faydalanmıştır. Münhâl kalan malikâne hisseleri ve özellikle Bektaşî tarikatının lağvı sonrasında Kerkük'te bulunan tekkelerinden kesilen malikâne hisseleri, Kadirî ve Nakşî tarikat erbabı için önemli bir memba teşkil etmiştir. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük merkezinde etkin tarikat faaliyetlerinde bulunmakta olan Şeyh Abdülbaki Efendi tekkesine taamiye olarak verilen malikâne gelirleri, önemli bir örnek teşkil etmektedir³⁰⁷.

³⁰⁵ Duaguluk kaleminden yapılan tahsisatlar sadece Şeyhlere tahsis edilmemektedir. Bu kalem aslında ulema ve sadata tahsis edilen bir kalemdir. Şeyhler de hem ulema ve hem de sadat zümresinden birine veya her ikisine ait olduklarından bu kalemden de istifâde etmekteydiler.

³⁰⁶ Mevlevî Şeyhlerin II. Abdülhamid döneminde Kerkük'ten Yıldız Sarayına çektiği telgraflarda veya bizzat İstanbul'a gitmeleri ile istedikleri mâlî destekler ve buna mukabil Sarayın yaklaşımı için bkz. *VGM. d.*, 864/139, s. 280, 24 Ş 1297/1 Ağustos 1880; *VGM. d.*, 816/43, s. 84-85, 27 Ş 1311/5 Mart 1894; *BOA., ŞD. ML*, 2895/58, 5 B 1296/25 Haziran 1879; *BOA., EV. MKT*, 1160/41, 25 N 1299/10 Ağustos 1882; *BOA., EV. MH*, 2363/419, s. 49, 12 N 1301/6 Temmuz 1884; *BOA., EV. MKT*, 3404/202, 10 S 1325/10 S 1325/25 Mart 1907.

³⁰⁷ *VGM. d.*, 166/36, s.86, 9 Safer 1305/27 Ekim 1887.

Malikâne Vakfı Adı	Tahsis Edilen Oran	Nakdi Karşılığı (Kuruş)
Ğafar Hatun Malikânesi	Süds hisse	650
Heft Çeşme, Heyme, Surca ve Genciler Malikâneleri	Nısf/Yarı hisse	280
Davhile? Köyü Malikânesi	Yarı hisse	980
Merağa Köyü Malikânesi	Sekizde Beş buçuk hisse	640
Kalkanlu, Habibe Hatun ve Nasır Malikâneleri	Rub' (Dörtte bir) hisse	2500
Kuşçu Malikânesi	Tamamı	135
Ali Saray Malikânesi	Rub' hisse	250
Hurmatu Bızırık Malikânesi	On iki de bir hisse	250
Esir Gökten Malikânesi	Rub'	1600
Ömer Mendan Köyü ve Arazisi	Yirmi dörtte on bir hisse	...
Toplam		7285 kuruş

Kadirî Şeyhi Abdalbaki Efendi'nin, tekkesi için yerel ve merkezî hükümet makamları nezdinde yaptığı girişimlerle sağladığı mâlî destek, neredeyse otuz yıl devam etmiştir. Dolayısıyla tekke ve şeyhlere yapılan mâlî destekler bir süreç dâhilinde yapılmıştır.

Merkezî hükümet tarafından belli bir süreç dâhilinde mâlî destek sağlanan diğer bir Kadirî şeyhi de Kerkük merkezi üzerinden tarikat faaliyetlerini geniş bir alanda yürüten Talabanî şeyh ailesidir. Şeyh Ahmed bölgede bulunan güçlü Berzencî seyyidlerinin etkisine rağmen ailenin Kadirî tarikatı içinde kurumsal alt yapısını kurdu. Kerkük'teki tekkeyi inşâ ederek tarikat faaliyetlerini artırması³⁰⁸ elbette devletin destek ve onayı ile olmuştur. Şeyh Ahmed'in devletin yerel ve merkezî kurumlarından ne derece mâlî destek aldığını arşiv üzerinden takip etme imkânı bulamadık ancak şeyh ailesine Babanlar döneminde Bazyan bölgesinde bulunan bazı köylerin tahsis edildiği görülmektedir³⁰⁹. Köylerin Şeyh Ahmed veya oğlu Şeyh Abdurrahman dönemlerinin hangisinde tahsis edildiğini belli değildir. Ancak bu köylerin tarikat hizmetlerine

³⁰⁸ Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 55.

³⁰⁹ BOA. İ. MVL, 387/16890, lef.3, 27 Z 1274/8 Ağustos 1858.

mukabil verildiği anlaşılmaktadır. 1836'da Soran hânedânlığına son verilmesi ve merkezî hükümet iktidarının Revânduz'a kadar yayılması durumunda bile bu köyler ailenin tasarrufu altındadır. Dolayısıyla Şeyh Ahmed döneminde tarikat hizmetlerine mukabil mâlî desteklerin sağlanmış olduğu ihtimal dâhilindedir. Şeyh Ahmed'in vefatından sonra 1841'de oğlu Şeyh Abdurrahman yerine geçmesiyle beraber hem kendisi hem de kalabalık kardeş grubu önemli mâlî desteğe mazhar olmuşlardır³¹⁰. 1842-49 yılları arasında Bağdâd valiliği görevini yürüten Necip Paşa döneminde aile Şeyh Abdurrahman'ın öncülüğünde önemli mâlî destek görmüştür. Söz konusu mâlî desteğin önemli bir kısmı da Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin kurulması sonrasında Vali olarak atanan Seyyid Ali Paşa döneminde sağlanmıştır³¹¹. Bu dönemde bizzat Şeyh Abdurrahman'a kaydı hayat şartıyla Osmanlı ülkesinde çok az şeyhin elde edebileceği mâlî imtiyazlar verilmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın bizzat kendisine ve gerekse de tekkeye sağlanan mâlî destek tahmini olarak 3-4 yük kuruşa ulaşmıştır. Kendisinin vefatı sonrasında vasiyeti gereği irşat makamına oğlu Şeyh Ali'nin geçmesi üzerine, Şehrizer Liva Meclisi tarafından hazırlanan bir mazbatayla merkezi hükümetten Şeyh Abdurrahman döneminde verilen mâlî desteğin Şeyh Ali'ye devredilmesi istendi. Mazbatada mali desteğin Şeyh Ali'ye devredilmesine yönelik talebin gerekçesi; bölgenin sahip olduğu "*nezaket-i mevkiyesine*" (hassas konumu) olarak gösterilmiştir. Buna karşı Meclisi Vala ise Şeyh Abdurrahman döneminde verilen desteğin Şeyh Ali döneminde verilmesinin imkân dâhilinde olmadığını zira bu derece büyük bir mâlî meblağın verilmesi "*emval-i miriye ve hükümeti dergâha teslim dimek*" anlamına geldiğinden münasip olmayacağı yönünde görüş beyan etmiştir³¹².

Kerkük'te merkezî hükümetin normal yaklaşımının ötesinde mâlî destek verdiği diğer bir tarikat temsilcisi de Berzençî seyyidlerinden ve Nakşî Halidî halifelerinden Şeyh Cevad Efendi'dir. Şeyh Cevad'ın mensup olduğu ailesine daha önce, tarikat hizmetlerine mukabil, malikâne suretiyle bazı topraklar tahsis edilmiştir. Bu topraklara

³¹⁰ Şeyh Abdurrahman kardeşi olan Şeyh Abdülgafur Köysancak'ta etkin bir Kadirî şeyhi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeyh Abdülgafur'a da Köysancak'ta bazı köyler vergi gelirleri ile beraber tahsisi edilmiştir. Bkz. *BOA., MAD. d.*, 8074, s. 9, Selh M 1271/23 Ekim 1854; *BOA., MAD. d.*, 8065, s. 21, 19 S 1278/26 Ağustos 1861.

³¹¹ Şeyh Abdurrahman Efendi Vali Seyyid Ali Paşa döneminde Kerkük'te Bekir Ağa tarafında inşa edilen Cami, Medrese ve Dergâh'tan oluşan kompleksin 1854 yılında tamir edilmesi üzerine merkezi hükümetten kendisine verilmesini talep etmiştir. *BOA., EV. MH*, 620/191, 10 M 1271/3 Ekim 1854; Yine Şeyh Abdurrahman'ın girişimleri ile kardeşi olan Şeyh Salih Kerkük'te Hindiler Camisi bitişiğinde buluna Tekke'de tarikat faaliyetlerinde bulunmak üzere istihdam edilmiştir. Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 64.

³¹² *BOA., A.MKT. UM*, 548/59, 16 N 1278/17 Mart 1862.

ilişkin yapılan düzenlemelerle hazinece el konularak bedelleri ise maaşa dönüştürülmüştür³¹³. Ancak maaşları düzenli ödenmediğinden, hazineden önemli oranda alacaklı durumuna gelmişlerdir. Şeyh Cevad, II. Abdülhamid nezdinde şeyh ailesi içinde en fazla kıymete mazhar olan kişi olarak bu durumu bir fırsata çevirmiştir. Tapu karşılığı toprak tahsisi kanunu çerçevesinde devletten olan alacaklarının üstünde bir bedel ile toprakları kendisi ve ailesi efradı üzerine almış ve aile bu dönemde ciddi bir servet sahibi olmuştur³¹⁴. Bununla beraber Kerkük'teki tekkelerine ek olarak bir dergâh ve medrese, hazine-i hassa gelirleri ile tamir edilmek suretiyle Şeyh Muhammed Cevad Efendi'ye verilmiştir. Şeyh Muhammed Cevad Efendi kendisine verilen dergâh ve medreseye Kerkük'te 375239 (üç yüz yetmiş beş bin iki yüz otuz dokuz) dönümden oluşan arazinin vakfedilmesi amacıyla merkezî hükümete müracaatta bulunmuştur. Maliye ve Defteri Hakani Nezaretleri tarafından Şeyh Muhammed Cevad Efendi tarafından vakfedilmek üzere talep edilen toprakların verilemeyeceği zira bu usulün 150 yıldır terk edildiği, verilmesi hâlinde nizam ve kurumsal işleyişe zarar vereceği ifade edilmiştir. Meclis-i Mahsusa her iki nezaretin görüşlerine vurguda bulunarak Padişaha sunulan kayıta şeyh ailesine toplamda 8000 kuruş gibi bir maaşın verildiğini ve bu miktarın kâfi olduğuna işaret ederek bunun ötesinde bir tahsisata gerek olmadığı yönünde görüş beyan etmiştir³¹⁵. Nihayetinde Tekke ve Medrese'nin ihtiyaçları için talep edilen arazilerin medrese ve dergâha vakfedilmesi yönünde bir karar çıkarılamamıştır Ancak Şeyh Cevad'ın taleplerinin karşılıksız bırakılmamasına özen gösterilmesine dâir bir kaygının olduğu ve bu kaygının da Sultan'ın Şeyh Cevad'a verdiği kıymetten ileri geldiği anlaşılmaktadır. Nihayetinde en azında dergâh ve medresenin faaliyetlerinin aksamaması için Karav arazisinin öşür gelirleri taamiye olarak Şeyh Cevad'a tahsis olunmuştur³¹⁶. Şeyh Cevad daha sonra tekke ve medresenin tahsifatının artırılması yönünde merkezî hükümetle yazışmalara ölümüne dek devam etmiş ve bu konuda önemli bir mâlî desteği almaya muvaffak olmuştur³¹⁷.

Merkezî hükümet 19. yüzyılın başlarından itibaren tarikat yapıları üzerindeki denetim ve kontrol mekanizmalarını artırmıştır. Bu mekanizmalardan bir tanesi de

³¹³ Aileden maaşa bağlanmış olanlar, Şeyh Cevad'ın babası Şeyh Abdülkadir ve amcasının çocukları olmak üzere toplam 28 kişidir. Bunların bir kısmı Kerkük'te ve bir kısmı da Süleymâniye'de ikamet etmektedir. *BOA., Y. A. RES, 43/4, 5 N 1305/16 Mayıs 1888.*

³¹⁴ *BOA., Y.A. RES, 14/53, 5 Ra 1299/25 Ocak 1882; BOA., ŞD, 2478/1, 12 M 1303/21 Ekim 1885.*

³¹⁵ *BOA., Y. A. RES, 43/4, 5 N 1305/16 Mayıs 1888.*

³¹⁶ *BOA., İ. DH, 1152/90037, 13 M 1307/ 9 Eylül 1889.*

³¹⁷ Şeyh Cevad 1891 yılı sonlarında vefat etmiştir. *BOA., ŞD, 2587/21, 15 C 1309/16 Ocak 1892.*

tarikatların mâlî açıdan devlete bağımlı kılınmış olmasıdır. Devlet tarikat yapılarına verdiği mâlî destek üzerinden etkinlik kapasitelerini kendi politik eğilim ve amaçlarına göre denetim ve kontrol altına almıştır. Kerkük'ün içinde bulunduğu coğrafyada yoğun olarak bulunan tarikat erbabına yönelik olarak 19. yüzyıldan itibaren verilen mâlî destek kontrollü ve belli bir sistem dâhilinde yapılmıştır. Mâlî destek, tarikat temsilcileri olan şeyhlerle kurumları olan tekkelere bölgedeki faaliyet kapasitelerine ve devletin konjektürel politik ihtiyaçlarına göre verilmiştir. Devletin verdiği mâlî destek, tarikatın temsilcisi olan Şeyhin hayatıyla sınırlı tutulmuş, şeyhinin vefatıyla verilen mâlî destek de kesilmiştir. Vefat eden şeyhin yerine irşat makamına geçen Şeyh için -ki bu genellikle ya oğlu veya damadı olur- süreç başa alınmıştır. Bu da Şeyhin yerel makamlar tarafından merkezî hükümete sunulan sicili, mahalli nüfuzu ve devlet için yararlılık kapasitesi dikkate alındıktan sonra mâlî kaynakların kapıları tedrici bir şekilde açılmak suretiyle yapılmıştır. Nitekim Şeyh Abdurrahman'ın vefatı sonrasında yerine geçen oğlu Şeyh Ali'nin, babası döneminde tarikat hizmetlerine mukabil tahsis edilen mâlî desteğin kendisine aktarılması yönündeki ısrarlı taleplerine rağmen merkezi hükümet tarafından kabul görmemiştir. Buna mukabil merkezî hükümet zamanla Şeyh Ali'nin bizzat kendisine taamiye ve maaş adı altında mâlî destek vermeye başlamıştır. Verilen mâlî destek daha önce “*Şeyh Abdurrahman Tekkesine verilen taamiye*” adı altında kayıt altına alınırken bu sefer “*Şeyh Ali Tekkesi'ne verilen taamiye*” kaydı altında verilmeye başlamıştır³¹⁸. Yine Mevlevî Şeyhlerinden Şeyh Salih'e taamiye ve maaş olarak verilen tahsisatlar kendisinin ölümü üzerine Şeyh olarak yerine geçen damadına verilmemiştir. Merkezî hükümet tarafından tarikat temsilcilerine yönelik yürütülen mâlî destek siyaseti, tarikat erbabının devletin rızasına aykırı bir tavır içine girmelerinin önüne geçmekte önemli bir rol oynamıştır.

2.3.3. Tarikatların Devlete Sunduğu Hizmetler

2.3.3.1. Askerî ve Savaş Alanında Sunduğu Hizmetler

Tarikatlar, siyasî otoritelerin, rakip düşmanlarına karşı yürüttükleri savaşların propaganda ve meşrulaştırma faaliyetleri hizmetlerini de ifa etmişlerdir. Tarikat temsilcileriyle mensupları, devletin ihtiyaç duyduğu askerin tedariki ve yapılacak savaşın cihad ruhuyla meşru bir hüviyet kazanmasında yaptıkları propagandalarla

³¹⁸ 1861'de Şehrizar bütçesinden Şeyh Ali Tekkesine 955 kuruş taamiye olarak tahsis edilmiştir. Bkz. *BOA., ML. MSF. d.*, 15445, Bşl.26 S 1277/13 Eylül 1860 Btş. 7 Ra 1278/12 Eylül 1861.

önemli katkılar sağlamışlardır. Tarikat kurumları olan tekke ve zaviyeler bu anlamda cihad hareket ve propagandasının merkezi olmuşlardır³¹⁹.

Irak, askerî ve ideolojik yapısıyla rakip İrân'ın sınır bölgesinde bulunması ve İrân'ın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü savaşlarda mistik özellikleriyle güçlü tarikatları kullanması, Osmanlı Devleti'ni de bu yönde hazırlık yapmaya zorlamıştır³²⁰. Nitekim Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin İslâm tarihi adlı eserinde yer alan bir dörtlük Irak'taki tarikat yapılarının savaş durumlarında oynadığı rolü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Giderler gazaya çalarlar satır.
Daima yaparlar hoş gönül, hatır
Bağdâda türbesi nur olmuş yatır
Abdülkadir gibi sultan bulunmaz³²¹.

Kerkük, İrân'dan bölgeye gelmesi muhtemel askeri harekât ve saldırılara karşı mukavemet ve karşı saldırı hareketlerin merkezi konumundadır. Söz konusu konumu gereği cihad ruhunun sürekli canlı tutulması icap etmektedir. Bu ihtiyaca binaen Kerkük'te tarikat temsilcilerinden birine önemli bir görev tevdi edilmiştir. Şeyh Ali'nin oğlu Şeyh Muhamed Said'e tevdi edilen görev, her sabah namazından sonra Fetih suresini okumaktır. Bu hizmete karşılık olarak kendisine Kerkük'te bulunan Sulukan Mezra malikânesi vakfının yarı geliri tahsis edilmiştir³²². Bu sure, İslâm Tarihinde Peygamber ve sahabelerine Allâh tarafından yakın bir vakitte bazı yerlerin fethini müjdelendiği bir suredir³²³. Fetih suresinin, her sabah halk üzerinde güçlü bir tesiri olan tarikat temsilcilerince okunması, bunun sınır bölgesinde düşmana karşı zafer duygularını diri tutmaya dönük bir amaç taşıdığına ilişkin güçlü bir kanaat oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 yıllarında Rusya'ya karşı yürüttüğü ve 93 Harbi olarak anılan savaş'ta tüm Kuzey Irak bölgesinde faaliyet yürüten tarikat temsilcileri

³¹⁹ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999. s. 53.

³²⁰ Ziya Nur Aksun; *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ötüken Yay. İstanbul 1994, s. 202; Gündüz, *a.g.e.*, s. 65.

³²¹ Kara, *Tekke ve Zaviyeler*, s. 165.

³²² *İMEM*, 634.163, s. 35, 14 S 1291/6 Ekim 1874.

³²³ Fetih Süresinin anlam ve muhtevası için bkz. Muhammed Gazali, *Kur'an'ın Konulu Tefsiri*, Çev. Şahin Güven-Ekrem Demir, Şûra Yayınları, İstanbul 2000, s. 501-506.

önemli bir destek vermişlerdir. Bunlardan Kadirî tarikatının güçlü temsilcilerinden olan Şeyh Kak Ahmed, Süleymâniye bölgesinde bulunan mürit ve mensuplarından askerî bir kuvvet teşkil ederek torunu Şeyh Said öncülüğünde savaşa göndermiştir. Merkezî hükümet Şeyh Kâk Ahmed'in söz konusu hizmetlerine mukabil, Süleymâniye'de bulunan beş köyün gelirlerini tahsis etmiştir³²⁴.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na bölgeden asker toplayıp cepheye gönderen sadece Kadirî-Berzencî şeyhi değildir. Kerkük'teki Talabanî şeyh ailesi de bu savaşta önemli yararlılıklar göstermişlerdir. Nitekim Şeyh Ali, Kerkük'ten Revânduz'a kadar olan bölgede bulunan aşiretlerden milis kuvvetler oluşturmuş ve Şeyh Abdullâh Efendi refakati ile cepheye göndermiştir. Şeyh Ali göstermiş olduğu gayretlerine mukabil Padişah iradesi ile dördüncü rütbeden Mecidî nişanıyla taltif edilmiştir³²⁵.

Nakşî tarikatının Kerkük'teki temsilcilerinin de benzer hizmetler verdiğini görüyoruz. Nitekim Kerkük Hânedânından ve Nakşibendî tarikatı mensuplarından olan Mustafa Şakir Efendi Medine-i Münevvere'de itikâf hâlinde olduğu hâlde savaşın zuhuruyla itikâfını bırakarak savaşa iştirak etmiş ve eli savaşta sakatlanmıştı. Memleketine döndüğünde ailesinin geçimini tedarik edecek bir işte çalışmadığından hükümetten bir memuriyet talebinde bulunmuştur. Ancak yapılan incelemede mülkî hizmeti yapabilecek kabiliyeti olmadığı anlaşılınca Kerkük'te Tekkesine bir vazife bağlanması talebiyle hükümete yeniden müracaatta bulunulmuştur³²⁶. Mustafa Şakir Efendi'nin herhangi bir memuriyette istihdamına ilişkin yaptığı başvuru evrakında 4 Şeval 1295 yazılı tarih kendisinin 93 Harbine iştirak etmiş olduğuna dâir güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Nakşibendî tarikatının Kerkük'teki postnişini olan Mustafa Şakir Efendi'nin Medine'deki itikâfını yarıda bırakarak savaşa katılması tarikat erbabının savaş hizmetlerini yüklenme konusundaki sorumluluk bilinçlerini göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Tarikat yapıları, Osmanlı merkezî hükümetinin iktidar ve otoritesinin en önemli mekanizması olan orduya, asker takviyesi yönündeki çalışmaların da paydaşı olmuş ve bu konuda özellikle Kerkük'te bulunan yapılar, önemli yararlılıklar sağlamışlardır. 19. yüzyılının son çeyreğinde Osmanlı Irak'ında devleti endişeye sevk eden temel

³²⁴ Muhammed Emin Zeki Bey, *Tarihü'l Süleymâniye ve Enhaiha*, Trc. Cemil Bendi el Ruzbeyani, Matba'tü'l Vezaretü'l Sekafiye, Süleymâniye 2002, s. 246.

³²⁵ BOA., B. AYN. d., 851, s. 271, 23 S 1294.

³²⁶ BOA, EV. MKT, 928/19, 4 L 1295/1 Ekim 1878.

hususlardan biri Şîî mezhebine mensup askerlerin, merkezi Bağdâd olan Altıncı Ordu içerisinde etki ve yoğunluklarının artmasıydı. Devlet, bu endişeyi gidermek amacıyla Sünnî nüfusun yoğun olduğu bölgelerden orduya asker toplama çalışmalarına ağırlık vermeye başlamıştır. Kürt aşiretleri bu çalışmaların hedef kitlesini oluşturmuştur. Ancak aşiretler içesinden asker toplamak, daha önce olduğu üzere aşiretlerin İran'a göç etme riski hâlâ zihinleri meşgul etmektedir. Bu duruma mukabil merkezî hükümetin yerel makamlara gönderdiği tahriratlarda, Sünnî Kürt aşiretlerinden asker toplanırken aşiretlere tarikat şeyhleri refakatiyle dinî açıdan gerekliliği ve müminin mükellef olduğu hizmetin şerefinden ne derece hayır kazanacağını anlatılarak rağbetlerinin sağlanması istenilmiştir³²⁷.

2.3.3.2. Sosyal Denetim Alanında Sunduğu Hizmetler

Tarikat yapılarının sosyal denetim mekanizmasının önemli bir unsuru olma yönündeki işlevleri, özellikle merkezîleşme politikalarının bölgede yürürlüğe geçirilmesiyle belirgin bir şekilde görülmektedir. Merkezî otoritenin zayıf olduğu bölgelerde devlet, sosyal denetimi tarikatlar aracılığıyla sağlama siyasetini takip etmiştir. Tarikat erbabının insan psikolojisine vakıf olduğunun farkında olan merkezî hükümet, böyle yerlere bir zabita ve bir zaptiye kuvveti yerleştirmektense, bir zaviyenin kurulmasını daha uygun ve netice bakımından daha faydalı görmüştür. Toplumsal yapı içinde denetleyemediği veya kontrol altına alamadığı unsurlardan kaynaklı sorunları tarikatların uzlaştırıcı eliyle ortadan kaldırma ve muhtemel huzursuzluk ve isyanları önlemeye çalışmıştır³²⁸.

Kerkük merkezli tarikat yapılarının sosyal denetimi sağlamaya dönük en belirgin faaliyeti yerel hânedân yönetimlerinin tavsiyesi sonrasında meydana gelen tepkilerin dozajının düşürülmesi ve uzlaştırıcı aracı rolüdür. Tarikat temsilcilerinin bu çerçevedeki amaçlara hizmet eden rolüne Baban yönetiminin sonlandırılması sonrasında ortaya çıkan, Aziz Bey isyanı önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kerkük'te merkezî politikaların önünde son engeli teşkil eden Baban Hânedân idaresinin tasfiyesi sonrasında hânedâna mensup Aziz Bey'in başını çektiği isyan hareketi, Bağdâd ve Şehrizer eyalet valilerini epeyce sıkıntıya sokmuştur.

³²⁷ BOA., A. MKT. MHM, 500/33, 2 B 1307/ 22 Şubat 1890.

³²⁸ Kara, *Tekke ve Zaviyeler*, s. 142.

Aziz Bey, Baban idaresinin merkezî yönetim sistemine dâhil edilmesi sonrasında İrân'a geçerek, İrân tarafından Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bölgelere belirli aralıklarla saldırılar tertip ediyordu. Bununla beraber oradan aşiret liderlerine mektup göndererek aşiretleri yönetime karşı kıskırtmaya çalışıyordu. Aziz Bey isyanının bölgede yarattığı asayişsizlik ve kriz ortamı hayatı durma noktasına getirmişti. Merkezî hükümet temsilcilerinin Aziz Bey ve destekçilerinin isyan hareketlerinin bitirilmesi yönünde kuramadıkları diyalog ve iletişim Kerkük merkezli tarikat temsilcileri tarafından kurulmuştur. Kadirî tarikatının en etkin şahsiyetlerinden Şeyh Abdurrahman Halis'i, tarikat ağ ve bağlantılarıyla Aziz Bey'e ulaşılarak temas kurmuş ve Aziz Bey'in talep ve şikâyetleriyle merkezî hükümetin talep ve şikâyetlerinin aktarılmasında aracı olmuştu. Şeyh Abdurrahman burada sadece bir aracı rolü üstlenmemiş aynı zamanda arabulucu bir rol de üstlenmişti. İsyân'ın etki kapasitesinin düşürülmesi ve Aziz Bey'in ikna edilerek teslim olması sürecinde, Şeyh Abdurrahman'ın hem merkezî hükümet temsilcileri hem de Aziz Bey nezdindeki saygın ve etkili kişiliği etkin bir rol oynamıştı³²⁹.

19. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde izlenen merkezîleşme politikaları sadece büyük hânedânların ortadan kaldırılmasıyla sınırlı kaldı. Merkezî yönetimin bölgede bir otorite kuramaması bölgede bir iktidar boşluğunun doğmasıyla sonuçlandı. Bu ortamda tarikat şeyhleri ve aşiret liderleri, yerel nüfus üzerinde etkili ve söz sahibi gruplar olarak ortaya çıktı³³⁰. 1836'da Revânduz merkezli Soran Hânedânlığı ve 1850'de de Süleymâniye merkezli Baban Hânedân idaresinin tasfiyesi, Kerkük'ün idarî hinterlandında bulunan bölgelerde sürekli bir karışıklık hâli yarattı³³¹. Aşiretler arasında ve aşiretlerin kendi içinde zuhur eden çatışmaların bölgede yarattığı asayişsizlik durumuna karşı devlet, gerekli önlemleri alamıyordu. Herşeyden önce devletin yeterli bir askerî gücü yoktu. Bununla beraber Kerkük ve idarî hinterlandının geçişken bir yapıya sahip İrân sınırında bulunması ve İrân'ın aşiretleri kendi bölgesine çekme gayretleri devletin müdahale kapasitesini daha da kısıtlamaktaydı. Aşiretlerle meskûn bir ortamda aşiretler-arası ve aşiret-içi anlaşmazlıkları çözecek ve aşiretleri İrân'ın telkin ve davetlerine kaşı bölgede

³²⁹ BOA., İ. HR, 75/3636, 16 M 1268/11 Kasım 1851.

³³⁰ Sunar, a.g.m, s. 120.

³³¹ Batatu, a.g.e, s. 76.

tutabilecek otoritelere güçlü bir ihtiyacı ortaya çıkardı³³². Tarikatlar bu ihtiyacın karşılanmasında önemli bir merci olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, aşiretlerin kendi aralarında çatışmaları, iskân bölgelerini terk etmeleri ve tabiiyet değiştirmeleri yönündeki teşebbüslerine karşı tarikatlar, eşsiz hizmetler ifa etmişlerdir. Bu hizmetlerden, özellikle Kerkük idaresini sürekli meşgul eden aşiretler arasındaki çatışma ve bu çatışmalardan kaynaklı sorunların giderilmesi önem arz etmektedir. Bu anlamda mülkî memurlar, daima tarikat temsilcilerine muhtaç durumdaydılar. Çünkü mülkî memurların gücü ve etkileri ne kadar kısa ve geçici ise şeyhlerin gücü ve etkileri o kadar etkin ve istikrarlıdır. Tarikatlar aşiret alanları içine gönderdikleri temsilciler ve kurdukları tekkeler ile aşiret yapıları üzerinde güçlü dinî nüfuz sahibidirler³³³. Bu nüfuzlarının farkında olan merkezî hükümet ve yerel temsilcileri, aşiret çatışmalarının bölgede yarattığı olumsuz tesirlerinin izalesi için tarikat temsilcilerine sorumluluk yüklemiştir. Nitekim aşiretler arasında her dönem var olan kan davalarının bitirilmesi ve aşiret alanlarında huzurun tesisi yönünde oluşturulan heyetlerde “*beynel aşair meriyü'l-hatır*” (aşiretler nezdinde saygın) olan tarikat temsilcileri önemli bir paydaş olmuşlardır³³⁴. Bu münasebetle Osmanlı idaresi başından beri merkezî otoriteye sadık olan ve Sultan-Halife kimliğine olan bağlılıklarından dolayı aşiret reislerinden daha kolay idare edebileceklerini düşündüğü şeyhlerin güç kazanmasına ses çıkarmamış, hatta onları desteklemiştir³³⁵.

Kerkük ve idarî hinterlandında aşiretler üzerinde en güçlü nüfuz, Talabanî şeyhleri tarafından kurulmuştur. Daha Şeyh Ahmed döneminde Kerkük'ün Zengene aşireti üzerinde kurmaya başladıkları sosyal nüfuz, Şeyh Abdurrahman döneminde diğer aşiretler içine de yayılmış ve Şeyh Ali döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. 1892'de Kerkük'ten geçen Alman seyyah Nolde, şeyh ailesinden olan Şeyh Ali için şu kayıtları düşmüştür; *burada ikametgâhı olan Türk resmî dairelerinden başka burada ayrıca Kürt şeyh de ikamet etmektedir: Şeyh Ali ibn Şeyh Abdurrahman, ruhani ilişkilerde şu andaki en olağanüstü ve Kürdistan'daki en etkili adamlardan biri*”³³⁶.

³³² Çetinsaya, “Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamid Döneminde Mûsul Vilayeti”, *Irak Dosyası*, c. I, s. 277.

³³³ Çetinsaya, *Administration*, s. 75.

³³⁴ *BOA.*, Y. A. *HUS*, 284/51, 6 R 1311/17 Kasım 1893.

³³⁵ Sunar, a.g.m, s. 121.

³³⁶ *A.g.e.*, s. 175.

Şeyh ailesi Kerkük çevresinde bulunan Zengene, Davude, Şıvan, Şeyh Bızini, Aku, Hoşnav gibi birçok aşiret ile gerek evlilik ve gerekse de bölgelerinde kurdukları tekke ağları üzerinde güçlü bir sosyal nüfuz elde etmişlerdir³³⁷. Bu nüfuz, devlet otoritesinin bölgede iyiden iyiye zayıfladığı dönemlerde söz konusu aşiretlerin bölgede çıkardıkları sorunlarla baş etmede önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim devletin 1894'lerden itibaren Ermeni olayları ile meşgul olduğu dönemde Kürt aşiretlerine yönelik bir denetim ve kontrol sağlamakta güçlük çektiği görülmektedir. Bununla beraber İrân da Osmanlı hâkimiyet alanında bulunan sınır bölgesinde bir kargaşa çıkarmak ve bu kargaşa üzerinden özellikle bazı tarikat erbabı vesilesi ile aşiretleri kendi bölgesine çekerek tebası hâline getirme faaliyetlerine yoğunluk vermiştir. Devletin, otoritesinin zayıf olduğu ve merkezî hükümetin aşiretlere karşı Ermeni olaylarından dolayı güç kullanmaktan imtina ettiği bir devirde, tarikat yapılanması üzerinden bir sosyal denetim kurmaya çalıştığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu dönemde aşiretler arasında cereyan eden kan davaları, aşiretlerin İrân'ın telkin ve teşvikleri ile göç ederek tabiiyet değiştirme teşebbüsleri ve merkezîleşme uygulamalarına karşı mücadele eden aşiret liderlerinin devlete teslim olması gibi aşiretlere ilişkin problemlerde, Kerkük merkezli Kadirî tarikatının etkin temsilcilerinin yararlı hizmetler icra ettikleri görülmektedir.

1895 tarihinde Ermeni olaylarının tüm şiddeti ile yaşandığı ve devletin bütün enerjisini buna hasrettiği dönemde Irak'ta aşiret taşkınlıklarıyla kendi aralarındaki çatışmalardan kaynaklı ciddî bir kargaşa zuhur etmiştir. Irak'ta bulunan askerî kuvvet sözkonusu olayların önüne geçmekte yetersiz kalıyordu. Bilbas aşiretinin Aku, Hoşnav ve sair aşiretlerle olan çatışmalarına mahalli hükümet müdahale edemediğinden, aşiretlerin bir kısmı İrân tarafına göç etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Kerkük mutasarrıfı İrân tarafına göç eden aşiretlerin geri dönmelerinin sağlanması için Kerkük'te bulunan Kadirî tarikatının temsilcisi Şeyh Ali'den yardım istemiştir. Şeyh Ali'nin devreye girmesi üzerine göç eden aşiret unsurları ikna edilerek yerlerine dönmeleri sağlanmıştır³³⁸.

³³⁷ Talabanî Şeyh ailesinin Kerkük'ün yakın çevresindeki güçlü aşiretlerle evlilikler üzerinden kurdukları ilişki için bkz. Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 55; Yine Şeyh ailesinin tarikat yapılanması üzerinden aşiret alanlarındaki örgütlenmesi için bkz. Edmonds, *a.g.e.*, s. 356.

³³⁸ "...*Kerkük mutasarrıfının müracaatına müstenid Kerkük'teki Şeyh Ali Efendinin vesaya ve tebliğati üzerine yine avdet ettikleri...*" *BOA.*, *BEO*, 590/44245, 3 L 1312/30 Mart 1895.

Aynı yıl aşiret problemlerinden Kerkük idaresini zor duruma sokan diğer bir olay Hemavend, Şivan ve Şeyh Bızını aşiretleri arasında meydana gelen çatışmalardır. Bu aşiret unsurları arasında devam eden kan davası, bölge asayiş ve huzurunu bozduğu gibi idarî sistemin işleyişine de mani oluyordu. Aşiretler arasındaki kan davalarının sonlandırılması hususunda da mutasarrıflık, yine Şeyh Ali'ye müracaat etmiştir³³⁹. Askerî makamlar, aşiretler arasındaki çatışmaların Şeyh Ali'ye havale edilmesinin idarî bir zafiyet olduğu yönünde Saray'a şikâyetle bulunmuş olsalar da alınan neticeye bakıldığında hem merkezî hükümet hem de Mûsul valiliğinin, mutasarrıfın teşebbüslerine karşı olumsuz bir tavır içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Kaldığı yerel makamlardan kendi idarî sorumluluklarında zuhur eden sorunların çözümü konusunda, Şeyh Ali'ye sadece müracaat eden, mutasarrıf değildir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla Reji Müdürü de kendi sorumluluk alanı ile ilgili olarak Şeyh Ali'nin devreye girmesini istemiştir. Ancak Reji müdürü bunu bizzat şeyhe müracaat ederek yapmamış bunun yerine Saraya telgraf göndermek suretiyle Sultan'dan Kerkük'teki Kürt aşiretler arasında tütün kaçakçılığına yönelik yanlış kanaatlerin düzeltilmesi yolunda, Şeyh Ali'ye tenbihatlarda bulunulmasını talep etmiştir³⁴⁰.

Devlet, Şeyh Ali'nin, tarikat nüfuzu üzerinden, kendi hâkimiyet alanı içinde bulunan bölgelerde aşiretler arası çatışma ve İrân müdahalelerinden kaynaklı göçlerine engel olmasıyla yetinilmemiştir. Aynı zamanda sınırın İrân tarafında olan Sünnî Kürt aşiretlerinin Osmanlı tebaasına geçmesi konusunda da yararlanmıştı.

1890'lı yıllarda İrân, aşiret unsurlarını kendi tebasına geçirme yönündeki faaliyetlerine hız vermiştir. Bu amaç doğrultusunda sınır bölgesinin idaresinden sorumlu İrân'ın Kirmanşâh Şehzâdesi, Osmanlı tarafında bulunan bazı tarikat temsilcileriyle gizliden diyaloglar kurmuş ve bunlar üzerinden aşiretleri İrân tarafına geçirmeye çalışmıştır³⁴¹. İrân'ın tarikat temsilcileri vasıtasıyla aşiretleri kendi tarafına çekmeye dönük girişimlere karşı, Kerkük mutasarrıfı Arifi Paşa da karşı bir harekete geçerek, sınırın İrân tarafında bulunan Sünnî Kürt aşiretlerini Osmanlı tarafına çekme yönünde teşebbüslerde bulunmuştur. Bu çerçevede Kerkük'te bulunan "meşayih-i kibardan" Şeyh Ali Efendi ile İrân tebaası olup ulemadan Hoca Abdullâh Efendi aracılığıyla İrân'ın Savucbulak bölgesinde bulunan Sünnî aşiretlerin Osmanlı tarafına çekilmesi

³³⁹ BOA., Y. PRK. ASK, 106/26, 6 Ra 1313/27 Ağustos 1895.

³⁴⁰ BOA., DH. MKT, 327/46, 6 B 1312/ 3 Ocak 1895;

³⁴¹ BOA., BEO. VGG, 336, No 147, 11 M 1312/15 Temmuz 1894.

hususunda görevlendirilmesi hususunu Mûsul valisi Aziz Paşa'ya iletmiştir. Aziz Paşa bu öneriyi Sadaret Makamına ileterek gerekli iznin verilmesini istemiştir. Sadaret makamı cevaben; İrân'ın sınır bölgelerinde bulunan aşiretlerin Osmanlı tarafına çekme çalışmalarında “tarikat temsilcilerinden istifâde etme teşebbüsü”nü yerinde bulmuş ancak söz konusu çalışmaların olabildiğince gizli yürütülmesini, aksi hâlde İrân devleti ile mevcut ilişkilerin bozulacağını vurgulamıştır³⁴².

Bütün eski toplumsal mutabakatların devlet eliyle tek taraflı feshedilmesinin ardından, Kerkük'ün de içinde bulunduğu sınır bölgesinde ortaya çıkan asyîsizlik durumuna devletin gerekli müdahale ve kontrolü sağlayacak askerî güçten yoksun olması, bu alanda tarikat yapılarına olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç 19. yüzyılın sonlarına dek bölgede görev yapan memurlar tarafında merkezî hükümete sıklıkla bildirilmiştir. Hatta bazı memurlar tarikat temsilcileri olan Şeyhler olmadan, kırsal alanda asayîşi sağlamanın imkân dâhilinde olmadığını ifâde etmişlerdir³⁴³.

2.3.3.3. Kamusal Alanda Sunduğu Hizmetler

Tekkeler, şehirlerde tasavvufî eğitime yönelik hizmetleri ağır bassada kamusal yönden de hizmet sunarlardı. Kamu alanında göze çarpan en belirgin hizmetleri seyahat alanındadır. Dönemin seyahat koşulları, devletin hizmet potansiyelini oldukça zorlamaktaydı. Seyahat hizmetlerinde ortaya çıkan açığı, tekke ve zaviyelerin vazife üstlenmeleriyle önemli oranda giderilebiliyordu. Bu husus mevcut potansiyelin sosyal ve siyasî gücün talebiyle kamu yararına yönlendirilmesi şeklinde açıklanabileceği gibi, doğrudan insanın ve toplumun yararını gözeten dinî ideolojinin bir yönlendirmesi olarak da görülebilir³⁴⁴.

Kerkük, Anadolu ve Bağdâd arasındaki ticaret ve posta yolunun güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Bu güzergâh 19. yüzyılda Bağdâd ve Anadolu arasındaki yolların nispeten en güvenli olanı olup, Irak ile Anadolu arasında yolcu trafiği en kalabalık olan yoldur. Bu münasebetle Bağdâd'dan Anadolu'ya, Anadoludan da Bağdâd'a giden tüccar, derviş ve devlet memuruna kadar toplumun her kesiminden yolcular, bu güzergâhı kullanmak suretiyle Kerkük'e uğramaktaydılar. Yine İrân hacılarının bir kısmı da söz konusu güzergâhı kullanmak suretiyle Kerkük'ten geçmekte

³⁴² BOA., BEO, 432/32351, 5 M 1312/9 Temmuz 1894.

³⁴³ BOA., Y.PRK. ASK, 156/40, 5 Ağustos 1899.

³⁴⁴ Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 133-4.

ve bir süreliğine Kerkük'te dinlenme durumunda kalmaktaydılar. Yolcuların barınma ve yemek ihtiyaçlarının karşılanmasında tarikat kurumları olan tekke ve zaviyeler, dönemin kültürel algısında ilk olarak başvuru kurumları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kerkük idarî hinterlandında ve Bağdâd yolu üzerinde bulunan Kifriî bir ileri gelen “*benim konağım tekke mesabesinde marin ‘abirinleri misafir’*” ettiğini ifade etmiştir³⁴⁵. Yine Kerkük'te tekke veya zaviyesi için merkezî hükümetten mâlî destek talebinde bulunan şeyhler, mâlî destek taleplerini yoldan gelip geçen yolcuların barınma ve yemek ihtiyaçlarının karşılanması gerekçesine dayandırmışlardır³⁴⁶. Bu gerekçe üzerinden devletten mâlî destek isteyen veya aldığı desteği yerinde kullanmayan tarikat temsilcileri hoş karşılanmadığı gibi talep ettiği mâlî desteğin verilmesine engel teşkil etmiştir³⁴⁷.

Kerkük'te takip edebildiğimiz kadarı ile 19. yüzyılın başında Ahi Hüseyin tekkesi yolcu ağırlamakta önemli bir merkez olmuştur. Tekkenin bu hizmetlerine mukabil Mûsul gümrüğünden belli bir oranda mâlî destek sağlanmıştır. Yine 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şeyh Abdurrahman Tekkesi *ayende ve revendenin* yemek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması hizmetlerinde ön planda bulunmaktadır. Şeyh Abdurrahman vefatı sonrasında günde 15 ile 20 arasında bir yolcunun tekkede kaldığı ve yolculara çorbayla ekmek verildiği görülmektedir³⁴⁸.

2.4. Eşraf ve Siyaset

19. yüzyıl Kerkük'üne ilişkin, merkez ve yerel kaynaklı arşiv kayıtlarında eşrafi tanımlamaya dönük olarak vucuh, hânedân, zâdegan, mu'teberan, müteneffizân ve mütehayyizân kavramları kullanılmıştır. Resmî kayıtlarda yer alan tanımlamalar içinde vucuh kavramının en yaygın olarak kullanılmış olduğu görülmektedir³⁴⁹. Eşrafi tanımlamaya dönük olarak kullanılan bütün kavramlar, yerel toplum içinde sahip oldukları güç ve nüfuz dolayısıyla “ileri gelenler” ortak anlamında bütünleşmektedir.

³⁴⁵ BOA. İ. MVL, 387/16890, Lef. 19, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

³⁴⁶ BOA., C. ML, 13235, 26 L 1207/6 Haziran 1793; BOA., BEO, 359/26905, 5 B 1311/12 Ocak 1894.

³⁴⁷ Hamdi Dede adli bir Mevlevî şeyhi Kerkük'teki tekkesi için istediği mâlî desteği tekkede yolcu ağırlamakla gerekçelendirmiş ancak Mûsul valiliği tekkede çorba pişirilmesi bir yana kapısından içeriye kimsenin girmediğini beyan etmiştir. BOA., EV. MKT, 1160/41, 25 N 1299/10 Ağustos 1882.

³⁴⁸ BOA., A. MKT. UM, 548/59, 16 N 1278/17 Mart 1862.

³⁴⁹ BOA., A. MKT. MVL, 55/16, 16 Ağustos 1852; BOA., İ. MVL, 220/7393.1, 15 Za 1267/11 Eylül 1851; BOA., A. MKT. UM, 245/52, 12 Za 1272/15 Temmuz 1856; BOA., İ. HUS, 32/1312C/59, 21 C 1312/ 20 Aralık 1894; BOA., Y.PRK. AZJ, 12/64, 1 R 1305/ 17 Aralık 1887; MG, Sa. 579, s. 1, 24 C 1318/19 Ekim 1900;

Yerel toplum içinde sahip oldukları güç dolayısıyla toplumun devlete ve devletin topluma karşı temsilcileri konumunda bulunmaktadır. Bu konumları dolayısıyla hem devlet ve hem de toplum bazında yasal ve meşru bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Resmî belgelerde “*Kerkük Vücûhuna*” hitaben gönderilen emirnâmeler³⁵⁰ ile yine yerel toplumu ilgilendiren taleplerin içerdiği mazbatalarda yer alan; tüccar, ulema ve dinî azınlıkların temsilcileri yanında “*an vucuh*” olarak bir sınıfın mühür ve adlarının yer alması³⁵¹ eşrafın yasal, resmî ve meşru toplumsal bir sınıf olduğuna vurguda bulunmaktadır. Yine eşrafa ilişkin, yerel bazda ekseriyetle kullanılan vucuh kavramı, vech kelimesinin çoğulu olup seçkin sınıfı olarak toplumun görünen yüzü veya görünürlüğü olmayan ve toplumsal olarak alt seviyede bulunan kesimlere görünürlük ve tanınırlık bahşeden kişiler olarak tanımlanmaktadır³⁵².

2.4.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Kerkük'te Eşraf Sınıfı ve Toplumsal Kökenleri

19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük sosyo-politiğinde ortak çıkar ve aidiyet açısından sınıfsal özellik taşıyan bazı gruplarla karşılaşmaktayız. Bu grupların kayıtlara yansımaları çıkar amaçlı iktidar hizipleşmeleri ve bu hizipleşmenin doğurduğu rekabet ve çatışmalar şeklindedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Irak, Bağdâd merkezli Memluk Hânedân mensupları arasındaki iktidar çatışmalarıyla, Osmanlı merkezîleşme politikalarının uygulanmasından kaynaklı tepkilerin doğurduğu krizlerle boğuşmaktadır. Bunlardan Memluk mensupları arasında cereyan eden iktidar amaçlı rekabet ve çatışmalar, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kerkük'ün imtiyazlı grupları arasındaki ilişkilere en şiddetli biçimiyle yansımış ve söz konusu grupların kentin toplumsal güç dengeleri içindeki yapısal özelliklerini görünür kılmıştır. Bu dönemde Memlukler arasında cereyan eden iktidar çatışmalarında, Kerkük toplumunda, sahip olduğu güç ve nüfuz nedeniyle önderlik konumunda olan üç imtiyazlı grup ile karşılaşmaktayız. Bunlar Yeniçeri ortalarının liderleri, Tımarlı Sipahiler ve ulema'dır. Her üç grubun Kerkük'ün

³⁵⁰ BOA., BEO, VGG. d., 966, s. 192, 6 Ra 1299/25 Şubat 1882.

³⁵¹ BOA., A. DVN, 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.

³⁵² Amal Rassam, “Al-taba’iyya: Power, Patronage, and marginal groups in northern Iraq”, *In Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Edited by Earnest Gellner and John Waterbury. London: Duckworth; Hannover, N. H.: Center for Mediterranean Studies of the American Universities Field Staff, 1977, s. 159.

toplumsal güç dengelerinde söz sahibi olmalarının, merkezî hükümetin sınır bölgesinde kendini konumlandırma biçiminin doğal sonuçlarından ileri geldiğini söyleyebiliriz.

Merkezî hükümet, Irak'ta hâkimiyet kurar kurmaz, merkezî otoritesinin en önemli bileşenlerinden olan Yeniçerileri stratejik açıdan önemli merkezlere sevketmeye başlamıştır. Bu sevkiyat imkân ve ihtiyaçlar dâhilinde 18. yüzyılın sonlarına dek periyodik bir şekilde devam etmiştir. Kerkük yapılan askerî sevkiyattan en fazla nasibini alan merkezlerden biridir. Yeniçerilerin bölgeye yerleştirilmesi İrân'ın muhtemel saldırılarına karşı bir mukavemet gücü oluşturmak ve yerel toplumun kendine özgü yapısına karşı, merkezî iktidara her açıdan bağlı olan yerel şehrili bir nüfus oluşturmaktır³⁵³. Bu amaç dâhilinde Kerkük'e yerleştirilen Yeniçeriler belli bir dönem zarfında görev icrasıyla sınırlı olmayıp iskân niteliğinde olduğundan, bir süre sonra yerel bir karakter kazanmışlardır. Mahalli bir hüviyet kazanan askerî gruplar, merkezî hükümet ile olan ilişkileri dolayısı ile kent ve çevresindeki ekonomik kaynakları kendi tasarruflarına alabilme avantajlarına sahip olmuşlardır. Bu durum Yeniçerileri, merkezî hükümet ile yerel topluluklar arasında güçlü bir seçkinler grubu hâline getirmiştir³⁵⁴. Bu grubun kent sosyo-politiğindeki belirgin nüfuzlarıyla sınıfsal özellikleri kentin mekânsal yapısında da yer edinmiştir. Kentin kale mevkiinde bulunan Açalık Mahallesi yeniçeri ağaları ile meskûn olması dolayısıyla bu adı almıştır.

Kerkük'te yerel bir hüviyet kazanmış olan diğer bir askerî grup tımarlı sipahilerdir. Tımarlı sipahiler de önemli oranda merkezî hükümet tarafından ihtiyaca binaen bölgeye yerleştirilmişlerdir. Zira henüz tam anlamıyla denetim ve kontrol altına alınmamış bir sınır bölgesinde imparatorluk sisteminin daha etkili bir şekilde işlemesi amacıyla Anadolu'dan "adam getirmek" veya devletin tabiiyetiyle barışık yerel unsurları tımar sistemi dâhilinde yerleştirmesi erken devirlerden beri uygulanmıştır³⁵⁵. Kerkük'ün de içinde bulunduğu stratejik açıdan önem arzeden merkezlere tımarlı nüfusun iskânı özellikle IV. Murad'ın Bağdâd fethi sonrasındaki gelişmelerle ilişkilendirilmektedir³⁵⁶. Merkezi hükümetin Anadolu'dan ve Tımarlı Sipahiler,

³⁵³ Longgrigg, *Four Centuries*, s. 154.

³⁵⁴ Bu konu ile ilgili bkz. Reymond, *a.g.e.*, s. 23-42; Özbaran, *Yemenden Basra'ya Sınırdaki Osmanlı, Kitabyaynevi*, İstanbul 2004, s. 220-21; Lorimer, *a.g.e.*, s. 770; Longgrigg, *Four Centuries*, s. 154.

³⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan "Tımar", *İA*, c. 12/1, s. 298.

³⁵⁶ IV. Murad'ın Irak seferi ve sonrasında Nusaybin, Telafer, Mûsul, Erbil, Kerkü, Tuzhurmatu, Deliabbas gibi yerleşimlere Anadolu'dan yapılan seviyatın merkezi hükümet ile işbirliği kuran bir nüfusun oluşturulması ihtiyacından ileri geldiği ifade edilmektedir. Bkz. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Haturaları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 258.

Yeniçerilerden sonra askerî niteliğiyle Kerkük toplumsal yapısının önemli bir bileşenidirler. Kerkük'ün kırsal ekonomisinin bu grubun kontrolünde olduğu görülmektedir³⁵⁷. Tımarlı Sipahiler, kent sosyo-politiğiyle bölgesel siyaset arenasında, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden 19. yüzyılın ilk yarısına kadar merkezî hükümetle olan ilişkilerde, Kerkük toplumunun temsilcileri arasında yer almaktadırlar³⁵⁸.

Yeniçeriler ve Tımarlı Sipahilerden oluşan imtiyazlı gruplar 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak yönetiminde söz sahibi olmaya başlayan Memluk Hânedân idaresinin müdahaleleri ile manipüle edilmeye başlanmıştır. Memlukler hem yeniçeri ortalarını ve hem Tımarlı grupları kendi güç bileşenleri hâline getirmek için çeşitli müdahalelerde bulunmuşlardır. Yeniçeri Ağasıyla Miralayları kendi Memluk gruplarından atama veya Tımarları tasarrufçularından alarak kendi maiyetlerine verme teşebbüsleri Memlûk valilerinin fırsat buldukça başvurdukları müdahalelerdir³⁵⁹. Özellik Büyük Süleyman'ın uzun valiliği döneminde Rumeli ve Anadolu'dan Irak'a devşirme sevkîyatının kesilmesi, kendisinin mensup olduğu Kölemen iktidarı için önemli bir fırsatı sunmuştur. Bu fırsatı en iyi şekilde değerlendiren Süleyman Paşa Bağdâd'da bağlı birimlerde bulunan ocaklara, kölemen askerî unsurlarını önemli oranda istihdam etmede büyük bir başarı göstermiştir³⁶⁰. Büyük Süleyman döneminde Kerkük'teki askerî unsurlara yapılan kölemen yatırımı söz konusu unsurları Kölemen iktidar gücünün bir bileşeni yapmıştır. Büyük Süleyman'ın 1802'de vefatı sonrasında bu askerî grupların ileri gelenleri arasında bölünmeler yaşanmaya başlamıştır. Askerî seçkinler arasında başlayan hizipleşme ve çatışmalar, Davud Paşa'nın 1817'de Bağdâd valisi oluncaya dek devam etmiştir³⁶¹. 1816'da Davud Paşa'nın Sait Paşa'yla olan valilik mücadelelerinde Yeniçeri grupları, Yeniçeri ağalarından Kemalpaşazâde Yusuf Ağa'nın başını çektiği blok ile en büyük muhalefeti göstermiştir³⁶². Kemalpaşazâde

³⁵⁷ Merkezileşme döneminin hemen başında yani 1831-32 yılına ait bir iltizam defterine göre Kerkük Sancağının dâhilindeki bütün köyler tımar olmak üzer tımarcılar uhdesinde bulunduğundan Bağdâd hazinesine tahsis edilmiş belli gelirleri olmadığı kaydedilmektedir. Mehdi Jawad Habib al-Bustani, Bağdâd'daki Kölemen Hâkimiyetinin Te'sisi ve Kaldırılması İle Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979, s. 183.

³⁵⁸ *BOA.*, *İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732; *BOA.*, *H. H.*, 763/36031-D, 2 Z 1231/24 Ekim 1816.

³⁵⁹ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 33; *BOA.*, *İ. MVL*, 387/16890, Lef 6. 3 Zilkade 1273/25 Haziran 1857.

³⁶⁰ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 115b.

³⁶¹ Basrî, *a.g.e.*, s. 276-77; Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 33.

³⁶² Kerküklü, *a.g.e.*, v. 144a.

Yusuf Ağa'nın önderliğinde Davud Paşa'ya karşı, yapılan muhalefete karşı Tımarlı Sipahilerin yönetici kadrosu da Davud Paşa'nın destekçisi olmuştur³⁶³.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Yeniçeri ve Tımarlı gruplar, sahip oldukları nüfuz ve güç ilişkileri dolayısıyla Kerkük'ün en etkin sosyo-politik aktörleri olmalarının yanında, aynı zamanda bölgesel güç dengelerinin oluşmasında, toplumu istedikleri gücün bileşeni yapma konusunda da öncü bir rol oynamışlardır. Nitekim 19. Yüzyılın ilk yarısında kent içinde yaşanan ayrışma ve çatışmalar, Yeniçeri ve Tımarlı Sipahi unsurları arasında yaşanmaktadır. Ayrışma sadece askerî gruplarla sınırlı değildir. Kentin tüm unsurları bu gruplar etrafında toplanmıştır. Dolayısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında kent içinde yaşanan ayrışma ve çatışmalarda yeniçeriler ile tımarlı askerî unsurların öncü rol oynaması, bu dönemde kent ileri gelenlerinin söz konusu sınıftan geldiğini göstermektedir. Hatta bu dönemde meydana gelen ayrışma ve çatışmalarda taraf olan Yeniçeri ve Tımarlı askerî gruplara yerel bazda “*Kerkukiyan*” adı verilmiştir³⁶⁴. Kerküklüler anlamında kullanılan *Kerkukiyan* tabirinin sadece askerî unsurlar için kullanılmış olması Kerkük toplumunun sosyo-politik temsilcilerinin bu sınıflardan oluştuğuna işaret etmekle beraber, aynı zamanda Kerkük sosyolojisinin askerî niteliğine bir göndermede de bulunmaktadır. Nitekim 1822 yılında Kerkük'ü ziyaret eden Bağdâdi, Kerkük ahalisinin Yeniçeri olan Türkler ile Kürtlerden oluştuğunu ifade etmesi³⁶⁵ askerî unsurların kentın toplumsal dengeleri içindeki güçlü konumuna başka bir referans teşkil etmektedir. Dolayısıyla toplumun diğer bileşenleri de bir şekilde Yeniçeri unsurlarının tarihsel dönüşümlerinden gelmekte ve aynı seçkin gücün bağlantı ağlarının bir parçasını oluşturmaktadır³⁶⁶.

Yeniçerilerin kentın toplumsal güç dengeleri içinde süregelen nüfuzları, Davud Paşa'nın Said Paşa'ya karşı yürüttüğü iktidar mücadelesinde Said Paşa'nın keskin taraftarları olması sonucunda ciddi bir kırılma yaşamıştı. Davud Paşa'nın Said Paşa bloğuna karşı Kerkük'teki taraftar kitlesinin desteğini alma girişimlerine Yeniçeri liderleri engel olmaktadır. Davud Paşa ve taraftarlarının bütün telkin ve ikna çabalarına rağmen yeniçeriler aşırı muhalif duruşlarından vazgeçmeyince, Davud Paşa bu muhalefeti askerî kuvvet yoluyla bastırmaya girişti³⁶⁷. Ancak silahlı unsurlardan

³⁶³ BOA., H. H, 763/36031-D, 2 Z 1231/24 Ekim 1816.

³⁶⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 131b.

³⁶⁵ *A.g.e.*, s. 64.

³⁶⁶ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 34.

³⁶⁷ Davud Paşa tarafından Yeniçeri liderlerinin ikna edilmesi için gönderdiği adamların Yeniçeri liderlerine yönelik yaptığı ısrarcı girişimlerine mukabil Yeniçeri liderleri, Said Paşa'yı desteklemek

müteşekkil bir bloğu tek başına alt edemeyeceğini bildiğinden, Babanlarla ittifak yoluna gitti. Davud Paşa kendi askerî maiyeti ve Baban askerî güçlerinden oluşan kuvvet ile bir gece kendi iktidarına en güçlü muhalefeti gösteren Yeniçeri ağalarının, Kaledeki mahallelerine askerî bir operasyon düzenledi. Grubun önde gelenlerini öldürdü. Geri kalanlar da kent içinde saklandı veya kentten kaçmak zorunda kaldı³⁶⁸. Kent toplumsal hiyerarşisinin uzun bir süre boyunca en tepesinde yer alan yeniçeri liderleri, Davud Paşa'nın askerî kuvvet kullanması ile ciddî bir yara almıştı³⁶⁹. Bir süre sonra da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla bunların kent içindeki sınıfsal bağlantıları ortadan kaldırılmış oldu. Buna mukabil Tımarlılar kısmi anlamda Davud Paşayı desteklemeleri dolayısıyla 19. yüzyılın yarısına dek kent içinde nüfuzlarını koruyabildi. Tımarın Kerkük'te lağvıyla etkin olan bazı tımar sahipleri kendi tımarlarını özel mülke çevirerek kent içindeki nüfuz ve güçlerini devam ettirmiş ve eşraf sınıfı içindeki konumlarını sürdürmüşlerdir³⁷⁰.

Kerkük Sosyo-politik yaşamında 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle askerî gruplarla beraber Yeniçerilerden sonra etkin ve öncü rol oynayan bir sınıf da ulema'dır. Ulema toplumsal nüfuz açısından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yeniçeri nüfuzundan sonra gelse de sınır bölgesinin kendine özgü dinamikleri dolayısı ile yeniçeri dâhil olmak üzere askerî aristokrasiye karşı muhalefet edebilecek tek kesimdir. Sınırın ideolojik denetim ve kontrolünde kendilerine yüklenen misyon sayesinde bölgenin mâlî kaynakları üzerinde önemli ölçüde tasarruf sahibidirler. Özellikle de Kerkük'te malikâne toprak gelirleri bunların tasarrufunda bulunan kurumlara vakfedilmek suretiyle tahsis edilmiş olması, toplumsal güç dengeleri içindeki istikrarlı konumlarına dayanak oluşturmuştur. Aslında malikâneler, fethin ilk yıllarında daha çok yerel aristokrasinin tasarrufunda bulunmaktadır. Sınır bölgesinin politik eğilimlerinde belirleyici bir etkisi olan yerel aristokrasinin devlet sistemine dâhil edilmesi veya rakip devlete teveccüh edilmemesi için bu beylerin sahip oldukları mülkiyet haklarına³⁷¹

zorunda olduğunu zira Said Paşa'nın kendi koruyucu babaları olan Süleyman Paşa'nın oğlu olduğunu ve Süleyman Paşa'nın "*nan ve ni'metine*" vefasızlık yapmalarının mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Kerküklü, *a.g.e*, v. 115b.

³⁶⁸ Kerküklü, *a.g.e*, v. 144b; Süleyman Faik, *Tarih-i Bağdâd*, s. 54.

³⁶⁹ Nieuwenhuis, *a.g.e*, s. 67.

³⁷⁰ Neftçizadeler buna önemli bir örnek teşkil etmektedirler. Bkz. *BOA.*, *İ. MVL*, 387/16890, Lef.12, 9 Za 1273/29 Haziran 1857.

³⁷¹ Malikâneleri tasarruflarında bulunduranlar satmak, hibe etmek ve vakf etmenin yanı sıra varisleri arasında diğer menkul mülkler gibi şer'i hukuk kaidelerine göre taksim edebilme selahiyetine sahiptirler. Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda

dokunulmamış ve hatta bu imtiyazları vermek sureti ile kendi siyasî yörüngesi içinde tutmayı amaçlamıştır³⁷². Ancak daha sonrada geniş mâlî kaynaklar sunan malikânelerin, söz konusu aristokrasinin tasarrufunda bulunması, yerel bazda merkezî devlete meydan okuyabilecek güç veya güçlerin oluşmasına sebebiyet verme ihtimali, devleti bazı önlemler almaya sevk etmiştir. Bu da aşamalı bir şekilde bu malikâneleri çeşitli vesilelerle devlet sistem ve iktidarının hizmetine sokmak olmuştur. Tımar ve vakıf sistemi bu amacın gerçekleştirilmesinde en etkili işlevi görmüştür. Özellikle vakıf sistemi burada hayati bir rol oynamıştır³⁷³. Çünkü sınır bölgesinde bulunan halk üzerinde tahrik gücü bulunan yerel aristokrasinin tasarrufunda bulunan malikânelerin alınması, merkezî hükümet açısından ciddî problemlere meydan verebilirdi. Merkezî hükümet yerel aristokrasinin vereceği tepkilerin meşruiyet gücünü, malikâneleri vakfa tahvil ederek ulema üzerinden zedelemeye çalışmıştır³⁷⁴. Yani yerel aristokrasinin merkezî hükümet aleyhindeki toplumsal nüfuzu, ekonomik güçlerinin kaynağını teşkil eden malikânelerin kamulaştırılması yoluyla kırılmaya çalışılmıştır. Bu yolda yapılan teşebbüslerin, güçlü yerel bir tepkiye meydan vermemesi için başka bir sınıf olan ulemanın dinî nüfuzu devreye sokulmuştur. Neticede yerel aristokrasi sınıfının aşırı güç kazanmasının önü alınmış ve merkezî hükümetin doğrudan idaresinin bulunduğu bölgelerde ulema sınıfı güç kazanmıştır. Bu durum merkezî hükümetin ekonomik faaliyetleri siyasî kaygılar üzerinden manipüle ettiğine ilişkin yargıyı³⁷⁵ desteklemektedir.

Kerkük'te bulunan malikâne toprakların vakfa çevrilmesi, ulema sınıfının etkisinin gelişmesi ve toplumsal hiyerarşide güçlü bir konum kazanması ile doğrudan ilişkilidir. Malikâne topraklarının Kerkük toprak sistemi içinde 1546 tarihli ilk tahrirde

Aldığı Şekiller Malikâne Divanı Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meseleleri Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 155.

³⁷² Osmanlı devleti sınırın istikrarlı bir şekilde güvenliğini sağlamak için devamlı surette sınırdaki savaşıma hazır askeri bir gücü bulundurmaya zorundaydı. Bu gücün merkezi imkânlar dâhilinde sınır hattında bulundurulması zordu. Bu amaç doğrultusunda yerel güç unsurlarına müttefik bir prens gibi davranılarak sınırın korunmasını sağlayacak yeterli derecede bir askeri gücün tabii olmasını sağlamak için uhdesine her türlü hakka sahip toprak temlikleri yapıldı. Bu topraklar yurtluk, ocaklık, hükümet, tımar ve malikâne şeklinde çeşitlilik arz ediyordu. Barkan, a.g.m, *Türkiye'de Toprak Meseleleri Toplu Eserler 1*, s. 152.

³⁷³ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, c. 38, s. 673.

³⁷⁴ İslamoğlu, a.g.e, s. 145-146.

³⁷⁵ Merkezi hükümetin ekonomik kaynakları siyasî kaygılar üzerinden manüpile etmesi merkezîyetçi eğilimlerin bir sonucudur. Barkey, a.g.e, s. 264.

% 65'ni oluşturması ve bunun önemli bir kısmının vakfa çevirilmesi³⁷⁶ veya gelirlerinin kent ve çevresinde bulunan medrese, cami, tekke, zaviye gibi kurumların vakıflarına tahsis edilmesi³⁷⁷ ulemanın ekonomik gücüne muazzam bir katkı sağlamış olduğu kuşku götürmez bir gerçekliktir. Kerkük'ün malikâne toprak gelirlerinin vakıflara kanalize edilmesi, Osmanlı dünyasının önemli ilim merkezlerinden olan Şehrîzor bölgesi başta olmak üzere Anadolu ve Irak'ın diğer bölgelerinin uleması açısından bir çekim merkezi olmasına ciddî katkı sağlamıştır. Ulemanın kente çekilmesi, dinî niteliğin baskın olduğu toplumsal yapının oluşmasına neden olmuştur. Bu durumun kent eşrafının yapısal özelliklerine yansıdığı anlaşılmaktadır. Zira 19. yüzyıl ve öncesinde kentin sosyo-politik atmosferi, takip edebildiğimiz kadarıyla, toplumsal yapıya uygun olarak, dinî niteliğin egemen olduğu bir eşraf yapısının olduğunu göstermektedir³⁷⁸. 19. yüzyıl öncesinde ulemanın Kerkük sosyo-politik yaşamında sahip olduğu nüfuz ve gücün niteliğini göstermesi açısından 1732'de Kerkük'ten merkezî hükümete gönderilen bir mahzar sureti oldukça yararlı veriler içermektedir. Mahzar, Nadir Şâh'ın Kerkük kuşatması sırasında dağılan Osmanlı idaresinin işleyişini üzerlerine alan ve bu noktada önderlik konumunda bulunan 31 kişi tarafından hazırlanmıştır. Mahzar'ın içeriğinden ziyade mahzarda isimleri geçen 31 kişinin isim ve unvânlarının belli bir hiyerarşi dâhilinde sıralanması konuya ışık tutmaktadır. Mahzar'ın altında yer alan isimler sağdan sola doğru altı satır şeklinde geçmiştir. İlk satırın sağdan sola sıralamasında ilk dört isim müderrislere, son üç isim kadı, eski müftü ve yeni müftüye tahsis edilmiştir. İkinci satırın ilk isim Kadirî tarikatının temsilcisine olmak üzere geriye kalanların hepsi imamhatip ve vaizlere tahsis edilmiştir. Üçüncü satırda; Zaimler ve aşiret kethudâlarının isimleri geçerken, son satırda Sipahi isimleri yer almaktadır. Mahzarda isimleri yer alan 31 kişinin 15'inin unvânı dinî kökenlidir³⁷⁹. Bunlardan kadının merkezî hükümet tarafından atandığı dikkate alındığında 14 kişi yerel ulema bağlantılıdır. Söz konusu 14 şahıs, müderris unvânlı olup Kerkük'ün diğer ileri gelen şahıslarına oranla mahzarın ilk sıralarında yer edinmişlerdir. Müderrislerin Kerkük'te önderlik konumunda

³⁷⁶ 1560 yılı tahririnde malikâne toprakların statüsünde yerel aristokrasinin aleyhinde büyük değişimlerin olduğu gözlemlenmiştir. Bkz. İlhan, a.g.m, *Revue Des Etudes Ismaïques*, s. 537-538.

³⁷⁷ Kerkük'te bulunan cami, mederse, tekke vb. sosyal yapıların vazife cihetleri nerdeyse tamamen malikâne vakıfların gelirlerinden oluşmaktadır. Bkz. *BOA., EV. d.*, 15048, s. 2-3, R 1270/13 Ocak 1854; *BOA., EV. d.*, 241.196, Gurre N 1262/23 Ağustos 1846.

³⁷⁸ Sınır dinamiklerinden Kerkük'e oranla daha uzak olan Mûsul'da eşrafın niteliği daha çok tüccarlara dayanmaktadır. Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 98.

³⁷⁹ *BOA., İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

bulunmasını merkezî hükümetin sınır bölgesinde kendilerine tayin ettiği ideolojik misyonla ilişkilendirmek doğru olacaktır.

Merkezî hükümetin ulema sınıfına biçtiği siyasal misyonun söz konusu sınıfın mâlî açıdan desteklenmesini gerekli kılmıştır. Gerçekten hem şehir merkezlerinde hem de kırsal alanda merkezî hükümet, sınır bölgesinin ideolojik denetimini sağlamak amacıyla sözkonusu ulema sınıfının ekonomik ve sosyol alanını genişletmeye dönük bir siyaset takip etmiştir. Bu sınıf sadece cami, medrese, tekke, zaviye ve vakıfların mütevelliliği görevlerini icra etmiyordu. Bunlarla beraber duaguluk da çok yaygın bir vazife olarak karşımıza çıkmaktadır. Malikâne gelirlerinden Duaguluk vazifesine tahsis edilen pay, cami ve medreselerde icra edilen vazifelerden az değildir³⁸⁰. Hatta bu vazifeye karşılık, malikâne gelirlerinin tahsisatı bulunmadığında hassı hümayuna ait bazı topraklar malikâne vakfına dönüştürülerek duaguluk vazifesi karşılığında ulemaya tahsis edilmiştir³⁸¹. Duaguluk'un çok yaygın bir tahsisat olarak karşımıza çıkması, ulema sınıfın sınır bölgesindeki misyonlarıyla açıklanabilir.

Ulema sınıfına malikâne gelirleri üzerinden verilen destek ulemanın toplum yapısında geniş bir temsiliyet ağına sahip olmasını sağlamıştır. Tüccarından, askerine³⁸², esnafından aşiret mensubuna toplumun tüm kitlelerinde medrese kökenli molla veya zümreden gelen Efendilerin yetişmesine olanak sağlamıştır³⁸³. Kerkük'ün toplumsal yapısında geniş bir tabana sahip olan ulema sınıfının 19. yüzyılın ilk çeyreğinde silahlı askerî unsurlar ile toplumsal desteğe sahip olan yeniçeri ileri gelenleri kadar baskın olmasa da kendi menfaat ve talepleri doğrultusunda bir tavır ve duruş sahibi oldukları görülmektedir. Yeniçeri ileri gelenlerinin toplumu kanalize etmeye çalıştığı politik tarafa karşı ulema aleyhte bir çaba içerisine girebilmiştir. Nitekim 19. yüzyılın başından itibaren Bağdâd merkezinde başlayan iktidar çatışmalarında Kerkük uleması

³⁸⁰ Duaguluğun cami ve medrese vazifeleri ile karşılaştırılması için Bkz. *BOA., EV. d.*, 15048, s. 2-3, R 1270/13 Ocak 1854; *BOA., EV. d.*, 241.196, Gurre N 1262/23 Ağustos 1846.

³⁸¹ Kerkük'te bulunan Badabad Malikânesi hassı hümayun'a ait iken 1724 yılında Malikâne vakfına dönüştürülerek gelirlerinin bir kısmı Gevran Seyyid Muhammed bin Abbas'a duaguluk hizmetine mukabil verilmiştir. Bkz., *VGM. d.*, 864/139, s. 280, 24 Ş 1297/1 Ağustos 1880.

³⁸² Ulemanın toplumun asker kesiminin oluşmasına dair Bağdâdinin kayıtlarında enteresan bir örnek bulunmaktadır. Bağdâdi, 1822'de Kerkük sahrası ile Şehrizer dağları arasında bulunan bir kalenin tamamen mollalardan oluşan askerlerle konuşlandığını ifade etmektedir. Bağdâdi, *a.g.e.*, s. 58.

³⁸³ Ulema sınıfının toplumsal yapının inşasında etkisi ve farklı meslek gruplarında ulemanın varlığı ile ilgili değerlendirmelerimize esas teşkil eden bazı kaynaklar için bkz. *BOA., İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732; *BOA., H. H.*, 763/36031-D, Belge tarihsizdir; Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, Zaman Basımevi, Bağdâd 1963, s. 111; Salih Hasan el Riyaşi, *Behçetü'l-Nazrin Fi Ahbarü'l Ulema Ves-Salihin Teracim-i Nehbete Mubarekete Ulema-i ve Sulaha-i Medinete Kerkük (1700-2010)*, Mektebe Nevroz, Kerkük 2010.

Yeniçerilerin kendi menfaatleri doğrultusunda desteklediği taraftan farklı olarak kendi menfaatlerine göre bir tavır sergilemişlerdir. Bu tavırları, Davud Paşa ile Said Paşa'nın iktidar mücadelelerinde açık olarak görülmektedir. Kerkük ulemasının ileri gelenleri Yeniçerilerin, Said taraftarlıklarına mukabil, Davud Paşa'nın yanında yer almışlardır. Hatta Davud Paşa, gerekli desteği sağlamak için Kerkük'e geldiğinde çıkıp karşılamış ve taraftarlıklarını açık bir şekilde göstermişlerdir³⁸⁴. Davud Paşa'nın vali seçilmesi için de merkezî hükümete toplu olarak mahzarlar göndermişlerdir. 1816'da merkezî hükümete gönderilen bir mahzarda, 1732 yılında gönderilen mahzarda olduğu gibi çok sayıda müderris ve imamhatip ön sıralarda yer almaktadır³⁸⁵.

19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük eşrafından ulema kökenli birçok aile saymak mümkündür. Nitekim Tokadizâdeler, Karabaşzâdeler, Hatipzâdeler, Müderriszâdeler, Arbanzâdeler, Naibzâdeler, Müftüzâdeler, Cibarizâdeler, Talabanîler, Hızıriler, Tikritzâdeler ve Berzencîler başlıca ailelerdir. Bununla birlikte hem Berzencîler ve hem de adları sıralanan ailelerden ayrılan bazı kollar da mustakil bazı isimlerle Kerkük'te önemli bir yer teşkil ederler. Sıralanan aileler arasında özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük'ün sosyo-politiğinde etkin olanlar; Naipzâdeler, Askerîler ve Hızıriler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar güç ve konumlarını aile içinde birçok kuşak ile devrettikleri ilmi uğraşlar üzerinden sağlamaktadırlar³⁸⁶. Ancak ulema kökenli ailelerin 19. yüzyıl Kerkük'ünde sahip oldukları güç ve konumlarının doruk noktasına ulaşması Davud Paşa'nın valiliğine tekabül etmektedir³⁸⁷. Davud Paşa'nın kendisi de ilmiye sınıfından yetişmiş olup, ilim tahsili sırasında Şehrîzor ulemasından ders almıştır. Kerküklü Lütfullâh Efendi kendisinin matematik hocalığını yapmıştır³⁸⁸. Dolayısı ile Davud Paşa'nın valiliği döneminde daha önceki bağlantılardan kaynaklı olarak, Kerkük ulemasının sosyo-politik gücü iyiden iyiye artmıştır.

³⁸⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 143a.

³⁸⁵ *BOA.*, *H. H.*, 763/36031-D,2 Z 1231/24 Ekim 1816.

³⁸⁶ Hatipzade ailesine mensup Kerkük ulemasından Muhammed Vehbi "*peder ve ecdadım mesleği üzere ulum ve funun ile me'luf*" biri olarak kendisini tanıtmaya ulemalığın belli aileler arasında olan bir uğraş olduğunu göstermektedir. *BOA.*, *Y. MTV*, 73/34, 5 C 1310/25 Kasım 1892.

³⁸⁷ İlim adamları Davud Paşa döneminde en yüksek dereceden desteklenmekteydiler. Bu durum aydın sınıfının Davud'tan yana bir tavır içinde olmasına neden olmuştur. Davud Paşa'nın hallerinde bile kendisini desteklemekten geri durmamışlardır. Davud dönemi Bağdâd ve idarî hinterlandında bulunan merkezlerin uleması son yüz yılda en parlak dönemi olmuştur. Nevvar, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸⁸ Basrî, *a.g.e.*, s. 380; Yine Lufullah Efendi'nin biyografisi ile ilgili olarak bkz. Hatîbî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Bağdâd 19. Yüzyıl Bağdâd ve Civarındaki Türk Şairleri*, Hazırlayan Mehmet Akkuş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 285-288.

Davud Paşa'nın 1817'de Bağdâd valiliğine gelmesiyle başlayan dönemde güç kazanan Kerkük ulema aileleri içinde en dikkat çeken, şüphesiz ki Naipzâde ailesidir. Bu aile Davud Paşa'nın iktidara gelmesinden Ali Rıza Paşa'nın ilk yılına kadar yani yaklaşık on bir yıl zarfında hem Kerkük ve hem Bağdâd sosyo-politik yaşamında etkili ulema ailesidir. Ailenin Naipzâde olarak anılması, aileden Ali Efendi'in uzun bir süre Kerkük naipliğini yapmasından ileri gelmektedir³⁸⁹. Ancak ailenin eşraf sınıfı içinde yer alması, Ali Efendi'nin oğlu Muhammed Esad Efendi ile olmuştur. Muhammed Esad Efendi, 1820'lerde Kerkük'ün "müderri-i kiramdan" (en saygın) müderriyelerinden biridir. Kendisi müderriyekte şöhret bulduğu gibi aynı zamanda bürokraside de gayet uzman biri olup zamanın en önemli bürokratlarından. Nitekim 1821'de İrân'ın Kirmanşâh Şehzâdesi büyük bir orduyla Kuzey Irak'ı istila ettiği sırada Davud Paşa, barış müzakereleri için Esad Efendi'yi temsilci olarak göndermiştir³⁹⁰. Aynı yıl kethudâsı görevinde bulunan Muhammed Bey kendisine karşı isyan ederek Kerkük'e saldırmış ve Kerküklülerin mukavemeti karşısında Bağdâd'a saldırmak için geri dönmüş ancak gerekli askerî donanımı olmayınca Davud Paşa'dan barış istemiş bu teklifi yerinde bulan Davud Paşa gerekli müzakereleri yapmak üzere Esad Efendi'yi görevlendirmiştir. Esad Efendi daha önce olduğu gibi bürokratik becerisini en iyi şekilde sergileyerek Davud Paşa'yı Muhammed Bey gâilesinden kurtarmıştır. Esad Efendi'nin başarıları kendisini Davud Paşa'nın en yakın adamlarından biri hâline getirmiş ve ulemadan, umeralığa yükselmiştir³⁹¹. Nitekim Davud Paşa'nın 1831'de görevden alınması ve sahip olduğu mal varlığına el konulması yolunda merkezî hükümet tarafından gönderilen memurların yaptığı incelemeler esnasında Yasef adlı bir Yahudi sarrafın oğlunun 100.000 akçeye yakın servetini Esad Efendiye emanet edildiğini ileri sürmesi³⁹², Esad Efendi'nin Davud Paşa nezdindeki konumunu açıkça göstermektedir. Esad Efendi'nin Bağdâd ve Kerkük siyasetindeki etkisi Ali Rıza Paşa döneminde de devam etmiş ve Ali Rıza Paşa'nın da gözdelerinden olmuştur. Ali Rıza Paşa döneminde defterdarlık ve sonradan eyalet idaresinde Kethudâlık'a yani ikinci

³⁸⁹ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, c. I, s. 72.

³⁹⁰ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 175a.

³⁹¹ Davud Paşa'nın görevden alındığı yıl Muhammed Esad Paşa olarak kayıtlarda kendisinden bahsedilmektedir. Yani Efendilikten Paşalığa terfi etmiştir. *BOA., H. H.*, 389/20705-C, 13 Ra 1247/ 20 Ekim 1831.

³⁹² *BOA., H. H.*, 389/20705-C, 13 Ra 1247/ 20 Ekim 1831.

adam konumuna kadar yükselmiştir³⁹³. Muhammed Esad'ın Davud Paşa döneminde Bağdâd idaresinde elde ettiği güç ve nüfuz, ailenin Kerkük'teki kolunun saygın ve kudretli bir konuma gelmesinde katkı sağlamıştır. Ailenin müderris üyeleri Kerkük'te malikâne gelirlerinin tahsis edildiği makamları uhdesine almış ve bunu kendi neslinden çocuklarına devretmişlerdir³⁹⁴. Muhammed Esad Efendi ömrünün son yılında Kerkük'ün Ahi Hüseyin mevkiinde bir cami yapmış ve Cami, Naipoğlu Camisi olarak anılmıştır³⁹⁵. Aile, ulema kimliğiyle 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar saygın bir konumda bulunmaktadır. Ntekim bu dönemde ailenin saygın ulemalarından Naipzâde Muhammed toplum üzerinde güçlü bir nüfuz sahibidir. Bu nüfuzundan faydalanmak isteyen Şehrizar valisi Seyyid Ali Paşa, 1853'te merkezî hükümete gönderdiği arzda, Naipzâde Muhammed Efendi'nin Kerkük'ün en saygın ulemalarından olması ve “vakti-i hâl” (içinde bulunan koşullar) nedeni ile “*celb-i kulup*” (kalbinin kazanılması) gerektiğinden maaşa bağlanılmasının faydalı olacağı ifâde edilmiştir. Merkezî hükümet Ali Paşa'nın önerisini yerinde bularak maaşa bağlanması yolundaki iradeyi Kerkük'e göndermiştir³⁹⁶. Naipzâde ailesinin ulema kimliği üzerinden Kerkük'te saygın konumları ile nüfuzları belli bir oranda 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmekle beraber, hiçbir zaman Davud Paşa dönemindeki ihtişamına ulaşamamıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında ulema potansiyel gücü ile Kerkük'te etkin olan başka bir aile Askerî ailesidir. Aile Kerkük'e yakın Şıvan Nahiyesinin Asker adlı köyünden Kerkük'e gelmiş³⁹⁷ ve yetiştirdiği birçok müderrisle Kerkük'ün ilmi hayatında yer edinmiştir. Bunlardan, yüzyılın ilk yarısında Abdurrahman ve Abdulfettah Askerî kardeşler medrese tahsilinde Kerkük'ün önemli ulemalarından ve icazet alınan saygın şahsiyetlerdendir³⁹⁸. Yine Molla Veysi Askerî de bu anlamda Kerkük'ün saygın ulemaları arasında görülmektedir. Aile her ne kadar Kerkük merkezli ilim faaliyetlerde bulunuyor ise de Bağdâd ve Süleymâniyenin ünlü medreselerinde de ders veren mensupları bulunmaktadır. Bununla beraber İrân'ın sınır bölgesindeki medreselerle yakın ilişkiler geliştirmişlerdir. Askerî ailesinin bölgedeki aydın sınıfı ile güçlü bağlantılar kurabilme becerisi, aileyi Kerkük'te saygın ve güçlü bir konuma getirdiği

³⁹³ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, c. I, s. 72-73.

³⁹⁴ Bununla ilgili bir örnek için bkz. *BOA. B. AYN. d.*, 851, s. 39,28 S 285/20 Haziran 1868.

³⁹⁵ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisleri Manzum Tarihleri*, Irak Türkmenleri Kardeşlik ve Kültür Derneği Yayınları, Kerkük 2008, s. 28.

³⁹⁶ *BOA., İ. DH*, 273/17134 24 N 1269/1 Temmuz 1853.

³⁹⁷ Muhammed Ali Karadağı, *Hüviyet-i Kerkuk es-Sakafiye Vel İdariye*, Aras, Erbil 2007, s. 24.

³⁹⁸ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, c. I, s. 111.

gibi bölge siyasetinde de rol alabilme potansiyeli bahşetmiştir. Bunlardan Ömer Askerî, 19. yüzyılın ilk yarısında güçlü bir ulema-politik kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ömer Askerî öğrencilik ve müderrislik hayatı boyunca Irak ve İrân'daki ilmi ve siyasî merkezleri dolaşmış ve bölgenin aydın sınıfını teşkil eden mollalarla güçlü bağlantılar kurmuştur. Kerkük'e geri döndüğünde bölgenin ünlü bir âlimi olarak en prestijli medreselerinden biri olan Nebi Danyal Camisinin medresesinde müderris olmuştur. Ömer Askerî öğrencilik ve müderrislik dönemlerinde bulunduğu medrese ve hângâhlarda, çeşitli konulara ilişkin yazmalar kaleme almıştır. Bu yazmalarda dönemin hızlı ve değişken siyasî iklimine dâir notlar düşmüştür. Bu notlarından, Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa ile Bağdâd valisi Davud Paşa arasında mevcut siyasî gerilim ve çatışmaları yakından takip ettiği anlaşılmaktadır³⁹⁹. Ömer Askerî'nin, Kerkük'ün diğer önemli ulemaları ile birlikte Baban eğilimli bir duruş sergilediği anlaşılmaktadır. Aslında 1816'da Davud Paşa ve Said Paşa arasındaki bloklaşmadan anlaşıldığı kadarıyla Kerkük uleması, ekseriyetle Baban idaresinin yörüngesinde görülmektedir⁴⁰⁰. Daha sonraki dönemlerde de başta Askerî ailesi olmak üzere diğer önemli aileler Babanlara olan yakınlıklarını korumuşlardır. Babanların ilgası sonrasında Ömer Askerî'nin Kerkük'te halkın büyük kesimi üzerinde önemli bir nüfuz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Babanların ilgasından Ömer Askerî'nin hoşnut olmadığı ve Kerkük merkezli Şehrizer idaresine mesafeli olduğu görülmektedir. Şehrizer eyalet idaresi, Babanların ilgasıyla bölgede meydana gelen gerilim ve hoşnutsuzluğun izalesi yönünde Ömer Askerî'nin de içinde bulunduğu birkaç ulemanın yönetime yaklaşması noktasında merkezî hükümete bazı önerilerde bulunmuştur. Bunlar arasında Ömer Askerî'nin maaşa bağlanması da bulunmaktadır⁴⁰¹. Ömer el-Askerî 1858 yılında Mutasarrıf İsmail Paşa'nın görevde kalmasına yönelik olarak hazırlanan mazbatada müderris olarak ön sıralarda bir yerde bulunmaktadır⁴⁰². Bu mazbata, Ömer Askerî'nin bu dönemde Kerkük'ün önemli ulemalarından ve ailenin kentteki temsilcilerinden olduğunu göstermektedir.

³⁹⁹ Askerî ailesinin Kerkük'teki ilmi faaliyetleri ile Ömer Askerî'nin biyografisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Karadağı, *a.g.e.*, s. 24-31.

⁴⁰⁰ Kerkük ulemasının Davud Paşa bloku içinde yer alması Babanlı Mahmud Paşa'nın Süleymâniye'den Kerkük'e gönderdiği heyetin faaliyetleri ile olmuştur. Bkz. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 142a.

⁴⁰¹ *BOA., İ. DH, 273/17134 24 N 1269/1 Temmuz 1853.*

⁴⁰² *BOA., A. DVN, 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.*

Askerî ailesinin Kerkük sosyo-politiğindeki etkisi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalmıştır. Bu durum Kerkük'te belli ulema kökenli diğer eşraf aileleri için de söylenebilir. Nitekim yine Baban hânedân idaresinin ilgasına Kerkük'ün *ulema ve hânedân-ı kadiminden* Abdülkadir ve Abdulgani Beylerin bir halk kitlesiyle başını çektiği muhalefet dolayısıyla tutuklanmış ve Rumeliye sürülmek üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. İstanbul'da iken her iki âlimin sürgünü dolayısıyla Kerkük'te bulunan Baban taraftarlarının galeyana geleceği endişeleri ön plana çıkınca, Rumeliye gönderilme düşüncesinden vazgeçilmiştir. Abdülkadir ve Abdulgani Beyler "hüsn-ü ihtiyar" adamlar olmaları yani toplumsal bir karşılıklarının olması, sözkonusu sürgün kararının geri çekilmesinde önemli rol oynamıştır⁴⁰³. Abdülkadir ve Abdülgani'nin sahip olduğu toplumsal gücün, sadece ulemaya haiz olmalarından gelmediği anlaşılmaktadır. Zira sadece ulemaya mensup olmaları hâlinde, Efendi unvânını kullanmış olmaları gerekirdi⁴⁰⁴. Ancak bey unvânını kullanmaları, her iki şahsın güçlü bir aşiret kimliğinin olduğuna da işaret etmektedir. Ulema ve Hânedân-ı kadim vurgusunu da bu yöndeki nüfuzlarını ifâde etmeye yönelik olarak değerlendirmek gerekir. Askerî ulema ailesi olmak üzere diğer ulema kökenli eşraf ailelerinin 19. yüzyılın ilk yarısında güçlü bir toplumsal desteğe sahip oldukları görülmekle beraber, bu dönemde söz konusu eşrafın yerel hânedân bağlantıları da dikkat çekmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük toplumsal karakterinde ulema bağlantı ağlarından oluşan güçlü bir zümrenin varlığı, malikâne vakıfların sağladığı ekonomik kaynak ile idarî denetiminin bir sonucudur. Zira idarî aygıt bağlamında vakıfların işlevini karşılayan anahtar kelime kontroldür. Vakıf sistemi, bireylerin hayatının çeşitli boyutlarına derinden nüfuz eden ve nispeten kolaylıkla denetim ve idare edebilecek bir yapı sunmaktadır. Vakıf kurumu ilmin nakledilmesi için gerekli olanakları sağlamakla kalmamış, zamanla idarî aygıtı dâhil edilen ve denetleme yöntemlerini düzenleyen bir ulema sınıfını idame ettirecek gelirleri de temin etmiştir⁴⁰⁵. Dolayısıyla Kerkük'ün etrafında bulunan yerel hânedân idarelerinin güçlü pozisyonları, ulemanın Kerkük'e rağbet etmesi ve burada güçlü yerel ve aynı zamanda merkezî bağlantılara sahip bir toplumsal sınıfın vücuda gelmesine zemin oluşturmuştur. Malikâne vakıfları bir taraftan

⁴⁰³ BOA., A. MKT. MVL, 51/81, 8 N 1268/26 Haziran 1852.

⁴⁰⁴ Efendi Osmanlılar arasında tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lakap olarak kullanılmıştır. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Efendi", *İA*, Eskişehir 1997, c. IV, s. 132.

⁴⁰⁵ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri Şam Vakıflar ve Şehir*, Küre Yayınları, Trc. H. Ebru Aksoy, İstanbul 2012, s. 221.

ulemayı kent merkezine çekerken diğer taraftan da yerelin temel dinamiklerden olan aydın sınıfının kontrol altına alınması ve Osmanlılaştırma süreçlerine dâhil edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kent eşraf profilinde ulema sınıfının geniş bir yer alması, bu sürecin istenilen doğrultuda yürüdüğünü göstermektedir.

2.4.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kerkük'te Eşraf Sınıfı ve Toplumsal Kökenleri

Eşrafın sınıf olarak toplumun diğer bileşenlerine oranla orantısız güç kazanması, merkezî otoritenin doğrudan kurulmasına engel teşkil eden yerel hânedân idarelerinin tasfiyesi sonrasına denk gelmektedir. 19. yüzyılın ortalarına kadar Kerkük'te merkezî politikaların tam anlamıyla ihdası gerçekleştirilemediğinden, eşraf sınıfının hareket ve manevra kapasitesi kendisinden daha güçlü olan hânedân mensupları tarafından kısıtlanmaktaydı. Kerkük merkeziyle yakın çevresi, 1831 yılına dek Bağdâd merkezli Memluk Hânedâni daresinin atadığı mütesellimler aracılığıyla idare edilmiş olduğundan ekonomik kaynakları Bağdâd'da kanalize edilmiştir. Memluklerin ilgasından sonra 1836 yılına kadar aynı kaynaklar, Soran mutasarrıfı Muhammed Paşa'nın baskıcı gücünün kontrolüne girmiştir. Soran Hânedân idaresine son verilmesi sonrasında Süleymâniye merkezli Babanların 1850'ye kadar merkezî politikalara gösterdiği direnç, Kerkük idarî hinterlandının sahip olduğu mâlî kaynakların değerlendirilmesinde temel engel teşkil etmiştir. Hânedân idarelerinin etkin olduğu dönemlerde Kerkük eşrafı, yerel kaynakları tasarruf eden hânedân idarelerinin bağımlı aracı gücü durumundadır. Bu dönemde Kerkük'te bir eşraf veya vucuhtan bahsedilse bile bu eşraf kent ile ilişkilendirilmekten ziyade daha çok etrafındaki üç merkezin politik uzantıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan kaynaklı olarak Kerkük üzerinde hangi merkezin politik gücü artarsa, diğer merkezin uzantısı konumunda bulunan eşrafı, pasifize etmeye çalışırdı. Bu durum sadece Hânedânlar arasındaki rekabetten ileri gelen bir durum değildi. Hem Babanlar hem de Memlük hânedân mensuplarının kendileri arasındaki güç mücadelelerinde de vuku bulmaktaydı. Bağdâd valiliğine geçen bir Memluk hânedânı işe, bir önceki valinin Kerkük'teki temsilcilerini pasifize etmekle başladığı. Kerkük'e ilişkin idarî-siyasî nedenler, eşraf sınıfının güçlenmesine engel teşkil etmesi bir yana oluşmasının önünde önemli bir handikapı. Sözkonusu dönem boyunca Kerkük, bölgesel güç dengeleri içinde idarî-siyasî veya ekonomik gücün toplandığı bir merkezden ziyade söz konusu kaynakların çekildiği Bağdad'ın hinterlandı

konumundadır. 1850’de Baban hânedân idaresinin tasfiyesiyle merkezîleşme politikalarının önündeki son engel kalkınca, Kerkük çok geniş bir alanı kontrol eden idarî siyasî merkeze dönüşmüştür. İdarî-siyasî kontrolün genişlemesiyle beraber kenti çevreleyen alanlardan ürün fazlasının şehre kanalizasyonunun artışı mümkün olmuş ve kent ekonomik kaynakların toplandığı, sevk ve idare edildiği bir merkeze dönüşmüştür.

Yerel hânedân idarelerinin 1850 itibariyle tamamen tasfiyesi Kerkük ve idarî hinterlandının merkezî hükümetin doğrudan yönetimi altına girmesi, merkezî hükümet, taşra idarecileri, yerel nüfuz sahipleri ve halk arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirmiştir⁴⁰⁶. Merkezî hükümetin atadığı yöneticiler eskiye oranla eşrafa daha çok muhtaç olmuştur. Zira atanan yöneticiler, kısa bir süreliğine ve yerel bilgi ve tecrübeye sahip olmadan atanmaktadır. Daha önce yetki ve sorumlulukları altında bulunan silahlı kuvvetler, yeni düzenlemelerle yönetsel araçları olmaktan çıkarılmıştır. Buna mukabil merkezîleşme politikalarının ön gördüğü yapısal değişimi kendi sorumluluk alanlarında hayata geçirmekle yükümlüdürler. Bu durum hâliyle yerel muhalefetin zuhuruuna sebebiyet vermektedir. Bu şart ve ortamda taşraya gönderilen yöneticiler, ancak yerel eşrafın destek ve yardımlarıyla yönetime ilişkin sorumluluklarını yerine getirebilme imkânı bulmakta ve bundan kaynaklı sorunlarla baş edebilmektedir. Sadece hükümet eşrafa daha çok ihtiyaç duymamış aynı zamanda halkta hükümet ile olan ilişkilerinde eşrafın aracılığına muhtaç olmuştur. Askerlik, yeni hukuki kararlar, yeni vergi değerlendirme ve toplama yöntemleri, küçük şehirlerde hükümet konakları ile kışlaların kurulması ve yerel otonomilerin zayıflatılması ve çökertilmesi hep halkın hükümetle daha çok ilişki kurması ve eşrafın da geleneksel aracı rollerini daha çok oynaması demektir. Bu durum onların şehirdeki kontrol ve denetim güçlerini artırmış ve hatta denetimi kırsal kesime taşımıştır⁴⁰⁷.

Merkezîleşme ile başlayan yeni yönetim stratejisi merkezî otoritenin kent ve kırsalda tesisi yönünde olumlu sonuçlar doğurmakla beraber, eşraf sınıfının hiç olmadığı kadar lehine sonuçlar doğurmuştur. Vilayet, liva, kaza meclisleri dâhil olmak üzere mahkeme heyetlerinden çeşitli ihtisas komisyonlarına kadar her yere girip karar ve yürütme alanlarına el atmak suretiyle nüfuzunu genişletmiştir⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Avcı, *Kudüs*, s. 121.

⁴⁰⁷ Albert Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, *Orta Doğu’da Modernleşme*, Editörler; William R. Polk-Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 91-92.

⁴⁰⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2000, s. 79.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük'te uygulamaya konulan yeni yönetim stratejileri, daha önce sınırlı bir alan ve kaynak üzerinden güç devşiren eşrafa, çok geniş ve çeşitli alanlarda güç ve konumunu sağlamlaştırma fırsatları sunmuştur. Bu fırsatlardan yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı kökenlerden gelen eşraf ailelerinin yararlandığını müşahade ediyoruz. Yüzyılın başında Kerkük'te belirgin bir güce sahip asker kökenli aileler yeni yönetimin uygulamaya koyduğu düzenlemelerle artık ya tamamen sindirildiler veya yeni biçim ve sosyal kategoriler üzerinden varlıklarını devam ettirdiler. Tımar kökenlilerin bir kısmı artık kent çevresinde bulunan toprakların mülkiyet haklarının sahibi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Aşiret aristokrasisine dayanan bazı aileler, toprak ağalığı nüfuzu üzerinden kentin güç dengeleri içinde yer almışlardır. Ulema kökenliler müftülük, naiplik, nakibü'l eşraflık, hatiplik ve müderrislik gibi görevlerin yanında, malikâne vakıf gelirlerinin sunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi imkânlar üzerinden nüfuzlarını korumuşlardır. Ulemanın, sınır bölgesinin değişken etkâr-ı umumiyesi ile merkezî hükümetin meşruiyetini savunmaya dönük ihtiyaçlarda temel referans olma durumları, yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Bu ihtiyaçtan kaynaklı olarak ulema referanslı eşraf ailelerinin bazıları, bu dönemde diğer eşraf ailelerininin güç ve nüfuzlarına fark atarak yerel güç dengelerinde karşı konulmaz bir pozisyona ulaştılar. 19. yüzyılın son çeyreğinde Kerkük'te ticari faaliyetlerin yoğunluk kazanması dolayısıyla tüccar kökenli eşraf aileleri, potansiyel güç ve nüfuzlarını daha artırabilmişlerdir.

Eşraf ailelerinin toplumsal kategorileri ve kentin güç dengeleri içindeki konumlarının aile bazında irdelenmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kerkük'teki eşraf profiline ilişkin değerlendirmeleri daha da anlaşılır kılacaktır. Aileler genellikle kent içinde saygın şahsiyetleriyle temsil edilmektedirler. Bu temsilcileri kente ilişkin ortak sorunları merkezî hükümete toplu olarak gönderdikleri telgraflarda tespit etmek mümkündür. Nitekim bu anlamda karşılaştığımız bir telgraf sureti çok geniş eşraf listesi sunmaktadır⁴⁰⁹. Telgraf suretinde; Hadim-i Seccâde-i Hz. Nebevî Emin Efendi,

⁴⁰⁹ BOA., *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (bundan sonra DH. MUI)* , 30/2, 11 Ra 1326/13 Nisan 1908. Belge her ne kadar çalışma dönemimizin dışına ait olsa da çok geniş bir eşraf listesini içermesi ve listede yer alan temsilcilerin yüzyılın ortasından itibaren çeşitli kayıtlarda yer alması belgenin referans olarak kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Aslında 1900 yılına ait bir telgraf sureti 64 kişiden oluşan bir eşraf listesini içermektedir. İsimlerin önünde eşraf yer almakla beraber aile adları bulunmadığından konumuza gerekli katkıyı sağlamaktan uzaktır. Bkz. BOA., *Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Müte-ferrik (bundan sonra DH.TMIK-M)*, 87/25, Tarih 8 S 1318/7 Haziran 1900

Belediye Reisi Bahaddin, Kentin Kadirî tarikatı postnişini Ali, Neftçizâde Ahmed, Eski Erbil Kaymakamı Aziz, Müftü ve Nakip Hasan, Şeyh Hasan Efendizâde Ahmed, Tikritlizâde Hasan, Avcızâde Hüseyin, Talipağazâde Fettah, Yakubizâde Abdullâh, Kırdarzâde Mahmud, Eski Müftü Derviş ve Hângâh Postnişini Ahmed Kerkük'ün eşrafı olarak yer almaktadır.

Eşraf listesinin ilk sırasında yer alan Emin Efendi, Hz Osman'ın soyuna nispet edilen bir aileye mensuptur. Aile, Osmanlı Devleti'nin Irak'ta hâkimiyet kurması ile beraber Kuzey Irak'a gelip yerleşmiş ve bölgenin ulema sınıfı içinde önemli bir yer edinmiştir. Ailenin ilim ve fazilet sahibi olmasının yanında elinde Hz Peygamber'e ait olduğu iddia edilen bir seccade bulunmaktadır. Seccade'nin bakım ve muhafazasını üstlendiklerinden dolayı, aile Hadim-i Seccade olarak anılmış ve Kerkük halkı tarafından büyük saygı ve değere mazhar olmuşlardır⁴¹⁰. 19. Yüzyılın ikinci yarısında aile tasavuf kimliği ile de anılmaktadır. Hadim-i Seccade Tekkesi olarak geçen tekkede, tasavvufi ve ilmi faaliyetler yürütülmüştür⁴¹¹.

Kentin Kadirî tarikatı Postnişi Ali Efendi, Talabanî şeyh ailesinin eşraf zümresi içindeki temsilcisidir. Şeyh Ali'yi söz konusu zümreye dâhil eden temel güç mensup olduğu ailenin tarikat bağlantılarıdır. Şeyh Rıza'ya ait bir şiir ailenin sahip olduğu güç ve nüfuzda tarikat faktörünü açıkça ifade etmektedir⁴¹². Aile, Kerkük ve çevresindeki güç ve nüfuzunu, Şeyh Abdurrahman'ın karizmatik şeyh kimliğiyle toplumsal hiyerarşide üst konuma çıkarmıştır. Şeyh Abdurrahman vefat ettiği 1858 yılında Kerkük'ten merkezî hükümete gönderilen mazbatada kendisi ve kardeşi olmak üzere ailenin iki temsilcisi ileri gelen konumunda bulunmaktadır⁴¹³. Şeyh Abdurrahman Zengene ve Davudi aşiretleri ile kurduğu akrabalık bağlarıyla aşiretsel güçleri de ailenin birleşik bir gücü hâline getirdi. Oğlu Şeyh Ali dönemine gelince, Talabanî şeyh ailesi Kerkük merkez olmak üzere kırsaldaki aşiretlerin ekseriyeti üzerinde bir nüfuz kurmuştur. Talabanîler, Kerkük'teki Tekkeleri üzerinden aşiretlerle kurdukları ittifakla aileyi kent ve çevresinin en karşı konulmaz gücü hâline getirmiştir. Talabanî şeyh ailesi sadece kent eşrafına karşı güçlü bir konuma gelmemiştir. Aynı zamanda kırsalda kendi alanını aileye kapatan büyük aşiretlerin gücünü kırabilecek bir konumda bulunmaktadır.

⁴¹⁰ Hasan, a.g.e, s. 280; BOA., BEO. VGG. d., 335, s. 12, 27 C 1314/3 Aralık 1896.

⁴¹¹ Karadağı, a.g.e, s. 63.

⁴¹² Bu şiir için Bkz. Edmonds, a.g.e, s. 354.

⁴¹³ BOA., Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi (bundan sonra A. DVN), 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.

Talabanî şeyh ailesinin kent ve kırsalda sahip olduğu güç ve nüfuz Kerkük'e atanan mutasarrıfların dikkate alması gereken bir husustur. Kerkük yöneticileri kırsal bölgede idarî kontrol sağlamak için mutlaka onlarla bir ilişki geliştirmek zorunda olmuşlardır. Talabanî Şeyhlerinin çıkar ve imtiyazlarına engel teşkil edici bir pozisyon sergileyen mutasarrıflar, kendi idarî sorumluluk alanlarında aşiretlerden kaynaklı büyük asayiş sorunlarıyla karşı karşıya kalabilmektedirler. Bunu göze alamayan mutasarrıflar Talabanîlerle karşı karşıya gelmemeye özen gösteriyorlardı. Mutasarrıfların Talabanî ailesiyle olan yakın ilişkileri, Kerkük'teki diğer eşraf ailelerin tepkisine neden oluyordu. Bu tepkilerini merkezî hükümete isimsiz telgraflar şeklinde gösteriyorlardı. İsimsiz göndermelerinin sebebi ise Talabanî gücüne karşı hedef olmak veya hışımına maruz kalmak istememeleridir. Talabanî şeyh ailesinin kent ve çevresindeki gücü, 1900 yılına kadar karşı konulmaz bir şekilde devam etmiştir. Kentteki rakip eşraf ailelerinin merkezî hükümet nezdindeki şikâyetleriyle bazı memurların raporları, ailenin gücünün kısıtlanması gerektiği hususunda merkezî hükümette kanaat oluşturmuştur. Bu kanaat dâhilinde 1900 yılında, merkezden özel yetkili askerî memur göndermek suretiyle ailenin gücünün kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Bu dönemde kurulan Kuvâ-yı Islâhiye özel kuvvetiyle Talabanîlerin üzerine askerî operasyonlar tertip edilmiştir. Kerkük'te Talabanî ileri gelenlerinin bulunduğu mahalle, top atışlarına tabi tutulmuş ve ailenin bazı fertleri firar ederek İrân'a kaçmışlardır. Talabanîlere yapılan askerî operasyon üzerine Kerkük'te çıkar ve imtiyazları Talabanîler tarafından kısıtlanan diğer eşraf, merkezî hükümete ortak telgraflar göndermişlerdir. Bu telgrafların bir tanesinde, 64 eşrafın ismi geçmektedir. Telgraf suretinde, yapılan askerî operasyonun Talabanî gücünü yok edinceye kadar devam etmesini talep etmişlerdir. Daha önce gönderdikleri şikâyet telgraflarında isimlerini yazmamalarının nedeninin, devletin bu derecede bir tepki vereceğini beklememelerinden ileri geldiğini belirtmişlerdir⁴¹⁴. Ailenin aşiretlerle kurduğu ittifak, 1900'de Kuvva-yı Islâhiye kumandanı Yusuf Paşa'nın operasyonlarıyla kısmi anlamda sınırlandırılmıştır.

Eşraftan güç ve nüfuzunu tarikat mensubiyetinden alan bir başka aile de Berzencî seyyidleridir. Bunlar, Kerkük'te birkaç kola ayrılmaktadırlar. Efendizâde

⁴¹⁴ Talabanî ailesinin kentteki etkisine karşı yapılan muhalefet ve merkezi hükümetin tepkisi için bkz. *BOA., DH.TMIK-M*, 87/25, Tarih 8 S 1318/7 Haziran 1900; *BOA., DH.TMIK-M*, 90/20,12 Ra 1318/10 Temmuz 1900; *BOA., DH. MKT*, 2317/32, 4 Za 1317/6 Mart 1900; *BOA., İ. HUS*, 83/1318R-30, 2 R 1318/17 Ağustos 1900;

koluna mensup Seyyid Ahmed Hânegâh ile Şeyh Hasan Efendizâde Ahmed, tarikat mensubiyetleri dolayısıyla Kerkük halkının saygı ve desteğini kazanmışlardır⁴¹⁵. Kerkük'ün müftülük ve nakipliğini uhdesinde bulunduran Hasan da seyyid zümresine mensuptur. Eşraf listesinde yer alan Hasan'ın da Kerkük ve çevresinde kalabalık bir kitleye mensup olması dolayısıyla, 19. yüzyılın başından son çeyreğine kadar nakibü'l-eşrafılık makamını uhdesinde bulunduran Berzencî seyyidlerine mensup olmasının ihtimalden uzak tutulmaması gerekir. Benzer bir bağlantıya listede yer alan Derviş Efendi'de de rastlanılmaktadır. Derviş Efendi, kayıtlarda "Muhammed Derviş Efendi" şeklinde geçer. Kendisi aslında 18. yüzyılın ortalarından itibaren Kerkük'te etkin olan Seyyid Ulemâ ailesine mensuptur. Aile, Kerkük'ün müftülerinden Seyyid Muhammed Gavs Efendi ile etkin bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyid Muhammed Gavs Efendi, Derviş Efendi'nin *cedd-i 'alâsı* (dedelerinden)'dir. Kendisinin de uzun bir süre boyunca Kerkük müftülüğü yapması, (1862-1871) müftülük makamında bu ailenin belirgin bir tasarrufu olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile Derviş Efendi'nin Kerkük eşraf sınıfına mensubiyeti, ailesinin Seyyid-Ulemâ çizgisinden gelmesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır⁴¹⁶. Tikritlîzâdelere de Seyyid sınıfına mensuptur. Bu aile, IV. Murad döneminde bölgedeki Şîî etkisini kırmak için Irak'a getirilmiş ve Kerkük'te kendilerine önemli mülkler verilmiştir⁴¹⁷. Kerkük içinde nüfuz ve güç kazanmaları ailenin dinî nüfuzundan ileri gelmiştir.

Kerkük'te köklü bir geçmişe sahip olan başka bir Seyyid ailesi de Cibârîlerdir. Cibârîler, Kerkük etrafında ikamet eden bir aşiret olsa da⁴¹⁸ Kerkük'teki kolları ulema kimliği ile ön plandadır. Bu ailenin ulema şahsiyetleri, müderrislikle beraber Arapça grameri üzerine bazı eserler de kaleme almışlardır. Bunlardan Abdullâh Cibârî, h. 1277'de Mutasarrıf İsmail Paşa döneminde *Kitâbü'l Burhân* adlı eseri kaleme almıştır⁴¹⁹. Cibârîlerin ulema ve aşiret kimlikleri, kentin toplumsal güç dengelerinde söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Cibârî ailesinin Kerkük'teki güç ve nüfuzları İngilizlerin

⁴¹⁵ Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 84; *BOA., DH. MUI*, 30/2, 11 Ra 1326/13 Nisan 1908; Edmonds, *a.g.e.*, s. 350.

⁴¹⁶ Derviş Efendi'nin sicili ile ilgili olarak Bkz. *İstanbul Müftülüğü Evkaf Müfettişliği (bundan sonra İMEM)*, 559/51, s. 81, 18 R 1274/6 Aralık 1857; *VGM. d.*, 606/218.273, s. 218-219, R 1329/Nisan 1911.

⁴¹⁷ Hasan, *a.g.e.*, s. 289.

⁴¹⁸ Nakip, *a.g.e.*, s. 85.

⁴¹⁹ Karadağı, *a.g.e.*, s. 79.

Kerkük'ü işgali sırasında yaptıkları büyük mücadeleyle kendini göstermiştir. Bu dönemde aşiretin lideri olan Seyyid Muhmmmed Cibârî, Atatürk'le de mektuplaşmıştır⁴²⁰.

Kerkük eşrafından güç ve nüfuzunu dinî-tasavvufi bağlantılardan elde eden aileler olduğu gibi, sınırın askerî tahkimatı dolayısıyla kente yerleştirilmiş ve kendilerine verilen tımarlarla güçlü bir ekonomik ve sosyal nüfuz elde eden eşraf aileleri de bulunmuştur. Bunların kuşkusuz en önemlisi Neftçizâdelerdir. Neftçizâdeler IV. Murad'ın Irak'ta İrân'ın işgaline son vermesi sonrasında Anadolu'da getirilip iskân edilmiştir⁴²¹. Aileye, adından da anlaşıldığı üzere, neft kuyularının bulunduğu topraklar tımar olarak verilmiş ve aile 19. yüzyılın yarısına kadar bu toprakları tımar suretiyle tasarruf etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tımar topraklarının ilgası ve hazineye devri uygulamasının Kerkük'te devreye konulması üzerine Şehrîzor Valisi Seyyid Ali Paşa'nın desteği ve Kerkük Naibi Abdülğani Efendi'nin verdiği hüccet ile bu toprakları kendi mülkleri hâline getirmeye muvaffak olmuşlardır⁴²². Aile, Kerkük'ün âyân sınıfından olup buradan elde ettiği nüfuz ile eşraf zümresine intibak etmiştir⁴²³. Kerkük ve çevresinin mütesellim, mutasarrıf, kaymakam ve valilik görevlerini yürüten bazı şahsiyetler Neftçizâde kökenlidir. Ailenin, kentin sosyo-politik yaşamında elde ettiği güç ve nüfuzun kaynağı, Kerkük'ün İrân sınırında bulunması dolayısı ile İrân'ın işgali sonrasında değişen demografik yapının merkezî hükümetin lehine dönüştürülmesi amaçlarına müteallik Anadolu'dan Irak'a yapılan nüfus tahkimatının ön gördüğü imtiyazlara dayanmaktadır.

Kerkük eşraf ailesinden olup, elde ettiği güç ve nüfuzunu bölgenin İrân'a karşı tahkimi dolayısıyla verilen imtiyazlardan alan başka bir aile Avcızâdelerdir. Bu aile IV. Murad döneminde Emirhân Bey liderliğinde Konya'dan getirilerek Kerkük'e yerleştirilmiştir. Ailenin Kerkük'te iskân edildikleri yer, kendi adları ile anılmaya başlayan bir mahalle olmuştur. Ailenin kente yerleşmesi dolayısıyla bölgedeki önemli

⁴²⁰ Nakip, *a.g.e.*, s. 85.

⁴²¹ Hasan, *a.g.e.*, s. 284.

⁴²² *BOA., İ. MVL*, 387/16890, Lef.12, 9 Za 1273/29 Haziran 1857.

⁴²³ Neftçizâdelerin Kerkük'teki ayanlıklarına Neftçioğlu Ahmed Bey önemli bir örnek teşkil etmektedir. Neftçioğlu Ahmed Bey, Kerkük mütesellimliği yapmış kendisinin halka zulüm yaptığı bir mazbata ile Bağdâd valisine bildiirilmesi üzerine görevinden azl edilerek yerine Kapucıbaşı Talat Ağa tayin edilmiştir. Bunu hazmedemeyen Ahmed Bey, adamları ile yeni mütesellimin konağına saldırmıştır. Abdullah Saydam, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler*, Ankara 2002, c. 13, s. 672. Ayan'dan Eşrafa intibak ve dönüşüm ile ilgili Trabzon örneği için Bkz. Kudret Emiroğlu, "Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf", *Kebikeç*, Sa. 14. Ankara 2002, s. 161-162.

tımarlar uhdelere verilmiş⁴²⁴ ve on yıllar boyunca Kerkük'ün kalıtsal yöneticileri olarak anılmışlardır⁴²⁵.

Kırdarzâde ailesi, “tüccar-ı mu'teberân” kimliğiyle kent sosyal yapısında yer edinmiştir⁴²⁶. Aile Kırdarzâde kimliğinin yanında Çelebi unvânı ile de anılmaktadır⁴²⁷. Hayriye tüccarlığının ihdası ile kentin ticari faaliyetlerinin yürütülmesinde, gayrimüslim tüccarlarına karşı devlet tarafından destek görmüştür. Ticari alandaki birikimlerini toprağa yatırarak toprak ağası⁴²⁸ ve bu suretle kent kırsalında da belli ölçüde nüfuz sahibi olmuşlardır. Ticaret ve toprak sahipliği üzerinden, kent eşraf sınıfı içinde önemli bir yer edinmişlerdir.

Yakubzâdeler Kerkük'ün büyük aşiretlerinden Zengene aşiretinin ileri gelenleri olarak kentte yer edinmişlerdir. Aile kent etrafında önemli oranda toprak sahipliği ile anılmaktadır⁴²⁹. Kayıtlarda Yakupağazâde olarak geçmektedir. Bu ailenin özellikle kırsal kesimde bulunan Kürt aşiret unsurlarıyla güçlü ve yakın ilişkileri bulunmaktadır. Bu ilişkileri dolayısıyla yöneticiler aşiretler arasındaki çatışmaları dindirmek için Yakupzâdelerin ileri gelenlerinin aracılığına başvurmuşlardır. 1893 yılında Kerkük kırsalında artan aşiret çatışmalarının “*müsalahâ-i aşâ'ir*” (sona erdirilmesi) yönünde Yakupağazâdelerden Ömer Fevzi Efendi büyük bir rol oynadı. Ömer Fevzi Efendi'nin göstermiş olduğu *hidemât-ı mahsûsî* (özel hizmetlerine) mukabil dördüncü dereceden rütbeyle taltif edilmiştir⁴³⁰. Yakupzâdelerin kırsalda bulunan aşiretlerle olan ilişkileri kendilerine kentin toplumsal yapısı içinde etkin bir konum sağlamıştır.

Kerkük Belediye reisliğini yürüten Bahaddin ile ilgili ulaşabildiğimiz kayıtlarda, hangi güç bağlantıları üzerinden Eşraf listesine dâhil olduğunu tespit etme imkânı bulamadık. Ancak Zabıt, Kerkük'ün Belediye reisleri kısmında Bahaddin Hürmizi şeklinde bir kayıt düşmüştür⁴³¹. Hürmizi ailesinin kent eşrafı içindeki konumları daha önce tasarrufları altında bulunan tımarlardan ileri gelmektedir. Bu kapsamda aile mensupları nesillerce sipahi alayları, umera ve zabitanlık görevlerini icra etmişlerdir. Tımarın ilgası ve kesilmesiyle beraber aile mensupları, tımar dâhilinde tasarruflarında

⁴²⁴ Hasan, *a.g.e.*, s. 301.

⁴²⁵ Batatu, *a.g.e.*, s. 212.

⁴²⁶ A. M. Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Evrensel Yayınları, İstanbul 2004, s. 45; Edmonds, *a.g.e.*, s. 350; Hasan, *a.g.e.*, s. 305.

⁴²⁷ *MG*, Sa. 563, s. 1,1 Ra 1318/29 Haziran 1900.

⁴²⁸ Menteşavili, *a.g.e.*, s. 45.

⁴²⁹ Edmonds, *a.g.e.*, s. 350; Menteşavili, *a.g.e.*, s. 45.

⁴³⁰ *BOA.*, *DH. MKT*, 202/41, 11 R 1311/12 Ekim 1893.

⁴³¹ Şakir Sabır Zabıt, *Kerkük'te İctima'i Hayat Folklorü*, Zaman Basım Evi, Bağdâd 1962, s. 88.

bulundurdukları vazifelere mukabil olarak “cihet-i mülkiye” (mülkiye memurluklarında) istihdam edilmişlerdir⁴³². Bu çerçevede aile, kent ve yakın çevresinde tımar eksenli elde ettiği nüfuzunu, tımarın kaldırılmasıyla mülki memurluklara geçerek 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de sürdürmeye devam etmiştir. Hürmizi ailesinden eşraf listesinde iki saygın şahsiyetin ismi geçmektedir⁴³³. Bunlardan biri Musul Eyaleti ile yakın eyaletlerde 17 kaymakamlıkta bulunan Aziz Efendidir⁴³⁴. Diğeri de uzun bir süre Kerkük Belediye reisliği yapan Bahaddin Efendidir. Bahaddin Efendi daha Belediye reisliği vazifesini icra etmeden evvel sorumluluk sahibi bir eşraf olarak kentin çeşitli sorunlarının giderilmesi konusunda merkezi hükümetle yazışma içine girmiştir. Nitekim Kerkük’ün temel ihtiyaçlarından olan su probleminin giderilmesi noktasında bazı yatırımların yapılması için, merkezi hükümetten taleplerde bulunmuştur⁴³⁵. Bahaddin Efendi’nin kentin su probleminin giderilmesi yolunda merkezi hükümetle yazışma içine girdiği esnada, Belediye reisliği, Kırdarzade ailesinden Mustafa Efendi’nin uhdesinde görülmektedir⁴³⁶.

Kerkük eşrafı olarak isimleri geçen Talipağazâde Fettah’ın ağazâde unvânından, kentin önemli aileleri içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu ailenin mensup olduğu gücün kaynağına ilişkin bir veriye rastlamadık. Kişi ve ağazâde kavramları ile anılan bazı aileler kentin güç dengelerinde köklü geçmişe sahip ailelerin alt kollarından biri olabilmektedirler. Bu durum gücünün kaynağını askerî, dinî ve mâlî kökenden alan tüm aileler için geçerlidir. Ancak anladığımız kadarı ile özellikle dinî güç bağlantılı aileler, diğer ailelere göre nüfusları en fazla artan ve bu bağlamda en fazla kollara ayrılan ailelerdir. Berzencî seyyidleri bu duruma önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kerkük eşrafı ve mensup olduğu toplumsal kökeniyle ilgili karşılaştığımız veriler ışığında, eşrafın sahip olduğu yerel gücü; askerî, dinî, mâlî ve aşiretsel bağlantı ağlarından sağladığı anlaşılmaktadır. Bazı eşraf aileleri güç devşirdiği toplumsal bir alanı merkez edinerek, diğer toplumsal sınıfları da bu merkezin bileşeni veya birleşik gücü hâline getirebilmişlerdir. Örneğin, kent içinde oturan aşiret temsilcisi aile, üyelerinden birini medreseye göndererek zaman içinde ulema bağlantı ağlarına da ulaşabiliyordu. Yahut gücünü tasavvufî faaliyetlerden alan bir şeyh ailesi, aşiret içine

⁴³² BOA., BEO, 231/17288, L. 4, 9 M 1311/23 Temmuz 1893.

⁴³³ BOA., DH. MUI, 30/2, 11 Ra 1326/13 Nisan 1908.

⁴³⁴ BOA., BEO, 231/17288, L. 4, 9 M 1311/23 Temmuz 1893.

⁴³⁵ BOA., DH. MKT, 1808/92, 3 B 1308/12 Şubat 1891.

⁴³⁶ *Musul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 126.

gönderdiği mensupları üzerinden aşiret alanını kendi birleşik gücüne eklemleyebiliyordu. Dolayısıyla farklı toplumsal sınıflara temsilci gönderen veya temsilcisi konumunu yakalayanlar, kent ve çevresinin güç dengelerinde rekabet edilebilirliklerini en asgariye indirenlerdir. Eşraftan, toplumsal sınıflarla bağlantı ağlarını çeşitlendiren ve artıranlar açısından yüzyılın ikinci yarısı ilk yarısına göre daha elverişli bir zemin sunmaktadır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Yeniçeri yönetici sınıfı, silahlı unsurların büyük oranda gücünü emrinde bulundurduğundan, kentsel önderliğin en belirgin gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeniçeri elitlerinden, tasavvuf veya medrese bağlantılarını kuran aileler bulunmuş olabilir. Ancak yeniçeri de olsa bu dönemde eşrafın gücü, bölgesel aktörler olan yerel hânedân oligarşisi tarafından sınırlandırılmıştır. Bu durum ulema kökenli eşraf aileleri için de geçerlidir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük eşrafı ister asker, ister ulema veya tüccar kökenli olsun, bölgesel güç olan hânedân idarelerinin kent içindeki uzantısı durumundadırlar. Kırsal alanda çok sınırlı bir etkileri bulunmaktadır. Bu alanda bir etkiden bahsedilirse, bu etki kuşkusuz hânedân temsilciliği üzerinden oluşan bir etkidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel hânedânların ilgası, eşrafın faaliyet alanını ve farklı toplumsal sınıflarla ilişki boyutlarını genişletmiştir. Bu dönemde toplumsal sınıflarla en fazla bağlantı kuran, hiç şüphesiz tekke bağlantılarına sahip eşraf aileleridir. Ulema kökenliler tasavvufa intibak ederek, medrese ve tekkeyi birleştirmek suretiyle geniş halk yığınlarıyla bağlantı ve ilişkilerini geliştirdiler. Bununla beraber kırsal örütlenme olan aşiret bağlantılarını kurarak aşiret gücünü kent içindeki imtiyazlarını artırmada ustaca kullandılar. Kerkük'te bu anlamda Talabanî şeyh ailesi 19. yüzyılın yarısında sahip olduğu toplumsal güç bağlantıları ile en etkin eşraf ailesi olmuştur.

Kerkük ve çevresinde tarihsel süreç içinde yerel toplumla merkezi hükümet arasında aracılık rolünü üstlenen eşraf zümreleri, hangi toplumsal sınıfa mensup olursa olsun sahip oldukları güç kaynakları, devletin sınır bölgesinin denetim ve kontrolünde takip ettiği ve miri rejim olarak adlandırılan idari, askeri ve mali stratejiler dâhilinde şekillenmiştir. Sınır savunma stratejileri Kerkük ve çevresinde bulunan yerel güç unsurlarının siyasi ve kültürel ve coğrafi telakkilerini imparatorluğun merkezi anlayışıyla bütünleştirmiştir⁴³⁷.

⁴³⁷ Sınır savunma stratejilerinin Kerkük ve çevresinde yarattığı ortak vatan ve şuur için bkz. Öztürk, "Osmanlı Miri Rejimin Misak-ı Milli ile Münasebetleri", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Genel Kurmay Basım Evi 1996, s. 186-192.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SINIR BOYUNDA KENTSEL MEKÂNIN OLUŞUMU

3.1. Serhâd-Savaş ve Kentsel Mekânın Oluşumu

Osmanlı çağının kentleri önceden oluşmuş bir plan dâhilinde inşâ edilmemişlerdir¹. Bu dönemde, bir mekânın yerleşim alanı olması veya mevcut yerleşimlerin kentsel kimliğe evirilmeleri, çeşitli faktörler dâhilinde şekillenmiştir. Bu faktörleri; devlet iktidarının yoğunlaştığı merkez olmaları dolayısı ile siyasî otoritenin tasarrufu, yerel kültürel dinamikler ve şahsi teşebbüsler olarak sıralamak mümkündür. Kentsel mekânların biçimlenişinde rol oynayan faktörler arasında, siyasal otoritenin tasarrufu özellikle sınır bölgelerinde diğerlerine nazaran en belirleyici olanıdır². Zira siyasal otoriteler kendi hâkimiyetleri altında bulunan toprakları kontrol altına almak için kendi uydu merkezlerini inşâ etmek zorundadırlar³. Devletlerin kendi iktidarlarını temellendirecek merkezlere olan ihtiyacı kentlerin oluşum ve gelişiminde uygun koşulların hazırlanmasına vesile olmuştur.

Kerkük bir yerleşim yeri olarak, Asurluların sınır bölgelerini Medyalıların saldırılarına karşı denetim ve kontrol altında tutma ihtiyacından neşet etmiştir. Asur hükümdarı Sardanapal, MÖ 800’de kuzey ülkesinin dağlarla çevrili sınırlarında bulunan isyancı kitleleri kontrol altında tutmak ve Medyalıların saldırılarına karşı bir istinat noktası oluşturmak amacıyla Kerkük kalesini inşâ etmiştir. Kale yerleşimlerinin en temel özelliği güvenlik ve korunma ihtiyacı dolayısıyla bulunduğu mekândan doğal veya yapay yükseltilerle yalıtılmış olmasıdır. Yalıtılmışlık müstahkemlikle orantılıdır. Müstahkem yerleşimlere en uygun koşullar, doğal yükseltiler olan dağların yamaç ve tepeleridir. Ancak coğrafyanın doğal yükselti imkânlarını vermediği bölgelerde kale yerleşimleri için uygun yapay tepeler oluşturma yoluna gidilir. Kerkük’ün bulunduğu mevki, Asur hükümdarının sınır bölgesinin denetim ve kontrolü ile ihtiyaç hâlinde

¹ Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Editör Neziha Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 137; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 53.

² Osmanlı döneminde Kentlerin kuruluş ve gelişimlerinde rol oynayan faktörlere ilişkin çarpıcı bir değerlendirme için bkz. Fatma Acun, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rol: Karahisar Örneği”, *Belleten*, LXV, Nisan 2001, Sa. 242’den Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 2001.

³ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, Çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 327.

muhtemel düşmana karşı askerî sefer düzenleme amacına hizmet edecek müstahkem bir garnizon kurmaya elverişli koşullar sağlamıyordu. Bunun üzerine askerî mülahazalarla yapay bir yükselti oluşturma yoluna gidildi. Kale için gerekli yüksekliği yakalamak için etraftaki alandan toprak çekmek suretiyle suni bir tepe oluşturuldu⁴. Böylece oluşturulan bu tepe üzerinde Asur devlet iktidarının garnizon kalesi inşâ edilmiş oldu.

Topraktan oluşturulan tepe, kuzey bölgelerinden güneye doğru akan Hassa Çayı'nın doğu tarafında konumlandırılmıştır⁵. Bu konumlandırma kent topografyasının ilk ögesini oluşturmuş ve daha sonra da kentsel gelişimin koordinatlarını tayin etmiştir. Buna göre kentin topografik yayılımı farklı ihtiyaç ve fırsatlar dâhilinde Hassa Çayı'nın doğu tarafında bulunan yapay tepenin üzerinde kurulu kale ile kalenin doğu alt kısmında bulunan alan ve çayın öte tarafında bulunan bölgeden oluşan üç merkez üzerinden oluşmuştur. Bu merkezlerin her biri farklı zaman ve ihtiyaçların ürünüdür. Kentsel yayılımın odağı olan her üç merkezin işlevi ve kuruluş süreçleriyle kentin organik bir bileşeni olma durumları farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın kent dokusunda yer almasının nedeni siyasî otoritenin kente yüklediği işlev ve rolünden ileri gelmiştir. Siyasî otoritenin kente yüklediği işlevin kentin mekânsal örgütlenmesi ve fiziki yapısının oluşumuna etkisini anlamlandırabilmek kent topografyasının yayıldığı üç merkezî ögenin anlaşılmasına bağlıdır.

3.1.1. Kale

Osmanlı Devleti'nin fetihlere dayalı genişleme politikası ve fethettiği yerleri elinde tutma çabası kentleşme için gerekli koşulları yaratmıştır. Bu koşullar devletin idarî ve askerî denetim kurma yolunda gerekli alt yapı oluşturma çabalarının bir sonucudur. Devlet, merkezden uzak bir sınır coğrafyasında iktidarını konuşlandırdığı mevkide, iktidar mekanizmasının işleyişi dâhilinde potansiyel bir alt yapıyı oluşturmak için gerekli tedbirleri almak zorundadır. Bu tedbirler dâhilinde hâkimiyet altına aldığı bölgenin denetim ve kontrolü yolunda uygun stratejik avantajlar sağlayan mevkiiler olan

⁴ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 307.

⁵ Suni tepenin nehir kenarında konumlandırılması bütün Mezopotamya yerleşmelerinin karakteristik özelliğidir. Su yerleşimin temel bir gerekliliğini oluştururken aynı zamanda savunma çabalarında doğal bir set görevi görmektedir. Mezopotamya'da yerleşim yerlerinin suni tepeler üzerinde kurulmasının nedeni insanların sadece hemcinslerinin saldırılarına karşı aldığı bir önlem değildir. Bahar aylarında karların erimesi sonucu nehirlerin taşması nehir kenarlarında kurulu yerleşimler için yıkıcı bir tehditti. Bu tehditin izalesi yerleşim yerinin su taşkınlığının zarar vermeyeceği bir yükseltide inşâsını zorunlu kılıyordu.

kale yerleşimleri önem arz etmektedir. Kale yerleşimlerinin devlet denetim ve kontrol mekanizması ile dönemin idarî-askerî konjonktürüne uygun yapısı devlet iktidar mekanizmasına üs olmasına yol açmıştır. Devlet iktidarının konuşlandığı herhangi bir merkez, iktidarın nitelik ve işlevine paralel olarak görece çeşitli alanlarda yatırımları gerekli kılar. Buna dayalı olarak devlet, iktidar alt yapısını güçlendirme maksadı ile gerekli teşvik ve desteği sağlar⁶. Devletin iktidar mekanizmasını kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda etkin işleyişini sağlama yönünde devreye koymuş olduğu teşvik ve yatırımlar serhâd bölgesinde kentsel gelişimin temel dinamiğini oluşturur.

Serhâd bölgelerinde kale yerleşimlerinin kentsel gelişim dinamikleri, savaş sonunda kısmi bir istikrara kavuşan bölgenin merkezî hükümet tarafından muhtemel savaş tehdidine karşı askerî tahkimat çabalarının bir sonucudur. Sınır bölgelerinde bulunan kale yerleşimlerine sevk edilen askerî birlikler ve bu birliklerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik önlemler, kentsel gelişimlerin temel dinamiğini oluşturmaktadır. Kalelerde konuşlandırılan yeniçeri ve gönüllü askerî birliklere yapılan nakit ödemeler, bir taraftan gıda kaynakları ve diğer ihtiyaç maddelerini kendine çekme noktasında bir baskı oluşturur. Öte taraftan buradaki askerî birlikleri güvenilir olarak gören esnaf ve irili ufaklı tüccar sınıfı için cazip fırsatlar sunar⁷. Bunun yanında söz konusu yerleşimler, hem kendi bölgelerinin merkezi ve hem de merkezî hükümet temsilcilerinin oturdukları yerleşim birimleri olması dolayısıyla beylerbeyi ve sancakbeylerinin ikametgâhı durumundadırlar. Bu tür yerleşim birimlerinde dönemin siyasi durum ve ihtiyacına bağlı olarak beylerbeyi ve sancakbeylerinin maiyetleri ile beraber oturmaları kuşkusuz bu yerleşim yerlerinde sosyal ve ekonomik açıdan kentleşmeye ciddi katkılar sağlamıştır⁸.

Osmanlı hâkimiyetinin İrân ile temas hâlinde bulunan doğu serhâdlarında tesis edilmesi, iktidar mekanizmasının serhâd yerleşimlerinin karakteristik biçimini teşkil eden kalelerde konuşlanmasına yol açmıştır. Zira serhâd bölgeleri rakip devletlerin rekabet ve karşılıklı çatışma alanlarıdır. Bu alanlarda devlet hem rakip düşmana ve hem de yerel toplulukların isyanlarına karşı iktidar merkezini müstahkem mevkiiler olan

⁶ Acun, a.g.m, s. 162-163.

⁷ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 209.

⁸ Musa Çadırcı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 47.

kalelerde tesis etmiştir⁹. Kerkük de, bir kale olarak, devletin İrân ile olan tartışmalı sınır bölgesinde gerekli denetim ve kontrolü sağlama ihtiyaçları doğrultusunda önemli bir üs olarak tercih edilmiştir. Merkezî hükümetin serhâd bölgesindeki genel kontrol ve denetim stratejilerinin, idarî ve askerî unsurlarının Kerkük Kalesi'nde idame ettirilmesi, kalenin kentsel gelişiminde temel rol oynamıştır.

Kerkük'ün kentsel gelişiminde kalenin merkez rolü, İrân'ın serhâd bölgesine olan saldırı ve kuşatmalarının sürdüğü 18. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Aslında Osmanlı hâkimiyeti altına giren bölgelerde bulunan kentler, sağlanan güvenlik koşulları nedeniyle, maruz kaldıkları dış saldırılardan kurtulmuş; yerleşim, kale ve surların dışına doğru bir yayılma göstermiştir. Ancak savunma ihtiyacının ortadan kalkmadığı Irak gibi serhâd bölgelerinde bulunan kentler, bu kuralın bir istisnasını oluşturmuşlardır. Irak'ın bütün yerleşimleri İrân saldırılarının yarattığı baskıdan dolayı kale ve surların içinde kalmıştır¹⁰. Tartışmalı sınır bölgelerinde savaş ve saldırı koşullarından dolayı yerleşimin uzun bir süre boyunca kale ve sur içinde kaldığı kentler, garnizon kentler olarak anılmaktadır¹¹. Bu tür yerleşimlerde kentsel gelişim, savaşın yarattığı tahribat ve sonrasında cereyan eden yeniden inşâ faaliyetlerinden dolayı periyodik veya döngüsel bir karakter arz etmektedir. Yıkım ve yeniden inşâ döngüsünde şekillenen veya şekil değiştiren kentsel gelişim modeli ancak serhâd bölgesi yerleşimlerine özgü kılınabilir.

İlkçağlardan beri sınır bölgesi koşulları içerisinde bulunan Kerkük, takip edebildiğimiz kadarıyla, defalarca inşâ ve yıkım döngüsü dâhilinde bir kentsel gelişim süreci geçirmiştir. MÖ 800'lü yıllarda, Asurluların imar faaliyetlerini takip eden dönemde Kerkük Kalesi'ne ilişkin en önemli inşâ çalışmaları, Sasani Hükümdarı Dara dönemine tekabül etmektedir. Dara, kendi iktidarının bölgedeki temsilcilerini oluşturmak için kalede bir miktar nüfus iskân etti. Bu nüfus için kale üzerinde bayındırlık faaliyetlerinde bulundu. Dara'nın söz konusu faaliyetleri üzerine kale üzerindeki kentsel yerleşim genişledi¹². İskender'in MÖ 330'da Hindistan Seferi sonrasında bölge yönetiminin komutanlarından Selefkos'un eline geçmesiyle beraber

⁹ Sınır bölgelerinin kontrol ve denetiminde kalelere yüklenen işlev için bkz. Stein, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 17.

¹¹ Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2003, s. 98.

¹² *1312/1894, Mûsul Vilayet Matbaası*, s. 307.

kale en kapsamlı imar ve inşâ çalışmalarından geçirildi. Bu dönemde kale baştanbaşa âdetâ yeniden inşâ edilmiştir. Kalenin zarar görmüş suru tamamen yıktırılmış ve eski sur temelleri üzerinde daha yüksek bir sur inşâ edilmiştir. Kale surlarının güney ve kuzey taraflarına birer olmak üzere iki kapı açılmıştır. Kale içinde yapılan yerleşim belli bir düzen dâhilinde yapıлып, kale 72 sokağa taksim edilmişti¹³.

Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber Kerkük ve çevresi Nasturi Hristiyanların önemli bir merkezi hâline gelmiştir. MS 5. yüzyılda Kerkük, Piskopos Beth Garne'nin makamı olmasından dolayı önemli bir merkeze dönüşür. Bu dönemde dini referanslı kentsel inşâ faaliyetlerinde artış yaşanmıştır. Kalenin Osmanlı dönemine de uzanan en eski yerleşimi Nasturî Hristiyanları tarafından kurulmuştur¹⁴. 7. yüzyılda İslâm'ın bölgeye gelişi ile beraber Kerkük'ün içinde bulunduğu bölgede bulunan birçok yerleşim merkezi yaşanan istikrardan dolayı gelişme göstermiştir. Özellikle Abbasiler döneminde Irak'ın Kuzey bölgeleri Dakuk merkezli bir gelişim içindedirler. Kerkük/Kerhine de bu gelişmeden nasibini almıştır¹⁵. 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgeye gelen Yakut el Hamevi, Kerkük'ü/Kerhine "Dakuk ile Erbil arasında yer alan güzel ve sağlam bir kale"¹⁶ olarak kayıt altına almıştır. Yakut'un kayıtları bu dönemde Kerkük kentsel gelişiminin hâlâ kale ile sınırlı ve bu dönemde yapılan inşâ ve imar yatırımlarının kale merkezli olduğunu göstermektedir. 14. yüzyıla gelindiğinde Kerkük Kalesi neredeyse bütünüyle kentsel bir yapıya kavuşmuştur¹⁷. Kerkük'ün kentsel yerleşimi, Osmanlı Devleti'nin Irak'ta hâkimiyet kurmasına kadar kale ile sınırlı olma özelliği korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin Irak'ta hâkimiyet kurmasıyla beraber Kerkük'te yerleşime dâir ulaşılabilen ilk somut veri, 1535 yılında Matrakçı tarafından çizilen minyatürdür. Matrakçı'nın minyatürü, Kerkük'ün kentsel yerleşiminin yapısıyla ilgili olarak önemli bir görsel referans teşkil etmektedir. Bu minyatürde Kerkük Kalesi'nde bulunan evler tasvir edilmiştir. Söz konusu minyatürden hareketle yerleşimin o dönem sadece kaleden ibaret olduğu anlaşılabilir¹⁸. 1552 yılında Şehrizer beyleriyle olan çatışma Kerkük Kalesi'nin tahkim edilmesine yol açarak, kalenin mevcut fiziki durumunun kayıt altına

¹³ 1312/1894 Tarihli Mûsul Vilayeti Salnamesi, s. 308.

¹⁴ Kadim Nasturi topluluğunun Osmanlı dönemindeki kalıntıları 18. yüzyılda Katolik mezhebine geçen Keldani Hristiyanlarıdır. Edmonds, *a.g.e.*, s. 350.

¹⁵ Kadir Muhammed Eşkine, "Mıntakatü'l-Kerkük Fi Asri'l-Abbasi", *Buhûsu'l-Mu'temeri'l-Alemi Havle Kerkuk*, 3-5 Nisan 2001 Erbil, s. 97-114.

¹⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV. s. 450.

¹⁷ Eşkine, *a.g.m.*, s. 105.

¹⁸ Matrakçı, *a.g.e.*, v. 73b.

alınmasını sağlamıştır. Kerkük beyi bu sıralarda merkezî hükümete gönderdiği mektupta; kalenin topraktan inşâ edildiğini, duvarlarının köhne olması dolayısıyla saldırılara açık ve mukavemete elverişli olmadığını ifade etmiştir. Merkezî hükümet Bağdâd'da Nâzır-ı Emvâl olan Cafer Bey'e hüküm göndererek kalenin tez zamanda yeniden inşâ edilmesi için gereğinin ivedilikle yapılmasını istemiştir¹⁹. Merkezî hükümetin Bağdâd yönetimine gönderdiği hükmün gereğinin yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz. Ancak hükmün içeriğinde belirtilen kati vurgular gereğinin yapılmış olduğuna dâir güçlü bir kanaat oluşturmaktadır.

1557 yılı ile tarihlenen 111 Numaralı Tahrir defterinde Kerkük, *nefs-i kasaba-i Kerkük* (bir kasaba yerleşim birimi) olarak gösterilmekte ve kentsel yerleşime ilişkin veriler kale merkezli olarak verilmektedir. Kerkük kasabası başlığı altında verilen Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfus, kaleye ilişkin nüfus olarak kayıt altına alınmıştır. Müslüman nüfustan İmam Kasım Zaviyesi Cemaati “*der kurb-i Kal'a-i Kerkük*” başlığı ile Kerkük Kalesi'ne yakın yani kentsel yerleşime esas teşkil eden merkezin dışında bir yer olarak göstermiştir²⁰. Dolayısıyla yapay bir toprak tepenin zeminiyle etrafının surla çevrili olduğu alan, 111 Numaralı Tahrir Defterinin kayıtlarına göre kentsel yerleşime esas teşkil eden alandır. Kentsel yerleşimin kale olması, söz konusu alanda meydana gelen mekân üretim ve organizasyonuna dâir değişimlerin takibini aynı alan üzerinde yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu defterde, Kerkük kasabasında meskûn olan nüfus; Müslüman, Yahudi ve Hristiyan toplulukları dâhilinde tasnifi yapılmak suretiyle kayıt altına alınmıştır. Defterin tutulduğu tarihte nüfusun mahalleler bazında dağılımı henüz yapılmamıştır. Bu durumda kalede bulunan kentsel yerleşim, mahallelere taksim edilecek ölçüde geniş bir alana teşmil olamamıştır.

Kerkük Kalesi'nin fiziki yapısı ve kentsel yerleşimine ilişkin diğer bir veri, Şâh Abbas'ın 1623'te Irak'ı istilası dolayısı ile tutulmuştur. 1623'te Şâh Abbas kuvvetlerinin Bağdâd'ı alıp Kerkük üzerine yürümesi ve vali Bostan Paşa'nın gelen kuvvetlere karşı Diyarbakir'e çekilmek üzere kaleyi boşaltması sırasında Kerkük, “*köhne bir toprak hisardan ibaret olup*” bakımsız bir toprak sur ile çevriliydi. Kentsel

¹⁹ “...buyurdum ki. Hükmü şerifim varıcak, asla tehir ve terahi etmeyub Bağdâd hazinesinden kal'anın binasına kifayet miktarda akçe tedarik idüb gönderesin ki emrim olduğu üzre kal'anın binasına şuru' olunub itmama eriştirile. Bu husus mahal-i ihtimamdır, mukayyed olup, akçeden ve bennadan ve neccardan ve sair levazımdan her ne talep olunursa göndermeyince olmayasın.” Bkz.Fazıl Bayat, “Vesikatu Osmaniye Tekşifu an-Hakikatın Meçhuletin Kal'at-ı Kerkuk Serhun Osmani” *Kardaşlık Dergisi*, 11/43, Kerkük Vakfı 2009, s. 50-52.

²⁰ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 75-77.

yerleşim ise “belde” sur içi ile münhasır ve surun dışında “*eser-i ümrân*” herhangi bir yerleşim bulunmamaktaydı²¹. 1623’te Şâh Abbas idaresi altına geçen Kerkük’te, herhangi bir imar ve inşâ faaliyetlerinin yapıp yapılmadığını bilemiyoruz. Ancak kale, sahip olduğu stratejik önemden dolayı IV. Murad’ın Bağdâd seferi öncesinde İrânlılardan alınmaya kadar birkaç defa iki kuvvet arasında el değiştirmiştir. Kerkük Kalesi’nin İrân ve Osmanlı Devleti arasında el değiştirme sürecinde çekilen devletin, kaleyi kullanılamaz hâle getirmesi ve kaleyi alan devletin ise savunma çabaları gereği kaleyi onarması, serhâd bölgesinin karakteristik çatışma yöntemidir. Nitekim IV. Murad’ın Bağdâd seferi öncesinde Kerkük’ün İrânlılardan alınması yönünde Tayyar Muhammed Paşa komutasında Osmanlı kuvvetleri bir hafta boyunca kaleyi kuşatmak durumunda kalmışlardır²². Bu sırada İbrahim, Bağdâd’ın fethi noktasında Kerkük Kalesi’nin sahip olduğu stratejik konumu ile fiziki yapısı hakkında ayrıntılara varan kayıtlar tutmuştur. İbrahim, Kerkük Kalesi’ni Halep’in iç kalesine benzetmiştir. Tayyar Muhammed Paşa’nın sabaha doğru kalede bağlantı hâlinde bulunduğu Sünnîlerin kale kapılarından birini açması ile kalenin fethedildiğini kaydetmiştir²³. Kerkük Kalesi’nin 1638 yılında Osmanlı kuvvetleri tarafından bir hafta boyunca kuşatılması ve kuşatma sırasında kale içinde meskûn Sünnî ahalinin kale kapılarından birini açmaları, bir taraftan kale surlarının inşâ hâlinde ve birden fazla kapıya sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Sünnî halkın yardımı ayrıca kalenin sadece askerî unsurların karargâhı olmadığını aynı zamanda sivil halkın da ikamet ettiğini göstermektedir. Bununla beraber Kerkük’ün Osmanlı ordusu tarafından feth edildikten sonra IV. Murad’ın Bağdâd seferi menzillerini kayıt altına alan bir menzîlnâmede “*Kerkük kal’ası depe üzerindedur, eyüce kal’adur. Etrafında Hassasuyu vardır...*” ibaresindeki “*eyyüce kal’adur*” tanımlaması²⁴ bu sırada Kerkük Kalesi’nin fiziki açıdan tahkim olunmuş olduğuna işaret etmektedir.

1623’te Şâh Abbas’ın Irak’ı işgali ve bu işgale karşı merkezi hükümetin art arda bölgeye gönderdiği orduların çatışmaları 16 yıl boyunca Irak’ı bir savaş alanı hâline getirdi. Bu zaman zarfında sadece devletin bölgedeki merkezi kurumları işlevlerini yitirmekle kalmadı. Ayrıca devletin iktidarına zemin hazırlayan nüfusun büyük oranda

²¹ *Mûsul Vilayeti Salnamesi 1312/1894*, s. 320.

²² Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 244.

²³ İbrahim, *a.g.e.*, v. 37b-39b.

²⁴ Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad’ın Bağdâd Seferi Menzîlnamesi=Bağdâd Seferi Harp Jurnalı”, *Belgeler, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, TTK, Ankara 1965, c. II, s. 26.

dağılmasına neden oldu. VI. Murad'ın 1639'da Bağdâd fethini takip eden dönemde Osmanlı yönetimi, İrân işgaliyle Irak'ta bozulan düzeni yeniden tesis etme yoluna gitti. Bu çerçevede başta Kerkük olmak üzere Irak'ın diğer sınır merkezlerine Anadolu'dan nüfus sevk etmek suretiyle iskân çalışmaları içerisine girdi²⁵. Devletin, Irak'ta gücünü yeniden inşâ etme girişimi çerçevesinde yaptığı nüfus sevkiyatı, kentsel yerleşimin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur. Nitekim IV. Murad döneminde bölgeye yapılan nüfus sevkiyatının kentsel yerleşime yansımalarını yaklaşık 10 yıl sonra Kerkük özelinde takip etmek mümkündür. Kâtip Çelebi; Cihannüma'da, Kerkük'ün kentsel yerleşimine ilişkin olarak “*cümle şehir sur içindedir*” ifâdesi²⁶ yerleşimin kent niteliğine erişmiş olduğunu ve kentin sur içindeki karakterini muhafaza ettiğini göstermektedir.

Kerkük'ün kentsel yerleşmesinin 1639'dan sonra kale içinde kısmi bir gelişme göstermesine karşın 1577-1589 yılları arasında Doğu serhâdlarında İrân'la girilen uzun savaş dönemi ve akabinde 1592'de Avusturya ile başlayan savaşlar zincirinin²⁷ söz konusu gelişmenin duraklamasına ve hatta gerilemesine yol açmıştır. Zira devletin doğu ve batı serhâdlarında girdiği uzun ve büyük mâlî külfet getiren savaşlar, yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi kentsel yerleşimleri de olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Kerkük, ekseriyeti hükümet ve ocaklık yönetimlerinden oluşan Şehrîzor eyaletinin merkezidir. Kerkük valileri bu dönemde söz konusu hükümet ve ocaklıkları kontrol etmekte sıkıntı çekmektedirler. Bunların kontrolü yönünde meydana gelen çatışmaların kentsel yerleşimi olumsuz etkilemesi doğal bir sonuçtur. 1688'de Baban beyi Süleyman ile girilen savaşta Kerkük valisi hayatını kaybetmiş ve maiyetinin çoğunu Babanlara kaptırmıştır. Böylece Kerkük Baban beyinin tasarrufu altına girmiştir²⁸. Kerkük'ün Babanların tasarrufu altına girmesi ile beraber kentsel yerleşimine olumlu veya olumsuz etkilerine ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamadı. Ancak dönemin siyasal durumu bu konuda olumlu işaretler vermekten uzaktır.

Merkezî hükümet; Avusturya, Venedik, Rusya ve İrân'la 1728 yılına kadar sınırdan kaynaklı sorunlarını imzaladığı atlaşmalarla çözüme kavuşturması üzerine, Batı ve Doğu serhâdlarında bulunan kale ve beldelerin tahkimi yönünde mâlî fonlar tahsis

²⁵ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 258; Abdülmecid Fehmi Hasan, *a.g.e.*, s. 1-394.

²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 447.

²⁷ Bu dönemde İrân ve Avusturya ile girilen savaşların Osmanlı merkezi hükümetine olan olumsuz yansımaları için bkz. Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Hazırlayan: Doç. Dr. Musa Duman, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2005, s. 173-176.

²⁸ Murteza, *a.g.e.*, s. 326-28; Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.V, s. 152-153.

ederek bazı inşâ ve imar çalışmalarında bulunmuştur²⁹. Serhâd bölgelerinin tahkimi amaçlı yapılan imar ve inşâ yatırımlarından Kerkük'ün de istifade ettiğini Nadir Şâh'ın 1732 yılında Irak'ı istilasıyla başlayan olaylar zincirinden hareketle söylemek mümkündür. 1732'de Nadir Ali Hân, güçlü bir orduyla Irak'ı işgale ederek Kerkük'e yakın Tuzhurmatu mevkiinde karargâh kurmuş ve bu sırada Kerkük'ün alınması için de iki hânın komutasında 12000 kişilik bir kuvveti Kerkük'e göndermiştir. Bu kuvvet Kerkük önlerine geldiğinde Kerkük valisi bulunan Ali Paşa yakın çevrede bulunan aşiretlerle ahaliyi kale içine çekerek savunmaya başlamıştır. Ali Paşa, Topal Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Kerkük önlerine gelmesine dek kuşatmaya mukavemet göstermiştir. Mukavemet sırasında Kerkük'ün askerî kanadını oluşturan Bayat ve Sarilu aşiretleri Nadir Şâh tarafına geçmiş ve etraftaki Sünnî ahalinin Nadir Şâh'a teslim olması yönünde propaganda yürütmüşlerdir. Bu propagandada Kerkük Kalesi'nin Nadir Şâh'ın güçlü ordusuna karşı mukavemet gösteremeyecek derecede *harab ve bi ab/susuz* olduğunu yaymaktaydılar. Ancak Kerkük müftüsü aşiretlere bu propagandaların doğru olmadığını, İrân güçlerine karşı mukavemetin farz olduğunu, gönderdiği muraselelerle ifâde etmiştir. Topal Osman Paşa komutasındaki ordunun gecikmesine karşı Kerkük Kalesi bir aya yakın Nadir Şâh'ın gönderdiği askerî kuvvete mukavemet göstermiştir³⁰. Kerkük Kalesi'nin 12000 kişilik Nadir Hân ordusunun kuşatmasına karşı bir aya yakın dayanması, kuşatma öncesinde gerekli imar ve inşâ çalışmalarından geçtiğini göstermektedir. Çünkü kuşatma öncesinde kale içinde meskûn halka ek olarak kaleye mücavir alanlarda bulunan halkın da kaleye alınması, sözkonusu nüfusun su ve gıda stokuyla beraber imar ve inşâ yatırımlarını gerekli kılmaktadır.

Topal Osman Paşa kuvvetlerinin Kerkük'e gelmesine kadar Kerkük valisi Ali Paşa başarılı bir şekilde kaleyi savunmuştur. Ali Paşa'nın istişare ile kaleyi teslim etmemesine dayalı kararı kalenin tahrip edilmesinin önüne geçmiştir. Nitekim Nadir Hân'ın ilk istilasında karargâh olan Tuzhurmatu'da âdetâ taş taş üstünde bırakılmamıştır. Topal Osman Paşa'nın doktoru olan Jean Nicodem, Nadir Hân'ın Tuzhurmatu'dan çekilmesi akabinde Tuzhurmatu'dan Fransa Elçisi Ekselans Marki de Villeneuve'ye gönderdiği mektupta; İrânlılar, burada her yerde yaptıklarını yapmış,

²⁹ Şeref, *a.g.e.*, s. 300.

³⁰ *BOA., İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

ağaçları kesmiş, evleri yerle bir etmiş olduklarını kaydetmiştir³¹. Nadir Hân Tuzhurmatu'dan çekildikten üç ay sonra Kerkük bölgesinde bulunan Osmanlı ordusuna yeniden saldırmak suretiyle büyük kayıplar verdimiş ve Topal Osman Paşa'yı şehit etmiştir. Serasker Osman Paşa komutasındaki ordunun dağılması sonrasında Kerkük'ün İrânlıların eline geçtiği iddia edilmektedir³². Eğer bu sırada Kerkük İrânlıların eline geçmiş ise Kerkük'te nasıl bir tahribat veya imara yol verdiklerini bilemiyoruz. Kayıtların bu noktadaki sessizliği Kerkük'ün İrânlılar tarafından tahrip edilmediği ve çok kısa bir süreliğine ellerinde kaldığı yönünde ihtimalleri akla getirmektedir. 1735'te Kerkük'te Osmanlı hâkimiyeti söz konusu ve bazı inşâ faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Bu çalışmalar kapsamında Şehit Topal Osman Paşa'nın İmam Kasım Zaviyesi'nde bulunan mezarına kubbeli bir türbe inşâ edilmiştir³³. Yine aynı yıl Kerkük'e uğrayan Fransız seyyah Jean Otter, Kerkük'ü etrafı surla çevrili sağlam bir kale olarak tasvir etmektedir³⁴. 1736 yılında Nadir Hân'ın gözdelelerinden olup Kerkük'e uğrayan Abdülkerim, kale içinde bulunan Danyal Peygamber'in mezarını ziyaret etmiş ve kentsel yerleşimin kale içinde olduğunu belirtmiştir. Abdülkerim Kerkük Kalesi'nin fiziki yapısına ilişkin olumsuz herhangi bir kayıt düşürmemiştir³⁵. Dolayısı ile 1733'te Osmanlı ordusunun dağılması sonrasında Kerkük'ün önemli bir tahribata uğramadığını söylemek mümkündür.

1733'te, Tuzhurmatu'nun maruz kaldığı yıkıma uğramayan Kerkük, Nadir Şâh'ın 1743 yılındaki istila ve yağmalarından kurtulamamıştır. Eylül 1743 "*külliyetlu*" bir ordu ile Kerkük'ü kuşatan Nadir Şâh, kalenin teslim edilmesini talep etmesi üzerine valisi bulunan Mir-i miran'dan Turnacıbaşı Ömer Bey kaleyi teslim etmeye yanaşmamıştır. Bunun üzerine kale top ve gülle yağmuruna tutulmuştur. Kaleye yönelik top ve gülle atışları 80 gün boyunca kesintisiz sürmüştür. Bu atışlardan kaledeki "*ekser bünyanı arıza-i harab ve inhidam olup...*" (yapılar ekseriyetle yerle bir olmakla beraber) halkın çoğu şehit düşmüştür. Kaledekiler uzun süren kuşatma ve yoğun top ateşi altında daha fazla direnç gösteremeyince can ve mallarına dokunulmaması

³¹ Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Vecdi Bürün, Emir Yayınları, İstanbul 1998, c. 7, s. 563.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1982, C. IV, s. 226.

³³ Topal Osman Paşa türbesinin kitabesi için bkz. Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 103-104.

³⁴ Helkut Hekim, "Kerkük fi Kitabü'r-Rihlete'l-Fransiyin", *Kerkük: Medinete'l-Kavmiyete'l-Muta'hiyete*, Aras Press, Erbil 2009, s. 11.

³⁵ Hacı Abdülkerim İbni Hacı Akıbet Mahmut Keşmirî, *Bayanı Vaki*, Tahkik ve Tashih Doktor K. B.Nesim, İdarey'i Tahkikat'i Pakistan, Danışkah-i Pencap Lahor 1960, (H. 1154-55) s. 130.

karşılığında kaleyi teslim etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Kalenin teslimi ile verilen teminata aykırı bir şekilde kalede ayakta kalan evler yağmalanarak yıkılmıştır. Halk esir alınarak fidye karşılığında serbest bırakılmıştır.³⁶

Kerkük, tarihinin en yıkıcı saldırısına Nadir Şâh'ın 80 günlük kuşatması altında uğramış ve uzun bir süre boyunca toparlanamamıştır. 1745 yılında Kerkük halkı birçok kez merkezî hükümete mahzarlar kaleme alarak kalenin zarar görmüş olan yapılarını inşâsı için talepte bulunmuşlardır. Aralık 1745 yılında Şehrizer beylerbeyi olan Hüseyin Paşa, kalenin harabe hâlinde olduğu gerekli top ve cephanesi olmadığını ifâde ederek merkezî hükümetten kalenin tahkimi yönünde gerekli yardımların sağlanılmasını istemiştir. Merkezî hükümet Kerkük Kalesi'nin imar ve inşâsı ile yeteri derecede top, mühimmat ve cephane tedarikini Diyarbekir Valisi Abdullâh Paşa'nın sorumluluğuna verdi. Abdullâh Paşa'dan öncelikle incelemelerde/keşif bulunarak hasar tespitinin yapılması ve gerekli inşâ ve tamiratlarda bulunulması istenmiştir. Bu noktada ortaya çıkan masrafın merkezî bütçe tarafından karşılanacağı ifâde edilmiştir³⁷.

Merkezî hükümetin 1743'te Nadir Şâh'ın büyük yıkımına uğrayan Kerkük'e yönelik inşâ çabaları muhtemel savaş tedbirleri dâhilinde ekseriyetle savunma odaklı olarak görülmektedir. Bu dönemde arşiv kayıtlarından hareketle kale içinde tahrip olan sivil yapılara yönelik herhangi bir inşâ ve imar çalışmasının yapıldığına dâir bir veriye rastlanmamıştır. Kalede bulunan sivil alanın tahrip olması ve 1746'da İrân ile imzalanan antlaşmanın muhtemel savaş tehdidinden kaynaklı kaygıları azaltması³⁸ kaleyi kentsel yerleşimin tek odağı olmaktan çıkarmıştır. 1766'da Kerkük'e gelen Danimarkalı seyyah Niebuhr, kalede bulunan kentsel yerleşimin toz toprak içinde bakımsız bir görünüm arz ettiğini kaydetmiştir. Niebuhr'un, kalenin düzensiz ve yıkık durumuna ilişkin kayıtları Nadir Şâh saldırısından kaynaklı yıkımın aradan geçen 23 yıllık bir zamana rağmen varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Niebuhr, Kerkük'ün Şehrizer'ün eyalet merkezi olduğunu ve iki tuğa sahip Paşa'nın kentte yani kalede değil nehrin karşı tarafında oturduğunu kaydetmiştir. Dolayısıyla Niebuhr'a göre kale, bu dönemde

³⁶ Kerkük tahrip edilmesi ve halkının maruz kaldığı zulüm Mûsul ve Bağdâd halkına ibret oldu. Her iki şehir halkı Nadir Şâh'ın kuşatmalarına karşı büyük bir direnç gösterdi. Bkz. Kerküklü, *a.g.e.*, s. 29a.

³⁷ *BOA., C. AS, 51065/1149, 12 Za 1158/6 Aralık 1745.*

³⁸ İrân'ın fırsat buldukça devisa ordularla başta Irak olmak üzere Osmanlı topraklarına saldırıları Nadir Şâh'ın öncülüğünde yapılan saldırılarla nihayet bulmuştur. Nadir Şâh saldırılarından bir netice almayan İrân, Osmanlı Devletine karşı yürütülen savaşların bir zarardan başka bir neticeye hizmet etmediği kanaatine varmış ve 1746'da Osmanlı Devleti ile antlaşmaya varmıştır. 1746'da imzalanan antlaşma, İrân ile Osmanlı Devleti arasındaki top yekûn savaşların sonu olmuştur. Bkz. Şeref, *a.g.e.*, s. 308.

kentsel yerleşmenin ana odağını teşkil etmektedir. Bununla beraber çok yoğun olmamakla beraber kalenin hemen alt kısmında başlayan bir yerleşmenin oluştuğunu ifade etmiştir³⁹.

1781 yılında Kerkük'e uğrayan Sestini, Nadir Şâh'ın muhasarasını kente dâir önemli bir olay olarak aktarırken, kentsel yerleşim açısından sadece kale ile ilgili bilgi verir. Kalenin üzerine kurulu yapay tepeyi tasvir eder ve meskûn sakinleri hakkında kısa notlar düşer. Kalenin fiziki yapısına ilişkin dikkat çekici bir husus olarak Hassa Çayı'nın aşırı yağışlarda taşmasından suyun kalenin her iki tarafına sarkarak kaleyi âdetâ bir göl içindeki bir adaya çevirdiğinden bahseder⁴⁰. Sestini'nin Hassa Çayı'na ilişkin aktarımlarını bir doğa olayından ziyade bilinçli bir teşebbüsün sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Hassa Çayı'nın debisinin yüksek olduğu dönemlerde, kalenin hemen üst tarafında bulunan bir alandan ikiye ayrılır. Biri asıl mecrasını yani kalenin batı tarafından bir seyir takip ederken diğeri ise kalenin doğu tarafından bir yol izleyerek kalenin aşağı kısmındaki ana mecra ile birleşirdi. Hassa Çayı'na kaleyi kuşatacak şekilde bir mecra üzerinden akışının sağlanması baskın ve kuşatmalara karşı alınan bir tedbirden ileri geldiği ifade edilmiştir⁴¹. Hassa Çayı'nın ekseriyetle yaz aylarında debisi azalır ve çay neredeyse kuruma noktasına gelir. Ancak büyük orduların saldırı ve kuşatma dönemlerinin ekseriyetle bahar aylarında olması dikkate alındığında Hassa Çayı'ndan mütevellit tedbirin oldukça elverişli bir işlev görmüş olduğunu söyleyebiliriz.

Hassa Çayı'nın yağışlı mevsimlerde kaleyi içine alacak şekilde bir mecra üzerinden akması Kerkük'teki kentsel yerleşimin savaş konjktürünün dayattığı sınırlamaların hâlâ etkisinde bulunduğunu göstermektedir. Savaş tehdidinin kentsel yerleşimi fiziki açıdan surla çevrili bir kaleye sıkıştırmasına ek olarak çayın bazı mevsimlerde asıl mecrasının dışında kalenin doğu taraflarını dolanmak suretiyle akması, kentsel dokuda kalenin merkezi konumunu zayıflatacak yerleşim alanlarının oluşum sürecini yavaşlatıcı bir rol oynamış olabileceğini gösterir. 1766'da Niebuhr'un kayıtlarında geçen kalenin hemen alt kısmında oluşmuş olan yerleşimi⁴², Hassa Çayı'nın kalenin doğu tarafından çizdiği yaydan kaynaklı olarak değerlendirmek

³⁹ Niebuhr, *a.g.e.*, s. 338-339.

⁴⁰ Nermin Emin, "Kerkük: eş-Şevahid ve'l-Mevkai' el Kurnü'l 18-19", *Kerkük Medineti'l -Kavmiyete*, s. 163.

⁴¹ Zabit, *a.g.e.*, s. 109.

⁴² Niebuhr, *a.g.e.*, s. 339.

mümkündür. Dolayısıyla Hassa Çayının, kalenin kentsel yerleşimin yegâne odağı olma noktasındaki yapısına destekleyici bir unsur teşkil etmiş olduğunu söylemek mümkündür. 18. yüzyılın sonlarında Fransa hükümeti tarafından Ortadoğu'ya gönderilen Olivier'in, Kerkük'e ilişkin gözlemlerinde kentsel yerleşimin kale üzerinde süregelen yapısına vurguda bulunması savunma saiklerinin etkisinin devamına yönelik bir işaret sunsa da Niebuhr'dan beri seyyah söyleminin benzerliğine güçlü bir atıfta bulunmaktadır⁴³.

18. yüzyılın sonuna kadar Kerkük'ün kentsel yerleşimi kale merkezli varlığını devam ettirmiş ve kalenin dışında kaledeki yerleşim ölçüsünde bir alanın varlığını görünür kılabacak verilere ulaşamamıştır. Bu durumda 1779-1802 yılları arasında Bağdâd Valiliğinde bulunan Süleyman (Büyük) Paşa'nın başarılı yönetiminin Irak yerleşimleri üzerinde yarattığı olumlu etkiyi nasıl değerlendirmek gerekir? Zira Süleyman Paşa'nın 23 yıllık başarılı valiliği döneminde Basra'dan Mardin'e kadar olan bütün Irak yerleşimleri refah ve bayındırlık açısından bir gelişme içine girmişlerdir. Bu dönemin refah ve bayındırlık potansiyelinin Kerkük'e de yansımış olması gerekir. Kalede bulunan yerleşimin bu dönemdeki imar ve inşâ hizmetleri dolayısıyla nitelik ve nicelik açısından bir gelişme içinde olması dönemin kendine özgü şartlarının doğal bir sonucudur. Nitekim özellikle Süleyman Paşa iktidarının ilk on yılında muhtemel savaş beklentilerinden dolayı İrân sınır boyundaki birçok kale restore edilerek saldırı ve kuşatmalara karşı tahkim edilmiştir⁴⁴. Ancak Süleyman Paşa iktidarının son dönemlerinde Vahabîler üzerine yapılan seferlerin Bağdâd yönetimi üzerinde yarattığı ağır mâlî külfetler⁴⁵ bayındırlık alanındaki hizmetlerin aksamasına yol açmıştır. Yine Süleyman Paşa'nın vefat ettiği 1802 yılında Kerkük'ten geçen Talib Hân Kerkük'ten büyük bir yerleşim olarak bahsederek kale içindeki yerleşimin bakımsız olduğunu ifâde etmiştir⁴⁶. Süleyman Paşa valiliğinin son yılında Kerkük'e gelen Talib Hân'ın Kerkük'ten büyük bir şehir olarak bahsetmesi Süleyman Paşa döneminin kentsel gelişim sürecinin olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

⁴³ Olivier, Kerkük'ü, geniş ovanın ortasında savunma duvarı ile çevrili bir tepenin üzerine kurulu olarak tasvir etmiştir Bkz. Mirella Galetti, "Kirkuk: The Pivot Of Balance in Iraq Past and Present", *Journal Of Assyrian Academic Studies*, Vol. 19, no. 2, 2005, s. 28.

⁴⁴ Kerküklü, *a.g.e.*, v. 116a.

⁴⁵ Süleyman Paşa 1779 yılının sonarından 1213 yılına gelinceye dek 19 yıl boyunca kazandığı bütün mâlî birikimlerini Suud bin Abdülaziz üzerine yaptığı askerî seferlerin giderlerine harcadı. Kerküklü, *a.g.e.*, v. 112a.

⁴⁶ Talib-Han, *a.g.e.*, s. 393.

Süleyman Paşa iktidarının son dönemlerinde Vahabî seferlerinin Bağdâd yönetimi üzerinde yarattığı mâlî külfetin kentsel yerleşimlere yönelik doğurduğu ilgisizlik 1802’de vefatı sonrasında da devam etmiştir. Süleyman Paşa’nın vefatı sonrasında İrân’ın Irak üzerinde artan siyasî ve askerî baskısı ile Memlûk grupları arasında yaşanan iktidar çatışmaları, kentsel gelişimi olumsuz yönde etkilemiştir. 1810-1816 yılları arasında Memlûk grupları arasında cereyan eden siyasî çatışmalar en ağır şekliyle Kerkük’teki elit gruplar arasında yaşanmış ve bu çatışmalar kentteki yapılaşmaya ağır hasar vermiştir.⁴⁷ Bağdâd merkezli Memlûk grupları arasında cereyan eden çatışmaların Kerkük ayağının Kerkük’ün kentsel gelişimini olumsuz yönde etkilemiş olmasına rağmen tamamen engellediği söylenemez. Zira 1816’da Kerkük’e uğrayan Buckingham’ın kaleye ilişkin gözlemleri söz konusu değerlendirmelerimizi destekler bir mahiyet taşımaktadır. Buckingham, Kerkük’e ilişkin notlarında, kaleyi kentsel yerleşimin üç odağından biri olarak detaylı bir şekilde tasvir etmiştir. Erbil Kalesi gibi yapay ve eğimli bir tepenin üzerine kurulu olduğunu ve söz konusu tepenin üzerindeki yapılaşmanın bir kaleden ziyade tahkim edilmiş bir kasabayı andırdığını belirtmiştir. Buckingham, kalenin surları içinde çok sayıda meskenin olduğu söz konusu meskenler arasında üç cami minaresinin yükseldiğini ifâde eder. O, kaleyi askerî işlevden ziyade kentsel yerleşimin önemli bir parçası olarak görmüş ve kale içindeki yerleşimin tahkim edilmiş olduğunu vurgulamıştır⁴⁸. Buckingham’ın kayıtları kale içindeki yerleşim alanının 1816 yılı itibariyle kentsel doku içinde merkezî konumunu kaybettiğini göstermektedir. Süleyman Paşa’nın ölümünden sonra Memlûk grupları arasında yaşanan çatışmaların yarattığı ekonomik sıkıntılar, Kerkük’ün kentsel gelişimini olumsuz yönde etkilemesi de dikkate alındığında, kentsel yerleşimin Süleyman Paşa iktidarında hızlı bir gelişim içine girdiği ve söz konusu gelişimin kendisinin vefatından sonra da yavaş olsa da devam ettiğini göstermektedir.

Davud Paşa’nın 1817’de Bağdâd Valiliğine geçmesi ile 1802 yılında Süleyman Paşa’nın vefatı sonrasında Irak’ta bozulan düzen ve istikrar yeniden tesisi edilmiş oldu. Süleyman Paşa’nın son dönemlerinden beri kentsel alanlara yönelik aksayan yatırımlar yeniden başlamıştır. Bu yatırımların 1824 yılına kadar İrân’ın askerî ve siyasî baskılarından korunmaya yönelik savunma yatırımları olduğunu ifâde etmek

⁴⁷ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 33; Kerküklü, *a.g.e.*, v. 139b-140a; *BOA.*, *H. H.*, 763/36031-C, 15 M 1232/5 Aralık 1816.

⁴⁸ Buckingham, *a.g.e.*, s. 115.

mümkündür. İrân'ın Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza'nın 1818-1823 yılları arasında Kuzey Irak'a yönelik askerî müdahaleleri özellikle Bağdâd'ın güvenliğinde stratejik bir yerde bulunan Kerkük'ün savunulması noktasındaki yatırımları elzem kılmıştır⁴⁹. Dolayısı ile 1817'den 1823'te Kirmanşâh Şehzâdesi Muhammed Ali Mirza'nın kolera salgını ile vefat etmesine kadar olan dönemde Kerkük'e yönelik bayındırlık hizmetlerinin savunma odaklı olduğunu söyleyebiliriz. Zira 1820 yılında Kerkük'e gelen Bağdâdî, Kerkük'ün İrân etkisindeki Baban bölgesi ile sınır olduğuna işaret eden beyanları⁵⁰ kentin savunulması yönündeki tahkimatın gerekliliğini göstermektedir. 1823'te İrân'ın Kirmanşâh şehzâdesinin vefatı sonrasında Kerkük'e yönelik savunma odaklı imar ve inşâ çalışmaları yerini sivil ihtiyaçlara öncelik veren çalışmalara bırakmıştır. Nitekim 1824 yılına kadar güvenlik tedbirlerinden dolayı sur içinde bulunan yerleşim tek bir kapı ile dışarıya açılıyordu. Bu kapı da kalenin doğu tarafında bulunan ve halk arasında Helvacılar olarak anılan Atik Kapı'dır⁵¹. Yerden 17 metre yükseklikte ve yaklaşık bir daireye benzer olan kale alanına çok fazla şey sıkıştırılmıştır. Dar ve karanlık sokak yapısı ile sırt sırta vermiş sıkışık meskenlerin içinde yoğun bir nüfus barınıyordu. Birbirinin içine girmiş yoğun yerleşim yapısına tek bir kapı yetmemiştir. Ayrıca sur dışında, kale içindeki yerleşimden daha büyük bir yerleşim oluşmuş ve bu iki alan arasında gündelik yaşamın dayattığı yoğun bir sirkülasyon söz konusu olmuştur. Bütün koşullar surda yeni kapı veya kapılar açmak zaruriyetini doğurmuştur. Seyyid Kasımî adında Kerküklü bir şair, Davud Paşa döneminde kalenin doğu tarafında açılan yeni kapı ile ilgili iki manzume kaleme almıştır. Seyyid Kasımî'nin manzumelerinde tek bir kapıdan mı veya iki kapıdan mı bahsettiğini tam anlamıyla kestirmek zordur. Manzumelerin birinde açılan kapı ile birlikte bazı dükkânların inşâsına değinirken diğerinde sadece kapının açılmasından bahsetmiştir. Her iki manzumesinde düşürdüğü tarih 1240/1824 tarihidir. Bu durumda Davud Paşa döneminde kalenin doğu tarafından iki kapının da açılma ihtimalinden bahsedilebilir. Açılan kapı veya kapılar kaleyi kendi içinde sıkışmış durumundan kurtarmakla beraber varoş ve düşük kıymet durumunda bulunan mevkilere önemli bir prestij sağlamış ve tek kapıdan sağlanamayan su ve diğer ihtiyaçlar daha rahat sağlanır

⁴⁹ Kerküklü, **a.g.e.**, v. 156a-157a;Lutskiy, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁰ Bağdâdî, **a.g.e.**, s. 30.

⁵¹ Atik Kapı kalenin Doğu tarafında ve ortasına denk gelecek bir mevkidedir. Bu kapı İplikçi çarşısına ve Numaniye Camisine açılmaktadır. *BOA., EV. MH, 762/92, 14 B 1276/6 Şubat 1860.*

olmuştur⁵². Davud Paşa döneminde kale içinde bulunan kentsel yerleşimin kalenin doğu tarafında açılan kapılar ve sur dışı kentsel alanla organik bağlar kurmasını kentsel yerleşimin niteliği açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir.

1831 yılında merkezî politikaların Irak'ta uygulanmaya başlanması ve Davud Paşa'nın bu politikalar gereği görevinden alınması Kerkük'te olduğu gibi tüm Irak'ta bir fetret devrinin başlamasına neden olmuştur. 1831-1850 yılları arası dönem Irak'ta merkezî idarenin tesis edildiği ve bundan kaynaklı tepkilerin kontrol altına alınmaya çalışıldığı dönemdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, bütün enerjisini asayiş ve güvenliğin tesisine harcamıştır. Ekonomik üretim ve gelişmeye gerekli önem verilmediğinden yerel kaynaklar işletilememiş ve vergiler toplanılamamıştır. Bu dönem yerel ekonominin iflas ettiği dönem olarak görülebilir. Bundan dolayı bayındırlık alanında ne harcanacak para ne de gerekli zaman bulunabilmiştir. Ali Rıza Paşa'nın 1831-1842 yılları arasındaki valiliği döneminde Irak'ın merkezi konumunda bulunan Bağdâd'da birkaç caminin restoresinden başka imar ve inşâ faaliyetlerinde bulunamamıştır⁵³. Bu dönemde kale içinde bulunan kentsel yerleşim dâhil Kerkük'ün bütün kentsel mekânı bayındırlık hizmetlerinden yoksun olması nedeniyle sivil ve resmî birçok bina yıkılmış ve harabe hâlini almıştır. Nitekim 1836'da Kerkük'e gelen Shiel, kent içinde bulunan epey bir harabenin varlığıyla karşılaşmıştır.⁵⁴

19. yüzyılın başından itibaren kale içinde bulunan alan, kentsel yerleşimin tek ve merkezî alanı olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra kente gelen seyyahlar, kentsel dokuya ilişkin gözlemlerinde kaleyi kentsel yerleşimin temel odağından ziyade bir parçası olarak aktarmışlardır. Bunlardan Southgate, 1838'de kentsel yerleşimin kale ve dibinde yayıldığını ve kale içindeki yerleşimin surla çevrili olduğunu belirtir⁵⁵. Yine 1850'de Kerkük'ten geçen Benjamin, surla çevrili kalenin, kentsel yerleşimin iki parçasından biri olduğunu ifade eder⁵⁶. 1850'de Kerkük, yeni teşkil olunan Şehrizer eyaletinin merkezi olması dolayısıyla bayındırlık alanında önemli yatırımlar görmeye başlar. Ancak bu yatırımlar devletin merkezî politikalarının kentsel mekân üzerindeki öncelikleri paralelinde yeni alanlar üzerinden yürütüldüğünden kale söz konusu bayındırlık yatırımlarından gerekli payı alamamıştır. Nitekim 1854'te Kerkük'e gelen

⁵² Terzibaşı, *Kerkük'te İmarat ve Tesisler*, s. 15-17.

⁵³ al-Bustani, a.g.t, s. 355-356.

⁵⁴ Shiel, a.g.m, s. 100.

⁵⁵ Southgate, a.g.e, s. 211.

⁵⁶ Benjamin II, a.g.e, Paris 1856, s. 77.

Peterman, dört gün Kerkük Kalesi'nde Keldani Matran tarafından bütün Kerkük'e nazır bir odada misafir edilmiştir. Peterman kalenin birçok parçadan oluşan kentin bir parçasını teşkil ettiğini ve kentsel mekânın merkezinin kaleden ziyade etrafındaki alan olduğunu ifade etmiştir⁵⁷. 1856'da Kerkük'e uğrayan Clement, kentsel yerleşimin iki kısımdan birini teşkil eden surla çevrili kaleyi savunma için kullanılamayacak kadar bakımsız bulur. Kale içinde bulunan yerleşimin dar, kirli ve kötü döşenmiş sokaklarından şikâyet eder⁵⁸. 1865-1868 yılları arasındaki Ortadoğu ziyareti sırasında Kerkük'e de uğrayan Paris Coğrafyacılar Grubu'nun üyesi Lycklama, kalenin surları ile kiliseden camiye çevrilmiş birkaç yapısından başka ziyaret etmeye degecek bir yapısının olmadığını belirtmiş ve ekseriyetle kentin kale dışındaki yerleşimleriyle ilgilenmiştir⁵⁹.

Kale üzerinde bulunan kentsel alan, savaş kaygılarının azalmasıyla başta su olmak üzere diğer gündelik ihtiyaçların sağlanması yönündeki sıkıntılar ve genişlemeye imkân vermeyen sınırlı yapısının doğurduğu birbiri içine geçmiş dokusunun yarattığı zorluklar⁶⁰ dolayısıyla, 19. yüzyılın başından itibaren çekim merkezi olma vasfını kaybetmiştir. Kale, yerleşim açısından merkezî özelliğini kaybetmesine rağmen kentin önemli bir seçkin grubunun yerleşim merkezi olma konumunu ise sürdürmüştür⁶¹. Bu konumu dolayısıyla 1875 yılında, 1850'lerden itibaren yerleşim açısından prestij kazanan ve özellikle yağışlı mevsimlerde birbirinden ayrı yaşam alanı hâline gelen Korya kısmı, inşâ edilen taş bir köprüyle organik bağlantısını kurmuştur. Zira Korya'da bulunan hükümet kurumlarında kalede bulunan yerleşimde önemli bir memur kitlesi çalışıyordu. Hassa Suyu'nun aşırı yağışlı mevsimlerde her iki yerleşim bölgesi arasındaki geçişlere imkân vermediği durumlarda memurlar işe gidememekte ve bu durum çeşitli sıkıntılara neden olmaktaydı. Bu sıkıntılar 1875 yılında Hassa Suyu'nun her iki yakasını birbirine bağlayan bir köprünün inşâ edilmesiyle aşılmıştır⁶². Her iki

⁵⁷ Peterman, *a.g.e.*, s. 315.

⁵⁸ Clément, *a.g.m.*, s. 198.

⁵⁹ Lycklama, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁰ Kale içinde bulunan kentsel alan düzenli kentsel yayılma için gerekli genişlikte olmaması meskenlerin küçük ve birbirine yapışık bir şekilde yapılmasına ve alandan maksimum derecede faydalanma eğilimlerinden sokakların dar ve karanlık olmasına neden olmuştur. Sokakların dar ve karanlık olması kale içindeki yerleşimin karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Clément, *a.g.e.*, s. 198; *Mûsul vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 244.

⁶¹ 1870'te Kerkük'e gelen J.T. Newman, Kerkük kalesinde imtiyazlı Müslümanların kaldığını belirtmektedir. Bkz. Saatçi, *Kerkük Evleri*, s.22.

⁶² Taşköprü'nün inşası için bkz.; Terzibaşı, "Kerkük'ün Taş Köprüsü", *Kardaşlık*, Kerkük Vakfı Yayınları, Yıl 14, Sayı 53, Ocak-Mart 2012,

yakanın köprüyle birbirine bağlanması surla çevrili kalenin batı kısmında köprüye bağlayacak yeni bir kapının açılmasını gerekli kılmıştır. Bu münasebetle 1882 yılında kaleyi köprünün hemen başına bağlayan yeni bir kapı açılmıştır⁶³. Yine kalenin güneybatı kısmında köprüye merdivenle açılan diğer bir girişin köprü ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. 1850'lerden itibaren Kaleyi, cazibe merkezi olan Korya'ya bağlayan köprünün inşâsı sonrasında Topkapı ve Merdivenli Giriş olmak üzere iki girişin açılması birbirinden ayrı yaşam mekânları olan iki kentsel bölgenin birbirleriyle bütünleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Serhâd alanında muhtemel savaş beklentileri Kerkük kent yerleşiminin ana odağının, 18. yüzyılın son çeyreğine kadar kale içinde bulunan alan olmasına neden olmuştur. Muhtemel savaş beklentilerinin 18. yüzyılın yarısından itibaren değişen sınır yaklaşımlarına paralel olarak aşamalı bir şekilde azalması kale yerleşimine olan ilgiyi azaltmış ve kalenin bir yerleşim merkezi olarak konumunu kaybetmesine sebebiyet vermiştir. Ancak Kale, 19. yüzyılın sonuna kadar kentsel alanın bir parçası konumunu sürdürmüş ve görece elit bir zümrenin ikametgâhı olmaya devam etmiştir. Bununla beraber özellikle Korya olmak üzere kentsel alanın diğer kısımlarına geçişler sürmüştür⁶⁴. 19. yüzyılın sonlarına doğru kale bir yaşam alanı olarak kentsel mekânın bir parçası olmakla yerleşim hükümet tarafından sahip olduğu tarihi doku nedeniyle denetim altına alınmaya başlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda eski yapıların yıkılarak yerine yeni binaların inşâsı yönündeki teşebbüslere engel olunmaya çalışılmıştır. İzinsiz yapılaşmaya engel olunması ve tarihî dokunun korunması için Mûsul Valililiğinden, Kerkük Mutasarrıflığına resmî yazı gönderilmiştir⁶⁵.

3.1.2. Zaviye

Bir uç beyliği olarak siyasal arenada vücut bulan Osmanlı Devleti, sınır bölgelerinin idarî ve siyasî yönetiminde Kerkük ve çevresini hâkimiyet alanlarına dâhil edene kadar uzun bir tecrübeye haiz bir devlet olmuştur. Kuruluşundan beri özellikle Avrupa sınır bölgelerinin idaresinde uyguladığı stratejilerde oldukça başarılı olan Osmanlı Devleti, benzer stratejileri hassas bir sınır kuşağında yer alan Irak'ta da uygulamaya koymuştur. Sınır bölgelerinin yönetim ve savunma stratejilerinin

⁶³ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s.23.

⁶⁴ Tepeyran, *a.g.e.*, s. 521.

⁶⁵ *MVŞMT. T*, 9898, s. 13, 5 B 1309/4 Şubat 1892.

uygulanmasında birçok faktörden bahsedilebilmekle beraber, özellikle kentsel mekânların oluşumuna kaynaklık etmesi bakımından askerî ve ideolojik tedbirler ayrı bir önem arz etmiştir. Osmanlı Devleti, sınır bölgelerinin yönetim ve savunma stratejilerinde askerî tahkimat gereği kale yerleşimlerinin oluşum ve gelişimini teşvik edici önlemler almasına paralel olarak, fethedilen bölgenin fikri alt yapısının oluşturma ve kendine bağlı bir nüfusun tesisi amacına matuf, mistik tarikat ve teşkilatları da desteklemiştir⁶⁶. Bu çerçevede fethedilen bölgede askerî garnizonlar olan kale yerleşimlerinin yakın ve uzak alanlarında mistik teşkilatların temel kurumlarından olan zaviyelerin kurulması amacıyla gerek merkezî ve gerekse de yerel anlamda gerekli teşvik ve imkânları sunmuştur. Bu imkânlar dâhilinde devlet, merkezî idareden uzak sınır bölgelerinde bir taraftan istenmeyen fikri cereyanlara karşı mukavemet etmek öte taraftan da iktidarının meşruiyet alanının genişletme çabalarında şeyh, fakih ve derviş meşrepli kimselere zaviye kurmaları yönünde idarî sistemde bir yeri vakıf ve mülk olarak bağışlama uygulamasını devreye sokmuştur. Bununla beraber zaviyeler birtakım vergi muafiyetlerinden de uzak tutulmuştur. Bu ayrıcalıklı durumları nedeniyle zaviyeler özellikle sınır bölgelerinde yoğunlaşmış ve yeni unsurların gelip katılmaları neticesinde kentsel yerleşimlerin çekirdeği hâline gelmişlerdir⁶⁷

Kerkük'ün kentsel yerleşiminin ikinci odağını teşkil eden zaviye alanı, Osmanlı Devleti'nin sınır stratejilerinin bir sonucu olarak kale yerleşiminin dış tarafında bulunan İmam Kasım ve Hân Ahmed türbeleri merkezli iki yapının zaviye statüsünde işletilmesi ile oluşmuştur. Zaviye alanının yerleşimine dâir en erken kayıt 16. yüzyılın ikinci yarısında Kanunî Sultan Süleyman devrinde tutulan bir tahrir defterinde geçmektedir. Bu defterde yer alan kayıtlar kentin kale dışındaki yerleşimini oluşturan zaviye alanının oluşumu ile ilgili belirli koordinatlar içermektedir. Defterde tutulan “*Cemaat-ı Zaviye-i İmam Kasım, der kurb-i kal'a-i Kerkük*” kaydı, zaviyelerden İmam Kasım'ı Kerkük

⁶⁶ Sınır boylarında Zaviyelerin işlev ve işleyişleriyle devletin zaviyeleri destekleme politikası noktasında detaylı bir çalışma için bkz, Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, Sa. II, s. 279-386.

⁶⁷ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, c. 38, s. 674. Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, s. 146; Yine sınır bölgelerinin mutlak çatışma ve savaş koşulları söz konusu bölgelerde bulunan yerleşimlerin ıssızlaşmasına meydan verdiğinden merkezi hükümet bunun önlenmesi yolunda sistematik olarak zaviyeler ihdas ederek şenlendirme yoluna giderdi. Erzurum doğu serhâdlarında zaviye ihdası açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. Sadık Albayrak, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s. 31

Kalesi'nin yakınında konumlandırırken “*Cemaat-ı Zâviye-i Hân Ahmedî der birûn-ı Kal'â-i Kerkük*” kaydı ise İmam Ahmed Zaviyesi'nin kalenin dışında konumlandırmıştır. Her iki zaviye etrafındaki ilk yerleşimler cemaatsel niteliklidir. İmam Kasım Zaviyesi 21 meskûn hâne ile en kalabalık yerleşime sahiptir. İmam Ahmed Zaviyesi ise 8 hâne ile küçük bir yerleşim merkezidir⁶⁸. 1560'lı yıllarda İmam Kasım ve İmam Ahmed Zaviyeleri etrafındaki cemaatsel yerleşme⁶⁹ her iki yerleşim biriminin birbirinden ayrı yaşam alanları olduğunu göstermekle beraber bu dönemde kentsel yaşamın mekânını teşkil eden kale yerleşimiyle farklı ve özerk bir yerleşim alanı olarak ayrıştığını da söylemek mümkündür. Zira zaviye merkezli cemaatsel örgütlenmelerde şeyh ve ona bağlı müritler, bir köy topluluğu gibi tarımla uğraşp, evler, ahırlar, mescitler inşâ ederek kendi yaşam alanlarında geçimlerini sağlayacak bir emeği üretebilme potansiyeline sahip olabiliyorlardı⁷⁰.

Zaviye merkezli yerleşimler, devletin sağladığı imkân ve imtiyazlardan dolayı kendilerine bir nüfus çekerek istikrarlı bir gelişim gösterebilmektedirler. Bu durum sınır dinamiklerinin zaviyenin kurulduğu merkezden uzaklaşması ile mümkündür. Yani savaş tehdidinden âzâde olmakla ilgilidir. Sınır dinamiklerinin ürettiği savaş tehdidinin mutlak bir şekilde baş göstermesi sur dışı yerleşmelerin istikrarlı gelişimlerini engeller. Nitekim Kerkük Kalesi'nin dışında 16. yüzyılın ikinci yarısında iki zaviye etrafında oluşan yerleşim sınır bölgesinin temel gerçeği olan savaşların yarattığı tahribat ile 18. yüzyılın başına kadar kentsel mekânın bir parçası olabilecek nitelikte yerleşim ünitesi olarak varlığı görünür değildir. 17. yüzyılda İrân ile yapılan uzun ve yıpratıcı savaşlar Kerkük ve çevresinde bulunan yerleşimlere sur dışına çıkma olanağı vermemiştir. Sınır boyunda savaşların yarattığı olumsuz koşullar, kalenin sur dışı doğu uçlarında 16. yüzyılın ikinci yarısında zaviye merkezli oluşan cemaatsel yerleşimleri dağıtmış ve kentsel yerleşime eklenilebilecek yapıdan uzaklaştırmıştır. Savaş koşulları devletin zaviye yapılarına tanıdığı imkân ve imtiyazlarla kentsel yerleşimleri teşvik eden kurumsal yapısının işlemlerine engel olmuştur. Savaş koşullarının kısmi ölçüde kalkması durumunda zaviye yapılarının sahip olduğu imtiyazlar türdeş yapıları kendi etrafında kümelemede bir

⁶⁸ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 77.

⁶⁹ Tahrir defterinde; Aşiretlerin alt birimleri, gayr-i müslim unsurlar ve tarikatyapıları cemaatsel örgütlenmeler olarak tasnif edilmiştir. Burada işaret ettiğimiz cemaatsel yerleşme Zaviyeler etrafında bir şeyhin yönetiminde oluşan cemaatsel yerleşmedir. Bkz. *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 76, 77, 105, 106, 107.

⁷⁰ Kuban, *a.g.e.*, s. 77.

çekim merkezi rolü oynayabilmektedir. Nitekim 17. yüzyılın sonunda merkezî hükümetin Baban iktidarını Kerkük'ten çıkarması ve bölgede otorite sağlaması⁷¹, sur dışında bulunan bölgenin yerleşime açılma çabalarını hızlandırmıştır. Bu çabaların izlerini yine tarikat yapılarının kurumsal varlıklarıyla takip edebilmekteyiz. Bulak mevkiinde Bulunan Karababa Tekkesi böyle bir çabanın sonucu olarak değerlendirilebilir. 1706 tarihinde inşâ edilmiş olduğu iddia⁷² edilen Kadirî Tekkesi 18. yüzyılda gelişen yerleşmenin mistik yapısına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yine 18. yüzyılın başlarında İmam Kasım çevresinde kurulduğunu tahmin ettiğimiz Ahi Hüseyin Tekkesi, zaviye bölgesinin özellikle İmam Kasım Zaviyesi etrafındaki alanın mistik yapısına ayrı bir katkı sağlamıştır.

Merkezî hükümetin 18. yüzyılın başında Kerkük'te sağladığı denetim ve kontrole paralel olarak Kerkük'ün sur dışı yerleşimini geliştirme çabaları Nadir Hân'ın 1732 yılında Irak'ı işgaline kadar devam etmiştir. Nadir Hân'ın 1732 yılında başlayıp 1746 yılında Kurdan Antlaşmasına kadar süren işgal ve saldırıları sırasında Kerkük'ün sur dışı yerleşimi Irak'ın savunmasız yerleşimleri gibi bir yerleşim yeri olma niteliğini kaybedecek ölçüde zarar görmüştür. Nadir Şâh'ın 1732 yılında Kerkük kuşatması esnasında etrafındaki yerleşimlerin sur ile çevrili kaleye sığınmaları işgalin bölge insanları nezdindeki tahripkâr yapısını açıkça ortaya koymaktadır⁷³. Bu saldırı sırasında Kerkük'ü alamayan Nadir Hân çekilme ile beraber etrafındaki bütün yerleşimleri yerle bir etmiştir. Tuzhurmatu bu duruma en açık bir örnek teşkil etmektedir⁷⁴. Yine 1743 yılında Nadir Şâh'ın Kerkük kuşatmasında kaleyi harabeye çevirmesi sırasında kaleye sığınmış olan ulemayı esir alması,⁷⁵ zaviyeleri işleten zümrenin gördüğü zararı ve dolayısıyla zaviye merkezli yerleşimler üzerinde yarattığı tahribatı açıkça göstermektedir.

Nadir Şâh'ın 1732-1746 Irak istilası Kerkük'ün sur dışı yerleşimini teşkil eden zaviye alanını da tahrip etmiştir. Nitekim 1766 yılında bölgeye gelen Niebuhr, zaviye bölgesinde yerleşimden çok az şey kaldığını ve mevcut yerleşimin kalenin hemen alt

⁷¹ 1688 yılının sonlarında Baban Beyi Mir Süleyman ile Kerkük Beylerbeyi Dilaver Paşa arasında meydana gelen savaşta Dilaver Paşa vefat etmiş ve Baban Beyleri Kerkük'ü kendi yönetim alanlarına dâhil etmişlerdir. Merkezi hükümet bütün telkin ve tehditlerine rağmen Babanları Kerkük'ten çıkaramayınca 1690'da Kerkük Baban Beylerinin tasarrufuna bırakılmıştır. Bkz. Azzâvî, *Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c. V, s. 152-153.

⁷² Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 27.

⁷³ BOA., İE. AS, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

⁷⁴ Hammer, *a.g.e.*, s. 563.

⁷⁵ Kerküklü, *a.g.e.*, s. 29a.

kısından kuzeye doğru yayılan küçük bir yerleşim olduğunu kaydetmiştir⁷⁶. Niebuhr'un kayıtları zaviye merkezli herhangi bir koordinat içermez ve kale merkezi esas alınarak kalenin hemen alt kısmında oluşan yerleşime işaret eder. Bu durum Nadir Şâh istilası sonrasında kale dışında oluşan yerleşimin kalenin Atik Kapısı önünden kuzeye doğru bir yayılma göstermiş olduğuna delalet etmektedir. Kentleşmenin hız kazandığı Memluk döneminde⁷⁷, Hân Ahmed, İmam Kasım Zaviyeleri ile Kadirî ve Ahi Hüseyin Tekkelerine ek olarak Niebuhr'un işaret ettiği kalenin alt kısmından kuzeye doğru yayılan yerleşim, zaviye alanının mistik yerleşiminin yanında farklı bir dinamiği kentsel gelişim sürecine dâhil etmiştir. Bu dönemde Irak'ta başlayan istikrar ve güven kalenin tek kapısı olan Atik/Helvacılar girişi önünde bir yerleşim alanının oluşmasına olanak vermiştir. Muhtemelen bu alan kaledeki kent mekânının kale içinde karşılanamayan kimi ihtiyaçlarının kalenin kapısı önünde yeni bir yapılaşmayı zorunlu hâle getirmesinden kaynaklanmıştır. Bu alan 18. yüzyılın sonlarına kadar en hızlı gelişen alan olmuştur. Bu alan bir taraftan Kadirî Tekkesi'ndeki yerleşime doğru bir genişleme kaydetmiş öte taraftan da Hân Ahmed ve İmam Kasım Zaviyeleri merkezli kurulan alanlara doğru bir genişleme içine girmiştir. 1780 yılında kalenin Atik Kapısı önünde kurulmuş olduğu saptanan Muhammed Gavs Efendi Cami ve Medresesi kalenin alt kısmında oluşan yapılaşmanın kent mekânının önemli bir parçası hâline geldiğini göstermektedir⁷⁸. Kale kapısının hemen önünde cami ve medrese gibi kamu hizmetlerinin inşâsını gerektirecek ölçüde bir yerleşimin oluşmasına mukabil sorun doğu yönündeki yerleşimin mekân koordinatları zaviyeler üzerinden verilmektedir. Aralık 1777 yılına ait bir vakıf defterinde zaviye alanında yer belirleme İmam Kasım Zaviyesi'ne işaret eden Zaviye-i 'Ulya ile Hân Ahmed Zaviyesi'ne işaret eden Zaviye-i Suflâ referansları üzerinden yapılmıştır⁷⁹.

18. yüzyılın ortalarından itibaren Kerkük'ün kentsel dokusunun sur dışı ayağını teşkil eden zaviye alanının gelişimini besleyen temel etken sınır boyunda İrân'dan kaynaklı muhtemel savaş beklentilerinin zayıflaması ve Irak'ta Memlûk hânedân idaresinin görece başarılı yönetim uygulamalarıdır. Bu alan özellikle 1779 yılında doğrudan Şehrizar idaresini de tasarrufuna alan Süleyman Paşa döneminde gelişimini

⁷⁶ Niebuhr, *a.g.e.*, s. 338.

⁷⁷ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 173.

⁷⁸ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 27.

⁷⁹ Bkz. BOA., C. EV, 317/16118, 29 Za 1191/29 Aralık 1777.

sürdürmüştür. Bu gelişim kalenin Güneydoğu ve Kuzeydoğu uçlarında birbirinden ayrı yaşam alanları oluşturan İmam Kasım Zaviyesi merkezli yerleşim ile Hân Ahmed Zaviyesi merkezli yerleşimi 1750'li yıllardan sonra kurulduğu anlaşılan kale kapısının alt kısmındaki yerleşim ünitesini kuzey ve güney yönünde genişleterek bütünleşik bir yerleşim ve yaşam alanına dönüştürmüştür. Zaviye bölgesinde oluşan bütünleşik yerleşime çarşı alanının uyum gösterip göstermediğini bilemiyoruz. 1758'de Kerkük gelen Dr. İves, kendilerine mahsus çarşuları olan terzi ve ayakkabıcı dükkânlarından bahseder ama çarşı düzenine ilişkin herhangi bir malumat vermez⁸⁰. Ancak bu dönemde zaviye alanında bulunan çarşılar her iki zaviye etrafında yoğunlaşan yerleşime paralel bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Söz konusu çarşıların her iki zaviye arasındaki alan boyunca birleşmeleri sonraki yıllarda meydana gelen yapılaşmalarla ilgilidir. Kayseriye ve Büyük Pazar'ın yapılması⁸¹ Hân Ahmed bölgesinde oluşan çarşı ile İmam Kasım ve Ahi Hüseyin yönünde var olan çarşıların birleştirmesinde önemli bir adım teşkil etmiştir⁸². 19. yüzyılın başında Hân Ahmed türbesinden İmam Kasım'a kadar kalenin doğu yamaçlarının altında uzanan hatta Kerkük Çarşısı adıyla çarşı oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu bölgede 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen çarşı yapılanması 19. yüzyılın başına geldiğinde artık Kerkük Çarşısı olarak kayıtlarda yerini almıştır⁸³.

Kale surlarının alt kısmında kuzey-güney ekseninde uzayan çarşı, kale yerleşimi ile zaviye yerleşiminin temas ve ortak hareket alanı olmuştur. Kentsel mekânın kale ile sınırlı olduğu dönemlerde sakinlerinin alış veriş ihtiyaçları kalenin meydan mevkiinde ve orada yapılan küçük bir kapalı çarşıyla karşılanıyordu⁸⁴. Ancak zaviye bölgesinde çarşı ağının surun alt kısmı boyunca inşâ edilmesi ticari faaliyetlerin Kerkük Çarşısı olarak adlandırılan çarşıya kaymasına neden olmuştur. Buckingham'ın Kerkük'e geldiği 1816'da kent nüfusunun çoğunluğu artık zaviye bölgesinde toplanmış ve çarşı ağının yoğunlaştığı merkez olarak karşımıza çıkmıştır⁸⁵. Davud Paşa'nın 1817-1831 yılları arasını içeren valilik döneminde zaviye bölgesi gelişimini sürdürmüştür. Kale ve zaviye alanlarının temas ve ilişkileri kalede açılan yeni kapılarla daha da bir yoğunluk

⁸⁰ Dr. E. Ives, *a.g.e.*, s. 311.

⁸¹ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009, s. 114.

⁸² 19. yüzyılın sonunda Ahi Hüseyin bölgesinde bulunan çarşı alanına Ahi Hüseyin Çarşısı olarak anılmaktadır. Bkz., *MG*, Sa. 516, s. 4, 14 S 1317/24 Haziran 1899.

⁸³ *BOA.*, C. *DH*, 122/6100, 15 M 1224/ 2 Mart 1809.

⁸⁴ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 25.

⁸⁵ Buckingham, *a.g.e.*, s. 115-116.

kazanarak zaviye alanının merkez konumunu arttırmıştır⁸⁶. 1822’de Kerkük’e gelen Bağdâdî, Kerkük’ten güzel bir belde olarak bahseder ve asıl şehrin tepe üzerinde bulunan kalesinin etrafında yayıldığını belirtir. Bağdâdî’nin bu dönemde Kerkük’e ilişkin “güzel belde” tasviri Davud Paşa döneminde kentsel gelişim estetiğine ilişkin bir referans olarak değerlendirilebilir.

1831’de Memlûk devrinin sona erdirilmesi, 1828-1831 yılları arasında tüm Irak’ta etkili olan veba, 1834’te Celîlî hâkimiyetinin ilgası ile meydana gelen bölgesel istikrarsızlık gibi nedenler ekonomiyi felç ettiği gibi⁸⁷ kentlere yönelik bayındırlık hizmetlerini kesintiye uğratmıştır. Bu kesinti Kerkük’ün Şehrîzor eyalet merkezi olarak müstakil valilikle yönetilmeye başlandığı 1850 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemde bayındır hâlde bulunan birçok yapı kaderine terk edilmiştir. Merkezî politikaların uygulanması ve meydana gelen tepki ve çatışma ortamı Bağdâd-Kerkük ve Kerkük-Mûsul arasındaki yolun güvenliğini altüst etti. Merkezî hükümet bile bazı postaları ancak yerel güç unsurlarının refakatinde Bağdâd’a ulaştırabilmiştir. Güvenlik zafiyeti ticari faaliyet ve üretimi durma noktasına getirmiştir. Yerel ekonomide meydana gelen gerileme kentsel imar ve inşâ çalışmaları için gerekli olan maddi desteği yok etmiştir. Zira merkezî hükümet sınır boyunda savaş ihtimallerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan savunma projeleri gereği sadece kentsel imar ve inşâ faaliyetlerini finanse ediyordu. Meskenler ve ticari projelere gerekli mâlî destekleri sağlayan sistematik kurumsal bir mekanizması yoktu. Camiler hastaneler okullar çeşmeler gibi kamusal hizmetleri ifa eden yapılar yerel ekonomiden beslenen elit şahısların bağışlarıyla inşâ ve tamir edilmekteydi⁸⁸. Memlûk idaresinin lağvı ile Kerkük’ün de bağlı olduğu Irak’ta, kurulu düzenin bozulması, kentsel gelişimi besleyen yerel ve bölgesel kaynakları yok etmiştir. Memlûk döneminde Kerkük’ün kentsel yapısının ana yerleşimi hâline gelen zaviye bölgesi Memlûkların ilgası sonrasında merkezî idarenin ihdası sürecinin yaklaşık 20 yıllık dilimi boyunca ilgisizlik ve bakımsızlığa terk edilmiştir⁸⁹.

⁸⁶ Terzibaşı, *Kerkük’te İmaret ve Tesisler*, s. 15-17.

⁸⁷ Nieuwenhuis, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁸⁸ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 382.

⁸⁹ Shiel 1836’da Kerkük’e geldiğinde kentte birçok harabe ile karşılaştığını kaydeder. Shiel, *a.g.m.*, s. 100. 1853’te Kerkük’e gelen Peterman’ın dikkatinde de harabeler kaçmaz. Peterman, *a.g.e.*, s. 315; Yine bu dönemde harabeye dönüşen birçok kamu binası 1850’lerden sonra yakalanan fırsatlarla tamir edilmeye başlanmıştır. *BOA.*, *EV. MH*, 620/191, 10 M 1271/3 Ekim 1854.

1850'de Kerkük'ün Şehrizar eyalet merkezi olarak müstakil valilikle yönetilmeye başlaması bölgedeki asayiş sorunlarında peyderpey iyileşmeler sağlamıştır. Güvenlik konusunda sağlanan iyileştirmeler Bağdâd-Mûsul-Anadolu ticaret yolu üzerinde bulunan Kerkük'ün ekonomisine yansımakta gecikmemiştir. 1850'lerde Kerkük'e uğrayan Benjamin, Zaviye bölgesinin kentin ticari mekân ve faaliyetlerinin merkezi olduğunu belirtir. Benjamin, bundan kaynaklı olarak kendisinin de mensubu olduğu Yahudi topluluğunun çarşı etrafındaki alana yerleştiğini ifade ederek kentin ticari faaliyetleri noktasındaki canlılığına işaret eder. Ancak yağmur yağdığı anda kentin çamur deryasına gömüldüğünü vurgulaması⁹⁰, kentin alt yapı hizmetlerinden yoksun olduğunu göstermektedir. Bu dönemde alt yapı hizmetlerinden yoksun olan zaviye yerleşimi, 1852'de Kerkük Valiliğine atanan Ali Paşa'nın valiliği döneminde önemli yatırımlar görmüştür. Nitekim 1856'da Ali Paşa valiliğinin son dönemlerinde Kerkük'e gelen Clément, zaviye bölgesinin yoğun ticari faaliyetleri yürüten gelişmiş bir çarşı yapısına, kaldırımlı yollara ve düzenli bir sokak sistemiyle üç büyük meydana sahip olduğunu belirtmiştir⁹¹. Zaviye bölgesinin bu aralar sahip olduğu geniş, düz, süslü ve meydanlara açılan sokak ve cadde şebekesi kale içinde bulunan dar, karanlık ve karışık sokak yapısıyla zıt bir durum arz etmektedir.

1850-1856 yılları arasında Kerkük'ün müstakil valilikle yönetilen eyalet merkezi olması, 1869'da Mithat Paşa'nın Irak'ta uygulamaya koyduğu liberal ekonomik reformlar ve Süveyş Kanalı'nın açılması sonucunda Irak'ın ekonomik potansiyelinde meydana gelen gelişmeler⁹² Kerkük'ün ticari alanını teşkil eden zaviye bölgesinin yüzyılın sonuna kadar istikrarlı gelişimini beslemiştir. Bu dönemde zaviye bölgesi özellikle Hân Ahmed Zaviyesi alanında kurulan ticari kurumlar üzerinden sürdürmüştür. Çarşı ağıyla onu tamamlayan diğer ticari yapıların Han Ahmed Zaviyesi alanında yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşmasını, hemen nehrin karşı tarafında merkezi kurumlar etrafında hızlı bir gelişme içine giren yeni kent alanının çekim gücüne bağlamak gerekir. Bölgesel ve uluslararası siyasi ve ticari şartların sunduğu elverişli ortam dolayısıyla yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kerkük, "Kürdistan" (Kuzey Irak)

⁹⁰ Benjamin, *a.g.e.*, s. 77-78.

⁹¹ Clément, *a.g.m.*, s. 199.

⁹² Irak ekonomisinin dünya ticaret ağı içine girmesi ile Mithat Paşa reformlarının bölge ekonomisine sağladığı katkılar için bkz. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris New York 1993, s. 180-188; Longrigg, *Iraq*, s. 3.

'in en önemli ticari merkezi hâline gelmiştir⁹³. 1892'de Kerkük'e gelen Nolde, Kerkük çarşılarında ticari hayatın canlılığı görünce bütün bölgenin ticari yaşamının Kerkük çarşılarının etrafında olduğunu hissini uyandırdığını ifade etmiştir⁹⁴. Kerkük'ün Kuzey Irak'ın ticari merkezi olması, çarşı ağının gelişmesine ve buna dayalı hinterlandından kendine doğru bir nüfus çekmesine yol açmıştır. 19. yüzyılın son on yılına kadar çarşı odaklı kentsel yerleşim konumu koruyan zaviye kent alanı, ticari faaliyetlerin kendine çektiği nüfus yoğunluğu ile yeni mahalle yapısının en fazla olduğu alan olmuştur⁹⁵.

Zaviye kent alanı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşmenin merkezi alanını oluşturan Kale alanından bağımsız iki zaviye etrafında görülen tarikat karakterli yerleşimlerle karşımıza çıkmıştır. Bu çekirdek yerleşim 18. yüzyılın ortalarına değin İran'la girişilen savaşlardan dolayı Kale alanına alternatif bir yerleşim alanı oluşturacak bir gelişme gösterememiştir. Savaşların yarattığı tahribatin önüne geçmek maksadıyla 18. Yüzyılın başından itibaren yeniden tarikat eksenli bir yerleşmeye meydan verildiği görülmüştür. Bu dönemde beliren tekkeler, 17. yüzyıl boyunca aksayan ancak 18. yüzyılda yeniden ivme kazanan yerleşmenin ana itici gücü olarak karşımıza çıkmıştır. Tekke kurumları etrafında oluşan yerleşme zaviye alanını, kentsel yerleşmenin merkezi olması yönündeki sürecin başlangıcını teşkil etmiştir. Zaviye bölgesi yerleşiminin hâkim tarikat karakterli yapısı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürmüştür. Zaviye alanının kentin tarikat eksenli nüfusun çekim merkezi olması durumu 19. Yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Bu dönemde gelişen yerleşmeye paralel olarak tekke sayısında görülen artış bunu açıkça göstermektedir. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen uluslararası ticaretin Suveyş kanalının açılmasıyla Irak ekonomisine sunduğu katkı, zaviye alanının kentsel gelişimini ticari kurumlar ağıyla beslemiş ve bu durum özellikle Zaviye-i Süfla alanını Korya kent alanına en yakın kesiminde yoğunluk kazandırmıştır. Ticari etkenlerle Zaviye alanında görülen kentsel gelişimin bilhassa süfla kısmında yoğunlaşması merkezileşme ile beraber kent mekânına dâhil olan Korya alanında beliren hükümet kurumlarının çekim gücünden kaynaklanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari etkenlerle hız kazanan kentsel yerleşmenin merkezi kurumların yoğunlaştığı Korya alanına yakın bir mevki üzerinden

⁹³ Longrigg, *Iraq*, s. 19.

⁹⁴ Nolde, *a.g.e.*, s. 175.

⁹⁵ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 29-30.

gelişim içine girmesi, Zaviye alanının kentsel alanın merkezi olması durumunu kaybetmesinden de ileri gelmektedir. Zira bu döneme kadar asıl kent alanı olan zaviye alanı bundan kentsel mekân içindeki merkez konumunu Korya kent alanına kaptıracaktır⁹⁶. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir gelişme içine giren Korya alanında özellikle hükümet kurumlarının yoğunlaşması ve sözkonusu kurumlar etrafında memur ve hükümetle bağlantılı zümrelerin yerleşmesi, Korya alanını kentsel mekânın merkezi haline getirmiştir. Korya'nın kentsel mekânın merkezi olmasıyla bu merkezin karşısında bulan Zaviye alanı Karşiyaka olarak anılmaya başlamıştır. Bu döneme kadar Zaviye kent alanı, kentin mekân tanımlamasında Zaviye-i 'Ulya ve Zaviye-i Süfla olarak adlandırılmaktaydı. Ancak Kentsel mekânda Zaviye alanının Karşiyaka olarak anılmasını resmi bir söylem etrafında oluştuğunu söylemek mümkündür. Zira Karşiyaka adlandırmasının geçtiği belgelerin içeriğinde hükümetle bağlantılı ve resmi hüviyete sahip kişilerce kullanıldığı görülmektedir⁹⁷. Bununla beraber yerel hafızada Karşiyaka'nın neresi olduğuna ilişkin net bir algı yoktur. Karşiyaka Hassa nehrinin her iki tarafında bulunanlarca kullanılan bir adlandırma da olabilir. Nitekim resmi söylemde Karşiyaka, Korya'nın karşı alanı için kullanılırken yerel hafızada; Kale ve Zaviye kent alanının her iki alanı için kullanılan "Büyük Yaka" ve "Eski Yaka" kent alanı Kerkük olarak adlandırılmış ve Karşiyaka tabiri Kerkük'ün karşı tarafında bulunan alan için kullanılmıştır⁹⁸.

3.2. Hudûd-Merkezîleşme ve Kentsel Mekânın Oluşumu

Kerkük'ün kentleşme süreci, merkezî hükümetin Irak'ın İrân ile kuzey sınır bölgelerini kontrol ve denetim altına alma amacına yönelik Kerkük'e yüklediği idarî ve askerî işlev ile başlamıştır. Bu süreç merkezîleşme politikalarının Kerkük ve çevresinde tamamen uygulamaya konulduğu 1850 yılına kadar yavaş işlemiştir. Zira 1850'ye kadar yerel güç unsurları sınır savaş mekanizmasının önemli bir parçası ve sınırın denetim ve kontrolünde idarî ve askerî işlevin bir paydaşydılar. Bu yüzden olarak yönetim merkezlerini teşkil eden yerleşimler idarî ve askerî işlevin beslediği kentsel kaynağın bir kısmını almaktaydılar⁹⁹. 1850'de yerel güç unsurlarından Baban yönetiminin ilgası ve

⁹⁶ BOA., *İ. MVL*, 387/16890. Lef. 8, Tarih 5 S 1273

⁹⁷ BOA., *BEO*, 3227/241972, Tarih 27 N 1323; BOA., *MF. MKT*, 210/23, 18 Z 1323/13 Şubat 1906.

⁹⁸ Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 310.

⁹⁹ Şehrizor eyaletinin gelirleri 1850 yılına kadar önemli bir kısmı yerel güç unsurlarının denetimindeydi. Yerel güç unsurları topladığı gelirlerin bir kısmını 18. yüzyılın başından itibaren

böylece merkezî idarenin tesisi yolunda son engelin kaldırılmış olması Kerkük'ü sınırın idarî ve askerî yönetiminde yegâne üs konumuna yükseltmiştir. Böylece Kerkük, daha önce Süleymâniye, Harir, Revânduz ve Bağdâd arasında paylaşılan ve kentsel gelişimin temel kaynağını teşkil eden yerel mâlî gelirlerin toplanıp dağıtıldığı merkeze dönüşmüştür. Kerkük'ün bu dönemde yakaladığı imtiyazlı konum kentsel yerleşme sürecini yeni bir aşamaya soktuğu gibi yeni farklı bir mekân üzerinden gelişmesine olanak vermiştir.

Merkezî hükümetin gücünü sınırın en uzak noktasına kadar etkili bir şekilde ulaştırma yolunda Kerkük'ü bir üs olarak kullanması kenti, merkezî hükümetin etkin bir kontrol merkezi hâline getirmiştir. Kontrol mekanizması, merkezîleşme uygulamalarının işlevsel boyutunu artırmaya dönük geliştirilen idarî ve kurumsal yapılarla devlet gücünü yoğunlaştırmaya dayanıyordu. Devlet gücünün kurumsal aygıtlarla etkinleştirilmesi çabaları devlet bünyesinde ve merkezî hükümetin yetkisinde bu döneme kadar görülmeyen haberleşme, kamu sağlığı, eğitim ve iç güvenlik hizmetlerinin yürütüldüğü pek çok kurumsal yapıyı kent mekânına dâhil etmiştir. Bu çerçevede hükümet konağı, kışla, hapis hâne, hastane ve okullar gibi devlet binaları merkezîleşmenin kentsel yerleşime sağladığı yeni aşama ve mekânın temel öğelerini teşkil etmişlerdir¹⁰⁰. Merkezîleşme ile beraber kentsel yerleşimi besleyen yeni konjoktürün Kerkük kentsel yapısına dâhil ettiği yeni yerleşimin gelişim sürecini takip etmek mümkündür.

3.2.1. Korya

Merkezî iktidarın yüklendiği yeni fonksiyonlarla sosyal hayata daha fazla müdahale ve nüfuz etme çabalarının Kerkük kent mekânına etkisi bugüne kadar kale ve zaviye alanlarından müteşekkil yerleşim alanlarına yeni alanların dâhil edilmesidir. Merkezîleşme süreciyle kent mekânına dâhil olan yeni alan, kale ve zaviye yerleşim alanlarının Hassa Çayı ile ayrılan batı kısmında mevcut bulunan üç yerleşim ünitesi etrafında oluşmuştur. Bu alan Hassa Çayı'nın batı kenarında bulunan ve Kerkük

atama yetkileri Bağdâd valilerinin uhdesinde olmasından ötürü Bağdâd valiliğine gönderiyorlardı. Kerkük çevresinin çok az kısmının gelirlerini toplayabilmekteydi. Sınır boyunda cereyan eden savaşıardan dolayı tahrip olan Baban yönetim merkezi Kal'açolan'ın yerine 18. yüzyılın sonunda Süleymâniye kentinin kurulması bölgedeki yerel kaynakların kentsel imar ve inşâsındaki paylaşımına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

¹⁰⁰ Avcı, *Kudüs*, s. 94, 204.

menzilgâhı olarak adlandırılan yapının etrafındaki yerleşim ve bu yerleşimin kuzey hizasında kurulmuş olan Şaturlu köyü ile bu iki yerleşimin batısında bulunan Korya köyü yerleşiminin gelişip bütünleşme sürecinden oluşmuştur.

Korya'nın kale ve zaviye yerleşimlerine en yakın olan noktası eski menzilgâh olup daha sonrada valilerin ikametgâhına çevrilen saraydır. Menzilgâhın ne zamandan beri saraya çevrildiği bilemiyoruz ancak 17. yüzyılın sonlarından beri saray olarak kullanıldığı ve etrafında çeşitli kamusal hizmetleri karşılayan bazı yapıların inşâ edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şehrizer'un eyalet valilerinin ikametgâhları olması ve kapı halkıyla oturmaları dolayısıyla sarayın etrafında kümelenmiş bir yerleşimin 17. yüzyıldan beri süregeldiğini söylemek mümkündür. Niebuhr'un izlenimlerinden 1766 yılında sarayın valinin ikametgâhı olduğunu öğreniyoruz. Buckingham, geldiği 1816'da kale ve zaviye yerleşimlerinden yarım mil uzaklıkta 1000 kişilik dağınık bir yerleşimin kent yapısının bir parçasını teşkil ettiğini ifade etmiştir¹⁰¹. Buckingham'ın, kentin üçüncü kısmı olarak işaret ettiği yerleşimin kesin koordinatlarını vermemekle beraber, saray etrafında oluşan yerleşimin olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Valilerin ikametgâhı olarak kullanılan menzilgâhtan çevrili sarayın etrafında oluşmuş yerleşim alanının asıl genişlemesi Kerkük'ün 1850'de Şehrizer eyalet merkezi olmasıyla başlamıştır. Bu dönemde vali olarak atanan Muhammed Selim Paşa Kerkük'e gelir gelmez yönetim işlerinin işleyişine elverişli yeni bir sarayın inşâsı yönünde, merkezî hükümetten mâlî talepte bulunmuştur. Merkezî hükümetin kendi bütçesinden bir fonun tahsis edilemeyeceğini, yerel kaynaklar üzerinden ihtiyacın karşılanması yoluna gidilmesi telkininde bulunması¹⁰² üzerine saray ihtiyacının karşılanması, 1851 yılında Şehrizer eyalet Valisi olarak atanan Kütahyalı Muhammed Ali Paşa'nın başarılı valilik dönemine kalmış oldu. Ali Paşa valiliğin birinci yılında yerel kaynakları denetim ve kontrol altına alarak birçok hükümet dairesini kapsayan sarayı inşâ etme imkânı bulmuştur. 1852 yılında inşâ edilen saray, Kerkük kentsel yerleşiminde Korya alanının gelişiminin ana odağını oluşturmuştur. Nitekim sarayın inşâsından bir yıl sonra Kerkük'e gelip kalede kentin hâkim bir noktasında misafir edilen Peterman, kentin parçalı yapısına vurguda bulunmuş, kale ve alt kısmına kurulan şehrin batı tarafında bulunan ovalık alanda sarayın uzandığını ifade etmiştir. Peterman, sarayın bulunduğu

¹⁰¹ Buckingham, *a.g.e.*, s.

¹⁰² BOA., A. MKT. UM, 78/8, 16 Z 1267/12 Ekim 1851.

kısmi parçalı kent yapısının bir parçası olarak göstermiştir¹⁰³. Dolayısıyla kentin kale ve etrafında kurulu yerleşmenin batı kısmındaki ayağını, 1852 yılında kurulan saray ve etrafındaki yerleşim oluşturmaktadır.

Merkezleşme sürecinin hükümet kurumlarıyla kentsel alana yansımaları, yerel bürorasinin gelişmesine yol açmıştır. Sarayın 1852’de inşasını takiben, Kerkük’te resmî ve gayr-ı resmî geniş bir memur sınıfının istihdam edildiğini anlıyoruz. 1869’da Mithat Paşa’nın Bağdâd valisi olması merkezleşmenin kurumsal etkisini artırmış ve buna paralel olarak memur istihdamında bir hayli bir artışa gidilmiştir. Merkezleşme sürecinde genişleyen memur sınıfına ek olarak merkezleşmenin getirmiş olduğu rantlardan beslenen eşraf zümresinin büyümesi kentsel mekânda ve özellikle de hükümet kurumlarının yoğunlaştığı alanda yerleşimin önemli bir unsurunu teşkil etmiştir. Sarayın Kerkük’ün Korya bölgesinde inşasıyla başlayan yeni yerleşim yapısı, yönetimin merkezleşerek yeniden yapılandırılmasının bir sonucudur. Yerelde askerî ve mülkî memur zümresinin genişlemesi ve etki kapasitelerinin artmasını sağlayan yönetim mekanizmasının yeniden yapılandırılması Korya’da şerefliler/imtiyazlılar tarafından oluşturulan bir kentsel alan meydana getirmiştir. Bu alan, sarayın kuzey ve kuzeybatı taraflarında Şaturlu köyü ile Korya köyüne doğru yayılım gösteren bir yerleşim alanıdır. Bu alanda ekseriyetle memur ve eşraf zümresine mensup kişiler ikamet etmiştir¹⁰⁴. Kerkük’ün yüksek tabakasını teşkil eden bu kişiler, daha önce hoş havası ve kırsal alandaki aşiret saldırılarına karşı kentin diğer kısımlarına oranla güvenli bir alan olması dolayısıyla kale yerleşiminde oturmayı yeğlemişlerdir¹⁰⁵.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray merkezli Karşıyaka alanının genişlemeye başlaması ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren kırsal alandan doğan tehlikenin bertaraf edilmesi, Korya yerleşimini söz konusu yüksek tabaka için cazibe merkezi hâline getirmiştir. Bununla beraber kale yerleşiminin yeterli genişlikte olmaması ve su ihtiyacının kale dışından masraflı ve zahmetli karşılanması¹⁰⁶ geniş ve bahçeli ev yapımına olanak tanımıyordu. Korya tarafında 1850 sonrasında kurulan evler

¹⁰³ Peterman. *a.g.e.*, s. 315.

¹⁰⁴ 19. Yüzyılın sonunda Kerkük’e gelen Müsul Valisi ovada kurulu yerleşimin hükümet binalarının kurulmasına bağlamakla beraber bu yerleşimin kale kökenli olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Tepeyran, *a.g.e.*, s. 521.

¹⁰⁵ Kerkük Kalesi sakinlerini Kürt Ağa ve Hemavend saldırılarından korumuştur. Bkz. Cuinet, *a.g.e.*, s. 851.

¹⁰⁶ Kaledekiler su ihtiyaçlarını saki olarak adlandırılan geniş bir esnaf zümresi ile karşıyorlardı. Söz Konusu esnafın ekseriyetle kaledekilere hizmet vermesinden olsa gerek Saki esnafı kale yerleşiminde ikamet ediyordu. Bkz. *MG*, Sa. 525, s. 4, 18 R 1317/26 Ağustos 1899.

yeteri derecede su rezervi ve geniş bir alana havi olması dolayısıyla geniş bahçeli evlerin inşâsına imkân tanıyordu. Bu tür ev inşâsı, özellikle 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Korya'nın karakteristik dokusu hâline gelmiştir. Gerek kaleden ve gerekse de kırsal hinterlandtan Korya'nın saray çevresine yapılan yerleşimlerle genişleyerek Şaturlu köyünü kentsel mekâna eklemleyen bir sürece hizmet etmiştir.

Şaturlu Köyü'nün; Korya, Tisin ve Hassa Çayı havzalarında 18. yüzyılın başında kurulmuş olduğunu tahmin ediyoruz. Zira 16. yüzyılın ikinci yarısına ait tahrirlerde Şaturlu yerleşimine ait bir kayıt bulunmamaktadır¹⁰⁷. Sınır boyunun 17. yüzyıl boyunca savaş ve çatışmaya dayalı yapısı Kerkük ve çevresinde bırakın yeni yerleşimlerin kurulmasına mevcut yerleşimlerin haritadan silinmesine yol açmıştır. Dolayısı ile 18. yüzyıl Şaturlu yerleşiminin kurulması için koşulların en uygun olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Şaturlu'nun bir köy yerleşimi olarak kıymet kazanması ve artan nüfusunun ihtiyaç duyduğu bazı sosyal yapıların hayırseverler tarafından inşâsı, Memlûk dönemine tekabül etmektedir¹⁰⁸. Şaturlu köyü 19. yüzyılın ortalarında Hassa Suyu'nun batı yakasında bulunan Tisin, Pilave ve Korya köyleri gibi¹⁰⁹ sulu tarımın yoğun olarak yapıldığı kırsal yönü ağır basan bir yerleşim yeridir¹¹⁰. Kerkük'ün sıcak ikliminde Şaturlu köyünün sulu ve bahçeli yapısının yanında kale ve zaviye yerleşimlerine yakın olması 1833 yılında Şehrizer valisi olarak Kerkük'e gelen Muhammed İnce Bayraktar'ın Şaturlu'da ikamet etmesine yol açmıştır. Muhammed İnce Bayraktar, Kerkük'e atanır atanmaz Şaturlu köyünde İncili Saray adında bir saray yaptırarak Şaturlu köyünü yönetim merkezi olarak seçmiştir¹¹¹. Muhammed İnce Bayraktar, Kerkük'te valilik yaptığı iki yıl boyunca Kerkük ve çevresinde otorite kuramadığından dolayı ağır mâlî sıkıntılar yaşadı. Bu sıkıntıların onun yönetim merkezi ittihaz ettiği Şaturlu yerleşimine ne derecede olumlu katkı yaptığını bilemiyoruz. Ancak

¹⁰⁷ Bkz., *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 75-128.

¹⁰⁸ Birkaç mezrayı ıslah edilmek suretiyle Şaturlu köyünde kurulan Arslan Ağa Mescidi'nin Memlûkler dönemine tekabül ettiğine dair bkz. *BOA., C. EV, 30/1480, 1 Z 1218/13 Mart 1804.*

¹⁰⁹ Bu köylerin kartografik koordinatları için bkz. Bkz., *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 35.

¹¹⁰ 1847 yılında Bağdâd'tan gelip Kerkük'ten geçen İranlı bir seyyah; "Ekili alanlarının çoğu kale dışındadır. Ekili olan bu yerler bin adım aralıklarla, her biri kasaba büyüklüğünde, üç verimli araziye dağılmıştır. Arazinin suyu çoktur" kaydını düşürmüştür. Bkz. Hacı Ali Han İtamad'ü-Saltana, *Seyahatname*, Çeviri Esra Doğan, Yayında s. 22. Bağdâd'tan gelip Kerkük'ten geçen veya Kerkük üzerinden Bağdâd'ta giden yol Korya ve Tisin güzergâhından geçmektedir. Bu da söz konusu seyyahın tarif ettiği sulu tarımsal faaliyetlerine Hassa suyunun batı yakasında bulunan yerleşimlere işaret ettiğini göstermektedir.

¹¹¹ *Mûsul vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 298.

sarayın inşâsı ve köyün yönetim merkezi olarak seçilmesi iki yıllık süre boyunca yerleşim yapısına olumlu katkılar sağlamış olduğu söylenebilir. Bununla beraber Memlûk döneminden sonra köyün yeniden bir gelişim sürecine girmesi 1851 yılında Şehrîzor eyalet valiliğine atanan Kütahyalı Muhammed Ali Paşa dönemidir. Ali Paşa döneminde yakalanan ekonomik gelişmişlik yeni saray etrafında oluşan yerleşimi hızlı bir gelişme sürecine soktuğu gibi Şaturlu köy yerleşimini de hızlı gelişen alana doğru genişleme içine sokmuştur. Korya bölgesinde iki saray arasında meydana gelen yapılaşma 1861 tarihinden itibaren kontrollü bir seyir içerisine girmiştir. Merkezî hükümet daha önce Arazi Kanunnâmesi bünyesinde boş arsalar üzerinde mahalle veya köy kurulmasının padişahın iradesine bağlı olduğu ancak memurların söz konusu kanunu dikkate almadan gelişi güzel yapılaşmalara izin verdiklerini vurgulayarak herhangi bir izne bağlı olmayan yapılaşmalara müsaade edilmemesini Şehrîzor Kaymakamlığından istemiştir. Dönemin Şehrîzor Kaymakamı Muhammed Takiyüddin Paşa, meclisi toplayarak çıkardığı kararda; “...ve ba'demâ irâde ve fermân buyrulduğu vecihle o misüllü ebnîye inşâsına taleb bulunduğu hâlde öyle böyle istizân olunmadıkça ruhsât verilmeyeceği ve vuku' buldurulmayacağı derkâr bulunmuş olmakla..” diyerek bundan sonra izinsiz yapılaşmalara meydan verilmemesi yönünde hassasiyet gösterileceğini cevaben ifade etmiştir¹¹². 1861'de merkezî hükümet tarafından taşra idarecilerine izinsiz ve kontrolsüz yapılaşmaların önün geçilmesi yönündeki ihtarın Kerkük'te özellikle gelişmekte olan Korya kent yerleşiminin daha kontrollü ve belli bir plan dâhilinde gelişmesine katkı sağladığı kuvvetle muhtemeldir.

Korya bölgesinin Yeni Saray etrafında oluşmuş olan yerleşim ile Şaturlu köyünün 1833 yılında inşâ olunan saray üzerinden gelişen yerleşiminin bütünleşmesi 1870 yılından sonraya rastlamaktadır. 1870'te Kerkük'e gelen J. T. Newman, Korya'daki yerleşimi kentin kale ve zaviye bölgesindeki yerleşime oranla daha küçük bir yerleşim olarak belirtir. Bu alanda etrafı duvarlarla çevrili bostanlarla çeşitli meyvelerden müteşekkil bahçelerin olduğunu ve özellikle de çok geniş bir alanı kaplayan mezarlığın ölümlere tahsis edilmiş mekânın yaşayanlara oranla daha fazla yer kapladığı hissini uyandırdığını ifade eder¹¹³. 1875 yılında Korya'nın Zaviye kent

¹¹² BOA., A. MKT. UM, 549/10, 20 N 1278/21 Mart 1861.

¹¹³ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 33.

alanıyla bütünleşmesini sağlayan taş köprü'nün inşâsı¹¹⁴ özellikle Korya ve Şaturlu arasında kalan bölgenin rağbet kazanmasına yol açmıştır. Bu gelişmeye engel teşkil eden geniş mezarlık alanının imara açılması da Korya'nın yeni ve eski saray arasındaki bölgesini kentin en hızlı gelişen merkezi konumuna getirmiştir¹¹⁵.

Korya'nın hızlı gelişimini besleyen en temel faktör, buranın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet kurumlarına paralel genişleyen askerî ve mülkî bürokrasiyle seçkin zümrenin rağbet alanı olmasıdır. Yerel sermayeyi uhdelerinde bulunduran seçkin zümrenin Korya'da yoğunlaşması beraberinde çarşı sistemini oluşturan ticaret ve imalat tesisleriyle çeşitli sosyal yapıların oluşmasına yol açmıştır. Kerkük çarşı sistemi daha önce değinildiği üzere kentin zaviye alanında oluşmuş ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen ticari potansiyeliyle birlikte önemli bir genişleme kaydetmiştir. Ancak Korya alanı çarşı siteminin kurulduğu zaviye alanından Hassa Çayı ile ayrı olması ve farklı bir yaşam alanı ihtiva etmesi mevcut çarşı ağundan bağımsız olarak bir çarşının oluşmasına neden olmuştur. Bu çarşının çekirdeğini Korya köy yerleşmesinde bulunan çarşı alanı oluşturmuştur.

Korya'nın 16. yüzyılın ikinci yarısında Kerkük'e bağlı bir köy olup bir Müslüman hâne dışında tamamen Gebran/Hristiyan halk tarafından meskûn olduğu görülmektedir¹¹⁶. Köy, Nadir Hân'ın 1732'deki Kerkük kuşatmasında tahrip edilmiştir. Savaş sırasında Sarilu/Sarlı Aşiret beyi Cihangir Bey ve kardeşi Ahmed Bey, Nadir tarafına geçmiş ve Korya'da aşiret halkıyla ikamet etmiştir¹¹⁷. Sarilu veya Sarlı Aşireti'nin ikametlerinden sonra köy yakın ve uzak çevresinden göç almaya devam etmiştir. Zira Kerkük'ün altı saat uzaklıktaki kuzey cihetinde doğan su kanalının yarattığı sulu tarım olanağı yerleşik ve yerleşik olmayan topluluklar için köyü bir çekim merkezi yapmıştır¹¹⁸. 1859 tarihli bir kayıta Korya köyünde Vandayı ikamet alanının bulunmasını¹¹⁹ söz konusu saikle açıklayabiliriz. Bu alan muhtemelen 1558 Tarihli

¹¹⁴ İki Yakayı birbirine bağlayan Taş Köprü'nün İnşası için bkz.; Terzibaşı, "Kerkük'ün Taş Köprüsü", s.11-17.

¹¹⁵ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 33.

¹¹⁶ Bkz., *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 101-102.

¹¹⁷ *BOA., İE. AS*, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

¹¹⁸ Korya Çayı olarak adlandırılan kanalın köyde yarattığı tarımsal potansiyel için bkz. *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 299.

¹¹⁹ Vandayı topluluğunun ikamet ettikleri alan Vandayı Mahallesi olarak geçmiştir. Bkz. *Maliye Nezareti Mesarifat Defteri (bundan sonra ML. MSF. d.)*, 14738, 4 Temmuz 1275/16 Temmuz 1859.

Mûsul Tahrir Defteri'nde Vandayi Taifesi olarak geçen¹²⁰ topluluğun bir parçasını teşkil etmiş olmalıdır. Zira 1850'li yıllarda Zengibar/Zengibad köyünde Vandayi fırkasından 40 hânenin ikamet ettiği görülmektedir¹²¹. Köy yerleşmesi 19. yüzyılın yarısında bitişik mevkiinde bulunan Bulava köyü ile olan mesafeyi kapattığı da anlaşılmaktadır¹²². Çeşitli toplulukların köye yerleşmelerine mukabil 19. yüzyılın ortasında köy statüsünde ve kale-zaviye kent alanından bağımsız ayrı bir yaşam alanıdır¹²³. Korya'nın köy yerleşim statüsü ve ayrı bir yaşam alanı olma durumu 1867 yılında Kerkük uğrayan Fransız seyyah Lycklama'nın gözlemlerine de yansımıştır. Lycklama, hükümet konağından biraz uzakta bulunan Hristiyan köyüne gittiğini orada sebze ve meyve bahçelerinin bulunduğu geniş ve bakımlı evler ile bir kısmı yıkık bir kısmının da camiye çevrilmiş olan çok sayıda kilisenin olduğunu kaydetmiştir¹²⁴.

Korya köyü eski kent dokusunu teşkil eden kale ve zaviye alanından saray ve Şaturlu yerleşimlerine rağmen daha uzak ve izole olmasına mukabil Hassa Suyu'nun batı kısmında kurulu tüm alana özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kentsel mekân koordinatında merkez olmasının ancak sahip olduğu çarşı özelliğiyle açıklanabilir. Köy Çarşısı, Korya bölgesinde bulunan bütün yerleşim alanlarının gündelik ihtiyaçlarının karşılaması dolayısıyla mekândaki hareketliliğin ana dinamiğini oluşturmuştur. 1875'te kentin iki yakasını birbirine bağlayan taş köprü'nün inşasına kadar bilhassa Hassa Suyu'nun Kerkük Çarşısı'na gitmeye imkân tanımadığı mevsimde çarşı Korya bölgesinin alternatifsiz kamusal alanını oluşturmuştur. Bununla beraber Korya'nın hükümet kurumlarının yoğunlaştığı alan olması Çarşısı'nın kırsaldan günübürlük kente gelen nüfusun önemli bir kısmının dolaşım alanı olmasını sağlamıştır. Yine Bağdâd yolu güzergâhında olması¹²⁵ ve sonrasında kurulan hükümet binalarının çektiği potansiyel nüfusun ihtiyaçlarını karşılama durumu Korya Çarşısı'nın oluşum ve gelişmesinde temel rol oynamıştır. Bu çarşının ne zamandan beri hizmet verdiğini

¹²⁰ Vandayi Taifesi için bkz., Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Mûsul (1523-163)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Yayınları, Elazığ 2003, s. 229.

¹²¹ Bkz. Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 160.

¹²² Bulava köyü 1859'da Korya yerleşim alanının bir mahallesi olarak geçmektedir. Bkz. *BOA., ML. MSF. d.*, 14738, 4 Temmuz 1275/16 Temmuz 1859.

¹²³ *BOA., Maliye Nezareti Varidat Defteri (bundan sonra ML. VRD. d)*, 2235, 1267/1850.

¹²⁴ Lycklama, *a.g.e.*, s. 87.

¹²⁵ Anadolu'dan Bağdâd'a giden yolun Kerkük kısmı Korya-Tisin ve Leylan güzergâhını takip ettiğinden yolcular ihtiyaçlarını 18. Yüzyılın ortalarından beri Kale dibinde oluşmaya başlayan Kerkük çarşısından ziyade Korya ve Tisin'de yolculara hizmet veren bazı ticari mekânlardan karşıladıkları anlaşılmaktadır. Zira bu güzergâh üzerinde bulunan Tisin'de Bezestan'ın inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *İMEM*, 766.467, s. 248, Tarih 5 Ş 328

belirleme imkânımız olmasa da 19. yüzyılın ortasında Korya Çarşısı olarak anıldığı görülmektedir¹²⁶. Çarşının, Korya Çarşısı olarak anılması hiç şüphesiz zaviye alanında kurulan ve Kerkük Çarşısı olarak anılan çarşıdan uzak ve yalıtılmış olmasından ileri gelmektedir. Korya Çarşısı'nın bu uzak olma durumu 19. yüzyılın son on yılına kadar kent içindeki yaşam ilişkilerine yansımış olduğu görülmektedir. Nitekim zaviye bölgesinin Naipoğlu Camisi'nde ve Şeyh Ali Tekkesi'nde çalınan birkaç halı çalınan mevkiden uzak olmasından dolayı götürülüp Korya Çarşısı'nda satılabilmektedir¹²⁷.

Korya köyünün yalıtılma durumu çarşı ağının gelişmesiyle hem Saray ve hem de Şaturlu köyü merkezli alanla bütünleşmesini sağladığı gibi Hassa Suyu'nun doğu tarafında bulunan alanla akışkanlık ve hareketliliğin artırılmasında önemli bir rol oynadığı çarşının gelişim seyirinden anlaşılmaktadır. Çarşının merkezini teşkil eden Korya Köyü, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet kurumlarının yoğunlaştığı ve etrafında elit zümreyi teşkil eden yerleşimin olduğu tarafa doğru bir genişleme içerisine girmiştir. Bu gelişmesini de çarşının iki caddesi¹²⁸ üzerinden yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu caddelerden biri, çarşı içerisinde bulunan dükkânların mekân tanımlanmasında sıklıkla geçen Kebapçılar Caddesi'dir. Bu cadde büyük ihtimalle kentin yakın ve uzak çevresinden resmî ve gündelik ihtiyaçları için gelenlere yemek hizmetlerinin sunulduğu dükkânların yoğunlaştığı bir yerdir. Kebapçı dükkânlarının fazla olmasından dolayı Hükümet binalarına uzanan çarşı koluna Kebapçılar Caddesi adı verilmiştir¹²⁹. Korya Çarşısı'nın doğuya ve özellikle de Taşköprü ucuna doğru gelişen diğer kısmına Boyahâne Caddesi adı verilmiştir. Boyahâne Caddesi, adını Saray yakınında kurulu Boyahâne işletmesinden almıştır¹³⁰. Korya köy yerleşmesinin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren söz konusu iki cadde üzerinden doğuya doğru bir gelişme göstermesi sonucunda 19. yüzyılın sonunda çarşının bir ucunun Taşköprüye kadar uzanmış olduğu görülmektedir¹³¹.

¹²⁶ BOA., İ. MVL, 387/16890, lef.8, 5 Za 1273/ 25 Haziran 1857.

¹²⁷ BOA., İ. DH, 1071/84044, 13 C 1305/26 Şubat 1888.

¹²⁸ Kerkük Çarşı sisteminde farklı iş kollarının yoğunlaştığı kısımlar cadde olarak isimlendirilmiştir. Bu durumla hem Kerkük çarşısında ve hem de Korya çarşısında karşılaşmıştır. Tuzcular, Kebapçılar ve Boyahane Caddesi gibi. Bkz. MG, Sa. 531, s. 4, 30 Ca 1317/6 Ekim 1899; MG, Sa. 550, s. 4, 30 Za 1317/1 Nisan 1900; VGM, 606/266, s. 211-212, 11 Z 1330/21 Kasım 1912.

¹²⁹ 1850'li yıllarda Kerkük ile ilgili bazı özellikleri seyahat notlarına alan Muhammed Hurşid Paşa, Kerkük'ün kebablarının meşhur olduğunu ifade etmiştir. Bkz. A.g.e, s. 171.

¹³⁰ BOA., İ. MVL, 397/16890, Lef. 15, 15 Ca 1273/11 Ocak 1857.

¹³¹ MG, Sa. 580, s. 1, 2 B 1318/26 Ekim 1900.

Kerkük'ün kentsel gelişiminin üçüncü parçasını teşkil eden Korya alanı, Menzilgâhtan çevrili Saray merkezi üzerinden 17. yüzyılın sonlarından itibaren kentsel yerleşimin çekirdeğini oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî idarenin kurumsal ağ üzerinden yeni bir örgütlemeye gitmesi; idarî, askerî ve mâlî gibi birçok hükümet kurumunu ihtiva eden sarayın kurulmasına sağlamıştır. Merkezî idarenin tesisi yolunda geniş bir kurumsal yapının inşâsı ve yönetimin temel mekanizması olması söz konusu yapılar etrafında nitelikli bir zümrenin yerleşmesine yol açmıştır. Saray ve hükümet kurumlarının etrafında yoğunlaşan yerleşime, 19. yüzyılın yarısı boyunca genişleyerek etrafında bulunan Şaturlu ve Korya köy yerleşmeleri ile bütünleşmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Korya köy yerleşmesinden Saray ve Şaturlu tarafına çarşı ağının gelişmesi, Korya adının köy adını aşarak eski kent yerleşiminden Hassa nehriyle ayrılan Batı bölgesinde kurulu kentsel alana teşmil olmasına neden olmuştur.

3.3. Kentsel Yerleşmenin Mekânsal Organizasyonu: Mahalleler

Kentsel yapının fiziksel ve sosyal yönden en önemli özelliğini teşkil eden ve daha düzenli bir yaşamın göstergesi olan sistematik mahalle dağılımına,¹³² 19. yüzyılın ikinci yarısına dek Kerkük kent yapısında rastlanılmamaktadır. Kerkük'te kentsel alanın mekânsal organizasyonunun bu döneme değin mahallelerden ziyade topografik bölünmelerin üzerine kurulu yerleşmelerin oluşturduğu bir tür semt¹³³ dağılımı arz ettiğini söylemek mümkündür. Kentsel alan zamanla bütünleşen üç topografik mekân üzerinde kurulmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere, bu alanın çekirdeğinde Hassa Suyu'nun doğu tarafında kurulu yapay tepenin üzerindeki kale yer almaktadır. Kalenin doğu tarafının alt kısmında gelişen zaviye kesimi ikinci topografik alanı oluştururken, Hassa Suyu'nun batı tarafındaki kısımda gelişen Korya alanı ise üçüncü topografik alanı oluşturmuştur. Kerkük'te kentsel alanın topografik yapının dayattığı bölünmüşlük üzerinden gelişmesi, mekân organizasyonuna ilişkin biçimsel yapıyı oluşturduğu gibi bu mekânların tanımlamalarının da esasını tayin etmiştir. Kentsel mekân tanımlamaları 19.

¹³² Mahallenin kentsel yapı içindeki işlevi ile ilgili olarak bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, Neşir Heyeti Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul 1984, IV, s. 69; Raymond, *a.g.e.*, s. 213; Kuban, *a.g.e.*, s. 137.

¹³³ Semt, mahalleden büyük kentin büyük bir mıntikasını havi bir alana işaret etmektedir. Mahalleler semtler içerisinde bir taksimata tabi tutulduğu İstanbul örneğinden anlaşılmaktadır. Bkz. Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, YKY, İstanbul 2004, s. 25.

yüzyılın başlarına kadar söz konusu topografik bölünmeler üzerinde kurulu yerleşimler üzerinden verilmiştir.

Kerkük'te kentsel yerleşim uzun bir süre kale ile sınırlı olduğundan mekân tanımlamaları da kale referansı üzerinden verilmiştir. Kerkük'te “birunu kalede”, “derunu kalede”, “kale haricinde”, “kale ittisalinde”, “kale kurbunda” gibi tanımlamalar; kalenin yerleşimin merkezi olmasından kaynaklanmıştır. Kentsel yerleşimin kale dışına taşması yerleşimin etrafına kurulduğu yapı ikinci bir referans noktasını teşkil etmiştir. Bu da İmam Kasım ve Hân Ahmed Zaviyeleri olmuştur. Bu yapılara atfen yapılan tanımlamalar “ Zaviye-i ‘Ulyâ’da...” ve “ Zaviye-i Suflâ’da...” şeklindedir¹³⁴. Kale haricinde refere edilen diğer bir yapı, Korya kent alanının çekirdeğini teşkil eden saraydır. Bu da “ *kale haricinde, saray civârında, nezdinde, ittisâlinde...*” gibi tanımlamalar üzerinden verilmiştir¹³⁵. Korya kent alanının diğer yerleşim ünitelerini oluşturan Korya ve Şaturlu yerleşim birimlerine ilişkin mekân tanımlamaları, kentsel alanla bütünleşinceye kadar karye / köy olmalarına atfen yapılmıştır¹³⁶. Kale ve zaviye bölgesinde adres, kimlik veya herhangi bir yapının mekân koordinatı, 19. yüzyılın yarısına kadar ulaştığımız kaynaklar itibariyle mahalle referansı üzerinden, verilmemiştir. Mahalleye ilişkin referanslar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük’ün Şehrizar eyalet merkezi olduğu ve müstakil vilayet düzeyinde idare edildiği döneme rastlar. Bu tarihten itibaren görülen mahalle dağılımı, yine kentin üzerine kurulu topografik bölünmeler dâhilinde verilmiştir¹³⁷. Bu mahalleler kentin gelişim sürecine ve topografik dağılımlarına bağlı kalmak suretiyle verilmeye çalışılacaktır.

3.3.1. Kale Üzerinde Bulunan Mahalle Dağılımı

Kerkük’ün kentsel gelişiminin çekirdeğini teşkil eden kale içindeki yerleşmede, mahalle taksimatının ne zaman yapıldığına ve mekân tanımlamalarının hangi koordinatlar üzerinden referans gösterildiğine dâir bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak 19.

¹³⁴ Buna İlişkin mekan tanımlamaları için bkz. *BOA., C. EV, 317/16118/29 Za 1191/11 Aralık 1777; BOA., H. H, 788/36750-F, 3 L 1239/2 Mayıs 1824; BOA., EV. MH, 535/68, 15 R 1272/25 Aralık 1855; İMEM, 690/260, s. 107-108, 27 Z 1307/15 Temmuz 1890; VGM. d., 165/20, s. 28, Tarihsiz; Bazı kaynaklarda Aşağı ve Yukarı Zaviye olarak geçmektedir. Bkz. VGM. d., 676/77, s. 151, 16 S 1217/18 Haziran 1802; BOA., ML. MSF. d., 14738, 4 Temmuz 1275/16 Temmuz 1859.*

¹³⁵ Topografik bölünmelere dâhilinde verilen mekân tanımlamalarında özellikle vakıf defterlerinde daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Bkz. *BOA., EV. d., 17856, 1 M 1279/29 Haziran 1862.*

¹³⁶ *BOA., EV. d., s. 2-3, 13 Ra 1270/13 Ocak 1854.*

¹³⁷ Kentin mahalle dağılımı için bkz. *Harita 3.*

yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük kent mekânında farklı işlevsel bütünlük arz eden mahalle dağılımına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hamam/Hristiyan, Ağalık ve Meydan olmak üzere kale yerleşiminin üç mahalleye taksim edilmiş olduğu görülmektedir.

3.3.1.1. Hamam Mahallesi

Kerkük Kalesi'nin güney ve güneybatı ucunu teşkil eden bir mahalledir¹³⁸. Bu alan kentin en eski dokusunu teşkil etmektedir. Mahalle adını orada bulunan Hamam'dan almıştır. Katolik Keldânî Hristiyan nüfusun yoğun olarak ikamet ettiği bir yer olması dolayısıyla Hristiyan Mahallesi olarak anılmaktadır¹³⁹. Mahalle, kalenin güneybatı alt kısmında ve Hassa Çayı kenarında bulunan Çay Mahallesi'ne nazırdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Müslüman nüfusun da yaşadığı önemli bir yerleşim yeri olmuştur.

3.3.1.2. Ağalık Mahallesi

Ağalık mahallesi, kalenin doğu ve kuzeydoğu taraflarını içine alan “*derûnu kalede...*” bir mahalledir. Mahallenin bir ucu Seyyid Necip Tekkesi'ne çevrilen Dizdarın Ali Ağa'nın evine kadar olan kısma dayanmaktadır¹⁴⁰. Kalenin bu cihetinde Yeniçeri ve Tımarlı askerlerin yönetici tabakasının ikamet etmesi¹⁴¹, bu kısmın Ağalık Mahallesi olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

3.3.1.3. Meydan Mahallesi

Kerkük ve çevresinde belli bir malın satıldığı alanlar, meydan olarak adlandırılmaktadır¹⁴². Meydan Mahallesi'nin kale alanında bulunan Hamam ve Ağalık

¹³⁸ Mahalle, “...*derunu Kalede Hamam Mahallesi'nde...*” şeklinde kent içindeki mekân tanımlaması verilmektedir. Bkz. *BOA., EV. MKT*, 493/105, 29 M 1283/13 Haziran 1866.

¹³⁹ 1867'de Kerkük'e gelen Lycklama, Kerkük'te Katolik Keldani Mahallesi'nde misafir olduğunu kaydetmiştir. Bkz. *A.g.e.*, s. 85; Hamam Mahallesi 19. Yüzyılın sonuna kadar Keldani ağırlıklı yapısını korumuştur. *BOA., ŞD*, 2187/12, 8 Ca 1320/12 Eylül 1902; Yerel kayıtlarda kimi zaman Hamam Mahallesi yerine Hristiyan Mahallesi adı kullanılmıştır. Bkz. *MG*, Sa. 564, s. 1, 8 Ra 1318/1 Temmuz 1900.

¹⁴⁰ *BOA., EV. MKT*, 2753/131, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

¹⁴¹ Yeniçeri ortaları Kerkük Kalesinde ikamet etmekteydiler. Bkz. *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 316.

¹⁴² Zahirenin satıldığı alanlar Meyda-ı Ğilal/Galle, binek hayvanların satıldığı alanlar ise Meydan-ı Esb olarak geçmektedir. Bkz. *BOA., ML. VRD. d.*, 2100,1266/1850; *VGM*, 606/211.266, s. 211-12, 11 Z 1330/27 Kasım 1912.

Mahalleleri sakinlerinin ticari etkinliklerine yönelik faaliyetlerin yapıldığı açık ve geniş alan üzerinde oluştuğunu düşünüyoruz. Mahalle içinde bulunan ve kapalı çarşı vazifesi gören küçük kayseriye bu bölgenin ticari işlevine işaret etmektedir¹⁴³. Yine 1859 tarihli bir belge kaydında “*Kerkük’te kalede Pazar Mahallesi’nde...*” geçen kayıt Meydan Mahallesi’nin Pazar Mahallesi olarak da anıldığını göstermekle beraber; mahallenin ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir alan üzerinde geliştiğine dâir açık işaretler taşımaktadır¹⁴⁴. Mahalle, kale alanının batı tarafının üst kısmı ile kuzeybatı kısmını içermektedir. 1882’de Taşköprü’ye açılan Topkapı, mahallenin Korya kent alanıyla bağlantısını kurmuş ve mahallenin kale içindeki diğer iki mahalleye oranla cazibesini artırmıştır. Bu alan, İrân’dan gelen savaş tehdidinin uzun bir süre boyunca kentsel yerleşmeyi kale ile sınırlı tutmasından dolayı yerleşime açılmasını zorunlu kılmış ve kentsel yerleşiminin bir birimi hâline getirmiştir. Kentlerin ticari ve sosyal faaliyet alanlarını teşkil eden kısımlarının zamanla yerleşime açılması ve Meydan isminde bir mahalle olması, sadece Kerkük’e özgü bir durum değildir. Benzer bir yapıya Mûsul ve Bağdâd’da da rastlanılmaktadır¹⁴⁵.

3.3.2. Zaviye Alanında Bulunan Mahalle Dağılımı

Kentsel gelişimin ikinci merkezini teşkil eden zaviye bölgesinde İmam Kasım ve İmam Ahmed Türbeleri’nin yanında kurulu zaviyeler etrafında oluşan yerleşim birimlerinin gelişmesiyle ilk mahalle birimleri oluşmuştur.

3.3.2.1. İmam Kasım Mahallesi

Ehl-i Beyt’ten olduğu ileri sürülen¹⁴⁶ İmam Kasım’ın Türbesi’nin yanında bulunan zaviyenin etrafında oluşan cemaatsel yerleşim, genişleyerek köy¹⁴⁷ ve daha sonra bir köy kapasitesini aşarak bir mahalleden daha büyük bir birim hâline gelmiştir. Mahalleden daha büyük bir yerleşim birimi olarak kayıtlarda Zaviye-i ‘Ulyâ veya Yukarı Zaviye olarak geçen yerleşim yeri, kentsel mekân tanımlamalarında önemli bir

¹⁴³ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 25.

¹⁴⁴ BOA., *ML MSF. d.*, 14738, 4 Temmuz1275/16 Temmuz 1859.

¹⁴⁵ Mûsul’da Meydan isminde bir mahalle bulunmakta ve Mahalle’de gayr-i müslimler oturmaktadır. Bkz. *MG.* Sayı 514, s. 1, Tarih 29 M 1317/9 Haziran 1899; Bağdâd’ta da Rusafa bölgesinde Meydan adında meşhur bir mahalle adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Necat Kevseroğlu, *Irak’ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Fuzuli Basım ve Yayın Matbaası, Kerkük 2012, s. 352.

¹⁴⁶ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 207.

¹⁴⁷ 1217 tarihli bir kayıta Yukarı Zaviye Karyesi olarak geçmektedir. Bkz. *VGM. d.*, 676/77, s. 151, 16 S 1217/18 Haziran 1802.

referans teşkil etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştığımız mahalle dağılımında Zaviye-i Ulyâ, İmam Kasım Mahallesi olarak İmam Kasım Türbesi¹⁴⁸ ve zaviyesi yapılarının etrafındaki yerleşim birimini kapsayan bir mahalleye dönüşmüştür.

3.3.2.2. Musalla Mahallesi

İmam/Hân Ahmed Türbesi ve zaviyesinin etrafındaki yerleşim yeri mahalle kapasitesini aşarak Zaviye-i Suflâ adlı büyük bir yerleşim hâline gelmesi sonrasında yapılan mahalle taksimatında oluşan mahallelerden biridir. Mahalle, kentsel mekân tanımlamalarında “Zaviye-i Süflâ’da Musallâ Mahallesi’nde...” ve bazen de “Musallâ Mahallesi’nde” olarak ifâde edilmektedir¹⁴⁹. İmam Ahmed Türbesi çevresinde bulunan yerleşme başta Ramazan ve Kurban Bayramları gibi kitlesel namazların kılındığı, kuraklık, salgın hastalıklar ve çekirge istilası dâhil toplu duaların yapıldığı, kervanların konakladığı ve askerî geçit törenlerinin düzenlendiği Musalla¹⁵⁰ alanını da içine almıştır. Musalla alanı kentsel yaşam pratikleriyle toplumsal aidiyet ve algıda önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu yüzden Zaviye-i Suflâ’nın merkezini teşkil eden İmam Ahmed Türbesi ve zaviyesi etrafındaki yerleşime mahalle adı olmuştur¹⁵¹. Mahalle bazen İmam Ahmed Mahallesi olarak da anılmaktadır¹⁵².

3.3.2.3. Ahi Hüseyin Mahallesi

Kentin Zaviye-i Ulyâ kısmında Ahi Hüseyin Tekkesi etrafındaki yerleşimden oluşan bir mahalledir. Adından da anlaşılacağı üzere yerleşimin çekirdeğini tarikat faaliyetleri teşkil etmektedir. Tekkeye hizmetlerinden dolayı tanınan bazı imtiyazlar, etrafına nüfus çekmiş ve zamanla burası bir mahalleye dönüşmüştür¹⁵³.

¹⁴⁸ Türbe Mahallenin önemli bir referans noktasını teşkil etmektedir. Bkz. *VGM. d.*, 749/2, s. 252, trhz; *VGM. d.*, 816/64, s. 129-130, 6 Z 1313/19 Mayıs 1896.

¹⁴⁹ *İMEM*, 697/260, s. 107, 27 Z 1307/14 Ağustos 1890; *BOA.*, *BEO*, 3392/25436, 9 Şaban 1326/6 Eylül 1908.

¹⁵⁰ Musalla alanlarının kentsel yaşamdaki işlevleri için bkz. A. J. Wensinck, Earnest Diez, C. B., “Musallâ”, *İA*, Eskişehir 1997, c. 8, s. 673-677; Nebi Bozkurt, “Namazgâh”, *DİA*, 2006, c.32, s. 357-358; Leeuwen, *a.g.e.*, s. 201; Raymond, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁵¹ İmam Ahmed Türbesinin Musalla Mahallesi’nde olduğuna dair bkz. *MG*, Sa. 529, s.1 16 Ca 1317/22 Eylül 1899; *İMEM*, 697/260, s. 107, 27 Z 1307/14 ağustos 1890.

¹⁵² Bkz. *VGM. d.*, 749/2, s. 252.

¹⁵³ Tekkelerin sahip olduğu imtiyazlardan kendilerine nüfus çekmeleri ve zamanla bir mahalleye dönüşümleri Osmanlı kentinin özelliklerinden biridir. Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 69; Ahi Hüseyin Tekkesinin etrafına çektiği nüfusun niteliğine bir örnek için bkz. *BOA.*, *C. ML*, 13235, 26 L 1207/6 Haziran 1793.

3.3.2.4. Bulak Mahallesi

Mahalle, Zaviye-i Suflâ/Aşağı Zaviye alanında bulunmaktadır¹⁵⁴. Mahallenin bulunduğu mevki aslında bir su kanalının tahsis edildiği bağ ve bahçe alanıdır. Bahçelere tahsis olunan su kanalından dolayı Bulak adını almıştır¹⁵⁵. 18. yüzyılın başında Kadirî Tekkesi'nin kurulmasıyla bir köy hâline gelmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında ise mahalle statüsü kazanmıştır. Yüzyılın son çeyreğine kadar mahalle, bağ ve bahçe tarımının yapıldığı ve sulama kanalından kaynaklanan hak ihlalleri sorunlarının yaşandığı bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁶

3.3.2.5. Çay Mahallesi

Mahalle, kalenin güney tarafında ve Hassa Çayı'nın doğu tarafında bulunan yerleşimi kapsamı dolayısı ile Çay adını almıştır¹⁵⁷. Mahalle sınırları, kalenin hemen alt tarafına kadar ulaşmakta ve kalede bulunan Hristiyan Mahallesi/ Hamam Mahallesi sakinlerinin alt tarafında kaldığı için kimi zaman çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Hristiyan Mahallesi'nde bazı atıkların Çay Mahallesi'nin kalenin alt kısmında bulunan meskenlere düşmesi Müslüman sakinlerin aşırı tepkilerine neden olabilmektedir¹⁵⁸.

3.3.2.6. Avcı Mahallesi

Avcı Mahallesi; Musalla Mahallesi ile İmam Kasım ve Ahi Hüseyin Mahalleleri arasında bulunan yerleşim alanını içermektedir. Mahalle, iki zaviye bölgesi arasında uzanan çarşının doğu taraflarında kurulmuştur. Mahalle, Kerkük'ün eşraf ailelerinden Avcızâdelerin uhdelerinde bulunan tımar alanı üzerine kurulu yerleşimden oluşması dolayısı ile Avcı adını almıştır¹⁵⁹. Mahalle, her ne kadar Avcızâdelerin ismi ile anılıyor olsa da kentin tüccar ailesinden Kırdarzâdelerin etkin ve meskûn olduğu bir mahalledir¹⁶⁰.

¹⁵⁴ BOA. ML. MSF. d., 14738 Tarih 4 M 1275/14 Ağustos 1858.

¹⁵⁵ Bulak; yerden yayıla yayıla çıkan su, pınar anlamına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmüs-ı Türki*, Çağrı Yayınları İstanbul 1996, s. 319; Mahalle adının kökenine ilişkin destekleyici bir görüş için bkz. Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 82.

¹⁵⁶ BOA., A. MKT. UM, 425/79, 15 S 1277/2 Eylül 1860.

¹⁵⁷ Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 106.

¹⁵⁸ BOA., BEO, 1938/145311, Lef 1, 19 B 1320/22 Ekim 1902.

¹⁵⁹ Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 54.

¹⁶⁰ Kırdarzade ailesinin mahallede sosyal ve ticari mahiyette hayrat ve yatırımları bulunmaktadır. Bkz. VGM. d, 165/20, s. 28; VGM, 608/244.265, s. 246, 13 S 1335/9 Aralık 1916.

3.3.2.7. Çukur Mahallesi

Bulak mevkiinde genişleyen yerleşimin mahallelere taksim edilmesi ile oluşmuştur. Zira başta Bulak mevkiinde kurulan Talabanî Tekkesi'nin¹⁶¹ daha sonra yapılan mahalle taksimatında Çukur Mahallesi'nde kaldığı görülmektedir¹⁶². Bu durum mahallenin Bulak yerleşiminin bölünmesi ile oluştuğunu göstermektedir. Mahalle fiziki açıdan diğer alanlara oranla daha alçak bir yerde bulunmasından dolayı Çukur adını almıştır. Söz konusu çukur, Bulak olarak adlandırılan su kanalına ait suyun orada biriktirilmesi ve küçük bir göl halini alması ile oluşmuştur. Bu alanın 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarda bir Arap nüfusu kendine çektiği anlaşılmaktadır¹⁶³.

3.3.2.8. Piryadi Mahallesi

Mahalle Bulak Mahallesi'nin alt kısmına düşmektedir. Mahallenin tarikat kaynaklı cemaatsel bir yerleşime dayanmaktadır. Piryadi, Kerkük-Süleymâniye arasında kalan bir bölgede bulunmaktadır. 1854-55 yıllarını gösteren bir belge kaydında; Şehrizer eyaletine bağlı Süleymâniye Sancağı dâhilinde bir nahiye statüsündedir¹⁶⁴. Nahiyenin merkezi Piryadi köyüdür. Köy, Babanların ilgası sonrasında isyan eden Aziz Bey'e ulema kökenli bir ileri gelen önderliğinde destek vermiştir¹⁶⁵. Dolayısı ile 19. yüzyılın ikinci yarısında Kadirî Tekkesi'nin bulunduğu Bulak Mahallesi'nin alt kısmında bulunan Piryadi Mahallesi'nin¹⁶⁶ Aziz Bey İsyanı'na iştirak eden köy sakinlerinin buraya yerleşmesi ile oluşan bir mahalle olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.3. Korya Alanında Bulunan Mahalle Dağılımı

Kentsel gelişimin üçüncü ayağını teşkil eden Korya alanında mahalle dağılımı, Menzilgâh'tan çevrili Saray ile Şaturlu ve Korya köyleri'nin kentsel alanla bütünleşmesinden oluşmuştur. Korya köyü, mahalle niteliğini sonradan kazanmıştır.

¹⁶¹ Şeyh Abdurrahman Talabanî Tekkesinin kurulduğu mevki için bkz. *VGM. d.*, 165/20; Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 27.

¹⁶² *BOA., İ. DH.*, 1071/84044. 13 C 1305/26 Şubat 1888.

¹⁶³ Bazı kayıtlarda Araplar Mahallesi olarak anılmaktadır. Bu muhtemelen mahallenin tümü için olmayıp sadece Arapların meskûn olduğu kısım için söylenmiştir. Bkz. *BOA., ŞD.*, 2167/20, 24 C 1312/23 Aralık 1894.

¹⁶⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mûsul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919*, Yayın No: 11, Ankara 1993, s. 135.

¹⁶⁵ *BOA., A. MKT. MVL.*, 51/81, 8. C. 1268/30 Mart 1852

¹⁶⁶ *BOA., EV. MKT.*, 466/108, 18 Zilhicce 1285/1 Nisan 1869.

Çünkü köy, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar kentsel alanın merkezini teşkil eden kale ve zaviye alanından Saray ve Şaturlu yerleşimlerine oranla uzaktır. Kentsel alanla olan ilişki boyutuna göre Saray ardından Şaturlu ve en nihayetinde Korya alanı mahalle niteliğine kavuşmuştur.

3.3.3.1. Bekler Mahallesi

Mahalle Bekler Sarayı olarak da anılan¹⁶⁷ Yeni Saray'ın etrafındaki bölgeyi kapsamaktadır. Mahalle yerleşiminin ana merkezini Saray¹⁶⁸ ve Kışla oluşturmaktadır. Bu alan, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “*memleketin en şerefli*”(kentin en prestijli) yeri olmuştur¹⁶⁹. Mahalle sınırlarını tam anlamıyla belirleme imkânımız olmasa da Hassa Çayı'nın batı tarafında bulunan Saray ve Kışla'nın çevresi ile Korya Çarşısı'nın Taşköprü'ye uzanan kısmına kadar olan bölgeyi içerdiğini öngörüyoruz. Korya Çarşısı'nın Taşköprü'ye uzanan caddesi Bekler Mahallesi ile Şaturlu Mahallesi arasındaki sınırı teşkil etmiş olmalıdır.

3.3.3.2. Şaturlu Mahallesi

Mahalle 19. yüzyılın son dönemlerinde Şaturlu olarak anılmakla beraber daha erken kayıtlarda Şatırlı olarak geçmektedir¹⁷⁰. Mahalle adını da ancak Şatırlı hâliyle anlamlandırabiliyoruz. Şatır; büyük menasıp sahiplerinin silahlı adamları olarak zaptiye veya jandarma olarak bağlı oldukları yöneticinin sağ ve solunda yürürler ve ayrıca kentin güvenliğinde de rol alırlardı¹⁷¹. Şatırlı yerleşim biriminin Kerkük'e atanan yöneticilerin maiyetlerinde bulunan askerî grubun oturdukları yerden gelmiş olduğunu düşünüyoruz. Valilerin ikametgâhına tahsis edilen saray, maiyetlerini barındırabilecek bir imkâna haiz değildi. Kaldı ki merkezîleşme öncesi kurumsal yapılaşmada aranan bir ihtiyaç da değildi. Merkezî hükümeti temsil eden kurumlar kent içinde parçalı ve ayrı yapılarda ikamet etmekteydiler¹⁷². Şatırlı mevki Kerkük valilerinin ikametgâhına tahsis

¹⁶⁷ BOA., A. DVN, 148/4, 2 Ca 1276/27 Kasım 1859.

¹⁶⁸ Saray erken tarihlerden itibaren yerleşimin ana koordinatını oluşturmuştur. Bkz. BOA. C. EV, 220/10977, 11 M 1226/5 Şubat 1811.

¹⁶⁹ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 244.

¹⁷⁰ Şatır ve Şaturlu yazılışları ile ilgili olarak bkz. BOA., C. EV, 30/1480, 1 Z 1218/13 Mart 1804; BOA., İ. DH, 1071/84044, 10 C 1305/ 26 Şubat 1888; BOA., VGM. d., 166/36, s. 86, Tarih 9 Safer 1305; İMEM, 739/79, s. 27,9 R 1320.

¹⁷¹ Pakalın, a.g.e, c. III, s. 311.

¹⁷² BOA., MVL, 242/40, 5 Z 1267/1 Ekim 1851.

edilen Saray'a en yakın bir mevki özelliğini taşıdığını söyleyebiliriz¹⁷³. Kale ve zaviye bölgesinde her ne kadar elverişli yapılar bulunsa da Hassa Çayı'nın taşıdığı mevsimlerde yöneticinin bulunduğu yer ile irtibatın kesilme riski vardı. Dolayısı ile valilerin maiyetlerini teşkil eden askerî grubun kalabileceği en elverişli yer Şatırlı mevki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum da mahalle adının Şatır kelimesinden geldiği yönündeki mülahazayı¹⁷⁴ güçlü kılmaktadır. Mahalle, Hassa Çayı'nın doğu tarafında ve Bekler Mahallesi'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Şatırlı Mahallesi, Korya kent alanının eski kent dokusunu teşkil eden kale ve zaviye alanına en yakın mevkisinde yer almaktadır.

3.3.3.3. Sarıkahya Mahallesi

Mahalle bazı kayıtlarda Sarıkethudâ olarak da geçmektedir¹⁷⁵. Korya köyünün asıl yerleşimini teşkil etmektedir. Mahalle adı Sarılı/Sarılı Aşireti'nin adında tebarüz etmiştir. Sarılı Aşireti, Kerkük menşeli ve Osmanlı Devleti'nin bölgede otorite kurmaya başladığı ilk dönemlerden beri varlığı bilinen ve yerel inisiyatif sahibi olan bir aşirettir. Osmanlı Devleti ilk olarak Zalm Kale'si civarında aşirete tımar vererek¹⁷⁶ iskân etmeye çalışmış ancak bölgede bulunan yerel unsurların devlet ile olan çatışmalarından dolayı tutunamayıp tekrar Kerkük'e döndüğü anlaşılmaktadır¹⁷⁷. Zira aşiret, Korya köyünde meskûn görünmektedir. Nadir Şâh'ın Kerkük saldırısında ayanı vilayetten olan Aşiret Kethudâsı Cihangir Bey ve kardeşi Ahmed Bey Kerkük valisinin bütün ısrarlarına rağmen aşiret halkı ile kaleye çekilmeyi kabul etmeyerek köyde kalmayı yeğlemişlerdir. Aşiret beyinin bu dönemde Nadir Hân ile temas kurarak halkını Nadir Hân'ın yıkımından kurtarma gayretleri, merkezî hükümet nezdinde Nadir Şâh ile ittifak kurduğu iddialarına sebebiyet vermiştir¹⁷⁸. Nadir Şâh saldırılarında Korya köyünün yıkılması ve sonradan Kerkük Kalesi'nin yerle bir edilmesi Sarılı Kethudâsı Cihangir

¹⁷³ Şatırlı alanının valilerin ikametgahına tahsis edilen saraya yakın olduğuna ilişkin olarak bkz. *BOA., C. EV, 220/10977, 11 M 1226/5 Şubat 1811; BOA., EV. MKT, 3330/21, 23 Ş 1327/9 Eylül 1909*

¹⁷⁴ Şatırlı Mahalle adının Şatır'a nispet edilmesine ilişkin destekleyici bir görüş için bkz. Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 418.

¹⁷⁵ *BOA., B. AYN. d., 848, Sayfa 230, 20 N 1292/20 Ekim 1875; BOA., B. AYN. d., 850, s. 3, 5 Muharrem 1294.*

¹⁷⁶ Sarılı/Sarılı aşiret mensuplarına verilen Tımarlar için bkz. *BOA., Sadaret Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (bundan sonra A. DVN. MHM. d.), 1, s. 197, h. 1127, 1128, 23 S 962/17 Ocak 1555.*

¹⁷⁷ Sarılı/Sarılı Aşiretinin kadim yurtları Şehrizar muzafatından/bağlı Sazan? Kalesi olduğu ifâde edilmektedir. Bkz. *BOA., A. DVN. MHM. d., 2, s. 174, h. 1587, 20 Z 963/25 Ekim 1556.*

¹⁷⁸ *BOA., İE. AS, 89/8230. 29 Z 1144/24 Mayıs 1732.*

Bey'in aşiret halkıyla Kerkük'teki varlığını pekiştirmiş ve Korya köyünün demografik yapısında baskın bir yer edinmesine yol açmıştır. Korya köyünün mahalleye dönüşüp Sarıkahya adını alması bu durumun önemli bir sonucu olarak bakılabilir. Sarıkahya Mahallesi, Korya bölgesinin kentsel dokuda merkezî bir yer teşkil etmesi ile en hızlı büyüyen mahalle olarak 20. yüzyılın başlarında Şura-yı Devlet'ten ikiye bölünmesi yönünde Mûsul Vilayet Meclisi tarafından talepte bulunulmuştur¹⁷⁹.

3.4. Kentsel Alanın Kurumsal İçeriği

Kentler kuruluş ve gelişimleri ile iktidar eylemlerinin bir ürünüdürler. İktidar, muktedirlerin itaat oluşturma yolunda zora dayalı çaba ve faaliyetlerinden ziyade geniş bir sosyal ilişki ağı içerisinde üretilir. Bu ilişki ağları kendi özgün modellerini oluşturarak güç sistemlerine ve mekanizmalarına dönüşür. İktidarın otorite ve denetimi sağlama yolunda kullandığı güç, sistem ve mekanizmalar kurumsal yapının oluşumunda temel rol oynar¹⁸⁰. İktidar çabalarında, temel vasıta olarak kurumların teşekkülü ve iktidarın kurumsallık üzerinden üretilip dolaşıma¹⁸¹ sokulması kentsel alanın oluşum, gelişim ve şekillenmesi süreçlerini besler. Bu süreçler iktidarın biçimine ve etki kapasitesine göre farklılık arz eder. İktidarın doğrudan ziyade aracı güç unsurları ile sağlandığı sınır bölgelerinde bu farklılık daha belirgin bir şekilde kendini gösterir. Osmanlı Devleti'nin Irak'ta hâkimiyet kurmasıyla İrân'la sınır olan bölgenin denetim ve kontrolünün sağlanması yolunda Kerkük'e özel bir idarî işlev yüklenmişti. Bu işlev dâhilinde iktidarın dolaşıma sokulduğu kentsel alanın üretim ve biçimlenmesinde doğrudan katkı sağlayan kurumlar tesis edilmiştir. Bu anlamda Tımar ve Vakıf sistemi kentsel alanın üretiminde önemli kurumsal yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁸². 1850 yılında iktidarın yerel aracı unsurlarının lağvedilmesi ve merkezi idarenin

¹⁷⁹ BOA., *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (bundan sonra DH. TMİK-I)*, 61/18, 23 L 1323/21 Aralık 1905.

¹⁸⁰ Leeuwen, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁸¹ İktidar, dolaşımda olan ya da daha doğrusu yalnızca zincir biçiminde işleyen bir şeydir. Bkz. Michel Foucault, *Toplumun Savunmak Gerekir*, Çev; Şehsuvar Aktaş, YKY, İstanbul 2002, s. 43.

¹⁸² Kerkük Kuzey Irak sınır bölgesinde merkezi iktidarın önemli bir ileri karakolu konumundaydı. Bu karakolda merkezi gücün temsilcileri olan üst düzey askerî görevliler Tımar sistemi üzerinden ödemeler karşılanıyordu. Kentin ilk çekirdeğini teşkil eden Kale alanında bulunan Ağalık Mahallesi bu kurumun yerel kaynakların kontrol ve dağıtıcı fonksiyonu ile oluşmuştur. Kentsel alanın üretim ve biçimlenişinde vakıf kurumunun katkısı Tımarla oranla kıyaslanmayacak derecededir. Kerkük kentsel alanının ikinci kısmını oluşturan Zaviye kısmı Zaviye ve Tekkelere tahsis edilen vakıf kaynakları üzerinden genişlediği aşikârdır. Vakıf kurumunun kentsel alanın üretimine sağladığı katkı için bkz. Mustafa Cezar, "Türkler ve Şehirleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, Editörler: Dr Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul 1996, s. 279.

doğrudan sağlanması, Kerkük'ün de bulunduğu sınır bölgesinde geniş kurumsal yapının oluşumunda önemli bir dönüm noktasını teşkil eder¹⁸³. Bir yönüyle kentsel mekânın üretimi bilhassa sınır bölgelerinde iktidar gücünün etki ve kapasitesine bağlı olarak üretilen kurumsal nitelik ve işleyişe dayalıdır. Kurumsal nitelik ve kapasitenin kentsel mekânın üretiminde oynadığı temel rol, sınır boyu kentlerinden birini teşkil eden Kerkük'ün kentsel mekânının üretim ve dönüşüm süreçlerinin kurumsal yapı üzerinden takibini gerekli kılmıştır. Zira kentin tarihî gelişimiyle kurumsal gelişimi arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

3.4.1. İdarî ve Askerî Kurumlar

3.4.1.1. Saray/Hükümet Konağı

Kerkük'te 18. yüzyılın başından itibaren Saray adı ile valilerin ikametgâhına tahsis edilen bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının çok erken tarihlerden itibaren yönetim merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira 1716 yılında Şehrizar valisi olarak Kerkük'te bulunan Hasan Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın merkezî hükümete gönderdiği arızada; Valilerin ikametine tahsis edilen sarayın Kerkük menzilgâhı olduğu ve kendisinden önceki valiler tarafından her yıl halktan haksız bir şekilde toplanan vergilerle tamir edildiği belirtilmektedir¹⁸⁴. Kerkük menzilgâhı ile ilgili kayıtlara IV. Murad'ın Bağdâd seferi sırasında tutulan menzîlnâmede rastlıyoruz. Menzîlnâmede; Kerkük Menzilgâhının kalenin karşısında ve Hassa Çayı'nın öte tarafında geniş bir yapı olduğu kaydedilmiştir¹⁸⁵. Menzilgâh, IV. Murad döneminde yapılan idarî taksimatta Kerkük'ün Şehrizar eyalet merkezi olmasından sonraki döneme yani 17. yüzyılın sonlarına doğru saraya çevrilmiş olabilir. Söz konusu saray 1766'da Kerkük'e gelen Niebuhr'un izlenimlerine de yansımıştır. Niebuhr, Paşa'nın şehirde değil nehrin karşı tarafında oturduğunu kaydetmiştir¹⁸⁶. Niebuhr'un izlenimleri menzilgâhın o dönem hâlâ saray olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu durum Kerkük'e merkezî hükümet tarafından valilerin atandığı 1769 yılına kadar devam etmiştir. 1769 yılından 1831 yılına kadar Kerkük doğrudan Bağdâd'ı yöneten Memlûk valilerinin denetimine

¹⁸³ Devlet kendi iktidarını iç ya da dış alternatif iktidar odakları karşısında sağlamlaştırdıkça “kamusal alanlar” kurumsal yapıların sayısında bir artış olmaktadır. Bkz. Ferdan Ergut, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁸⁴ *BOA., İE. DH, 33/2874, 8 M 1128/3 Ocak 1716.*

¹⁸⁵ “...Menzil kalenin öte canibindedir.” Halil Sahillioğlu, Dördüncü Murad'ın Bağdâd Seferi Menzilnamesi (Bağdâd Seferi Harp Jurnalı), *Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. II, S. 3-4, TTK, Ankara 1965, s. 26.

¹⁸⁶ *A.g.e.*, s. 338.

girmiş ve valilerin atadığı mütesellimler saraydan ziyade kendilerinin oturduğu konakları yönetim işleri için kullanmışlardır. 1833'te Şehrizar valisi olarak atanan Muhammed İnce Bayraktar menzilgâhtan çevrili sarayda oturmayarak aynı yakada Şaturlu mevkiinde İncili Saray olarak adlandırılan bir yapı inşâ ettirmiştir¹⁸⁷. Muhammed İnce Bayraktar'ın 1835 yılında Kerkük valiliğinden ayrılmasından sonra Kerkük, maktu' olarak Bağdâd valilerinin uhdesinde kalmıştır. Bağdâd valileri, Kerkük dışından veya Kerkük yerlisi mütesellimler atamaya başlamışlardır. Bu mütesellimler de yine eski sarayı kullanmamış ve kendi oturdukları konaklarını aynı zamanda idarî işlere de tahsis etmişlerdir. Eski sarayın kullanılmaması bakımsızlığa terk edilmesine yol açmış ve zamanla harabeye dönüşmesine neden olmuştur. 1850 yılında Kerkük'ün Şehrizar eyaleti merkezi olması ve müstakil valilikle yönetilmesi üzerine yönetim işlerinin görülebileceği yeni bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca binaen Şehrizar eyalet Valisi Muhammed Selim Paşa, 1851 yılında merkezî hükümetten yönetim işlerinde kullanılmak üzere eski sarayın bulunduğu alan üzerinde bir yapının inşâ edilmesi için gerekli mâlî finansmanın sağlanmasını istemiştir. Merkezî hükümet saray inşâsı için merkezî hazineden bir tahsisat yapılamayacağı yerel imkânlar dâhilinde inşâ edilmesi gerektiği aksi hâlde eski paşa konağının tamir edilerek kullanılması yönünde cevap vermiştir¹⁸⁸.

Şehrizar Valisi Muhammed Selim Paşa, 8-9 aylık kısa valilik süresi döneminde sarayın inşâsı yönünde gerekli plan ve çizimleri, kullanılacak malzemelerle yaklaşık bedelini gösteren bir tabloyu merkezî hükümete bildirmiştir. Merkezî hükümet, sarayın yerel kaynaklar üzerinden yapılması görüşünü beyan etmesi üzerine Paşa, mâlî sıkıntılardan dolayı inşâ etme imkânı bulamamıştır. Zira kendisinin atandığı dönemin Baban yerel hânedânının ilga edildiği döneme denk gelmesi ve bundan dolayı eyaletin bir güvenlik krizi içinde bulunması ona yerel kaynakları toplama ve eyalet yönetimini oturtma imkânı vermemiştir. Hükümet konağının inşâsı Muhammed Selim Paşa'dan sonra Şehrizar eyalet valisi olarak Kerkük'e atanan Muhammed Ali Paşa'ya nasip olmuştur. Muhammed Ali Paşa, Baban hânedân idaresinin ilgasından kaynaklı asayiş sorunlarını giderdikten ve eyalet bünyesinde işletilemeyen kaynakları işletip eyalet merkezi olan Kerkük'te topladıktan sonra Muhammed Selim Paşa tarafından hazırlanan plan üzerinden hükümet konağı inşâsına başlamıştır. 1853 tarihinde yapımına başlanan

¹⁸⁷ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 298.

¹⁸⁸ *BOA., MVL*, 242/40, 5 Z 1267/1 Ekim 1851; *BOA., A. MKT. UM*, 78/8, 16 Z 1267/12 Ekim 1851.

bina aynı yıl içerisinde bitirilerek hizmete açılmıştır. Yapımı Sultan Abdülmecid dönemine tekabül etmesinden dolayı Mecidiye Sarayı olarak da anılmıştır¹⁸⁹.

3.4.1.2. Vakıf Odası

Vakıf Odası'nın kentin neresinde olduğuna dâir bir veriye ulaşamadık. Arşiv kayıtları Odanın Kerkük'ün Şehrîzor eyalet merkezi olduğu dönemde kurulduğuna işaret ediyor. Vakıf odası, eyalet bünyesinde bulunan vakıflardan sorumlu müdürün hizmetine tahsis edilmiştir. Oda ile ilgili olarak 1853-56 yıllarına ait vakıf defteri kaydında rastlamaktayız. Vakıf Odası miriye aittir. Ancak kâtiplerin kaldığı odalar kiralık olup kira bedelleri gider kısmına işlenmiştir. Kayıtlara göre evkaf odası klasik doğu geleneklerine göre bizzat vakıf müdürü tarafından Basra hasır, basma, astar kumaş türleri ve kilimlerle döşenmiştir. Odanın zeminine öncelikle hasır üstüne kilim serilmiş ve etrafına da yünlü yastıklar konulmuştur. Yastıklar yün astar ve basma kumaşlarla terzi tarafından dikilerek hazırlanmış ve toplam olarak 1564 kuruş harcanmıştır¹⁹⁰.

3.4.1.3. Belediye Binası

Irak'ta belediye örgütünün kuruluşu Midhat Paşa'nın 1869-72 yılları arasındaki valilik dönemine tekabül etmektedir¹⁹¹. İlk olarak Bağdâd Belediye Meclisi kurulmuş ve ondan sonra da Bağdâd'a bağlı bulunan sancak merkezlerinde tesis edilmiştir¹⁹². Kerkük'te de bu dönemde belediye meclisinin kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira Midhat Paşa'nın görevden ayrılmasından üç yıl sonra 1875 yılında Kerkük'te bir belediye meclisinin kurulu olduğu görülmektedir¹⁹³. Bu belediye meclisinin bu dönemde hangi binada hizmet yürüttüğünü bilemiyoruz. Ancak 1898 yılında belediye gelirleri ile hükümet konağı yakınında iki katlı bir binada belediye hizmetleri verilmektedir¹⁹⁴. Bina 1879 yılında önce inşâ edilmiş olmalıdır. Zira söz konusu tarihten önce Kerkük Bağdâd eyaletine bağlı olup belediye yöneticileri kurum

¹⁸⁹ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 39.

¹⁹⁰ BOA., *EV. d.*, 15050/2, s. 3, 13 M 1273/13 Eylül 1856.

¹⁹¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2000, s. 181.

¹⁹² Hut, a.g.t, s. 72.

¹⁹³ Bu tarihte Belediye Meclisi; Reis, Salih Efendi, Dâimî Azalar, Hacı Muhammed Efendi, Derviş Efendi; Muvakkat Azalar; Hacı Mustafa Çelebi, Hacı İsmail Efendi, Hoca Garib Efendi, Hoca Sasuncu Efendi ve Kâtip olarak da Abdülkadir Efendidir. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Bağdâd 1292/1875*, Def'a 1, s. 90.

¹⁹⁴ BOA., *İ. AS*, 25/1316R-14, 27 R 1316/14 Eylül 1898.

gelirlerinin artırılması amacıyla bütçelerinden 130 bin kuruş akçeyi kent içinde bina inşasına tahsis için eyalet valisinden izin almışlardır¹⁹⁵. Kerkük belediye bütçesinin bu dönemde gelirlerini artırmak amacıyla çeşitli bina yapımlarına başlaması yönünde kifayet arz etmesi belediyeye mahsus binanın yapımının bu tarihten öncesine dayandığını göstermektedir.

3.4.1.4. Telgraf ve Posta Binası

Kerkük'ün dünya telgraf sistemine eklenmesi Aralık 1860'ta Fao üzerinden Hindistan'a, Mûsul ve Cizre üzerinden Anadolu'ya kurulan hatlarla gerçekleşmiştir¹⁹⁶. Merkeziyetçi politikalarının uygulanması sürecinde devlet gücünün önemli bir vasıtasını teşkil etmesi, telgraf hizmetlerinin yürütülmesinde hükümet konağına yakın bir yerin seçilmesini zorunlu kılıyordu. Bu münasebetle telgraf sisteminin faaliyete geçtiği 1861'de¹⁹⁷ Kerkük hükümet konağı bitişiğinde bulunan bir mevkide 59,665 kuruş masrafla telgrafhâne olarak yeni bir bina inşâ edilmiştir¹⁹⁸. Askerî karargâh olan kışlaya da yakın olan telgrafhâne 1900 yılına kadar birkaç defa restorasyondan geçerek hizmet vermeye devam etmiştir. Telgrafhâne binasının inşâsı sırasında sağlam temeller üzerinden yapılmaması ve -muhtemelen Hassa Çayı'nın taşması- suyun aşındırması ile temel zemininin belirmesi üzerine 1900 yılında yıkılma tehlikesinden dolayı telgraf hizmetleri başka bir binada verilmeye başlanmıştır¹⁹⁹. Binanın kurum ile yaşıt olması ve kent sakinlerince bilinen bir adres teşkil etmesi dolayısıyla yerel makamlar merkezî hükümetten binanın onarımdan geçirilerek yeniden telgrafhâneye hizmet vermesi yolunda taleplerde bulunmuşlardır. Merkezî hükümetten gerekli izinleri alınmasından sonra Kerkük Mutasarrıfı Rauf Bey'in girişimleri ve halktan toplanan yardımlarla iki yıl içinde onarımı tamamlanarak telgrafhane eski yerine taşınmıştır²⁰⁰.

3.4.1.5. Hapishâne

19. yüzyılın denetim ve kontrol kurumlarından olan modern hapishânenin Kerkük'te inşâsından önce suçlu ve tutuklular için kale kısmından beş kattan oluşan ve

¹⁹⁵ BOA., ŞD, 290/15, 28 R 1300/8 Mart 1883; BOA., Sadaret (A.).d, 982, No: 40, 3 Ra 1299/ 23 Ocak 1882.

¹⁹⁶ Longrigg, Iraq, s. 34; BOA., İ. DH, 465/31091, 6 C 1277/20 Aralık 1860.

¹⁹⁷ BOA., Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (bundan sonra HR. MKT), 367/78, 17 Şubat 1861.

¹⁹⁸ BOA., ML. MSF. d., 15445, 7 Ra 1278/12 Eylül 1861.

¹⁹⁹ MG, Sa. 574. s. 2, 19 Ca 1318/14 Eylül 1900.

²⁰⁰ BOA., DH. MKT, 502/49 4 S 1320; BOA., ŞD, 1138/30, 9 Ca 1319/24 Ağustos 1901.

zindan olarak adlandırılan bir yapıdan bahsedilmektedir. Bu yapının kalıntılarından oluşan bir höyüğün bulunduğu ve burada bulunan sokağın Zindan Sokağı olarak anıldığı belirtilmektedir²⁰¹.

Modern hapishânenin oluşumu Kerkük'ün, merkezî politikaların Kuzey Irak sınırı boyunca uygulanması noktasındaki çabaların merkezi olmasıyla başlamıştır. 1853 yılında inşa edilen hükümet konağının bir bölümü hapishâne olarak tasarlanmıştır. Ancak hapishâneye tahsis edilen kısım eyalet merkeziyle bağlı birimlerden tutuklanarak hapsedilen suçlulara kifayet etmemiştir. Merkezî hükümetin Mart 1857'de tüm Osmanlı coğrafyasında bulunan hapishânelerin tutukluların işledikleri suçun niteliğine göre hapsedilmeleri yönündeki emri eyalet merkezlerine gönderdiğinde, Kerkük Hapishânesi söz konusu emrin uygulanmasına elverişli değildi. Şehrizer eyaleti Mutasarrıfı İsmail Paşa, hükümet konağının hapishâneye tahsis edilen kısımda sadece cinayet suçlarının kaldığını, geri kalan tutukluların nöbetçi zaptiye odalarında tutulduğunu belirtmiştir. Ancak nöbetçi zaptiye odalarının hapishâne kullanımına uygun olmaması ve zaptiyelere de ayrı bir mekân tahsis edilmemesi özellikle kış mevsiminde hem suçlular ve hem de nöbetçi zaptiyelerin sıkıntı çekmelerine neden olmuştur. Bunun üzerine hapishaneye dair bir keşif raporu hazırlamıştır. Keşifte; hapishâne kısmının bitişiğinde boş arsanın bulunduğunu ve bu arsada mevcut alana üç odanın yaklaşık olarak 11. 950 kuruş yaklaşık bedel ile inşa olunabileceğini ifade ederek gerekli iznin verilmesini talep etmiştir²⁰².

Kerkük'ün sık sık büyük asayiş sorunlarının bulunduğu bir bölgenin merkez idaresini teşkil etmesi ve bundan kaynaklı tutuklamaların olması hapishânenin yetersizliğine ilişkin şikâyetlerle mevcut hapishâneye ek odaların yapılmasına yönelik talepleri yineliyordu. 1884'te hapishânenin ihtiyaca cevap vermediği gerekçesiyle birkaç odanın mevcut alana eklenmesi yönünde hazırlanan keşif raporu merkezî hükümete sunulmuştur²⁰³. Yerel makamlar tarafından merkezî hükümete mevcut hapishâne binasına ek bazı odaların eklenmesi yönündeki taleplerinden iki yıl önce Kerkük Belediyesi tarafından yapılan bir binanın kiralanarak tevkifhâne olarak

²⁰¹ Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 501.

²⁰² BOA., A. MKT. UM, 272/88, 11 B 1273/7 Mart 1857.

²⁰³ BOA., A.). d, 985, No: 97, 3 S 1302/22 Kasım 1884.

kullanıldığını görüyoruz²⁰⁴. Buna rağmen yeni odaların inşâsı yönündeki ihtiyaçların ortaya çıkması bölgedeki asayiş sorunlarının kapsamıyla ilgilidir.

Kerkük Hapishânesi'nin hükümet konağı bünyesinde tahsis edilen alanının ihtiyaca cevap vermemesi üzerine zaman içinde çeşitli eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Bu hapishâneye ek olarak Midhat Paşa'nın valiliği döneminde kadınlara mahsus bir hapishânenin de inşâ edildiğini görüyoruz²⁰⁵. Bu hapishânenin nerede olduğuna ilişkin bir malumat sahibi değiliz ancak bununda hükümet konağı civarında olduğu kuvvetle muhtemeldir.

3.4.1.6. Hastahâne

19. yüzyılın sonlarına kadar tüm Irak şehirlerinde halkın sağlık hizmetlerini yeteri derecede verebilecek bir hastane bulunmamaktadır²⁰⁶. Bu döneme kadar sağlık hizmetleri Belediye veya ordu içinde istihdam edilen doktorlar tarafından verilmeye çalışılmıştır. Bu kurumlara tahsis edilen doktor kadrosu da çoğu zaman münhal bir durumdadır. Ordu bünyesinde istihdam olunan doktorların hizmet verdiği odaya da hastane denildiği²⁰⁷ görülmekle beraber sadece sağlık hizmetlerinin yürütüldüğü müstakil bir binadan bahsedemiyoruz. Nitekim 1890 yılında merkezi Kerkük'te bulunan 12. Fırka Kumandanlarından Ferik Edhem ve İbrahim Beylerin merkezî hükümete gönderdikleri telgraflarda; ordunun sağlık hizmetlerini verecek bir hastanenin olmadığını, Şeyh Cevad Efendi'nin hastahâne inşâsına uygun bir arsasının olduğu ve bunu askeriyeğe bağışladığını ifâde ederek söz konusu arsada bir hastanenin inşâsı için gerekli izinin verilmesini talep etmişlerdir. Merkezî hükümet bağışlanan arsanın devir işlemlerinin bitirilmesi yönünde bir cevap vermiştir²⁰⁸. Bu yazışmaların sonucu olarak Cevad Efendi'ye ait arsada hashâne inşâsının yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz ancak 1894 yılında Kerkük'te bir hastanenin olduğu kaydedilmektedir. Bu hastahânenin 1904 yılında personel çeşitliliğine sahip bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır²⁰⁹. Personel çeşitliliği hastahânenin kendisine mahsus ve bir binaya sahip olmuş olduğuna işaret

²⁰⁴ BOA., A.), d, 982, No: 40, 3 Ra 1299/23 Ocak 1882.

²⁰⁵ BOA., MAD. d., 8846, s. 41.

²⁰⁶ Longrigg, *Iraq*, s. 37.

²⁰⁷ BOA., İ. DH, 828/66671 19.C.1298/19 Mayıs 1881.

²⁰⁸ BOA., Y. MTV, 43/21, 9 Şaban 1307/31 Mart 1890; BOA., Y. PRK. ASK, 67/55, 17 R 1308/30 Kasım 1890.

²⁰⁹ 1904 yılında hastane kadrosuna 250 kuruş maaşla Muhammed Nuri Efendi atanmıştır. BOA., EV. MKT, 2905/106, 14 R 1322/28 Haziran 1904.

etmektedir. Eğer Cevat Efendi'ye ait arsada hastahâne inşâ edilmiş ise hastahâne binası hükümet konağı civarında bulunmaktadır. Zira arsa Cevat Efendi Tekkesi'nin bitişik alanında bulunmakta ve tekke de hükümet konağı civarında konumlandırılmaktadır²¹⁰.

3.4.1.7. Adliye Binası

Adliye dairesi, mahkeme binası olarak ta anılmaktadır. 1879 yılından önce adliye ve mahkeme binası olarak müstakil bir binanın kullanılıp kullanılmadığına dâir bir kayda rastlamadık. Ancak 1879 yılında Kerkük Belediyesi tarafından adliye binası olarak kullanılmak üzere bir bina inşaatına başlanılmış ve bir yıl içinde bina bitirilerek yıllık 5000 kuruş kira karşılığında adliyeye verilmiştir. Binanın nerede olduğuna dâir elimizde bir veri olmasa da muhtemel olarak hükümet kurumlarının bulunduğu Korya semtindedir. Zira yine belediye tarafından inşâ edilip kiraya verilen tevkifhâne Korya kent alanında olup adliye binasına yakın olduğu ifâde edilmektedir²¹¹.

3.4.1.8. Kışla

Kerkük'te askerî kışla inşâsı, Mûsul, Şehrizar ve Basra Sancakları'nın Irak'ın imar ve refahının sağlanması amacıyla matuf "*mezuniyet-i kâmile ve ruhsât-ı şâmile*" (genişletilmiş askerî ve mülkî yetkilerle) Namık Paşa uhdesinde Bağdâd'a bağlanması sonrasına tekabül eder. Bütün yetkilerin askerî makamlarda toplanması askerî hizmetlere mahsus binaların inşâsında mâlî ve idarî imkânların artmasını sağlamıştır. Bu imkânların sağladığı olanaklar sayesinde nizami askerlerin ikametine mahsus olmak üzere Kerkük Kışlası 1863 yılında hükümet konağı civarında inşâ edilmiştir. Kışla, Sultan Abdülaziz'in saltanatı yıllarında inşâ edilmiş olmasından dolayı Aziziye Kışlası olarak anılmıştır²¹². Bina yetmiş oda ile piyade, süvari ve arka kapı namlarında üç girişe sahiptir²¹³. Kışla binası inşâ edildiğinde Kerkük'te Şehrizar kaymakamı olarak Takiyüddin Paşa bulunmaktadır. Binanın inşâsına müteakip Kaymakam Takiyüddin Paşa, kışlanın etrafını ağaçlandırarak asker talimlerine uygun bir hâle getirmiştir. Kışla için gerekli su ihtiyacı için yine Takiyüddin Paşa tarafından kente gelen çeşitli nehirlerden dört tak su ayrılmak suretiyle Tisin'e giden nehir'e aktarılmıştır. Kışlanın bu

²¹⁰ BOA., *EV. MKT*, 1334/53, 1 Ş 1303/7 Haziran 1883.

²¹¹ BOA., *ŞD*, 290/15, 28 R 1300/8 Mart 1883.

²¹² Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s.42.

²¹³ Kevseroğlu, *Safahat Min Tarih-i Kerkuk*, Dar Alhikma, London 2015, s. 473-74.

nehir kenarında olması münasebetiyle ihtiyaç hâsıl olduğunda gerekli su oradan sağlanılmıştır²¹⁴. 1887 yılında kışla binası geniş kapsamlı bir restorasyondan geçmiştir. Binanın restorasyonu için merkezî hükümetten mâlî fon tahsisine ilişkin iznin alınmaması üzerine Fırkayı Islahiye'nin öncülüğünde Kerkük'te görevli askerî erkan ve eşraftan oluşturulan komisyon marifetiyle halktan 200.000'kuruş yardım toplanmış ve söz konusu restorasyon için gerekli harcama toplanan yardım paralarından karşılanmıştır²¹⁵. Kerkük'te Osmanlı hâkimiyetinin sonuna dek kışla nizami orduya hizmet vermeye devam etmiştir.

3.4.1.9. Askerî Redif Depo Binası

Kerkük'te bulunan redif yani yedek/ihtiyati ordunun ihtiyaçları için 1872 yılında kışlanın karşı tarafında batıya dönük şekilde geniş bir bina inşâ edilmiştir. Bu binanın inşâsı Kerkük Mutasarrıfı Nafiz Paşa'nın mutasarrıflığı dönemine tekabül eder²¹⁶.

3.4.1.10. Karakollar

Kentlerde karakol inşâsı, kent içi nüfusun artmasına paralel olarak genişleyen kent mekânında ortaya çıkan güvenlik sorunlarını çözmeye yönelik tedbirlerin bir ürünüdür. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan nüfus ve kentin fiziki alanında meydana gelen genişleme sonucunda Kerkük'te kent içi güvenliği sağlamaya dönük karakollarda bir artışa sebebiyet vermiştir²¹⁷. Bu çerçevede 1851-1854 yılları arasında kira suretiyle Kerkük'ün değişik noktalarında dört adet karakolhânenin hizmet verdiği görülmüştür²¹⁸. Kerkük şairlerinden Abdullâh Safi, 1872 yılında Mûsul Valisi Haşim Paşa'nın girişim ve yardımlarıyla Kerkük'te bir karakolhâne inşâsının yapıldığını kaydetmektedir. Yapılan Karakolhânenin Avcı Mahallesi'nde Kırdarlar Camisi bitişiğinde olduğu tahmin edilmektedir²¹⁹. 1894 yılına gelindiğinde kent içinde hizmet veren karakolların adedi başkarakolhâne ile birlikte sayıları ona ulaşmıştır²²⁰.

²¹⁴ BOA., *DH. MKT*, 456/57, 7 Zilhicce 1319/17 Mart 1902.

²¹⁵ BOA., *Y. PRK. AZJ*, 12/64, 1 R 1305/ 17 Aralık 1887.

²¹⁶ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s.46; Kevseroğlu, *Safahat Min Tarih-i Kerkuk*, s. 508.

²¹⁷ Kent nüfusunun artması ile alanının genişlemesinden dolayı ihtiyaç duyulan güvenlik tedbirleri ile ilgili olarak bkz. BOA., *DH. MKT*, 2022/15, 27 R 1310/18 Kasım 1892.

²¹⁸ BOA., *ML. MSF. d.*, 9455, 1267/1851-1277/1860.

²¹⁹ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 45.

²²⁰ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 139.

Baş karakolhâne ilişkin verilere Kerkük belediye binasına ilişkin tutulan tutanaklardan ulaşıyoruz. Buna göre 1875'lerden itibaren Kerkük binasının alt katı zaptiye dairesi olarak baş karakolhâneye kira usulüyle tahsis edilmiştir. Belediyenin alt katında hizmet veren zaptiye dairesi, 1898 yılına gelindiğinde ihtiyaca cevap veremeyecek bir duruma gelmiştir. Zaptiye dairesi tamir ihtiyacının dışında hükümet konağının güvenliğini sağlayabilecek kadar yeteri derecede bir zaptiyeyi alabilecek genişlikte olmadığı gibi zaptiyelerin binecekleri atlar için bir ahırdan da yoksundur. 1898'de hükümet konağının güvenliğini sağlayan zaptiyelerin ikamet edebileceği bina ile bu zaptiyelerin bindiği atların barınabileceği ahırın inşâsı yönünde yerel makamlarca merkezî hükümetten izin istenmiştir. Binanın inşâsına yönelik hazırlanan keşif defterinde; binanın 13.292 kuruşa mal olacağı, hesaplanmıştır. Bunun 7005 (yedi bin beş) kuruşu kurulan bir komisyon tarafından bağış/yardım olarak toplanılmıştır. Geriye kalan meblağın da zaptiye binasının inşaatı sırasında verilmesi hâlinde üst katı beş odadan ibaret bir zaptiye dairesi ve alt katı zaptiyeler için bir koğuş ve karşısında da elli kadar hayvanı barındıracak bir ahırın yapılabileceği belirtilmiştir. Merkezî hükümet binanın inşaat giderinin fazlalığına dikkat çekerek söz konusu mâlî tahsisatın yapılamayacağını ifade etmesi üzerine Kerkük Meclisi geri kalan paranın da bağış olarak toplanabileceğini ve binanın yapılması hususunda gerekli onayın verilmesini talep etmiştir²²¹.

Başkarakolhâne olarak adlandırılan zaptiye dairesinin öngörülen ihtiyaçlar dâhilinde inşâ edilip edilmediğini bilemiyoruz ancak daha sonraki tarihlerde Çay Mahallesi'nin özellikle çarşı caddesi kısmında ve Korya'nın hükümet konağına giden yola bakan tarafında başkarakolhâne olarak anılan bir binanın var olduğunu görüyoruz²²². Bu binanın yapısına ilişkin herhangi bir veriye ulaşılmamakla beraber bina, her iki yakaya hizmet verebilecek bir yerde inşâ edilmiştir. Bununla beraber 1898 yılında Piryadi Mahallesi'nin Hacı Ömer Sokağ'nda bir²²³ ve 1900 yılında Kerkük Taş Köprüsü'nün kale ucunda Süleymâniye'ye giden şose yolun başlangıcında masrafları Kırdarzâde Hacı Ali tarafından karşılanarak yapılan diğer bir karakolhânenin²²⁴ kent

²²¹ BOA., İ. AS, 25/1316R-14/27 R 1316/14 Eylül 1898.

²²² VGM, 608/244.265, s. 246, 13 S.1335/9 Aralık 1916.

²²³ MG, Sa. 522, s. 3, 4 Ra1317/12 Ağustos 1899.

²²⁴ MG, Sa. 580, s. 2, 2 B 1318/26 Ekim 1900.

içindeki yerlerini tespit etme imkânı bulduk. Diğer karakolhânelerin kentin hangi noktalarında bulunduğuna ilişkin verilere ulaşma imkânı bulamadık.

3.4.2. Eğitim Kurumları

3.4.2.1. Medreseler

3.4.2.1.1. Şâh Gazi Paşa Medresesi

Şah Gazi Paşa medresesi, kiliseden çevrilmiş olan Ulu Cami'nin avlusunda bulunmaktadır. Medresenin söz konusu kilise binasının bir bölümünü teşkil etmesi nedeniyle Kerkük'ün en eski medresesi olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ile beraber 1657'de Şehrizar beylerbeyi olarak Kerkük'te bulunan Şâhsuvaroğlu Şâh Gazi Paşa'nın yapıyı ciddî bir onarımdan geçirmesi veya tam anlamıyla yeniden inşâ etmesi münasebetiyle Şâh Gazi Paşa Medresesi olarak anılmıştır²²⁵. Medrese giderlerinin karşılanması için Tercil, Leylan ve Karahasan malikâne gelirleri vakfedilmiştir²²⁶. Medresenin 1894 yılına kadar eğitim faaliyetlerini yürüttüğü ve müderrislerle beraber 12 personelin hizmet verdiği görülmektedir²²⁷.

3.4.2.1.2. Sehrani Ali Medresesi

Kerkük müftülerinden Sehrani Ali Efendi tarafından Kerkük valilerinin ikamet ettiği sarayın yakınında, “bina ve ihya” (inşâ) edilmiştir²²⁸. Medresenin kesin olarak hangi tarihte inşâ edilmiş olduğunu bilemiyoruz. Ancak bazı verilerden hareketle yaklaşık bir tarih verilebilir. Sehrani Ali Efendi medreseyi kurduktan ve bazı malikâne gelirlerini vakfiye envanterine dâhil ettikten sonra, vakıf şartnâmesinde medresenin yönetimi ile dersiamlık vazifelerinin kendi evlatlarına tahsis ettiği anlaşılmaktadır. Kendisinin vefatından sonra oğlu Hamza bin Ali Efendi 1756 yılında medresenin müderrisi olarak görülmektedir²²⁹. Bu vazifesini ölüm tarih olan Aralık 1773 yılına kadar sürdürmüştür²³⁰. Yine 1732 yılına ait bir kayıta Hamza bin Ali Efendi'den,²³¹

²²⁵ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1325/1907*, s. 212; Zabit, *a.g.e.*, s. 138.

²²⁶ *BOA., EV. MKT*, 3330/21, 23 Ş 1327/9 Eylül 1909.

²²⁷ *VGM. d.*, 816/43, s. 84-85, 27 Ş 1311/5 Mart 1894.

²²⁸ *BOA., C. MF*, 29 Z 1255/4 Mart 1840.

²²⁹ *VGM. d.*, 662/96. s. 191, 8 Ra 1170/1 Aralık 1756.

²³⁰ *VGM. d.*, 664/20, s. 38, 13 L 1187/28 Aralık 1773.

²³¹ Karadağı bir yazmaya dayanarak Hamza bin Ali Efendi'nin künyesini; Hamza İbni Ali Efendi ibni Muhammed Efendi ibni İsmail Efendi ibni Ali Efendi ibni Pir Efendi'ye nispet ederken medresenin banisi olan Ali Efendi'yi de Ali bin Muhammed el Surçi el Hariri'ye nispet etmektedir. Bkz. *A.g.e.*, s. 18.

“Kerkük eski müftüsü” olarak bahsedilmektedir²³². Bu verilerden hareketle Ali Efendi'nin medreseyi 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başına tekabül edebilecek bir tarihte inşâ etmiş olduğu söylenebilir.

Hamza Efendi'nin vefatından sonra dersiamlık vazifesi muhtemelen aile efradından Abdülvehap Efendi'ye geçmiştir²³³. Sehrani Ali Medresesi yerel hânedânlar döneminde Kerkük'ün en prestijli medresesidir. 1821 yılında medresede 8 dersiam görevlidir²³⁴. Medreseye 1850 tarihinde Molla Zeynelabidin Efendi bin Abdülğani Efendi, dersiam olarak atanmıştır. 1863'te Molla Zeynelabidi'in vefatıyla dersiamlığa Abdurrahman Efendi geçmiştir²³⁵. 1860 tarihinde Molla Fethullâh ve Molla Abdülğani medrese vakfının mütevelliliğini icra etmektedirler²³⁶. Korya bölgesinde mahalle taksimatının oluşması ile beraber medrese Şaturlu Mahallesi ile konumlandırılmaktadır²³⁷.

3.4.2.1.3. Hacı Muhammed Gavs Medresesi

Hacı Muhammed Gavs Efenedi Medresesi, Kerkük müftülerinden Hacı Muhammed Gavs tarafından kurulan camiye bitişik bir şekilde 1173/1759 yılında Kerkük Çarşısı'nın Helvacı esnafının bulunduğu kısımda inşâ edilmiştir²³⁸. Muhammed Gavs Efendi, anlaşıldığı kadarıyla medreseyi inşâ ettikten sonra medreseye mahsus olarak kurduğu vakfın tevliyeti ile müderrislik cihetlerini kendi soyundan gelenlere münhasır kılmıştır. Nitekim neslinden olan Seyyid Lütfullâh'ın 1857 yılında vefatı üzerine *bila veled fevt* olduğu yönünde merkezî hükümete verilen arzlar üzerine sözkonusu vazifeler, önce Molla Abdülkadir'e tevcih edilmiştir. Ancak daha sonra oğulların olduğu tespit edilince medresenin tevliyetiyle müderrislik cihetleri oğulları olan Seyyid Derviş Muhammed ile Seyyid Derviş Ahmed'e tevcih edilmiştir. Aynı aileden olduğu anlaşılan Seyyid Abdülgafur Efendi, Kerkük müftüsü olup 1809 yılına dek medresenin müderrisliği ile vakıf tevliyetini uhdesinde olarak yürütmüş, onun *bila veled* vefatıyla “li ebeveyn karındaşı” (kardeşi) Abdülfettah Efendi müderrislik ciheti ile

²³² BOA., İE. AS, 89/8230, 29 Z 1144/23 Haziran 1732.

²³³ VGM. d., 662/96. s. 191, 8 Ra 1170/1 Aralık 1756; VGM. d., 664/20, s. 38, 13 L 1187/28 Aralık 1773.

²³⁴ BOA., C. MF, 89/4442, 29 Ca 1236/4 Mart 1821.

²³⁵ VGM. d., 169/1.58, s.128.

²³⁶ BOA., EV. d., 17484, s. 2, 1277/1860.

²³⁷ BOA., EV. MKT, 3330/21, 23 Ş 1327/9 Eylül 1909.

²³⁸ VGM. d., 680/4, s. 8, 23 Za 1224/30 Aralık 1809; BOA., EV. MKT, 3330/21, 23 Ş 1327/9 Eylül 1909; Zabit, a.g.e, s. 139.

vakıf tevliyetini üzerine almıştır²³⁹. Medreseye Tuzhurmatu Malikânesi yarı gelirleri vakfedilmiştir²⁴⁰.

3.4.2.1.4. Ahmediye Medresesi

Arslan Paşa tarafından inşâ edilmiştir. Arslan Paşa büyük bir ihtimal ile Kerkük beylerbeylerindedir. Zira kendisine Kerkük'te atfedilen başka eserler de vardır. Medresenin kentin neresinde olduğuna ilişkin bir kayda rastlamadık ancak Şaturlu Mahallesi'nde bulunan Arslan Camisi'nden bu yapının camiye bitişik bir alanda kurulmuş olduğu söylenebilir. Medrese 1862 yılında faal olup müderrislik ciheti ile bir ailenin tasarrufunda bulunmaktadır²⁴¹.

3.4.2.1.5. Ferhâdzâde Medresesi

Ulaşılabilen kayıtlar medresenin inşâ edildiği tarih ile kentin neresinde olduğuna ilişkin kesin veriler sağlamıyor. Medrese adından anlaşılacağı üzere Ferhâdzâde ailesine mensup hayırseverler tarafından inşâ edilmiştir. Nitekim bu aileden Hacı Süleyman Çelebi ve kardeşi Abdülkadir'in Çukur Mahallesi'nde bir cami inşâ etmiş oldukları kayıtlara yansımıştır²⁴². Bu medresenin de camiye bitişik bir kısımda bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Medresenin kuruluş tarihi ise kanaatimizce caminin kuruluş tarihi ile aynı döneme denk gelmektedir. Caminin kuruluşu 1818 ile tarihlendirilmektedir²⁴³. 1854 yılında medresede yatılı olarak iki "fakaya" (öğrenci) yatılı olarak bulunmaktadır. Bu öğrencilere "ratib ekmeği" namıyla sekiz ay boyunca toplamda 67 kuruş 20 para, vakıflara ait Kerkük'teki Tahmishânenin kira gelirlerinden karşılanmıştır²⁴⁴. 19. yüzyılın sonlarında da faal bir durumda olan medresenin 1895 yılında müderrisi Nakşibendî Tarikatı'nın Halidîye koluna mensup ve aynı zamanda medresede de tarikat faaliyetlerini de yürüten Şeyh Hızır Efendi'dir. Bu tarihte hem müderrislik maaşı ve hem de tarikat faaliyetlerinin yürütülmesi için Mûsul valisi tarafından Sadaret'e maaş bağlanması yolunda bir arıza kaleme alınmıştır²⁴⁵.

²³⁹ VGM. d., 680/4, s. 8, 23 Za 1224/30 Aralık 1809.

²⁴⁰ BOA., EV. MKT, 3330/21, 23 Ş 1327/9 Eylül 1909; BOA., İ. MMS, 133/4859, 4 Ra 1307/27 Aralık 1889.

²⁴¹ BOA., EV. MH, 857/78, 10 L 1278/11 Mart 1862.

²⁴² VGM. d., s. 28. Trhz.

²⁴³ İsmet Refik Sarıkahya, *Tarih-i Cevami' ve Mesacid-i Kerkuk*, Dar Alhikma, London 2015, s. 68.

²⁴⁴ BOA., EV. d., 15050/2, s. 3, 25 Ca 1271/13 Şubat 1855.

²⁴⁵ BOA., DH. MKT, 204/42, 20 L 312/16 Nisan 1895.

3.4.2.1.6. Ahmed Bey Medresesi

Ahmed Bey Medresesi, Neftçi-zâde ailesine mensup olup Kerkük mütesellimliğini icra eden Ahmed Bey tarafından 1840 yılında Korya kent alanında inşâ edilmiştir²⁴⁶. Ahmed Bey, medreseyi inşâ ettikten sonra bitişiğinde yine kendisi tarafından inşâ edilen caminin masraflarını karşılamak üzere tasarrufunda bulunan neft kuyularının sekizde bir hissesini vakfetmiştir. 1892 yılında Kerkük'te bulunan neft kaynaklarının Emlak-ı Seniye'ye devredilmesi sırasında Ahmed Bey'in oğlu olan Hasan Bey, medrese ve caminin giderlerine vakfedilen hisseye vurguda bulunarak devir teşebbüsünün durdurulmasını talep etmiştir²⁴⁷. Vakıf muhasebe defterine yansıdığı kadarıyla 1865 yılında medresede yatılı öğrenci bulunduğu ve bu öğrencilerin "nan-ı aziz bahası" (yiyecek masrafları)' na bir yıl süreyle 2000 kuruş harcama yapılmıştır²⁴⁸. 1869'da öğrencilere aynı kalemden yapılan harcama ise 3000 kuruştur²⁴⁹.

3.4.2.1.7. Ali Bey Medresesi

Kayıtlarda Ali Bey Camii Medresesi olarak geçmektedir. Ali Bey adında bir hayırsever tarafından cami ile birlikte Korya'da inşâ edilmiştir. Mahalle tasnifi ile birlikte tutulan kayıtlarda Bekler Mahallesi'nde olduğu belirtilmektedir. İnşa tarihi hakkında ulaşılan kayıtlar herhangi bir veri içermemektedir. Medresenin müderrislik, talebe ve tamirat giderleri için kurucu Ali Bey tarafından Bazyan, Bikarlar, İncîrân ve Delvehuran köyleri ve etrafında bulunan mezra malikâneleri vakfedilmiş ve vakfın yönetimine kendin neslinden olanların atanmasını şart koşmuştur. Cami ve Medrese vakfının 1867 yılına ait muhasebe kayıtlarında Ali Bey neslinden olun Mahmud Bey vakıf mütevellisi olarak vefat etmiş ve yerine oğullarından Abdülcelil, Halil ve Şevket tayin edilmiştir. Muhasebe kaydında Ali Bey için Mahmud Bey'in ecdadı olarak bahsedilmektedir. Arada kaç nesil olduğu noktasında bir bilgi yoksunluğu medresenin inşâ tarihi hakkında sağlıklı bir tahmin yürütmemizi engellemektedir. Medrese ve camiye tahsis edilen malikânelerin 1867 yılı itibari ile yıllık geliri 15000 kuruştur. Ancak malikânelerin dönemin yağmacı aşireti olan Hemavend Aşireti'nin etki alanında olması dolayısıyla gelirlerin çoğu toplanılamamaktadır. Bu dönemde medrese müderrisi

²⁴⁶ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s.33; Sarıkahya, *a.g.e.*, s. 75.

²⁴⁷ BOA., BEO, 77/5726, 4 Ra 1310/26 Ekim 1892.

²⁴⁸ BOA., EV. MH, 1536/234, 27 R 1282/19 Eylül 1865.

²⁴⁹ BOA., EV. MH, 1675/22, 11 M 1291/28 Şubat 1874.

dönemin en saygın ulemalarından Abdullâh Hızırı Efendi'dir. Sözkonusu medrese 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kerkük'ün en saygın medresesidir²⁵⁰.

3.4.2.1.8. Bekir Ağa Medresesi

Bekir Ağa Medresesi, Hacı Bekir Ağa tarafından yapılan cami ve dergâha bitişik inşâ edilmiştir. Medreseye ilişkin ulaşılabilen kayıtlarda inşâ tarihi hakkında veri bulunmamaktadır. Ancak Ağa unvânı Irak'ta "valilerin yakın yönetici sınıfı" anlamında kullanılmakta ve genellikle alt idarî birimlere mütesellim olarak atanmakta veya mukataaların sorumluluklarını üstlenmektedirler²⁵¹. Bu anlamda 1822 yılında Bağdâd Valisi Davud Paşa'nın Kerkük'te mütesellimliğini yapan ve daha sonraki yıllarda Kerkük bölgesindeki etkin gücü ile Davud Paşa'ya muhalefet eden Bekir Ağa adında biri kayıtlara yansımıştır²⁵². Bu medrese eğer söz konusu kişi tarafından inşâ edilmiş ise 1800-1822 yılları arası dönemde inşâ edilmiş olma ihtimali yüksektir. Bekir Ağa inşâ etmiş olduğu medrese, cami ve dergâh için Kerkük'te bir değirmenin gelirlerini tahsis etmiştir. Vakfedilen değirmenin zaman içinde yıkılması ve işletilememesinden dolayı medrese ile birlikte diğer yapıların gelirden yoksun olmasına ve bundan kaynaklı bakımsızlık nedeniyle 1854 yılına geldiğinde söz konusu yapılar, hizmet veremeyecek bir hâle gelmiştir. 1854 yılında Şehrızor eyalet valisi Seyyid Ali Paşa varlıklı birkaç kişiden topladığı bağışlarla medresenin bir kısmını âdetâ yeniden inşâ ettirmiş; ancak toplanan paranın yetmemesi üzerine merkezî hükümetten Evkaf Hazinesi'nden gerekli tahsisatın yapılarak yarım kalan tamiratın bitirilmesini istemiştir. Merkezî hükümet, akarı olmayan yapılara evkaf hazinesinden bir tahsisatın yapılamayacağı cevabını verince Ali Paşa, medrese ile birlikte diğer yapıların tamiratını tamamlayarak onları hizmete yeniden sokmuştur. Medrese ve diğer yapılar Kadirî Şeyhi Şeyh Abdurrahman tarafından talep edilmiş ve Vali Ali Paşa bu talebi merkezî hükümete bildirmiştir²⁵³.

²⁵⁰ BOA., EV. MH, 1269/180, 20 Ca 1284/19 Eylül 1867; BOA., EV. MH, 1286/159, 3 Za 1284/26 Şubat 1868; BOA., EV. MKT, 1395/46, 3 Ş 1304/27 Nisan 1887.

²⁵¹ Değerlendirmemize esas teşkil eden kayıtlar için bkz. BOA. İ. MVL, 387/16890.Lef.12, Tarih 9 S 1273/9 Ekim 1856; BOA., H. H, 377/20477-H. 26 L 1251/14 Şubat 1836.

²⁵² Bekir Ağa'ya ilişkin kayıtlar için bkz. BOA., H. H, 788/36750-F 3 L 1239/1 Haziran 1824; BOA., H. H, 788/36750-G, 3 L 1239/1 Haziran 1824.

²⁵³ BOA., EV. MH, 620/191, 10 M 1271/3 Ekim 1854.

3.4.2.1.9. Abdurrahman Efendi Medresesi

Abdurrahman Efendi Medresesi, Talabanî şeyhlerinden Şeyh Abdurrahman Efendi tarafından cami ve tekkelerine bitiş bir alanda kurulmuştur. Şeyh Abdurrahman'ın medreseyi hangi tarihte inşâ ettiğini tam anlamı ile bilinmemektedir. Ancak 1848 yılında tekkesi bitişğinde inşâ ettiği cami ile beraber yapılmış olma ihtimali kuvvetlidir²⁵⁴. Zira caminin inşaatından iki yıl sonra medresenin de içinde bulunduğu tekke ve cami kompleksinin mâlî gelirlerinin yetmediğine ilişkin arıza merkezî hükümete bildirilmiştir²⁵⁵. Medresenin banisi olan Şeyh Abdurrahman ve ölümünden sonra oğlu Şeyh Ali, Kerkük'te icazetleri en muteber âlimlerdendirler.

3.4.2.1.10. Abdalbaki Efendi Medresesi

Sözkonusu medrese, kadirî Tarikatı şeyhlerinden Şeyh Abdalbaki bin Derviş İsmail tarafından 1885 yılında Şaturlu Mahallesi'nde cami ve tekkesine bitişik bir mevkide inşâ edilmiştir. Medrese inşâ tarihinden iki yıl sonra 60 mevcutlu bir talebe potansiyeli ile karşımıza çıkmaktadır²⁵⁶.

3.4.2.1.11. Hacı Mustafa Efendi Medresesi

Medrese, Kırdarzâdelerden Hacı Mustafa bin Muhammed Efendi tarafından Avcı Mahallesi'nde yine inşâ ettiği camiye bitişik yapılmıştır²⁵⁷. Medresenin inşâ tarihi Kerkük şairlerinden Abdullâh Kudsî tarafından kaleme alınan ve mermer kitabe üzerine işlenen manzumeye göre 1885 yılıdır²⁵⁸. Medrese giderleri 1916 yılına kadar bizzat Hacı Mustafa Efendi tarafından karşılanmıştır. Aralık 1916 yılında Kerkük'te Mağaza hânı olarak adlandırılan hânın ikinci katında bulunan dükkânlar ve diğer beş adet dükkânın gelirleri vakfedilmiştir. Vakıf şartnâmesinde dükkân gelirlerinin müderris maaşı, genel giderler ve tamirat masrafları dışında yatılı iki öğrenciye burs olarak verilmesi ön görülmektedir²⁵⁹.

²⁵⁴ Şeyh Abdurrahman'ın inşâ ettiği caminin tarihi için bkz. Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 36.

²⁵⁵ BOA., MVL, 125/30202, 24 N 1264/26 Temmuz 1848.

²⁵⁶ BOA., Y. PRK. AZJ, 12/10. 1304/1886; VGM. d,166/36, s. 86, 9 S 1305/27 Ekim 1887.

²⁵⁷ VGM. d., 165/20, s. 28. Trhz.

²⁵⁸ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 56-57.

²⁵⁹ VGM, 608/244.265, 13 S.335/9 Aralık 1916.

3.4.2.1.12. Hamidiye Medresesi

Bu medrese 1890'lı yıllarda Sultan Abdülhamid adına açılmıştır. Kentin hangi noktasında bulunduğuna ilişkin bir kayda rastlanılmadı. Medrese müderrisi olarak Ali Hikmet Efendi'nin 1892 yılında maaşa bağlanması yönünde merkezî hükümetten talepte bulunulmuştur²⁶⁰. Medresenin ilk mezunu “*saye-i marifetvâye-i hazreti cihânbâni..*” 1901 yılında verdiği anlaşılıyor. Nitekim talebelerinden olan Salih Efendi'nin medreseden mezun olması münasebetiyle mülkiye, askeriye, şeyhler, ulema ve yerel eşrafın katıldığı bir törenle müderrisi Hikmet Efendi tarafından icazetnâmesi verilmiştir²⁶¹.

Kerkük medreseleri cami veya tekkeye bitişik bir alanda, ihtişamdı uzak bir şekilde inşâ edilmişlerdir. Eğitim, medresenin kurumsal yapısı üzerinden ziyade âlim veya müderrislerin ilmi şöhretlerine bağlı yürütülmüştür²⁶². Bu durum müstakil medrese yapılarının kentsel mekân içinde önemli bir öge olarak yer almasına mani olmuştur. Merkezîleşme politikalarının kapsamlı bir şekilde yürürlüğe girdiği 1850 yılına kadar devlet Şehrizer bölgesinin ulema potansiyelini²⁶³ kurumsal yapısına eklemek için Kerkük ve çevresinde bulunan malikâne gelirleri ile işlevlerini yitirmiş kimi kurumların vakıf gelirlerini ulema ve Şeyhlere tahsis etmiştir. Söz konusu tahsisat; taamiye, müderrislik, imamlık vb gibi belirli vazifelere karşılık verilirken aslında net belirlenmiş bir vazife tayini yapılmayan ve duaguluk adı altında bir kalem ile devlete karşı bir teveccüh oluşturma amacına matuftu. Bu dönem zarfında bölge âlimleri hangi kalem adı altında mâlî bir bağımlılığa tabi tutulursa tutulsun bölgenin köklü medrese geleneği mekânsal bir yapıdan ziyade âlim inisiyatifi üzerinden işlemeye devam etmiştir. Kerkük'te 1891'de beş; 1894'te de yedi medresenin olması²⁶⁴ belirtilen etkenlerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

²⁶⁰ BOA., İ. DH, 1279/100657, 21 Za 1309/17 Haziran 1892.

²⁶¹ MG, Sa. 600, s. 2, 1 Z 1318/ 22 Mart 1901.

²⁶² Irak'ın genel eğitim durumunun anlatıldığı be değerlendirmemize esas teşkil eden rapor için bkz. BOA., Y. EE, 7/12, 24 L 1297/29 Eylül 1880.

²⁶³ Osmanlı döneminin medrese merkezleri olarak Bağdâd, Halep, Şam, İstanbul ve Şehrizer olarak belirtilmekte ve Şehrizer söz konusu merkezler arasında birinci sırada zikredilmektedir. Bkz. Kemp, a.g.m, s. 204.

²⁶⁴ Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891, s. 13; Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894, s. 298.

3.4.2.2. Mektepler

3.4.2.2.1. Sıbyan Mektepleri

1899 yılına dek, başta Kerkük olmak üzere, bütün Mûsul vilayetinde temel eğitim sıbyan mekteplerinde verilmektedir. Bu mekteplerin temel eğitimde tekel oluşturması durumunu, gerek merkezî hükümet gerekse de yerel hükümetler 19. yüzyılın sonuna kadar kıramadılar²⁶⁵. Bu okullarda Şehrizeror'un etkin ulema zatları ders vermektedirler. Bu okullar zamanla Kerkük halkının çok rağbet ettiği okullar olmuşlardır. Zira Kerkük halkının ekseriyetle Türkçe konuşma potansiyelinden dolayı kent, Irak'ın memur ambarı olmuş ve yerel memur ihtiyacı bu okulların mezunlarından sağlanmıştır. Mezunların herhangi resmi bir kurumda iş bulabilme imkânı 19. yüzyılın sonuna kadar bu okullara yönelik rağbette bir eksilmeye yol açmamıştır. Kerkük doğumlu memurların ekserisinin sıbyan mektebi mezunu olması²⁶⁶ bunun açık göstergesini teşkil etmektedir.

Bu okullar; tekke, cami ve mescitlerde veya bunlara bitişik müstakil alanlarda bulunmaktadır. 1894'te Kerkük'ün değişik noktalarında toplamda 15 adet sıbyan mektebi bulunmaktadır²⁶⁷. Bu sayı 1902'ye kadar bir değişikliğe uğramamıştır²⁶⁸. Bununla beraber kalenin Ağalık Mahallesi'nde Molla Dursun adında dul bir kadın, kendi evini kimsesiz ve engelli kız çocuklarına mektep yaptığı ve bu okula nisa mektebinin hocası olarak Molla Dursun Hanım'a Belediye bütçesinden 100 kuruş bağlanması sıbyan mektebi düzeyinde başka bir okulun kentte hizmet yürüttüğünü göstermektedir. Bu okulun eğitim müfredatı, "*Mushâf-ı Şerîf'e kerâit ve ta'lim...*"(kuran öğretilmesi) olarak belirtilmiştir. Okulun ne zamandan beri eğitim faaliyeti yürüttüğü kesin olarak bilinmemekle beraber 1885-86 yıllarında faaliyete başladığını ve beş altı yıllık bir geçmişi olduğunu söylemek mümkündür. Molla Dursun Hanım'a Belediye bütçesinden bağlanan 100 kuruş aylık Mihdi Paşa'nın Kerkük mutasarrıflığına atanması (1891-1892) ile kesilmiş ancak Mûsul valisi Tahir Paşa'nın Kerkük'e yaptığı ziyaret sırasında mektep faaliyetlerinin aksamaması için rüştiye mektebine tahsis edilen ve Ziraat Bankası'nda toplanan maarif hissesinden karşılanması

²⁶⁵ Gerek merkez ve gerek mülhakat vilayette mektebi ibtidai tabirine bi hak-ı layık hiçbir mekteb mevcut olmayub her taraftaki mekteplerin atik sıbyan mekteplerinden ibaret olduğu malumdur". *MG*, Sa. 507, s. 1, 5 Z 1316/16 Nisan 1899; *MG*, Sa. 526, s. 1-2, 25 R 1317/2 Eylül 1899.

²⁶⁶ Değerlendirmemize esas teşkil eden kayıtlar; *BOA.*, *Y. A. HUS*, 362/14, *BOA.*, *HH. SAİD. MEM*, 28/4, 52/1, *BOA.*, *DH. SAİD. d.*, 6/535, 148/21, 153, 0146/241, 38/61, 8/317, 4/412, 8/631, 9/829.

²⁶⁷ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 298.

²⁶⁸ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 245.

talimatını vermiştir. Bu talimata karşı Kerkük Ziraat Bankası Müdürü, merkezi hükümete gerekli bilgilendirmede bulununca maarif hissesinden kız mektebine para aktarılamayacağı görüşü ifade edilmiştir²⁶⁹.

3.4.2.2.2. Rüştîye Mektebi

Temel eğitim ile yüksek öğrenim arasında köprü işlevi gören rüştîye mektepleri Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulması ile ilk olarak 1847'de İstanbul'da açılmıştır. Eğitim yapısının iyileştirilmesi noktasında yapılan reformların yavaş işlemesi ve çeşitli teknik sorunların doğurduğu açmazlardan dolayı rüştîye mekteplerinin yaygınlaşmasının önündeki temel engeller olmuştur²⁷⁰. Rüştîyelere ilişkin sürecin bir devamı olarak Irak'ta açılan ilk Rüştîye Mektebi 1861 yılında Kenan Paşa'nın idarî teşebbüslerine dayandığı ileri sürülmektedir²⁷¹. Kerkük'te kurulması ise çok geç bir tarihte reformcu Vali Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliğine atanmasını bulmuştur. Midhat Paşa'nın göreve başlar başlamaz mektebin inşâsı noktasında teşebbüslere giriştiği anlaşılmaktadır. Zira 1869'da göreve başlayan Midhat Paşa, mektebin açılması için gerekli finansmanı bağış yolu ile Kerkük halkından toplaması ve inşaatının Nisan 1870'te bitmesi bunun açık göstergelerini teşkil etmektedir. Halkın yardımları "hamiyetkârân ahâli" ile nisan ayında inşaatı tamamlanan mektep mayıs başında 80 kayıtlı öğrenci ile eğitim faaliyetlerine başlamıştır²⁷².

Midhat Paşa reformlarının uygulanması ihtiyacından acil olarak inşâ edilen mektep, toprak bir binadan mürekkepti. Mektep binası 1889 yılına kadar hiçbir onarım görmeden kullanılmıştır. 1889 ve 1891 yıllarında mutasarrıflık mevcut binanın artık kullanılamayacak derecede tahrip olduğu ve onarımı noktasında gerekli ödeneğin sağlanılmasını çeşitli vesilelerle merkezi hükümete bildirmiş ancak herhangi bir sonuç alamamıştır²⁷³. 1893 yılında binanın yıkılma tehlikesinin ortaya çıkınca bina satılarak mektebin eğitim faaliyetleri bir hâna taşınarak sürdürülmeye çalışılmıştır. 1895'te Kerkük'ün köprübaşında mektebe ait yeni bir bina inşâ edilinceye kadar hân, eğitim faaliyetlerine ev sahipliği yapmaya devam etmiştir.

²⁶⁹ BOA., MF. MKT, 139/91, 30 B 1308/11 Mart 1891.

²⁷⁰ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s.61-63.

²⁷¹ Abdürezzak el Hilali, *Tarihi-i Te'allim fil Irak 1638-1917*, Vezaret'ül Mearif, Bağdâd 1959, s. 180.

²⁷² BOA., İ. DH, 613/42695, 10 S 1287/ 12 Mayıs 1870; *Zevra*, Sa. 61, sayfa 112, 20 Ra 1287/20 Haziran 1870.

²⁷³ BOA., MF. MKT, 107/82, 27 B 1306/ 29 Mart 1889; BOA., MF. MKT, 129/76, 27 Za 1308/4 Temmuz 1891

1895'te Taş Köprübaşında inşâ edilen rüştiye mektebinin yeni binasının temel atma çalışmaları kimi tartışmalara neden olmuştur. Kerkük'te yapılan binaların ön cephesinin batıya gelecek bir şekilde inşâsından kaçınıyor bu şekilde yapılan binalara da pek rağbet edilmiyordu. Mektep binasının inşâsı sırasında ön cephesinin batıya nazır bir şekilde inşâ edilmesi Kerkük ileri gelenlerinin haklı itirazlarına neden olmuş ancak bu itirazlar başta dikkate alınmamıştır. Bina yapımına ilişkin tören yapıldığında ileri gelenler bu itirazlarını gerekçeleriyle mutasarrıfla paylaşılınca itirazlar yerinde görülmüş binanın ön cephesinin değiştirilmesi talimatı mutasarrıf tarafından verilmiştir²⁷⁴.

3.4.2.2.3. Sanayi Mektebi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fakir ve kimsesiz çocuklara mesleki eğitim vererek ordunun ve sanayi sektörünün kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak üzere açılan Islahhâneler daha sonra sanayi mekteplerine dönüşmüşlerdir. Irakta sanayi mekteplerinin açılması daha önce Niş ve Tuna Valiliklerinde Islahâne adı ile ilk başarılı örneklerini açan Midhat Paşa'nın Bağdâd valiliği dönemine telkâbül etmektedir. Midhat Paşa valiliğinin ikinci yılında ilk olarak Bağdâd ve Kerkük'te birer sanayi mektebi açma çalışmalarını başlatmış ve bu çerçevede öncelikle mektebe uygun bir bina bulma yoluna gitmiştir. Zira mektep kimsesiz çocukların barınma ve eğitim ihtiyaçlarını bir arada karşılayabilecek bir yapıda olmalıydı. Bu yapıya uygun bir bina ise Kerkük'ün muhtemelen Keldani sakinlerinden olan Andriyanik'e ait bir konağın satın alınması ile bulunmuştur. Konak 18 oda, bir hamam ve "miyâh-ı cârî" kehriz, pınar vb su kaynağı ile sulanan geniş bir bahçeden oluşuyordu. Andriyanik konak bedeli olarak 45000 kuruş tavin etmiştir. Bu bedelin 15000'ini kendi bağıışı olarak düşürerek 30000 kuruşluk bedel ile okula satmıştır. Bu bedelin tamamı yardımseverler tarafından karşılanarak Eylül 1870'te "biçaregân etfal" (kimsesiz ve fakir çocuklar) 'ın okula alınması yönünde kayıtlar alınmaya başlanmıştır. Okul hayırseverlerin yardımıyla açılmış olmasına karşın öğrencilerin fakir ve kimsesiz olması ve bunların yatılı olmaları sürekli bir masraf zinciri gerektirmiş ve bu durum okula ilişkin kaygıları artırmıştır. Midhat Paşa başlangıçta okulun halkın yardımlarına bağlı olduğunu; ancak daha sonra okulun kendi masraflarını karşılayabilecek ölçüde üretim yaparak kendi masraflarını kendisi

²⁷⁴ BOA., *MF. MKT*, 290/10, 14 Ra1313/4 Eylül 1895.

karşılacağını vurgulamıştır²⁷⁵. Ancak işler Mithat Paşa'nın öngörüsüne göre yürümemiştir. Okulun düzenli mâlî bir tahsisat veya bir bütçeye sahip olmaması ve tamamen bağış ve yardımlara bağımlı olması özellikle Midhat Paşa'nın görevden ayrılması sonrasında ciddi sıkıntılara sebebiyet verdi. Nitekim 1875 yılında Kerkük Sanayi Mektebi'nin öğrencileri tarafından Bağdâd Valiliği'ne gönderilen mektupta; öğrenciler, okula yönelik ilgisizlikten şikâyet ederek okul nezdinde eğitimin önemini vurgulamışlardır²⁷⁶. Okul Midhat Paşa'nın Bağdâd Valiliği'nden ayrılması sonrasında özellikle mâlî sıkıntılardan kaynaklı meydana gelen bazı aksamalara rağmen Kerkük'ün Mûsul vilayetine merkez olduğu 1879 yılına kadar eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü kuvvetle muhtemeldir. 1879'da baş gösteren ve tüm Irak'ta büyük bir yıkıma neden olan kıtlık tüm hayatı felç ettiği gibi okulun da kapanmasına yol açmıştır. Okulun kapanmasıyla mevcut öğrencilerin dağılması bir yana kıtlığın yarattığı kriz ve tahripten kimsesiz ve fakir çocukların sayısında da ciddi bir artışa neden olmuştur. Kıtlıktan kaynaklı kimsesiz çocukların sayısında meydana gelen artıştan olsa gerek 1880 yılında Mûsul Vilayet Valisi Abdünnafi İzzet Bey, merkezî hükümette bölgede sanayi mektebine olan büyük ihtiyacı bildirmiş ve Belediye tarafından sanayi mektebinin açılması için izin talebinde bulunmuştur. Şura-yı Devlet'in valinin talebini yerinde bularak gerekli izini vermesine mukabil okulun açılmasında herhangi bir muvaffakiyet sağlanamamıştır²⁷⁷. Sanayi mektebinin açılması yönünde zaman zaman kimi talepler zuhur etmesine mukabil açılması ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarını bulmuştur. Mektep Mayıs 1916'da açılan yeni binasında eğitim faaliyetlerine başlamıştır²⁷⁸.

3.4.2.2.4. İptidai Mektepleri

Osmanlı Devleti'nin idarî anlamda yürüttüğü ısrarlı merkezî çabalara karşın eğitim anlayış ve kurumlarında yerellik, farklılık ve kural dışılık hâkim anlayışın standartlaştırma dayatmalarına karşı en güçlü direnci göstermiştir²⁷⁹. Osmanlı sınır boyunun ideolojik tahkimatının kalelerinden olan Şehrîzor, bu direncin en güçlü olduğu bölge olmuştur. Bu direnç özellikle de temel eğitimde şiddetli bir şekilde kendini

²⁷⁵ Zevra, Sa. 87, s.1, 23 B 1287/19 Ekim 1870.

²⁷⁶ Hilali, a.g.e, s. 182.

²⁷⁷ Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies*, Vol. 5 Issue 3, May 2013, s. 163.

²⁷⁸ Kurt, a.g.m, s. 164.

²⁷⁹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 35-6.

göstermiştir. Bu münasebetle 19. yüzyılın sonuna kadar Kerkük'te iptidai mekteplerin açılması ve yaygınlaştırılmasında herhangi ve sonuç alınmamıştır. Temel eğitimin verildiği tek kurum eski “atik”, sıbyan mekteplerinden ibaretti. 1899'da vilayet aydınları, temel eğitimin gerekliliği ile İptidai mekteplerin önemi hakkında vilayet gazetesinde makaleler kaleme almak suretiyle halkı bilinçlendirmeye çalışılmışlardır. “*Terbîye-i etfâl*” (çocukların eğitimi) konusunda gelişmiş toplumlar olan Rus ve İngiliz yaklaşımlarından numuneler vermişlerdir. İptidai mekteplerin açılmasının temel eğitimin gereklerinden olduğu ve muntazam iptidai mektepleri bulunmayan yerlerdeki rüştiye ve idadiye mekteplerinin ne kadar mükemmel olurlarsa olsun istenilen faydayı sağlamayacağını vurgulamışlardır²⁸⁰.

Kamuoyunu bilinçlendirmeye dönük olarak vilayet gazetesinden yayınlanan makalelerden sonra Kerkük ve çevresinde iptidai mekteplerin açılmasına yönelik ilk resmî teşebbüs Ağustos 1899'da Kerkük Mutasarrıflığı'nca yapılmıştır. Mutasarrıflık tarafından Meclis-i Vükelâ'ya gönderilen yazıda; Kerkük merkezde iki Tısın, Beşiri, Leylan, Tazehurmatu köyleri ile Tuzhurmatu, Dakuk ve Karatepe nahiyelerinde birer olmak üzere toplam dokuz adet iptidai mektebinin açılması ve bu mekteplere 350'şer kuruşla birer muallim, 50'şer kuruşla birer hademe ve 500 kuruş maaşla bir seyyar müfettişin istihdamı yönünde talepler dile getirilmiştir²⁸¹. Bütün bu çabalara karşın Kerkük'te İptidai mekteplerin açılması ancak Mûsul Valisi Hazım Tepeyran'ın Ekim 1900'de Kerkük'e yaptığı ziyaret esnasında mümkün olabildiği. Tepeyran Kerkük'e gelir gelmez muhtemelen okulların açılmasına karşı muhtemel muhalefet teşebbüslerinin önünü almak için önce mahalle muhtarlarıyla bir toplantı yapmış²⁸² ve akabinde iptidai mekteplerin açılması için fiili çalışmalar başlatmıştır. Bu kapsamda hükümet konağı bitişiğinde ve Korya Mahalleleri'nin tam ortasına düşen bir mevkide birer mektep açarken üçüncü mektebi de kale alanında tesis etmeye muvaffak olmuştur. Korya alanında açılan her iki mektep var olan sıbyan mekteplerine birer koğuş ilave edilerek eğitime açılmıştır. Kale alanındaki mektep ise inşaat mevsiminin açılmasına kadar geçici bir yer kiralanmak suretiyle açılmıştır. Bu mekteplerin öğretmen ve hizmetli maaşlarıyla sair giderleri olan yıllık 9000 kuruşun yaklaşık 5000 kuruşu

²⁸⁰ *MG*, Sa. 507, s. 1, 5 Z 1316/17 Mart 1899; *MG*, Sa. 511, s. 1, 8 M 1317/19 Mayıs 1899.

²⁸¹ *BOA.*, *İ. HUS*, 76/2, 16 R 1317/24 Ağustos 1899.

²⁸² *MG*, Sa. 577, s. 1, 10 C 1318/15 Ekim 1900.

eğitime tahsis edilen “zebhiye” vergisinden²⁸³ geriye kalan kısmının da Kerkük Belediyesi bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır²⁸⁴.

Kerkük’te 1902 yılı itibariyle iptidai mektep sayısı hâlâ Mûsul Valisi Hazım Tepeyran’ın teşebbüsleriyle kurulan üç mektepten ibarettir. Hükümet konağı bitişğinde kurulan mektep, Numûne-i Feyzi’l-Etfâl Mekteb-i İptidâisi olarak kayıtlara geçmiştir. Mektebe 170 talebe kayıtlıdır. Mektep personeli: muallim-i evvel Rüşdi Efendi, muavin Seyid Muhammed Cevad Efendi, sani Seyyid Mustafa Efendi, salis Molla Mustafa Efendi’dir. Korya’da açılan mektep de Korya Mekteb-i İptidâisi adı ile kayıt altına alınmıştır. Burada da 110 talebe kayıtlıdır. Personel olarak; Muallim-i evvel Muhammed Efendi, muavini olarak da Abdullâh Efendi görülmektedir. Son olarak kalede bulunan iptidai mektebidir. Bu mektep de kalede: Ağalık Mekteb-i İptidâisi olarak geçmekte ve burada 98 talebe kayıtlıdır. Muallim-i evvel: Tefik Efendi, muavini ise Abdülmecid Efendi’dir²⁸⁵.

3.4.2.2.5. Gayrimüslim Mektepler

3.4.2.2.5.1. Musevi Mektebi

Kerkük’te Musevi cemaatine ait olup kuruluşu 1815 yılına dayanan ibtidai düzeyde bir mektep bulunmaktadır²⁸⁶. Bu okulun kentin hangi noktasında olduğuna ve yapısal özelliğine ilişkin bir malumatımız bulunmamaktadır. Ancak Kerkük’te Yahudilerin Zaviye-i Süflâ bölgesinin Musalla Mahallesi çevresinde meskûn oldukları dikkate alındığında mektebin bu alanda olma ihtimali ön plana çıkmaktadır. Mektebin iptidai düzeyde olması ve iptidai mekteplerin müfredatının ağırlıklı olarak dinî içerikte olması mektebin ibadethâne bünyesinde veya ona bitişik bir alanda olduğuna ilişkin kanaat uyandırmaktadır.

3.4.2.2.5.2. Keldanî Mektebi

Kerkük’te ne zamandan beri faaliyet hâlinde olduğu belli olmayan ve iptidai düzeyde hizmet veren Keldanî Hristiyanlarına ait bir mektep bulunmaktadır. Bu

²⁸³ Kerkük ve çevresinde açılan İptidai mekteplerinin mâli finansmanını karşılamak üzere Şurayı Devlet kararıyla Kerkük kasap esnafının kestiğı her hayvan başına konulan Zephiye Rûsumu’ndan karşılanma yoluna gidilmiştir. Bkz. *BOA., DH. MKT*, 2297/10, 14 N 1317/16 Ocak 1900.

²⁸⁴ *MG*, Sa. 579, s. 1, 24 C 1318/19 Ekim 1900.

²⁸⁵ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 238.

²⁸⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321/1903*, Def’a 6, Asır Matbaası, s. 684.

mektebin kuruluş tarihinin bilinmemesi, çok eski tarihlerden beri hizmet yürüttüğüne işaret etmektedir. Bu okulun, müstakil bir binada veya kilisenin bir hücreinde mi eğitim faaliyetlerini yürüttüğü hakkında bir malumata ulaşılamamıştır. 1891 yılında Kerkük eşrafından merkezî hükümete gönderilen bir arızada Kerkük rüştiye binasının düzensiz ve harap yapısına karşı Keldanî Hristiyanlarının gayet düzenli ve intizamlı okullarının hizmet yürütmesi kıyasında bulunulmuştur.²⁸⁷ Bu kıyastan hareketle, okulun iyi bir mekânda ve gayet disiplinli bir şekilde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum sadece Kerkük'e ilişkin bir durum değildi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak'taki bütün gayrimüslim azınlıkların eğitim standartları Irak standartlarının üstünde bir görünüm arz etmektedir²⁸⁸.

3.4.3. Dini ve Sosyal Kurumlar

3.4.3.1. Cami ve Mescitler

Kentin fiziki ve kurumsal yapısında camiler önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılda kente uğrayan seyyahların anlatılarında camiler kent silüetinde ilk fark edilen öğeler olmuşlardır²⁸⁹. Kerkük kent mekânının koordinat yapısından belirleyici bir öğe olan camileri kentsel yerleşimin parçalı yapısına bağlı olarak varlık göstermektedirler. Kentsel mekânın uzun bir süre çekirdeğini teşkil eden kale alanında ilk camiler oluşmuş ve akabinde diğer parçalarında, yerleşimin genişlemesine bağlı olarak cami sayısında artış meydana gelmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde Kerkük'te 8 adet caminin kentsel mekânda hizmet verdiğini tespit ettik. Bu camilerin Ramazan ayında temizlik ve aydınlatma giderlerine karşılık Tahmishâne gelirleri tahsis edilmiştir²⁹⁰. 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Kerkük'teki camilerin sayısı onu geçmemektedir. 1816'da Buckingham'ın Kerkük'ü ziyaretinde kentin her üç kısmında 10 adet caminin hizmet verdiği kaydedilmiştir²⁹¹. 19. yüzyılın ikinci yarısından hemen sonra kent mekânının temel öğeleri olarak 13 adet cami karşımıza çıkmaktadır. Bu camilerin beşinde hitabet ciheti bulunması²⁹² cuma namazının sadece beş adedinde kılındığını göstermektedir. Cami adedi 19. yüzyılın

²⁸⁷ BOA., MF. MKT, 129/76, 27 Za 1308/4 Temmuz 1891.

²⁸⁸ Longrigg, *Iraq*, 1900, s. 11.

²⁸⁹ Porter, *a.g.e.*, s. 439; Lycklama, *a.g.e.*, s. 86; A. Locher, *With Star and Crescent*, Philadelphia Etna Publishing Company, 1890, s.363;

²⁹⁰ BOA., C. BLD, 2672, 21 R 1190/9 Haziran 1776.

²⁹¹ Buckingham, *a.g.e.*, s. 117.

²⁹² BOA., A. DVN, 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.

ikinci yarısından itibaren genişleyen kentsel yerleşime paralel olarak artmış ve bu sayı 19. yüzyılın yarısına kadar mescitlerle beraber 36'ya ulaşmıştır²⁹³. Kent mekânının şekillenmesinde, sosyal ve ekonomik hayatla olan irtibatından dolayı camiler çok geniş ve başlı başına bir araştırmanın konusudur. Biz çalışmamızda tarama imkânı bulduğumuz belgelerde adları geçen camilerin yapım tarihleri, banileri ve bu camilere tahsis edilen gelirleri işlemeye çalışacağız.

3.4.3.1.1. Danyal Nebi Camisi

Kale alanının Hamam Mahallesi'nde bulunan cami Kerkük'ün ilk ve en eski camisi olarak kabul edilmektedir²⁹⁴. İsmi Danyal Peygamber'in camide bulunan makamından almaktadır. Danyal Peygamber ile beraber Huneyn ve Uzeyr Peygamberlerin makamları da burada bulunmaktadır. Caminin yıkılmış bir kilisenin temelleri üzerinden inşâ edildiği ileri sürülmektedir²⁹⁵. İnşa tarihi hakkında tevarüs eden bir bilgiye rastlamadık ancak kilisenin temelleri üzerinde inşâ edilme iddiaları, caminin İslâmî ilk dönemlerde inşâ edildiğine ilişkin bir varsayımda bulunma imkânı vermektedir. Cami minaresi caminin belirgin bir yapısı olarak görülmektedir. Minare dörtgen bir temel üzerinden inşâ edilmiş olan minare, yapısal olarak Moğol hâkimiyetinin (1256-1337) son evrelerine dayandırılmaktadır²⁹⁶.

Osmanlı hâkimiyeti ile beraber Danyal Nebi Camisi'ne ilişkin kayıtlar Kerkük Valisi Cafer Paşa'nın harap olan camiye 1655 yılında neredeyse yeniden imarıyla karşımıza çıkmıştır. Camiyi baştanbaşa tamir ettiren Cafer Paşa, caminin "müceddidi" olarak vasıflandırılmıştır²⁹⁷. Camiye ilişkin diğer bir kayıt 1855 tarihlidir. Bu kayıt, 1854 yılında tahrip olan minare ve kuyusunun tamirine yönelik giderleri içermektedir²⁹⁸. Caminin vakıf envanterinde Tisin köyü malikânesi ile yine aynı köyde bulunan bir hamam ve bezestanın gelirleri bulunmaktadır²⁹⁹. Bununla beraber Hân Arslan Paşa Hamamı kira gelirinden günlük 3 akçe müezzinlik vazifesine³⁰⁰, Tisin su

²⁹³ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 298.

²⁹⁴ Karadağı, *a. g. e.*, s. 17; Sarıkahya, *a. g. e.*, s. 18.

²⁹⁵ Nolde, *a. g. e.*, s. 175; Peterman, *a. g. e.*, s. 319.

²⁹⁶ Sarıkahya, *a. g. e.*, s. 18.

²⁹⁷ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 312.

²⁹⁸ BOA., *EV. d.*, 15050.2, s. 3, 25 Ca 1271/13 Şubat 1855.

²⁹⁹ BOA., *C. EV*, 474/2398922 Z 1207/31 Temmuz 1793.

³⁰⁰ İMEM, 226/102, s. 35, 24 N 1199/31 Temmuz 1785.

kanalı üzerinde bulunan Cemile Değirmi'nin 2 hissesi ve Saraçhâne'de bulunan 2 adet dükkânın gelirleri de cüzhüvanlık vazifesine tahsis edilmiştir³⁰¹.

Danyal Nebi Camisi'nin Peygamber makamlarına ev sahipliği yapması hem Müslümanların ve hem de Yahudilerin ona yüksek bir kutsiyet atfetmesine neden olmuştur. Kerkük yöneticileri imkân dâhilinde cuma namazını Danyal Nebi Camisi'nde eda etmeye özen göstermişlerdir³⁰². Kerkük ve çevresinde bulunan Yahudilerin neredeyse bir hac farızası hükmünde camiye sıklıkla ziyaret etmeleri, camide namaz kılan Müslümanları rahatsız ettiğinden şikâyetlere konu olmuştur³⁰³.

3.4.3.1.2. Cami-i Kebir/Ulu Cami

Ulu Cami, Hamam Mahallesi'nde yine Danyal Nebi Camisi hizasına düşen bir mevkide inşâ edilmiştir. Cami kiliseden çevirildiği için Meryem Ana Camisi olarak da anılmaktadır. Kilise olarak inşâ tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber tahmini olarak 13. yüzyıl sonrasına dayandırılmaktadır³⁰⁴. Camiye tahvili noktasında da herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Caminin vakıf envanterinde Tepelu köyü malikâne gelirlerinin bir kısmı beraber Hân Arslan Paşa Hamamı kira gelirlerinden günlük dört akçe imamlık vazifesine ve Tisin Malikânesi'nin yedide iki hissesi ile Kanber Deresi köyü malikâne geliri de müezzinlik vazifesine tahsis edilmiştir³⁰⁵.

3.4.3.1.3. Hasan Mekki Camisi

1557 yılında tutulduğu iddia edilen 111 Nolu Tahrir Defterinde; görülen ve 2 kişiden müteşekkil “Cemaat-i Meşâyih-i Hasan-ı Mekki” kaydı³⁰⁶, Hasan Mekki'ye bağlı Şeyhlerin kent mekânının çekirdeği olan kalede tarikat misyonu ile bulunduğunu göstermektedir. Yine 19. yüzyılın ikinci yarısına ait bir vakıf muhasebe kaydında Hasan Mekki Türbesi'nin kalede olduğu ve bu türbeye ait bir vakfın bulunduğu

³⁰¹ BOA., EV. d., 174/84, 17 R 1278/22 Ekim 1861.

³⁰² BOA., İ. MVL, 387/16890, lef 13, 9 Za 1273/29 Haziran 1857.

³⁰³ Niebuhrs, a.g.e, s. 338; Peterman, a.g.e, s. 319.

³⁰⁴ Friederich Sarre und Ernst Herzfeld, *Archaologische Reiseim Euprat-Und Tigris-Gebiet*, Band II, Berlin 1920, s. 330.

³⁰⁵ İMEM, 761/280, s. 153, 29 Ra 1326/1 Mayıs 1908; İMEM, 766/467, s. 248, 5 Ş 1328/12 Ağustos 1910; BOA., EV. d., 21063, s.2, 3 M 1275/13 Ağustos 1858; BOA., A. M, 23/93,9 CA 1277/23 Kasım 1860.

³⁰⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, s. 76.

belirtilmektedir³⁰⁷. Bu yönü ile Hasan Mekki'nin Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında kalede bir tekke veya zaviye yapısı etrafında hizmet yürütmüş ve vefatı ile yine hizmet verdiği yapıya defnedilmiş olduğu varsayılabilir. Tarikat menşeli yapının sonraki dönemlerde camiye çevrilmiş olması Osmanlı Devleti'nin aşamalı hâkimiyet politikalarına uygun bir teşebbüs olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ağalık Mahallesi'nde bulunan Hasan Mekki Camisi'nin³⁰⁸, bu politikanın bir gereği olarak 16. yüzyılın son çeyreğinde inşâ edilmiş olması bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Leylan ve Yaverli köy malikâne gelirlerinin bir kısmı caminin imamet, hitabet ve müezzinlik vazifelerine tahsis edilmiştir³⁰⁹.

3.4.3.1.4. İmam Kasım Camisi

Cami, Musa el Kazım'ın torunlarından olduğu ileri sürülen İmam Kasım adına Zaviye-i 'Ulyâ bölgesinin İmam Kasım Mahallesi'nde yapılmıştır. Yapım tarihine ilişkin kesin bir kayda rastlamadık. İmam Kasım Ehl-i beyt'ten biri olarak tarikat karakterli bir şahsiyettir. Cami, 1622 yılında tamirden geçmiştir.³¹⁰ Camiye ait bir vakıf envanterinde çeşitli hayratlar bulunmakla beraber şartnâme/vakfiyenin 1313/1895 yılında kayıp olduğu belirtilmektedir. Cami vakfından caminin imamlık, müezzinlik ve salâhuvanlık vazifelerine ilişkin giderler karşılanmaktadır³¹¹.

3.4.3.1.5. Ali Bey Camisi

Cami, Korya kent alanının Şaturlu Mahallesi'nde inşâ edilmiştir. İnşa tarihi olarak 1622 yılı gösterilmektedir. Caminin banisi olan Ali Bey'in hangi toplumsal tabandan geldiğine ilişkin bir veriye ulaşamadık. Ancak varlıklı ve aristokrat bir zümreye mensup olduğu kendi adı ile anılan malikâne gelirlerinin vakıf envanterinde bulunmasından anlaşılmaktadır. Ali Bey adıyla anılan malikâne gelirleri ile birlikte Bazyan malikânesi gelirlerini de tahsis etmiş ve Vakıf Şartnâmesinde tevliyetini kendi zürriyetinden olanlara şart koşturmuştur. 1883 yılına ait bir muhasebe kaydında vakıf

³⁰⁷ BOA., EV. d., 17856, 29 Z 1279/18 Mayıs 1863.

³⁰⁸ Sarikahya, a.g.e, s. 24.

³⁰⁹ VGM. d., 897/66, s. 146, 26 Ş 1306/27 Nisan 1889; BOA., EV. MKT. CVT, 640/111, 11 R 1324/4 Haziran 1906.

³¹⁰ Terzibaşı, Kerkük'te İmaret ve Tesisler, s. 10.

³¹¹ VGM. d., 816/64, s. 129, 28 Za 313/11 Mayıs 1896; BOA., EV. MKT, 2917/123, 14 Ca 1320/19 Ağustos 1902.

gelirlerinin 50 000 kuruş dolayında olduğu belirtilmiştir³¹². 1867 yılında caminin Hatibi ve imamı Maruf Efendi, Müezzin ve hademesi Molla Abdülhamid olarak görülmektedirler³¹³.

3.4.3.1.6. İbrahim Paşa Mescidi

Mescid, İbrahim Paşa tarafından Şaturlu köyünde / Mahallesi'nde inşa edilmiştir³¹⁴. İbrahim Paşa'nın hangi dönemde Kerkük'te görev yaptığı ve görevinin niteliğine ilişkin bir veriye ulaşamadık. Ancak bazı yerel kaynaklar herhangi bir referans göstermeksizin 1636 yılında inşa edildiğini ileri sürerler³¹⁵. Mescidin imamlık cihetine Karatepe mezra ve malikânesinin yarı gelirleri tahsis edilmiştir³¹⁶.

3.4.3.1.7. Delibaş Camisi

Zaviye-i 'Ulyâ'da bulunan cami Molla Hüseyin Camisi olarak da bilinmektedir³¹⁷. "Nam-ı diğer olarak Molla Hüseyin" kaydı caminin banisi olarak Molla Hüseyin adlı kişiye işaret etmektedir. Caminin inşasına yönelik arşiv kaynaklı bir veriye ulaşamadık. Ancak Sarıkahya, inşa tarihini kapısı üzerinde bulunan levhaya dayanarak 1633 yılını işaret eder. Hatta 1633 yılından itibaren camide imamlık ve vaizlik vazifelerini uhdelelerinde bulunan şahısların listelerini dahi sıralamıştır³¹⁸. 1724 tarihli bir belge kaydında camiye yapılan imamlık tevcihine ilişkin bir kayıt bulunmaktadır³¹⁹. Caminin vakıf envanterinde Pilave köyü malikânesinin yarı hissesi bulunup bu hisse caminin imamet cihetine hasredilmiştir³²⁰.

3.4.3.1.8. Emir Muhammed Paşa Camisi

Cami, Emir Muhammed Paşa tarafından yapılmıştır. Emir Muhammed Paşa'nın biyografisi hakkında bir malumata rastlamadık. Emir unvânı daha çok mahalli bir kökene işaret etmektedir. Cami Bekler Konağı veya Sarayı olarak tanımlanan yapının

³¹² BOA., EV. MKT, 1395/46, 3 Ş 1304/27 Nisan 1887.

³¹³ BOA., EV. MH, 1269/180, 20 Ca 1284/19 Eylül 1867.

³¹⁴ BOA., EV. d., 15048, s. 2, 13 R 1270/13 Ocak 1854.

³¹⁵ Sarıkahya, a.g.e, s. 35.

³¹⁶ İMEM, 739.445. s. 126, 20 R 1321/16 Temmuz 1903; İMEM, 770.313, s. 126, 19 S 1329/19 Şubat 1911.

³¹⁷ BOA., EV. d., 15048; VGM. d., 165/20, s. 28. Trz.

³¹⁸ A.g.e, s. 40.

³¹⁹ BOA., C. EV, 558/28174, 29 R 1137/16 Aralık 1724.

³²⁰ VGM. d., 676/77, s. 151; BOA., EV. d., 17856 29 Z 1279/17 Haziran 1863.

yanında inşâ edildiğinden Saray Camisi olarak da anılmaktadır³²¹. Caminin inşâ tarihi hakkında tevarüs eden bir veriye rastlamadık. Ancak sarayın yanında inşâ edilmiş olması ve sarayın tespit edebildiğimiz kadarı ile 17. yüzyılın sonlarından beri yönetim merkezi olarak kullanılması bu dönemde veya daha öncesinde inşâ edilmiş olma ihtimaline işaret etmektedir. Nitekim 1701 yılında boş olan hatiplik vazifesine yapılan atama³²² caminin 18. yüzyılın başında faal olduğunu göstermektedir. Yüzyıl sonra da yine aynı vazifeye bir atama teklifinin kayıtlara yansması caminin ayakta olduğu ve hizmet vermeye devam ettiğine işarettir. Hatibi Seyyid Muhammed Efendi olup kendisinin vefatı ile akrabalarından Seyyid Ebubekir bin Molla Abdullâh'a tevcih edilmiştir³²³.

Emir Muhammed Paşa Camisi, 1830 yılında hizmet veremeyecek derecede tahrip olmuştur. Bu tarihten itibaren uzun bir dönem hizmet verememiştir. Cami 1854 yılında Şehrizer Valisi Ali Paşa'nın valilik döneminde restore edilerek yeniden hizmete açılmış ve çeşitli hizmetlerine karşılık olarak malikâne hisseleri tahsis edilmiştir. Nitekim caminin sadece hitabet cihetine karşı Beşiri köyü malikânesinin altında bir hissesi tahsis edilmiştir³²⁴. 1894 yılında Kerkük'ün tarihi eserleri arasında Emir Muhammed Paşa Camisi de sayılmaktadır³²⁵.

3.4.3.1.9. Arslan Ağa Camisi

Arslan Ağa 18. yüzyılın başında Şaturlu köyünün saygın ve nüfuzlu bir şahsı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ağa, 1713-1718 yılları arasında Çataltepe, Kanber Ali ve Tırkelan mezralarını “*emvattan iken ihya*” (imar) etmiş ve malikâne olarak kendi tasarrufuna almıştır. Tasarrufu adına aldığı malikânelerin gelirlerini aynı dönemde Şaturlu köyünde inşâ ettiği camiye vakfetmiştir³²⁶. Vakfiyesinde, vakıf yönetiminin, zürriyetinden erkek evlatlarına ait olduğunu şart koşmuştur. Bu şartnâme dâhilinde oğlu Ali mütevellilik vazifesini yürütmüş ve onun ölümünden sonra da oğlu Seyyid Haydar

³²¹ BOA., C. EV, 220/10977, 11 M 1226/5 Şubat 1811.

³²² BOA., AE. SMST. II, 140/15507, 29 Z 1113/20 Ağustos 1701.

³²³ BOA., C. EV, 220/10977, 11 M 1226/5 Şubat 1811.

³²⁴ BOA., A. DVN, 148/4, 2 Ca 1276/27 Kasım 1859.

³²⁵ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 301.

³²⁶ VGM. d., 260/98, s. 242, 8 B 1191/12 Ağustos 1777.

vazifeyi devralmıştır. 1804 yılında Seyyid Haydar müteveli olarak vazifesini halen sürdürmektedir³²⁷.

3.4.3.1.10. Hasan Pakiz Camisi

Cami kayıtlarda Hacı Hasan Pakiz olarak geçmektedir. Halk arasında Meydan Camisi olarak da anılmaktadır³²⁸. Bu adlandırmanın 1858 yılına ait bir mahzarda da yer alması³²⁹ caminin Meydan adı ile bilindiğini göstermektedir. Camiye Meydan isminin verilmesi kalenin Meydan Mahallesi'nde inşa edilmiş olmasından ileri geldiği kuvvetle muhtemeldir. Badabad Malikâne Vakfı'nın gelirlerinden bir kısmı caminin çeşitli vazifelerine tahsis edilmiştir³³⁰.

3.4.3.1.11. Hacı Hüseyin Camisi

Hacı Hüseyin adlı bir hayır sahibi tarafından kalenin Meydan Mahallesi'nde inşa edilen cami, Hacı Hüseyin Bey Camisi olarak da kayıtlara yansımıştır³³¹. Camiye ilişkin en erken kayıt 1704 yılına ait olup imamlık vazifesine ilişkindir³³². 1704 yılına ait bu kayıt caminin 18. yüzyıldan öncesine ait bir tarihte yapıldığına işaret eder. Caminin müezzinlik masrafları Hacı İshak Malikânesi'ne ait vakıftan karşılanmıştır³³³. 1854 yılında camiye ait fazla bir gelir olmadığından caminin ihtiyaç duyduğu tamirat Kerkük Vakıf Müdürü tarafından müdürlük bütçesinden karşılanmıştır³³⁴.

3.4.3.1.12. Zindan Camisi

Kerkük'te Zindan adında bir caminin olduğu 1855 tarihli bir vakıf defterinde geçen imamlık vazifesine sağlanan tahsisattan anlaşılmaktadır³³⁵. Ancak caminin inşasıyla ilgili herhangi bir veriyle karşılaşılmamıştır. Kalede zindan olarak harabe hâlinde bulunan bir yapının olduğu ve bu harabeye yakın bir yerde Zindan adı ile bir sokağın bulunduğu Kevseroğlu tarafından ifade edilmektedir³³⁶. Bu kayıttan hareketle

³²⁷ BOA., C. EV, 30/1480, 1 Z 1218/13 Mart 1804.

³²⁸ VGM. d., 864/139, s. 280, 24 Ş 1297/14 Şubat 1863.

³²⁹ BOA., A. DVN, 132/34-1, 15 Za 1274/27 Haziran 1858.

³³⁰ VGM. d., 864/139, s. 280, 24 Ş 1297/14 Şubat 1863.

³³¹ VGM. d., 165/20, s. 27. Trhz.; BOA., C. MF, 3011, 14 M 1261/23 Ocak 1845.

³³² BOA., İE. EV, 63/6828, 10 R 1116/12 Ağustos 1704.

³³³ BOA., C. EV, 27/1308, 10 R 1123/28 Mayıs 1711.

³³⁴ BOA., EV. d., 15050/2, s. 3, 25 Ca 1271/13 Şubat 1855.

³³⁵ BOA., EV. d., 15050/2, s. 3, 25 Ca 1271/13 Şubat 1855.

³³⁶ Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu, s. 501.

Zindan Camisi'nin kale alanında olduğuna ilişkin bir varsayımda bulunmak mümkündür. Caminin kalede bulunan zindan ile irtibat hâlinde olması caminin Osmanlı hâkimiyetinin erken dönemlerinde inşâ edildiğine de bir işarettir.

3.4.3.1.13. Cami-i Cedîd

Cami, kalenin Ağalık Mahallesi'nde inşâ edilmiştir³³⁷. İnşa tarihi ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Caminin 1730 yılında tamir edildiği Kerkük şairlerinden birine ait bir mısradan geçmiştir³³⁸. Bazı kayıtlarda Yeni Cami olarak da geçmektedir³³⁹. Halk arasında Uryan adıyla meşhurdur³⁴⁰. Camiye ait bir vakıf bulunmaktadır. Ancak vakfın vakfiyesine rastlanılamadığından envanterindeki gelir çeşitlerine ulaşamadı. Ancak 1865 tarihli bir belge kaydında cami vakfına ait dört tak suyun gelirlerinin bulunduğu ifade edilmiştir³⁴¹.

3.4.3.1.14. İmam Zeynel Abidin Mescidi

Mescide ilişkin rastladığımız tek kayıt 1897 tarihlidir. Kayıta mescidin kalenin dışında olduğu ifade edilmiştir. Bu ifade caminin 19. yüzyıldan önce inşâ edildiğine atıfta bulunmaktadır. Zira kentin mekân koordinatlarının kale merkezli verilmesi kalenin kentsel alanın merkezini teşkil ettiği döneme tekabül etmektedir. Dolayısı ile mescidin kale dışında olan zaviye veya Korya alanlarında olduğu söyleyebilir. Mescide ilişkin kaydın tahsisat gelirleri olan malikâne vakıf gelirlerini teşkil etmesi 19. yüzyılda faal olup olmadığına dâir bir öngöründe bulunma imkânı vermemektedir. Mescide Dakuk nahiyesi Yaylak köyü malikânesi vakfı gelirleri tahsis edilmiştir³⁴².

3.4.3.1.15. Numaniye Camisi

Cami, Bakkal Numan Camisi olarak da geçmektedir. Bakkal esnafından Hacı Numan tarafından Kerkük Çarşısı içinde bina edilmiştir³⁴³. Cami vakfının envanterinde 12 dükkân bulunmaktadır. Dükkânların kira gelirleri ile caminin imam, hatip, müezzin,

³³⁷ VGM. d., 165/20, s. 28. Trhz.

³³⁸ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s.13.

³³⁹ VGM. d., 169/1.4, s. 104.

³⁴⁰ Kevseroğlu, *Min Havadis Kerkük*, s.10.

³⁴¹ BOA., MVL, 485/66, 14 B 1282/3 Aralık 1865.

³⁴² İMEM, 720/164, s. 85, 13 M 1315/14 Haziran 1897.

³⁴³ BOA., EV. d., 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854.

öşürhuvan, salahuvan ve tamir giderleri karşılanmıştır³⁴⁴. Bununla beraber Hacı Osmanzâde Molla Hasan kendisine ait bir kahvehâneyi caminin imamlık vazifesine vakfetmiştir³⁴⁵.

3.4.3.1.16. Hacı Muhammed Gavs Camisi

Cami, Kerkük'ün müftülerinden Hacı Muhammed Gavs tarafından inşa edilmiştir³⁴⁶. Terzibaşı, Muhammed Gavs Efendi Camisi'nin, Kerkük Evkaf Müdüriyeti'nde rastladığı bir vakfiye suretine dayandırarak 1780 yılında inşa edildiğini ifâde etmektedir³⁴⁷.

3.4.3.1.17. Ferhâdzâde Camisi

Cami, Çukur Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bağdâd kökenli ve tüccar zümresinden Ferhâdzâde Hacı Süleyman Çelebi ile kardeşi Hacı Abdülkadir tarafından inşa edilmiştir. Caminin İmamet, hitabet, müezzin, salahuvan, öşürhuvan ve hademelik vazife giderleri camiye ait vakıf gelirlerinden karşılanmakla beraber vakıf envanterinde hangi tahsisatların bulunduğunu dâir verilere ulaşamadık. Hademelik dışında bütün görevler iki kişi tarafından yürütülmüştür³⁴⁸.

3.4.3.1.18. Hacı İlyas Camisi

Cami, Zaviye-i Süflâ denilen alanın mekân tanımlamasından önemli bir referans noktasıdır. İmam Ahmed Türbesi'nin bitişiğinde Kerkük'ün eşraf ailelerinden Yakupzâdelere mensup Hacı İlyas tarafından inşa edilmiştir³⁴⁹. Mahalle dağılımı ile birlikte Musalla Mahallesi'ne düşmüştür³⁵⁰. Caminin yapım tarihine ilişkin bir veriye ulaşamadık. Ancak 1819 tarihli bir belge kaydında merkezî hükümete gönderilen mahzarda cami müderrisinin adının bulunması caminin 18. yüzyılın başında veya daha öncesinde inşa edilmiş olduğuna işaret etmektedir³⁵¹. Hacı İlyas Camisi'nin çeşitli

³⁴⁴ BOA., EV. MH, 1536/194, 29 M 1282/24 Haziran 1865.

³⁴⁵ BOA., EV. MH, 535/68, 15 R 1272/25 Aralık 1855.

³⁴⁶ VGM. d., 165/20, s. 28. Trhz.

³⁴⁷ Kerkük Şairleri, Zaman Basımevi, Bağdâd 1963, c. I, s. 13.

³⁴⁸ VGM. d., 165/20, s. 28. Trhz.

³⁴⁹ BOA., EV. d., 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854; İMEM, 697/260, s. 107, 27 Z 1307/14 ağustos 1890.

³⁵⁰ BOA., BEO, 3392/25436, 9 Ş 1326/6 Eylül 1908.

³⁵¹ BOA., H. H, 763/36031-D, 29 Z 1234/19 Eylül 1819.

ihtiyaç ve tamirat masrafları için Karadere ve Sarıtepe Malikâne vakıf gelirlerinin tamamı ile Kuşkan Malikâne Vakfı'nın sekizde üç hisse gelirleri tahsis edilmiştir³⁵².

3.4.3.1.19. Halil Ağa Camisi

Kayıtlarda Dizdar Halil Ağa olarak geçmektedir. Dizdar ailesine mensup bir hayırsever tarafından Avcı Mahallesi'nde inşâ edilmiştir³⁵³. Caminin ne zaman inşâ edildiği hakkında herhangi bir veriye ulaşamadık. Ancak Avcı Mahallesi'nin kentsel gelişim sürecinden hareketle caminin 19. yüzyılın ilk yarısında inşâ edildiği söylenebilir. Caminin imamlık, hatiplik ve müezzinlik vazifelerine yönelik ödemeler, cami vakfına tahsis edilen Eybe ve Satı köyleri malikâne gelirlerince karşılanmıştır³⁵⁴.

3.4.3.1.20. Hacı Muhammed Esad Efendi Camisi

Hacı Muhammed Esad Efendi, Kerkük'ün ulema ailelerinden Naipzâdelere mensup olup Davud Paşa döneminde Irak'ın en etkin ve varlıklı şahsiyetlerindendir³⁵⁵. Muhammed Esad Efendi 1816 yılında Ahi Hüseyin Mahallesi'nde bir cami inşâ etmiş³⁵⁶ ve sonrasında da caminin giderlerini karşılamak için bir vakıf tesis etmiştir³⁵⁷. Cami, Naipoğlu Camisi adıyla da bilinmektedir³⁵⁸. Caminin vakıf envanterinde yer alan gelir çeşitlerinin tam listesine ulaşmamakla beraber Kerkük Kalesi'nin dışında bir *kıt'a hiyareyi* caminin imamlık vazifesine vakfettiği kayıtlara yansımıştır³⁵⁹. Cami 1827 yılında kapsamlı bir restorasyondan geçmiştir³⁶⁰.

3.4.3.1.21. Bekir Ağa Camisi

Cami, muhtemelen Korya köyünün varlıklı şahsiyetlerinden biri olan Bekir Ağa adında bir hayırsever tarafından medrese ve dergâh ile birlikte inşâ edilmiştir. Bekir Ağa; inşâ ettiği cami, medrese ve dergâha bir değirmen vakfetmiş, caminin ihtiyaçlarına tahsis edilen değirmenin zaman içinde yıkılması ve işletilememesi üzerine cami gelirden yoksun kalmış ve bakımsızlıktan yıkılmıştır. Caminin hangi tarihten beri hizmet

³⁵² İMEM, 697/260, s. 107-108, 27 Z 307/14 Ağustos 1890.

³⁵³ BOA., EV. MH, 1229/8, 15 Za 1282/1 Nisan 1866.

³⁵⁴ VGM. d., 166/75, s. 166; BOA., EV. MH, 1229/8, 15 Za 1282/1 Nisan 1866.

³⁵⁵ BOA., H. H, 389/20705-C

³⁵⁶ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 28.

³⁵⁷ BOA., EV. d., 15048, s. 2-3, 11 S 1270/13 Kasım 1853.

³⁵⁸ BOA., DH. MKT, 1484/51, 19 Ca 1305/2 Şubat 1888.

³⁵⁹ BOA., EV. MH, 535/210, 3 Ca 1270/1 Şubat 1854.

³⁶⁰ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, s. 72.

vermeyecek ölçüde yıkık olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1854 yılında Şehrizor valisi olarak Kerkük'te bulunan Seyyid Ali Paşa, camiye kapsamlı bir tamirden geçirmiş ve yeniden hizmete açmıştır³⁶¹. Camiye ilişkin rastladığımız diğer bir kayıt da 1899 tarihli dir. Bu kayda göre; 1897 yılında cami tekrardan kullanılamayacak derecede tahrip olmuştur. Caminin tamiratının Jandarma Yüzbaşı Alu Bekzâde Hacı Abdi Bey üstlenmiş ve camiye âdetâ yeniden inşâ etmiştir. Abdi Bey bununla beraber Korya Çarşısı'nda bir adet dükkân, Sarıkahya Mahallesi'nde bir ev ve Pilave köyünde bir bağı camiye vakfetmiştir. Camiyi yeniden ihya eden Abdi Bey kendi akrabalarından Zeynel Bey'in cami imamlığına atanmasını ve Sarıkahya ahalisinin yakın mevkilerinde hatipli bir caminin bulunmamasından kaynaklı olarak Cuma ve Bayram namazlarını uzak mesafede bulunan camilere gitmek zorunda kaldıklarını ifâde ederek caminin hatiplik vazifesine de Molla Mahmud Bey'in atanmasını Evkaf Nezaretinden talep etmiştir³⁶².

3.4.3.1.22. Pehlivan Aziz Mescidi

Sarıkahya Mahallesi'nde bulunan mescit 1887 tarihinde kullanılamaz bir durumdadır. Mescidin herhangi bir vakfı veya gelir tahsisatı olmadığından tamiri için Kerkük vakıf gelirlerinden bir fon ayrılmak suretiyle tamir edilmesi için Evkaf Nezaretine başvurulmuştur. Evkaf Nezareti herhangi bir vakıf gelirinin buraya harcanmasının hukuken uygun olmayacağını belirterek tamiri için hayır sahiplerinden yardım toplanması yoluna gidilmesini tavsiye etmiştir³⁶³.

3.4.3.1.23. Hacı Mahmud Camisi

Cami, Hacı Mahmud tarafından Korya köyünde inşâ edilmiştir. Cami vakfına ait Tirkelan köyünde bir bağ bulunmaktadır. 1865 tarihinde cami faal durumda olup imamı vakfın gelirinden maaşını almaktadır³⁶⁴.

3.4.3.1.24. Molla Muhammed Gerde Mescidi

Mescit, Zaviye-i 'Ulyâ'da yani İmam Kasım Mahallesi'nde Molla Muhammed Gerde tarafından inşâ edilmiştir³⁶⁵. Mescid'in inşâ tarihinin 1093/1682 yılına kadar

³⁶¹ BOA., EV. MH, 620/191, 10 M 1271/3 Ekim 1854.

³⁶² BOA., EV. MKT, 2986/175, 18 N 1321/8 Aralık 1903.

³⁶³ BOA., EV. MKT, 1400/25, 29 Ra 1305/15 Aralık 1887.

³⁶⁴ BOA., EV. MH, 1536/214, s. 59, 21 Ra 1282/14 Ağustos 1865.

³⁶⁵ BOA., EV. MKT, 2125/103, 18 R 13138 Ekim 1895.

gittiği iddia edilmektedir³⁶⁶. Ancak arşiv kayıtlarında iddiayı doğrular herhangi bir veri ile karşılaşmamamız söz konusu iddiaya temkinli yaklaşmamızı gerekli kılmaktadır. Mescidin imamlık vazifesi 19. yüzyılın sonuna dek Gerde ailesinin elinde görülmektedir. 1864 yılında imamlık vazifesinde Molla Ahmed bulunmakta ve kendisine aylık 75 kuruş maaş ödenmektedir³⁶⁷. Molla Ahmed ile ilgili diğer bir kayıt 1895 yılında karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıta Molla Ahmed Gerde ismi geçmekte ve söz konusu tarihte imamlık vazifesini ölümünden dolayı boşalttığı ifade edilmiştir. Molla Ahmed Gerde'den boşalan vazife oğlu Muhammed Şerif Efendi'ye tevcih edilmiştir³⁶⁸. Bu durumda mescidin inşâ tarihini erken bir tarihe çekmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Mescit imamlığının Gerde ailesinin uhdesinde bulunması, inşâsının ancak 19. yüzyılın ilk yarısı ile tarihlendirme imkânı verdiğini söylemek mümkündür.

3.4.3.1.25. Molla İsmail Camisi

Cami, hayırseverlerden Molla İsmail tarafından Zaviye-i 'Ulyâ'da yaptırılmıştır³⁶⁹. Camiye ait vakıf envanterinde iki değirmenin hisse gelirleri bulunmaktadır³⁷⁰. Cami vakfının mütevelliliğinin Haziran 1863'te Molla Abdülkadir tarafından yürütüldüğü görülmektedir³⁷¹.

3.4.3.1.26. Mütesellim Ahmed Bey Camisi

Cami, Neftçizâdelerden ve Kerkük mütesellimlerinden Ahmed Bey tarafından 1840 yılında Korya'nın Bekler Mahallesi'nde inşâ edilmiştir³⁷². Ahmed Bey İnşa ettiği cami ile bitişiğinde bulunan medreseye bağlanmak üzere külliyetli gelirlerden oluşan bir vakıf tesis etmiştir. Söz konusu vakfın 1874 tarihli muhasebe kaydında rastlanan gelirler 2500 kuruş neft kuyularının varidatı, 300 sakil bağının bedeli icarı, 200 dört kıta bahçe icarı, 2000 kehriz kuyularının varidatı, 1500 hamam icarı, 30 kuruş bir marangoz

³⁶⁶ Goran Fethi, *Medineti Kerkük Mücezi't-Tari'ül-Mesacid vel Cevami' vel Tekaya vel Hanekahat ve Kibar'ül Rical'üd-Din Fiha*, Trc. Kemal Ğambar, Mektebat'ül Amme 2013, s. 83.

³⁶⁷ BOA., ML. MSF. d., 17624, s. 6, 14.07.1281/Aralık 1864.

³⁶⁸ BOA., EV. MKT, 2125/103, 18 R 1313/8 Ekim 1895.

³⁶⁹ EV. d., 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854; BOA., EV. d., 17484, s. 2, 1277/1860.

³⁷⁰ BOA., EV. MH, 1536/203, 15 Ra 1282/8 Ağustos 1865.

³⁷¹ BOA., EV. d., 17856,29 Z 1279/17 Haziran 1863.

³⁷² Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 33.

dükkânı icarı ve boş bir hânedan oluşmaktadır. Vakfın toplam geliri 6530 kuruştur. Bu gelirler cami ve bitişiğinde bulunan medrese vazife ve giderlerine harcanmıştır³⁷³.

3.4.3.1.27. Mecidi Camisi

Cami, Şeyh Mahmud ve Şeyh Ahmed kabirleri ile tekkesinin bitişiğinde Şeyh Abdurrahman tarafından 1844 yılında inşa edilmiştir. Şeyh Abdurrahman'ın Sultan Abdülmecid döneminde Bağdâd merkezli güçlü bir desteğe mazhar olması münasebetiyle Sultan'a ithafen Mecidi Camisi adı verilmiştir. Cami giderleri için Bağdâd'da bulunan İmâm-ı Âzâm adlı vakfın bazı gelirleri tahsis edilmiştir. 1881 tarihli bir vakıf muhasebe defterinde Mecidiye Camisi'ne kanalize edilen İmâm-ı Âzâm vakıf gelirlerinin harcadığı kalemler şöyle kayıt altına alınmıştır: Hanefi İmamı; 70 kuruş, Şafii İmamı 70, Müezzîn 30, diğer Müezzîn 30, Öşrühuvan 18, İbrikçi 18, Seka/sucu 3, Kandilci ve Kapıcı 18 ve adını okuyamadığımız başka bir vazifeliye 18 kuruş olmak üzere 10 personel hizmet vermektedir³⁷⁴.

3.4.3.1.28. Oturakçı Muhammed Camisi

Camiye ilişkin rastladığımız 1854 tarihli kayıta, caminin adında başka herhangi bir malumat yer almamaktadır. Caminin esnaf zümresinden Muhammed tarafından kurulduğuna ilişkin bir işaret taşımakla beraber bu tarihte hizmet verip vermediğine ilişkin bir tahminde bulunma imkânı yoktur³⁷⁵.

3.4.3.1.29. Sofu Abbas Mescidi

Bu yapı da Oturakçı Muhammed Camisine ilişkin kaydın yer aldığı defterde geçen kayıtle aynı veriler içermektedir. Sofu Abbas mescidinin ne zaman yapıldığı ve kentin hangi noktasında bulunduğunu bilemiyoruz³⁷⁶.

³⁷³ BOA., EV. MH, 1675/5, s. 15, 11 M 1291/28 Şubat 1874.

³⁷⁴ BOA., EV. MH, 2193/94, 16 L 1298/11 Eylül 1881.

³⁷⁵ BOA., EV. d., 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854.

³⁷⁶ BOA., EV. d., 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854.

3.4.3.1.30. Hacı Hasan Camisi

Cami, Piryadi Mahallesi'ndedir³⁷⁷. Debbâğ esnafından Hacı Hasan tarafından inşâ edilmiştir.1865 tarihli bir vakıf muhasebe kaydında; Hacı Hasan'ın inşâ ettiği camisine 7 adet dükkân bir değirmen ve iki odalı bir ev vakfettiği belirtilmiştir³⁷⁸.

3.4.3.1.31. Şeyh Osman Camisi

Seyyid zümresinden Kadirî-Rufâî Tarikatı'nın Şeyhi Ebu Aluk'un torunu Şeyh Osman Efendi tarafından 1867 yılında Çukur Mahallesi'nde inşâ edilmiştir. Caminin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir geliri veya tahsisatı bulunmamaktadır. Bu münasebetle 1887 yılında Çukur Mahallesi ihtiyar meclisi Vakıf Müdürlüğü'ne sundukları arzuhâlde; Şeyh Osman Camisi'nin "*cihetten merbutân ve mahsusâtı*" (gelirinin) olmamasından dolayı ilerde camide meydana gelebilecek tahribatların zamanında önünün alınması yolunda ihtiyaç duyulacak onarım masraflarının Milha Malikânesi duaguluk vazifesi karşılığı olan hisselerinin camiye bağlamasını istemişlerdir³⁷⁹.

3.4.3.1.32. Hacı Mustafa Efendi Camisi

Cami, Kırdarzâdelerden Muhammed Efendi'nin oğlu Hacı Mustafa Efendi tarafından 1885 yılında inşâ edilmiştir³⁸⁰. Mustafa Efendi inşâ ettiği cami ve bitişiğindeki medreseye mağaza hânında bulunan dükkânlarının gelirlerini vakfetmiştir³⁸¹.

3.4.3.1.33. Şeyh Abdalbaki Efendi Camisi

Cami, Kadirî Tarikatı şeyhlerinden Abdalbaki Efendi tarafından inşâ edilmiştir. Abdalbaki Efendi camiyi Şaturlu Mahallesi'nde bulunan tekkesine bitişik olarak 1885 yılında hizmete açmıştır. Cami iki yıl sonra Cuma ve Bayram namazlarının eda edildiği bir statüye kavuşmuş ve Şeyh Abdalbaki Efendi, kendi atamasını camisinin hatibi olarak merkezden aldığı beratla gerçekleştirmiştir. Abdalbaki Efendi'nin kent içindeki hizmetlerinden dolayı merkezî hükümet tarafından ciddî bir desteğe mazhar olduğu

³⁷⁷ VGM. d., 165/20, s. 28. Trhz.

³⁷⁸ BOA., EV. MH, 1536/246, s. 91, 27 R 1282 19 Eylül 1865.

³⁷⁹ BOA., EV. MKT, 1413/182, 3 M 1305/21 Eylül 1887; VGM. d., 165/20, s. 27. Trhz.

³⁸⁰ VGM. d., 165/20, s. 28, Trz.

³⁸¹ VGM, 608/244.265, s. 246, 13 S.1335/9 Aralık 1316.

görülmektedir. Nitekim cami, tekke ve medresesinden müteşekkil yapılara birçok malikânenin hisse gelirlerinin tahsis edilmiş olduğu görülmektedir.³⁸².

3.4.3.1.34. Hacı Kevser Camisi

Cami, Sarıkahya Mahallesi sakinlerinden Molla Ömer'in oğlu Hacı Kevser tarafından kendi Mahallesi'nde 1888 yılında inşâ edilmiştir³⁸³. Hacı Kevser, babasının molla nispetinde de anlaşıldığı üzere, ulema bir aileye mensuptur. Nitekim Hacı Kevser, kendi inşâ ettiği camiye hatip olarak atanmış ve atama beratını 1891 yılında yeniletmiştir³⁸⁴.

3.4.4. Zaviyeler, Tekkeler ve Hângâhlar

Hareketli ve çatışmalı Osmanlı-İrân sınır bölgesinde meşruiyet kazanmanın temel ayaklarından biri, dinî anlayış ve kabullerin merkezî iktidar lehine sosyo-politik bir denetim ve kontrol mekanizmasına dönüşmesidir. Söz konusu mekanizmanın işleyişinde tekke ve zaviyeler önemli bir rol oynamaktadırlar. Kerkük'ün de söz konusu sınır bölgesinin hareketli ve çatışmalı bir noktasında yer alması, oradaki tekke ve zaviyeleri, kentsel yerleşimin başat öğelerinden biri hâline getirmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcından itibaren söz konusu yerleşimin oluşum ve gelişiminde temel bir işlev üstlendikleri açık bir şekilde görülmektedir. Bu kısımda kentsel mekânda tekke ve zaviyelerin izleri takip edilerek tarihî süreç içindeki varlıkları ile kent içindeki konumları irdelenmeye çalışılacaktır.

3.4.4.1. İmam Kasım Zaviyesi

İmam Kasım Zaviye'sine ilişkin en erken veriler 111 Numaralı Tahrir Defteri'nde kayıt altına alınmıştır. Buna göre 12 hâneli bir cemaate sahip olan zaviye, Kerkük Kalesi'nin kuzey tarafında ve sulak bir alanda kurulmuştur³⁸⁵. Bu dönemde zaviye ile etrafına kümelenen cemaatin hangi tarikat esasları üzerinden faaliyet yürüttüğünü bilemiyoruz. Ancak zaviyenin kendi etrafına çektiği nüfus ile kentsel alanın kale alanının dışına çıkmasında bir çekim merkezi rolünü oynadığını biliyoruz.

³⁸² BOA., VGM. d., 166/36, s. 86, 9 S 1305/27 Ekim 1887; BOA., Y. PRK. AZJ, 12/10. 1304/1886.

³⁸³ VGM. d., 165/20, s. 27. Trhz.

³⁸⁴ VGM. d., 166/44, s.104, 22 L 1308/2 Nisan 1891.

³⁸⁵ Bkz. 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, s. 77.

Zaviyenin bu konumu, kentsel mekân koordinatlarında Zaviye-i ‘Ulyâ yani büyük zaviye adıyla önemli bir referans teşkil etmiştir. Zaviyenin kurucusu veya adına kurulduğu kişi Hz. Musa el Kazım’ın neslinden olduğu ileri sürülen İmam Kasım’dır³⁸⁶. Zaviye ona nispet edilen türbenin bitişiğinde kurulmuştur. Zaviye ve etrafında tarikat faaliyeti etrafında oluşan cemaatin Osmanlı-İrân savaşlarının yarattığı tahribattan dolayı faaliyet ve hizmetlerini aksatması dolayısı ile 17. yüzyılın başından zaviyeye ilişkin bilgi akışının durmasına neden olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren zaviyenin yerine artık caminin görünür olması³⁸⁷ devletin denetim ve kontrol aşamalarının bir gereğidir. Zaviyenin 17. yüzyıldan itibaren tarikat etkisinin zayıflamasına rağmen zaviyeye ait vakfın³⁸⁸ sahip olduğu ekonomik kaynaklar ve bu kaynakların kent menşeli hizmet veya hizmetlilere tahsis edilmesi, zaviyeyenin varlığını 19. yüzyıla kadar devam ettirmesini sağlamıştır. Nitekim 19. yüzyılın başında zaviyenin günlük üç akçe karşılığı zaviyedarlığını yapan Şeyh Hasan, kendi rızası ile yürüttüğü vazifeyi kardeşi Molla Osman’a bırakmıştır³⁸⁹.

3.4.4.2. Hân Ahmed Zaviyesi

Bu zaviyenin 16. yüzyılın ikinci yarısında Kerkük Kalesi’nin güneydoğu kısmında küçük bir cemaat potansiyeli ile faal olduğu kayıt altına alınmıştır³⁹⁰. Hân Ahmed’in biyografisi ve cemaatinin karakter yapısına ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamadı. Ancak zaviye ve İmam Ahmed’in türbesine vazife tayini ilgili kayıtlardan, zaviyenin 19. yüzyıla kadar faaliyet hâlinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zaviye Şeyhliği Temmuz 1730’da Seyyid İbrahim bin Seyyid Halil’in uhdesine, 1739’de Şeyh Ahmed’e ve ondan sonra 1758’de oğulları Ali ve Kasım Efendilerin uhdesine verilmiştir. 1856’da boşalan vazifeler Ali ve İsmail Efendilerin uhdesine tevcih edilmiştir³⁹¹. 1861’de zaviyedar olarak Seyyid Hızır Efendi görülmekte ve Seyyid Hızır’ın aynı zamanda zaviyeye ait vakfın yönetimini de yürütmektedir³⁹². Zaviyeye yapılan Şeyh tayinlerinden zaviyenin 19. yüzyılın sonuna dek faaliyet yürüttüğü görülmektedir.

³⁸⁶ Terzibaşı, *Kerkük’te İmaret ve Tesisler*, s. 10.

³⁸⁷ Bkz. İmam Kasım Camisi.

³⁸⁸ *VGM. d.*, 749.2, s. 252.

³⁸⁹ *BOA., C. EV*, 92/4822, 29 L 1224/ 7 Aralık 1809.

³⁹⁰ Bkz. *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 77.

³⁹¹ *BOA., EV. MKT. CVT*, 365/50, 6 Ra 1313/27 Ağustos 1895

³⁹² *BOA., EV. d.*, 174/84 11 R 1278/16 Ekim 1861.

3.4.4.3. Hasan Mekki Zaviyesi

Hasan Mekki, Alemdâr-ı Hz Resûl olarak ifâde edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hasan Mekki'ye bağlı Şeyh Hızır veledi İmamkulu tarafından tarikat faaliyetleri yürütülen Zaviye, Kerkük kalesi içinde olup türbe ile beraber 1800 akçe vakıf gelirine sahiptir³⁹³.

3.4.4.4. Şeyh Abdulcebbâr Tekkesi

Şeyh Abdulcebbâr'nin Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurduğu ilk yıllardan beri tarikat faaliyetlerinde bulunan biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1557 yılında Aliabad ve Narluca Malikânelerinin dîvanî gelirlerinin, Şeyh Abdulcebbâr'ın veresesi olduğu kaydedilmektedir³⁹⁴. Şeyh Abdulcebbâr'ın temsil ettiği tarikat yolunun, 19. yüzyılın ortalarına kadar Kerkük ve çevresinde taraftar bir kitleye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Tekke, 1793 yılında Kerkük veya yakın çevresinde faaliyet hâlinindedir. Bu dönemde tekkenin Kerkük'teki şeyhi Seyyid Şeyh Hüseyin'dir. Hüseyin ile beraber 152'ye yakın derviş tekkede hizmet yürütmekte ve bundan dolayı vergiden muaf tutulmaktadırlar. 1842'de tekkede tarikat faaliyetlerinin sürdüğü ve temsilcilerinin Bağdâd yönetimiyle aralarının iyi olmadığı görülmektedir. Tekke şeyhleri Bağdâd valisi Necip Paşa'nın vergi yükümlülüklerine maruz kalmışlardır. Şeyh temsilcileri merkezi hükümete gönderdikleri mektupta kendilerinin Şeyh Abdülcabbar neslinden olduklarını ve daha önce ecdatlarına tanınan vergi muafiyetlerinin kendilerini de kapsadığını belirterek, vali Necip Paşa'nın baskılarına son verilmesi yönünde emir gönderilmesini istemişlerdir³⁹⁵. Muhammed Necip Paşa'nın bu dönemde Kerkük'teki Kadirî Tarikatı temsilcisi olan Şeyh Abdurrahman Efendi'yi ciddî bir şekilde desteklemesine³⁹⁶ mukabil Şeyh Abdulcebbâr Tekkesi müntesiplerini baskı altında tutması, tekkenin Bektaşî Tarikatı esasları üzerinden faaliyet yürüttüğü kanaatini uyandırmaktadır.

3.4.4.5. Hacı Bektaş Veli Makamı

Kerkük Kalesi'nde Dizdar Ali Ağa'ya ait olan bir evin içinde Hacı Bektaş Veli makamı adı ile müstakil bir yapı bulunmaktadır. Bu makamın aydınlatma ve hademelik

³⁹³ Bkz. *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 76,125.

³⁹⁴ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 128.

³⁹⁵ *BOA., C. ML*, 316/12988, 2 Ş 1258/8 Eylül 1842

³⁹⁶ Butrus Abu-Manneh, "Vali Necip Paşa Ve Irak'ta Kâdiriyye Tarikatı, Trc. Hür Mahmut Yücer, *TAKSAM*, Sa. 3, Ekim 2012, s. 185.

hizmetlerine Batmanlu Malikânesi gelirleri tahsis edilmiştir. Makama tahsis edilen malikâne gelirleri 1897 yılına kadar devam etmiştir. Makamın bulunduğu evin Rufâî Tekkesi'ne çevrilmesi ile malikâne gelirleri vakıf idaresince kesilmiş ve el konulmuştur. Bu duruma Rufâî Tekkesi halifesi Seyit Necip Efendi itiraz etmiş ve söz konusu malikâne gelirlerinin Rufâî Tekkesi'ne bağlanılmasını Evkaf Nezaretinden talep etmiştir³⁹⁷.

3.4.4.6. Ahi Hüseyin Tekkesi

Tekkenin ne zamandan beri faaliyet hâlinde olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1793'te tekke şeyhliği, Seyyid Şeyh Hasan bin Seyyid Şeyh Muhyiddin Berzencî'in uhdesindedir. Seyyid Şeyh Hasan aynı zamanda Kerkük "*eşrâf-ı şurefânın nâkibi*"(nâkib'ül eşrâflığı) vazifesini de yürütmektedir. Tekke, Kadirî Tarikatı esaslarına göre faaliyet yürütmektedir. Bu dönemde Kerkük'ün en rağbet gören tekkesi olduğunu söyleyebiliriz. Zira Seyyid Şeyh Hasan, merkezî hükümete gönderdiği arzuhâlde; tekkeye tahsis edilen gelirlerin yetmediğini özellikle de "ayende ve revandeye" (yoldan gelip geçenlere) verilecek hizmetin giderlerini karşılamaya kifayet edecek derecede Mûsul Gümrüğü'nden belli oranda bir payın tahsis edilmesini istemiştir. Seyyid Şeyh Hasan'ın merkezî hükümetten istediği yardım kabul edilerek tekkeye düzenli bir yardım tahsisatında bulunulmuştur.³⁹⁸ Seyyid Hasan'ın ne zamandan beri tekke şeyhliği yaptığını bilemiyoruz ancak kendisinin Berzencî şeyhlerinden Seyyid Muhyiddin oğlu olması ve ailenin Kadirî tarikatında köklü bir geçmişe sahip olması tekke bünyesindeki hizmetlerinin 17. yüzyılın başına kadar gittiğini ve hatta Ahi Hüseyin'in de kurucu şeyh olarak Berzencî Seyyidlerine mensup olduğunu söylemek mümkündür.

3.4.4.7. Şeyh Abdurrahman Tekkesi

Suphi Saatçi, Talabanî, Gavsîye ve Kadirîler Tekkesi olarak adlandırılan tekkenin kuruluşunu, Bağdâd Eski Eserler Müzesinde bulunan bir vesikaya atıfta bulunarak 1704 yılı olduğu iddiasına yer vermiştir³⁹⁹. Ancak Talabanî ailesinin Kadirî tarikatına intisabı Molla Mahmud'un 1752 yılında Kerkük'e gelen Şeyh Ahmed

³⁹⁷ BOA., EV. MKT, 2753/131, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

³⁹⁸ BOA., C. ML, 13235, 26 L 1207/6 Haziran 1793.

³⁹⁹ Kerkük Evleri, s. 27.

Lahorî'den icazet alması ile başlar⁴⁰⁰. Bu durum tekkenin kuruluş tarihine ilişkin yer verilen varsayımına temkinli yaklaşmayı zorunlu kılar. Zira Kadirî tarikatının Irak'ta köklü bir geçmişe sahip olduğu ve Kerkük'teki varlığının da Şeyh Mahmud'un Kadirî Tarikatı'na intisabından önceye dayandığı bilinen bir gerçektir. Dolayısı ile 1800 yılında vefat eden ve vasiyeti üzerine Kerkük'te Bulak Mahallesi'nde bulunan tekkenin bir köşesine defnedilen. Şeyh Mahmud'dan önce tekke inşâsının yapılmış olması tekkenin Şeyh Mahmud'dan önce başka tarikat temsilcilerinin tasarrufunda olduğu ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber Talabanî şeyhlerinin tarikat faaliyetlerine mekân teşkil eden tekkenin ilk çekirdekten büyümesi Şeyh Mahmud oğlu Şeyh Ahmed ile başlar. 1841 yılında Tekke Şeyhliğine geçen Şeyh Abdurrahman hem tekke tarihinde ve hem de Kerkük'teki Kadirî Tarikatı tarihinde ayrı bir önem arz eder. Şeyh Abdurrahman bir taraftan Kadirî tarikatında Rahmanîye-Ğalisîye ekolünün kuruculuğu yaparken öte taraftan da tekkeyi yeniden imar etmiştir. Tekke şeyhliği 1858 yılında vefatına kadar Şeyh Abdurrahman tarafından yürütülmüştür. Onun vefatından sonra da irşat makamına oğlu Şeyh Ali geçmiştir⁴⁰¹. Gerek Şeyh Abdurrahman döneminde ve gerekse de Şeyh Ali döneminde Talabanî Tekkesi, Kerkük'ün siyasî ve sosyal tarihinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Tekkeye giderleri için Şeyh Abdurrahman'a Badabad ve Sarıtepe köylerinin çift ve ağnam vergilerinin gelirleri tahsis edilmiştir⁴⁰².

3.4.4.8. Ebu Aluk Tekkesi

Bu tekke Kadirî tarikatı şeyhlerinden ve Seyyid zümresinden Ebu Aluk tarafından sonradan Çukur Mahallesi olarak anılan mevkide kurulmuştur. Ebu Aluk'un tekkeyi tam anlamıyla ne zaman kurduğu hakkında bir veriye ulaşılamadı. Kerkük'te kendisine nispet edilen cami ve tekkenin kapısı üzerinde bulunan levhada 1757 tarihi yazılıdır⁴⁰³. Tekkeye ilişkin rastladığımız en erken tarihli kayıt 1785 tarihli dir. Bu kayıta Kerkük'teki Kadirî Zaviyesi Şeyhi Şeyh Osman, Mûsul Kadısı ve Valisi'ne bir arzuhâl sunarak tekkeye Mûsul Cizye malında taamiye bağlanılmasını talep etmiştir⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Terzibaşı, *Kerküklü Faiz*, s. 53-59.

⁴⁰¹ Şeyh Ali vefatı olan 1331/1913 yılına kadar Tekke şeyhliğini yürütmüştür. *VGM. d.*, 169/1.46, s. 104; *BOA., A. MKT. UM*, 548/59, 16 N 1278/17 Mart 1862.

⁴⁰² *BOA., ML. MSF. d.*, 9455, 1277/1860.

⁴⁰³ Sarıkahya, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁰⁴ *VGM. d.*, 263/67, s. 135, 25 N 1199/1 Ağustos 1785.

1857'de Şeyh Osman Kerkük'ün “*meşayihî kiramından*” (saygın şeyhlerinden)'dir⁴⁰⁵. Kendisi, Ebu Aluk'un torunlarından olarak kayıt altına alınmıştır. Torun Şeyh Osman'da sonra tespit edebildiğimiz şeyhler; Şeyh Süleyman, Şeyh Ali ve Şeyh Osman'dır. Şeyh Osman'ın vefat tarihi 1914'tür⁴⁰⁶.

3.4.4.9. Gavsîye Hângâhı

Hângâh ile ilgili aslında pek fazla bir kayda rastlamadık. Hângâhın, Kerkük müftülerinden Muhammed Gavs tarafından 1780 yılında inşâ edildiği iddia edilen⁴⁰⁷ cami ile yakın bir tarihte inşâ edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Kadîrî Tarikatı'na bağlı bir tekke olduğu Gavs isminden anlaşılmaktadır. 1889'da dergâh postnişinliğini Şeyh Süleyman Efendi yürütmektedir. Şeyh Süleyman Efendi için Evkaf hazinesinden aylık 100 kuruş taamiye istenmiş ancak hazine kayıtlarından hareketle dergâhın vakıfça herhangi bir tahsisatının olmadığı ve dışarıdan bir tahsisat yapılamayacağı yönünde bir cevap verilmiştir⁴⁰⁸.

3.4.4.10. Şeyh Abdülkadir Efendi Hângâhı

Hângâh, Kerkük Hükümet Konağı civarında Berzencî Seyyidlerinden Şeyh Abdülkadir Efendi tarafından inşâ edilmiştir⁴⁰⁹. Şeyh Abdülkadir Efendi Berzencî Seyyidlerî zümresinden Nakşî-Halidî tarikat bağlantısı ile dikkat çekmektedir. Kerkük'teki tekesini ne zamandan beri faaliyet hâlinde olduğunu bilemiyoruz. Ancak Mevlana Halid'in ilk halifelerinden biri olarak 1861 yılına kadar şeyliği elinde bulundurmuştur⁴¹⁰. Kendisinin vefatından sonra merkez bürokrasi ile güçlü ilişkileri olan oğlu Muhammed Cevad Efendi postnişinlik makamına oturmuştur. Muhammed Cevad Efendi'nin de ölmesi ve erkek evladının olmaması üzerine 1908 yılında kardeşi Seyyid Ahmed Efendi irşat makamına geçmiştir⁴¹¹. Şeyh Cevad döneminde tekke gelirlerinde muazzam bir artış olmuştur. Hatta Şeyh Abdülkadir Efendi döneminden kalma cılız yapısı 1888 tarihinde gördüğü tamir ile güzel bir görünüme kavuşmuştur⁴¹².

⁴⁰⁵ BOA., İ. MVL, 387/16890. Lef. 4, 27 L 1273/20 Haziran 1857.

⁴⁰⁶ VGM. d., 166/80, s. 176.

⁴⁰⁷ Kerkük Şairleri, c. I, s. 13.

⁴⁰⁸ BOA., EV. MKT, 1829/80, 9 Z 1306/6 Ağustos 1889.

⁴⁰⁹ BOA., EV. MKT, 1334/53, 1 Ş 1303/7 Haziran 1883.

⁴¹⁰ Terzibaşı, Kerkük'te İmaret ve Tesisler, s. 63.

⁴¹¹ VGM. d., 166/65, s. 147, 28 M 1326/2 Mart 1908.

⁴¹² Terzibaşı, Kerkük'te İmaret ve Tesisler, s. 63.

3.4.4.11. Abdülcelil Efendi Tekkesi

Abdülcelil Efendi Tekkesi muhtemelen Bektaşî şeylerinden olup Bulak Mahallesi'nde medfun Şeyh Kara Baba Türbesi'nin bitişiğinde Şeyh Abdurrahman'ın halifelerinden Şeyh Abdülcelil Efendi bin İbrahim Alemdar bin Davud tarafından inşa edilmiştir. Tekke üç oda, bir semahâne, tuvalet ve içinde çeşitli ağaçların bulunduğu bir bahçeden oluşmuştur. Kadirî tarikatı esasları üzerinden faaliyet yürütülen tekkede, Salı ve Perşembe geceleri zikir, Cuma günleri de Kadirî Tarikatı üzere ayin icrasında bulunulmuştur⁴¹³. Tekke, büyük bir ihtimal ile Şeyh Abdurrahman'ın 1858 yılında vefatından sonra açılmıştır. Şey Abdülcelil Efendi tekkeyi açtıktan sonra Nisan 1861'de tekkeye ait vakfı kurmuş ve vakıf şartnâmesi'nde tekke şeyhi ile vakfın mütevelliliğini uhdesine almıştır⁴¹⁴. Bununla beraber merkezî hükümet nezdinde kendisine taamiye bağlanması için yaptığı başvurular kabul edilerek Bağdâd eyaleti vakıflarından şeyhe aylık 100 kuruş bağlanmıştır. Abdülcelil Efendi, Bağdâd vakıflarından taamiye olarak bağlanan 100 kuruşun Bağdâd'ın Kerkük'e 60 saat uzaklıkta olduğu gerekçesi ile söz konusu meblağın Kerkük vakıf gelirlerinden karşılanmasını istemiştir⁴¹⁵. Şeyh Abdülcelil Efendi'nin vefat etmesi ile tekke şeyliği kardeşi Halil Efendi'ye geçmiştir. Halil Efendi, Ağustos 1881'e kadar bu görevi yürütmüş, kendisinin vefatı ile oğlu Ali Rıza Efendi şeyh olarak atanmıştır⁴¹⁶.

3.4.4.12. Muhammed Salih Efendi Tekkesi

Tekke 1838-39 yılında Berzencî Seyyidlerinden Muhammed Salih bin İbrahim Efendi tarafından kurulmuştur. Tekke, Mevlevî Tarikatı esasları dâhilinde faaliyet yürütmüştür. Muhammed Salih Efendi tekke şeyhliğini ölümü olan 1878 yılına kadar sürdürmüştür ve ölümünden sonra postnişin makamına, erkek evladı olmadığından, damadı Muhammed Hamdi Dede'yi tayin etmiştir. Bir mevlevî şeyhi olarak Muhammed Salih Efendi'ye Bağdâd hazinesinden buğday olarak yıllık bir tahsisat ve bazı malikânelerin gelirleri tahsis edilmiştir. Muhammed Salih Efendi'nin vefatı ile söz konusu tahsisatlar kesilmiş ve postnişin Hamdi Dede gerek yerel makamlar ve gerekse de merkezî kurumlar nezdinde kayınpederine daha önce bağlanan tahsisatların kendisine

⁴¹³ *VGM. d.*, 583/69, s. 52, 26 L 1276/19 Mart 1860.

⁴¹⁴ *BOA., EV. MH*, 825/85, 14 M 1278/22 Temmuz 1861.

⁴¹⁵ *VGM. d.*, 2086/131, s. 258-59, 15 N 1277/27 Mart 1861.

⁴¹⁶ *BOA., EV. MH*, 2218/215, s. 2, 11 L 1299/26 Ağustos 1882.

bağlanması yönünde ısrarcı ve inatçı bir çaba içine girmiştir. Muhammed Hamdi Dede'nin çabaları Kerkük'te boşalan her vazife karşılığında devreye girmiş ve yüzyılın sonunda kayda değer bir tahsisat elde etmeyi başarmıştır⁴¹⁷.

3.4.4.13. Haydar Efendi Tekkesi

Şehrizar Mevlevîhânesi adıyla anılan tekke Bulak Mahallesi'nde Haydar Efendi tarafından kurulan bir Mevlevî Tekkesi'dir⁴¹⁸. Haydar Efendi'nin tekkeyi ne zaman açtığı noktasında kesin bir kayda rastlanılmadı. Ancak Haydar Efendi tarafında 1892 yılında merkezî hükümete gönderilen bir arzuhâlde uzun bir “*seneyi vafireden beru*” (süreden beri) açık olduğu ifade edilmiştir. Bu durum Mevlevîhâne'nin 1840-50 yılları arasında veya sonrasında kurulma ihtimalini güçlü kılmaktadır⁴¹⁹. Haydar Efendi'ye postnişinlik bedeli olarak aylık 75 kuruş Bağdâd Vakıf Sandığı'ndan bağlanmıştır⁴²⁰. 19. yüzyılın sonunda vefat etmesi ile beraber postnişinlik makamına Abdullâh Dede geçmiş ve söz konusu tahsisat 1901 yılında Abdullâh Dede'ye aktarılmıştır⁴²¹.

3.4.4.14. Abdalbaki Efendi Tekkesi

Kadirî Şeyhi Abdalbaki Efendi tarafından 1853 yılında Şaturlu Mahallesi'nde inşa edilmiştir⁴²². Abdalbaki Efendi'nin 1889 yılında 60'tab fazla mürid ile düzenli zikir meclisleri düzenlediği görülmektedir.⁴²³ Yerel ve merkezî makamlarla güçlü bağlantılara sahip olduğu anlaşılıyor. Zira tekkesini kurduğu tarihten ölümü olan 1900 yılına kadar boşalan malikâne vakıf gelirlerinden 7865 kuruş değerindeki geliri uhdesine aldığı görülüyor⁴²⁴. 1900 yılında vefat etmesi ile erkek çocukları olmadığından postnişinliğe damadı Molla Muhammed Efendi geçmiştir⁴²⁵.

⁴¹⁷ BOA.,ŞD. ML, 2895/58, 5 B 1296/25 Haziran 1879; İMEM, 660/59, s. 29-30, Gurre C 1297, 11 Mayıs 1880; BOA., İ. MMS, 113/4859, 13 L 1309/11 Mayıs 1892; VGM. d., 864/139, s. 280, 24 S 1297/6 Şubat 1880.

⁴¹⁸ BOA., EV. MH, 2363/419, s. 49, 12 N 1301/6 Temmuz 1884.

⁴¹⁹ BOA., İ. DH, 1265/99475, 3 Ş 1309/3 Mart 1892.

⁴²⁰ BOA., EV. MH, 2363/419, s. 49, 12 N 1301/6 Temmuz 1884.

⁴²¹ BOA., EV. MKT, 3404/202, 10 S 1325/10 S 1325/25 Mart 1907.

⁴²² Sarıkahya, a.g.e, s. 107.

⁴²³ BOA., Y. PRK. AZJ, 12/10. 1304/1886.

⁴²⁴ VGM. d., 166/36, s.86.

⁴²⁵ İMEM, 739/79, s. 27, 9 R 1320/16 Temmuz 1902; BOA., EV. MKT, 2685/111, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

3.4.4.15. Halidîye Hângâhı

Bu hângâh Ahi Hüseyin Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hângâhın içinde meşhur şeyhlerden Şeyh Ali ve Şeyh Said'in kabirleri bulunmaktadır. Bu durum hângâhın uzun bir süreden beri Kerkük'te faaliyet içerisinde olduğunu göstermektedir. Hângâh postnişini 1884 yılında ulemadan Seyyid Hüseyin Efendi'dir. Hüseyin Efendi postnişinlik makamına 1875 yılında atanmıştır⁴²⁶.

Halidîye Hângâhı adıyla İmam Kasım Mahallesi'nde başka bir tekkenin de adına rastlanılmıştır. Ahi Hüseyin Mahallesi ile İmam Kasım Mahallesi'nin bitişik olması ve mahalle sınırlarının zaman içinde değişmesi ihtimali verilerin aynı tekkeye ilişkin olduğu yönünde şüphe uyandırmaktadır. İmam Kasım Mahallesi'nde bulunan tekkeye ilişkin kayıt 1895 tarihli olup şeyhi olan ulemadan Hızır Efendi'ye münasip miktarda bir maaşın bağlanmasıyla ilgilidir⁴²⁷. Bununla beraber farklı tekke olma durumlarını da göz ardı etmemek gerekir.

3.4.4.16. Şeyh Salih Efendi Tekkesi

Berzencî Seyyidlerinden Şeyh Salih bin Seyyid Resul iki katlı evini Nakşî Tekesi'ne vakfetmesi ile faaliyet göstermeye başlayan bir tekkedir. Şeyh Salih tarikat faaliyetlerini icra ettiği evini 1897 yılında hazırlattığı vakfiye şartnâmesinde resmî olarak tekkeye çevirmiş ve tekke şeyliğini de uhdesine almıştır. Ev, Ahi Hüseyin Mahallesi'nde olup iki katlıdır. Evin alt katında hatim okumaya tahsis edilmiş büyük bir oda ve bitişğinde küçük oda, eyvan ve gusulhâne yer alırken üst katında iki büyük oda, kahve ocağı ve "iki gözlü" çardaktan oluşan selamlığı bulunmaktadır⁴²⁸. Evin tekkeye çevrildiği tarih her ne kadar 1897 yılı ise tarikat faaliyetlerine mukabil yapılan mâlî tahsisatlar daha öncesine dayanmaktadır. Nitekim 1890 yılında Yayı ve Tazehurmatu Malikâne'si gelirlerinin bir hissesi tahsis edilirken⁴²⁹ 1893 yılında da III. Mustafa ve II Mahmud'un Haremeyn Vakıf gelirlerinden 442 kuruş taamiye adı altında bağlanmıştır⁴³⁰. Bu durum Salih Efendi'nin kendi mülkü olan evi çok önceden tarikat faaliyetleri amaçlı kullanıldığını açıkça göstermektedir. Salih Efendi vefat yılı olan

⁴²⁶ BOA., EV. MKT, 1289/94, Recep 1301/Nisan 1884.

⁴²⁷ BOA., EV. MKT, 2279/165, 24 Ş 1312/20 Şubat 1895; BOA., BEO, 359/26905, 5 B 1311/12 Ocak 1894.

⁴²⁸ VGM. d., 593/119.111, s. 119, 2 S 1315/3 Temmuz 1897.

⁴²⁹ BOA., İ. MMS, 112/4859.2, 6 B 1307/26 Şubat 1890

⁴³⁰ İMEM, 754/252, s. 137-38, 10 S 1325/25 Mart 1907; BOA., Evkaf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi (bundan sonra EV. MKT. CHT), 697/90, 3 B 1325/12 Ağustos 1907.

1905'e kadar tekke şeyhliğini yürütmüş kendisinden boşalan postnişinlik makamına tekke vakfının şartnâmesi gereği büyük oğlu Seyyid Muhammed Efendi atanmıştır⁴³¹.

3.4.4.17. Seyyid Necip Efendi Tekkesi

Bu tekke Rufâî Tarikatı'nın en saygın temsilcisi olan Ebu'l-huda es-Seyyâdî'nin⁴³² Sultan Abdülhamid nezdinde girdiği teşebbüsler sayesinde kurulmuştur. Ebu'l-huda Efendi'nin Irak'taki tarikat ağlarına II. Abdülhamid tarafından verilen desteğin sonucu olarak 1897 yılında Kerkük'ün Ağalık Mahallesi'nde Dizdar Ali Ağa'nın mülkü olan ev satın alınarak tekkeye çevrilmiştir⁴³³. Satın alınan evin bedeli ile tamir masrafları "Hazine-i Hassa" (Sultan'ın özel hazinesi)'dan karşılanmıştır. Tekke şeyhliğine de Cabbarî Seyyidlerinden Necip Efendi atanmıştır⁴³⁴.

3.4.4.18. Musalla Mahallesi'ndeki Kadirî Dergâhı

Bu mahallede bulunan dergâhın maaş almadan şeyhliğini yürüten Mustafa Efendi'nin 1902 yılının sonlarında vefat etmesi ile aynı mahalle sakinlerinden Şeyh Rahmetulla-zâde Abdullâh Küdsî Efendi'nin tayin edilmesi için Evkaf Nezaretine başvurulmuştur. Evkaf Nezareti böyle bir dergâhın yanlarında herhangi bir kaydının olmadığı dergâh ile ilgili yerel kayıtlarının gönderilmesi istenmiştir⁴³⁵.

19. yüzyılda tarikat faaliyetlerinin icra edildiği tekkeler kayıtlara yansıdığı kadarıyla tespit etmeye çalıştık. Ancak Kerkük'ün sınırlı idarî işlevinden dolayı tarikat faaliyetlerinin sadece tespit ettiğimiz tekkelerle sınırlı olmadığını vurgulamak gerekir. Zira cami, mescit ve hatta özel meskenler dahi bu faaliyetlerin icra edildiği mekânlar olmuşlardır.

⁴³¹ BOA., EV. MKT, 3130/151, 18 R 1325/31 Mayıs 1907.

⁴³² Ebu'l Hedi es Sayyadi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali el Vardi, *Lema'at'ül İctma'ye*, Dare'l-Raşid, Beyrut 2005, c. III, s. 38.

⁴³³ VGM. d., 2048/177, s. 352, 4 Ş 1315/29 Aralık 1897; BOA., EV. MKT, 2674/84, 16 C 1319/30 Eylül 1901.

⁴³⁴ BOA., EV. MKT, 2753/131, 18 B 1320/21 Ekim 1902.

⁴³⁵ BOA., EV. MKT, 2791/128, Selh L 1320/29 Ocak 1903.

3.4.5. Türbeler

Sınır bölgesi yerleşim birimi olmasında mütevellit Kerkük halkı türbe ve yatırlara büyük saygı ve ilgi göstermektedir⁴³⁶. Bu saygı kültürünün merkezî hükümetin kontrol ve denetimi dışında oluşan bir durum olmadığı aşikârdır. Zira bu yerlere halk tarafından saygı duyulan şeyh ve ulema karakterli şahısların belli vazifeler etrafında devlet tarafından atanması ve varlıklarının devamı yönünde devletin çeşitli mâlî tahsisatlar sunması söz konusu değerlendirmeyi desteklemektedir. Devlet bu tür yapılar ile mekâna dinsel bir mahiyet kazandırarak yerleşime kalıcı bir yön verdiği gibi merkezî düşünceyi meşrulaştırıp bağlılığı kuvvetlendirmektedir. Kerkük'te kayıtlara yansıdığı kadarı ile halk tarafından saygı duyulan ve kentsel yerleşim koordinatlarında belirgin bir öge teşkil eden türbeleri irdelemeye çalışacağız.

3.4.5.1. Danyal (a.s.) Türbesi

Türbe, Kale'de ve aynı adı taşıyan caminin içindedir. Türbe her ne kadar Danya (a.s.)'ın ismi ile biliniyor olsa da Üzeyr ve Huneyn Peygamberlere isnat edilen yatırlar da bulunmaktadır. Halk, bu Peygamberlerin medfun olduğuna ilişkin inançları tam olmakla beraber gerçekte birer makamdan ibarettirler. Türbeye Şâhsuvar Paşa Hamamı kira gelirlerinden günlük dört akçe Yasin okumak üzere Yasinhuvanlık vazifesine verilmiştir. Bu vazifeyi yürüten Seyyid Abdullâh, 1860 yılında vefat edince vazife Molla Abdussamed Halife bin Muhammed'e verilmiştir⁴³⁷. Kerkük merkezi ile çevresinden Müslüman, Hristiyan ve özellikle de Yahudi cemaatinin en fazla ziyaret ettiği türbedir⁴³⁸. Ziyaret trafiğinin fazla olması dolayısı ile kilitdarı tarafından ziyaretçilerin kim ihtiyaçlarının karşılanması yolunda bazı mâlî tahsisatların yapılması Evkaf Nezaretine yazdığı arzuhâl suretinde talep etmiştir⁴³⁹.

3.4.5.2. İmam Kasım Türbesi

İmam Kasım Türbesi kendisine atf edilen zaviyenin bitişiğinde bulunmaktadır. Türbe bakımı hizmetleri için mâlî tahsisatlar tayin edilmiş ve 20. yüzyılın başına kadar kilitdarlık vazifesiyle sürdürülmüştür. Nitekim türbe kilitdarlığını yürüten Osman

⁴³⁶ Kerkük halkının türbe ve yatırlara olan ilgisi için bkz. J.J.Benjamin, *Act Jahre in Asien und Afrika Von 1846 bis 1855*, Hannover 1858, s. 133; Zabit, *a.g.e.*, s. 12.

⁴³⁷ *BOA., EV. MH*, 762/92, 14 B 1276/6 Şubat 1860.

⁴³⁸ Benjamin, *a.g.e.*, s. 133.

⁴³⁹ *BOA., EV. MKT*, 2840/37, 20 Ca 1321/14 Ağustos 1903.

Efendi 1905 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu Molla Abdülkadir Efendi tayin edilmiştir⁴⁴⁰.

3.4.5.3. İmam Ahmed Türbesi

İmam Ahmed Türbesi, kentsel yerleşmenin ana öğelerinden olan zaviyesine bitişik bir alanda bulunmaktadır⁴⁴¹. Bununla beraber İmam Ahmed Türbesi de 19. yüzyılın sonlarına değin mekân tanımlamasında referans teşkil etmiştir⁴⁴². Türbenin kilitdarlığı, zaviyenin şeyhliğini uhdelere alanlara verilmiştir. Bu kapsamda kilitdarlık vazifesi 1730'da Seyyid İbrahim bin Seyyid Halil, 1739'da Şeyh Ahmed, 1758'de Şeyh Ahmed'in oğulları Ali ve Kasım, 1856'da Ali ve İsmail Efendilere ve 1861'de de Şeyh Hızır Efendi'nin uhdesinde görülmektedir⁴⁴³.

3.4.5.4. Hasan Mekki Türbesi

Hızır Peygamberin alemdarı olarak kayıtlarda geçen Hasan Mekki, bir tarikat temsilcisi olarak Kerkük Kalesi'nde medfundur. Türbenin, bakım ve onarım masraflarını karşılamak üzere, bir vakfı bulunmaktadır⁴⁴⁴.

3.4.5.5. Topal Osman Paşa Türbesi

Topal Osman Paşa, 1733 yılında Nadir Hân tarafından Kerkük ve çevresine yapılan saldırıları püskürtmek üzere girdiği Kerkük Muharebesi'nde şehit düşmüş ve cenazesi İmam Kasım'ın mezarının bitişiğine defnedilmiştir. Türbenin türbedar, kilitdar ve Yasinhuvanlık vazifeleri 20 kuruş karşılığında 1771 yılında ölümüne dek Hacı Ali Efendi'nin uhdesinde bulunmuştur. Hacı Ali'nin vefatından sonra söz konusu görevlerin başka bir kişiye verilmesine ilişkin merkezî hükümetten izin istenmiştir⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ BOA., EV. MKT, 2957/30, 15 Za 1322/21 Ocak 1905.

⁴⁴¹ BOA., EV. MH, 854/146.

⁴⁴² BOA., Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Evkâf Defteri (bundan sonra EV. d.), 15048, s. 2, R 1270/13 Ocak 1854; İMEM, 697/260, s. 107, 27 Z 1307/14 ağustos 1890.

⁴⁴³ BOA., EV. MKT. CVT, 365/50, 6 Ra 1313/27 Ağustos 1895; BOA., EV. d., 174/84 11 R 1278/16 Ekim 1861.

⁴⁴⁴ BOA., EV. d., 17856, 29 Z 1279/18 Mayıs 1863.

⁴⁴⁵ BOA., C. EV, 608/30664. 29 N 1188/3 Aralık 1774.

3.4.5.6. Karababa Türbesi

Türbe, Bulak Mahallesi'nde Şeyh Abdülcelil Efendi Tekkesi'nin bitişiğindedir. Karababa muhtemelen tarikat bağlantılı bir şahsiyettir. Kerkük'teki "baba" söyleminin Bektaşîler için kullanıldığı düşünülmektedir⁴⁴⁶. Bahçelik bir alanda bulunan türbe, orada bulunan su kanalında belli bir oranda paya sahip olmuştur⁴⁴⁷.

3.4.5.7. Ahi Hüseyin

Ahi Hüseyin'in biyografisi ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak türbesinin, tekkesinin bulunduğu alana bitişik bir mevkide bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Kerkük halkı nezdinde "Allâh'ın bir dostu olarak saygın bir yeri olması" münasebetiyle, türbesi ziyaret edilen mekânlar arasındadır.⁴⁴⁸

3.4.5.8. Molla Mahmud, Şeyh Ahmed ve Şeyh Abdurrahman Türbeleri

Türbeler, Talabanî Tekkesi'nin bitişiğinde bulunmaktadır. Her üç zat tekkenin postnişinleri ve Kerkük halkının saygı duyduğu şahsiyetlerdendir⁴⁴⁹.

3.4.5.9. Şeyh Muhyiddin Berzencî Türbesi

Kerkük'te Şeyh Muhyiddin isminde iki zat ile karşılaşırız. Biri 1721 doğumlu olup 1765'te Kerkük'e yerleşmiştir. Dönemin en saygım ulema ve mürşitlerindedir. 1781 yılında büyük bir şöhret bulduğu Kerkük'te vefat etmiş ve Ahi Hüseyin Mahallesi'nde defnedilmiştir⁴⁵⁰. Diğeri de arşiv belgelerinde rastlanılan ve 1806 yılında merkezî hükümetin izni dâhilinde tarikat hizmetlerine mukabil Bağdâd'dan gelip Kerkük'e yerleşen zattır. Şeyh Muhyiddin'nin 1814 yılında kalabalık bir aile nüfusuna sahip olması, yaşının hayli ilerlediğini göstermektedir⁴⁵¹. Dolayısıyla şeyhin 19. yüzyılın ilk yarısında Kerkük'te vefat etmiş olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Kerkük'te ziyaretgâh olan türbenin hangisine ait olduğu yönünde kesin kanaat oluşturacak verilere ulaşmasak da birinci şahsa ait olması daha güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Zira Kerkük'te 19. yüzyılın ilk yarısında tarikat ve ilmi faaliyetlerle meşgul bir şahsa ait

⁴⁴⁶ Karakaya-Stump, *a.g.m.*, s. 717.

⁴⁴⁷ BOA., A. MKT, UM, 425/79, 15 S 1277/2 Eylül 1860.

⁴⁴⁸ *Mûsul Vilayet Salnamesi, 1308/1891*, s. 207.

⁴⁴⁹ *Mûsul Vilayet Salnamesi, 1308/1891*, s. 207.

⁴⁵⁰ Abdülkerim Muhammed el Müderris, *Ulemauna fi Hizmet'ül İlmü'd-Din*, Mektebü'l Vataniye, Bağdâd 1983, s. 504; Karadağı, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁴⁵¹ BOA., C. EV, 337, 14 Ş 1221/27 Ekim 1806 ve 13 M 1229/5 Ocak 1814 tarihli belge suretleri.

verilerin arşiv kayıtlarında ve özellikle de vakıf defterlerinde rastlanılması dönemin yapısına uygun düşmemektedir. Bu yönde bir veri ile karşılaşılması türbenin birinci şahsa ait olma ihtimalini daha kabul edilebilir kılıyor.

3.4.5.10. Ebu Aluk Türbesi

18. yüzyılın ortalarında Kadirî Tarikatı'nın bir temsilcisi olarak Kerkük'te tekke açan Ebu Aluk, 1814 yılında vefat ederek Musalla Mahallesi'nde bulunan mezarlığa defnedilmiştir⁴⁵². Ebu Aluk, Kerkük'ün “*meşayih-i kiramanından*” (saygın şeyhlerinden) biri olarak tanımlanmaktadır⁴⁵³. Akıl hastaları ve yürek sıkıntısı çekenler, tedavi amaçlı Ebu Aluk Türbesi'ne götürülmüşlerdir⁴⁵⁴.

3.4.5.11. Şeyh Abdülkadir Berzencî Türbesi

Türbe, hükümet konağı yanındaki tekkesinin bitişiğindedir. Türbe, 1888 yılında masrafları Sultan Abdülhamid hayratından karşılanarak tekke ile beraber tamir edilmiş ve buraya güzel görünümlü bir kubbe yapılmıştır⁴⁵⁵.

3.4.6. Kiliseler

Kerkük, Hristiyanlığın Sasani İmparatorluğu'nun nüfuz alanında yayılmasında ve bundan kaynaklı meydana gelen çatışmalarda önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu münasebetle eski kent alanında ve sonradan kentsel alanla bütünleşen Korya köyünde kilise ve manastırlara rastlanılmaktadır. Kayıtlarda rastladığımız veriler ekseriyetle kiliselerin harabe halinde oldukları şeklindedir. Korya bu anlamda en dikkat çekenidir. 16. yüzyılın ikinci yarısında tamamen bir Hristiyan yerleşimi olan Korya köyünde bulunan kiliseler, Nadir Şâh'ın Kerkük saldırısıyla büyük zarar görmüşlerdir. 1867'ye geldiğinde köy, yıkılmış kiliselerle dikkat çekmiştir⁴⁵⁶. Buna mukabil 19. yüzyılın sonlarında Kerkük'te üç kilisenin var olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan cemaati en fazla olan veya sadece cemaati olan kilise, Hristiyan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Hamam Mahallesi'nde bulunan kilisedir. Matranlığın tam karşısında bulunan kilise,

⁴⁵² Sarıkahya, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁵³ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 207.

⁴⁵⁴ Zabit, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁵⁵ Terzibaşı, *Kerkük'te İmaret ve Tesisler*, s. 63.

⁴⁵⁶ Lycklama, *a.g.e.*, s. 87.

1853'te küçük bir avlu, uzun bir kemer ve asıl mihraptan oluşuyordu⁴⁵⁷. 19. yüzyılın sonunda kilisenin ihtiyacı karşılayamaması etrafında bulunan Hristiyan sakinlerin ev ve arsalarından kendi rızalarıyla ekleme yapılarak genişletilmesi yönünde Mûsul vilayetine hitaben Kerkük mutasarrıf vekilinin de bulunduğu Meclis'ten bir karar çıkarılmıştır. Genişletilmesi öngörülen kilisenin uzunluğu 47, arzı 25 ve yüksekliği 20 metre ebadında olup 3 kapı ve 25 pencereden mürekkeptir. Kilise, Müslüman evlerine, camiye veya herhangi bir kutsal yapı ve mekâna yakın olmadığı da çıkarılan kararda vurgulanmıştır. Mûsul Valisi'nden Adliye ve Mezahib Nezaretine sevk edilen karar uygun bulunarak genişletilmesi için gerekli izin gönderilmiştir⁴⁵⁸.

Kerküklü Keldanî Hristiyan nüfusuna ait diğer bir küçük kilisede kentin dışında ve onlara ait mezarlığın ortasında bulunan eski kilisedir⁴⁵⁹. Kilisenin düzenli bir cemaati olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak mezarlığın ortasında olması bu kilisenin ölüm törenlerinde kullanılmış olma ihtimalin güçlü kılmaktadır.

Kerkük'ü Hristiyan kroniklerine konu eden ve Hristiyanlık tarihinde önemli bir yer sağlayan en büyük kilisesi şüphesiz Sasani Kralı'nın yeğeni olan Tahmazgerd'e isnat edilen kilisedir. 1853'te Kerkük Matranı'nın eşliğinde kiliseyi ziyaret eden Peterman, kilisenin etrafının duvarlarla örülü geniş bir mezarlığın ortasında biri büyük ve biri küçük olmak üzere iki salon ile büyük salonun hemen solunda kutsal eşyaların muhafaza edildiği karanlık bir odanın olduğunu ve sadece şehit olduğuna inanılan Tahmazgerdi anma törenlerinde kullanıldığını kaydetmiştir⁴⁶⁰. Sarre-Herzfeld, kilisenin bir ibadethâne plan görüntüsünden ziyade bir İrân saray modeli tarzında inşâ edildiğinden hareketle yapının başlangıçta bir saray olduğunu daha sonradan kiliseye çevrildiğini iddia etmiştir⁴⁶¹.

3.4.7. Havra

1894 yılında Kerkük'te bir adet Yahudî ibadetgâhı olan havranın bulunduğu kaydedilmekle beraber ibadetgâhın kentin hangi noktasında olduğuna ilişkin bir

⁴⁵⁷ Peterman, *a.g.e.*, s. 316.

⁴⁵⁸ *BOA.*, *İ. AZN*, 52/1321, Ca-16,16 Ağustos 1903; *BOA.*, *ŞD*, 2187/12, 8 Ca 1320/12 Eylül 1902.

⁴⁵⁹ *BOA.*, *ŞD*, 2187/12, 8 Ca 1320/12 Eylül 1902.

⁴⁶⁰ *A.g.e.*, s. 317.

⁴⁶¹ *A.g.e.*, s. 332.

malumat verilmemektedir⁴⁶². Bu ibadetgâhın Yahudîlerin yoğun olarak yaşadığı Aşağı Zaviye alanında bulunmuş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

3.4.8. Hamamlar

Hamamlar, kentsel yerleşmede önemli bir unsur teşkil etmektedir. Özellikle idarî ve askerî işlevler yüklenilen kentlerde hamamların vazgeçilmezliği temel bir vurgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Şehrizer merkezi konumunda bulunan Gülanber Kalesi'nde ikamet etmekten imtina eden Şehrizer beyinin Kerkük'te ikamet etmesi durumuna karşı merkezî hükümet tarafından Ekim 1568'de çıkarılan bir emir suretinde Gülanber Kalesi'nde yapımına başlanan hamam inşaatının bitirilmiş olduğundan hareketle yanındaki kul taifesi ile vakit kaybetmeden Gülanber Kalesi'ne yerleşmesi istenmiştir. Hamam inşaatının bitmesine müteakip Kerkük'ten ayrılması emrinin çıkarılması hamamın yerleşimlerin idarî ve askerî merkez olma ve dolayısı ile kentsel yerleşime olan katkısı açısından önemli bir öge olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu dönemde Kerkük'ün hamam rezervinin askerî ve idarî ikamete gerekli alt yapıya sahip olduğuna dâir işaret taşımaktadır⁴⁶³.

Kerkük'üm 16. yüzyılın ikinci yarısında idarî ve askerî merkez olma konusunda sahip olduğu alt yapısal durumuna mukabil 19. yüzyılın ikinci yarısında kayıtlara geçen hamam sayısı 2'yi geçmiyor⁴⁶⁴. Kerkük'teki hamam sayısı kentsel gelişmeye paralel olarak 1891'de 8'e çıkarken⁴⁶⁵ 1902'de ise 14'e ulaşmıştır⁴⁶⁶. Kaynaklarda tespit edebildiğimiz hamamlar ise şunlardır:

3.4.8.1. Hân Arslan Paşa Hamamı

Kale alanının içinde, Arslan Paşa tarafından inşâ edilip gelirleri vakfa tahvil edilmiştir. Arslan Paşa'nın hangi dönem zarfında ve hangi idarî yetkiler dâhilinde hamamı inşâ ettiğine dâir bir veriye ulaşamadık. Yani Arslan Paşa'nın Bağdâd, Mûsul veya Şehrizer Valisi gibi idarî bağlantıları noktasında sağlıklı tespitte bulunma imkânı bulunamadı. Hamamın kira gelirlerinden oluşan vakıf kent içinde bulunan cami ve

⁴⁶² *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 299.

⁴⁶³ *7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Dizisi V, Ankara 1999, s. 189.

⁴⁶⁴ Buckingham, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁶⁵ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 13.

⁴⁶⁶ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 245.

medrese vazifelerine tahsis edilmiştir⁴⁶⁷. Hamam 1803 yılına kadar kent sakinlerine hizmet verdiği görülmektedir⁴⁶⁸.

3.4.8.2. Kürkcü Hamamı

Şâhsuvar Paşa Hamamı olarak da anılmaktadır. Şâhsuvar bir aile nispeti olarak Kerkük valiliğini 1655-58 yılları arasında yürüttüğü iddia edilen Şâh Gazi tarafından kullanılmıştır. Şâh Gazi Paşa'ya Kerkük'te verilen görevin dönemi dikkate alındığında, hamamın 1655-58 yılları arasında yapıldığı varsayılabilir. Kalenin bir yanında/dışında ve Atık Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır. Hamam, vakfa tahvil edilmiş olup vakıf gelirleri çeşitli hizmet bedellerine tahsis edilmiştir⁴⁶⁹. Hamam 1860 yılına kadar faal bir durumda olduğu ve hamamın kira yolu işletildiği görülmektedir⁴⁷⁰. Ancak 1888 yılına gelindiğinde hamam artık tamir edilemeyecek derecede harabeye dönmüş ve bu durumu, arsa olarak satılmasına sebebiyet vermiştir. Hamam 15000 kuruş karşılığında satılmıştır⁴⁷¹.

3.4.8.3. Saray Hamamı

Mecidiye Hamamı olarak da anılmıştır. Bu hamama ilişkin ilk veriler Kerkük Hükümet Konağı'na ait plan şemasının merkezî hükümete gönderildiği 1851 yılında rastlanılmaktadır. Hükümet konağının yapım malzemeleri ile masraflarını gösteren yaklaşık maliyet tablosunda hamamın mermer taşları da yer almaktadır⁴⁷². Bununla beraber Zabit hamamın mecidiye bahçesinde olduğunu ifade eden kaydı,⁴⁷³ hükümet konağı planında belirtilen hamamın inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile hükümet konağının inşâ tarihi olan 1853 yılı⁴⁷⁴ aynı zamanda hamamın da yapım tarihini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

⁴⁶⁷ İMEM, 226/102, s. 35, 24 N 1199/31 Temmuz 1785; BOA., EV. MH, 205/59, 3 Ca 1279/27 Ekim 1862; VGM. d., 165/20, s. 26.

⁴⁶⁸ BOA., C. MF, 91/4507, 29 B 1218/ 14 Kasım 1803.

⁴⁶⁹ BOA., C. EV, 251/12635, 19 Ca 1261/26 Mayıs 1845.

⁴⁷⁰ BOA., EV. MH, 762/92, 14 B 1276/6 Şubat 1860.

⁴⁷¹ BOA., EV. MKT, 1498/84, 27 C 1306/28 Şubat 1889.

⁴⁷² BOA., MVL, 242/40, 5 Z 1267/1 Ekim 1851; BOA., A.MKT. UM, 78/8, 16 Z 1267/12 Ekim 1851.

⁴⁷³ A.g.e, s. 72.

⁴⁷⁴ Terzibaşı, Kerkük'te İmaret ve Tesisler, s. 39.

3.4.8.4. Müftü Hamamı

Kerkük'ün kentsel yerleşiminde ve mekân tanımlamalarında ön plana çıkan yapılardan biri de kale arkasında bulunan ve müftü hamamı olarak anılan hamamdır. Hamam, Gavs ailesinden Seyyid Derviş Efendi'ye aittir. Hamamın, Derviş Efendi tarafından inşâ edildiği veya sonradan satın alındığı noktasında herhangi bir malumat sahibi değiliz. Ancak hamamın, biri küçük ve biri büyük olmak üzere, birbirine bitişik iki binadan oluştuğu kayıtlara yansımıştır⁴⁷⁵. Kanaatimizce Kerkük'te "Cot Kahve" olarak anılan hamam⁴⁷⁶ Müftü Hamamı'nın bizzat kendisidir. Zira "Cot" çift anlamına gelmekte ve hamamın muhtemelen kadın ve erkeklere münhasır kılınan ayrı yapılarından ileri gelmektedir. Hamamın inşâ tarihi hakkında ulaşılabilen kayıtlarda herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Ancak Derviş Efendi'nin müftülük vazifesine, ilk olarak 1865 yılının başında rastlıyoruz⁴⁷⁷. 1871 yılına ait bir kayıтта müftünün hâlâ Derviş Efendi olması⁴⁷⁸ ve hamamın Müftü Hamamı olarak anılması inşâ tarihini 1860-70 yılları arasında olduğuna dâir bir işaret taşımaktadır. Derviş Efendi 1908 yılında hamamı ve diğer taşınmaz mallarına vakfa çevirmiş ve sorumluluğunu kendi ailesine münhasır kılmıştır⁴⁷⁹.

3.4.8.5. Bekir Efendi Hamamı

Hamam Hacı Bekir Efendi bin Molla Merdan'a ait olup Piryadi Mahallesi'nde bulunmaktadır⁴⁸⁰. Piryadi Mahallesi'nde halk arasında Tokadi Hamamı olarak anılan bir hamamdan da bahsedilmektedir⁴⁸¹. Tokadi ailesinin de ulema kökenli bir aile olduğu göz önüne alındığında Hacı Bekir'in Tokadi ailesine mensup olduğu ve Tokadi Hamamı'ndan kastın Hacı Bekir Efendi'ye ait hamamın kendisi olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁷⁵ *VGM. d.*, 169/44, s. 100; *VGM. d.*, 606/218.273, s. 218-219, R 1329/Nisan 1911.

⁴⁷⁶ *Zabit, a.g.e.*, s. 72.

⁴⁷⁷ *VGM. d.*, 583/254.197, s. 257-58, 3 Ş 1281/1 Ocak 1865.

⁴⁷⁸ *BOA., EV. d.*, 22152, s. 2-3, 20 Za 1287/13 Mart 1871.

⁴⁷⁹ *VGM. d.*, 606/218.273, s. 218-219, R 1329/Nisan 1911.

⁴⁸⁰ *MG, Sa.* 522, s. 3, 4 Ra1317/12 Ağustos 1899.

⁴⁸¹ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, c.I, s. 161.

3.4.8.6. Şor Hamamı

Ne zaman ve kimin tarafından inşa edildiğine ilişkin bir veri bulunmayan hamam, Musalla Mahallesi'nde olup Mayıs 1900'de faal bir durumdadır⁴⁸². Şor adı hamamın kullandığı suyun tuzlu olmasından ileri gelmektedir⁴⁸³.

3.4.8.7. Ali Bey Hamamı

Ali Bey Hamamı Korya'da, Şaturlu Mahallesi'nde bulunmaktadır⁴⁸⁴. Hamama ilişkin arşivde herhangi bir kayda rastlamadık. Ancak Ali Bey adı bize Korya'nın ileri gelenlerinden olan ve yine Korya'da cami ve medrese inşa eden Ali Bey'i anımsatmaktadır⁴⁸⁵.

3.4.8.8. Dede Hamdi Hamamı

Çay Mahallesi'ndedir⁴⁸⁶. Hamdi Dede Mevlevî şeyhlerindedir. "Mevlevî şeyhi" sıfatı ile 19. yüzyılın son çeyreğinde, gerek yerel ve gerekse de merkezî makamlar nezdinde Kerkük ve çevresinde bulunan malikâne gelirlerini uhdesine almaya çalışan ve bu konuda önemli bir oranda geliri tasarrufuna alan biridir⁴⁸⁷. Hamdi Dede'nin elde ettiği sermaye ile gayet karlı bir sektör olan hamam inşasına yatırım yapmış olması ihtimalden uzak değildir.

3.5. Ticari Kurumlar

Ticari kurumların çeşitliliği ve sayısı, bir kentin ekonomik potansiyeli hakkın önemli öngörülerde bulunma imkânı verdiği gibi kentsel yerleşimin de niteliğine ilişkin ipuçları vermektedir. Kerkük'te ticari hayatın sirkülasyonunu sağlayan ve kentsel yerleşimi besleyen ticari kurumların yapısı ve söz konusu kurumların kentsel mekân içinde yerinin tespiti, kentsel mekânın işlevselliği açısından da önem arz etmektedir.

⁴⁸² *MG*, Sa. 558, s. 4, 25 M 1318/25 Mayıs 1900.

⁴⁸³ Şor adını alan yerlerin anlamı ile ilgili olarak bkz. Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, s. 427-31.

⁴⁸⁴ *Zabit*, a.g.e., s. 72.

⁴⁸⁵ Ali Bey ve inşa ettiği medrese ile camisi için bkz. *BOA.*, *EV. MH*, 1269/180, 20 Ca 1284/19 Eylül 1867; *BOA.*, *EV. MH*, 1286/159, 3 Za 1284/26 Şubat 1868; *BOA. EV. MKT*, 1395/46, 3 Ş 1304/27 Nisan 1887.

⁴⁸⁶ Kevseroğlu, *Safahat Min Tarihi Kerkuk*, s. 565.

⁴⁸⁷ *BOA.*, *ŞD. ML*, 2895/58, 5 B 1296/25 Haziran 1879; *İMEM*, 660/59, s. 29-30, Gurre C 1297, 11 Mayıs 1880; *BOA.*, *İ. MMS*, 113/4859, 13 L 1309/11 Mayıs 1892; *VGM. d.*, 864/139, s. 280, 24 S 1297/6 Şubat 1880.

3.5.1. Hânlar

Osmanlı Anadolu'sunda içinde odaları, depoları ve tüccarlar için dükkânlar bulunan ortası avlulu iki katlı kare biçimindeki binalara, kervansaray denilirken; bu binalar Irak'ta, hân olarak adlandırılıyordu. Hânların en yoğun olduğu yerler ekseriyetle kentsel yaşamın en dinamik alanını oluşturmaktadır⁴⁸⁸. Yerel hükümet, hânlardan sahip oldukları oda sayısına göre vergi tahsil etmiştir⁴⁸⁹.

Kerkük, Bağdâd ve İrân'dan gelip Anadolu ve Suriye'ye uzanan yolun üzerinde olması dolayısı ile hân yapılarının yoğunlaştığı merkezlerden biri olmuştur. Ticari yol güzergâhının ihtiyaçlarından olsa gerek Kerkük'teki hân sayısı kentsel yerleşme kapasitesinin üstünde bir görünüm arz etmektedir. Nitekim 1816'da Kerkük'e gelen Buckingham, Kerkük'te 10 adet hânın olduğunu kaydetmiştir⁴⁹⁰. Bu sayı 19. yüzyılın sonunda 12'ye ulaşmıştır⁴⁹¹. Hânların kahir ekseriyeti Memlûkler döneminde kale alanına alternatif olarak gelişen zaviye alanında yapılmıştır. Hânların kalenin doğu cihetinden ve güney-kuzey yönünde yay gibi çevreleyen bir alanda oluşması, çarşının ana ve bağlantılı ağ sisteminin şekillenmesinde temel rol oynamıştır. Hânların bir kısmı işletenleri, bir kısmı buldukları mevki ve bir kısmı da işlevlerine göre adlandırılmışlardır. Arşivde hânlara ilişkin çok az bir bilgi akışı bulunmaktadır. Bu durumu hânların miriden ziyade mülk olmaları ve vakfa tahvil edilenlerinin az olmasına bağlanılabilir. Kentsel yerleşmenin merkezini kale alanının oluşturduğu dönemde karşılaştığımız hân sayısı ile söz konusu hânların mekânsal örgütlenmesi, bize hânların kentsel gelişimin bir uzantısından ziyade hânların bu gelişmenin oluşumuna kaynaklık ettiği kanaatlerini güçlü kılıyor.

3.5.1.1. Kadı Hânı

Kadı Hânı, kayıtlara yansıdığı kadarıyla kalenin zaviye alanına açılan Atik Kapısı'nın karşısına ve Şâhsuvar Paşa'nın inşâ ettiği Kürkçü Hamamı'nın yanına düşmektedir.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Raymond, *a.g.e.*, s. 174-76.

⁴⁸⁹ BOA., *İ. MVL*, 387/16890, Lef. 25, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857.

⁴⁹⁰ A.g.e., s. 117.

⁴⁹¹ *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 298; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, c. III, İstanbul 1314, s. 657.

⁴⁹² BOA., *EV. MKT*, 1888/28, 16 L 1305/26 Haziran 1888.

3.5.1.2. Hurma Hânı

Bu hân muhtemelen Kerkük ve çevresinin ihtiyaç duyduğu hurmaların toplandığı hân olması itibariyle Hurma Hânı ismini almıştır. Büyük Çarşı kuşağında ve Haki Bey Kayseriyesi olarak da anılan Yeni Kayseriye'nin yanındadır⁴⁹³.

3.5.1.3. Taha Bey Hânı

Bu hân, “*meydanı galel*” olarak anılan ve 22 dükkândan oluşan alanın, dükkân sahiplerinin ortak girişimleri sonucu yıkılıp yerine hân yapılması ile oluşmuştur. Kayseriyenin yanındadır⁴⁹⁴.

3.5.1.4. Mağaza Hânı

Hân; Çay Mahallesi'nde, Çarşı Caddesi'nin kenarında inşâ edilmiştir. Diyarbakirli Muhammed Paşa'nın mülkü iken muhtemelen Kırdarzâdelerden Mustafa bin Muhammed, burayı satın alarak tamir etmiş ve üst katına yeni eklemeler yapmıştır. Mustafa Efendi, hân bünyesinde bulunan dükkânlarını vakfa tahvil ederek medrese ve camisinin bazı vazife giderlerine tahsis etmiştir⁴⁹⁵.

3.5.1.5. Salih Efendi Hânı

Bu hân, Molla Ahmedzâde Salih Efendi'nin mülkiyetinde görülüyor⁴⁹⁶. Salih Efendi'nin nispetinden, onun ulema zümresine mensup bir yatırımcı olduğu anlaşılıyor. Hânın, çarşının hangi noktasında olduğu ve ne zaman inşâ edildiği yönünde herhangi bir veriye ulaşılamadı.

3.5.1.6. Ağa Hân

Ağa Hân, tütün ürünlerinin toplandığı bir hân olarak karşımıza çıkıyor⁴⁹⁷. Hânın ne zaman ve kimin tarafında inşâ edildiğine yönelik herhangi bir kayda rastlanılmadı.

⁴⁹³ VGM. d., 606/211.266, s. 211-212, 11 Z 1330.

⁴⁹⁴ MG, Sa. 581, s. 3, 9 B 1318/2 Kasım 1900; VGM. d., 606/211.266, s. 211-212, 11 Z 1330.

⁴⁹⁵ VGM. d., 244/265. 246, 13 S 1335/9 Aralık 1916.

⁴⁹⁶ MG, Sa. 503, s. 4, 6 Z 1316/24 Nisan 1899.

⁴⁹⁷ BOA., A. MKT. UM, 529/ 2, 2 B 1278/3 Ocak 1862

3.5.1.7. Hacı Şaban Hânı

Bu hânın yarısı miriye ve yarısı da mülkiyete aittir. Hân, 1894 yılında bazı yerleri yıkılmış ve onarım ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hânın onarılması yönünde 1894-95 yıllarında merkezî hükümetten izin talebinde bulunulmuştur⁴⁹⁸.

Zabit, çalışmamıza esas teşkil eden kayıtlarda rastladığımız hânların da dâhil olduğu toplamda 19 hânın ismini vermektedir⁴⁹⁹. Kevseroğlu ise, 25 hânın ismini sıralamaktadır⁵⁰⁰. 19. yüzyılın sonuna kadar Kerkük'te faal olan hân listesinin 12 olduğu yönünde veriler göz önünde bulundurulduğunda, diğer hânların 20. yüzyıldan sonra inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte zaman içinde yıkılan ve tamir ve yeniden inşâ süreçlerinden sonra, el değiştirmelerinden kaynaklı isim değiştiren hânlar olma ihtimalini unutmamak gerekir. Kayıtlarda rastlanılmayan ancak yerel isimlendirmelerle kayıt altına alınan hânlardan 19. yüzyılda faal olduğuna kanaat getirdiğimiz hânları ise şöyle sıralamak mümkündür:

Belediye Hânı,
Gümrük Hânı (Çukur Hân),
Esad Bey Hânı,
Gâvurlar Hânı,
Dede Hamdi Hânı,
Korya Hânı
Evkaf Hânı

3.5.2. Kayseriyeler/Kapalı Çarşılar

3.5.2.1. Küçük Kayseriye

Kerkük'te, Meydan Mahallesi'nde, birbirine karşı küçük dükkânlardan oluşan ve halk arasında Kılıcılar Pazarı olarak anılan küçük bir yapıya, Küçük Kayseri denilmektedir⁵⁰¹. Bu yapı muhtemelen Kerkük'ün en eski kayseriyesidir. Kent alanının kale ile sınırlı olduğu dönemlerde ticari faaliyetlerin merkez olmuştur.

⁴⁹⁸ BOA., BEO, 348/26061, 16 B 1311/13 Ocak 1894; BOA., BEO, 372/27897, 5 N 1311/12 Mart 1894; BOA., ŞD, 351/42, 17 M 1313/10 Temmuz 1895.

⁴⁹⁹ A.g.e, s. 81.

⁵⁰⁰ Kevseroğlu, *Safahat Min Tarihi Kerkuk*, s. 563-64.

⁵⁰¹ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 25.

3.5.2.2. Cedid/Yeni veya Haki Bey Kayseriyesi

Kerkük Kayseriyesi olarak anılan bu yapı 7 kapı ile 360 dükkândan oluşmaktadır⁵⁰². Cedid Kayseriye adlandırmasını kalede bulunan küçük kayseriye ile ilişkilendirilebilir. Zira Kerkük'te kaledeki küçük kayseriyeden sonra inşâ edilen tek kayseriyedir. Yapım tarihi 1800'lü yıllar olarak tahmin edilmektedir⁵⁰³. Kayseriye içinde ileri gelen tüccarların dükkânlarının olması, yapımının yerel müteşebbislerce yapıldığına işaret etmektedir. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla Hacı Muhammed Çelebi'nin 30 adet dükkânı bulunmaktadır. Kayseriyenin bulunduğu alanın etrafı aynı zamanda yoğun hân yapısının bulunduğu bir alandır. Nitekim kayseriyenin bir kapısının Hurma Hânı Caddesi'ne, bir kapısının da Taha Bey Hânı'na açıldığını tespit ettik. Kayseriye içinde değişik iş kollarından esnaf grupları bulunmaktadır. Bezzahâne ve attarhâne bunlardandır⁵⁰⁴.

3.5.3. Tahmishâne

Kahvenin kavrulup öğütüldüğü yere, tahmishâne adı verilmektedir. Bu anlamda Kerkük Çarşısı'nda vakıflara ait bir dükkân, tahmishâne olarak kullanılmakta ve belli hizmetler karşılığında kiraya verilmektedir⁵⁰⁵. Tahmishâne, Kerkük Çarşısı'nda bulunmaktadır. Gelirleri 1882 yılına kadar ramazan ayında cami ve mescitlerin aydınlanma masraflarına vakfedilmiştir. 1882 yılında cami ve mescitlerin aydınlanma masraflarını karşılamak şartıyla tahmishâne gelirleri belediyeye terk edilmiştir⁵⁰⁶. 1853 yılında iltizam yolu ile 925 kuruşa işletilirken⁵⁰⁷ 1860 yılında 2000 kuruş meblağla iltizama verilmiştir⁵⁰⁸.

3.5.4. Mezbahâne

Kentte, hangi noktada olduğuna dâir herhangi bir veriye ulaşılacakla beraber, belediye tarafından inşâ edilen bir mezbahâne bulunmaktadır. Ancak kesim ücretlerinin fazlalığından dolayı kasaplar, hayvanları mezbahaneye götürüp kesmek yerine

⁵⁰² Kevseroğlu, *Safahat Min Tarihi Kerkuk*, s.471.

⁵⁰³ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 29.

⁵⁰⁴ VGM, 606/211.266, s. 211-12, 11 Z 1330/21 Kasım 1912; VGM, 608/217.227, s. 220, 30 Şaban 1334/Temmuz 1916.

⁵⁰⁵ BOA., *C. BLD*, 2672, 21 R 1190/9 Haziran 1776.

⁵⁰⁶ BOA., *EV. MKT*, 1294/188, 20 Ca 1299/9 Nisan 1882.

⁵⁰⁷ BOA., *EV. d.*, 15050/2, s. 4, 25 Ca 1271/13 Şubat 1855.

⁵⁰⁸ BOA., *EV. d.*, 17484, s. 2, 1277/1860.

kolaylarına gelen her yerde hayvan boğazlamaları, binanın uzun bir süre metruk kalmasına neden olduğu gibi kesim artıklarının hiçbir temizlik yapmadan öylece bırakmaları kentte hoş olmayan görüntülere ve çeşitli hastalıkların zuhuruna meydan vermektedir. Bu durum zaman zaman şikâyetlere konu olsa da önüne geçilmesi yolunda herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştır. Ekim 1900'de Mûsul Valisi Hazım Tepyra'nın Kerkük'ü ziyaretiyle bu duruma son verilmiş ve mezbahânenin yeniden faaliyete konulması sağlanmıştır⁵⁰⁹.

3.5.5. Boyahâne

Boyahâneler, yerleşim yerlerinin kentsel hüviyet ve niteliklerinde bir gösterge unsuru olarak gösterilmektedirler⁵¹⁰. Bu yönü ile Kerkük'te 18. yüzyılın başında faal olup Hassı Hümâyûn'a ait bir boyahâne bulunmaktadır⁵¹¹. Boyahânenin bulunması, kent içinde belli düzeyde bir dokuma sektörünün varlığına işaret etmektedir. Nitekim 1836 Kerkük'e gelen Shiel, Kerkük'te bulunan pamuklu kumaş üretimine dikkat çekmektedir⁵¹². Bu duruma yüzyılın ortasında Kerkük'e gelen Benjamin de; kent halkının azımsanmayacak ölçüde pamuk ve iplik endüstrisiyle meşgul olduğunu ifade etmek suretiyle işaret etmiştir⁵¹³. Dokumacılığa ilişkin üretim, 19. yüzyılın sonuna kadar belli düzeyde varlığını devam etmiştir⁵¹⁴.

Kerkük'ün üretime dayalı ekonomisinin tek kalemini oluşturan tekstil üretimi ve bu üretimin temel bileşeni olarak boyahânenin oynadığı rol, boyahâneyi kentsel mekânda görünür kılmıştır. 19. yüzyılın yarısına kadar boyahâne, Korya'da, hükümet konağına hemcivar olarak refere edilmiştir⁵¹⁵. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Korya kent alanının gelişmesine paralel olarak, boyahânenin bölgedeki ticari ağına olan etkisinden olsa gerek Korya köyünde bulunan çarşı ağını bir cadde ile kendine çekmiş ve bu cadde Boyahâne Caddesi olarak kent tanımlamalarında yer edinmiştir⁵¹⁶.

⁵⁰⁹ *MG*, Sa. 580, s. 2, 2 B 1318/26 Ekim 1900.

⁵¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2004, s. 187.

⁵¹¹ *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri*, s. 77.

⁵¹² Shiel, a.g.m, s. 100.

⁵¹³ Benjamin, a.g.e, s. 131.

⁵¹⁴ *Bkz. Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 139; *Mûsul Vilayet Salnamesi 1320/1902*, s. 245.

⁵¹⁵ *BOA.*, İ. *MVL*, 387/16890, lef 16, 15 Za 1273/7 Temmuz 1857.

⁵¹⁶ *MG*, Sa. 531, s. 4, 30 Ca 1317/6 Ekim 1899.

3.5.6. Değirmenler

Kerkük ve çevresinin tarımsal üretiminin en önemli kısmı, değirmenler vasıtasıyla Irak pazarlarına sunuluyordu. Zira Irak'ın buğday ambarını teşkil eden Kerkük'ün merkez olduğu Şehrızor bölgesi, Kerkük ve çevresinde bulunan değirmenlerde öğütülerek un şeklinde özellikle Bağdâd'da naklediliyordu⁵¹⁷. Kerkük'ün su rezervleri bu anlamda önemli fırsatlar sunuyordu. Zira Kerkük ve çevresinde bulunan değirmenler su kaynaklarının rezervine göre işler ve o nispette de bir vergi türüne tabi olmuşlardır.

Kerkük ve çevresinde bulunan değirmenlerin yıllık çalışma koşulları, üzerinde kurulu olduğu suyun kaynağına bağlıydı. Bazı değirmenler devamlı akan nehirler üzerinde kurulu olduğundan yıl boyunca faal olurlardı. Bu tür değirmenler daima deveran eden değirmenler olup bunların tabi olduğu vergi de yıl bazında çalışmasına göre tayin edilmiştir. Nitekim 1866 yılına ait bir belge kaydında, yıl boyunca faaliyet gösteren değirmenlerin her birinden otuz bir buçuk kuruş vergi alınmıştır. Bölgenin iklimine paralel olarak yılın altı ayında faaliyet gösteren değirmenlere de, "seyelab" adı verilmekte ve bunlar da işletim kapasitelerine göre vergiye tabi olmuşlardır⁵¹⁸. Seyelab, sel suları anlamına gelmektedir. Bölgedeki su kaynakların beslediği dağlık alana düşen yağmur ve karların erimesine bağlı oluşan kaynaklarının üzerinde kurulan değirmenler, azımsanmayacak ölçüdedir. Bu değirmenlerin her birisinden yirmi kuruş on para vergi alınmıştır⁵¹⁹.

Kerkük'te bulunan değirmenler, yağmur ve kar sularına bağlı yılın belli mevsimlerinde akan Hassa Çayı ile yıl boyunca belli bir su rezervine sahip olan Tisin, Pilave, Zaviye ve Korya cetvel/kanalları üzerinde bulunmaktadır. Bunların bir kısmı miriye ve bir kısmı da 24 hisseye bölünmüş olan mülk değirmenleridir. Miriye ait olan değirmenler, bakımsızlıktan yıkılmış ve tamire muhtaç yapıları ile karşımıza çıkmaktadır⁵²⁰. Diğer değirmenlerde kentin varlıklı kişilerine ait olarak hisselerinin zürri/evlatlık vakıflara tahvil edilmesine konu olmaları dâhilinde karşımıza çıkmışlardır. 19. yüzyılın sonu itibariyle Kerkük ve yakın çevresinde bulunan değirmenlerin sayısı 64

⁵¹⁷ Bkz., Niebuhrs, *a.g.e.*, s. 339; Peterman, *a.g.e.*, s. 317.

⁵¹⁸ BOA., *ML. VRD. d.*, 2100, 1266/1849-50.

⁵¹⁹ BOA., *İ. MVL*, 548/24610, 12 L 1282/28 Şubat 1866.

⁵²⁰ BOA., *ML. MSF. d.*, 9455, 1267-1277/1851-1860.

adettir⁵²¹. Bunlardan 15 adedi kent merkezinde bulunmaktadır⁵²². Çalışma dönemimiz itibariyle kent merkezinde bulunanlarda tespit ettiklerimiz şunlardır.

3.5.6.1. Cot/Çift Değirmen

Kerkük'ün eski müftülerinden ve Ahi Hüseyin Mahallesi sakinlerinden Derviş Efendi'nin mülkü olan bu değirmen, Kerkük Kalesi'nin arka tarafında bulunmaktadır. İki değirmenden oluştuğu için buraya, Cot veya Çift Değirmen adı verilmiştir. Derviş Efendi, bu değirmenlerini diğer mülkleriyle beraber evlatlık vakfa tahvil etmiştir⁵²³.

3.5.6.2. Kırmızı Değirmen

24 hissesinden 8 hissesi Kerkük Müftülerinden Seyyid Hacı Derviş Efendi'ye ait olan bu değirmen Zaviye-i 'Ulyâ'da İmam Kasım Mahallesi'nde bulunmaktadır⁵²⁴.

3.5.6.3. Karabaş Değirmeni

Bu değirmen, Pilave Suyu üzerinde kentin üst taraflarında bulunmaktadır. Bu değirmenin de 24 hissesinden altı hissesi, Kerkük Müftüsü Hacı Derviş Efendi'ye aittir⁵²⁵.

3.5.6.4. Tüccar Ahmed Değirmeni

Bu değirmen de Pilave Suyu üzerinde bulunmaktadır⁵²⁶. Ancak kentin hangi noktasında yer aldığına dâir bir veriye ulaşılamadı.

3.5.6.5. Kadim Değirmen

Muhtemelen çok eski bir değirmen olmasından kaynaklı olarak bu isimle anılmıştır. Korya su kanalı üzerinde bulunmaktadır. Bu değirmen Molla Esad bin Molla Muhammed Vakfı envanteri içindedir. Bu değirmen yıllık kira bedeli 500 kuruştur⁵²⁷.

⁵²¹ Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 657; *Mûsul Vilayet Salnamesi 1308/1891*, s. 13.

⁵²² *Mûsul Vilayet Salnamesi 1312/1894*, s. 298.

⁵²³ *VGM. d.*, 169/44, s. 100.

⁵²⁴ *VGM. d.*, 606/218.273, s. 218-219, R 1329/Nisan 1911.

⁵²⁵ *VGM. d.*, 606/218.273, s. 218-219, R 1329/Nisan 1911.

⁵²⁶ *BOA., EV. d.*, 16348, 23 Ş 1275/28 Mart 1859.

⁵²⁷ *BOA., EV. d.*, 16348, 23 Ş 1275/28 Mart 1859.

3.5.6.6. Cemile Değirmeni

Bu değirmen de Tisin'e giden su kanalı üzerinde bulunmaktadır⁵²⁸.

3.5.6.7. Tukadi ve Ekşici Değirmenleri

Her iki değirmen de 1865 tarihi itibari ile faal durumdadırlar. Tukadi Değirmeni'nin 24 hisseden 20 hissesi ve Ekşici Değirmeni'nin 24 hisseden yedi hissesi Molla İsmail Camisi Vakfı envanteri içindedir⁵²⁹.

3.5.6.8. Gök Değirmeni

Kerkük kent merkezinde bulunan ve 24 hisseden oluşan değirmenin 12 hissesi, kale sakinlerinden Vahabzâde Seyyid Mustafa'ya aittir⁵³⁰. Sözkonusu 12 hisse, Ekim 1899'da 500 kuruşa satılmıştır⁵³¹.

3.5.6.9. Seyyid Abbas Değirmenleri

Kaç adet olduklarına ilişkin bir veriye ulaşılmayan bu değirmenler, Şorca Suyu üzerinde bulunmaktadır⁵³².

⁵²⁸ BOA., EV. d., 17484, s. 2, 1277/1860.

⁵²⁹ BOA., EV. MH, 1536/203, 15 Ra 1282/8 Ağustos 1865.

⁵³⁰ MG, Sa. 515, s. 4, 7 S 1317/17 Haziran 1899.

⁵³¹ MG, Sa. 531, s. 3, 30 Ca 1317/6 Ekim 1899

⁵³² MG, Sa. 550, s. 1, 30 Za 1317/1 Nisan 1900.

SONUÇ

Gürcistan'dan Basra'ya kadar uzanan geniş bir hat, İlk çağlardan beri Anadolu ve İran bölgelerinde hâkimiyet kurmuş siyasi güçler arasında tartışmalı bir sınır bölgesi olmuştur. 16. yüzyılın başında Şah İsmail'in aşırı Şiilikle bezenmiş karizmatik liderliğinde Safevilerin güçlü bir otorite olarak ortaya çıkması ve egemenlik alanını Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet bölgelerine doğru yaymaya başlaması Kerkük'ün de içinde bulunduğu sınır hattını bu sefer de uzun bir müddet Osmanlı-Safevi güç mücadelelerinin alanı haline getirmiştir. Sınır hattının oluşumu İki siyasi otoriteden birinin diğerini askeri yöntemlerle bertaraf etmeye dönük gücünün ve imkânının olmamasından ileri gelmektedir. Şah İsmail ve Yavuz arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı, devletlerin birbiri aleyhinde askeri güç kullanma kapasite ve imkânlarını ortaya çıkarmıştır. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safeviler bütün güç ve varlıklarını Osmanlı ordusunun karşısına çıkarmadılar. Bunun yerine vurkaç taktiğine dayalı parçalı bir askeri mücadele yürüttüler. Bu mücadelede Kerkük hinterlandını oluşturan Şehrizer bölgesi uygun avantajlar sunuyordu. Osmanlılar da bölgenin coğrafi özelliklerinin büyük ölçekte bir ordunun harekât ve manevra kabiliyetini sınırlayan yapısını gördüklerinden mecbur olmadıkça büyük askeri harekâta teşebbüs etmediler. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Safeviler üzerine üç askeri sefer düzenlemiş olmasına rağmen Safevilerin bölgeye ilişkin iddialarına son verilemediği gibi Çaldıran sonrası oluşan tecrübeye geri dönmek zorunda kalınmıştır.

Sınır hattında egemenliğin kısa süreli askeri seferlerle oluşturulamaması her iki siyasi otoriteyi askeri stratejilerin yanında çok boyutlu stratejileri devreye koymalarına neden olmuştur. Söz konusu stratejilerin başında bölgede bulunan yerel güç unsurlarını çeşitli imtiyazlarla kendi yanlarına çekmek olmuştur. Bu strateji, sınır hattında her iki devlete doğrudan egemenlik kurma imkânı vermese de dolaylı bir denetim ve kontrol imkânı tanımıştır. Sınırın doğrudan egemenlik kurmaya imkân vermeyen yapısı, devletleri sınırın sosyal ve siyasi yapısına uygun denetim mekanizmaları geliştirip bölgede söz sahibi olmaya zorlamıştır. Bu durum sınırı hattını her açıdan devletlerin merkezi egemenlik alanlarından farklılaşmasına ve kendine özgü koşullar taşımaya neden olmuştur. Osmanlı Devleti de söz konusu farklılığı dikkate alarak bölgedeki varlığını güçlendirme ve sürekli hale getirme maksadıyla büyük çaba sarfetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sınır hattının kendisine özgü koşulları çerçevesinde denetim ve kontrol amacıyla yürürlüğe koyduğu stratejiler arasında en görünür olanı idari stratejilerdir. Devlet, çaldıran savaşı sonrasında sınır hattının idari sistemini Diyarbekir merkezli temellendirmiştir. Diyarbekir geniş bir eyalet merkezi olarak tayin edilmiş ve merkezi devlet kurumları yerleştirilerek sınır hattının idaresi yürütülmeye çalışılmıştır. Eyalet merkezinden sınırın İran etkisi altında bulunan tarafına doğru olan bölgeler, ekseriyetle yerel güç unsurlarının tasarruflarına verilmiştir. Yerel güç unsurları arasındaki koordinasyon, eyaletin Beylerbeyi tarafından yürütülmüştür. Osmanlı gücünün Diyarbekir eyalet idaresi üzerinden sınır hattında tesisleriyle birlikte Kerkük ve çevresi bölgesi de Soran Bey'inin kontrolünde eyalet yönetiminin siyasi yörüngesi altına girmiştir. Osmanlı Devlet'i, Bağdâd'ı hâkimiyeti altına alıncaya kadar sınır hattını Diyarbekir eyalet idaresi üzerinden yönetmiştir.

Bağdâd'ın Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferleriyle hâkimiyet altına alınması üzerine, sınır hattının yönetimi Bağdat eyalet idaresine geçmeye başlamıştır. Bağdad'ın fethi sonrasında Kerkük, Bağdâd'a giden yol üzerinde bulunması dolayısıyla Dakuk ile birlikte bir sancak statüsünde idari bir örgütlenmeye tabi tutulmuş ve 1534 yılında Bağdâd eyaletine bağlanmıştır. Kerkük merkezinden İran tarafına doğru uzanan sınır hattında ise Zalm ve Gülanber kaleleri merkezli idari bir örgütlenme tesis edilerek merkezi idarenin sınır hattında yerleştirilmesi çalışmaları başlatılmıştır. Sınırın en uç kısmında merkezi idareyi kurma çabaları yerel güç unsurlarının tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu tepkiler, Safeviler tarafından destek görmüştür. Merkezi hükümet ve yerel güç unsurlarının Şehrizer bölgesinde çatışmaları 20 yıl boyunca sürmüştür. Bu çatışmalarda Kerkük önemli bir ileri karakol vazifesi görmüştür. 1554 yılında Safevilerle başlayan barış görüşmeleri üzerine yerel güç unsurları merkezi hükümetle uzlaşma yoluna gitmiş ve merkezi hükümet Gülanber ve Zalm kalelerinde yeniden merkezi kurumları yerleştirme çabalarını başlatmıştır. Bu amaç doğrultusunda 1560 yılında Şehrizer Sancak statüsünden Beylerbeyliğe yükseltilerek güçlendirilmiş bir idari yapıya kavuşturulmuştur. Merkezi hükümetin amacı Gülanber'i sınır savunma sisteminin merkezi haline getirmektir. Ancak yerel güç unsurlarının muhalefeti ve bu muhalefetle mücadelede bölge coğrafyasının merkezi hükümet aleyhinde olması merkezi hükümetin amacının gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Bu durum karşısında merkezi hükümet sınır savunma sistemini daha güneye çekmek zorunda kalmıştır. Bölgede merkezi kurumların en yoğun olduğu merkez olması nedeniyle Kerkük, Şehrizer bölgesinin sınır

savunma sisteminin istihkâmına en elverişli merkez olmuş 1560 yıllardan itibaren gayri resmi 1572 yılında da çıkarılan hükümle resmi olarak Şehrizer eyaletinin merkezi olmuştur.

Kerkük'ün eyalet ve sınır savunma sisteminin merkezi olmasıyla merkezi hükümet Şehrizer bölgesinde bulunan yerel güç unsurlarını pasifize ederek merkezi idareyi yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak Safevi tahtına Şah Abbas'ın güçlü bir lider olarak geçmesi bu çalışmaları akamete uğratmıştır. Şah Abbas Osmanlı devletinin merkeziyetçi uygulamalarına karşı yerel güç unsurlarına geniş imtiyaz ve salâhiyetler vererek kendi yanına çekmiş ve Şehrizer'daki dengeleri kendi lehine çevirmiştir. Safeviler Şah Abbas'ın önderliğinde 1623'te Bağdâd'ı kendi hâkimiyet alanlarına dâhil edince Kerkük de müttefikleri olan Ardalan Hanı Ahmed Han'ın eline geçmiştir. 1623'ten 1639'a kadar Kerkük Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında bir çatışma bölgesi olmuştur. 1639'da IV. Murad'ın Bağdâd seferi öncesinde yeniden Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmiş ve yeniden tesis edilen Şehrizer eyaletinin merkezi olmuştur. Bu dönemde oluşturulan Şehrizer eyaletinin Kerkük ve yakın çevresinin dışındaki bütün hinterlandı yerel güç unsurlarının tasarruflarına verilmiştir. Kerkük ve güneye doğru uzanan yakın çevresi, merkezi hükümet tarafından vezir payesiyle atanan Beylerbeyinin sorumluluğuna verilmiştir. Kerkük'te ikamet eden Beylerbeyi yerel güç unsurlarının sınır savunma stratejileri kapsamında koordinasyon ve yöneticilerinin atamasından sorumludur.

VI. Murad'ın Bağdâd seferiyle oluşturulan idari düzenlemeyle birlikte Şehrizer eyaleti içinde bulunan yerel güç unsurlarının İran'ın hâkimiyet alanlarında bulunan bölgelere doğru etki ve yayılmaları desteklenmiştir. Bu kapsamda İran destekli Ardalan hanedanlığına karşı Şehrizer eyaletinde Baban hükümeti merkezi hükümet tarafından büyük destek görmüştür. Baban hanedanlığının merkezi hükümet tarafından destek görmesi Şehrizer eyaleti içindeki güç dengelerinde etkisinin artmasına yol açmıştır. Babanların eyalet bazında güçlenmelerine mukabil bu dönemde merkezi hükümet Avrupa'da girdiği savaşlardan dolayı otoritesi zayıflamıştır. Babanlar sözkonusu konjektürden faydalanarak Kerkük valisinin doğrudan yönetimi altında bulunan bölgelere müdahalede bulunması üzerine 1688 yılında iki taraf arasında savaş çıkmıştır. Meydana gelen bu savaşta Baban beyleri valiyi öldürmüş, maiyetindeki ordu ve silahlara da el koyarak Kerkük'ü kendi tasarrufları altına almışlardır. Babanların Kerkük'ü kendi yönetim alanlarına dâhil etmeleri 18. yüzyılın başına kadar sürmüştür.

Merkezi hükümet 17. yüzyılın sonunda imzaladığı barış antlaşmalarıyla Avrupa'da girdiği savaşı kurtulmaz ülke bazında sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmeye başlamış ve bu kapsamda Baban Beylerinin tasarrufuna geçen Kerkük'ü yeniden merkezi idarenin kontrolü altına almıştır. Ancak bütün Şehrizer eyaletinde tam anlamıyla kontrolün sağlanması 1704 yılında Hasan Paşa'nın Bağdâd valiliğine atanması sonrasında tekabül ettiği anlaşılmıştır. Hasan Paşa Bağdâd'ta bozulan devlet otoritesini sağladıktan sonra ancak 1715 yılında Şehrizer'a düzenlediği bir askeri seferle eyalet bünyesinde denetim ve kontrolü sağlamış ardından da buranın valiliğine oğlu Ahmed Paşa'nın merkezi hükümetçe atanmasını sağlamıştır. Hasan Paşa'nın Şehrizer eyaletinde Babanlardan kaynaklı oturmayan düzeni oturtuktan sonra eyalet bünyesinde bulunan bütün hükümet ve ocaklıkların yönetici tayin ve azillerini Bağdâd valisi olarak kendi yetkilerine dâhil etmiştir. Kerkük valiliğini de kendisinin önerisi ile merkezi hükümet tarafından atanması sistemini tesis etmiştir. Hasan Paşa döneminde Şehrizer eyaleti için tanzim edilen idari düzenleme Memluk valisi Büyük Süleyman Paşa'nın 1779'da Bağdâd valisi olmasına kadar devam etmiştir. Büyük Süleyman Paşa, Bağdâd valisi olmasıyla daha önce Şehrizer eyaletinin merkezi olan Kerkük'ün merkezi idareye bağlı olma ve vezaret rütbesi ile yönetici atama durumuna son verilmiş ve Kerkük tamamen Memluk hanedan idaresine bağlanmıştır. Bundan sonra Kerkük Bağdâd valilerinin atadığı mütesellimler tarafından idare edilmeye başlamıştır.

Kerkük'ün, Şehrizer eyaletinin merkezi olarak güneyinde bulunan yakın çevresiyle beraber mütesellimlik düzeyinde Bağdâd'ta bağlı olması 1831'de merkezileşme politikalarıyla Memluk hanedanlığına son verilmesine kadar devam etmiştir. 1831 yılında Bağdâd'ın doğrudan merkezi idare altına alınması üzerine Kerkük ilk etapta yine mütesellimlik düzeyinde Bağdâd'ta bağlı olmuş ancak iki yıl sonra Şehrizer eyaletinin merkezi olarak valilik düzeyinde idare edilmeye başlanmıştır. Atanan vali yine Bağdâd valisinin arzı ve merkezi hükümetin onayı ile olmuştur. 1833 yılında Kerkük valilik düzeyinde idare edilmeye Şehrizer eyalet bünyesinde bulunan hanedan unsurlarının Kerkük ve yakın çevresi üzerindeki müdahalelerinden dolayı etkili olamamış ve 1835 yılında valilik statüsünde tekrar mütesellimlik düzeyine indirilmiştir. 1850 yılında Şehrizer eyaletinde bulunan son hanedanlardan Baban hanedanlığının merkezi politikalar kapsamında ilga edilmesi ve ortaya çıkan karşılıkları izalesi amacıyla Şehrizer Bağdâd'tan ayrılarak merkezi yine Kerkük olan müstakil bir eyalete dönüştürülmüştür. Kerkük merkezli Şehrizer eyaletinin 1850 yılında kurulması sınır

bölgesinde merkezi politikaların uygulanması ve bundan kaynaklanan tepkilerin bastırılmasına yönelik olmuştur. Bu süreç altı buçuk yıl sürdükten sonra Kerkük merkezli Şehrizer eyaleti 1857 yılında valilik düzeyinden mutasarrıflığa ardından da 1861 yılında da kaymakamlık düzeyinde Bağdâd'ta bağlanmıştır. 1869'da Midhat Paşa'nın Bağdâd vali olarak atanmasıyla Irak Vilayet Nizamnamesi gereği yeniden idari bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Vilayet Nizamnamesi gereği Kerkük Bağdâd'ta bağlı bir liva olarak tanzim edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878'de Rusya ile girdiği ve 93 Harbi olarak anılan savaşa Irak'ın mevcut askeri potansiyelinin sevk edilmesi Irak'ın tümünde güvenlik krizlerine neden olmuştur. Merkezi hükümet savaş sonrasında Irak'ta ortaya çıkan güvenlik sorunlarının çözümü amacıyla yeniden bir idari düzenlemeye gitmiştir. Irak; Bağdâd, Basra ve Musul olmak üzere üç vilayete taksim edilmiştir. Kerkük ve hinterlandı da Musul vilayetine dâhil edilmiştir. Ancak yeni oluşturulan Musul eyaletinin merkezi Musul kenti tayin edilmemiştir. Bu dönemde Irak'ın bütün kuzey bölgelerinde cereyan eden asayiş sorunlarının temel nedeni İran sınırının kontrol edilemez yapısından kaynaklanması, bu sınırın kontrol ve denetimi yolunda Kerkük'ün eyalet merkezi olması öngörülmüştür. Kerkük'ün 1879'da Musul vilayet merkezi olması durumu 1880'de tüm Irak'ı etkisi altına alan kıtlıktan ve kontrol altına alınamayan aşiret taşkınlıklarından dolayı ancak 3 yıl 9 ay sürmüş ve Şubat 1883'te vilayet merkezi Musul kentine taşınmıştır. 1879'da oluşturulan Musul vilayetinde Kerkük bir sancak statüsünde Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar idare edilmiştir.

Kerkük ve çevresinin coğrafi olarak İran ile sınır teşkil eden bölgenin en problemlili kesiminde yer alması sosyal ve siyasi yapısının sınırın koşulları doğrultusunda şekillenmesine yol açmıştır. Sınır koşullarının egemen olduğu bir bölgede merkezi sistemin aracı unsurlarla işletilmesi ve daha sonra da merkezi sistemin doğrudan işletilmesi amacıyla aracı unsurların pasifize edilmesi, Kerkük ve çevresi siyasetinin konu ve yapısının oluşumunda rol oynamıştır. Merkezi hükümetin sınırın denetim ve kontrolü yönünde geliştirdiği yönetim stratejileri ve bu stratejilerde sınırın kendi doğasının oluşturduğu ortamda siyaset, belli başlı dört unsurun ilişki ağları etrafında şekillenmiştir. Bu unsurlar; yerel hanedanlar, aşiretler, tarikatlar ve eşraftır. 19. Yüzyılın ilk yarısı boyunca Kerkük ve çevresinde -merkezi hükümetin yereldeki gücünün kapasitesine göre- siyasetin etkin ana unsurları yerel hanedanlar olmuştur. Bunlar Memluk, Baban, Soran ve Celili hanedanlarıdır. Her bir hanedan Irak'ta etki

alanlarını diğlerinin aleyhinde genişletmek amacıyla Kerkük ve çevresinin sahip olduğu stratejik ve askeri avantajlara sahibi olmak istemiştir. Merkezi hükümet de yerel hanedanların bu arzularının farkında olarak Kerkük ve çevresinin idari tasarrufunda gayet pragmatik bir tavır sergilemiştir. Merkezi hükümet, bu ilişkiler ağında Kerkük ve çevresinin sahip olduğu avantajları, Anadolu-Bağdâd yol güzergâhının kesilmemesi ve hanedanlardan herhangi birinin merkezi siyasetin yörüngesinden çıkmaması temel kaygısı doğrultusunda seferber etmiştir. Sınırın yerel hanedan unsurlarının varlık ve etkilerine yönelik avantajlarının 1823'ten itibaren uluslararası güçlerin garantörlüğünde Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan antlaşmalarla sonlandırılması merkeziyetçi politikaların uygulanmasına imkân vermiştir. Bu imkânlar paralelinde Osmanlı Devlet'i Irak'ta doğrudan merkezi idarenin tesisi çalışmalarını başlatmış ve kapsamda 1850'ye kadar yerel hanedan yönetimlerinin varlıklarına son vermiştir.

Yerel hanedan yönetimlerine son verilmesi sonrasında merkezi idarenin yerleştirilmesinin önündeki en önemli engel aşiret yapılarından gelmiştir. Yerel hanedan yönetimleri altında denetim ve kontrolleri sağlanan aşiret unsurları, merkezi politikalarının uygulanmasına paralel olarak merkezi ve yerel hükümeti en fazla gündemini meşgul eden sorun olmuştur. Devlet aşiretlerden ötürü meydana gelen sorunları aşiretin yapısını dikkate alarak bir süreç dâhilinde çözüme yolunu takip etmiştir. Aşiretin göçebe veya yarı göçebe olması, konfederasyon yapısının tek bir lider veya birçok liderin birliğinden oluşup oluşmadığı ve sınırın öteki tarafıyla olan ekonomik ve siyasi bağları devletin aşirete ilişkin takip ettiği stratejide dikkate aldığı hususlar olmuştur. Aşiretin örgütlenme yapısı dâhilinde devletin amacı öncelikle aşireti tamamen yerleşğe geçirmek olmuştur. Bu kapsamda aşiret liderleriyle yaptığı pazarlıklarda liderlere maaş, hilat ve statü vererek liderlik üzerinden aşireti yerleşğe geçirmiştir. Bu sürecin en önemli ayağını tapu karşılığı toprak tahsisi oluşturmuştur. Toprak tahsisiyle denetim dışı bu unsurlar, tarımsal üretimin bir parçası haline gelmiş ve devletin sözkonusu unsurlar üzerindeki kontro gücü artmıştır. Özellikle oluşturduğu köy birimleriyle aşiret aidiyetini zayıflatmış ve vatandaşlık bağlarının oluşması noktasında zemin oluşturmuştur. Böylelikle 19. yüzyılın sonunda Kerkük'ün yakın kırsalında bulunan büyük aşiret yapıları parçalanmış ve göçebe yaşam tarzıyla kent ve etrafındaki meskûn halkı rahatsız eden unsurlar da yerleşğe geçmiştir.

Kerkük ve çevresinde Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcından itibaren etkin tarikat yapıları yoğun bir şekilde bulunmuşlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sınır

savunma sisteminin işleyişinden ileri gelmektedir. Osmanlı devletinin Safevilerle başlayan aşırı Şiiliğe dayalı ideolojik sızma ve müdahalelerine karşı tüm sınır hattında özellikle Sünni akideye dayalı tarikat yapılarını desteklemek suretiyle önlem almıştır. Bu siyasetin bir parçası olarak Kerkük ve çevresinde özellikle 19. yüzyılda Kadiri ve Nakşî tarikat yapıları devlet tarafında desteklenmişlerdir. Verilen destek tarikat yapılarının kent ve çevresinde ciddi bir toplumsal nüfuz sahibi olmalarına yol açmıştır. Devlet bu tarikat yapılarıyla iktidarının meşruiyetini sınırın her iki tarafında yaymaya çalışmıştır. Bununla beraber merkezileşme politikalarının uygulanmasından meydana gelen tepkilerin kontrol altına alınmasında tarikatlar önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Devletin sınır bölgesinde vergilerin toplanması ve orduya asker alınması yükümlülüklerin uygulanmasında halkın verdiği en belirgin tepki olan İran'a göç etme teşebbüslerinin önüne tarikat temsilcileri aracılığıyla geçmiştir. Tarikatların merkezi hükümet ve halk nezdinde nüfuz sahibi olması kent çevre siyasetinde etki alanlarıyla imtiyazlarını genişletme imkânı vermiştir.

Kerkük ve çevresinin sınır savunma mekanizmasının merkezi noktalarından biri olması eşraf sınıfının oluşum ve yapısına da yansımıştır. Osmanlı hâkimiyetinin ilk evrelerinden itibaren devlet gücünün tımar sistemi ve yeniçeri sevkıyatı gibi merkezi kurumlar aracılığıyla Kerkük'te yoğunlaştırılması her iki kurumsal yapıdan beslenen seçkinlerin kentin temsilcileri olmasını sağlamıştır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yeniçeri sınıfının ikinci yarısından itibaren de tımarlı sipahilerin merkezi hükümet tarafından işlevlerinin sonlandırılması sözkonusu sınıfların kentin güç dengeleri içindeki konumlarını zayıflatmıştır. Ancak anılan sınıfların asıl güç kayıpları Memluk hanedanlarının fırsat buldukça kölemen unsurları, yeniçeri ve tımarlı kesim içinde istihdam etmelerinden ileri gelmiştir. Kerkük çevresinin sınırdan kaynaklı hareketli ve değişken siyasi yapısı eşrafın farklı sosyal zümreler içinden çıkmasını sağlamış ancak hiçbir sosyal zümre temsilcilerinin kalıcı bir güç elde etmesine imkân tanımamıştır. Ayrıca yeniçeri ve tımarlı sınıf temsilcilerinin önde gelenleri merkezi devlet yapısıyla bölgesel ve uluslararası koşulların değişmesine paralel olarak dönüşüm geçirmiş ve takip eden dönemde eşraf sınıfı içindeki konumlarını sürdürebilmişlerdir.

Sınır savunma sisteminin işleyişinden kaynaklı kent dinamikleri içinde her zaman önemli bir yer işgal eden ulema-tarikat bağlantılı zümreler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlerinin doruk noktasına ulaşmışlardır. Bunlar, kentin hatırı sayılır servetinin yanında, toplumsal değer kategorisinde en önemli yer teşkil eden dini şeref ve

saygınlığı şeyh kimliğiyle uhdelerinde bulundurmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak'ın dünya ekonomik pazarının bir parçası olmasına paralel olarak eşraf içinde bulunan ailelerde tüccar kimlikleriyle belirgin bir güç kazanmışlardır. Ticari ilişkilerden elde ettikleri sermaye ile kent içinde yaptıkları yatırımlar sayesinde kentsel mekânının gelişmesine de büyük bir katkı sağlamışlardır.

Kerkük'ün Osmanlı hâkimiyetinin başından itibaren sınır savunma ağlarının merkezlerinden birini teşkil etmesi, kentsel mekânının oluşum ve şekillenmesine doğrudan yansımıştır. Merkezi idarenin sınır bölgesinde tesisi çabalarına yerel güç unsurlarının verdiği tepkiler ve bu tepkilerin zaman zaman Bağdâd'a giden yolu tehdit altında bırakması, Kerkük kalesinin tahkimatına yönelik yatırımları gerekli kılmıştır. Kale, 18. yüzyılın yarısına kadar Osmanlı Devleti'yle İran'ın sınır bölgesinin denetim ve kontrolü rekabetinden meydana gelen savaşlar dolayısıyla kentsel yerleşimin yegâne mekânını oluşturmuştur. Bu dönemden itibaren sınır bölgesi üzerindeki savaş tehdidinin zayıflaması, kentsel yerleşimin kalenin doğu tarafındaki alana kaymasına yol açmıştır. Bu alanın güney ve kuzey taraflarında Osmanlı hâkimiyetinin ilk evrelerinde yine sınırın ideolojik tahkimatı tedbirleri amacıyla iki zaviye tarikat faaliyetleri kapsamında desteklenmiştir. Zaviyelere verilen çeşitli imtiyazlar tarikat karakterli bir nüfusun etraflarında toplanmasını sağlamış ve burada kale yerleşiminde ayrı bir yerleşimin oluşmasına neden olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentsel yerleşimin kalenin doğu tarafına kayması ve buradan güney ve kuzey taraflarına doğru yayılmaya başlaması zaviye bölgesini kentsel mekânın ikinci ve en geniş yerleşimi haline getirmiştir.

Sınırın devletlerarasında bölüşümünden kaynaklı hakların garanti altına alınmasına yönelik gelişmeler, 1850 yılında kent mekânına yeni bir yerleşimin dâhil olmasını sağlamıştır. Sınırın serhad'tan hûdûda dönüşümünün devlete merkezi iktidarı sınırın tamamında yerleştirme imkânlarını vermesi ve bu anlamda devletin kentte merkezi kurumlarını tesis etmesi, kentin üçüncü mekânını teşkil eden Korya'nın oluşmasına kaynaklık etmiştir. Korya yerleşimi 1875'e kadar Kale ve Zaviye yerleşimlerinden özellikle Hassa Suyu'nun taşıdığı mevsimlerde ayrı bir yaşam alanını teşkil ediyordu. 1875'te Taş köprü'nün kurulması farklı zaman ve ihtiyaçlar üzerinden oluşan kent mekânlarının bütünleşmesine hizmet etmiştir. Bu bütünleşmeden sonra Korya kentin en prestijli mekânı haline gelmiştir.

Son olarak devletin İnanla olan sınır bölgesini savunma ve merkezi idareyi Irak'ın kuzey sınır bölgesinde tesis etme çabalarında takip ettiği idari, askeri ve mali stratejiler, Kerkük ve çevre bölgesini coğrafî, siyasi ve kültürel açıdan imparatorluğun merkezi bölgeleriyle bütünleştirmiştir. Bu bütünleşme Osmanlı İmparatorluğunun dağılma aşamasında tayin edilen Misak-ı Milli sınırlarına Kerkük'ün de dâhil olunmasını temin etmiştir. İngilizlerin Irak'ı işgali sırasında Kerkük ve çevresinde verilen sivil direniş sözkonusu sınır savunma stratejilerinin olumlu sonuçları olarak değerlendirmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Ali Emirî Mustafa II (AE. SMST. II.): 140/15507.

Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT. MHM): 500/33.

Babiâli Evrak Odası (BEO), Vilayetler Gelen-Giden (VGG): Mûsul Telgraf-Giden 966, 336, 335, 966.

Babiâli Evrak Odası (BEO): 1826/188853, 590/44245, 27/1958, 898/67313, 2930/219740, 590/44245, 432/32351, 359/26905, 231/17288, 231/17288, 3392/25436, 1938/145311, 77/5726, 359/26905, 348/26061, 372/27897, 3527/264525.

Bağdâd Ayniyat Defteri (B. AYN. d): 848, 851, 850.

Tapu Tahrir Defterleri: 352, 195.

Cevdet Adliye (C. ADL): 54/3245.

Cevdet Askeriye (C. AS.): 333/13810, 858/36713, 333/13810, 51065/1149, 333/13810.

Cevdet Belediye (C. BLD): 2672.

Cevdet Dâhiliye (C. DH): 12737, 1147/1735, 5195, 16377, 303/15138, 122/6100.

Cevdet Evkaf (C. EV): 220/10977, 251/12635, 27/1308, 30/1480, 337, 474/23989, 543/27435, 558/28174, 608/30664, 92/4822, 220/10977, 317/16118.

Cevdet Hariciye (C. HR): 3/134.

Cevdet Maarif (C. MF): 3011, 89/4442, 91/4507.

Cevdet Maliye (C. ML): 13235, 316/12988, 233/9800.

Cevdet Nafia (C. NF): 15/709.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ): 30/2.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT): 380/42, 378/62, 204/42, 2064/101, 327/46, 2317/32, 202/41, 1808/92, 502/49, 456/57, 2022/15, 2297/10, 1484/51, 2050/63.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. I): 61/18.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mûte-ferrik (DH. TMIK. M): 87/25, 90/20.

Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi (A. DVN): 132/34-1, 148/4.

Sadaret Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (A. DVN. MHM. d): 3/34, 1, 2, 2/2024, 7/319, 14/675, 19/118, 21/293, 36/ 249, 5/1452.

Sadaret Divan-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defteri (A. DVNS. MHM. d): 19/118, 3/992, 7/741, 5/1452, 21/293, 30/295, 36/522, 48/811, 6/1319.

Evkaf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi (EV. MKT. CHT): 697/90, 365/50, 640/111.

Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Evkaf Defterleri (EV. d): 15048, 17856, 174/84, 22152, 15050/2, 16348, 241.196, 15050/2, 21063.

Evkâf Nezâreti Muhasebe Kalemi (EV. MH) 1536/203, 1675/5, 2193/94, 1229/8, 535/210, 620/191, 1536/214, 1536/246, 2986/175, 825/85, 2218/215, 2363/419, 762/92, 854/146, 205/59, 1269/180, 1286/159, 535/68, 857/78, 1536/234, 1675/22, 1536/194.

Evkaf Nezâreti Mektûbî Kalemi (EV. MKT): 1395/46, 1888/28, 1294/188, 2753/131, 1160/41, 3404/202, 1289/94, 928/19, 466/108, 3330/21, 2905/106, 1334/53, 1289/94, 1334/53, 1395/46, 1400/25, 1413/182, 1498/84, 1829/80, 2674/84, 2685/111, 2753/131, 2791/128, 2840/37, 2917/123, 2957/30, 2986/175, 3130/151, 3404/202, 493/105, 2125/103, 2279/165.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR. MKT): 367/78, 54/20.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım evrakı (HR. SYS): 80/40.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO): 214/46, 214/45.

Hatt-ı Hümayûn (H. H): 4/135-A, 790/36802-B, 790/36805-A, 788/36750-K, 795/36868, 808/37196-G, 815/37275, 390/20712-F, 389/20706, 683/33231-E, 390/20715-H, 390/29709-D, 1271/49238-B, 683/33231-E ve B, 763/36031-C, 763/36031-H, 763/36031-D, 802/ 37113-J, 90/3707, 825/37410, 783/366117-D, 395/20871, 636/31368, 377/20477-H, 683/33231-E ve B Lefleri, 771/36181-J, 397/20896, 516/25216, 783/36617-D, 788/36750-F, 826/37428, 389/20705-C, 788/36750-G, 2/50.

İbnülemin Askeriye (İE. AS): 89/8230.

İbnülemin Vakıf (İE. EV): 63/6828.

İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN): 52/1321.

İrade Askeri (İ. AS): 25/1316R-14.

İrade Dâhiliye (İ. DH): 241/14613, 230/13804, 253/15577, 252/15458, 329/21500, 782/63625, 359/2370, 251/15442, 569/39642, 1152/90037, 273/17134,

1071/84044, 828/66671, 1279/100657, 613/42695, 1265/99475, 1302/1310,
209/12141, 217/12777, 232/13975, 223/13320, 33/2874.

İrade Hariciye (İ. HR): 75/3636.

İrade Hususi(İ. HUS): 32/1312C/59, 76/2, 83/1318R-30.

İrade Meclis-i Mahsus: 6/209, 23/1005, 73/3338, Lef. 3, 133/4859, 113/4859, 112/4859,
112/4859.2.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL): 387/16890, 162/4714, 220.7393, 257/9557, 263/9938,
289/11538, 220/7393, 548/24610, 397/16890, 314/13182, 245/8892.

Maarif Mektubî Kalemi (MF. MKT): 107/82, 129/76, 290/10, 139/91, 210/23.

Maliye Masarifat Defterleri (ML. MSF. d): 15445, 17624, 9455, 9455, 14738.

Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (ML. VRD. d): 2100, 3156.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d): 8009, 8065, 8074, 8846, 9891.

Masârifat Muhasebeciliği Defterleri: 14738.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL): 125/30202, 242/40, 485/66.

Mühimme Kalemi (A. DVN. MHM): 3/34.

Mühimme Kalemi Defterleri: 1, 2.

Sadaret Amedi Kalemi Defterleri (A. AMD): 36/3.

Sadaret Defterleri (A..d): 960, 982, 985, 836, 603.

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A. MKT. MVL): 55/16, 55/16, 124/77,
51/81.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret Ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD): 17/4, 376/32,
422/17.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM): 197/90, 272/88,
425/79, 472/94, 529/2, 548/59, 81/18, 34/64, 245/52, 78/8, 83/84, 477/24,
239/65, 487/23.

Sadaret Mektubî-i Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM): 75/11, 46/13, 79/73,
65/30, Lef. 3, 515/76, 500/33, 180/3, 52/72, 48/89.

Sadaret Müteferrik Evrakı (A. M): 23/93.

ŞD. ML: 2895/58,

Şura-yı Devlet: 2171/23, 2148/218, 2149/7, 2148/218 Lef. 6/2, 2148/218,Lef. 5/2,
2150/61, Lef. 4/2-4/7, 2150/61, 2149/32, 2162/26, 2166/7, 2478/1, 2587/21,
2187/12, 2167/20, 290/15, 1138/30, 290/15, 351/42.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV): 3/129, 25/3, 119/81, 73/34, 43/21.

- Yıldız Arşivi Sadaret Hususu Maruzat (Y. A. HUS): 501/63, 425/66, 284/51.
 Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat (Y. A. RES): 76/10, 77/82, 43/4, 14/53.
 Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE. d): 7/12, 81/2, 9/34, 12/8.
 Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Nezahip Nezareti (Y. PRK. AZN): 19/93.
 Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller (Y. PRK. AZJ): 21/49, 12/64, 12/10.
 Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK): 106/26, 156/40, 67/55.
 Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkâtibi (Y. PRK. BŞK): 80/50, 26/85.
 Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM):
 34/20.
 Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM): 29/47.
 Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.
 PRK. MYD): 7/138.

1.2. Milli Kütüphane Şer'iyeye Sicilleri Arşivi

195 Numaralı Mardin Şeriye Sicili

1.3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Evkâf Defterleri: 166/36, 165/20.

1.4. İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi

Mûsul Valiliğinde Şehrizor Mutasarrıflığına Tahrirat (MVŞMT): T 9899, T9901.

1.5 İstanbul Müftülüğü Arşivi

İstanbul Müftülüğü Evkaf Müfettişliği (İMEM): 634/163, 559/51, 697/260

1.6. Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri) , Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 64.

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, I, Nezihi Aykut ve Diğerleri, Ankara 1993.

- 44 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına Hazırlayan; Mehmet Ali Ünal, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divan-ı Hümayun Dizisi V, Ankara 1999.
- 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Diyar-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998.
- Mûsul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919, Yayın No: 11, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara 1993.

2. Kronikler

- Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Haz. Musa Duman, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- Azîz Efendi, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, Editörler; Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, İngilizce Çevirisiyle ile Birlikte Hazırlayan; Rhoads Murphey, Harvard Üniversitesi Basım Evi 1985.
- Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakât'ül-Memâlik ve Derecât'ül-Mesâlik (Geschichte Sultan Süleyman Kanunîs Von 1520 Bis 1557)* Haz: Petra Kappert, Wiesbaden 1981.
- Feridun Ahmed Bey, *Mecmu'a-ı Münşeatü's-Selâtin*, c. II, İstanbul 1265.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006.
- Hatîbî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Bağdâd 19. Yüzyıl Bağdâd ve Civarındaki Türk Şairleri*, Hazırlayan Mehmet Akkuş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Hoca Sadeddin, *Tacü't Tevarih*, Yayına Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, c. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârih*, c. II, Matbaa-ı Amire 1269.
- İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Hazırlayan: Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihânnümâ*, TTK, Ankara 2009.
- Hamdullah Müstevfî Kazvini, *Nüzhetü'l-Kûlub*, Tashih; G. L. Strange, Brill, London 1915.
- Resul Hâvi (Efendi) Kerküklü, *Tarih-i Devhetü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefâ, Bağdâd* 1246.

Naima, *Tarih-i Naima*, c. III, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.

Matrakçı Nasûhü's-Silâhî, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn*, Yayına Hazırlayan, Hüseyin Gazi Yurdaydın, TTK, Ankara 2014.

Nazmizâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ*, Tahlil ve Metin Tenkidi; Mehmet Karataş, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Osmanlı İmparartorluğu'nda Toprak Tasasrruf Sistemi'nin hukuki ve mâlî müeyyede ve mükellefiyetleri, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

Topçular Kâtibi 'Abdülkadir Efendi Tarihi, I ve II. Ciltler, Yayına Hazırlayan; Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

3. Salnameler ve Gazeteler

Mûsul Vilayet Salnamesi (Salname-i Vilayet-i Musul), Mûsul Vilayet Matbaası, 1308, 1312, 1320, 1325, 1330.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1292, 1321.

Bağdâd Vilayeti Salnamesi (Salname-i Vilayet-i Bağdâd), 1292.

Mûsul Gazetesi (Sayı Esasına Göre): 503, 507, 515, 516, 522, 529, 531, 543, 550, 558, 563

564, 574, 577, 579, 580, 581, 600, 511, 550, 514, 525

Zevra Gazetesi (Sayı Esasına Göre): 2, 6, 61, 79

4. Seyahatnameler

BENJAMİN, J. J., *Act Jahre in Asien und Afrika Von 1846 bis 1855*, Hannover 1858.

BUCKİNGHAM, J. S., *Travels İn Mesopotamia, World Puplic Library Edition*, London, Vol.

CAMPANİLE, R. P. Guiseppe, *Kürdistan Tarihi*, Çev. Haval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2009.

CDR. JAMES FELİX JONES I. N., *Memoirs of Bagdad, Kurdistan and Arabia, 1857*, Selections From The Records Of The Bombay Goverment, No. XLIII.-New Series.

CLEMENT, M. A., "Excursion Dans Le Kourdistan Ottoman Mèridional De Kerkout A Revandouz", *Le Globe. Journal Gèographique Organe De La Sociètè De*

- Géographie De Genève Pour Ses Mémorires Et Bulletin*, Tome V, Genève 1866.
- CUÏNET, Vital, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Tome Deuxieme, Paris 1899
- DUPRÈ, Andrien, *Voyage En Perse, Fait Dans Les Années 1807, 1808 Et 1809 En Traversant La Anatolie Et La Mèsopotamie*, Paris 1819.
- EDMONDS, C. J, *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, Çev. Serdar Şengül-Serap Ruken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2010, 4.Kitap-2. Cilt
- HACI ALİ HAN İTİMAD'Ü-SALTANA, *Seyahatname*, Çeviri Esra Doğan, Yayında.
- HAY, William Rupert, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005.
- HOWEL, Thomas, *A Journal of The Passage From India By A Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Natolia Or Asia Minor*, London 1801.
- ISRAEL-Josep Benjamin II, *Cinq Annees De Voyage En Orient 1846-1851*, Paris 1856
- IVES, Dr. E., *A Journey From Persia to England*, London 1773.
- İBN MUHALHİL'S, Abu-Dulaf Mıs'ar, *Tarvels in İran (A.D.950)*, Arabic Text With Translation and Commentary By Prof. V. Minorsky, Cairo University Pres 1955.
- KEŞMİRÎ, Hacı Abdülkerim İbni Hacı Akıbet Mahmut, *Beyanı Vaki'*, Tahkik ve Tashih Doktor K. B.Nesim, İdarey'i Tahkikat'i Pakistan, Danışkah-i Pencap Lahor 1960.
- LOCHER, A., *With Star and Crescent*, Philadelphia Etna Publishing Company, 1890.
- LYCKLAMA, T. M. Chevalier A Nijeholt, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV.
- MEHMED HURŞİD (PAŞA), *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çeviriyazı; Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997.

- MİRZA EBU TALİB-HAN, *Mesir-i Tâlibî, Bekuşeş-i Huseyn Hidivcem, İntişârat-ı Sazıman ve Amuzeş-i İnkılabı İslami, Çapı Dovvom 1363 Hicri Şemsi Tahran.*
- MİSSIONARY: FOREIGN THE JEWS Extracts from the Journal of Mr. Wolff *The Columbian Star (1822-1829)*; Aug 27, 1825; 4, 35; American Periodicals.
- MÜNŞİ el BAĞDÂDÎ, *Rihlatü'l-Münşî el Bağdâdî*, Naklehe 'anı', Farisiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948.
- NİEBUHR, Carl, *Reisebeschreibung nach Arabien und andren umliegenden*, Edited by: Fuat Sezgin, Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University, 1994, Ländern II.
- NURİ ZİYAEDDİN İBRAHİM, *Fethnâme-i Bağdâd*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054.
- PETERMAN, Heinrich, *Reisen Im Orient 1852-1855*, Neudruck 1976 Der Zweite Ausgabe, Leipzig 1865, Zweiter Band.
- RİCH, Claudius James, *Narrative Of A Residence İn Koordistan, And On The Site Of Ancient Niniveh; With Journal Of Voyage Down The Tigris To Bagdad And Account Of A Visit To Shirauz And Persepolis*, Vol. I, London 1836.
- ROUSSEAU, Jean Baron, *Bağdâd'dan Haleb'e Arabistan Seyahati*, Çev. Ali Suad, Hazırlayan; Resul Bozyel, Maviyağaç Yayınları, İstanbul 2006
- SHİEL, J., "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'et and Erbil, to Suleimaniyeh, July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8, (1838)
- SOUTHGATE, Horatio, *Narrative Of The Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia, With İntroduction And Occasional Observations Upon The Condition Of Muhammedanism And Cristiannity İn Those Countries*, Vol. II, New York: D. Appleton and Co 1840.

5. Araştırma ve İncelemeler

- Abdurrahman Atçıl, "Karen M. Kern, The Prohibition of Sunni-Şhi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies", *TALİD*, c. 3, Sa. 5, 20005, s. 849-854.
- ABOONA, Hirmıs, *Assyrians Kurds, And Ottomans*, Cambria Pressi, Amherst, New York 2008.

- ACUN, Fatma, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği", *Belleten*, LXV, Nisan 2001, S. 242'den Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 161-192.
- AGOSTON, Gabor, "A Flexible Empire", *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Wisconsin Press Madison, s. 15-33.
- AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- AHMED, Cemal Reşid, *Kerkük fi'l-'usuri'l-Kadîme*, Dar Aras, Erbil 2002.
- AHMED, Kemal Mazhar, *Kerkük Tarih Politika ve Etnik Yapı*, Avesta Yayınları, Çev. Kadri Yıldırım, İstanbul 2005.
- AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ötüken Yay. İstanbul 1994.
- al-BAKHİT, Muhammmad Adnan, "The Arap Provinces At The Age Of Sultan Suleiman The Magnificent", *Studies On Turkish-Arap Relations*, Sa. 4, İstanbul 1989, s. 1-15.
- ALBAYRAK, Sadık, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.
- al-BUSTANİ, Mehdi Jawad Habib, Bağdâd'daki Kölemen Hâkimiyetinin Te'sisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.
- ANDERSON, Malcolm, *Frontiers Territory and State Formation in the Modern World*, Cambridge, Polity Press 1996.
- ARDALAN, Sheerin, *Erdalan Kürtleri*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2011.
- ATÇIL, Abdurrahman, "Karen M. Kern, The Prohibition of Sunni-Şhi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies", *TALİD*, Cilt 3, Sayı 5, 20005, s. 849-854.
- ATEŞ, Sabri, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, *Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies New York University*, May 2006.

- AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoneix yayınları, Ankara 2004.
- AVCI, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- AY, Resul, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- AYDOĞMUŞ, Tahir, "XVI. Yüzyılda Bağdâd Tarihi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK, Ankara 1981, s. 1473-1476.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer, "İrak'taki Bektaşî Tekkeleri", *Belleten*, TTK, c. LXXI, S.261, Ağustos 2007, 689-719.
- BAKIR, Abdülhalik, "Eski Çağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi*, c. VI, S. 1, s. 27-76.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Had", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 547-551.
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller Malikâne Divani Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meseleleri Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, Sa. II, s. 279-386.
- BARCAN, Ömer Lütfi - MERİÇLİ, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK, Ankara 1988
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Tımar" *İA*, c. 12/1, s. 286-333.
- BARKEY, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997.
- BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978.
- BAUMAN, Zygmunt, *Sosyolojik Düşünmek*, İngilizceden Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013

- BAYAT, Fazıl, “Vesikatu Osmaniye Tekşifu an-Hakikatın Meçhuletin Kal’at-ı Kerkuk Serhun Osmani” *Kardaşlık Dergisi*, 11/43, Kerkük Vakfı 2009, s. 50-52.
- BAYATLI, Necdet Yaşar, “Kerkük-Dakuk’da Bir Bektaşî Tekkesi: Dede Cafer Tekkesi ve Ritüelleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sa. 47, Güz 2008, s. 137-155.
- BAYATLI, Nülüfer, *XVI. Yüzyılda Mûsul Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1999
- BAYSUN, M. Cavid, “Ahmed Paşa”, *İA*, c. I, s. 161-164.
- BEHAR, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul’unda Kasap İlyas Mahallesi*, YKY, İstanbul 2004.
- BELL, Getrude L., *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çev. Vedii İlmen, yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.
- BİRKEN, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwing Reichert Verlag, Wiesbaden 1976.
- BOSTAN, İdris, “Zor Sancağı’nın İmâr ve Islâhı İle Alâkalı Üç Lâyiha”, *Osmanlı Araştırmaları*, Neşir Heyeti: Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul 1986, IV, s. 163-220.
- BOZKURT, Nebi, “Namazgâh”, *DİA*, 2006, c.32, s. 357-358.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1990.
- ABU-MANNEH, Butrus, “Vali Necip Paşa Ve Irak’ta Kâdiriyye Tarikatı, Trc. Hür Mahmut Yücer, *TAKSAM*, Sa. 3, Ekim 2012, s. 182-188.
- CEVAD, Ali, *Memalik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, c. III, İstanbul 1314.
- CEZAR, Mustafa, “Türkler ve Şehirleri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, Editörler: Dr Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul 1996, 271-279.
- CİHAN, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.
- ÇADIRCI, Musa, “Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 45-54.

- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2005.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamid Döneminde Mûsul Vilayeti", *Irak Dosyası*, c. I, Yayına Hazırlayanlar: Dr Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003, s. 274-305.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, "Takdim", *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul 2003, s. V-VI.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiyenin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2003.
- DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul 1996.
- DUGUID, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, Vol. Nine, May 1973, Number Two, s. 139-155.
- EICH, Thomas, "Patterns of the 1920 rising in Iraq: The Rifa'iyya tariqa and Şhiism", *Arabica*, 56 (2009), Brill, s. 112-119.
- EKİNCİ, Mustafa, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı Safevî İlişkileri", *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s. 446-458.
- el-AZZÂVÎ, Abbas, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, c.V-VIII, Beyrut 2004.
- el-AZZÂVÎ, Abbas, *Şehrizer Süleymâniye el-Livâ ve'l-Medine*, Bağdâd 1420.
- el-BASRÎ, Osman bin Sened el Vailî, *Metali'us-Su'ud (Tarih'ül Irak Min Seneti 1188/1774 ila Seneti 1242/1826)*, Tahkik Doktor İmad Abdüsselam Raûf, Vüzarâtü's-Sakafiye ve'l-İ'lam e'd-Dar'ül Vataniye ve'l-Neşr ve't-Tevzi'ül İ'lan, Bağdâd 1991.
- el-HAMEVÎ, Yakut, Mu'cemu'l-Büldân, c. III-IV, Dâr Sâdır, Beyrut 1957.
- el-HİLALÎ, Abdürezzak, *Tarihi-t Te'allim fil Irak 1638-1917*, Vezaret'ül Mearif, Bağdâd 1959.
- el-MÜDERRİS, Abdülkerim Muhammed, *Ulemauna fi Hizmet'ül İlmü'd-Din*, Mektebü'l Vataniye, Bağdâd 1983.

- el-RİYAŞI, Salih Hasan, *Behçetü'l-Nazirin Fi Ahbarü'l Ulema Ves-Salihin Teracim-i Nehbete Mubarekete Ulema-i ve Sulaha-i Medinete Kerkük (1700-2010)*, Mektebe Nevroz, Kerkük 2010.
- el-VARDİ, Ali, *Lema'at'ül İctma'ıye*, c. III, Dare'l-Raşid, Beyrut 2005.
- EMECEN, Feridun, "Hasan Paşa Eyüplü", *DİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 336-337.
- EMECEN, Feridun, "Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya Osmanlı Siyasî Tarihi", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Editör; E. İhsanoğlu, Zaman Gazetesi, İstanbul 1999, s. 5-61.
- EMECEN, Feridun-ŞAHİN, İlhan M., "Osmanlı Taşra Teşkilatının kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c. XIX. Sa. 23 Ankara 1999, s. 53-121.
- EMİN, Nermin, "Kerkük: eş-Şevahid ve'l-Mevkai' el Kurnü'l 18-19", *Kerkük Medineti'l -Kavmiyete*, Aras Press, Erbil 2009, s. 161-165.
- EMİRİ, Ali, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, Yayına Hazırlayanlar: Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı, Özkan Matbaacılık, Ankara 2005.
- EMİROĞLU, Kudret, "Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf", *Kebikeç*, Sa. 14. Ankara 2002, 155-172.
- ERGENÇ, Özer, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Neşir Heyeti Halil İnalıcı-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul 1984, IV, s. 69-78.
- ERGUT, Ferdan, *Modern Devlet ve Polis Osmanlıdan Cumhuriyete Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- EŞKİNİ, Kadir Muhammed, "Mıntakatü'l-Kerkük Fi Asri'l-Abbasi", *Buhûsu'l-Mu'temeri'l-Alemi Havle Kerkuk*, 3-5 Nisan 2001 Erbil, s. 97-114.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2004.
- FETHİ, Goran, *Medineti Kerkük Mücezi't-Tari'ül-Mesacid vel Cevami' vel Tekaya vel Hanekahat ve Kibar'ül Rical'üd-Din Fiha*, Trc. Kemal Ğambar, Mektebat'ül Amme 2013.
- FORTNA, Benjamin C, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- FOUCAULT, Michel, *Toplumun Savunmak Gerekir*, Çev; Şehsuvar Aktaş, YKY, İstanbul 2002
- GALETTİ, Mirella, "Kirkuk: The Pivot Of Balance in Iraq Past and Present", *Journal Of Assyrian Academic Studies*, Vol. 19, no. 2, 2005, s. 21-52.
- GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Çev. Turkis Noyan, Editör Kemal Beydilli, c. I, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.
- GİDDENS, Anthony, *Ulus Devlet ve Şiddet*, Türkçesi; Cumhuriyet Atay, Devrin Yayınları, İstanbul 2005.
- GÖĞEBAKAN, Gökür, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi", *Türkler*, c. 9, s. 459-469.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı" *Bellekten*, c. XXI. 29, s. 449-482.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp ve aka Kitabevleri, İstanbul 1983.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Tasavvuf*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2010.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakir Beyler Beyliği'nin İlk Taksimatı", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sa. 23, İstanbul 1969, s. 23-34.
- GÜLCÜ, Erdiñç, "Bağdâd Kölemenler Hükümeti (1749-1831)", *Irak Dosyası*, c. I Yayına Hazırlayanlar; Dr. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003, s. 213-230.
- GÜNDÜZ, Ahmet, "1548 Tarihli Tahrir Defterine Göre Kerkük Sancağı", *Irak Dosyası*, c. I, Yayına Hazırlayanlar; Dr. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003, s.161-180.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Mûsul (1523-163)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Yayınları, Elazığ 2003.
- GÜNDÜZ, İrfan, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.
- GÜNEŞ, İşıksel, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Safevi Sınırında Eşkıyalar: Bir Çözümleme Denemesi", *Kebikeç*, Sa. 33, Ankara 2012, s. 35-48.
- GÜRSEL, İbrahim Etem, *Kürtçülük Gerçeği*, Kömen Yayınları, Ankara 1977.
- HAY, Samira, "The Proplems of tribalism: the Case of nineteenth century Iraqi history", *Social History*, Vol. 16, No. 1 (Jan., 1991), s. 45-58.

- HALA, Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997.
- HASAN, Abdülmecid Fehmi, *Tarihü'l Meşahirü'l Elviye'l Irakiye*, Matba'ati'l-Zaman, Bağdâd 1982.
- HEKİM, Helkut, "Kerkük fi Kitabü'r-Rihlete'l-Fransiyin", *Kekük: Medinete'l-Kavmiyete'l-Muta'hiyete*, Aras Press, Erbil 2009, s. 7-15.
- HERZFELD, Friederich Sarre und Ernst, *Archaologische Reiseim Euprat-Und Tigris-Gebiet*, Band II, Berlin 1920.
- HOURANİ, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Editörler; William R. Polk-Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 61-99.
- HOURANİ, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 2005.
- HUT, Davut, Mûsul Vilayeti'nin İdari İktisadi ve Sosyal Yapısı, 1864-1909, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- HÜSEYİN, Sadi Osman, *Kürdistan el Cenubiye fil Karneyn es-Sabi'Aşer ve's-Samin Aşer*, (Dirasetün fi 'Alakatiha el İdariye ve's-Siyasiye ve'l-İktisadiye Ma'a Eyalety Bağdâd ve'l-Mûsul), Erbil, 2006.
- İLHAN, Mehdi "Kerkuk And Dakok In Midsixteenth Century A study of the distribution of revenue and fief holdings according to 1548 and 1560 cadastral surveys", *Revue Des Etudes Ismaïques*, LX Fascicule 2, 1992, s. 529-558.
- İNALCIK, Halil, *Devleti Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- İSLAMOĞLU, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- İSSAWİ, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 A documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988.
- İVANOV, Nikolay, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, TTK, Ankara 2013.
- JAMES, Boris, *Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması*, Avesta Yayınları, İstanbul 2011.

- KARA, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- KARADAĞI, Muhammed Ali, *Hüviyet-i Kerkuk es-Sakafiye Vel İdariye*, Aras, Erbil 2007.
- KARPAT, Kemal H. "Comment' ts On Contributions And The Borderlands", *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Wisconsin Pres Madison, s. 1-15.
- KEMP, Percy, "Power and Knowledge in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19. 2 (Apr., 1983), s. 201-212.
- KEVSEROĞLU, Necat, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Fuzuli Basım ve Yayın Matbaası, Kerkük 2012.
- KEVSEROĞLU, Necat, *Min Havadis Kerkük 1112/1700-1377/1958*, c. 1, Kerkük 2006.
- KHOURY, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Mûsul 1540-1834*, Çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- KHOURY, Dina Rızk, "Hakiki Müslüman Kimdir? 19. Yüzyıl Bağdâd'ındaki Reform Polemikçileri Arasında Dışlanma ve Kabul Edilme", *Erken Modern Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 343-367.
- KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Ankara Üniversitesi Basımevi 2000, Sa.10, s. 119-137.
- KILIÇ, Orhan, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Ankara: 09-10 Ocak 2014, TTK, Ankara 2014, s. 167-211.
- KILIÇ, Remzi, *Kanunî Devri Osmanlı İnan Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Yayınları, İstanbul 2006.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Efendi", *İA*, Eskişehir 1997, c. IV, s. 132-133.
- KRAMERS, J. H. -BOİS, T.H., "Kirkuk", *EI*, New Edition, Vol. V, Leiden E. J. Brill 1986, s. 144-147.

- KRAMERS,“Kerkük”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, c. 6, s. 589-591.
- KUBAN, Doğan, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Editör Nezhir Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KURT, Burcu,“Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, *History Studies*, Vol. 5, Issue 3, May 2013, s. 151-173.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri 1578-1612*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- LONGRİGG, Stephen Hemsley, *Irak, 1900 To 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956.
- LONGRİGG, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, Garnet Publishing 2002.
- LORİMER, J. G., *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, 3 Vol. II (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na’lah, Achive Editions 1986)
- LUTSKİY, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul 2011.
- LZAREV, M. S., Ş.X. Mihoyan, E.İ. Vasilyeva, M.A. Gasratyan, O.İ Jigalina, *Kürdistan*, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul 2001.
- MANNEH, “Halidîliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Hazırlayan Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2005.
- MARCUS, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- MATTHEE, “The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab As Seen By The Safavids”, *Otoman Borderlands Issues, Personalities And Political Changes*, Edited by Kemal H. Karpat, Robert W. Zens, Publication Of THE Center of Turkish Studies The University of Wisconsin, The University of Wisconsin Pres Madison, s. 157-173.
- MATTİ, Moosa,“The Land Policy Of Midhat Pasha In Iraq, 1869-72”, *Islamic Quarterly*, 12:3 (1968):July/Sept.), s. 146-159.

- İLHAN, Mehdi, “XVI. Yüzyılda Şehrızol Vilayeti” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sa. 4, Ankara 1993, s. 161-170.
- MEMİŞ, Abdurrahman, *Halidî Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- MENTEŞAŞVİLİ, M., *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Evrensel Yayınları, İstanbul 2004.
- MİNORSKY, V. –BOSWORTH, C. E., “Shahrazûr”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. IX, Leiden Brill 1997, s. 225-235.
- MOOSA, Matti, *Extremist Şhiites The Ghulat Sects*, Syracuse university press, syracuse 1987.
- MORONY, Michael, “Bēṭ Garmē”, *Encyclopaedia Iranica*, Originally Published: December 15, 1989, Vol. IV, Fasc. 2, s. 187.
- MUHAMMED EMİN ZEKİ BEY, *Tarih ’ül-Süleymâniye ve Enhaiya*, Trc. Cemil Bendi el Rojbeyani, Matba’atü Vezarüt’ül Sekafiye, Süleymâniye, 2002.
- MUHAMMED GAZALİ, *Kur’an’ın Konulu Tefsiri*, Çev. Şahin Güven-Ekrem Demir, Şûra Yayınları, İstanbul 2000.
- MUMFORD, Lewis, *Tarih Boyunca Kent*, Çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M Tanju Akad, homerkitabevi, İstanbul 2007.
- NAKİP, Mahir, *Kerkük’ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.
- NECCAR, Cemil Musa, *el İdaratü’l Osmaniye Fi Vilayeti Bağdâd Min Ahdi’l Vali Mithat Paşa ile Nihayati’l Hükmü’l Osmanî 1869-1917*, Mektebete’l Medbuli, 1991.
- NEVAR, Abdülaziz Süleyman, *Tarihü’l Irak el Hadis, Min Nihayati’l Hükmü Davud Paşa ile Nihayati’l Hükmü Midhat Paşa*, Mektebet’ü Arabiye 1968.
- NİEUWENHUIS, Tom, *Politics And Society İn Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Puplichers-The Hague/Boston/London 1982.
- NOYAN, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, c. 6, Yayına Hazırlayan: Şakir Keçeli, İstanbul 1998.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

- ORTAYLI, İlber, “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi”, *Türkler İslamiyet ve Hilafet*, Yakamoz, İstanbul, 2004, s. 61-71.
- OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B.Taurisi New York 1993.
- ÖZBARAN, Salih, *Otoman Expansiyon Towards The Indian Ocean In The 16th Century*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Press, İstanbul 2009.
- ÖZBARAN, Salih, *Yemenden Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitabıyayınları, İstanbul 2004.
- ÖZCAN, Mesut, *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul 2003.
- ÖZDEMİR, Rıfat, “Osmanlı Devletinin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, V (Ankara 1994), s. 259-310.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları” *Akademik Bakış*, c. 9, Sa. 18, Yaz 2016, s. 1-15.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Miri Rejimin Misak-ı Milli ile Münasebetleri”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Genel Kurmay Basım Evi 1996, s. 186-192.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993,
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu Ve Memun Bey'in Hatıraları”, *Bellekten*, XXXVII/146, TTK 1973, s. 191-230.
- PITCHER, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 2007.
- POGGİ, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- POLK, William R., *Irak'ı Anlamak*, Çeviri Nurettin Elhüseyni, NTV Yayınları, İstanbul 2007
- PURGSTALL, Baron Joseph, Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Vecdi Bürün, Emir Yayınları, İstanbul 1998.
- RASSAM, Amal, “Al-taba'iyya: Power, Patronage, and marginal groups in northern Iraq”, *In Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Edited by Earnest Gellner and John Waterbury. London: Duckworth; Hannover, N. H.: Center

- for Mediterranean Studies of the American Universities Field Staff, 1977, s. 157-166.
- RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- ROWTON, M. B., "Urban Autonomy in Nomadic Environment", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 32 No. ½ (Jan.- Apr., 1973), s. 201-215.
- SAATÇI, Suphi, *Kerkük Evleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.
- SAATÇI, Suphi, *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009.
- SAHİB, Esad, *Mektubat-ı Mevlana Halid*, Yayına Hazırlayanlar Dilaver Selvi-Kemal Yıldız, Umran Yayınları, İstanbul 1993.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", Çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, c. LIV, S. 211, TTK, Ankara 1991, s. 1233-1257.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dördüncü Murad'ın Bağdâd Seferi Menzilnamesi=Bağdâd Seferi Harp Jurnalı", *Belgeler, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, TTK, Ankara 1965, c. II, s. 1-36.
- SALİBİ, Kemal S., "Middle Eastern Parallels: Syria-Iraq-Arabia in Otoman Times", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 1 (Jan., 1979), s. 70-81.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- SARIKAHYA, İsmet Refik, *Tarih-i Cevami' ve Mesacid-i Kerkuk*, Dar Alhikma, London, 2015.
- SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler*, Ankara 2002, c. 13, s. 668-677.
- SCHOFIELD, Richard, "Narrowing The Frontier: Mid-nineteenth Century Efforts to Delimit and Map the Perso-Ottoman Border", *War and Peace In Qajar Persia*, Ed: Roxane Farmanfarmanian, Routledge London and New York 2008, s. 149-174.
- SEVGİN, Nazmi, *Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi*, Ed. S. K. Şerefoğlu-K.K. Türközü, Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.
- SEVGİN, Nazmi, "Kerkük Türkleri I", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Kasım 1970, Sayı 38, s. 8-12.

- SHIELDS, Sarah D., *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New-York Press 2000.
- SJOBERG, Gideon, *Preindustrial City Past and Present*, The Free Press, New York-London 1965.
- STEİN, Mark L., *Osmanlı Kaleleri Avrupa Hudut Boyları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- SUNAR, Mehmet Mert, “Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: II. Abdülhamid’den II. Meşrutiyet’e”, *Kebikeç*, Sa. 10, Ankara 2000, s. 115-130.
- Süleyman Faik, *Tarih-i Bağdâd*, daru er rafidin, Beyrut 2010.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.
- ŞAHİN, Hasan, “Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran Münasebetleri (1852-1856)”, *Osmanlı*, Editör, Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c. 2, s. 113-118.
- ŞERAFEDDİN HAN, Şerefnâme, c. I/III, Yaba Yayınları, İstanbul 2009.
- ŞEYH RIZA, *Divan*, Hazırlayan: Ali Talabanî, Bağa 1946.
- ŞIVANİ, Bahtiyar Said Mahmud, *Kerkuk Le Sadayı Nozdehemda*, Mekteb-i Bır u hoşyari, Suleymani 2009.
- TALABANÎ, Nuri, *Şuyuhu’l-irşad ed-Dini Fi el Üsretü’t-Talabanîye*, Arapçaya Çev. Kemal Ğambar, s. 14, Erbil 2012.
- TAPPER, Richard, *İran’in Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- TAVAKKOLİ, Muhammed Rauf, *Kürdistan Tasavvuf Tarihi*, Çev. Mehmet Polat, Hivda Yayınları, İstanbul 2010.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hazim, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan; Faruk Ilıkan, Pera Yayınları, İstanbul 1998.
- TERZİBAŞI, Ata, *Kerkük Şairleri*, c. I, Zaman Basımevi, Bağdâd 1963.
- TERZİBAŞI, Ata, “Kerkük’ün Taş Köprüsü”, *Kardaşlık*, Kerkük Vakfı Yayınları, Yıl 14, Sa. 53, Ocak-Mart 2012, s. 11-17.
- The Iran-Iraq Border 1840-1958*, Editör: Richard Schofield, Vol. 9, Archive Editions 1989, s. 516.

- The Missionary Herald Reports fraom Nothern Iraq 1833-1870*, c. 1, Editör Kamal Salibi, Yusuf K. Khoury, Royal Institute For İnter-Faith Studies, Amman Jordan.
- TOSH, John, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çeviren: Özden Arıkan, İstanbul 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, TTK, Ankara 1982.
- VAN LEEUWEN, Richard, *Bir Osmanlı Şehri Şam Vakıflar ve Şehir*, Küre Yayınları, Trc. H. Ebru Aksoy, İstanbul 2012.
- VAROL, Muharrem, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunmayan İki Nizamnamesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sa. 23, İstanbul 2010, s. 39-68.
- VEHBİ, Tefik, "Asl-ı Tesmiyete Şehrizur", *Mecelletü Sümer*, Sa. XVII, Bağdâd 1961, s. 129-144.
- VİSSER, Reidar, "Historical Myths of a Divided Iraq", *Survival*, Vol. 50 no 2, Nisan-Mayıs 2008, 95-106.
- WEBER, Max, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2003.
- WENSİNCK, A. J.- DİEZ, Earnest, C.B, " Musallâ", *İA*, Eskişehir 1997, c. 8, s. 673-677.
- YAZDİ Şerafeddin Ali, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, "Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Ankara: 09-10 Ocak 2014, TTK, Ankara 2014, s. 213-251.
- YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Ademi Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, c. 38, s. 657-699.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- ZABİT, Şakir Sabır, *Kerkük'te İçtima'i Hayat Folklorü*, Zaman Basım Evi, Bağdâd 1962.

ZE'EVİ, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

ZERMAN, Ece, İstanbul Mevleviliği Üzerine Ekrem Işın İle Söyleşi "Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı", *Toplumsal Tarih*, Sa.171, Mart 2008, s. 14-19.

EKLER

Ek 1. Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Fasih Dinç
Öğrenci Numarası	082211281
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Yakınçağ
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik
Tez Başlığı (Türkçe)	XIX. YÜZYILDA KERKÜK (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 434 sayfalık kısmına ilişkin, 10/11/2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

PROF. DR. İBRAHİM YILMAZÇELİK
Danışmanın Adı-Soyadı

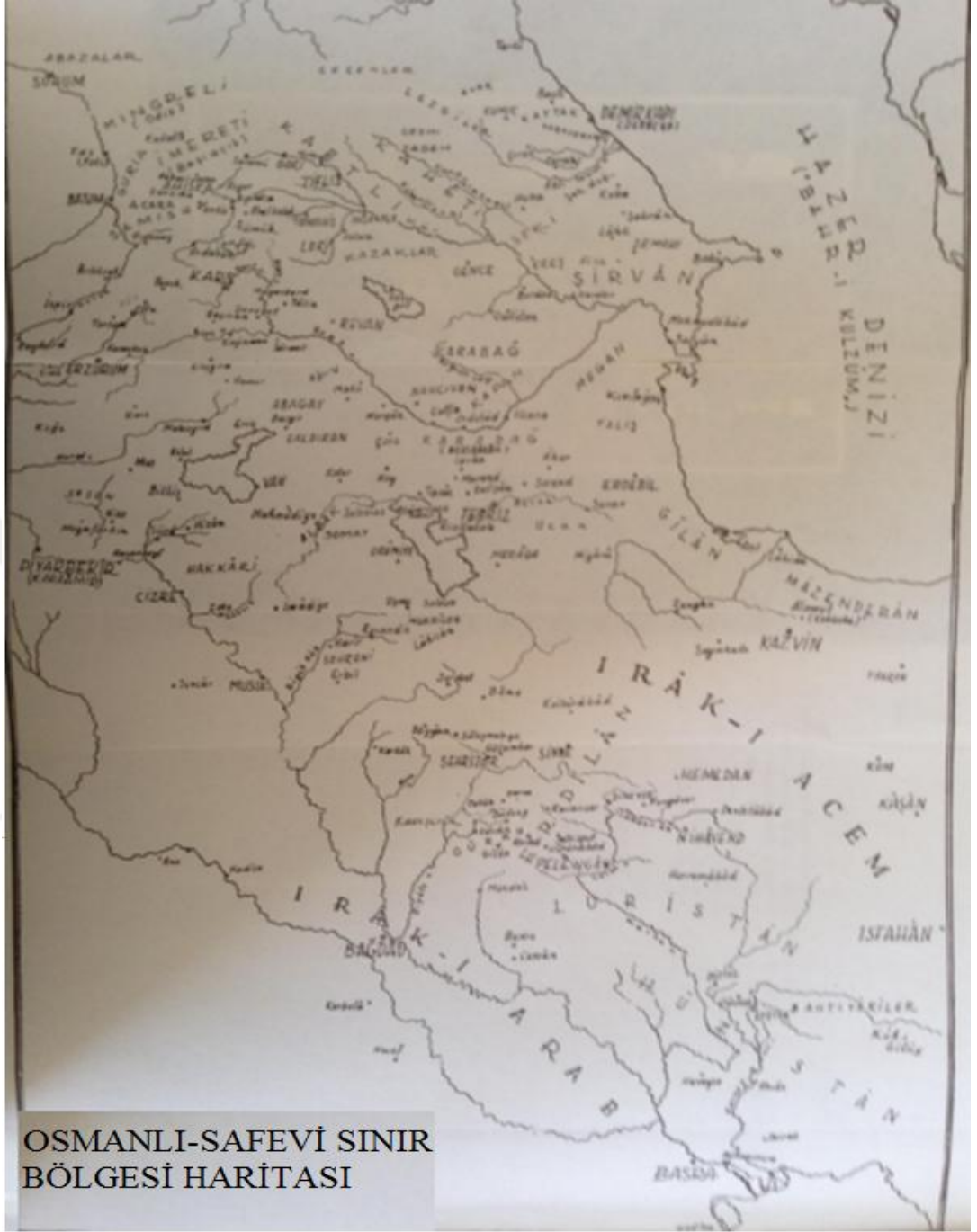

PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK
Anabilim Dalı Başkanı

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

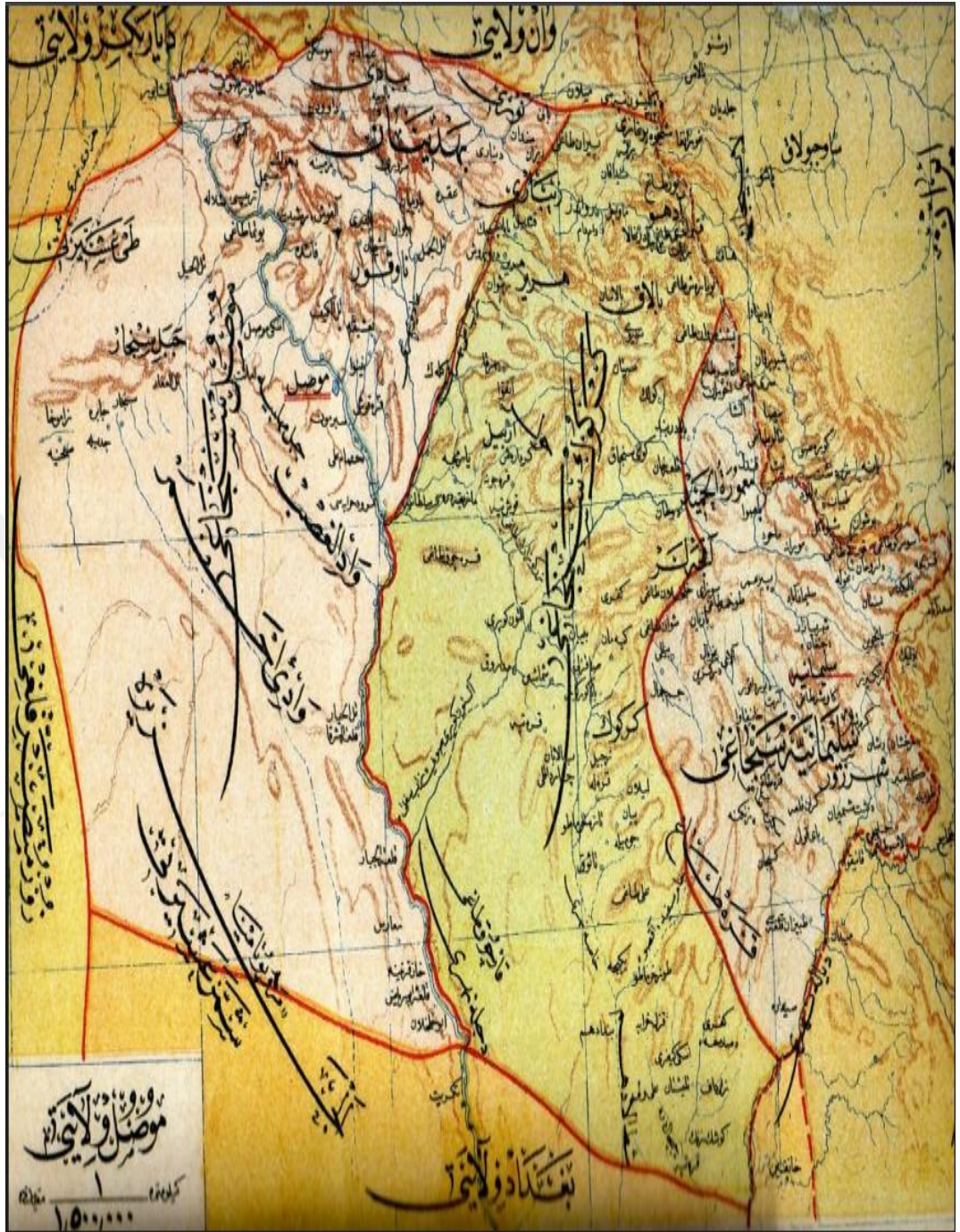
- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

Ek 2. Osmanlı-Safevi Sınır Bölgesi Haritası

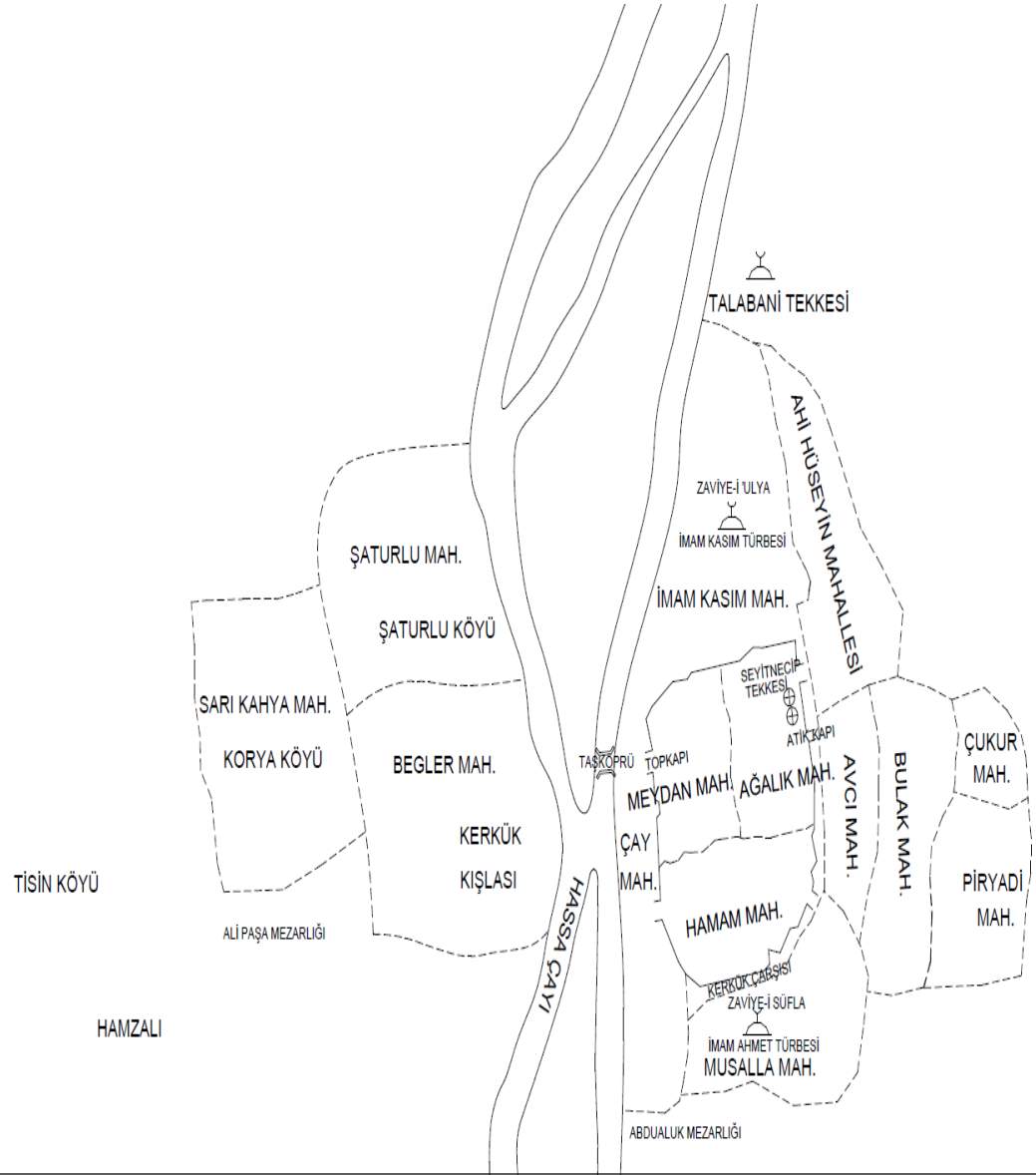

Kaynak: Kütükoğlu, B. Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul 1993, s. 341.

Ek 2. Musul Vilayet Haritası

Ek 3. Kerkük'ün Tahmini Mahalle Lokasyonu Haritası

ÖZGEÇMİŞ

Fasih DİNÇ, 1975 yılında Mardin’de doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Mardin’de tamamladı. 2000 yılında Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu. 2007 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı İslam Tarihi Bilim Dalı’nda 235 Nolu Şeriye Sicil Defterine Göre Mardin konulu tezi tamamlayıp 2008 yılında Doktora programına başladı. Halen Mardin Artuklu Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Öğretim Görevlisi vazifesini yürütmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Fasih DİNÇ

